

॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्री पांडव यशेंदु चंद्रिका

(चारण महात्मा कविवर स्वरूपदासजी स्वामी कृत)

: मूल काव्य हिंदी : टीका गुजराती :

दीक्षा

पांडव यशेंदु चंद्रिका, महाभारत का सार ।
किय टीका 'शंकर कवि,' अपनी मति अनुसार ॥

संपादक : टीकाकार : प्रकाशक

शंकरदान जेठीभाई देथा

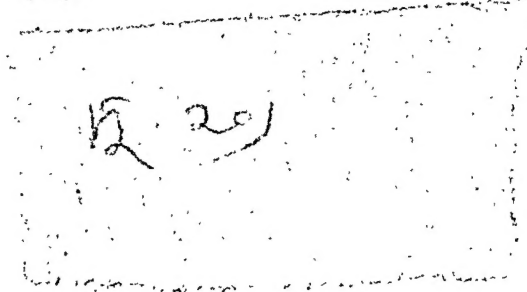
राजकवि-लीबड़ी

સાહિત્ય (કાવ્ય) કળા તથા વાત્સલિકા
શિખનારા વિદ્યાર્થીઓ માટે

વિ. સં. ૨૦૨૦

સને ૧૯૬૪

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું :—

(૧) રાજકવિ શંકરદાન જેઠીભાઈ દેથા
મું લીખડી (સૌરાષ્ટ્ર)

(૨) માધવસિંહજી પ્રં. ગઢવી

મંત્રી, ચારણ પ્રગતિ મંડળ

વસ્તા ઘેઝજની પોળ, શાહપુર,

અમદાવાદ-૧.

: મુદ્રક :

મણિલાલ જગનલાલ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

ધીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.

उदारात्मा श्री अगरसिंहजी शिवसिंहजी राठोड़-अणींद्रा

दोहा

साराये सौराष्ट्र को, सज्जन को शिरमोड़ ।
भू भूषण क्षत्रिय भलो, अगरसिंह राठोड़ ॥
शंकर कवि सौमित्रि जिम, व्यथा ग्रसित विशेष ।
शिवनंदन तिहि समय भो, आंजनेय अगरेश ॥

—कवि शंकरदान जेठीभाई देथा, लीवड़ी

क्षत्रियोचित दातृत्व, भलाई, औदार्य आदि सद्गुण
जिनके तन-मन-मंदिर में निवास कर रहे हैं
उन क्षात्राचार से विभूषित श्री अगरसिंहजी
शिवसिंहजी राठोड़ के उदार कर कमलों
में यह धार्मिक काव्य ग्रंथ मैं सप्रेम
समर्पण करता हूँ ।

दोहा

अगरसिंह राठोड़ कों, पांडव यश शशि ग्रंथ ।
कवि शंकर अर्पण करत, धन्य क्षत्रिवट पंथ ॥
दोड़ावीने दान हय, आगे बढी विशेष ।
तूं जीत्यो सरिखत सुयश, उग्रभांगि अगरेश ॥
ते घर ते कुल गाम ते, धन्य धन्य ते देश ।
व्यां जन्मे दाता जवर, बलनामी अगरेश ॥
पंखीने फळ पल्लवित, बहालु वृक्ष विशेष ।
गुणि कविजनने गरिबने, इम बहालो अगरेश ॥
सुख अधिक संपत्ति अधिक, अधिक नाम यश वेश ।
तूं उपर ईश्वर तणी, अधिक कृपा अगरेश ॥

गुणानुरागी

कवि शंकरदान जेठीभाई देथा

अगर यश सौरभ

(१)

दोहा

मिले पण साणे नहीं, वसुपति वाघ विशेष ।
वसू प्रमाणे वापरे, (तुं) उग्रभागी अगरेश ॥ १ ॥
रघुवंशी थूं राठवड़, सिरदारां शिरताज ।
सदभागी शिवराजसुत, लायक वीर्यो लाज ॥ २ ॥
छपवाई शंकर सुकवि, पांडव क्रीत प्रकाश ।
यामें फोटो आपरो, अगर नाम अविनाश ॥ ३ ॥

कविराज वाघदानजी आशिया
वड़दरा (सिरोही)

(२)

दोहा

वित वितरण नित चित बढत, कृत परहित का काम ।
जामनगर में अगर जो, नगर नगर में नाम ॥ १ ॥
शंकर शतचंडी समय, निरखि थकित नरनाह ।
प्रसरी तुव दंत की पृथी, अगर सुगंध अथाह ॥ २ ॥

कविराज हमीरदानजी लाखाजी मोतीसर
रतलाम

(३)

दोहा

आथ हाथसूं उलिचतां, लोभ न दाखे लेश ।
अवनीख्यात अणीदरे, आंटीलो अगरेश ॥ १ ॥
तैं के सहस समापिने, मेड़तियां कुळ मोड़ ।
कविजणने अभरी किया, रंग अगर राठोड़ ॥ २ ॥

श्री खेतसिंहजी नारणजी मीसण
मोढेरा

ભૂમિકા

વ્યાસમુનિ કૃત મહાભારત ગ્રંથને પાંચમો વેદ કહેવામાં આવે છે. **ભારત : પંચમો વેદ :** । મહાભારતરૂપી વિશાળ કથા-સરોવરમાંથી ત્રિવિધ કથાઓરૂપી અનેક નદીઓ નીકળી છે. જે બહુમૂલ્ય ઉપદેશરૂપી જળદારા આર્યજ્ઞતિનાં અંતઃકરણરૂપી ક્ષેત્રોને લીલાંછમ રાખે છે, સંપૂર્ણ મહાભારત અથવા તેના એક એક અંશને લઈને સંસ્કૃત તથા હિંદી આદિ ભાષાઓમાં અનેક ગદ્ય પદ્ય ગ્રંથો રચાયા છે.

હિંદી ભાષામાં સંપૂર્ણ મહાભારત રૂપે લખાયેલા પ્રખ્યાત કાવ્ય ગ્રંથોમાં અંદીજન કવિ ગોકુળનાથ, ગોપીનાથ અને મણિદેવ રચિત ‘મહાભારત દર્પણ’, સખજસિંહ ચૌહાણ કૃત ‘મહાભારત’, છત્રસિંહ કાયસ્થ કૃત ‘વિજય મુક્તાવલી’ અને સ્વામી સ્વરૂપદાસજી કૃત ‘પાંડવ યશેદુ ચંદ્રિકા’ ગ્રંથો ધણા પ્રસિદ્ધ છે. મહાભારતના દ્રોણપર્વનો આધાર લઈ કવિ કુલપતિ મિશ્રે સં. ૧૭૩૩માં ‘સંગ્રામસાર’ અને કર્ણપર્વનો આધાર લઈ કવિવર ગણેશપુરીજીએ સં. ૧૮૪૮માં ‘વીરવિનોદ’ નામે કાવ્ય ગ્રંથો રચેલા છે.

મહાભારતમાં અનંત વિષયોનો સમાવેશ થયેલો છે, પરંતુ તેમાં યુદ્ધનું અધિક વર્ણન હોવાથી તેમાં વીરરસનું ઠેર ઠેર દર્શન થાય છે. એ વર્ણનો નાંચી કાયરના મનમાં પણ એક વાર વીરરસનો આવિર્ભાવ થઈ જાય છે. પાંડવ યશેદુ ચંદ્રિકામાં પણ અન્ય રસોને મુકાબલે વીરરસનું પ્રાધાન્ય છે. સ્વરૂપદાસજીએ પોતાના પ્રખ્યાત ગ્રંથમાં પાંડવો સમાન આર્યજ્ઞતિના આદર્શ મહાપુરુષોને ચરિતનાયક તરીકે પ્રસંદ કર્યા છે તે એ ગ્રંથની લોકપ્રિયતામાં કારણભૂત હોવા ઉપરાંત તેમાં પ્રતિનાયક કૌરવ પક્ષના ભીષ્મપિતામહ, દ્રોણ, કર્ણ, અશ્વત્થામા, જયદ્રથ આદિ મહાવીરોની વીરતાનું વર્ણન પણ તેમની યોગ્યતાને અનુરૂપ કયું છે તે એની વિશેષતા છે. પ્રતિનાયકના પ્રતાપ અને ચરાક્રમની પ્રશંસા દ્વારા એનાથી લડનારા અથવા એને જીતનારા નાયકના ચરાક્રમની વ્યંજના થઈ શકે છે. મહારાણા પ્રતાપ, મહારાણા રાજસિંહ,

મહારાજ છત્રસાલ જુદેલા અને છત્રપતિ શિવાજી મહારાજના પરાક્રમની વિશેષતાઃ અકબર અને ઔરંગઝેબ જેવા પ્રખ્યાત બાદશાહો તેમના પ્રતિસ્પર્ધી હતા તેને લઈને છે. વીરરસનું વર્ણન કરવામાં ચારણ કવિઓ અનુકૂળ થયા છે. તેમનાં કથાનકોની એ વિશેષતા છે કે તેઓ પ્રતિનાયકને કાયર કલ્પતા નથી.

પાંડવ યશોદુ ચંદ્રિકામાં ત્રણ હજાર શ્લોકમાં મહાભારત જેવા વિરાટ ગ્રંથની કથાનો સમાવેશ થયેલો હોવા છતાં કથાનિર્વાહમાં ક્યાંય શિથિલતા, સંક્ષિપ્તતા કે અતિ લંબાણ જેવા મળતાં નથી. ભાષા પ્રાયઃ પ્રવાહી છે, અને સર્વત્ર ભાવાનુકૂલ ચાલે છે. ઠેર ઠેર ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, રૂપક, પરિકરાંકુર, અક્રમાતિશયોક્તિ, પર્યાય, પરિવૃત્તિ, લોકોક્તિ, પર્યાયોક્તિ, પરિસંખ્યા, મુદ્રા, અત્યુક્તિ આદિ અલંકારોની છટા નજરે પડે છે. પરંતુ ચમત્કાર અને શબ્દ-કૌશલ બતાવવા માટે અલંકારોનો ઉપયોગ કયો નથી. સંવાદો સુંદર છે. સંબંધ-નિર્વાહ યથાયોગ્ય છે. કેશવદાસ કૃત રામચંદ્રિકાની જેમ ધડી ધડી છંદો બદલ્યા નથી. પ્રસંગ અનુરૂપ છંદની પસંદગી કરવામાં આવી છે. ક્યાંક ક્યાંક ભાષામાં અને પાઠમાં ગરબડ જેવા મળે છે, પરંતુ તે લિપિકારોને લીધે હોવાનું જણાય છે.

સ્વરૂપદાસજીના જીવનકાળ દરમિયાન સં. ૧૯૦૯ માં અન્ય પાંચ ગ્રંથોની સાથે પાંડવ યશોદુ ચંદ્રિકા ઇદારમાં લીધો છાપખાનામાં છપાઈ હતી. સાર બાદ સં. ૧૯૬૬ માં શ્રીધર શિવલાલાભજ્જી કિશનલાલજીએ તેમના જ્ઞાનસાગર પ્રેસ, મુંબઈમાં લીધો છાપમાં તેને પ્રસિદ્ધ કરી હતી. તે દરમિયાન કવિ જ્ઞાલાભ ગંગુભાઈ 'હંસરાજ' (વાળવોડ) અને કવિ ખેતદાનજી દોલાજી મીસણુ (દેદળાઈ) એ સં. ૧૯૬૬ માં ગુજરાતી દીકા સાથે પાંડવ યશોદુ ચંદ્રિકા પ્રસિદ્ધ કરી હતી. તેની દીકા ભાવાનુસારી છે, પરંતુ મુદ્રણદોષ બહુ છે.

સ્વામી સ્વરૂપદાસજીનો જન્મ આર ચારણજીતિમાં મારો ગોત્ર દેથામાં થયો હતો અને એમનું જન્મનામ શંકરદાન હતું. તેમની આ પાંડવ યશોદુ ચંદ્રિકાની રચના અને નાનપણથી બહુજ પ્રિય. આ ગ્રંથની કવિતા લગભગ અને કંઈક થયેલી. પાંડવ યશોદુ ચંદ્રિકા ગુજરાતીમાં દીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કરવા અને ખૂબ ઉત્કંઠા થઈ. આ ગ્રંથની હસ્તલિખિત મૂળ પ્રત પ્રાપ્ત કરવા બધાં ત્યાં તપાસ કરતાં છેવટે સીતામઉ (માળવા)ના ચારણ કવિ પ્રતાપદાનજી ખડિયા પાસેથી સ્વરૂપદાસજીના સાનિધ્યમાં લખાયેલ હસ્તલિખિત પ્રત અને

પ્રાપ્ત થઈ તે ઉપરથી મૂળ કાવ્ય હિંદીમાં અને ટીકા ગુજરાતીમાં એ રીતે પ્રેસ કોપી તૈયાર કરવામાં આવી.

ધણા વખતથી માઈ શરીર અસ્વસ્થ હોવાના કારણે તેમ જ અન્ય મુશ્કેલીઓને લીધે આ સંસ્કરણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં વિલંબ થયો છે. તેમ છતાં જીવનના સંધ્યાકાળે પણ “ પાંડવ યશોદુ ચંદ્રિકા ” ને હું પ્રસિદ્ધ કરી શક્યો છું તે બદલ હું મને સદ્ભાગી સમજી પ્રભુનો આભાર માનું છું.

આવા પ્રયત્ન હું પ્રકાશન કરી શકું છું તે શ્રીલીંબડીનરેશના આશ્રયનો પ્રતાપ છે.

અંતમાં આ સંસ્કરણની પ્રેસકોપી તૈયાર કરવા અને ગુજરાતી ટીકા લખવામાં સહાયભૂત થવા માટે મારા સ્વં ગુરુબંધુ કવિ જયસિંહજી દયારામજી બ્રહ્મભટ્ટ (મહેસાણા) નો, પ્રેસકોપીનું સંશોધન કરી મુદ્રણની જવાબદારી ઉપાડી લેવા બદલ મારા પરમ સ્નેહી શ્રીખેતસિંહજી નારણજી મીસણ (મોદેરા) નો અને મુદ્રણની વ્યવસ્થા કરવા બદલ ‘ ચારણબંધુ ’ ના તંત્રી શ્રી માધવસિંહજી પ્ર. ખારડક (અમદાવાદ) નો આ પ્રસંગે હું આભાર માનું છું.

તા. ૨૦-૩-૬૪ } કવિ. શંકરદાસ જેઠીભાઈ દેથા
લીંબડી (સારાણ્ટ)

(૧) મને પ્રાપ્ત થયેલ અસંલે ચોપડો સ્વરૂપદાસજીના સાનિધ્યમાં વિં સં. ૧૯૧૧ માગસર સુદિ પ શનિવારને દિવસે લખાયેલો છે.

કવિચરિત

ચારણ જાતિ નૈસર્ગિક કવયિત્રી છે. ચારણ કવિઓની પરંપરા વિક્રમની આરમી સદીથી લઈને આજ સુધી અખંડ ચાલી આવે છે. એ રચનાઓમાં અધિકાંશની લાપા ડિંગળ (મર) અવશ્ય છે, પરંતુ પિંગળ (ત્રજ) લાપામાં પણ થોડી રચનાઓ નથી થઈ. ડિંગળ અને પિંગળ બંને લાપામાં હિચ કોટિનું ચારણ-સાહિત્ય મળે છે. વીરરસની શૈભાંચક લાપાની રચનાઓ માટે ચારણ-કાવ્ય પ્રસિદ્ધ જ છે, પરંતુ એમાં અન્ય રસોની કવિતાઓ પણ રચાઈ છે. મુક્તાક અને પ્રબંધ બંને પ્રકારનાં કાવ્યો એમાં રચવામાં આવ્યાં છે. ચારણ જાતિના પિંગળ લાપાના ઉદ્ભવ કવિઓમાં એક સ્વામી સ્વરૂપ-દાસજી પણ છે.

સ્વરૂપદાસજીનો જન્મ માર ચારણોના દેશ ગોત્રમાં થયો હતો. તેમણે ૩૮ વર્ષની ઉંમરે વિ.સં. ૧૮૯૬માં “હનન્યાંજન” નામક ગ્રંથ રત-લામમાં રચ્યો હતો.^૧ તે ઉપરથી તેમનો જન્મ વિક્રમી સંવત ૧૮૫૮ માં થયાનું જાણી શકાય છે. એમનું જન્મનામ શંકરદાન હતું. તેમના પિતાનું નામ મિશ્રીદાનજી અને કાકાનું નામ પરમાનંદજી હતું. એમના પૂર્વજોનું ગામ

(૧) કરો રાજ બલવૈંત કમલ, રતનપુરી કુલરૂપ ।

તૃતીય પદમ પરવત તનય, મહાં-સિરોમણિ ભૂપ ॥

તાકિ સમા સુચતુર તહાં, ઉદયો ગ્રંથ અનૂપ ।

આદિ વંશ ચારણ અવે, સ્વામી રચ્યો સ્વરૂપ ॥

મહિપતિ કી પંચવીસમી, જન્મગાંઠિ સક જાન ।

હંમર દાસ સ્વરૂપ કી, અઘટ્તિસ ડનમાન ॥

રાગ^૨ રતન^૩ વસુ^૪ ચંદ્રમા,^૧ સંવત વિપર્જય રીત ।

માઘ કૃષ્ણ તૃતિયા મયો, પૂરન ગ્રંથ સુપ્રીત ॥

—હનન્યાંજન, તૃતીય સલાકા, અંતમાંગ ।

ઘાટ નામથી જાણીતા ઉમરકોટ (સિંધ) પરગણામાં રગરોડા હતા. એમના પિતા અને કાકા રગરોડામાં રહેતા હતા. એક વખત સરાઈ મુસલમાનોએ રગરોડા ગામ લૂંટ્યું અને તેમણે સ્વરૂપદાસજીના કાકા પરમાનંદજીને ધણું કબૂત આપ્યું જેથી લાચાર થઈને મિશ્રીદાનજી અને પરમાનંદજી રગરોડાનો ત્યાગ કરી રાજસ્થાનમાં અજમેર પ્રાંતમાં જોધા (રાઠોડ) રાજપૂતોના પ્રસિદ્ધ ઠેકાણા ખડલી ચાલ્યા ગયા. પરમાનંદજી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી, વિદ્વાન કવિ અને હરિભક્ત હતા. ખડલીના ઠાકુર દુલ્હેસિંહજી (પ્રસિદ્ધ વીર લાલસિંહજીના પિતા) એ પરમાનંદજીનો સત્કાર કર્યો અને આગ્રહ કરીને બંને લાઈઓને ખડલીમાં વસાવ્યા. શંકરદાન (સ્વરૂપદાસજી) નો જન્મ ખડલીમાં થયો.

એ વખતે જોધપુર મહારાજા માનસિંહજી (સં ૧૮૬૦-૧૯૦૦ વિ.) અપ્રતિમ દાની અને ચારણ જાતિના સ્વામીભક્ત આદિ ગુણો પર મુગ્ધ હતા. જનલોરના ઘેરા વખતે એમની સહાયતા કરનાર ૧૭ ચારણોને, જોધપુરનું રાજ્ય મળ્યા પછી, એમણે ગામ ગરાસ આપી સંતુષ્ટ કર્યો હતા. કવિરાજા આંકીદાસજી આશિયા (સં ૧૮૨૮-૧૮૯૦ વિ.) ને પણ લાખપસાવ આપી તેમની વિદ્વત્તા અને કવિત્વશક્તિની તેમણે કદર કરી હતી.

પરમાનંદજી સ્વયં કોઈના ચાચક બનવાનું પસંદ કરતા નહોતા અને તેમના મોટાભાઈ મિશ્રીદાનજી વિદ્વાન નહોતા તેથી તેમણે વિચાર કર્યો કે મારો ભત્રીજો શંકરદાન જો વિદ્વાન અને કવિ થશે તો મહારાજા માનસિંહજીને અથવા અન્ય કોઈ રાજાને પ્રસન્ન કરીને અવશ્ય જાગીર મેળવશે.

આથી પરમાનંદજીએ સ્વયં શંકરદાનને વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો અને સંસ્કૃતના પૂર્ણ વિદ્વાન બનાવ્યા. પરંતુ તેઓ હરિભક્ત હોવાથી હરિભક્તિનો અને સંસ્કૃતના પૂર્ણ જ્ઞાતા ઉપરાંત વેદાંતના પ્રખર જ્ઞાતા હોવાથી શંકરદાન ઉપર વેદાંતનો પ્રબળ પ્રભાવ જામી ગયો. પરિણામે વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થતાં દેવગિયાના એક દાદુપંથી સાધુના શિષ્ય બનીને શંકરદાને શિરમુંડન કરાવ્યું અને પોતાનું નામ સ્વરૂપદાસ રાખ્યું. પોતાની ધારણા નિષ્કૂળ નીવડતાં પરમાનંદજીને ધણું દુઃખ થયું અને તેમણે એક પત્ર શંકરદાનને લખ્યો તેમાં દોહો લખી મોકલ્યો કે :-

કીધો થો કુળ કૌલ, કહ પાછો કાસું કિયો ।
બેટા થારા વોલ, સાલે નિસદિન શંકરા ॥

પરમાનંદજીએ પંછી પણ તેમને મળી ખૂબ સમજાવ્યા પરંતુ તેમાં તેમને સફળતા મળી નહિ, કેમકે શંકરદાન ઉપર વૈરાગ્યનો ગાઢ રંગ ચડી ચૂક્યો હતો. પોતાના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળતા મળતાં પરમાનંદજીનું દેહાવસાન થયું.

સાધુ થયા પંછી સ્વરૂપદાસજી અધિકતર માળવામાં રહેતા હતા. કેટલોક વખત તેઓ અજમેર પ્રાંતમાં પણ રહ્યા હતા. રતલામના મહારાજ અળવંતસિંહજી (સં. ૧૮૮૨-૧૯૧૪ વિ.) તેમને ગુરૂ માનતા હતા તેથી તેઓ રતલામ ધણું રહેતા હતા. મહારાજ અળવંતસિંહજીએ તેમની સ્તુતિમાં કહેલો નીચેનો દોહો પ્રસિદ્ધ છે.

સદા હૃંગામી વચનસિદ્ધ, ભગતાં નામી ભૂપ ।

હું ભામી દાઢૂહરા, સ્વામી દાસ સ્વરૂપ ॥

(જેઓ સદા આનંદી, વચનસિદ્ધ અને નામાંકિત ભક્તો (સંતો)માં પ્રધાન સ્થાન ધરાવે છે એવા દાઢૂહરા વંશજ (દાઢૂહરા શિષ્યપરંપરામાં ઊતરી આવેલા) સ્વામી સ્વરૂપદાસજીની હું બિહારી જાઉં છું.)

રતલામ ઉપરાંત સીતામઢિ, સૈદ્ધાના દરબારોમાં પણ સ્વરૂપદાસજીની ઘણી પ્રતિષ્ઠા હતી. સીતામઢિ મહારાજકુમાર રતનસિંહજી ‘નટનાગર’ કવિ (સં. ૧૮૬૫-૧૯૨૦ વિ.) એમને પોતાના ગુરૂ માનતા હતા. રતનસિંહજીની તેમના ઉપર ખુબ ભારે ભક્તિ હતી. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર અનુસાર ઈશ્વર અને ગુરૂનું પદ સમાન છે. એમના પ્રત્યે મહારાજકુમાર રતનસિંહજીની શ્રદ્ધાનો અંદાજ એ વાતથી કાઢી શકાય છે કે તેઓ એમને ઈશ્વરનો અવતાર માનતા હતા. રાજકાજ કરતી વખતે પણ તેઓ સ્વામીજીને બરાબર આસન આપતા અને એમની ચરણરેખ મસ્તક પર ધારણ કરતા હતા. એ રાજકુમારના સંપૂર્ણ જીવન પર સ્વરૂપદાસજીનો ઘણો ભારે પ્રભાવ હતો. જ્યારે સ્વરૂપદાસજી સીતામઢિની બહાર રહેતા ત્યારે એમની અને રતનસિંહજી વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલુ રહેતો હતો. અધિકાંશમાં એ પત્રવ્યવહાર પ્રદામય થતો હતો. ‘નટનાગર વિનોદ’ ગ્રંથમાં મહારાજકુમાર રતનસિંહજીએ પ્રારંભમાં ઈશ્વરની વંદના નહિ કરતાં સ્વરૂપદાસજીની જ વંદના કરી છે; કેમ કે તેઓ એમને ઈશ્વરનો અવતાર માનતા હતા. ગુરૂવંદનાના એ છપ્પો પૈકી એક આ પ્રમાણે છે—

જય ગુરુ શ્રૂપ દિનેસ, જગત પાંચડ વિહંડન ।

જય ગુરુ શ્રૂપ દિનેસ, તિમિર અઘ જુથ વિચંડન ॥

જય ગુરુ શ્રૂપ દિનેસ, સુજસ પંકજ સુખ મંડન ।
 જય ગુરુ શ્રૂપ દિનેસ, દુષ્ટ મતિ વુદ્ધી દંડન ॥
 જય જયતિ શ્રૂપ અકરન હરન, કરન કરાવન દાસ કહું ।
 જય જય દિનેસ અજ્ઞાનહર, જ્ઞાન કરન અજ્ઞાન જહું ॥

સ્વરૂપદાસજીએ એક વખત મહારાજકુમાર રતનસિંહજીને લખ્યું કે—
 આપ ઇશ્વર સંબંધી વિશેષજ્ઞાનો પ્રયોગ મારા માટે કેમ કરો છો ? રાજકુમારે
 ઉત્તર આપ્યો કે ઇશ્વર અને ગુરુમાં જ્યારે કોઈ ભેદભાવ નથી અને આપ
 મારા ગુરુ છો ત્યારે હું આપના માટે એવા વિશેષજ્ઞાનો પ્રયોગ કેમ ન કરું ?
 આ વાંચી સ્વરૂપદાસજી નિસ્તર બની ગયા અને પોતાના પત્રમાં તેમને લખ્યું કે—
 હું મારી હાર માની લઉં છું, તમારી જેવી ઇચ્છા હોય તેમ લખો.

રાજકુમાર રતનસિંહજી સ્વરૂપદાસજી સાથે પત્રવ્યવહાર કરતા તેમાં
 પોતાના માટે ‘રતના’ શબ્દનો ઊપયોગ કરતા હતા. આજે મહારાજકુમાર
 રતનસિંહજી કે સ્વામી સ્વરૂપદાસજી એમાંથી એકેય હયાત નથી, પરંતુ જ્યાં
 સુધી હિંદી સાહિત્ય-સંસારમાં મહારાજકુમાર રતનસિંહજીની કૃતિ ‘નટનાગર
 વિનોદ’ની સત્તા છે ત્યાં સુધી ગુરુ-શિષ્યના આ અનન્ય પ્રેમની વાત પણ
 અચળ છે. મહારાજકુમાર રતનસિંહજી અને સ્વામી સ્વરૂપદાસજીનો એ પત્ર-
 વ્યવહાર સીતામઢિના રાજકીય પુસ્તકાલયમાં સુરક્ષિત છે.

તે સમયમાં વિશાળ ‘વંશભાસ્કર’ ગ્રંથના કર્તા મહાકવિ સૂર્યમદ્ભજ
 મીસજી (સં ૧૮૭૨-૧૯૨૫ વિ.)ની રાજસ્થાન, સાગવા આદિ પ્રાંતોમાં
 વિશેષ પ્રતિષ્ઠા હતી અને તેઓ તે સમયના સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ ગણાતા હતા.
 ‘વંશભાસ્કર’ ગુરુવંદના પ્રકરણ જેવાથી જાણવા મળે છે કે, મહાકવિ સૂર્ય-
 મદ્ભજજીએ સ્વામી સ્વરૂપદાસજી ખાસે નાનપણમાં યોગશાસ્ત્ર, મમ્મટકૃત મહા-
 કથિન કવિપદ્ધતિ, નાના નાના અદ્વૈત વેદાંતશાસ્ત્રના ગ્રંથો અને ન્યાય,
 તથા વૈશેષિક તત્ત્વયુક્ત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. સૂર્યમદ્ભજજી યાવજીવન
 સ્વરૂપદાસજીને ઘણા પૂજ્ય ભાવથી જોતા રહ્યા હતા. સ્વરૂપદાસજી ઘણા
 ઉદારમના, વેદાંત તત્ત્વના માર્મિક સાતી, વિદ્યાવિનીત અને સરળચિત્ત હતા.
 એ તત્ત્વદર્શી મહાત્માએ જોયું કે પોતાનો શિષ્ય સૂર્યમદ્ભજજી પોતાની અસા-
 ધારણુ પ્રતિભાના અંજલિએ એમનાથી પણ આગળ વધી ગયો છે ત્યારે
 એમના હૃદયમાં પણ તેમના પ્રત્યે આદરભાવ ઉત્પન્ન થયો. વિ. સં ૧૯૦૩
 જ્યેષ્ઠ સુદિ ૫ ના રોજ સીતામઢિથી લખેલા એક પત્રમાં તેમણે સૂર્યમદ્ભજજીની
 અસાધારણ યોગ્યતાનો સ્વીકાર કરતાં વિનમ્ર ભાવે લખ્યું હતું કે—

તુમ ગ્રંથન-વેત્તા તિતે, હમ ઓતા ન જિતેક ।
 કા તુમ પ્રતિ ગિરવાણ લિખિ, વાઢૈ મોર વિવેક ॥
 કહિયો દાસ સ્વરૂપ તૈ, વંદન દાસ સ્વરૂપ ।
 જ્ઞાન રૂપ વૈરાગ્ય-નિધિ, હો ભૂપન કે ભૂપ ॥

સ્વામી સ્વરૂપદાસજી નિર્ભાક સ્પષ્ટવક્તા હતા. મહાકવિ સૂર્યમલ્લજી મીસણે પોતાની અપ્રતિમ કૃતિ 'વંશભાસ્કર' પર તેમની સમ્મતિ માગી ત્યારે તેનો સકર્ષ આદર કરતાં વિં સં ૧૯૦૪ માં સીતામહિયી લખેલા પત્રમાં તેમણે લખ્યું હતું કે આપનો ગ્રંથ અતિ ઉત્તમ છે પરંતુ તે નરકાવ્યને બદલે ઈશ્વર સંબંધી કાવ્ય ગ્રંથ હોત તો તેનો આદર વધુ થાત.

સૂર્યમલ્લજી અને સ્વરૂપદાસજી વચ્ચે જે પત્રવ્યવહાર થયેલો છે તે પણ સીતામહિના રાજકીય પુસ્તકાલયમાં સુરક્ષિત છે.

સ્વરૂપદાસજીના એક શિષ્ય કવિ શિવરામ દાધીય બ્રાહ્મણ હતા, જેઓ મહારાજકુમાર રતનસિંહજીની પાસે સીતામહિ અધિકતર રહેતા હતા. તેમણે વિં સં ૧૮૯૯માં 'તખ્તવિલાસ' નામે નાવિકાભેદનો એક લક્ષણ ગ્રંથ લખ્યો હતો, જેમાં આરંભમાં સ્વરૂપદાસજીની ગુરૂસ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

રતનામ મહારાજ બળવંતસિંહજીના ઉત્તરાધિકારી મહારાજ ભૈરવસિંહજી (સં ૧૯૧૪-૧૯૨૦ વિં) પણ સ્વરૂપદાસજીના શિષ્ય હતા અને તેમના પ્રત્યે ધણો આદર ધરાવતા હતા.

વિં સં ૧૯૨૦માં એક જ રાતમાં સીતામહિ મહારાજકુમાર રતનસિંહજીનો અને રતનામ મહારાજ ભૈરવસિંહજીનો દેહાંત થયો. તે પ્રસંગે સ્વરૂપદાસજીએ પોતાની હૃદયવ્યથા વ્યક્ત કરતો નીચેનો સોરઠો કહ્યો હતો.

ભૈર રતન કુલ ભૂપ, મિલી દોનું ફક રાત મૈ ।
 ફલ સુખ તજ્યા અનૂપ, કુળ દુઃખ કિણ આગલ કહાં ॥

મહારાજકુમાર રતનસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે સ્વરૂપદાસજી સીતામહિમાં નહોતા. કુમારના પિતા રાજા રાજસિંહજી (સં ૧૮૫૯-૧૯૨૪ વિં) એ તેમને એ દુઃખદ ઘટનાતા સમાચાર આપ્યા. સ્વામિજીએ જ્યારે એ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે સહસા તેમના મુખમાંથી એ શબ્દો નીકળ્યા કે 'રતનાએ ઉતાવળ કરી, હું પણ સાથે જવા માટે તૈયાર હતો' કહે છે કે ત્યાર બાદ થોડાક દિવસોમાં સ્વરૂપદાસજીનો દેહાંત થયો.

સ્વરૂપદાસજી સંસ્કૃત, પિંગળ, ડિંગળ આદિ ભાષાઓના અવધા નિદાન અને હિન્દુ ધર્મસિદ્ધાંતોના ભારે જ્ઞાતા હતા. એમણે હિન્નયનાંજન, વૃત્તિભોધ, પાંડવ યશોદુ ચંદ્રિકા આદિ છ અથો લખ્યાનું સાહિત્યજગતની જાણમાં હતું ગયે. વર્ષે રતલામના સ્વં સાહિત્યપ્રેમી લક્ષ્મણદાસજી સાધુના સંગ્રહમાંથી સ્વરૂપ-દાસજીના ૧૧ અથોની ૩૬૧ પૃષ્ઠની એક હસ્તપ્રત (ચોપડો) મને કવિ હમીરદાનજી મોતીસર (રતલામ) મારફત મળી હતી, જેમાં (૧) વર્ણુર્થ મંજરી, (૨) પાખંડ ખંડન, (૩) મૂર્ખાંકૂશ, (૪) ચિજ્જડ ભોધપત્રિકા, (૫) દૃષ્ટાંત દીપિકા, (૬) સંક્ષેપોપદેશ, (૭) તર્કપ્રબંધ, (૮) સાધારણોપદેશ, (૯) અવિવેક પદ્ધતિ, (૧૦) હિન્નયનાંજન અને (૧૧) વૃત્તિભોધ એટલા અથો બહુ જ સારી હિંદી લિપિમાં લખેલા હતા. એ હસ્તપ્રત મને પ્રાપ્ત થઈ પાણુ હું વૃદ્ધાવસ્થાના કારણે નિર્બળ થતાં આ અથોનું પ્રકાશન કરવા અશક્ત હતો. આવા અથો યોગ્ય સ્થળે જાય તો પ્રકાશન પામે એ આશયથી રાજસ્થાન શોધ સંસ્થાના વડા ભાટી નારાયણસિંહજીને જોધપુર મોકલી આપ્યા. ઉપરના પ્રત્યેક અંથની રચના સાલ પ્રત્યેક અંથની અંતે દોહામાં લખેલી છે. આમ આજ સુધીમાં સ્વરૂપદાસજીના ૧૨ અથો મળી શક્યા છે.

સ્વરૂપદાસજીના તમામ અથોમાં ‘પાંડવ યશોદુ ચંદ્રિકા’ એમનો સર્વશ્રેષ્ઠ અંથ છે. એમાં મહાભારતની કથાનો સારાંશ છે અને તે સોળ મયૂખો (અધ્યાયો)માં પૂરા થયેલો છે. અંથારંભમાં રસ, અલંકાર, છંદ આદિ કાવ્યાંગો પર સંક્ષેપમાં પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. ભાષા પિંગળ છે. એની કવિતા બહુ જ સરળ અને પરિમાર્જિત છે અને હૃદયસ્પર્શી ભાવ-સૌષ્ઠવ તથા વિષયગત લાલિત્યનો એમાં સુંદર સંયોગ થયેલો છે. રાજસ્થાન, માળવા, ગુજરાત, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્રના કવિસમાજની એ અત્યંત લોકપ્રિય રચના છે.

કવિ શંકરદાન જેઠીભાઈ દેથા
લીંબડી (સૌરાષ્ટ્ર)

અનુક્રમણિકા

....0000....

નામ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧ પ્રથમ મયૂખ	મંગલાચરણ, અષ્ટાદશ પર્વ સૂચી	૧
૨ દ્વિતીય મયૂખ	છંદ પ્રકરણ	૩૪
૩ તૃતીય મયૂખ	અલંકાર તથા રસપ્રકરણ	૭૦
૪ ચતુર્થ મયૂખ	આદિપર્વ	૧૨૬
૫ પંચમ મયૂખ	સભાપર્વ	૧૮૧
૬ ષષ્ઠમ મયૂખ	વનપર્વ	૨૦૮
૭ સપ્તમ મયૂખ	વિરાટપર્વ	૨૩૪
૮ અષ્ટમ મયૂખ	ઉદ્યોગપર્વ (પૂર્વાર્ધ)	૨૭૦
૯ નવમ મયૂખ	ઉદ્યોગપર્વ (ઉત્તરાર્ધ)	૨૯૯
૧૦ દશમ મયૂખ	લીલમપર્વ	૩૨૬
૧૧ એકાદશ મયૂખ	દ્રોણપર્વ (પૂર્વાર્ધ)	૩૫૨
૧૨ દ્વાદશ મયૂખ	દ્રોણપર્વ (ઉત્તરાર્ધ)	૩૯૦
૧૩ ત્રયોદશ મયૂખ	કર્ણપર્વ (પૂર્વાર્ધ)	૪૩૪
૧૪ ચતુર્દશ મયૂખ	કર્ણપર્વ (ઉત્તરાર્ધ)	૪૬૩
૧૫ પંચદશ મયૂખ	શલ્યપર્વ	૪૯૨
૧૬ ષોડશ મયૂખ	અંતિમ પર્વ	૫૨૭

पांडव यशोदु चंद्रिका

શ્રી પાંડવ યશોદુ ચંદ્રિકા

ચારણ મહાત્મા કવિ સ્વરૂપદાસજી સ્વામી કૃત

પ્રથમ મયૂખ

મંગલાચર્ન

અનુષ્ટુપ છંદ

ગુણાલંકારિણૌ વીરૌ, ધનુષ્તોત્ર વિધારિણૌ ।

મૂભારહારિણૌ વન્દે, નરનારાયણો હમૌ ॥ ૧ ॥

(અર્થકર્તા અર્થના સંપૂર્ણ કૌશલ્ય માટે પરમ દૈવતવાન
અર્થનાયકોનું મંગળાચરણ આદરે છે.)

શુભવટે વિભૂષિત થયેલા, ધનુષ્ય (અને) ચાણકને ધારણ
કરવાવાળા તથા પૃથ્વીના ભારને હરનારા નર-નારાયણ એ અને
વીરોને હું વન્દન કરું છું.

દોહા

ધ્યાન-કીરતન-વંદના, ત્રિવિધ મંગલાચર્ન ।

પ્રથમ અનુષ્ટુપ વીચ સો, મયે ત્રિધા શુભ કર્ન ॥ ૨ ॥

ધ્યાન, કીર્તન અને વંદના, એ ત્રણ પ્રકારનાં મંગળાચરણ
છે. પ્રથમના અનુષ્ટુપ છંદમાં મંગળ કરનારાં તે ત્રણે પ્રકારનાં
મંગળાચરણ થયાં છે.

યથા ત્રિવિધ પૃથક્કરણ :—

૧ ધનુ સ્તોત્ર ધારણ કરવા રૂપ સ્વરૂપ-વર્ણન વડે 'ધ્યાન'.

૨ પૃથ્વીનો ભાર હરવા રૂપ વીરત્વ-વર્ણન વડે 'કીર્તન'.

૩ વંદન કરવા રૂપ નમસ્કાર-વર્ણન વડે 'વંદના'.

નમો અનંત બ્રહ્માંડકે, સુર ભૂપતિ કે ભૂપ ।

પાંડવ યશોદુ ચંદ્રિકા, વરન્ત વાસ સ્વરૂપ ॥ ૩ ॥

ઇંદ્રાદિ અનંત બ્રહ્માંડોના ઈશ્વરને નમસ્કાર કરીને કવિ શ્રી સ્વરૂપદાસજી પાંડવે યશોદુ ચંદ્રિકાનું વર્ણન કરે છે.

સ્વામી કે પીછે રહે, આદિ હોહિ ઉચ્ચાર ।

નર નારાયણ શબ્દ કૌં, દાસ સ્વરૂપ વિચાર ॥ ૪ ॥

કવિ પોતાને ઉદ્દેશીને કહે છે કે, જે સ્વામીની પાછળ હોય છે અને જેનો આગળથી ઉચ્ચાર થાય છે એવા સેવક અને સ્વામીના સંબંધરૂપ “નર નારાયણ” શબ્દને વિચાર. જેમકે નર (અર્જુન) અનુગામી છે એનો અગ્ર ઉચ્ચાર થાય છે, બ્યારે નારાયણ (વિષ્ણુ) અગ્રગામી છે એ શબ્દનો પાછળથી ઉચ્ચાર થાય છે. અર્થાત્ પ્રભુ એવા ઉદાર છે કે સેવકને અગ્રપદ આપે છે. માટે સેવક થવું એ અત્યુત્તમ છે.

ઘનાક્ષરી

ગરલ તૈં भीम कौं त्यों ज्वाल हू तैं पांच हू कौं,

द्रौपदी कौं सभा औ विराट बन तीन बार ।

किरिटी को अच्छर के श्राप तैं युधिष्ठिर को,

मारिवे कौं मरिवे पै उड़ै भये असीवार ।

दुरवासा श्रापिवे कौं आयो ताकौं आदि दैकै,

श्रुपदास केते कहै एक छंद में प्रकार ।

तेइ मेरे ग्रंथ आदि मंगल उदय करो,

एते ठां अमंगल कौं मंगल करनहार ॥ ૫ ॥

ભીમસેનને (લાડુના) વિપત્તી, પાંચે પાંડવોને (લાક્ષા-ગૃહની) બવાળાથી, દ્રૌપદીને સભામાં (દુઃશાસને વશ એવ્યાં તે વખતે), વનમાં (જયદ્રથ હરણ કરવા આવ્યો એ વખતે) અને વૈરાટ નગરમાં (ક્રીચકની કુચાલ વખતે) એ રીતે ત્રણ વાર, અર્જુનને (ઉર્વશી) અગ્નિરાના શ્રાપથી તથા યુધિષ્ઠિરને મારવાના સંકલ્પ વડે મરવાની અણી પર તૈયાર થતાં બચાવવા માટે તરવારની ધાર પર જેઓ પ્રગટ થયા હતા, અને દુર્વાસા ઋષિ શ્રાપ આપવા આવ્યા હતા, વિંગેરે વિંગેરે વિપત્તિઓમાં

જેઓએ વહાર કરી છે તેનું કવિ શ્રી સ્વરૂપદાસજી કહે છે કે હું એક છંદ (કવિત્ત) માં કેટલેક પ્રકારે વર્ણન કરું ? તેથી ઉપયુક્ત એટલાં સ્થળે અમંગળ સમયમાં મંગળ કરવાવાળા એ શ્રી હરિ મારા અથ પ્રારંભમાં પ્રગટ થઈને મંગળને પ્રગટ કરે. (આમાં પર્યાયોક્તિ અલંકાર છે)

કવિ કી આકાંક્ષા

પોઢે પરિચંક પર કેશવ કિરીટી જૂ કી,
જંઘા પર ઘઠૈકૈ પાંવ દ્રૌપદી કી ગોદ મેં ।
ત્યોં હી પદ અર્જુન કે સત્યભામા રુક્મની કે,
અંક વીચ પરે તીનોં પલોટૈં વિનોદ મેં ।
અન્ત:પુર-ચારિત સો દેશત નિમગ્ન મયે,
રાજસૂ મેં નૈન મીન આનંદ કે હોદ મેં ।
જ્યોં નિરંતરાઈ દાસ સ્વામી કી સ્વરૂપદાસ,
ત્યોં હો પ્યાસ મેરી ચારૈં પાવ ધ્યાત મોદ મેં ॥ ૬ ॥

શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર શય્યાપર પોઢેલા છે એ સ્થિતિમાં અર્જુનની જંઘાઓ પર થઈને તેમના ચરણ દ્રૌપદીના ખોળામાં પડ્યા છે. એ જ પ્રમાણે અર્જુનના ચરણો સત્યભામા અને રુક્મણીના ખોળામાં પડ્યા છે. એવા બનાવમાં એ ત્રણે જણાં આનંદ-પૂર્વક ચરણોને ચોંપે છે. એ વખતે અન્ત:પુરમાં દાસ દાસીઓ એ દેખાવ જોઈને જેમ રાજસૂય યજ્ઞમાં નેત્રરૂપી માછલાં આનંદરૂપી ધરામાં ગરક થયાં હતાં તેમ આનંદમાં ગરક થયાં. કવિ શ્રી સ્વરૂપદાસજી કહે છે કે જેમ એ સેવક-સ્વામીની અભિનૃતા છે તેમ તે ખેડના ચારે ચરણોના ધ્યાનનો આનંદ સેળવવા મારી અભિન આકાંક્ષા થાઓ.

કવિ કી માન્યતા

ગુણી ગુણ અંશી અંશ વિકારી વિકાર ભાવ,
કારણ ઔ કાર્ય જાતિ વ્યક્તિ હૂ વસ્તુને હૈં ।

સેવક ઔ સેવ્ય ઉપચાર સ્તુતિ સાદૃશતા,
 રૂપમા પરાચન ચે તીન પદ આને. હૈં ।
 નૌ વિકલ્પના કો જીવ ઈશ મેં અદ્વૈતવાદી,
 કરૈં હૈં અભાવ તત્ત્વવેત્તા લોક જાને હૈં ।
 વાસુદેવ અર્જુન મેં ઘટે હૈં રુ ઘટે નાહિં,
 એસો જ્ઞાન ભક્તિ લીયે શ્રૂપદાસ જાને હૈં ॥ ૭ ॥

૧ ગુણવાન અને ગુણ, ૨ અંશી અને અંશ, ૩ વિકારી અને
 વિકાર ભાવ, ૪ કારણ અને કાર્ય, ૫ જાતિ અને વ્યક્તિ, ૬
 સેવવાયોગ્ય અને સેવક, ૭ ઉપચાર, અધ્યાદિ ભેદપૂજા, ૮ સ્તુતિ,
 અને ૯ સામ્ય. એ (ઉપર્યુક્ત કવિત્તનાં) ત્રણે પદ ઉપમાના
 આશ્રયે આણવામાં આવ્યાં છે. એમાં પ્રથમના છ દ્વંદ્વ પદાર્થ
 તથા તે પછીના ત્રણ અદ્વંદ્વ પદાર્થ મળી એકંદર જે નવની
 કલ્પના કરવામાં આવી છે. એનું અદ્વૈતવાદીઓ જીવ તથા ઈશ્વરમાં
 અભાવપણું કરે છે. તે તત્ત્વવેત્તાઓને જાણે છે. ઉપર્યુક્ત કલ્પના
 વાસુદેવ અને અર્જુનમાં ઘટે છે અને નથી ઘટતી, એવું જ્ઞાન-
 ભક્તિ વડે કવિ સ્વરૂપદાસજી જાણે છે.

દમ્પતિ પરિહાસ-મંગલાચરન

વિષ્ણુ કહૈ રમા તેરે પિતા કી ત્રિયા જો ગંગા,
 શિવ ને છિનાય લીની તાકો વૈર કા લયો ? ।
 રમા કહૈ જારત ત્રિલોક જૈસો દીનો વિપ,
 આપતૈં છિધ્યો હૈ કા ? વિખ્યાત વિશ્વ મેં ભયો ।
 આપકો જરાયો પુત્ર કામ સો અનંગ નામ,
 તાકો ચિદ્ર હાથ લેકૈ પૂજત નયો નયો ।
 એસો પરિહાસ કિયો દમ્પતિ સ્વરૂપદાસ,
 મંગલ કી રાસી ધ્યાન હૈૈ ચિત્ર હૈ ગયો ॥ ૮ ॥

વિષ્ણુ ભગવાન લક્ષ્મીજીને કહે છે કે હે લક્ષ્મી ! તમારા
 પિતાની સ્ત્રી ગંગા મહાદેવજીએ પકાવી લીધાં, તેનું તમારા પિતા
 એ (સમુદ્રે) શું વેર લીધું ? એ સાંભળી લક્ષ્મીજીએ કહ્યું કે

હે ભગવાન ! સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળને બાળી નાંખે એવું ઝેર મારા પિતાએ મહાદેવજીને આપ્યું. એ વાત જગ જાહેર છે. શું આપ એ નથી જાણતા ? પરંતુ આપનો પુત્ર જે કામદેવ છે તેને મહાદેવજીએ બાળી નાખ્યો. ત્યાર પછી તેનું અનંગ નામ રાખનારા એવા જે મહાદેવજી છે તેઓનું ચિહ્ન આપ હાથમાં લઈને નવું નવું પાર્થિવ પૂજન કરો છો. કવિ સ્વરૂપદાસજી કહે છે કે એ યુગલ સરકારે એવો આનંદ રૂપ પરિહાસ કર્યો, એ મંગળ સમૂહ દિવ્ય દંપતિનું ધ્યાન મારા હૃદયમાં ચિત્રરૂપ થઈ ગયું. (આમાં ઉત્તરાલંકાર છે.)

દોહા

હરિ હર સત તમ ગુણમયી, ચહિયે ગૌર રુ શ્યામ ।

અન્યોન્ય કે સુધ્યાન તૈં, મયે વિલોમ નમામ ॥ ૯ ॥

વિષ્ણુ અને મહાદેવ સત્વગુણ અને તમોગુણવાળા દેવ છે. એટલે એઓનાં શરીર ગૌર વર્ણ તથા શ્યામ વર્ણવાળાં હોવાં જોઈએ, પરંતુ પરસ્પરના ધ્યાન વડે વર્ણનું વિપર્યય થયું છે. અર્થાત્ વિષ્ણુ શ્યામ છે અને મહાદેવ ગૌર છે એ જોડેને હું નમું છું.

અર્જુન કે વીસ નામ

કવિત્ત

ધનંજય વિજૈ સ્વેતવાહન કિરીટી જિણ્ણ,

અર્જુન વિભત્સુ સવ્યસાચી નામ ગહિયે ।

ફાલગુન કૃષ્ણ કૃષ્ણસલા નર ગુડાકેશ,

વાસવી સંગીતવેત્તા વિશ્વજેતા કહિયે ।

કૌંતેય ગાંડીવધારી કપિધ્વજ અમૈકારી,

ઔર કાલખંજારી ડચાર ક્રિયા ચહિયે ।

ક્ષત્રિ કૌં જરૂર ઔર કોડકૌં સ્વરૂપદાસ,

વીસ નામ જપે તૈં ત્રિવર્ગ સદ્ય લહિયે ॥ ૧૦ ॥

- ૧ ધનંજય = પૃથ્વીનું ધન હતનાર
 ૨ વિજય = વિશેષે જેનો જય થાય છે તે
 ૩ શ્વેતવાહન = યુદ્ધમાં જેના ઘોડા ઉજવળ દેખાય છે તે
 ૪ કિરીટ = ઇન્દ્રનો આપેલો મુગટ ધારણ કરનાર
 ૫ જિષ્ણુ = ઇન્દ્રના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલ
 ૬ અર્જુન = ઉજવળ કર્મ કરનાર
 ૭ વિભત્સુ = યુદ્ધમાં સફૂર્તિ રાખનાર
 ૮ સવ્યસાચી = યુદ્ધમાં જમણો તથા ડાબો હાથ સરખી રીતે ચલાવનાર
 ૯ કાલ્યુન = પૂર્વા કાલ્યુન તથા ઉત્તરા કાલ્યુન વચ્ચે જન્મેલો
 ૧૦ કૃષ્ણ = મનનું આકર્ષણ કરનાર (બુઝો, વિરાટ પર્વ, કવિત્ત-
 ૭૦ ની નોટ)
 ૧૧ કૃષ્ણસખા = કૃષ્ણ જેના મિત્ર છે તે
 ૧૨ નર = જેને છાતીનાં ચિહ્ન નથી તે
 ૧૩ ગુહાકેશ = નિદ્રાને હતનાર
 ૧૪ વાસવી = ઇન્દ્રનો પુત્ર
 ૧૫ સંગીતવેત્તા = સંગીત વિદ્યાને જાણનાર
 ૧૬ વિશ્વજેતા = વિશ્વને હતનાર
 ૧૭ કૌંતેય = કુંતીનો પુત્ર
 ૧૮ ગાંડીવધારી = ગાંડીવ નામનું ધનુષ્ય ધરનાર
 ૧૯ કપિધ્વજ = જેની ધ્વજમાં વાનરનું ચિહ્ન છે તે
 ૨૦ અલૈકારી અથવા કાળખંજરી = અલય કરનાર અથવા કાળખંજરને મારનાર

એ વીસ નામ અર્જુનનાં બીજાઓએ અને ક્ષત્રિયોએ તો ખાસ કરીને જપવાથી કવિ સ્વરૂપદાસ કહે છે કે ત્રિવર્ગ (ધર્મ અર્થ અને કામાદિક) ની સત્વર પ્રાપ્તિ થાય છે.

પોહસ કલા

કવિત્ત

કીર્તિ લજ્જા શાંતિ બુદ્ધિ પ્રજ્ઞા ધૃતિ આસ્તિકતા,
શમતા રુ દમતા તૈ તમતા વિનાસી હૈ ।

સુધરાઈ ગિરા ક્ષમા વીરતા ઉદારતાઈ,
વિદ્યા ઉપકારતાઈ વિશ્વ મેં વિકાસી હૈ ।

વ્યાસ મુખ પ્રાચી દિશિ સજ્જન કુમુદવૃંદ,
શ્રૂપદાસ બુદ્ધિ સો ચકોરની હુલાસી હૈ ।

મીમાનુજ નકુલાગ્રજ તા જશ ઉદૈ મો રુદુ,
પોહસ કલા કી તાકી ચંદ્રિકા પ્રકાસી હૈ ॥ ૧૧ ॥

કીર્તિ ૧ લાજ ૨ શાંતિ ૩ બુદ્ધિ ૪ પ્રજ્ઞા ૫ ધૃતિ ૬
આસ્તિકતા ૭ શમતા (મનોનિગ્રહ) ૮ દમતા (ઇન્દ્રિયનિગ્રહ)
૯ એ વડે અજ્ઞાનતા નાશ પામે છે. સુધરાઈ ૧૦ વાણી ૧૧ ક્ષમા
૧૨ શૌર્ય ૧૩ ઔદાર્ય ૧૪ વિદ્યા ૧૫ ઉપકારપણું ૧૬ વિશ્વમાં
વિસ્તરિત છે. ઉદય સ્થાનરૂપ આદિ કવિ વ્યાસના મુખરૂપી પૂર્વ
દિશા છે. સર્જનો રૂપી પાંચણી સમૂહ છે અને કવિ સ્વરૂપદાસની
બુદ્ધિરૂપી ચકોરી હર્ષમાન થયેલી છે. કારણ કે ભીમસેનથી નાના
અને નકુળથી મોટા એવા અર્જુનના ઉદય થયેલા યશ રૂપી
ચંદ્રમાની ઉપર્યુક્ત કળાઓની ચાંદની પ્રકાશી રહી છે. (આમાં
સાવયવ રૂપકાલંકાર છે.)

સંગલાચર્ન-કિમર્થ

કવિત્ત

આદિ સભા અરન્ય વિરાટ ઔ ઉદ્યોગપર્વ,
મીઘમ અરુ દ્રોણ કર્ણ શલ્ય પર્વ કહિયે ।

સુષૌપ્તિક ત્રિયા શાંતિ અનુશિષ્યા અશ્વમેધ,

વ્યાસાશ્રમ મૂશલ વિચાર કરિ ગહિયે ।

મહાપર્વ લેકૈ સ્વર્ગ આરોહણ આદિ દેકૈ,

અનુક્રમ હી તૈ પર્વ અષ્ટાદશ લહિયે ।

તિનકો સંક્ષેપ ચહૈ વરન્ચો સ્વરૂપદાસ,
કિરીટીકે સારથી સહાય નૈક રહિયે ॥ ૧૨ ॥

આદિપર્વ ૧ સભાપર્વ ૨ અરણ્યપર્વ ૩ વિરાટપર્વ ૪
ઉદ્યોગપર્વ ૫ ભીષ્મપર્વ ૬ દ્રોણપર્વ ૭ કર્ણપર્વ ૮ શલ્યપર્વ
૯ સુપ્રોત્થિકપર્વ ૧૦ સ્રીપર્વ ૧૧ શાન્તિપર્વ ૧૨ અનુશાસનપર્વ
૧૩ અશ્વમેધપર્વ ૧૪ વ્યાસાશ્રમપર્વ ૧૫ મૂશળપર્વ ૧૬ મહા-
પ્રસ્થાનપર્વ ૧૭ સ્વર્ગારોહણપર્વ ૧૮ એ અનુક્રમ વડે અઠારપર્વ
કવિ સ્વરૂપદાસ કહે છે કે હું દૂંડા દૂંડા વર્ણનથી વર્ણવવા ઈચ્છું
છું. માટે હે અર્જુનના સારથી (શ્રીકૃષ્ણ) ! આપ મારી મદદમાં
રહેજો. (આમાં પરિકરાલંકાર છે.)

સવૈયા

પાંવ છતૈ કરિ ગૌન હરી દિશ ફેર એ પાંવ ચલૈ ન ચલૈ ।
જીમ છતૈ ગુનિયે હરિ કો જશ ફેર એ જીમ હલૈ ન હલૈ^૧ ।
નૈન છતૈ લલિત રૂપ વિરાટ કો ફેર એ નૈન ચલૈ ન ચલૈ ।
શ્રૌન છતૈ હરિ કીરત કૌં સુનિ ફેર એ શ્રૌન મિલૈ ન મિલૈ ॥૧૩॥

શ્રી હરિએ મનુષ્ય દેહમાં અવયવો આપ્યા છે એનો
સદુપયોગ કરવાના આશયથી કવિ કહે છે કે :—પગ છે ત્યાં
સુધી શ્રી હરિ તરફ ચાલ. કેમકે ફરીથી એ પગ ચાલે કે
ન પણ ચાલે. જલ છે ત્યાં સુધી શ્રી હરિના ગુણ ગા, કેમકે
ફરીથી એ જલ હાલે કે ન પણ હાલે. નેત્ર છે ત્યાં
સુધી શ્રી હરિનું વિરાટ સ્વરૂપ જો, કેમકે ફરીથી એ નેત્ર ઉઘડે
કે ન પણ ઉઘડે. જ્ઞાન છે ત્યાં સુધી શ્રીહરિકીર્તન સાંભળ,
કેમકે ફરીથી એ જ્ઞાન મળે કે, ન પણ મળે. (ઉપર્યુક્ત વર્ણનમાં
વિકલ્પનાલંકાર છે.)

૧“ જીમ છત્તે કર ગાન હરી ફિર દાસ સ્વરૂપ હલે ન હલે ॥” હસ્તલિખિત
પ્રતમાં એ મૂળ પાઠ છે.

કિં પ્રયોજનં

દોહા

લાભ જીવિકા સુજશ કો, પુનિ પરમારથ સાંચ ।

વિવ્રશાન્તિ પરલોક કી, સિદ્ધિ પ્રયોજન પાંચ ॥

અંથક્તર્તા અંથ રચનાનાં પાંચ પ્રયોજન કહી બતાવે છે:-

૧ જીવન નિર્વાહ ૨ સુયશ પ્રાપ્તિ ૩ સત્ય પરમાર્થ ૪ કુશળતા ૫ અને સ્વર્ગ સિદ્ધિ ૫ એ પાંચ પ્રયોજન લાભ રૂપ છે.

વાર્તા (વચનિકા)

મેરે પાંચ હૂં હૈ, મેરી જીવિકા, હરિ હરિદાસન કા કીર્તન, અંથ કિયે જશ મી હૈ. પઢૈંગે જિનકો બુદ્ધિ સુકર્મ પામિ. પરમાર્થ, અંથ વિષે વિવ્ર શાન્તિ, પરલોક સિદ્ધિ હૈ હી.

કવિ કહે છે કે મારે લાભ રૂપ પાંચ પ્રયોજન છે. ૧ હરિનું અને હરિના ઠાસનું કીર્તન એ મારી જીવિકા. ૨ અંથ રચવાથી જશ પણ છે. ૩ અંથને જે લાણુશે તેને સુબુદ્ધિ અને સદ્કર્મોની પ્રાપ્તિ થશે એ પરમાર્થ છે. ૪ અંથમાં કૌશલ્ય અને ૫ સ્વર્ગ સિદ્ધિ તો છે જ.

શ્રી હરિ કો હરિદાસન કો મિશ્રિત યશ, સાક લૌન, સરકંજ, નિશા ચંદ્ર ન્યાયેન ॥

શાક લાભમાં મીઠું મશાલો, તળાવમાં કમળ, અને રાત્રિમાં ચંદ્રોદય એ ન્યાયે આ અંથમાં શ્રી હરિનો અને શ્રી હરિના સેવકનો સંમિલિત સુયશ છે.

અષ્ટાદસપર્વ-સૂચીપત્ર,

આદિપર્વ-સૂચી

કવિત્ત

જન્મેજય સર્પ સત્ર યયાતી ભરત જન્મ,
અંશા અવતર્ન શસ્ત્ર શિક્ષા અનુમાનિયે ।

લાચાગૃહ બદ્ધ ત્યો હિંબ્ર ઔ વકાસુર કો,
દ્રૌપદી સ્વયંવર ઔ રાધા વેધ જાનિયે

રાજ્ય અર્ધ લાભ વનોવાસ વર્ષ દ્વાદશ કો,
 અર્જુન કૌં સુભદ્રાદિ ત્રિયા લાભ ગાનિયે ।
 શાંહુ વાહ કમ્બુ અશ્વૈતૂન ધનુ સમા લાભ,
 આદિપર્વ સૂચીપત્ર નીકે કૈ પિચ્છાનિયે ॥ ૧૫ ॥

જન્મેજય રાજાનો સર્પચક્ષુ, યયાતિ રાજા અને ભરતનો જન્મ, દાનવ અને દેવ અંશો વડે કૌરવો તથા પાંડવોની ઉત્પત્તિ, તેઓનું શસ્ત્રવિદ્યાનું શિક્ષણ, લાક્ષાગૃહ વર્ણન, હિડંબાસુર અને બકાસુરનો વધ, દ્રૌપદી સ્વયંવર, મચ્છવેધ, અર્ધ રાત્ર્યપ્રાપ્તિ, અર્જુનનો બાર વર્ષ વનવાસ, અર્જુનને સુભદ્રા વિગેરે સ્ત્રીઓનો લાભ થવો, પાંડવ વનને બાળવું, દેવદત્ત શંખ, અક્ષય ભાથો, ગાંડીવ ધનુષ્ય અને મયદાનવકૃત સભાનો લાભ એ આદિ પર્વની અનુક્રમશ્ચિકા (વિષય સૂચના) સારી રીતે જાણી લો.

અધ્યાય-શ્લોક-સંખ્યા

દોહા

મુની અચન દ્રગ વામ ગતિ, અંક લિલ્લહુ અધ્યાય ॥

વેદ વસૂ ગ્રહ ફિર વસૂ, શ્લોકઅનુષ્ટુપ ન્યાય ॥ ૧૬ ॥

મુનિની સંખ્યા ૭ છે, અચનની સંખ્યા ૨ છે, નેત્રની સંખ્યા ૨ છે, એ સંખ્યાના અંકોને^૧ ઊલટી રીતે ગણવાથી આદિપર્વના અધ્યાય ૨૨૭ ખસે. સત્યાવીસ થાય છે, વેદની સંખ્યા ૪ છે, વસુની સંખ્યા ૮ છે, ગ્રહની સંખ્યા ૯ છે, પુનઃ વસુની સંખ્યા ૮ છે. તેને પણ ઉપર પ્રમાણે ગણવાથી એકંદર અનુષ્ટુપ શ્લોકની સંખ્યા ૮૬૮૪ આઠ હજાર નવસો ચોરાસી આદિપર્વમાં છે.

^૧એકમના સ્થળ કરતાં વધારે સ્થળની સંખ્યાને સમજવાની રીત એ છે કે જે અંકો સંજાથી ક્ષવિતામાં કલા હોય તે ૩૫થી તરફથી ઊલટા ગણવા, જેમકે :- “ મુનિ ૭ ભૂમિ ૧ ” એમ હોય તો ૧૭ થાય (દશપત પિંગળ).

સમાપર્વ-સૂચી

કવિત

નારદ ને દેવન કી સભા બહુધાસી કહી,
પાંડુ કો સંદેશ પુનિ રાજસૂય કરિવો ।
ચારૈં દિગવિજૈ ચારૈં આતન તૈં માગધ કો,
મીમ તૈં વિનાશ શિશુપાલ હૂ કો મરિવો ।
સભા બીચ હૈવો અપમાન ત્યો સુયોધન કો,
મત્સરતા લિયે - પિતુ - માતુલ તેં હરિવો ।
રચ્યો છૂત સેંચ્યો ચીરં સ્વસુર ને દીનો વર,
ફેર છૂત તેરા અવ્દ બન મેં વિચરિવો ॥ ૧૭ ॥

પાંડવો પાસે આવીને નારદે દેવસભાનું વિવિધ પ્રકારે વર્ણન કરવું, પાંડુરાજાનો સંદેશો અને રાજસૂય યજ્ઞ કરવો. આરે ભાઈઓની આરે દિશામાં જીત, ભીમસેનથી મગધદેશના રાજા જરાસંધનો નાશ તથા શ્રીકૃષ્ણે શિશુપાળને મારવો, દુર્યોધનનું પાંડવોની સભામાં અપમાન અને અભિમાન વડે પિતાથી તથા મામાથી કલેશ કરવો, યુધિષ્ઠિરથી જુગટું રમવું, દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર ખેંચવાં, દ્રૌપદીનું ધૃતરાષ્ટ્રથી વરદાન પામવું, ધર્મરાજાનું ફરીથી જુગાર રમવું અને તેર વર્ષ સુધી વનમાં ફરવું.

અધ્યાય-શ્લોક-સંખ્યા

દોહા

વસૂ મુની અધ્યાય હૈં, સમાપર્વ મેં જાન ।

ચંદ્ર મહી સર અયન લલિ, શ્લોક પ્રમાનહિ માન ॥ ૧૮ ॥

વસુ એટલે ૮ અને મુનિ એટલે ૭ ને ઉલટાવતાં સભા પર્વમાં ૭૮ ઇકોતેર અધ્યાય છે. ચંદ્ર ૧ પૃથ્વી ૧ શર (કામદેવનાં બાણ) ૫ આયન (ઉત્તરાયન તથા દક્ષિણાયન) ૨, એ સંખ્યાને પણ ઉપર મુજબ ઉલટાવતાં ૨૫૧૧ એકબર પાંચસો અગિયાર શ્લોક છે.

વનપર્વ-મૂર્ચી

કવિત

ભાસ્કર તૈં અશૈપાત્ર પ્રાપત પ્રથમ ભયો,
 કૃષ્ણ કો મિલાપ ઇતિહાસ નૃપ નલ કો ।
 જિષ્ણુ તપ અસ્રલાભ કપટ નિષાદ જુદ્ધ,
 નાક ગૌન રંભા^૧ શ્રાપ નાશ દૈત્ય દલ કો ।
 ઘોષ યાત્રા વંધુ મોક્ષ દ્રૌપદી-હરન તામેં,
 જન્મભ્રષ્ટ હૈવો દુષ્ટ જૈત્રયં વિકલ કો ।
 રામકથા તીર્થાટન કર્ન-જન્મ અરની તૈં,
 ચાર વંધુ મૃત્યુ ચક્ષ જોગ પાન જલ કો ॥ ૧૯ ॥

સૂર્ય વડે પ્રથમ અશૈપાત્રની પ્રાપ્તિ થવી, શ્રીકૃષ્ણને
 મેળાપ, નળ રાજાનો ઇતિહાસ, અર્જુનનું તપ, અસ્રોની પ્રાપ્તિ,
 કપટ રૂપ ભીલથી યુદ્ધ કરવું, સ્વર્ગમાં જવું, ઉર્વશી અપ્સરાથી
 શ્રાપની પ્રાપ્તિ, સમુદ્ર પાર વસનારા દૈત્યદળનો નાશ,
 દુર્યોધનની ઘોષયાત્રા (ગાયો તથા વાછરડાંના સ્થાન પર જવું),
 તેને ગાંધર્વથી છૂટો કરવો, દ્રૌપદીના હરણમાં દુષ્ટ જયદ્રથનું
 વ્યાકુળ થઈને જન્મભ્રષ્ટ થવું, શ્રી. રામકથાનો પ્રસંગ, તીર્થાટન
 વિષે, કર્ણના જન્મની કથા, બ્રાહ્મણના યજ્ઞની અરણી લેવા
 જતાં જળપાન કરવા અગાઉ ચારે ભાઈઓનું મૃત્યુ, પછી
 યુધિષ્ઠિરને ચક્ષુનો મેળાપ થતાં ભાઈઓ ભવિત થયા.

અધ્યાય-શ્લોક-સંખ્યા

દોહા

રત્ન ઊર્મિ દ્રગ વન પરવ, કહે વ્યાસ અધ્યાય ।

વેદ રાગ રિતુ વિધુ મહી, સંખ્યા શ્લોક જતાય ॥ ૨૦ ॥

રત્ન ૯ ઊર્મિ ૬ દ્રગ ૨, આ આંકડા ઉલટાવતાં ૨૬૬
 અસો અગનોતેર અધ્યાય વ્યાસ મુનિએ વનપર્વમાં કહ્યા છે. વેદ

^૧રંભા પુરુરવા રાજાના હરમાં વસી તેથી તેનું ખીલું નામ ઉર્વશી છે.

૪ રાગ ૬ ઋતુ ૬ વિધુ (ચંદ્રમા) ૧ પૃથ્વી ૧ આ અંકોને ઉપર મુજબ ઉલટાવતાં ૧૧૬૬૪ અગિયાર હજાર છસો ચોસઠ, શ્લોકોની સંખ્યા બતાવી છે.

વિરાટપર્વ-મૂર્ચી

કવિત

કંકભટ વલ્લવજૂ બૃહન્નટા યંથિકાર,
તંત્રીપાલ સૈરંધ્રી વૃહૈ આકૃતિ હિપાયવો ।
દ્વિજા કે મહોત્સવ મેં હતન જિમૂત મલ્લ,
દ્રૌપદી કે કાજ વંશ કીચક રૂપાયવો ।
દક્ષિણ ગો ગ્રહણ અર્ધ મુંડન સુશર્મા કો,
દૂજૈ ગો ગ્રહણ કુરુ સૈન્ય મુરછાયવો ।
પાસે કો પ્રહાર ભૂપ મચ્છ તૈં યુધિષ્ઠિર કૌં,
ઉત્તર તૈં સૌમદ્રેય વ્યાહ કૌં રચાયવો ॥ ૨૧ ॥

કંકભટ, વલ્લવ, બૃહન્નટા, યંથિકાર, તંત્રીપાળ અને સૈરંધ્રી એ રીતે પાંચ પાંડવ અને છટ્ટી દ્રૌપદી એઓએ અનુક્રમે કૃત્તિમનામધારી થઈ શરીરનો આકાર છુપાવેો, બ્રાહ્મણને ત્યાં મહોત્સવમાં જીમૂત મલ્લને મારવેો, દ્રૌપદીના રક્ષણ માટે કીચકના વંશને અપાવેો, દક્ષિણ દિશાએ ગાયેાતું ગ્રહણ, સુશર્માતું અર્ધમુંડન, બીજે દિવસે ફરીથી ગોગ્રહણ, કૌરવોની સેનાતું મૂર્ચિત થવું, મચ્છરાળથી યુધિષ્ઠરને પાસાનો પ્રહાર થવો અને ઉત્તરાકુમારીથી અભિમન્યુનો વિવાહ કરવો.

અધ્યાય-શ્લોક-સંખ્યા

દોહા

વાર રાગ વૈરાટ મેં, કહે અધ્યાય વર્ણાનિ ।

વ્યોમાન્વર શર કર સહિત, શ્લોક સમૂહ પિછાનિ ॥ ૨૨ ॥

વાર ૭ રાગ ૬ આ અંકોને ઉલટાવતાં ૬૭ સડસડ અધ્યાય

વિરાટપર્વમાં વર્ણવ્યા છે. વ્યોમ (આકાશ) ૦ અંબર (આકાશ)

૦ શર પ હાથ ર આ અંકેને ઉપર મુજબ ઉલટાવતાં શ્લોક
સંખ્યા ૨૫૦૦ જે હજાર પાંચસો બાણી લેા.

ઉદ્યોગપર્વ-સૂચી

કવિત્ત

આદિ મંત્ર નાગપુર ગૌન મૌ પુરોહિત કો,
દૂજે ગૌન સંજય કો નીતિ હૈ વિદુર કી ।
તીજે મો શ્રીકૃષ્ણ-ગૌન મુનિ ઇતિહાસ કથા,
ધારન વિરાટ રૂપ દેહી સમા ધરકી !
દશ હૂ દિશા કે મૂપ આગમ નિમંત્રન તૈં,
સાત ગ્યારા ક્ષોહણી મિલી હૈ ઘર ઘર કી ।
આગમ ઉલૂક દોનોં સૈન્યા ગૌન કુરુક્ષેત્ર,
રથી સંખ્યા અંવા-કથા નારી મયો નર કી ॥ ૨૩ ॥

પ્રથમ વિચાર પ્રમાણે પુરોહિતનું હસ્તિનાપુર જવું, પછી
સંખ્યનું પાંડવો પાસે જઈ આવવું, અને વિદુરનીતિનું વર્ણન,
ત્યાર પછી શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનનું હસ્તિનાપુર સિધાવવું, (ભગવાન
પરશુરામ, કણ્વ, નારદ, વ્યાસ વિગેરે) મુનિઓએ વર્ણવેલ
ઇતિહાસનું વર્ણન, શ્રી કૃષ્ણે વિરાટ સ્વરૂપ ધરવું, તે બેઠેને
દુર્યોધનની સલાતું ધડકવું, આમંત્રણથી દશે દિશાઓના રાજાઓનું
આવવું, સાત અને અગિયાર અક્ષૌહિણી ધરધરની સેનાનું
મળવું, ઉલૂક (શકુનીપુત્ર) નું પાંડવોની છાવણીમાં દૂત થઈને
આવવું, અને સેનાનું કુરુક્ષેત્રમાં જવું, રથી વિગેરેની સંખ્યાનું
વર્ણન, સ્ત્રીની કાયા મટીને પુરૂષ થયો તે અંબાની કથા, એટલું
ઉદ્યોગપર્વનું સૂચીપત્ર છે.

અધ્યાય-શ્લોક-સંખ્યા

દોહા

રાગ સિદ્ધિ અરુ ચંદ્રમા, પર્વ અધ્યાય ઉદ્યોગ ।

વસૂ રત્ન ડમી રિતૂ, શ્લોકન કો સહજોગ ॥ ૨૪ ॥

રાગ ૬ સિદ્ધિ ૮ ચંદ્રમા ૧ આ અંકોને ઉલટાવતાં ૧૮૬ એક સો છયાશી અધ્યાય ઉદ્યોગ પર્વમાં છે. અને વસુ ૮ રત્ન ૬ ઊર્મિ ૬ ઋતુ ૬ એ અંકોને ઉપર પ્રમાણે ઉલટાવીને ગણવાથી ૬૬૬૮ છ હજાર છસો અઠાણુ શ્લોકોનો યોગ છે.

ભીષ્મપર્વ-મૂર્ચી

કવિત્ત

ચંડ નિરમાન ઉત્પાત કો પ્રમાન હાનિ,
ભીષ્મ-અભિસેચન પ્રણેતા સૈન્ય સારી કો ।
અર્જુન-વિષાદ ગીતા અષ્ટાદશાધ્યાય જાનિ,
તોન વરદાન ધર્મપુત્ર ધર્મચારી કૌં ।
હરાવાન ઉત્તર ઔ શંખ દ્વૈ વિરાટપુત્ર,
સત્તરા સુયોધન કે વંધુ અપકારી કો ।
મયો પરલોક બાળસજ્જા ગંગાપુત્ર પોઢે,
બાળ-ગંગા દીનો જસ અઘૈ તૂળધારી કૌં ॥ ૨૫ ॥

અંકોનું વર્ણન, ઉત્પાત તથા હાનિનું પ્રમાણ, ભીષ્મનો સેનાભિષેક, સર્વ સૈન્યનું પ્રમાણ બેઈ અર્જુનને ખેદ થયો, શ્રી કૃષ્ણે વર્ણવેલી અઠાર અધ્યાયવાળી ગીતા, ધર્મમાં વિચરનાર ધર્મપુત્ર (યુધિષ્ઠિર) ને ત્રણ વરદાનની પ્રાપ્તિ, અર્જુનના પુત્ર હરાવાન, વિરાટ રાજાને પુત્ર ઉત્તરકુમાર અને શંખ તથા કૃતમ્ની દુર્યોધનના સત્તર ભાઈઓનું પરલોક વિષે જવું, ભીષ્મ પિતામહનું આણુ શય્યા પર પોઢવું, અક્ષય ભાથાને ધરનાર અર્જુનને આણુગંગા ઉત્પન્ન કરવાથી ભીષ્મ પિતામહે સુયશ આપવો, એટલું ભીષ્મપર્વનું સૂચીપત્ર છે.

અધ્યાય-શ્લોક-સંખ્યા

દોહા

વાર હિન્દુ ગનપતિ રદન, ભીષ્મપર્વ અધ્યાય ।
વેદ સિદ્ધિ વસુ વાન લૌં, શ્લોકહિ દિયે જતાય ॥ ૨૬ ॥

વાર ૭ ઈન્દુ (ચંદ્રમા) ૧ ગણપતિનો દાંત ૧ આ અંકોને
 ઊલટા ગોઠવતાં ૧૧૭ એકસો સત્તર લીળમપર્વના અધ્યાય છે;
 અને વેદ ૪ સિદ્ધિ ૮ વસુ ૮ બાણ ૫ આ અંકોને પણ ઉપર
 મુજબ ઊલટા ગોઠવનાથી ૫૮૮૪ પાંચહજાર આઠસો ચોરાસી
 શ્લોક જણાવી દીધા છે.

દ્રોણપર્વ-મૂર્ચી

કવિત્ત

દ્રોણ કી પ્રતિજ્ઞા યુદ્ધ સંસપ્તક અર્જુન કો,
 વ્રકવ્યૂહ-વેધ વધ સુભદ્રા કે નંદ કો ।
 નર કી પ્રતિજ્ઞા યુદ્ધ વિના રથ વધ મયો,
 ભૂરિશ્રવા જૈદ્રથ ઓ વિંદ અનુવિંદ કો ।
 રાત્રિ યુદ્ધ વાસવી અમોઘ શક્તિ હી તૈં મયો,
 પાત હેહંવેય ગન શત્રુ નિહકંદ કો ।
 પૈતાલિસ ભ્રાતા દુર્યોધન કે દ્રૌણ પાત,
 દ્રૌણી અશ્વ નારાયન પ્રેર્યો પુંજ પંદ કો ॥ ૨૭ ॥

દ્રોણાચાર્યની પ્રતિજ્ઞા, સંસપ્તકોનું અને અર્જુનનું યુદ્ધ,
 અભિમન્યુએ વ્રકવ્યૂહ લેદવો, અભિમન્યુનો વધ, અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા,
 રથ વિના યુદ્ધ કરવું, ભૂરિશ્રવા જયદ્રથ વિંદ અને અનુવિંદનો વધ,
 રાત્રિમાં યુદ્ધ, ઈન્દ્રે આપેલી અમોઘ શક્તિથી દુશ્મનોના સમૂ-
 હને નિહંદન કરનાર ઘટોત્કચનો નાશ, દુર્યોધનના પીસતાળીશ
 ભાઈઓનો નાશ, દ્રોણાચાર્યનો નાશ, કંદના સમૂહવાળું અશ્વત્થા-
 માએ નારાયણાસ્ત્રનું પ્રેરવું, એટલું દ્રોણપર્વનું સૂચીપત્ર છે.

અધ્યાય-શ્લોક-સંખ્યા

દોહા

વ્યોમ દ્વીપ અરુ ચંદ્રમા, દ્રોણપર્વ અધ્યાય ।

ગ્રહ અંબર નિધિ સિદ્ધિ જુત, ગિનતી શ્લોક ગિનાઈ ॥ ૨૮ ॥

વ્યોમ ૦ દ્વીપ ૭ ચંદ્રમા ૧ આ અંકોને ઊલટાવતાં ૧૭૦

એક સો સીત્તેર અધ્યાય દ્રોણપર્વના છે. અને ગ્રહ ૬ અંબર
૦ નિધિ ૬ સિદ્ધિ ૮ એ અંકોને ઉલટાવતાં ૮૬૦૯ આઠ
હજાર નવસો નવની શ્લોક સંખ્યા ગણી છે.

કર્ણપર્વ-મૂર્તી

કવિત્ત

કર્ન-અભિષેચન ઔ-દ્વંદ્વ યુદ્ધ એક ચૌષ્ઠ,
રાત્રિ સમૈ મંત્ર સત્ત્વ સારથી વિચાર્યો હૈ ।
દૂજે દિન સારથી મહારથી વિવાદ તામેં,
મરુદેશ સેનાની કો માજનો વિગાર્યો હૈ ।
એંચો ચીર તેઈ મુજ એંચિ દોડ સન્ય બીચ,
પીયો શ્રૌન ભીમસેન દુસાસન માર્યો હૈ ।
યુધિષ્ઠિર અર્જુન કી સ્વ તૈં મૃત્યુ ટારી કૃષ્ણ,

પુત્ર વૃષસેન જુત કર્ણ મારિ હાર્યો હૈ ॥ ૨૧ ॥

કર્ણનું સેનાપતિ થવું, એક દિવસનું ઢંઢ (સામસામું)
યુદ્ધ, રાત્રિ વિષે શલ્યને સારથિ કરવાનો વિચાર, બીજે દિવસ
કર્ણ તથા શલ્યનો વિવાદ, તેમાં શલ્યે કર્ણનું અપમાન કર્યું;
દુઃશાસને જે હાથે દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર ખેંચ્યાં હતાં એજ હાથ
ભીમસેને તોડી પાડ્યા, ખંને સેનાની વચ્ચે દુઃશાસનનું લોહી
પીને તેને ભીમસેને મારી નાખ્યો, યુધિષ્ઠિર અને અર્જુન વચ્ચે
પોતાનાથી થતું મૃત્યુ શ્રીકૃષ્ણે ટાળ્યું અને વૃષસેન પુત્ર સહિત
કર્ણને મારી નાખ્યો.

અધ્યાય-શ્લોક-સંખ્યા

દોહા

રત્ન રિત્તુ અધ્યાય હૈં, કર્ણ પર્વ મૈં શોધ ।

વેદ રાગ નિધિ વક્ત્ર વિધિ, ગિન્યો શ્લોક કો વોધ ॥ ૩૦ ॥

રત્ન ૬ ઋતુ ૬ આ અંકોને ઉલટાવતાં કર્ણપર્વમાં ૬૯
અગનોતેર અધ્યાય છે, અને વેદ ૪ રાગ ૬ નિધિ ૬ બ્રહ્મમુખ

૪ એ અંકેને ઉલટા ગણતાં ૪૯૧૪ ચાર હજાર નવસો ચોસઠ શ્લોક થાય છે.

શલ્યપર્વ-સૂચી

કવિત્ત

શલ્ય સ્નાન સુશર્મા ઉલ્લુક સકુની કો વધ,
ધર્મપુત્ર હો તૈ નાશ સલ્ય અર્ધ દિન મેં ।

સુયોધન નીરસગ્યા દૂતન તૈ શોધ પાદ,
ધર્મ કદુવાદ તૈ જગાયો એક છિન મેં ।

કૃષ્ણાગ્રજ તીર્થયાત્રા કુરુક્ષેત્ર સરસ્વતી,
દોનોં કી પ્રશંસા પાંચૌં શ્રૌત કુંડ તિનમેં ।

દ્રૌપદી કૌં સભા વીચ દિઘાર્દિ જા વામ જંઘા,

તાતૈં સોઈ તોરિ ભોમ સારિ લિયો રન મેં ॥ ૩૧ ॥

શલ્યરાજાને સેનાપતિને અભિપેક્ષ, ઉલ્લુક, શકુની અને સુશર્માને વધ, ધર્મના પુત્રથી અર્ધા દિવસમાં શલ્યને નાશ, દુર્યોધનનું જળશયન, દૂતો વડે શોધ પામીને તેને ક્ષણ વારમાં જગાડીને ધર્મરાજાએ કડવાં વચન કહેવાં, જળદેવજનું તીર્થયાત્રાનું વર્ણન, કુરુક્ષેત્ર અને સરસ્વતીની પ્રશંસા, તેમાં પાંચ લોહીના કુડોની કથા, દુર્યોધને દ્રૌપદીને સલામાં જે ડાખી જાંઘ ખતાવી હતી તે જંઘા તોડીને તેને લીમસેને રણમાં ભારી નાખ્યો, એટલું શલ્ય પર્વનું સૂચીપત્ર છે.

અધ્યાય-શ્લોક-સંખ્યા

દોહા

રત્ન વાળ અધ્યાય હૈં, શલ્ય ગદા યુત પર્વ ।

વ્યોમ નૈન કર અગ્નિ ગતિ, શ્લોક ભવે મિલિ સર્વ ॥ ૩૨ ॥

રત્ન ૬ બાણ ૫ આ અંકેને ઉલટાવતાં ગદાયુત શલ્ય પર્વના પદ્મ ઓગણસાઠ અધ્યાય છે. અને વ્યોમ ૦ નેત્ર ૨ હાથ ૨ અગ્નિ ૩ એને પણ ઉલટાવતાં ૩૨૨૦ ત્રણ હજાર બસો વીસ શ્લોક સર્વ મળીને થયા.

સુષૌપ્તિકપર્વ-સૂચી કવિત્ત

દ્રોણી અભિષેચન ઉલ્લૂક ઉપદેશ નિશા,
 સ્વજ્ઞં હી તૈં દ્રૌપદી કે ભ્રાતા પુત્ર મારે હૈં ।
 અઠારોં હજાર શસ્ત્ર અસ્ત્ર હી તૈં નાશ કીનો,
 પાંચોં વંધુ સેના વાહ્ય કેશવ ડગારે હૈં ।
 દ્રૌપદો-વિલાપ સુનિ પ્રાત નર કીનો નેમ,
 શત્રુ કો રુ આપકો દ્વૈ વ્રહ્મ અસ્ત્ર ટારે હૈં ।
 વાંધિ લાયે શિશ્વા છેદિ વિપ્ર જાનિ છાંડિ દયો,
 ઉત્તરા કો ગર્ભ રાખ્યો કૃષ્ણ કાજ સારે હૈં ॥ ૩૩ ॥

અશ્વત્થામાનું સેનાપતિ થવું, રાત્રિએ ધૂવડના ઉપદેશથી તેણે દ્રૌપદીના ભાઈ તથા પુત્રોને તરવાર વડે મારી નાંખવા, એણે શસ્ત્ર અસ્ત્રથી અઠાર હજારનો નાશ કર્યો, શ્રીકૃષ્ણે સેનાથી ખાદ કરીને પાંચે ભાઈઓને ખચાવ્યા, દ્રૌપદીને વિલાપ સાંભળીને અર્જુનને પણ ધારણ કરવું, અશ્વત્થામાનું તથા અર્જુનનું એ રીતે બેઉનાં બ્રહ્માસ્ત્ર લડતાં હતાં તે પાછાં હઠાવવાં, અને અશ્વત્થામાને બાંધી લાવીને માથું ન કાપતાં ચોટલી કાપીને બ્રાહ્મણ બાણી છોડી દીધો, અને ઉત્તરાના ગર્ભનું રક્ષણ કર્યું ઇત્યાદિ કાર્યો પાંડવોનાં શ્રીકૃષ્ણે સાર્યાં એટલું સુષૌપ્તિક પર્વનું સૂચીપત્ર છે.

અધ્યાય-શ્લોક-સંખ્યા

દાહા

સર્વ પુરાન અધ્યાય હૈં, પર્વ સુષૌપ્તિક માનિ ।

વ્યોમ વાર વસુ શ્લોક હૈં, યહૈં અનુક્રમ જાનિ ॥ ૩૪ ॥

સર્વ પુરાણ એટલે ૧૮ અઠાર અધ્યાય સુષૌપ્તિક પર્વમાં છે. અને વ્યોમ ૦ વાર ૭ વસુ ૮ એને ઉલટાવતાં ૮૭૦ આઠ સો સીત્તર શ્લોક અનુક્રમે થાય છે.

સ્ત્રીપર્વ-મૂવો

કવિન્ત

સંજય યુયુત્સુ લેકૈ આયે રાજલોકન કૌં,
 ગાંધારો કૌં કોપ જુત વ્યાસ તૈ સિરાયવો ।
 તોહુ કોપ જ્વાલ નેત્ર પાટી વૈધી અધોભાગ,
 કરત પ્રનામ ધર્મ નરુ કો જરાયવો ।
 મરેન કે નામ લૈ લૈ કહત યુધિષ્ઠિર સૌં,
 સુયોધન માતા કો વિલાપ તાપ ગાયવો ।
 લોહ મેં વનાયવો મિલાયવો અચક્ષુ તૈ સો,
 ચૂરન દિસાયવો રુ ભીમ કૌં વચાયવો ॥ ૩૫ ॥

સંજય અને યુયુત્સુ રાજ લોકે (ગાંધારી ધૃતરાષ્ટ્ર આદિ રાજમંડળ)ને લઈને કુરૂક્ષેત્રમાં આવ્યા, કૌપયુક્ત ગાંધારીને વ્યાસ મુનિએ શાન્ત કરવી, ગાંધારીની આંખે પાટો બાંધ્યો હતો તો પણ કૌપ જવાળે 'નીચું' બેતાં ધર્મરાજાએ પ્રણામ કરતાં તેમની આંગળીઓના નખ બળી જવા, મરેલાઓનાં નામ લઈ લઈને ગાંધારી યુધિષ્ઠિરને કહે છે અને વિલાપ-સંતાપ કરે છે, ભીમસેનની આકૃતિનું લોહાનું પૂતળું બનાવરાવેલું તેની ધૃતરાષ્ટ્રને ભેટ કરાવવી અને એનું ચૂર્ણ થઈ જવું એ રીતે ભીમને બચાવવો. એ રીતે સ્ત્રી પર્વનું સૂચીપત્ર છે.

અધ્યાય-લોક-સંખ્યા

દોહા

દ્વીપ નૈન સ્ત્રી પર્વ મેં, ગિનિ અધ્યાય અનૂપ ।

વાળ વારમુનિ શ્લોક હૈં, કહે વ્યાસ કવિ મૂપ ॥ ૩૬ ॥

દ્વીપ ૭ નેત્ર ૨ આને ઉલટાવતાં ૨૭ સતાવીશ અધ્યાય સ્ત્રી પર્વમાં છે અને ગાણુ ૫ વાર ૭ મુનિ ૭ આને ઉલટાવતાં ૭૭૫ સાતસો પંચોતેર શ્લોક કવીશ્વર વ્યાસ મુનિએ કહ્યા છે.

શાન્તિ-અનુશાસન-મુચી

કવિત્ત

રાજધર્મ-દાનધર્મ-આપત્તિ કહ્યો હૈ ધર્મ,
મોક્ષ કો જો ધર્મ શરશય્યા કે શયન મેં ।
ઔર હૂ અનેક इतिहास दोनों पर्वत में,
पांच रत्न गीता बिन भीष्म-मोक्ष इनमें ।
युधिष्ठिर भ्राता-पुत्र-पितामह-गुरु-विप्र,
इनको बिनाश देखि ताप घोर तन में ।
कृष्ण-उपदेश तैं ना व्यास-उपदेश तैं ना,

भीष्म-उपदेश ही तैं शीतल भो मन में ॥ ૩૭ ॥

ધર્મરાજને રાજધર્મ, દાનધર્મ, આપત્તિધર્મ તથા મોક્ષ-
ધર્મ બાણશય્યાના શયનમાં ભીષ્મે કહ્યો, અને એક પર્વમાં
અન્ય પણ અનેક ઇતિહાસો તથા પાંચ રત્ન પૈકી ગીતા વિના
બીજાં ચાર રત્નોની કથા કહી એમાં ભીષ્મનો મોક્ષ થયો. ભાઈ,
પુત્ર, પિતામહ, ગુરુ, બ્રાહ્મણ એઓનો વિનાશ જોઈ યુધિષ્ઠિરના
શરીરમાં ભયંકર સંતાપ થયો, તેની કૃષ્ણના ઉપદેશથી નહિ તથા
વ્યાસના ઉપદેશથી પણ નહિ માત્ર ભીષ્મના ઉપદેશથી જ ધર્મ
રાજાના મનમાં શાંતિ થઈ.

શાન્તિપર્વ-અધ્યાય-શ્લોક-સંખ્યા

દોહા

રત્ન કાલ સંધ્યા સહિત, શાન્તિ પર્વ અધ્યાય ।

દ્વીપ વ્યોમ મુનિવેદ વિધુ, શ્લોક અનુક્રમ નાચ ॥ ૩૮ ॥

રત્ન ૬ કાળ ૩ સંધ્યા ૩ એને ઉલ્લાસપતાં ૩૩૬ ત્રણસો
આગણ્યાળીશ અધ્યાય શાન્તિપર્વના છે અને દ્વીપ ૭ વ્યોમ
૦ મુનિ ૭ વેદ ૪ વિધુ ૧ ને ઉલ્લાસપતાં ૧૪૭૦૭ ચૌદ
હજાર સાતસો સાત શ્લોક કહ્યા છે.

અનુશાસને પર્વ-અધ્યાય-શ્લોક-સંખ્યા

દોહા

રાગ વેદ વિધુ જાનિયે, અનુસાસન અધ્યાય ।

નભ અંબર વસુ દ્વીપ જુત, શ્લોક અનુક્રમ ગાય ॥ ૩૯ ॥

રાગ ૬ વેદ ૪ વિધુ ૧ એને ઉલટાવતાં ૧૪૬ એકસો
છેતાળીશ અધ્યાય અનુશાસન પર્વમાં જાણેા અને નભ ૦
અંબર ૦ વસુ ૮ દ્વીપ ૭ એને ઉલટાવતાં ૭૮૦૦ સાતહજાર
આઠ સો શ્લોક અનુક્રમે કહ્યા છે.

અશ્વમેધ-સૂચી

કવિત્ત

મરુ જંગ કથા ઔર ચામીકર કોપ-લાભ,

પરીક્ષિત જન્મ અશ્વ તેજ તૈં વચાયો સો ।

અશ્વ મોક્ષ રક્ષા જુક્ત દીક્ષા ત્યોં યુધિષ્ઠિર કી,

સુદર્શન કથા ધર્મ વૈષ્ણવ વતાયો સો ।

ચિત્રાંગદા-પુત્ર બભ્રુવાહન કો અદ્ભુત સો,

વિક્રમ સુનત લોક વિસ્મૈં ઉપજાયો સો ।

મરુ કી સમાપ્તિ મયે દક્ષિણા અનેક દ્રવ્ય,

પાયો મન વાંચ્છિત જો જાચવે કૌં આયો સો ॥ ૪૦ ॥

મરુતરાજના યજ્ઞની કથા, અને યુધિષ્ઠિરને સુવર્ણ નિધિનેા
લાભ થવો, બ્રહ્માશ્વના તેજથી બચાવેલા પરીક્ષિતનો જન્મ,
યજ્ઞનાં ઘોડાને રક્ષણ સહિત પૃથ્વીપર છૂટો મૂકવો, તેમજ
યુધિષ્ઠિરની યજ્ઞદીક્ષા, સુદર્શન રાજાની કથા, વૈષ્ણવ ધર્મનું
દિગ્દર્શન, ચિત્રાંગદાના પુત્ર બભ્રુવાહનનું અદ્ભુત પરાક્રમ
સાંભળીને લોકોમાં આશ્ચર્ય ઉપજવું, અને યજ્ઞની સમાપ્તિ
થયે જાયકો જાયવા આવ્યા હતા તે મનવાંચ્છિત અનેક
દ્રવ્ય-દક્ષિણા પામ્યા એ કથા, એટલું અશ્વમેધ યજ્ઞપર્વનું
સૂચીપત્ર છે.

અધ્યાય-શ્લોક-સંખ્યા

દોહા

હર ચલ સંધ્યા ચંદ્રમા, અશ્વમેધ અધ્યાય ।

વ્યોમ અયન પુષ્કર અગ્નિ, દીનૈ શ્લોક ગિનાય ॥ ૪૧ ॥

શિવનેત્ર ૩ સંધ્યા ૩ ચંદ્રમા ૧ એને ઉલટાવતાં ૧૩૩
એક સો તેત્રીસ અધ્યાય અશ્વમેધ પર્વમાં છે, અને વ્યોમ ૦
અયન ૨ પુષ્કર ૩ અગ્નિ ૩ એ અંકોને ઉલટાવતાં ૩૩૨૦
ત્રણ હજાર ત્રણ સો વીશ શ્લોક સંખ્યા ગણી છે.

વ્યાસાશ્રમ-સૂચી

કવિત્ત

મયો નિરવેદ ભૂપ અચક્ષુ વિપિન ગૌન,

પૃથા સાસુ સ્વસુર સુસેવા કાજ કિયો સાથ ।

યુધિષ્ઠિર પિતામક્તિ પૂર્વ અદભૂત કીની,

તીજે અવ્દ મેટિવે કૌં ગયો લિયે રાજ સાથ ।

ક્ષતા પરલોક વ્યાસ કૃપા સવૈ ક્ષોહની કે,

મારે બીર મિલે જાતૈં સારે હી ભયે સનાથ ।

દો તૈં પૃથા યુક્ત વિના સંજય સુન્યો હૈં દાહ,

નારદ તૈં પૂછ્યો હૈં વિલાપિ કૈં સુ જોરી હાથ ॥ ૪૨ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રને જ્ઞાન થયું, ગાંધારી સહિત વનમાં જવું, એ
સાસુ તથા સસરાની સેવા માટે કુંતાએ તેમનો સાથ કરવો,
યુધિષ્ઠિરે પૂર્વે પિતાની અદ્ભુત ભક્તિ કરેલી તે અને ત્રીજે
વર્ષે રાજ મંડળને સાથે લઈ તેઓને મળવા જવું, સુદ્રમાં
હણાયેલા અઢારે અક્ષૌહિણીના શૂરાઓ વ્યાસ મુનિની કૃપાથી
પર લોક ગતિને પામેલા તે તમામ મળવાથી સનાથ થયું, કુંતા
સહિત ગાંધારી અને ધૃતરાષ્ટ્રનું સંજય વિના અગ્નિથી બળી
જવાનું કારણ નારદને હાથ બેઠીને બેઠયુક્ત યુધિષ્ઠિરનું
પૂછવું, એટલું વ્યાસાશ્રમપર્વનું સૂચીપત્ર છે.

અધ્યાય-શ્લોક-સંખ્યા

દોહા

અયન વેદ અધ્યાય હૈં, વ્યાસાશ્રમ મેં દેલિ ।

રાગ વ્યોમ શર ચંદ્રમા, ગિનતી શ્લોક વિશેલિ ॥ ૪૨ ॥

અયન ૨ વેદ ૪ એ અંકેને ઉલટાવતાં ૪૨ એતાળીશ અધ્યાય વ્યાસાશ્રમમાં બુઓ, અને રાગ ૬ વ્યોમ ૦ શર પં ચંદ્રમા ૧ એને ઉલટાવતાં ૧૫૦૬ એક હજાર પાંચસો છ શ્લોક વ્યાસાશ્રમ પર્વમાં ગણ્યા છે.

મૂસલપર્વ-સૂચી

સવૈયા

મૂસુર શાપ કે વ્યાજ તૈં કૃષ્ણ કિયો જદુવંશ કો નાશ વિચાર કૈ ।

શીલ્લ લૈ કૃષ્ણ કી વીર ધનંજય કીનૌ પયાન જદૂત્રિય લાર કૈ ।

લૂટિ ગઈ ત્રિય આપ મયોંં ચૈ વ્યાસ કી શોલ્લ તૈં પ્રાન કૌં ધાર કૈ ।

શ્રાત્ત યે જાઈ સુનાઈ વિરાગ મો વર્ષ છંતીસ કો રાજ વિસાર કૈ ॥ ૪૪ ॥

બ્રાહ્મણોના શાપના બહાના વડે શ્રીકૃષ્ણે વિચાર કરીને યદુવંશનો નાશ કરવો, શ્રીકૃષ્ણની શિખામાણુ પામીને વીર અર્જુને યાદવોની સ્ત્રીઓને દારિકાથી લઈને હસ્તિનાપુર પ્રયાણ કરવું, રક્તામાં એ સ્ત્રીઓને કાળાઓએ લૂંટી તેથી અર્જુને મરવાની ઇચ્છા કરવી, પરંતુ વ્યાસની શિખામાણુથી પ્રાણુ ધારણુ કરીને યુધિષ્ઠિર પાસે જઈ એ હકીકત સંભળાવતાં તેને છત્રીશ વર્ષ સુધી કરેલું રાજ્ય વિસારીને વૈરાગ્ય થવો, એટલું મૂસળપર્વનું સૂચીપત્ર છે.

અધ્યાય-શ્લોક-સંખ્યા

દોહા

વસુ અધ્યાય મૂસલ પરવ, ગિનત શ્લોક પુનિ ધારિ ।

વ્યોમ અયન સંધ્યા સંહિત, લિલિ વિપરીત વિચારિ ॥ ૪૫ ॥

વસુ ૮ આઠ અધ્યાય મૂસળપર્વમાં છે અને વ્યોમ ૦

અયન ૨ સંધ્યા ૩ એ અંકોને ઉલટાવતાં ૩૨૦ ત્રણસો વીશ શ્લોક મૂળપર્વમાં છે.

મહાપ્રસ્થાન-સૂચી

દોહા

વજ્ર નામ કૌં મધુપુરી, અમિન-સુત પુરં નાગ ।

દૈ કોટિનં નિધિ દ્વિજન કૌં, ચલે તુહિન વનભાગ ॥ ૪૬ ॥

વજ્રનાભને મથુરાનું રાજ્ય અને પરીક્ષિતને હસ્તિના-પુરનું રાજ્ય આપીને તથા બ્રાહ્મણોને કરોડ નિધિનું ધન આપીને પાંડવો હિમાલયના વનપ્રદેશમાં ચાલી નીકળ્યા, એટલું સૂચીપત્ર મહાપ્રસ્થાન પર્વનું છે.

અધ્યાય-શ્લોક-સંખ્યા

દોહા

સર્વે ત્રીણ અધ્યાય હૈં, પર્વ મહા પ્રસ્થાન ।

શ્લોક ત્રીણ સત વીશ હૈં, જાહર કહેવ સુજાન ॥ ૪૭ ॥

મહા પ્રસ્થાન પર્વમાં કુલ ત્રણ અધ્યાય છે અને ત્રણસો વીશ શ્લોક બહાર રીતે કહેલા છે તે બાણી લેા.

સ્વર્ગારોહણ-સૂચીપત્ર

કવિત્ત

ચારૈં ભ્રાત દ્રૌપદી કો યાન મેં પતન મયો,

યુધિષ્ઠિર વ્યોમ-ગંગા ન્હાય તન ત્યાગ્યો હૈ ।

શ્વાન-કથા સુયોધન આદિ દે કૈ નાક વિપે,

દેવદૂત ગૈલ વંધુ દેશવે કૌં રાગ્યો હૈ ।

અર્જુન કૌં આદિ દે કૈ નરક નિવાસ દેશે,

કરત વિલાપ સુનિ અદ્રુત સો લાગ્યો હૈ ।

વિચાર્યૌં તહાં નિવાસ ઇન્દ્રાદિક આય પાસ,

વતાયો વિલાસ નૃપ સોવત સો જાગ્યો હૈ ॥ ૪૮ ॥

શ્રીમસેન, અર્જુન, નકુળ, સહદેવ, અને દ્રૌપદી એઓનું

વિમાનમાં દિવ્ય દેહને પામવું, યુધિષ્ઠિરે આકાશગંગામાં નહાઈ ને દિવ્ય દેહ ધારણ કરવો, કૃતરાની કથા, યુધિષ્ઠિરે દેવફૂતને સાથે લઈ ને દુર્યોધન વિગેરે બાંધવોને સ્વર્ગમાં જોવા માટે પ્રેમ લાવવો, અર્જુન વિગેરેને નર્ક સ્થળે જોઈ વિલાપ કરતા સાંભળી મનમાં આશ્ચર્ય જોવું થવું, પછી તેણે ત્યાં જ રહેવું વિચાર્યું એ કથા અને ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓએ પાસે આવી તેને સ્વર્ગનો વૈભવ બતાવ્યો તે દેખાવ યુધિષ્ઠિરને સ્વપ્નવત જણાયો, એટલું સૂચીપત્ર સ્વર્ગારોહણ પર્વનું છે.

અધ્યાય-શ્લોક-સંખ્યા

દોહા

પૂર્ણ પાંચ અધ્યાય હૈં, સ્વર્ગારોહણ માંહિ ।

શ્લોક દોય સંત હૈં સર્વે, ઘટતી-વદતી નાંહિ ॥ ૪૯ ॥

સ્વર્ગારોહણ પર્વમાં પૂર્ણ પાંચ અધ્યાય છે, અને કુલ બસો શ્લોક છે એમાં કાંઈ પણ વધઘટ નથી.

સર્વાધ્યાય-સર્વ-શ્લોક-સંખ્યા

દોહા

કાલ રાગ ગ્રહ ચંદ્રમા, સર્વ પર્વ અધ્યાય ।

છંદ કર શર ધર બાળ વસુ, વિન હરિવંશ ગિનાય ॥ ૫૦ ॥

કાળ ૩ રાગ ૬ ગ્રહ ૯ ચંદ્રમા ૧ આ અંકોને ઉલટાવતાં ૧૯૬૩ એક હજાર નવસો ત્રેશઠ અધ્યાય અઠારે પર્વના છે. અને હાથ ૨ શર ૫ ધર (પૃથ્વી) ૧ બાણ ૫ વસુ ૮ એ અંકોને ઉલટાવતાં ૮૫૧૫૨ પંચાસી હજાર એક સો બાવન શ્લોક સંખ્યા, હરિવંશ શ્લોક સંખ્યાને બાદ કરતાં એકંદર મહાભારત ગ્રંથમાં ગણાય છે.

અઠાર અક્ષોહિણી-પતન

દોહા

અષ્ટાદશ અક્ષોહિણી, અષ્ટાદશ હી પર્વ ।

અષ્ટાદશ દિન મેં કટે, દ્વાદશ વિનુ નર સર્વ ॥ ૫૧ ॥

अथना अठार पर्वमां अठार अक्षौहिणी सेनाना योद्धाओ।
पैकी आर योद्धाओ विना भीन सर्व योद्धाओ अठार द्विसमां
उपाध गया।

सात अक्षौहिणी-सेनापति

कवित्त

द्रुपद विराटराज मागधेश सहदेव,
धृष्टकेतू चैद्यपति नीके निरधारिये ।
युयुधान यदूवंशी पांडव कौशलधिपति,
एक एक अक्षोहिनि स्वामी ये विचारिये ।
कुंतीभोज ककय के पांचौं भ्रात मासी पुत्र,
इनकी युधिष्ठिर की एक कै सँभारिये ।
सात ही अक्षोहिणी ए पांडव की महासेना,
अष्ट वीर बिना कटी युद्ध में विचारिये ॥ ५२ ॥

द्रुपदराज, विराटराज, मगधपति सहदेव, अंदेरीनो राजा-
धृष्टकेतु, यदुवंशी युयुधान, कौशल देशनो राजा पांडव, ओ छ
राज्यो ओक ओक अक्षौहिणी सेनाना स्वामी होता, अने
कुंतीसोन तथा केकराजनना कुमार पांचे भाईओ युधिष्ठिरना
मासीना दीकरा होता तेओनी तथा युधिष्ठिरनी मणीने ओक
अक्षौहिणी सेना होती ओ पांडवोनी साते अक्षौहिणी महासेना-
आठ योद्धाओ विना तमाम उपाध गर्ध।

अगियार अक्षौहिणी-सेना नायक

कवित्त

भगदत्त दैत्यवंश मुरीश्रवा कुरुवंशी,
सत्य मद्रपति बिंद अनुबिंद जूदे जानि ।
सिंधूपति बहनेउ जैद्रथ सुयोधन को,
सुदक्ष्ण कांबोजी यवनज्क की सैन्य मानि ।

અક્ષોહિણિ એક કૃત્તવર્મા કી યે આઠ મર્દે,
ત્રીન ઘર હી કી હોટે મોટે મૂપતી વસાનિ ।

ગ્યારહ પ્રકાર નદી ગાંજિવ કી ધાર વીચ,
હૂવ ગર્દે ચાર વીર વિના સવહી કી હાનિ ॥ ૫૩ ॥

દૈત્યવંશી ભગદત્ત, કુરુવંશી ભૂરિશ્રવા, મારવાડનો રાજા
શલ્ય, અને વિંદ તથા અનુવિંદ એ જુદા જુદા જાણી લો, દુર્યો-
ધનનો અનેવી સિંધ દેશનો રાજા જ્યદ્રથ, યવનની સેનાવાળો.
કાંબોજ દેશનો રાજા સુદક્ષિણ, એ સાતની સાત અક્ષૌહિણી સેના
તથા એક અક્ષૌહિણી કૃત્તવર્માની સેના મળી કુલ આઠ અક્ષૌહિણી
સેના થઈ અને ઊભા નાના મોટા રાજાઓની મળીને ત્રણ
અક્ષૌહિણી દુર્યોધનની પોતાના રાજ્યની સેના એ રીતે એકંદર
અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના કૌરવોની અબુનના ગાંડીવ ધનુષ્ય
રૂપી નદીની ધારના વહનમાં તણાઈને ડૂબી ગઈ જેમાં માત્ર ચાર
યોદ્ધાઓ જગવા પામ્યા, બાકી તમામની હાનિ થઈ.

અશ્વ-સંખ્યા

દોહા

નભ નિધિ ગ્રહ અરુ કાલ વસુ, રિતુ વિધુ કુરુ તુરંગ ।

વ્યોમ કાલ રિતુ મહિ મુની, નભ વિધુ પાંડવ સંગ ॥ ૫૪ ॥

નભ ૦ નિધિ ૯ ગ્રહ ૯ કાળ ૩ વસુ ૮ ઋતુ ૬ વિધુ ૧
એ અંકોને ઉલટાવતાં ૧૬૮૩૯૬૦ સોળ લાખ ત્યાસી હજાર
નવસો નેવું થોડા કૌરવ સેનામાં હતા, અને વ્યોમ ૦ કાળ ૩
ઋતુ ૬ મહિ ૧ મુનિ ૭ નભ ૦ વિધુ ૧ એ અંકોને ઉલટા-
વતાં ૧૦૭૧૬૩૦ દશ લાખ ઇકોતેર હજાર છસો ત્રીસ થોડા
પાંડવ સેનામાં હતા.

સુમટ-સંખ્યા

દોહા

વ્યોમ વેદ વસુ રિતુ મુની, દ્વીપ નયન કુરુ વીર ।

નભ વસુ નભ મુનિ રિતુ મુની, વિધુ પાંડવ રત્નધીર ॥ ૫૫ ॥

વ્યોમ ૦ વેદ ૪ વસુ ૮ ઋતુ ૬ મુનિ ૭ દ્વીપ ૭ નેત્ર
૨ એને ઉલટાવતાં ૨૭૭૬૮૪૦ સત્તાવીશ લાખ છોતેર હજાર
આઠસો ચાળીસ થોડાઓ કૌરવ સેનામાં હતા, અને નલ ૦ વસુ
૮ નલ ૦ મુનિ ૭ ઋતુ ૬ મુનિ ૭ વિદ્યુ ૧ એને ઉલટાવતાં
૧૭૬૭૦૮૦ સત્તર લાખ સડશઠ હજાર એસી થોડાઓ પાંડવ
સેનામાં હતા.

સારથિ-સંખ્યા

દોહા

નભ દ્રગ ગ્રહ સંધ્યા વરન, વાન વેદ દોડ સૈન ।

સારથિ આદિક વીર સબ, મરનહાર ગનિ પેન ॥ ૫૬ ॥

નલ ૦ દ્રગ ૨ ગ્રહ ૬ સંધ્યા ૩ વર્ણ ૪ બાણ ૫ વેદ
૪ એને ઉલટાવતાં ૪૫૪૩૯૨૦ પીસતાળીશ લાખ ત્રેતાળીશ
હજાર નવસો વીશ બેઉ સૈન્યમાં સારથિ આદિ સર્વ વીરો
મરવાવાળા હતા.

હસ્તી-સંખ્યા

દોહા

નભ મુનિ સર નભ વર્ણ દ્રગ, ગજ કુરુવંશિન કેર ।

નભ ગ્રહ વ્યોમ રૂ કાલ સર, ચંદ્ર પાંડુ ગજ હેર ॥ ૫૭ ॥

નલ ૦ મુનિ ૭ શર ૫ નલ ૦ વર્ણ ૪ દ્રગ ૨ એ અંકોને
ઉલટાવતાં ૨૪૦૫૭૦ બે લાખ ચાળીશ હજાર પાંચસો સીત્તર
કૌરવી સેનાના હાથીઓ છે. અને નલ ૦ ગ્રહ ૬ વ્યોમ ૦ કાળ
૩ શર ૫ ચંદ્ર ૧ એ અંકોને ઉલટાવતાં ૧૫૩૦૬૦ એક લાખ
ત્રેપન હજાર નેવું પાંડવ સેનાના હાથી છે.

વીર-અશ્વ-હસ્તી-સર્વ સંખ્યા

દોહા

વ્યોમાન્વર દ્રગ કાલ ગ્રહ, રાગ મુની મિલિ હોઈ ।

વીર અશ્વ ગજ જોડિ કહિ, દોનોં દલ કી જોઈ ॥ ૫૮ ॥

બ્યોમ ૦ અંબર ૦ દ્રગ ૨ કાળ ૩ ગ્રહ ૬ રાગ ૬ મુનિ
૭ એ અંકોને ઉલટાવતાં ૭૬૯૩૨૦૦ છોતેર લાખ ત્રાણું હજાર
ળસો થોદ્દા, થોડા અને હાથી મળી સર્વ સંખ્યા એક દળની હતી.

યુદ્ધનિર્માણ-તિથિ

કવિત્ત

ત્રયોદશી કાર્તિક કી પાંડુરા પ્રભાત સમૈ,
પ્રારંભ મયો હૈ મહા હુસ્તર સંગ્રામ કો ।

સોહી માસ કૃષ્ણ પક્ષ સપ્તમી દિનાસ્ત સમૈ,
વાન-સજ્જા-સોવન મો ગંગાપુત્ર નામ કો ।

દ્વાદશી અસૂર સંધ્યા દ્રૌન કો પતન મયો,
ચતુર્દશી કર્ણ પંથ લીનો નિજ ધામ કો ।

અમાવસ્યા સત્ય ઔ સુયોધન વિનાશ મયો,
રાત્રિ સમૈ નીચ કામ દ્રોણપુત્ર વામ કો ॥ ૫૯ ॥

કાર્તિક માસ શુકલપક્ષ ૧૩ ત્રયોદશીના પ્રભાતે આ મહા
દાણુ યુદ્ધની શરૂઆત થઈ, એ જ માસની વહી ૭ સપ્તમીએ
દિવસ અસ્ત થયે લીળમ પિતામહ બાણસજ્જા પર પોઢ્યા,
વહિ ૧૨ બારસની સાંજે સંધ્યા સમયે દ્રોણચાર્યનો નાશ થયો
વહિ ૧૪ ચૌદશને દિવસે કૃષ્ણે પોતાના સ્થળ (સૂર્યલોક) નો
પંથ લીધો, કાર્તિક વહિ ૦)) અમાવાસ્યાએ શક્ય અને હુર્યોધનનો
વિનાશ થયો, અને રાત્રિ સમયે દુષ્ટ અશ્વત્થામાએ દ્રૌપદીના
પુત્રોને મારી નાંખવાનું નીચ કાર્ય કર્યું. ઉપર બતાવેલી તિથિઓમાં
૧૦ દશ દિવસ લીળમના, ૫ પાંચ દિવસ દ્રોણના, ૨ બે દિવસ
કૃષ્ણના $\frac{૧}{૨}$ અર્ધો દિવસ શક્યનો અને $\frac{૧}{૨}$ અર્ધો દિવસ હુર્યો-
ધનનો એ રીતે ૧૮ અઢાર દિવસ યુદ્ધનો પૂરા થયા.

કવિ કી ક્ષમાયાચના

દોહા

કવિતા મેં સૂચી કરી, પ્રગટ અર્થ કે કાજ ।

મંડન સ્વટ^૧ અનુપ્રાસ બિન, ક્ષમા કરહુ કવિરાજ ॥ ૬૦ ॥

કવિ સ્વરૂપદાસ^૨ કહે છે કે સ્પષ્ટાર્થ^૩ થવા માટે મેં સારણ કવિતા કરી છે, એમાં છ અનુપ્રાસાદિ અલંકારોનો નિયમ નહોતો નથી માટે હે કવીશ્વરો ! ક્ષમા કરશે.

પુનર્યથા

દોહા

મ્હોરા વિગરન દીન પૈ, અર્થ ન વિગરન દીન ।

તાતૈં સ્વટ અનુપ્રાસ બિન, ક્ષમિહહુ દોષ પ્રવીન ॥ ૬૧ ॥

મહોરો (અન્યાનુપ્રાસ) બગડવા દીધો હશે, પણ અર્થ^૪ તાત્પર્ય^૫ બગડવા દીધું નથી, તેથી મારી છ પ્રકારના અનુપ્રાસ વગરની કવિતામાં દોષ જણાય તો હે પાંડિતો ! ક્ષમા કરજો.

દોહા

સંસ્કૃત જે વિગરે શબ્દ, તાકી ભાષા હોત ।

મમ કૃત પદ અષ્ટહિ નિરચિ, ક્ષમિહુ સુકવિ બુધિપોત ॥ ૬૨ ॥

સંસ્કૃતનો જે બગડેલો શબ્દ હોય તેની પ્રાકૃત ભાષા થાય છે, તેથી મારાં રચેલાં પદ કાવ્યો બ્રહ્મ જણાય તો હે બુદ્ધિના જહાજ રૂપ સુકવિઓ ! ક્ષમા કરજો.

સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત કવિ

દોહા

વાલ્મીક રવિ વ્યાસ શશિ, માઘાદિક ડહુજોત ।

ભાષા કવિ જીગુન કહું, કહું કહું કરત ડહોત ॥ ૬૩ ॥

આથ કવિ વાલ્મીકિ સૂર્યરૂપ છે, વ્યાસ મુનિ ચંદ્ર રૂપ

^૧ છંદાનુપ્રાસ ^૨ વૃત્તાનુપ્રાસ ^૩ શુલ્લાનુપ્રાસ ^૪ અન્યાનુપ્રાસ ^૫ શ્લાઠાનુપ્રાસ ^૬ કુસ્તાનુપ્રાસ ^૭ (-અલંકારાર્થ).
 ૧ છંદાનુપ્રાસ ૨ વૃત્તાનુપ્રાસ ૩ શુલ્લાનુપ્રાસ ૪ અન્યાનુપ્રાસ ૫ શ્લાઠાનુપ્રાસ ૬ કુસ્તાનુપ્રાસ ૭ (-અલંકારાર્થ).

છે, માથ વિગેરે કવિઓ નક્ષત્રો (તારાઓ)ની જ્યોતિષ્ય છે-
અને પ્રાકૃત કવિઓ પતંગિયાની માફક ક્યાંક ક્યાંક પ્રકાશ-
કરનારા છે.

શુદ્ધાશુદ્ધ શબ્દ

દોહા

નામ શ્રૂપ હી વાસ જ્યો, સ્વરૂપવાસ કૌ હોય ।

પાર્થ પાથ શબ્દ હુ શબ્દ, માયા કે મત સોચ ॥ ૬૪ ॥

કવિ કહે છે કે જેમ “સ્વરૂપવાસ” નું નામ “શ્રૂપવાસ”
થાય છે. “પાર્થ” (અર્જુન) શબ્દનો “પાથ” છે, અને
“શબ્દ” નો અપભ્રંશ “શખદ” છે એમ પ્રાકૃતમાં બોલાય છે.

પુનર્યથા

દોહા

વિધિ વુધ વિધુ વુધિ વંધુ વધ, વાધ વેધ જ્યો વોધ ।

માત્ર વિગરિ વિગરૈ અરથ, શ્રૂપવાસ પદ શોધ ॥ ૬૫ ॥

વિધિ (બ્રહ્મા) વુધ (પાંડિત અથવા બુધગ્રહ) વિધુ (ચંદ્ર)
બુદ્ધિ, વંધુ (ભાઈ અથવા મિત્ર) વધ (પ્રાણ હણવો) વાધ
(પીડા) વેધ (વિધવું) એ શબ્દોના બોધમાં માત્રાદિ બગડે
તો અર્થ બગડે છે, માટે કવિ સ્વરૂપવાસનું કહે છે કે શબ્દના
શુદ્ધ શોધન વડે ભણવું. અર્થાત ‘વિધિ’નો ‘વધિ’ (નાશ કરવો)
એમાં ‘વ’ ને હ્રસ્વ ઈ (i) ન હોવાથી અર્થ બગડ્યો, ‘વંધુ’
નો ‘વધ’ (નાશ) એમાં ‘વ’ ને અદુસ્વર ન હોવાથી તથા
‘વ’ તે હ્રસ્વ ઉ (u) ન હોવાથી અર્થ બગડ્યો, એવી જ રીતે
કાના માત્રાના ફેરફાર વડે શબ્દાર્થ બગડે છે.

કારજ પ્રતુરી એક વિન, વારજ સો હોઈ જાય ।

વુવજન લેસક દોષ કૌ, શોધહુ ચિત્ત લગાય ॥ ૬૬ ॥

કારજ શબ્દમાં ક આગળ પાંખડી ન હોય તો તે

પ્રથમ મયૂખ

વારજ શબ્દ થાય છે, માટે હે પાંડિતજનો લેખકનો લિખિત
હોય તો ચિત્ત લગાવીને તેનું શોધન કરજો.

લગૈ પટામ્બર પલ્લુરિયા, હોત ફટામ્બર સોડ ।

માત્ર વરન વિપરીત તૈ, અર્થ વિપર્યય હોડ ॥ ૬૭

પટામ્બર શબ્દમાં પ આગળ પાંખડી લાગે તે
ફટામ્બર શબ્દ થાય છે, એવી રીતે શબ્દમાં માત્રા કે અક્ષર અ
હોય તો તેનો અર્થ અવળો થાય છે અર્થાત અર્થનો અ
થાય છે. માટે સંપૂર્ણ ધ્યાન આપીને લખવું વાંચવું જો

ગ્રંથોદ્ભવ

દોહા

દ્રગ ગ્રહ વસુ અરુ ચંદ્રમા, સંવત અંક ગતિ વામ ।

ચૈત્ર શુક્લ એકાદશી, ગ્રંથ-જન્મ સુખધામ ॥ ૬૮

નેત્ર ૨ ગ્રહ ૬ વસુ ૮ ચંદ્રમા ૧ આ અંકોને ઉલટ
ગણતાં વિક્રમ સંવત ૧૮૯૨ અઠાર સો બાણના ચૈત્ર સુદિ
એકાદશીના દિવસે સુખના ઘર રૂપ આ ગ્રંથ ઉત્પન્ન થયે

इति प्रथम मयूख ।

દ્વિતીય મયૂલ

છંદ પ્રકરણ

છંદ-સૂચના

દોહા

ના ગાયો જગ-મીત કૌં, સાહિત જુત સંગીત

શ્રૂપદાસ જિનકે ન દ્વૈ, પૂંછ રુ શ્રંગ પુનીત^૧ ॥ ૧ ॥

જગત મિત્ર (જગતનું ભહું કરનારા) ભગવાનનું સાહિત્ય અને સંગીત યુક્ત જેણે ગુણગાન (ભજન) કર્યું નથી, તેને કવિ સ્વરૂપદાસજી કહે છે કે શિંગડાં અને પૂંછડું એ બે વાનાં નથી અર્થાત તે શૃંગ-પૂંછ વિનાનો નર પશુ છે. એવાથી શિંગડા પૂંછડાવાળાં પ્રાણી ઉત્તમ છે, એ પુનીત શબ્દ કહેવાનો ભાવાર્થ છે.

છંદ અલંકૃત રસન કો, કરૌં સૂચિકા પત્ર ।

વહુ વ્યાપક સામાન્ય પલ, આદિહિ વર્નન અત્ર ॥ ૨ ॥

કવિ કહે છે કે હું છંદ, અલંકાર અને રસોનું માત્ર સૂચીપત્ર રચું છું. કારણ કે છંદ અલંકારાદિ અન્ય ગ્રંથોમાં અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. અહીં શરૂઆતમાં સામાન્યરૂપે (મુખ્ય મુખ્ય) વર્ણન છે.

પ્રથમ છંદ-સૂચી

દોહા

एक वरन कौं आदि लै, छविस वर्ण प्रयंत ।

षष्ठ विंश वृत्त भेद के, प्रथमहि नाम कहंत ॥ ३ ॥

એક અક્ષરથી છવીસ અક્ષર સુધીના છવીસ પ્રકારના છંદોનાં નામ પ્રથમ કહું છું.

---

^૧ સાહિત્ય સંગીત કલા વિહીન: સાક્ષાત્પશુ: પુચ્છ વિપાળ હીન: ।
તૃણં ન સ્વાદન્નપિ જીવમાનસ્તદ્ભાગધેયં પરમં પશુત્તામ્ । (ભર્તૃહરિ)

સાહિત્ય (કાવ્ય અલંકારાદિ) સંગીત (ગાયન) કળા (શિલ્પાદિ) ન જાણનાર પુરુષ પૂંછ અને શિંગડાં વિનાનો સાક્ષાત્ પશુ જ છે. એ નર પશુ ધાસ ખાધા વિના જીવે છે તે એ પશુઓનું મહાભાગ્ય છે.

યથા છન્દ-ભેદ^૧ નામ

પદ્ધરિ છંદ

ઉક્તા અત્યુક્તા ચહ પ્રમાન, મધ્યા રૂ પ્રતિષ્ઠા કહિ સુજાન ।

સુપ્રતિષ્ઠા અરુ ગાયત્રી કીન, ઉષ્ણિક રૂ અનુષ્ટુપ કહ પ્રવીન ॥ ૪ ॥

ઉક્તા ૧ અત્યુક્તા ૨ મધ્યા ૩ પ્રતિષ્ઠા ૪ સુપ્રતિષ્ઠા ૫ ગાયત્રી ૬ ઉષ્ણિક ૭ અનુષ્ટુપ ૮,

વૃહતી અરુ પંક્તો માન લેહુ, ત્રિષ્ટુપ જગતી અતિજગતિ તેહુ ।

સક્રી અતી સક્રી હોત, અષ્ટી અત્યષ્ટી ધૃતિ ઉચોત ॥ ૫ ॥

બૃહતી ૯ પંક્તિ ૧૦ ત્રિષ્ટુપ ૧૧ જગતી ૧૨ અતિજગતી

૧૩ સક્રી ૧૪ અતિ સક્રી ૧૫ અષ્ટિ ૧૬ અત્યષ્ટિ ૧૭ ધૃતિ ૧૮,

અતિધૃતી કૃતી પ્રકૃતિ અરેહ, આકૃતિ અરુ ત્રિકૃતિ જાનિ એહ ।

સંસ્કૃતી અમીકૃતિ ચવત શેષ, ઉત્કૃતી વિંશ ષટ નામ લેખ ॥ ૬ ॥

અતિધૃતિ ૧૯ કૃતિ ૨૦ પ્રકૃતિ ૨૧ આકૃતિ ૨૨ વિકૃતિ ૨૩

સંસ્કૃતિ ૨૪ અભિકૃતિ ૨૫ ઉત્કૃતિ ૨૬ એ છન્વીસ જાતના

છંદોનાં નામ નાગપિંગળ રચનાર શેષનાગે ગણાવ્યાં છે. ૨

(૨૭) વર્ણ-સંખ્યા

દોહા

છંદ વરણ પ્રસ્તાર કે, તેરહ કોટિ ફનીશ ।

વ્યાલી લખ સતરા સહસ, સાત્શત અઠ્ઠાઈસ ॥ ૭ ॥

વાર્ણુ છંદના પ્રસ્તારના ૧૩૪૨૧૭૭૨૮ તેર કરોડ એતા-
ળીશ લાખ સત્તર હજાર સાતસો અઠ્ઠાવીશ (૩૫-સંખ્યા) ભેદ
નાગ પિંગળમાં ગણે પ્રત્યે શેષનાગે ગણી જતાવ્યા છે. (વાર્ણુ
સંખ્યા માટે જુઓ સંખ્યા કોષ્ટક)

^૧ વર્ણુ છંદના આ છન્વીસ ભેદનાં નામ પિંગળાદર્શને મતે છે. આ પ્રત્યેક છંદો ચતુષ્પદ છે. તેમાં ષષ્ટમી વૃત્તિ ગાયત્રી, ત્રિપદા અને ચતુષ્પદા એમ બે પ્રકારે છે.

^૨ છન્વીશ અક્ષર ઉપરાંતના અક્ષરમેળ છંદો ઉપછંદો કહેવાય છે અને તે દરેક ભેદમાં ગણાય છે. એક અક્ષરથી છન્વીશ અક્ષર સુધીના છંદો માટે જુઓ દસપત-પિંગળ.

વર્ણ છન્દ-ક્રમભેદ-કથન

દોહા

વરણ છંદ કલ છંદ મેં, ભેદ કહ્યુ ન લલાય ।

તાતૈં વરણહિ કે કરમ, આઠૌં કહૌં વનાય ॥ ૮ ॥

અક્ષર મેળ છંદમાં અને માત્રા મેળ છંદમાં સંખ્યા પ્રસ્તારાદિનો ક્રમભેદ જણાતો નથી તેથી અક્ષરની સંખ્યા પ્રસ્તારાદિ આઠે પ્રક્રિયાઓ રચીને કહું છું (માત્રા મેળ છંદની સંખ્યા પ્રસ્તારાદિની રીત જુદી જુદી છે).

વર્ણાષ્ટ કર્મ

દોહા

સંખ્યા અરુ પ્રસ્તાર હૈ, સુચી ઉદિષ્ટ રુ નષ્ટ ।

મેરુ પતાકા મર્કટી, યેહિ કર્મ હૈં અષ્ટ ॥ ૯ ॥

સંખ્યા ૧ પ્રસ્તાર ૨ સૂચી ૩ નષ્ટ ૪ ઉદિષ્ટ ૫ મેરુ ૬ પતાકા ૭ મર્કટી ૮ એ નામની અક્ષર મેળ છંદોની આઠ ક્રિયાઓ છે.

(વાર્તા) કોઈ પૂછે एते वर्ण के रूप केते तव संख्या करे.

કોઈ પૂછે કે આટલા અક્ષરનાં કેટલાં રૂપ થાય ત્યારે સંખ્યા ભેદ કરવો.

સંખ્યા-ભેદ

દોહા

પ્રથમ વરણ પર દોહ કો, મેલહુ અંક વિચારિ ।

સંખ્યા દુગુનહિ તૈં દુગુન, પ્રસ્તારહિ હૌં ધારિ ॥ ૧૦ ॥

પ્રથમ એક (૧) અક્ષર ઉપર એ (૨) અંક મૂકીને વિચાર પૂર્વક અનુક્રમે જેટલા અક્ષરનાં રૂપ જાણવાં હોય તેટલા અક્ષરના અંક પર બમણીથી બમણી સંખ્યા પ્રસ્તાર પ્રમાણે ધારવાથી આટલા અક્ષરનાં આટલાં રૂપ થયાં તે પ્રત્યક્ષ જણાશે.

જેમકે એક (૧) ને બમણો કરવાથી એ (૨) થાય, એટલે એક અક્ષરનાં એ રૂપ થયાં તેવી જ રીતે રૂપ સંખ્યાને બમણી કરવાથી એ અક્ષરનાં ચાર રૂપ થાય, ત્રણ અક્ષરનાં આઠ રૂપ, ચારનાં સોળ થાય, એમ અનુક્રમે વધતા અક્ષરે ઉત્તરોત્તર રૂપ સંખ્યા બમણી થશે જવી.

(૨૭) વર્ગી રૂપ સંખ્યા ઉદાહરણ કૌઠક

છંદ નામ	કેટલા વર્ણ	કેટલાં રૂપ	છંદ નામ	કેટલા વર્ણ	કેટલાં રૂપ	કેટલાં રૂપ
ઉક્તા	૧	૨	પંક્તિ	૧૦	૧૦૨૪	૫૨૪૨૮૮
અધિક્તા	૨	૨	ત્રિષ્ટુપ	૧૧	૨૦૪૮	૧૦૪૮૫૭૬
મધ્યા	૩	૮	જગતી	૧૨	૪૦૯૬	૨૦૯૭૧૫૨
પ્રતિષ્ઠા	૪	૧૬	અતિ જગતી	૧૩	૮૧૯૨	૪૧૯૪૩૦૪
સુપ્રતિષ્ઠા	૫	૩૨	સકવરી	૧૪	૧૬૩૮૪	૮૩૮૮૬૦૮
ગાયત્રી	૬	૬૪	અતિ સકવરી	૧૫	૩૨૭૬૮	૧૬૭૭૨૧૬
હિણિક	૭	૧૨૮	અષ્ટી	૧૬	૬૫૫૩૬	૩૩૫૫૪૪૩૨
અતિષ્ઠપ	૮	૨૫૬	અત્યષ્ટી	૧૭	૧૩૧૦૮૨	૬૭૧૦૮૮૬૪
અહતી	૯	૫૧૨	વૃતિ	૧૮	૨૬૨૧૪૪	૧૩૪૨૧૭૭૨૮

(વાર્તી) રૂપ કેતે અરુ કેસે ? પ્રસ્તાર કરે.

અમુક અક્ષરોનાં રૂપ કેટલાં અને કેવાં છે ? તે બાણવા પ્રસ્તાર કરવો.

૧ અન્ય પિંગળ ગ્રંથોમાં નીચેની આકૃતિનાં કાણુકા છે.

એટલા વર્ણનાં	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯
એટલાં રૂપ	૨	૪	૮	૧૬	૩૨	૬૪	૧૨૮	૨૫૬	૫૧૨

(ભગવત પિંગળ)

પ્રસ્તાર મેદ

દોહા

લઘુ કી સૂધી રેખ કર, ગુરુ કી વાંકી રેખ ।

આદી ગુરુ સબ લઘુ તલક, ચોં પ્રસ્તારહિ લેખ ॥ ૧૧ ॥

લઘુ અક્ષર (અ) ની સીધી (૧) રેખા કરવી, અને
ગુરુ અક્ષર (આ) ની વાંકી (૩) રેખા કરવી, એ રીતે પ્રથમ
સર્વ ગુરુનાં ચિહ્ન કરીને પછી સર્વ લઘુ થાય ત્યાં સુધી
પ્રસ્તાર કર્યો જવો.

આદિ ગુરુ તર ધરિ લઘુ, અગ્ર સુ આગે છેલ ।

ઘટૈ વરજ પ્રસ્તાર તૈ, ગુરુ કરિ પાછે મેલ ॥ ૧૨ ॥

જેટલા અક્ષરનો પ્રસ્તાર કરવો હોય તેટલા અક્ષરનાં
ચિહ્ન કરીને પહેલા ચિહ્નની નીચે લઘુનું ચિહ્ન કરીને આગળનાં
ચિહ્ન ઉપરની સાફક કરવાં. તેમ કરતાં છેવટે જેટલા અક્ષર ઘટે
તેટલાં ગુરુનાં ચિહ્ન પાછળની બાબુએ કરવાં.

પ્રસ્તાર ઉદાહરણ

(બે અક્ષરનો)

૧ લું રૂપ ૩ ૩

૨ જું " ૧ ૩

૩ જું " ૩ ૧

૪ થું " ૧ ૧

(ત્રણ અક્ષરનો)

૧ લું રૂપ ૩ ૩ ૩

૨ જું " ૧ ૩ ૩

૩ જું " ૩ ૧ ૩

૪ થું " ૧ ૧ ૩

૫ મું " ૩ ૩ ૧

૬ કું " ૧ ૩ ૩

(ચાર અક્ષરનો)

૧ લું રૂપ ૩ ૩ ૩ ૩

૨ જું " ૧ ૩ ૩ ૩

૩ જું " ૩ ૧ ૩ ૩

૪ થું " ૧ ૧ ૩ ૩

૫ મું " ૩ ૩ ૧ ૩

૬ કું " ૧ ૩ ૧ ૩

૭ મું " ૩ ૧ ૧ ૩

૮ મું " ૧ ૧ ૧ ૩

૯ મું " ૩ ૩ ૩ ૧

૧૦ મું " ૧ ૩ ૩ ૧

૧૧ મું " ૩ ૧ ૩ ૧

૭ મું " ૩ । ।
૮ મું " । । ।

૧૨ મું " । । ૩ ।
૧૩ મું " ૩ ૩ । ।
૧૪ મું " । ૩ । ।
૧૫ મું " ૩ । । ।
૧૬ મું " । । । ।

(વાર્તા) પૂછે ગુરુ આદિ કે રૂપ કિતને ? ઔ લઘુ આદિ કે કિતને ? તથા લઘ્વાદ્યંત કિતને ? ઔ ગુર્વાદ્યંત કિતને ? તવ સૂચી કરે.

કોઈ પૂછે કે અમુક અક્ષરના પ્રસ્તારમાં આદિ ગુરનાં રૂપ કેટલાં ? અને આદિ લઘુનાં કેટલાં ? તથા આદ્યંત ગુરનાં કેટલાં ? અને આદ્યંત લઘુનાં કેટલાં ? (અંત ગુરનાં કેટલાં ? અંત લઘુનાં કેટલાં ?) તે એ બાણુવા સૂચી કરવી.

૧ આગળ પૃષ્ઠ ૪૦માં દોહા ૧૩ તથા ૧૪ના સૂચી ભેદમાં રૂપના છ આકાર બતાવ્યા છે. વિશેષે અન્ય પિંગળ ગ્રંથોમાં સૂચી ભેદની આઠ રૂપાકૃતિઓ બતાવવામાં આવી છે.

યથા દ્વલપતપિંગળ-ત્રણ અક્ષરના સૂચી ભેદની રૂપાકૃતિઓ

(રૂપાકૃતિ)	(કેટલાં રૂપ)	(રૂપાકૃતિ)	(કેટલાં રૂપ)
આદિ લઘુનાં.....૪		આદ્યંત લઘુનાં.....૨	
અંત લઘુનાં.....૪		લઘુ આદિ અને ગુર અંતનાં...૨	
આદિ ગુરનાં.....૪		ગુર આદિ અને લઘુ અંતનાં...૨	
અંત ગુરનાં.....૪		આદ્યંત ગુરનાં.....૨	

યથા ભગવતપિંગળ—ચાર અક્ષરના સૂચી ભેદની રૂપાકૃતિઓ

(રૂપાકૃતિ)	(કેટલાં રૂપ)	(રૂપાકૃતિ)	(કેટલાં રૂપ)
આદિ લઘુનાં	૮	આદ્યંત લઘુનાં.....૪	
અંત લઘુનાં	૮	લઘુ આદિ અને ગુર અંતનાં...૪	
આદિ ગુરનાં	૮	ગુર આદિ અને લઘુ અંતનાં...૪	
અંત ગુરનાં	૮	આદ્યંત ગુરનાં.....૪	

સૂચી મેદ

દોહા

સંખ્યા કે પૂર્ણાંક તૈ, પ્રથમ અંક જો પંત ।

તે ગુરુ આદિ રુ અંત હૈ, તે લઘુ આદિ રુ અંત ॥ ૧૩ ॥

પંક્તિમાં અક્ષરની સંખ્યાનો જે છેવટનો અંક હોય તેથી પહેલાંના અંક જેટલાં આદિ ગુરુ અને અંત ગુરુનાં રૂપ થાય તથા આદિ લઘુનાં અને અંત લઘુનાં રૂપ પણ તેટલાં જ થાય.

પુનર્યથા

દોહા

પૂર્ણ અંક તૈ ત્રીસરે, હોવૈ અંક જિતેક ।

ગુરુ આદ્યંત તિતે કહૈ, લઘુ આદ્યંત તિતેક ॥ ૧૪ ॥

અક્ષરની સંખ્યાનો જે છેવટનો અંક હોય તેની પહેલાંના ત્રીજો અંક જેટલો હોય તેટલાં રૂપ આદ્યંત ગુરુનાં તથા આદ્યંત લઘુનાં થાય છે. (અને તેટલાં જ રૂપ “લઘુ આદિ અને ગુરુ અંતનાં” તથા “ગુરુ આદિ અને લઘુ અંતનાં” થાય છે. છેવટની એ બે રૂપાકૃતિઓ મૂળ પાઠમાં મતાવી નથી.)

જેમ કે છ અક્ષરનાં ચોસઠ રૂપ થાય. તે ચોસઠમા અંકની પહેલાંના અંક બત્રીશ છે. એટલે આદિ ગુરુનાં બત્રીશ રૂપ થાય અને અંત ગુરુનાં બત્રીશ રૂપ થાય. તેમજ આદિ લઘુનાં બત્રીશ અને અંત લઘુનાં બત્રીશ રૂપ થાય, ત્યાર પછી ચોસઠમા અંકની પહેલાંના ત્રીજો અંક સોળ છે. એટલે આદ્યંત ગુરુનાં સોળ અને આદ્યંત લઘુનાં સોળ રૂપ થાય.

યથા છ અક્ષરની સૂચીની છ રૂપાકૃતિઓ

આદિ ગુરુનાં ૩૨ રૂપ   આદ્યંત ગુરુનાં ૧૬ રૂપ

અંત ગુરુનાં ૩૨ રૂપ   આદ્યંત લઘુનાં ૧૬ રૂપ

આદિ લઘુનાં ૩૨ રૂપ

અંત લઘુનાં ૩૨ રૂપ

(વાર્તા) રૂપ લિખ પૂછે ચો રૂપ કિતરમો તવ હદિષ્ટ કીજૈ.
કોઈ અમુક વર્ણુનું આકે તે રૂપ લખીને પૂછે કે આ રૂપ
કેટલામું છે તે જાણવા માટે ઉદિષ્ટ લેહ કરવો.

યથા ઉદિષ્ટ મેદ

દોહા

વરનન પર ઍક આદિ તૈ, ચક તૈં દુગુન ધરિષ્ટ ।

લઘુ ડપર કે અંક મૈં, ચક ધરિ દેશ હદિષ્ટ ॥ ૧૫ ॥

પ્રશ્નનું જે રૂપ હોય તેના અક્ષરોનાં ગિહો પૈકી પ્રથમ
ગિહ પર એકડો લખી તે પછીના અંકો ઉત્તરોત્તર જમણા
જમણા લખીને લઘુ ગિહના પ્રત્યેક અંકોનો સરવાળો કરી
તેમાં એક ઉમેરવાથી જે સંખ્યાંક આવે તે તેટલામું રૂપ છે તે
ઉદિષ્ટ વડે જુઓ, જેમ કે છ વર્ણુના પ્રસ્તારમાંથી કોઈ લખી
આપીને પૂછે કે આ રૂપ કેટલામું છે ?

યથા ઉદાહરણ

૧	૨	૪	૮	૧૬	૩૨
।	૬	।	૬	।	૬

ઉપરના લઘુ ગિહના $૧ + ૪ + ૧૬ = ૨૧$ એ સરવાળામાં
૧ ઉમેરવાથી ૨૨ થયા, તેથી તે રૂપ બાવીસમું છે એમ જાણવું.

(વાર્તા) પૂછે અતરમો રૂપ કિસો છે ? તવ નષ્ટ કીજૈ.

કોઈ પૂછે કે આટલા અક્ષરનું આટલામું રૂપ કેવું છે ?
તો તે જાણવા માટે નષ્ટ લેહ કરવો.

યથા નષ્ટ મેદ

દોહા

બેકી વૈ તો લઘુ લિખૌ, ઍકી ગુરુ લિખ લેહ ।

ઍકી મૈં ચક મેલિયે, વહુરિ અરધ કરિ દેહ ॥ ૧૬ ॥

પ્રશ્નાંક બેક્રી હોય તો લઘુ લખવો, અને એક્રી હોય તો ગુરુ લખવો, પછી તેનું અર્ધ કરવું, અને ન કરી શકાય તો તેમાં એક મેળવીને અર્ધ કરવું.

પુનર્યથા

દોહા

યૌં હી સમ બરુ વિષમ કો, લઘુ ગુરુ લિખતે જાહુ ।

પ્રસ્તારહિ કે વરણ લૌં, અરધ કરત ઠહરાહુ ॥ ૧૭ ॥

એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર અર્ધ લાગ કયે જતાં સમ (બેક્રી) અંક આવે તો લઘુનું ચિહ્ન લખવું અને વિષમ (એક્રી) અંક આવે તો ગુરુનું ચિહ્ન લખવું, પ્રસ્તારના અક્ષરોની રૂપસંખ્યાનું અર્ધ થઈ રહેવા સુધી કરતાં, આકાર પૂરો થયે અટકી જવું. (કદાપિ લાગાકાર પૂર્ણ થઈ રહે અને લઘુ ગુરુ કરવા બાકી રહે તો ખૂટતાં અર્ધ ગુરુ કરીને પ્રશ્નાંકના અક્ષર પૂર્ણ કરવા) જેમકે કોઈ પૂછે કે છ અક્ષરનું છઠ્ઠું રૂપ કેવું થાય ? તેનું દષ્ટાન્તઃ—પ્રશ્નાંક છ બેક્રી છે માટે પ્રથમ લઘુનું ચિહ્ન (૧) લખવું. છનું અર્ધ ત્રણ એક અંક છે માટે ગુરુનું ચિહ્ન (૩) લખવું, ત્રણનું અર્ધ ન થાય માટે તેમાં એક ઉમેરવાથી ચાર થયા. ચારનું અર્ધ બે બેક્રી અંક છે માટે લઘુનું ચિહ્ન (૧) લખવું, બેનું અર્ધ એક એક્રી અંક છે માટે ગુરુનું ચિહ્ન (૩) લખવું, એ રીતે અક્ષરના પ્રશ્નમાં ચારનાં ચિહ્ન (૧ ૩ ૧ ૩) આવ્યાં અને લાગાકાર પૂર્ણ થયો પરંતુ બે અક્ષરનાં ચિહ્ન બાકી રહ્યાં તે ખૂટતાં હોવાથી ગુરુનાં ચિહ્ન (૩ ૩) લખવાં એટલે છ અક્ષરનું છઠ્ઠું રૂપ (૧ ૩ ૧ ૩ ૩ ૩) આવું થયું, પુનર્યથા ચાર અક્ષરના તેરમા રૂપનો આકાર નીચે મુજબ

૩ ૩ ૧ ૧

૧૩ ૭ ૪ ૨

$૧૩ + ૧ = ૧૪ \div ૨ = ૭ + ૧ = ૮ \div ૨ = ૪ \div ૨ = ૨$
(વાર્તા) પૂછે અતરા ગુરુ કા કતરા રૂપ, અતરા લઘુ કા કતરા
રૂપ ? તવ મેરુ કીજૈ.

કોઈ પૂછે કે અમુક અક્ષરના પ્રસ્તારમાં આટલા ગુણનાં
રૂપ કેટલાં ? અને આટલા લઘુનાં રૂપ કેટલાં ? તો તે જાણવા-
માટે મેરુ લેઈ કરવો.

મેરુ મેદ

ચૌપાઈ

આદિ દોય ત્રય ચતુર પંચ થિર, વર્ણ સંખ્ય કોઠા ક્રમ તૈં કર ।
મેરુ પ્રમાણ ચૌ કોઠા કીજૈ, આદ્યંત ચક્ર કો અંક મરીજૈ ॥ ૧૮ ॥

મેરુની ગંહાર ડાબી બાજુએ એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, એમ
જેટલા અક્ષરનો મેરુ કરવો હોય તેટલા અંક એકની નીચે બીજો
એમ અનુક્રમે લખવા. અને જમણી બાજુ એ ક્રમયુક્ત કોઠા
ગંહાર અક્ષર સંખ્યા બે, ચાર, આઠ, સોળ, બત્રીશ, એમ એકની
નીચે બીજી સંખ્યા અનુક્રમે લખ્યે જવી, મેરુ (પર્વત) પ્રમાણે
કોઠા કરવા, તેમાં આદ્યંત (ડાબી તથા જમણી બાજુના કોઠાઓમાં)
તમામ એકડા લરવા.

ऊपर के द्वै अंक मिलावो, दुय कोष्ठन तर कोष्ठ सरावो ।

वर्ण मेरु ऐसे भर भाई, जो तै पिंगल की मति पाई ॥ १९ ॥

પ્રથમ (ॐ=ઓમ્કારનું શિખર બનાવવાને તેની નીચેના) બે
કોઠામાં બે એકડા હોય તેનો સરવાળો નીચેના કોઠામાં લખો.
એવી રીતે ઉપરના બે કોઠાનો સરવાળો તેની નીચેના કોઠામાં
અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર ભર્યે જાઓ, બે તમે પિંગળના નિયમની
બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય તો હે ભાઈ ! અક્ષર મેરુ એવી રીતે ભરો.

નવ અક્ષર મેરુ ચિત્ર

	૧	૧	૧	૨							
૨	૧	૨	૧	૪							
૩	૧	૩	૩	૧	૮						
૪	૧	૪	૬	૪	૧	૧૬					
૫	૧	૫	૧૦	૧૦	૫	૧	૩૨				
૬	૧	૬	૧૫	૨૦	૧૫	૬	૧	૬૪			
૭	૧	૭	૨૧	૩૫	૩૫	૨૧	૭	૧	૧૨૮		
૮	૧	૮	૨૮	૫૬	૭૦	૫૬	૨૮	૮	૧	૨૫૬	
૯	૧	૯	૩૬	૮૪	૧૨૬	૧૨૬	૮૪	૩૬	૯	૧	૫૧૨
	૯	૮	૭	૬	૫	૪	૩	૨	૧	૦	
	ગુ	ગુ	ગુ	ગુ	ગુ	ગુ	ગુ	ગુ	ગુ	ગુ	

આ મેરુની બહારની ડાબી બાજુએ જે અંકો લખેલા છે તે અક્ષરના છે. અને જમણી બાજુના તેટલા અક્ષરનાં જેટલાં રૂપ (સંખ્યા પ્રમાણે) થાય છે તે બતાવે છે. મેરુની નીચે શૂન્ય થી નવ સુધી માંડેલા અંકો છે તે પરથી સમજવું કે નવ અક્ષરના છઠ્ઠામાં શૂન્ય ગુરૂ અર્થાત નવ લઘુત્વ એક રૂપ થાય છે. એક ગુરૂનાં નવ રૂપ થાય છે, બે ગુરૂનાં છત્રીસ રૂપ થાય છે, ત્રણ ગુરૂનાં ચોરાસી રૂપ થાય છે. ચાર ગુરૂનાં એક સો છઠ્ઠીસ રૂપ થાય છે. પાંચ ગુરૂનાં એક સો છઠ્ઠીસ રૂપ થાય છે; છ ગુરૂનાં ચોરાસી, સાત ગુરૂનાં છત્રીસ, આઠ ગુરૂનાં નવ અને નવ ગુરૂ અર્થાત સર્વ ગુરૂત્વ એક રૂપ થાય છે.

(વાર્તા) પૂછે કતરમા કતરમા રૂપોં મેં કતરા કતરા ગુરુ
હૈં ? તો પતાકા કીજૈ.

કોઈ પૂછે કે આટલા અક્ષરના કેટલામા કેટલામા રૂપમાં
કેટલા કેટલા ગુરુ આવેછે તે તે જાણવા માટે પતાકા કરવી.

પતાકા ષેદ

ચોપાઈ

વરત્તન તૈં યક અધિક કોષ્ઠ કરિ, યક તૈં દુગનૈ પ્રથમ તાહિ ભરિ ।
આદિ અંત કે અંક દેહુ તર, પંક્તિ છોડિ ઔર હલદી ભર ॥ ૨૦ ॥

જેટલા અક્ષરોની પતાકા કરવી હોય તેથી એક કોઠો વધારે
કરી તે જિભા કોઠામાં એકથી બમણા કરી આઘથી અંત સુધીના
અંકો ભરી દેવા, પછી તે જિભા પંક્તિ છોડી દધને તેની નીચેની
આડી પંક્તિઓ ભરવી. તે એવી રીતે કે—

પૂર્ણ અંક તૈં પિછલે અંક, ઘટત વચૈ સો મરહુ નિશંક ।
લિખિયો અંક ફેરિ મતિ લેખહુ, એસે વર્ણ પતાકા દેખહુ ॥ ૨૧ ॥

પૂર્ણિકમાંથી તેની પછીનો અંક બાદ કરતાં બચે તે અંતુકમે
આડી પંક્તિ જેટલી હોય તેટલીમાં નિઃશંકપણે અંકો ભર્યે
જવા, પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે લખાયેલો અંક ફરીથી
ન લખવો, એવી રીતે અક્ષર પતાકા કરી જુઓ.

• યથા ચતુરાક્ષર પતાકા ચિત્ર

૦ ગુરુતું રૂપ	૧૬				
૧ ગુરુ	૮	૧૨	૧૪	૧૫	
૨ ગુરુ	૪	૬	૭	૧૦	૧૧ ૧૩
૩ ગુરુ	૨	૩	૫	૬	
૪ ગુરુતું રૂપ	૧				

સૂચના—૧ ૨ ૪ ૮ ૧૬ એ અંકોના પાંચ જિભા કોઠા ચાર
અક્ષરના છે. ત્યાર પછી ૮ ની જોડેની આડી પંક્તિ ત્રણ કોઠાની
છે. ત્યાર પછી ૪ ની જોડેની પંક્તિ પાંચ કોઠાવાળી છે, ત્યાર પછી

૨ ની જોડેની પંક્તિ ત્રણ કોઠાની છે. ઉપરના ૧૬માંથી ૮ પછીના ૪ બાદ કરતાં ૧૨ પ્રથમની આડી પંક્તિમાં છે, ત્યાર પછી ૧૬ માંથી ૨ બાદ કરતાં ૧૪ છે, ત્યાર પછી ૧૬ માંથી ૧ બાદ કરતાં ૧૫ છે, ત્યાર પછી બીજી પંક્તિમાં ઊભા કોઠાના ૮ માંથી ૨ બાદ કરતાં ૬ છે, ત્યાર પછી ૮ માંથી ૧ બાદ કરતાં ૭ છે. ત્યાર પછી પ્રથમની આડી પંક્તિના ૧૨ માંથી ૨ બાદ કરતાં ૧૦ છે. ત્યાર પછી ૧૪ માંથી ૧ બાદ કરતાં ૧૩ છે, ત્યાર પછી ત્રીજી પંક્તિમાં ઊભા કોઠાના ૪ માંથી ૧ બાદ કરતાં ૩ છે, ત્યાર પછી વચ્ચેની આડી પંક્તિના ૬માંથી ૧ બાદ કરતાં ૫ છે, ત્યાર પછી ૧૦ માંથી ૧ બાદ કરતાં ૯ છે. એ ઉપરથી એમ સમજવાનું છે કે શૂન્ય ગુરૂત્વ અર્થાત્ સર્વ લઘુત્વ ૩૫ ૧૬મું છે. તે પછી ૮ મું, ૧૨ મું, ૧૪ મું, અને ૧૫ મું ૩૫ એક ગુરૂત્વ છે. તે પછી ૪થું, ૬ઠું, ૭મું, ૧૦મું, ૧૧મું, અને ૧૩મું ૩૫ બે ગુરૂત્વ છે, તે પછી ૨જું, ૩જું, ૫મું, અને ૯મું ૩૫ ત્રણ ગુરૂત્વ છે. અને તે પછી ચાર ગુરૂત્વ અર્થાત્ સર્વ ગુરૂત્વ ૩૫ ૧૬ છે. એ રીતે બીજા વધારે, અક્ષરોની પતાકા પણ થઈ શકે છે.

(વાર્તા) પૂછે અતરમી ઘૃત્ય કે ભેદ માત્રા વર્ણ લઘુ દીર્ઘ કિતને હૈં ? તત્ર મર્કટી કીજૈ.

કોઈ પૂછે કે આટલા અક્ષરના છંદમાં છંદ સંખ્યા, માત્રા, વર્ણ, લઘુ તથા ગુરૂ કેટલાં ? તો તે જાણવા માટે મર્કટી કરવી.

યથા મર્કટી ભેદ

ચૌપાઈ

ઘૃત્ત ભેદ માત્રા અરુ વરણા, ગુરુ લઘુ ડમા કોઠા કરણા ।

ફિર પ્રસ્તાર વરણ કે માફક, આઢે કોઠે કરહુ પદ હી તક ॥ ૨૨ ॥

અક્ષરોના, છંદ (૩૫) ના, માત્રાઓના, કુલ અક્ષરોના, કુલ લઘુના, કુલ ગુરૂના, એ રીતે પ્રથમ છ ઊભા કોઠા કરવા, પછી

अक्षरोना प्रस्तारना जेटला आडा डोडा, छ डोडा सुधी करवा.

प्रथमहि वृत्त पंक्ति कौं भरिये, एक तैं अंक क्रमहि तैं करिये ।

दूजी पंक्ति भेद संख्या धरि, दोनों गुनि चौथी पंगति भरि ॥ २३ ॥

प्रथम छंदना अक्षरोनी पंक्ति १-२-३-४ अथ जेटला अक्षरोनी मर्कटी करवी डोय तेटली आडी भरवी. णील पंक्ति संख्या लेदना अंकोथी भरवी. पछी पछेली तथा णील पंक्तिनो गुणाकार योथी पंक्तिमां भरवो।

चौथी पंगति अर्ध अर्ध करि, पंगति लघु गुरु पंच छठी भरि ।

चौथी पांचमि अंक मिलावो, त्रीजी मात्रा पंक्ति भरावो ॥ २४ ॥

ते पछी योथी पंक्तिना अंकोनुं अर्ध अर्ध करीने लघु तथा गुरुनी पांचमी तथा छठी पंक्ति लरो, ते पछी योथी तथा पांचमी पंक्तिना अंकोनो सरवाणो करी त्रील पंक्ति मात्रानी डोय ते लरो।

सप्ताक्षर-मर्कटी कोष्ठक

जेटला अक्षर	१	२	३	४	५	६	७
तेनी छंद संख्या	२	४	८	१६	३२	६४	१२८
ते सर्वनी मात्रा	३	१२	३६	८६	२४०	५७६	१३४४
सर्व अक्षरो	२	८	२४	६४	१६०	३८४	८८६
जेटला लघु	१	४	१२	३२	८०	१८२	४४८
जेटला गुरु	१	४	१२	३२	८०	१८२	४४८

(इति वर्णाष्ट-कर्म)

अथ छंद जाति भेद

दोहा

पुरुष त्रिया अरु षंड हैं, तीन जाति के छंद ।

वर्ण मात्र मात्रा वरण, क्रम तैं गिनहु कविंद ॥ २५ ॥

પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ, અને નપુસક લિંગ, એ ત્રણ જાતિના છંદ છે. તેમાં અક્ષર મેળ પુલિંગ છે, માત્રામેળ સ્ત્રીલિંગ છે અને અક્ષર તથા માત્રામેળ મિશ્રિત છંદ નપુસક લિંગ, એ અનુક્રમે કવીશ્વરો કહે છે.

પુરુષ છંદ સૂચી-ગણ નામ

દોહા

મગન જગન અરુ સગન કે, આદિ મધ્ય ગુરુ અંત ।

યગન રગન પુનિ તગન કે, ક્રમ તૈં લઘુ હી કહંત ॥ ૨૬ ॥

આદ્ય ગુરુ ભગણુ (૬૧૧) મધ્ય ગુરુ જગણુ (૧૬૧) અને અંત ગુરુ સગણુ (૧૧૬) તેમજ આદ્ય લઘુ યગણુ (૧૬૬) મધ્ય લઘુ રગણુ (૬૧૬) અને અંત લઘુ તગણુ (૬૬૧)

મગન નગન કે ત્રીન હી, ગુરુ લઘુ કરિકે જાન ।

ગન તૈં સુચ્છિમ છંદ ગતિ, કહત સ્વરૂપ વચ્ચાન ॥ ૨૭ ॥

ત્રણ ગુરુ અથવા સર્વ ગુરુ મગણુ (૬૬૬) અને ત્રણ લઘુ અથવા સર્વ લઘુ નગણુ (૧૧૧) એ રીતે આઠ ગણો વહે છંદોની ગતિનું સૂક્ષ્મ વર્ણન કવિ સ્વરૂપદાસજી વખાણીને કહે છે.

લઘુ ગુરુ વર્નન

દોહા

ગૈલ લગે કૌં કરત ગુરુ, નિજ લઘુ રહત નિદાન ।

વરણ સંજોગી દેત હૈ, આપ વઢાઈ જાન ॥ ૨૮ ॥

- ૧ દોહરા - હસ્ત ઈ, ઉ તે અક્ષર સ્વર, લઘુ અક્ષર લેખાય;
 નેઠાક્ષરથી ને પ્રથમ, થરકે તો ગુરુ થાય. ૧
 બાકી સ્વર ખીજ બધા, ગુરુ સંજોગી ગણાય;
 પણ બાણો લઘુ ને મુખે, લઘુ જેવો બોલાય. ૨
 વળિ જે સ્વર-વ્યંજન વિષે, તે પણ ગુરુ લઘુ તેમ;
 ગુરુની માત્રા એ ગણો, એક જ લઘુની એમ. ૩

(દલપત પિંગળ)

જોડાક્ષર પોતે લઘુત્વ ધારણ કરે છે અને પાછળ રહેલા લઘુ અક્ષરને પોતાની બડાઈ રૂપ ગુરુત્વ આપે છે.

સુખમુલ્લોચારણાર્થ, ગુરુરેવ લઘુત્વ માપ્નોતિ ।

લઘુની પેઠે સુખથી સુખપૂર્વક ઉચ્ચાર કરવા માટે ગુરુ અક્ષર હોવા છતાં તેને લઘુત્વ આપવું પડે છે. અર્થાત્ ઝડપથી બોલાતા ગુરુને લઘુ ગણવો.

एक मगण तैं नारी छंद

ગોપીશં ॥ જૈ ર્શં ॥ શ્રીશેષં ॥ વિશ્વેશં ॥ ૨૯ ॥

હે ગોપી વલ્લભ (કૃષ્ણ) પ્રભુ ! હે વિશ્વેશ્વર ! લક્ષ્મી તથા શેષ (બળદ્ર) સુક્ત આપની જય થાઓ.

एक नगण तैं कपल छंद

નિરત ॥ કરત ॥ સરિત ॥ ફિરત ॥ ૩૦ ॥

(શ્રીબાળકૃષ્ણ યમુના) નદીને કાઠે ફરે છે અને નૃત્ય કરે છે.

एक भगन तैं मंदरा छंद

માધવ ॥ જાદવ ॥ મારત ॥ તારત ॥ ૩૧ ॥

લક્ષ્મીપતિ યાદવ (શ્રીકૃષ્ણ) (દૈત્યોને) મારે છે તથા તેઓને ઉદ્ધાર કરે છે.

एक यगन तैं शशि छंद

સુષોષં ॥ અદોષં ॥ નિવાસી ॥ વિલાસી ॥ ૩૨ ॥

(શ્રીબાળકૃષ્ણ) નિર્દોષ ગાયોના નેસમાં રહેવાવાળા છે અને આનંદ કરવાવાળા છે.

एक सगन तैं रमन छंद

જમનં ॥ ગમનં ॥ નચવો ॥ રુચવો ॥ ૩૩ ॥

(શ્રીબાળકૃષ્ણને) યમુના નદીને કાઠે જવાનું, તથા નૃત્ય કરવાનું ગમે છે.

एक तगन तैं पंचालिका छंद

રાધેશ ॥ જોગેશ ॥ આરાધિ ॥ ગૌ સાધિ ॥ ૩૪ ॥

યોગેશ્વરે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું આરાધન કરીને ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખે છે.

एक जगन तैं गजेन्द्र छंद

અરૂપ ॥ અનૂપ ॥ અમાપ ॥ અપાપ ॥ ૩૫ ॥

નિરાકાર પરમાત્મા ૩૫ રહિત તથા ઉપમા રહિત છે અને જેમનું માપ ન થઈ શકે એવા નિષ્પાપ (દોષ વિનાના) છે.

एक रगन तैं प्रिया छंद

શ્યામ તે ॥ રામ તે ॥ એક હૈ ॥ નામ દ્વૈ ॥ ૩૬ ॥

શ્રીકૃષ્ણ તથા શ્રીરામ એ બે નામ બુદ્ધાં છે, પરંતુ પ્રભુત્વમાં બેઉ એક જ છે.

दोय मगण तैं सेखा^१ छंद

રાધેજી ગાવે હૈ । પ્યારે કૌં ભાવે હૈ ।

વંશી મેં બોલે હૈ । તાનોં કૌં તોલે હૈ ॥ ૩૭ ॥

શ્રી રાધાજી ગાય છે તે શ્રીકૃષ્ણને ગમે છે. પોતે એ રાગને વાંસળીમાં તાલ માપથી તોલે છે અને બોલે છે.

दोय नगन तैं मदनक^२ छंद

મદન વદન । વનુજ કદન ।

રુચિર રદન । સુવ્રત સદન ॥ ૩૮ ॥

કામદેવના જેવી સુખાકૃતિવાળા, સુંદર દાંતવાળા અને શ્રેષ્ઠ વ્રતના ધામ શ્રીકૃષ્ણ હૈયોનો નાશ કરવાવાળા છે.

૧. શેષા છંદ માટે બુદ્ધો દલપત પિંગળ

૨. મદનક છંદને, અહીં પ્રસ્તાર પિંગળ તથા ભગવત પિંગળમાં દમનક છંદ છે.

દોય મગન તૈ અમંદ છંદ

શ્રીધર પાવન । ઘોષ વચાવન ।

કંસ-નિપાતન । કૌરવ-ઘાતન ॥ ૩૯ ॥

લક્ષ્મીને ધારણ કરવાવાળા (શ્રીકૃષ્ણ) પવિત્ર છે. ગાયોના

ગોઠને ખચાવવાવાળા છે, કંસને મારનાર છે, કૌરવોનો નાશ કરનાર છે.

દોય યગન તૈ શંખનારી છંદ

વિધાતા ફનીશં । ધરે પાવ શીશં ।

રટૈ લોક તીનં । સુગોપી અધીનં ॥ ૪૦ ॥

જેઓના ચરણે બ્રહ્મા તથા, શેષનાગ મસ્તક નમાવે છે

અને જેઓનું સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ એ ત્રણે લોક રટણ કરે છે, તેના શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ગોપીઓને વશ છે.

દોય મગન તૈ તિલકા છંદ

જનની જમના । અઘ કી સમના ।

હરિ પ્રીતિ પ્રદા । સુખ રૂપ સદા ॥ ૪૧ ॥

શ્રી યમુનાજી (કલિંદ્રી) માતા પાપનો નાશ કરનારાં

છે, શ્રીહરિ(કૃષ્ણ)માં પ્રીતિ આપવાવાળાં છે, તથા હંમેશાં સુખ સ્વરૂપ છે.

દોય તગન તૈ મંથના છંદ

રાકાપતી જોત । વંસી રવં હોત ।

ચાલી સવૈ વામ । સોહૈ જિતૈ શ્યામ ॥ ૪૨ ॥

પૂર્ણ ચંદ્રમાની ચાંદની ખીલી રહી છે, વાંસળીનો અવાજ

થાય છે. શ્રીભાગકૃષ્ણ પ્રભુ (વંશીવટ નીચે) છે ત્યાં સર્વ ગોપીઓ આવી.

દોય જગન તૈ માલતી છંદ

ત્રિલોક નરિંદ । ગુપાલ ગુવિંદ ।

નિકંદન કંશ । વિમાકર વંશ ॥ ૪૩ ॥

૧ કેટલાક પિંગળ ગ્રંથોમાં એ છંદનું નામ મોમરાજ છે.

ત્રિલોકના સ્વામી, ગાયોતું પાલન કરનાર, ઇંદ્રિયોના પતિ, કંસનો નાશ કરનારા યદુવંશના સૂર્ય સ્વરૂપ છે.

દોય રગન તૈ વિમોહા હંદ

દાસ ધી દાયકં । રાધિકા નાયકં ।

ગોપ ગો પાલનં । દાસ માં ટાલન ॥ ૪૪ ॥

રાધાવદ્લલ (શ્રીકૃષ્ણ) ગોપજનોતું તથા ગાયોતું પાલન કરનારા છે, સેવકને સુખુદ્ધિ આપનારા તથા સેવકનો ભય ટાળનારા છે.

ચાર મગન તૈ મોટક હંદ

ગોપાલં કી સાથાં ચેલ્યો રાધે પ્યારો ।

જાકૌં ગાવો મેટો સાધો મ્હારો થારો ॥

ગીતાજી મેં ભાલ્યો સોહી નીકો તત્વં ।

મક્તી જોગં જ્ઞાનાનંદં મુક્તી મત્વં ॥ ૪૫ ॥

રાધાવદ્લલ (શ્રીકૃષ્ણ) જેઓ ગોવાળિયાઓની સાથે રમ્યા છે તેઓના ગુણ ગાઓ, અને હે સજ્જનો, “મારું તારું” એ દ્વંદ્વભાવનો ત્યાગ કરો. ભક્તિ, યોગ જ્ઞાનાનંદ રૂપ મોક્ષનો મત આદિ જે ગીતાજીમાં કહ્યું છે તે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ છે.

ચાર નગન તૈ તરલ નયન હંદ

હરિ વિનુ સવ અઘ ટરત ન ।

વર તન મિલ કર નર તન ॥

મજિ તંજિ ભ્રમ ક્રમ સુનિ મન ।

દિલ સુવ સુખપ્રદ દિન દિન ॥ ૪૬ ॥

હરિ વિના અર્થાત્ હરિના ભજન વિના તમામ પાપ ન ટળે, હે મન, સાંભળ. આ નર દેહ જે ઉત્તમ શરીર છે તેને પામ્યાથી ભ્રાંતિને લાગી નાંખ, અને કંઈ ત્યાગી થા, અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞની ઇચ્છા રહિત થા, હંમેશાં યોગ્યુ દિલ આનંદ આપનારું છે.

ચાર સગન તૈ મોદક છંદ

કેશવ જાદવ માધવ શ્રીધર ।

ગોકુલ મેં નચના રચના કર ॥

જો દુઃખહા સુખદા અરિ ઘાતક ।

નામ રટે કટિ હૈં સવ પાતક ॥ ૪૭ ॥

કેશવ, માધવ, અને શ્રીધર એ નામવાળા યાદવ શ્રીકૃષ્ણ
સગવાન કે જેઓ ગોકુલમાં રાસ રમવાની રચના કરનારા,
દુઃખને હરનારા, સુખને આપનારા અને શત્રુઓનો નાશ
કરનારા છે તેઓનું નામ રટવાથી તમામ પાપ કપાઈ જશે.

ચાર ચગન તૈ મુજંગી છંદ

મજો ભક્તિદાતા મુકુંદ મુરારી ।

જરાસંઘ કંસાદિ કે નાશકારી ॥

અમૈ દાન દાતા નહીં કોય દેસો ।

જગન્નાથ સ્વામી ચિદાનંદ જૈસો ॥ ૪૮ ॥

જેઓ જરાસંઘ અને કંસાદિનો નાશ કરનારા, મુકુંદ,
મુરારિ એ નામવાળા શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ભક્તને ભક્તિના આપનારા
છે તેમને ભજો. સત્ ચિત્ આનંદના સ્વામી શ્રી જગન્નાથ
પ્રભુ જેવો બીજો કોઈ પણ અભય દાનનો આપનારો નથી.

ચાર સગન તૈ તોટક છંદ

જગદીશ હરી મન તું જજ રે ।

ત્રિપતા-મુખ મેં વસિ ના તજ રે ॥

જવ દાસ સ્વરૂપ મિલૈ હરિજી ।

હમ સાંચ કણૌ ફિર જો મરજી ॥ ૪૯ ॥

કવિ સ્વરૂપદાસજી કહે છે કે હે મન, તું જગદીશ પ્રભુનું
પૂજન કર, તૃણાના મુખમાં વસીને શ્રીહરિનું ભજન કરવું તણશ
નહિ, ત્યારે જ તને શ્રીહરિની પ્રાપ્તિ થશે, મેં તો સાચે
સાચું કહ્યું છે, પછી તો જેમ તારી મરજી હોય તેમ તું કરજે.

ચાર તગન તૈ અદૃષ્ટી છંદ

રામા રમાનાથ રાજા ત્રિહું લોક ।

સંસાર કે ત્રાસહંતા જુતં ગોક ॥

માયાપતી મોક્ષદાતા સદાનંદ ।

ધાતા પિતા રામ આનંદ કે કંદ ॥ ૫૦ ॥

સૌંદર્યવાન લક્ષ્મી, તેના પતિ શ્રી રામચંદ્રજી ત્રણે લોકના પ્રભુ છે. શોક યુક્ત સંસારના ત્રાસને હણનારા છે. સત્ ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપ મોક્ષ આપનારા છે, માયાના ઈશ્વર છે. જગત્કર્તા અને જગત્પિતા શ્રી રામ આનંદના કંદ છે.

ચાર જગન તૈ મોતીદાસ છંદ

અકામ અવાધ્ય અનાદિ અનૂપ ।

સર્વે જગ વ્યાપક એક સ્વરૂપ ॥

અમૈ પદ દાયક દેવ ઉદાર ।

વિભૂ અન સ્ખંડ વિનાસ વિકાર ॥ ૫૧ ॥

પ્રભુ સર્વ કામનાઓથી રહિત છે, કોઈને પીડા કરનારો નથી, જેનો આદિ નથી, જે ઉપમા રહિત છે, જે એક જ રૂપે સર્વ જગતમાં સભર ભરેલો છે, વળી અભય પદ (મોક્ષ) આપનારો એ અખંડ ઉદાર દેવ વિકારનો નાશ કરવાવાળો મહા સમર્થ છે.

ચાર રગન તૈ સ્વર્ગવેણી છંદ

દેહદં પ્રાણદં સત્ત્વદં મુક્તિદં ।

માનદં બોધદં લોકયં મુક્તિદં ॥

સેવકં પોષદં કંદ આનંદ કે ।

ચંદ રાકા જથા નંદ હૈં નંદકે ॥ ૫૨ ॥

પૂનમના ચંદ્રમા સમાન સંપૂર્ણ કળાયુક્ત આનંદના કંદ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન શરીરને પોષણ આપનારા છે, પ્રાણોને

પોષણ આપનારા છે, સત્વગુણ અથવા શક્તિ આપનારા છે, વિવિધ પ્રકારના લોગોને આપનારા છે, માન આપનારા છે, જ્ઞાન આપનારા છે તથા લોકોને મુક્તિ આપનારા છે. એ પ્રમાણે પોતાના સેવકને પોષણ આપનારા છે.

દોહા

અષ્ટ મગન અરુ નગન તૈં, છંદ ન પાવત રૂપ ॥

તાતૈં વર્ણન ના કિયો, સંમુક્ષિ લેહુ કવિમૂપ ॥ ૫૩ ॥

આઠ મગણ ગણ તથા આઠ નગણ ગણથી, છંદ પોતાના અર્થા રૂપને પામતા નથી તેથી મેં તે વર્ણન કર્યું નથી, હે કવિરાજો ! આપ એ સમજી લેજો.

આઠ મગન તૈં કિરીટ છંદ

આજ પ્રમા નટ નાગર કી વૃક્ષમાન સુતા ટક એક નિહારત ।

મોરૂપલા કચ મેચક કીરિટ કુંદલ કે ઢિગ નૈન ન ટારત ॥

ગુંજન કી વનમાલ ગલૈ પટ પીત કો ધ્યાન ન નૈક બિસારત ।

ચાતુરતા મતિ આતુરતા જુત વાલ સંજોગ ઉદ્યોગ વિચારત ॥ ૫૪ ॥

આજે શ્રીકૃષ્ણની શોભા શ્રીરાધાજી એકી ટસે બુઝે છે.

ઝાળા શિર કેશ, મોરનાં પિંછાંનો મુગટ અને કાનનાં કુંડોળોની

મજકથી નેત્રો ટાળતાં નથી, ચણાડીઓની વનમાળા ગળામાં

પહેરી છે તે અને પીતાંબરનું ધ્યાન તેઓ જરા પણ વિસારતાં

નથી તેમજ તે બાળા, બુદ્ધિ આતુર્ય યુક્ત ઉતાવળથી તેઓના

મિલાપનો ઉદ્યોગ વિચારે છે.

આઠ યગન તૈં માધુર્ય છંદ

જદૂનાથ ગોવિંદ વિશ્વેશ ધાતા, ચિદાનંદ રૂપી સદાનંદ કારી ॥

કર્યો નાશ કંસાદિ કો બંશ હંસં, વિમૂ રચામ વંદાવનં મૂ વિહારી ॥

તજૈ કામ ક્રોધં ભજ લાઙ્ગે બોધં, હરૈ તાપ તીર્થં કરૈ આપ જસો ॥

કહૈ શ્રુપદાસં કટૈ કાલ પાર્સં, તિહું લોક વાસી ન કો પૂજ્ય એસો ॥ ૫૫ ॥

યદુપતિ, ગોવિંદ, વિશ્વેશ્વર, જગદ્ગુરુ, અને સત્ ગિત

આનંદ સ્વરૂપ, જેણે કંસ વિગેરેનો નાશ કર્યો છે, યદુવંશમાં સૂર્ય રૂપ, પ્રભુ, સ્યામ સુંદર, વૃંદાવન ભૂમિમાં વિચરનાર, કામ ક્રોધનો ત્યાગ કરીને તથા ઘોષ લાવીને જેને લજવાથી જે ત્રણે તાપ ટાળીને સ્વજનને પોતાની પેઠે કરે છે. કવિ સ્વરૂપદાસજી કહે છે કે ત્રણે લોકમાં વસનાર અને મૃત્યુના પાસને મટાડનાર એવો બીજો કોઈ પણ નથી, અર્થાત એના જેવો એ જ છે. (માધુર્યછંદનું બીજું નામ દેવ છંદ છે. બુદ્ધો દલપત પિંગળ)

અષ્ટ સગન તૈં દુર્મિલા છંદ

મન કો મિલવો જવહી તૈં મયો, મયો તિશ્ન કટાક્ષન કો ઘલવો ॥
સુખ સાગર જાનિ સનેહ કિયો, નદ તાગર આગિ વિના જલવો ॥
તન કો મિલવો તો રહ્યો અતિ દૂર, રહ્યો કુલ-મારંગ કો ચલવો ॥
રહ્યો વૈનન કો મિલવો ન વનૈ, ન બનૈ અવ નૈનન કો મિલવો ॥ ૫૬ ॥

નાયિકા સખી દ્વારા પરોક્ષ કથન વડે નાયક પ્રત્યે કહે-વડાવે છે કે હે ચતુર નટ ! તમારાથી મારા મનનું મળવાનું બ્યારથી થયું છે ત્યારથી તમારાં તીક્ષ્ણ કટાક્ષોનું પેસવું મારા હૃદયમાં થયું છે. તમને સુખના સાગર બાણીને મેં તમારાથી સનેહ સંબંધ કર્યો, તે વિના અગ્નિએ બળવા જેવું થયું છે. શરીરનું મળવું તો હવે બહુ જ છેટે રહ્યું, તેથી હવે તો કુળને માર્ગે જ ચાલવાનું રહ્યું, વેણોનું મળવું ન અને એટલે તે પણ રહ્યું, પરંતુ હવે તો નેત્રોનું મળવું પણ બને તેમ નથી.

દોહા

અંતરંગ સહિ તૈં કહ્યો, જાય સુનાવો ગાય ॥

નીકે રાગ મલાર મૈં, પ્રાવૃટ કાલ લખાય ॥ ૫૭ ॥

શ્રીએ પોતાની અંતરંગ સખીને કહ્યું કે હે સખી ! તું નાયક પાસે જા, અને ઉપરનો સવૈયો સારી રીતે મલહાર

રાગમાં ગાઈ સંભળાવ જેથી વર્ષાઋતુ પ્રગટ થાય અને નાયક અને આવી મળે.

યા સવૈયાકી ટીકા-આ સવૈયાનું ટિપ્પણ

પરલોક સાધન ઉપદેશક ષટ્ શાસ્ત્ર-સાંખ્ય ૧ ન્યાય ૨ પાતાંજલ ૩ વૈશેષિક ૪ મીમાંસા ૫ વેદાન્ત ૬ ।

પરલોક સાધનનો ઉપદેશ કરનાર છ શાસ્ત્ર-સાંખ્ય ૧ ન્યાય ૨ પાતાંજલ ૩ વૈશેષિક ૪ મીમાંસા ૫ અને વેદાન્ત ૬

યહ લોક સાધક ષટ્ ઉપ શાસ્ત્ર-વ્યાકરન ૧ કોશ ૨ તર્ક ૩ સાહિત્ય ૪ સંગીત ૫ નાટક ૬

એને લોક સાધ્ય કરાવનાર છ ઉપશાસ્ત્ર-વ્યાકરણ ૧ કોશ ૨ તર્ક ૩ સાહિત્ય ૪ સંગીત ૫ અને નાટક ૬

જિનમેં તે સાહિત્ય હૈ યા સવૈયા વિષે, સાહિત્ય કે પાંચ અંગ, પ્રથમ છંદ, વૃત્ત મેં છઠ્ઠસઘા, દ્વિતીય નાયકા ચતુર્ધા, તૃતીય અલંકાર એક શત અષ્ટઘા, ચતુર્થ રસ દ્વાદશઘા, પંચમ રીતિ ચતુર્ધા, ષષ્ટી ધ્વન્યાદિ ત્રિઘા, એ ષટ્ હી અંગ યા સવૈયા વિષે જાહર કિયા જાયગા ।

જે પૈકી આ સવૈયા વિષે સાહિત્ય છે. સાહિત્યનાં છ અંગ. પ્રથમ છંદ વૃત્તોમાં છઠ્ઠીસ પ્રકારના, બીજું નાયિકા ચાર પ્રકાર, ત્રીજું અલંકાર એક સો આઠ પ્રકાર, ચોથું રસ બાર પ્રકાર (નવ રસનું વર્ણન આગળ આવશે અને દાસ્ય, સખ્ય તથા વાતસલ્ય એ ત્રણ રસ બુદ્ધ છે), પાંચમું

૧ એ છંદ સ્વામી શ્રી સ્વપ્રતાસજીના શિષ્ય સીતામહે ગણરાજ કુમાર શ્રી રતનસિંહજી કૃત છે, અને તેમની કવિતાના સંગ્રહ ગ્રંથ નટનાગરવિનોદ ગ્રંથમાં તે આપેલા છે. ગણરાજકુમાર પોતાની કૃતિથી “નટ નાગર” તરીકે ઓળખાય છે. “નટ નાગર” શબ્દ સ્વેચ્છાથી છે. નટ નાગર એટલે શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર અને નટ નાગર એટલે રસભાવ દર્શાવનારો ચતુર.

રીતિ ચાર પ્રકાર (લાટી, વૈદલી^૧ પાંચાળી અને ગૌડી), છઠ્ઠું દ્વન્યાદિ ત્રણ પ્રકાર, એ છ એ અંગ સાહિત્યના આ સવૈયામાં જાહેર કરવામાં આવશે.

વાળી દોચ,^૧ દેવવાળી સંસ્કૃત, લોક વાળી ભાષા, સંસ્કૃત વિષે સાત વિભક્તિ જાહર હોત હૈં, સમાસાંત મી હોય, ભાષા મેં વિભક્તિ સમાસ તૈં હોય, સંસ્કૃત, વિષે એકવચન, દ્વિવચન, વહુવચન હૈં,

વાળી બે પ્રકારની, એક દેવવાળી સંસ્કૃત, બીજી મનુષ્ય-વાળી પ્રાકૃત. સંસ્કૃતમાં સાત વિભક્તિઓ જાહેર છે. અને સમાસને અંતે પણ વિભક્તિઓ હોય છે, પ્રાકૃતમાં વિભક્તિઓ સમાસથી થાય છે. સંસ્કૃતમાં એકવચન, દ્વિવચન, વહુવચન છે.

(વિભક્તિનાં સ્વરૂપ^૨)

(વિભક્તિ)	(એકવચન)	(દ્વિવચન)	(વહુવચન)
પ્રથમા	હૈં સો	છ તે	છં જે
દ્વિતીયા	તિને	ત્યાં ને	તિનૂ ને
તૃતીયા	તો કર	ત્યાં કર	તિનૂ કર

૧ દોહા—નર પ્રાકૃત સુર સંસ્કૃત, સઠ વર ડરગ સુજાન ।

અસુર વિશાચિ પશુ માગધી, અવચિ વિહંગ વચાન ॥

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, માગધી, સૌરમેની, યાવની અને વિશાચી એમ પશુ-ખટલાષા કહેવાય છે.

૨	વિભક્તિ કે પ્રત્યય	વિભક્તિના પ્રત્યય
	પ્રકાર પ્રત્યય	પ્રકાર પ્રત્યય
—	પ્રથમા ૦	પહેલી ૦
	દ્વિતીયા ૦ કી, કોં	બીજી ૦ કે, ને
	તૃતીયા ને	ત્રીજી એ, તેણે કરી
	ચતુર્થી કે લિયે, કોં	ચોથી ને, માટે
	પંચમી સે	પાંચમી થી, થકી,
	ષષ્ટમી કા, કી, કે	છઠ્ઠી નો, ની, તું
	સપ્તમી મેં, પર, પૈ	સાતમી માં, એ

ચતુર્થી	તીકે અર્થ	ત્યાંકે અર્થ	તિનૂકે અર્થ
પંચમી	તિન તૈં	ત્યાં તૈં	તિનૂ તૈં
ષષ્ઠમી	તીકા	ત્યાંકા	તિનૂકા
સપ્તમી	તિન વિષે	ત્યાં વિષે	તિનૂ વિષે
(વિભક્તિ)	(એક વચન)	(દ્વિ વચન)	(બહુ વચન)
પહેલી	તે એક છે	તે બંને છે	તેઓ છે
બીજી	તે એકને	તે બંનેને	તેઓને
ત્રીજી	તેણે એકે કરી	તે બંનેએ કરી	તેઓએ કરી
ચોથી	તે એકને માટે	તે બંનેને માટે	તેઓને માટે
પાંચમી	તે એકથી	તે બંનેથી	તેઓથી
છઠ્ઠી	તે એકનું	તે બંનેનું	તેઓનું
સાતમી	તે એકમાં	તે બંનેમાં	તેઓમાં

ભાષા મેં એકવચન બહુવચન હૈં, દ્વિવચન નાહીં, સંસ્કૃત વિષે સ્ત્રીલિંગ-પુલિંગ-નપુંસકલિંગ હૈં, ભાષા વિષે સ્ત્રીલિંગ-પુલિંગ હૈં, નપુંસકલિંગ નાંહી, ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાન-પરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ, સંસ્કૃત ઓર ભાષા દોનોં વિષે હોય, સંસ્કૃત વિષે પાંચ અનુપ્રાસ હોય, અંત્યાનુપ્રાસ હોય નહીં, ભાષા મેં હોય, જાકો તુકાન્ત મૌહરો મેટિ કહત હૈ, ફારસી મેં કાફિયા કહત હૈ.

હિંદી ભાષામાં એક વચન તથા બહુવચન છે, અને દ્વિ-વચન નથી. સંસ્કૃત ભાષામાં સ્ત્રીલિંગ (નારીજાતિ), પુલિંગ (નરજાતિ) અને નપુંસકલિંગ (નાન્યતર જાતિ) છે. હિંદીમાં સ્ત્રીલિંગ તથા પુલિંગ છે અને નપુંસકલિંગ નથી. ભૂત (કાળ), ભવિષ્ય (કાળ), વર્તમાન (કાળ), પરોક્ષવાદ અને પ્રત્યક્ષવાદ, સંસ્કૃત અને હિન્દી એ બેઉ વાણીમાં હોય છે. સંસ્કૃતમાં પાંચ અનુપ્રાસ હોય છે, છઠ્ઠો અંત્યાનુપ્રાસ નથી, હિંદીમાં તે હોય છે, જેને તુકાન્ત મોહરા મેળ કહે છે. અને ફારસી ભાષામાં તેને કાફિયા કહે છે.

संस्कृत में लघु को गुरु तीन ठौर होइ, संजोगी की आदि को, विसर्गादि, तुकान्तः, भाषा में संजोगादि गुरु होइ, विसर्ग तुकान्त नहीं, संस्कृत विषे संघी स्वर तैं, विसर्ग तैं, ह्रस्व तैं, अनुस्वर तैं, भाषा की संघी, भव को भौ, जव को जौ, विभव को विभौ, भय को भै, लय को लै, ऐसो होय, सर्व शब्द को सब-सब-सरब भी होय, ऐसे पार्थ को पाथ-पारथ होय, संस्कृत विषे क्षकार-णकार-यकार को भाषा में छकार-नकार-जकार है, संस्कृत विषे दंती-तालवी-मूर्ध्नी स-श-प होय, भाषा में सकार दंती होय, संस्कृत में लघु-दीर्घ-प्लुत-ह्रस्व चार भेद, भाषा में लघु दीर्घ दोय, जामें भाषा के छंद होय.

संस्कृतमां लघुना शुद्ध त्रष्टु ठेकाण्ये थाय छे. जेडेला अक्षरनी पूर्वना, विसर्गानी पूर्वना, अने तुकनी अंते. भाषामां जेडेला अक्षरनी पूर्वना शुद्ध थाय, तथा विसर्गानी पूर्वे अने तुकनी अंते न थाय, संस्कृतमां संधि स्वरथी, विसर्गथी, ह्रस्वथी अने अनुस्वरथी थाय छे. हिंदी भाषानी संधि भवने भौ, भवने भौ, जवने जौ, विभवने विभौ, भयने भै, लयने लै, ऐस थाय छे. सर्व शब्दने सब-सब अने सरब ऐस पण्य थाय छे. तेवी ७ रीते पार्थने पाथ अने पारथ थाय छे. संस्कृत भाषामां क्षकार, णकार अने यकारने हिंदीभाषामां छकार, नकार अने जकार थाय छे. संस्कृतमां दंती-तालवी-मूर्ध्नी स-श-प थाय छे, हिंदीमां दंत्य सकार डाय छे, संस्कृतमां लघु दीर्घ प्लुत अने ह्रस्व ऐस चार भेद छे अने हिंदीमां लघु दीर्घ ऐ ७ ७ छे जेमां हिंदी भाषाना छंद अने छे.

छंद दो प्रकार के, मात्रा और वर्ण, जामें उक्तादि वर्ण छंद की छाइस वृत्ति, जामें चौबीस वर्ण की संस्कृति वृत्ति जामें अस्तार के प्रमाण तैं एक कोड़ सड़सट लाख सत्योत्तर हजार दोय सो सोला छंद होय, तामें एकोतर लाख नेऊ हजार दोय सो छतीसमा

स्थान को रूप अष्ट सगन तें दुर्मिला छंद है, कहूंक लघु की ठाहर गुरु होइ, उच्चार में लघु बोले तो दोष नहीं, सुख मुखोच्चार.

(हिंदी) लाषाना छंद मात्रामेण अने अक्षरमेण ये प्रकारना जेमां उकता विगेरे वर्ण छंदनी छन्वीस वृत्तिओ जेमां चौवीस अक्षरनी संस्कृति नामनी वृत्ति जेमां प्रस्तारना प्रमाणथी १६७७७२१६ अक्षर ३२०३ सडसठ लाष सीत्तोतेर उलार असो सोण छंद थाय, तेमां ७१६०२३६ छंडोतेर लाष नेवुं उलार असो छत्रीसभा स्थाननुं ३५ अष्ट सगणथी दुर्मिला छंद थाय छे. कथांके लघुने ठेकाणे शुद्ध होय परंतु सुषणना सुषणपूर्वक उच्चार भाटे उच्चारमां लघु जोलाय तो दोष नथी.

रस बार जामें सात गौन, पांच अचल, आलंबन विभाव विपे, रौद्र १ करुण २ वीभत्स ३ वीर ४ हास्य ५ भयानक ६ अद्भुत ७ इन सातन में अंतर विकार स्थाई संचारी आदि, अंग विकार सात्विक अनुभावादिक स्थिरीभूत नाहीं, शृंगार १ शान्त २ वात्सल्य ३ दास्य ४ सख्य ५ इन पांचन में मन विकार संचारी ३३ स्वनिमित्तेन परनिमित्तेन द्विगुणे ६६ प्रकार भये.

रस बार छे तेमां सात गौण अने पांच अग्रण छे. आलंबन विलापमां रौद्र १ करुण २ वीभत्स ३ वीर ४ भयानक ६ अने अद्भुत ७ अने सातेमां अंतरविकार स्थायी संचारी आदि, अने अंगविकार सात्विक अनुभावादिक स्थिरीभूत रहैता नथी. शृंगार १ शान्त २ वात्सल्य ३ दास्य ४ अने सख्य ५ अने पांचेमां मनविकार संचारी ३३ तेत्रीस छे तेने स्वनिमिते तथा पर निमिते अने गणना करवाथी ६६ छासठ प्रकार थाय.

शब्द स्पर्श रूप रस गंधेभ्यः पंच गुणित ३३० तीन सौ तीस भये, ऐसे ही तन विकार सात्विक दसधा गुने किये ३३०० तीन सहस तीन सौ भये, सात्विक आदि और अनेक भाव सो तो स्थिर होत ही नाहीं, परंतु अंतर विकार स्थाई रति १ निर्वेद २ ममत्व ३ विनय ४ रहस्य ५ ए स्थाई और बाह्य विकार द्विधा

વિભાવ આલંબન ઓર ઝડીપન, ઇન પાંચ હૂ મેં જાહર સ્થિરીમૂત દરસે
 હૈ, ઇન પાંચ મુખ્ય રસન મેં શૃંગાર રસ હૈ, યા દુર્મિલા ત્રિપે રતિ
 સ્થાઈ તો હૈઈ, આલંબન વિભાવ નાયકા, ઓર ઝડીપન વિભાવ
 પંચધા શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધ, જિનમેં રૂપ, તીલ્લે કટાક્ષ, સ્મરણ,
 અંતરંગ સહી આદિ વિવરણ સાંત્વિક સોઈ અનુભાવ હૈ, આગ વિના
 જલવો યા શબ્દ તૈં જાન્યો જાત હૈ, વચન મી અનુભાવ હૈ, ચિંતા
 દૈન્યાદિક સંચારી હૈ હી, ઇન પાંચ ભાવ તૈં રસ પુષ્ટ હૈ.

શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ અને ગંધ એ પાંચે શુણ્વધાથી
 ૩૩૦ ગ્રણુસો ત્રીસ થાય, તેમજ તનવિકાર સાત્વિક દશ પ્રકારે
 શુણ્વધાથી ૩૩૦૦ ગ્રણુ હજાર ગ્રણુસો થાય, સાત્વિક આદિ
 બીજા અનેક લાવો એ તો સ્થિર રહેતા નથી, પરંતુ મન વિકાર
 સ્થાયી રતિ ૧ નિર્વેદ ૨ મસત્વ ૩ વિનય ૪ અને રહસ્ય
 ૫ એ સ્થાયી અને બીજા બાહ્ય વિકાર, વિલાવ બે પ્રકારે, એક
 આલંબન વિલાવ અને બીજો ઝડીપન વિલાવ; એ ઉપયુક્ત
 પાંચેમાં સ્થિર રહેલા દેખાય છે. ઉપયુક્ત પાંચ રસ ગણ્યા
 છે તેમાં આ દુર્મિલા છંદમાં શૃંગાર રસ છે. અને રતિ સ્થાયી
 તો છે જ, આલંબન વિલાવ નાયિકા, અને ઝડીપન વિલાવ
 પાંચ પ્રકાર શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ અને ગંધ, એમાં રૂપ, તીક્ષ્ણ
 કટાક્ષોત્તુ સ્મરણ, અંતરંગ સહી આદિ વિવરણ સાત્વિક એ
 અનુભાવ, આગ વિના બળવું એ વચન વડે બળાય છે કે
 વચન એ પણ અનુભાવ છે, ચિંતા અને દીનતા વિગેરે સંચારી
 છે જ, એ પાંચે લાવો વડે રસ પુષ્ટ થાય છે.

શૃંગાર દ્વિધા, સંજોગ ઓર વિયોગ, જામેં વિયોગ ષટ્ધા,
 પ્રથમ પ્રવાસ દ્વિધા, મૂત મવિષ્યતા, દૂજો માન ચતુર્ધા, લઘુ-મધ્યમ
 ગુરુ-પ્રણય, ત્રીજો કરુણા ત્રિધા, દૈહિક-દૈવિક-મૌલિક, ચોથો પૂર્વા-
 નુરાગ ત્રિધા, લોકમર્યાદ-વેદમર્યાદ-કુલમર્યાદ, પાંચમો ક્રિયાજન્ય
 દ્વિધા, દેવ ઓર મનુષ્ય, છઠ્ઠો પ્રયોજનોદ્ભવ ત્રિધા, દેશ-કાલ-વસ્તુ,
 એસે સર્વ વિયોગ સત્ત દશધા મયે, જિનમેં પૂર્વાનુરાગ હૈ.

શૃંગાર એ પ્રકારે એક સંયોગ શૃંગાર અને બીજો વિયોગ શૃંગાર, તેમાં વિયોગ છ પ્રકારે, પ્રથમ પ્રવાસ એ પ્રકારે, ભૂત પ્રવાસ અને ભવિષ્ય પ્રવાસ, બીજો માન ચાર પ્રકારે, ક્ષણિક, મધ્યમ, ભારે તથા પ્રણયમાન, ત્રીજો કરુણા ત્રણ પ્રકારે, અધ્યાત્મ, અધિદેવ અને અધિભૂત, ચોથો પૂર્વાનુરાગ ત્રણ પ્રકારે, લોક મર્યાદા, વેદમર્યાદા અને કુળમર્યાદા, પાંચમો ક્રિયાજન્ય એ પ્રકારે, દેવભાવ તથા મનુષ્ય ભાવ, છઠો પ્રયોજનથી ઉત્પન્ન થયેલો ત્રણ પ્રકારે, દેશ, કાળ અને વસ્તુ, એવી રીતે સર્વ વિયોગ સત્તર પ્રકારે થયા તે પૈકી આ સર્વેમાં પૂર્વાનુરાગ છે.

સંયોગ મેં ૧૦ દશ હાવ કો કોઈ કવિ કહત હૈ, વિયોગ મેં ૧૦ દસ દશા, અભિલાષા ૧ ચિંતા ૨ ગુનકથન ૩ સ્મરણ ૪ ઉદ્વેગ ૫ પ્રલય ૬ જડતા ૭ ઉન્માદ ૮ વ્યાધિ ૯ મરણ ૧૦ જિનમેં ઉદ્વેગ હૈ, સુખદ વસ્તુ દુઃખદ હોય, ધ્વનિ તૈં અભિલાષા મો હૈ, અંતરંગ સહી કોં નાયકા ને કહ્યો મલાર મેં ગાયકૈ સુનાઈયૌ,

સંયોગ શૃંગારમાં કોઈ કવિ ૧૦ દસ હાવ કહે છે, વિયોગમાં ૧૦ દશા કહે છે, અભિલાષા ૧ ચિંતા ૨ ગુણકથન ૩ સ્મરણ ૪ ઉદ્વેગ ૫ પ્રલય ૬ જડતા ૭ ઉન્માદ ૮ વ્યાધિ ૯ મરણ ૧૦ જેમાંથી ઉદ્વેગ છે. કારણકે સુખદ વસ્તુ દુઃખદ થાય છે, ધ્વનિથી અભિલાષા પણ છે. જેમ કે અંતરંગ સખીને નાયિકાએ કહ્યું કે આ સર્વેમાં મદહાર રાગમાં ગાઈને સંભળાવજે.

અલંકાર દ્વે પ્રકાર કે એક તા સામાન્ય, જાકે તો અનેક થા ભેદ, વિશિષ્ટ સેં એક સો આઠઘા, વિશિષ્ટ કે અગ વિપે વિષમ, વ્યાઘાત. શબ્દાલંકાર વિપે ષટ અનુપ્રાસ, વૃત્ત્યા ૧ હેકા ૨ લાટા ૩ જમકા ૪ શ્રુત્યા ૫ અંત્યા ૬, જિનમેં હેકા-લાટા-અંત્યાનુપ્રાસ હૈં.

અલંકાર એ પ્રકારના, એક સામાન્ય જેના બહુધા ભેદ છે, વિશેષ કરીને એક સો આઠ છે, તેમાં વિષમ તથા વ્યાઘાતાલંકાર છે. શબ્દાલંકારમાં છ અનુપ્રાસ છે, વૃત્તાનુપ્રાસ ૧ હેકાનુપ્રાસ ૨ લાટાનુપ્રાસ ૩ જમકાનુપ્રાસ ૪ શ્રુત્યાનુપ્રાસ ૫ અંત્યાનુપ્રાસ ૬ તે પૈકી હેકા તથા લાટા અંત્યાનુપ્રાસ છે.

नायका चार प्रकार की, प्रथम अंग भेद चतुर्धा, द्विती प्रकृतिभेद त्रिधा, त्रीजी वही क्रम भेद पटधा, चौथी काल भेद पंचदशधा, जिसमें प्रथम प्रकृति भेद त्रिधा कही सो, स्वकीया १ परकीया २ सामान्या ३, जिसमें परकीया छ प्रकारकी, १ विदग्धा द्विधा, २ लक्षिता एक प्रकार, ३ अनुसयना चतुर्धा, ४ गुप्ता त्रिधा, ५ मुदिता एक प्रकार की, ६ कुलटा एक, जिनमें शुद्ध (स्पष्ट) परकीया तथा लक्षिता हैं,

नायिका (स्त्री)ना आर प्रकार छे, प्रथम अंग लेह वडे. आर लेह, पक्षिनी १ यिनिनी २ शंभिनी ३ हस्तिनी ४, द्वितीय प्रकृतिलेह वडे त्रणु लेह, तृतीय ओ न डमलेह वडे छ लेह, अतुर्थ काणलेह वडे पंदर लेह थाय, प्रोषित्पतिका उ अडिता १ कलहांतरिता १ विप्रलब्धा १ उत्कंडिता १ वासकसज्ज १ स्वाधीनपतिका १ अलिसारिका उ अने धीरादि उ ओ रीते कुल पंदर लेह थाय छे. जेभां प्रथम प्रकृतिलेह वडे त्रणु लेह कहा ते स्वकीया पडेली, परकीया भील, अने गण्डिका त्रील, जेभां परकीया छ प्रकारनी, १ विदग्धा द्विधा, वयनविदग्धा अने क्रिया विदग्धा, भील लक्षिता, त्रील अनुसयना चतुर्धा, मिलन संकेत नष्ट थवाने शोक करनारी १, लावी संकेतना अलावथी शोक करनारी २, लावी संकेतनी शंकाथी शोक करनारी उ अने प्रीतम संकेत स्थणे गयो पणु हुं न गर्ध ओ माटे शोक करनारी ४, बोधी गुप्ता त्रिधा, लूत गुप्ता १ वर्तमान गुप्ता २ लविष्य गुप्ता ३, पांचमी मुदिता अने छद्मी कुलटा छे. ते पैडी आ सवैयासां मुख्य नायिका परकीया तथा लक्षिता छे.

दर्शन चतुर्धा, श्रवण १ स्वप्न २ चित्र ३ साक्षात ४ जिनमें साक्षात दर्शन है. प्रकृति त्रिधा, सात्विकी १ राजसी २ तामसी ३ जिनमें राजसी प्रकृति है. पांच हू कोप त्रिये अभिव्यापक हूके वचन निकस्यो हैं, १ अन्नमय २ प्राणमय ३ मनोमय ४ विज्ञानमय ५ आनंदमय, ध्वनि ते काकोक्ति अलंकार, काल ध्वनि भी होत है.

દર્શનના ચાર પ્રકાર છે, પ્રથમ શ્રવણ, દ્વિતીય સ્પર્શ, તૃતીય ચિત્ર અને ચતુર્થ સાક્ષાત, તેમાં સાક્ષાત દર્શન છે. પ્રકૃતિના ત્રણ પ્રકાર છે. પ્રથમ સાત્વિકી, બીજી રાજસી, ત્રીજી તામસી, તેમાં રાજસી પ્રકૃતિ છે. અન્નમય ૧ પ્રાણમય ૨ મનોમય ૩ વિજ્ઞાનમય ૪ અને આનંદમય ૫ એ પાંચે કોશમાંથી અભિવ્યક્ત થઈને વચન નીકળ્યું છે. ધ્વનિ વડે કાકોક્ષિત અલંકાર છે. તેમ કાળ (સમય) ધ્વનિ પણ છે. (વસ્તુધ્વનિ—અલંકારધ્વનિ—રસ-ધ્વનિ, એ ત્રિધા ધ્વનિ)

મેઘ કી માર્યા મહાર રાગની મેં ગાવૈં હૈ સંપૂર્ણ યાકી જાત હૈ, આરોહી અવરોહી વિષે ષ ૧ રી ૨ ગ ૩ મ ૪ પ ૫ ધ ૬ નિ ૭ સાત હી સુર વોલે જાતે, તાલ જલદ તૈં, તાહો મહાર રાગની તૈં, કાલ ધ્વનિ. તે વરણ રિતુ જિતાર્દ, વરણ કી સામગ્રી સો મી સુખદાર્દ હૈ. પરંતુ દુઃખદાર્દ હૈકૈં અત્યંત વિરહ વઢાવૈં હૈ, મયૂર વિદ્યુત ચાતકાદિ. इतना प्रश्नोत्तर साहित्य के कवित्त छंद श्लोक दोहा सर्व विषे विचारबो, कोई साहित्य कुशल होय जाको पूछना, कोई पूछे जाको उत्तर करना सोई कवि है, आगे के कवित्त में ऐसो ही विचारबो, ज्युं एक कण तैं सब अन्न की पकता जानिये.

મેઘની સ્ત્રી મદલાર રાગિણીમાં અંતરંગ સખી ગાય છે તેની સંપૂર્ણ જાત છે તે આરોહી અવરોહીમાં ષડ્જ, રિખવ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત અને નિષાદ, એ સાતે સ્વર બોલાય છે. જલદ તાલ વડે, તાલમય મદલાર રાગિણીથી સમયસૂચક સ્વર વડે વર્ષાઋતુ બતાવી. વર્ષાઋતુની સામગ્રી સુખદાયક છે પરંતુ મોર, વીજળી અને ચાતક (ખપૈયો) વિગેરે દુઃખદાયક થઈને નાચિકા (સ્ત્રી) નો વિરહ અત્યંત વધારે છે. ઉપર્યુક્ત એટલા પ્રશ્નોત્તર સાહિત્યના કવિત્ત છંદ શ્લોક દોહા એ સર્વમાં વિચારવા, કોઈ સાહિત્ય કુશળ હોય તેને પૂછવું, અને જે પૂછે તેને ઉત્તર આપવો એ જ કવિ કહેવાય છે. આગળનાં કવિત્તોમાં પણ

એવી રીતે વિચારવું, જેમકે એક જ કણ પાકેલો જોવાથી અન્નની પકવતા માત્રુમ પડે છે.

આઠ તગન તૈં કરેહું છંદ

વાધા હરો નાથ રાધાપતી દાસ કી શ્યામ કામારિ કે ઇષ્ટ આધાર ॥
 એકાગ્રતા મોર તો પાવ કે ધ્યાન કી રાખિયે દેવ દેવાધિ દાતાર ॥
 વોલૈં સવૈં વેદ પાવૈં નહીં એવ તો ઓર કા જીવ જાનૈં મહારાજ ॥
 ગાવૈં કહા પીવ પાવૈં કહા તો ગતી આપકી જોર સાચા મિલ્યો આજ ॥૫૮॥

હે રાધાપતિ શ્યામ સુંદર ! હે શ્રી શંકરના આધારરૂપ ઈષ્ટ દેવ ! હે નાથ ! આપ સેવકની પીડાનું હરણ કરો, હે દેવાધિપતિ દાતાર દેવ ! આપના ચરણોના ધ્યાનની મારી એકાગ્રતા રાખજો, તમામ વેદો આપનું વર્ણન કરે છે છતાં પાર પામતા નથી તો પછી હે મહારાજ ! બીજા જીવો આપને શું બાણી શકે ? હે નાથ ! આ કળિકાળ વિષે જેઓ આપની માયાના જોરથી વિંટાયેલા છે તેઓ આપનું ગુણગાન શું કરી શકે અને આપની ગતિ (મોક્ષ) ને શું પામી શકે ?

આઠ જગન તૈં જીવક છંદ

અપાર અજ્ઞાન મિલ્યો હહ જીવ કરો સુદયા તવ પાવત પાર ॥
 અનાથ કુજીવ સનાથ કરો હલ ધારન પાલન દેવ ઉદાર ॥
 કૃપાનિધિ કારત કે તુમ કારત વેદ ઉધારન પાપ વિદાર ॥
 સદા કર જોર પુકારત શ્રીવર વોધ મિલૈં જુત ભક્તિ વિચાર ॥૫૯॥

આ જીવ અપાર અજ્ઞાનપડે વિંટાયેલો છે, તેના પર આપ કૃપા કરો તો જ તે સંસાર સાગરનો પાર પામી શકે તેમ છે. હે પૃથ્વીને ધારણ કરીને પાળનારા દાની પ્રભુ ! એવા અનાથ કુલજને આપ સનાથ કરીને સુજીવ બનાવો. હે કૃપાનિધિ ! આપ કારણના પણ કારણરૂપ છો, વેદોનો ઉદ્ધાર કરવાવાળા છો, પાપનો નાશ કરવાવાળા છો. હે શ્રીવર (લક્ષ્મીપતિ) ! હું આપને હંમેશાં હાથ જોડીને પોકાર કરું છું કે મને આપની ભક્તિ સહિત જ્ઞાન વિચાર પ્રાપ્ત થાય.

आठ रगन तैं बोधक छंद^१

राम राजीव नाभी धर्यो इंड कौं पिंड बैराट सारे रचे एकदा ॥
ब्रह्म कौं दै प्रजाधीश ऐसो पदं शेषशई रहै आप न्यारे सदा ॥
अंश कौं डारिकै विश्व कौं धारिकै दुष्ट कौं मारिकै टारि तापं हरी ॥
दास कौं तारिकै कीर्ति विस्तारिकै पार कीने भृतं ग्राह तैं ज्यौं करी ॥६०॥

हे राम ! (शेषशायी विष्णु लगवान) आपे नासिकमण्ठी
छंडाकृति (अह्मा) ने धारणु करीने तमांम पिंड अह्मांडो अेक न
दावे रच्यां ने अे निमित्ते अह्माणुने प्रणपतिनु पद आपीने
हे शेषशायी लगवान ! आप सदा न्यारा रहैला छे. आपे विश्व
वैराटमां पोताने अंश भूडीने विश्व वैराटने धारणु करीने तेमां
रहैला दुष्ट दानयेने मारीने छे डरि ! देवताअेना तापने
टाळ्ये छे. जेम गजेन्द्र सेवकने आडथी छोडावीने पार क्यो
होते तेम कीर्ति विस्तारीने भीम सेवकोने पणु तारीने आपे
पार क्यो छे.

वार्ता—मात्रा छंद, त्रीस मात्रा एक दल की, अठारा पर
विश्राम, चौपाया छंद.^२ मात्रा छावीस, चवदा पर विश्राम,
वैताल^३ छंद इत्यादि त्रिया छंद जानिये, जामें गुरु लघु वर्ण को
प्रमाण नांही.

(१) आ छंदने दक्षपत पिंगलमां वैकुण्ठाभा छंद उल्लो छे.

(२) यथा चौपाया छंद लक्षण उदाहरन प्रस्तार पिंगल :—

करि द्विगन त्रयोदश, द्वै गुरु धरि वस, एक चरण इम आनों ।

दश अष्ट कला धरि, वारह पुनि करि, ऐसे विरति बखानों ॥

चौपैया छंदा, भनत कविदा, कीजै कछु नहि आना ।

पिगल मत लीजै, सब तजि दीजै, कविजन करत बखाना ॥ १७७ ॥

(३) यथा वैताल छंद लक्षण उदाहरन प्रस्तार पिंगल :—

द्वै तीन द्वै द्वै तीन द्वै द्वै, तीन द्वै द्वै आनि ।

पुनि अंत में गुरु और लघु धरि, नियम सब ठां मानि ॥

वैताल नामक छंद कविजन, कहत उत्तम ताहि ।

करिये न औरे नियम कबहु, शुद्ध यह बनि जाहि ॥ १७९ ॥

એક તુક (ચરણ) ની ત્રીશ માત્રા થાય છે, તેમાં અઠાર માત્રા પર વિશ્રામ આવે છે, એને ચોપાયા છંદ કહે છે. છવીસ માત્રા અને જેમાં ચૌદ પર વિશ્રામ આવે તેને વૈતાળ છંદ કહે છે. એ વિગેરે માત્રામેળ સ્ત્રી જાતિના છંદ જાણીએ, જેમાં શુદ્ધ લઘુ અક્ષરોત્ત પ્રમાણ નથી.

નપુંસક છંદ

દોહા

તેરહ ગ્યારહ માત્ર ફિર, તેરહ ગ્યારહ જોય ।

સો દોહા વિપરીત તૈ, હોઈ સોરઠા સોય ॥ ૬૧ ॥

દોહાના એક ચરણમાં પ્રથમ તેર માત્રા અને પછી અગિયાર માત્રા મળી કુલ ચોવીસ માત્રા થાય છે, એ રીતે બે ચરણમાં કુલ અડતાળીસ માત્રા થાય છે, એથી વિપરીત એટલે પ્રથમ અગિયાર માત્રા અને પછી તેર માત્રા એ રીતે સોરઠાનાં પણ બે ચરણની કુલ અડતાળીસ માત્રા થાય છે.

વાર્તા—મોહરા પર જગન કે તગન હોય, વિન્ના મોહરા તુકાન્ત નગન રગન સગન તૈ હોય તાતૈ ષંદ, સોલ માત્રા અંત જગન સો પદ્ધરી છંદ. સોલા માત્રા અંત્યાક્ષર ગુરુ સો પાદાકુલ, પદ મૈં એક ત્રીશ અક્ષર, સોલા પનરા પર વિશ્રામ અંત્યાક્ષર ગુરુ મનહર છંદ જાકૌ પિંગલ મૈં કવિત્ત કહત હૈ, પદ વિષે વત્તીસ અક્ષર હોય, સોલા સોલા પર વિશ્રામ હોય, અંત અક્ષર લઘુ હોય સો ઘનાક્ષરી, છંદન મૈં ગુરુ લઘુ વર્ણ કો નેમ હૈ અરુ નહીં હૈ. જાતૈ નપુંસક કહિયે એસે હી થોરે કહે વહોત સમજ લેનો.

દોહાના મોહરા પર જગણ (૧૫૧) અથવા તગણ (૫૫૧) હોય છે. વગર મોહરાના પદને અંતે નગણ (૧૧૧) રગણ (૫૧૫) અથવા સગણ (૧૧૫) હોય તો તેથી તે દોહો ષંદ કહેવાય છે. એક પદની સોળ માત્રામાં અંતે જગણ

હોય એવાં ચાર પદનો પદ્ધતી છંદ છે. એક પદની સોળ માત્રામાં અંત્યાક્ષર ગુરૂ હોય એવાં ચાર પદનો પાદાકુળ (પાયાકુળ અથવા ચરણાકુળ) છંદ છે. એક પદમાં એક ત્રીસ અક્ષર તેમાં સોળ તથા પંદર અક્ષર પર વિશ્રામ અને અંત્યાક્ષર ગુરૂ હોય એવાં ચાર પદનો મનહર છંદ છે, જેને પિંગળમાં કવિત્ત કહે છે. એક પદમાં બત્રીસ અક્ષર હોય અને સોળ તથા સોળ અક્ષર પર વિશ્રામ હોય છેવટે લઘુ અક્ષર હોય અને ઘનાક્ષરી છંદ કહે છે. છંદોમાં ગુરૂ લઘુ અક્ષરોનો નિયમ છે અને નથી તેથી તે નપુંસક છંદ કહેવાય છે. એવી જ રીતે થોડા વર્ણનમાં વિસ્તાર પૂર્વક સમજી લો.

इति द्वितीय मयूख ।

તૃતીય મયૂલ

અલંકાર તથા રસ-પ્રકરણ

અલંકાર-મૂર્ચી

દોહા

વસૂ અયન વિધુ સર્વ હૈં, મેદ ગિનૈ બહુ હોચ ॥

અતિ વ્યાપ્તી કે દોષ તૈં, ચૌરાસી મુલ્ક જોય ॥ ૧ ॥

વસુ ૮ અયન ૨ વિધુ ૧ એ અંકોને ઊલટા ગણવાથી ૧૨૮ એકસો અઠાવીશ અલંકાર થાય છે. અને તે દરેકના ભેદ ગણવાથી સંખ્યા વધી જાય છે. અતિવ્યાપ્તિના દોષથી અચૂંતાં મુખ્ય ૮૪ ચૌરાસી અલંકાર થાય છે, (અતિવ્યાપ્તિનો ખુલાસો આગળ આવશે).

જાને જાત જુ શબ્દ તૈં, કામ પરૈ બહુ ઠૌર ।

અલંકાર મુલ્કિ કહત હૌં, ગ્રંથ વઢૈ વિધિ ઔર ॥ ૨ ॥

જે શબ્દોચ્ચારથી જાણવામાં આવે, બહુ ઠેકાણે જેનું કામ પડે છે, તે તે મુખ્ય અલંકારોનું વર્ણન કરે છે, બીજા તમામ પ્રકારના અલંકારોનું વર્ણન કરવાથી ગ્રંથનો વિસ્તાર વધી જાય છે.

ઉપમા મૂર્ચી-પૂર્ણોપમા

દોહા

ધર્મ ઔર ઉપમેય હૈ, ઉપમા વાચક જાન ।

કોમલ હરિ પદ કંજ સે, ક્રમ તૈં ઉપમા જાન ॥ ૩ ॥

વાચક, ધર્મ, ઉપમાન અને ઉપમેય એ ચાર પદ લાવવાથી અનુક્રમે ઉપમા (પૂર્ણોપમા) જાણવામાં આવે છે, જેમકે શ્રી હરિના ચરણ કમળના જેવા કોમળ છે.

એમાં સમતા વાચક (સે) પદ, કોમળતાનો ધર્મ, કમળ ઉપમાન અને શ્રીહરિના ચરણ ઉપમેય, એ રીતે ચારે પદાર્થ દેવાથી પૂર્ણોપમા અલંકાર થયો.

અષ્ટ લુપ્તોપમા

દોહા

ચંદ્ર વદન શીતલ સદા, લલ્લહું મીન સે નૈન ।

રાધાજી કે પદ કમલ, સુચ્છિમ હરિ કટિ એન ॥ ૪ ॥

જુઓ, શ્રી રાધાજીનું મુખ ચંદ્ર (જેવું) સદાય શીતળ છે, નેત્ર માછલાં જેવાં (ચપળ) છે, ચરણ કમળ (જેવા કોમળ) છે અને સુંદર કટિપ્રદેશ સિંહની (કટિ કમર જેવો) પાતળો છે.

એમાં પ્રથમ વાક્યમાં ચંદ્રમાં ઉપમાન છે, મુખ ઉપમેય છે અને શીલત્વ રૂપ ગુણધર્મ છે તથા સમતા વાચક પદ નથી તેથી “વાચક લુપ્તોપમા.”

બીજા વાક્યમાં માછલું ઉપમાન છે, નેત્ર ઉપમેય છે અને (સે) સમતા વાચક પદ છે. તથા ચપળતા રૂપ ગુણધર્મ કહ્યો નથી તેથી “ધર્મ લુપ્તોપમા.”

ત્રીજા વાક્યમાં ચરણ ઉપમેય છે, અને કમળ ઉપમાન છે. તથા સમતા વાચક પદ અને કોમળતા રૂપ ગુણધર્મ કહ્યો નથી તેથી “વાચક ધર્મ લુપ્ત.”

ચોથા વાક્યમાં કટિ ઉપમેય છે અને સૂક્ષ્મતાનો ધર્મ છે. પરંતુ સિંહની કટિ ઉપમાન અને સમતા વાચક પદ મૂળમાં કહ્યું નથી તેથી “વાચક ઉપમાન લુપ્તોપમા” અલંકાર થયો.

રમા સદૃસ લાવન્ય હૈ, પિક સી મોઠી બાનિ ।

હે હરિ ! દાહિમ સે રદન, હંસ ગમનિ^૧ કરિ જાનિ ॥ ૫ ॥

લક્ષ્મી સમાન સૌંદર્ય છે, કોયલ જેવી મધુર વાણી છે. હે હરિ ! (શ્રીરાધાજીના) દાંત દાડમ જેવા છે. એને હંસ ગામિની હાથી (જેવી) બાણી.

૧ હંસગમનિ એ પદમાં કર્તાએ શ્રોતિ (શાબ્દી) ઉપમા માનીને ત્યાર પછી કરિ જાનિ એ પદમાં ચારે પદાર્થોનો લોપ અર્થાત પૂર્ણ લુપ્તોપમા માની છે.

એમાં પ્રથમ વાક્યમાં લક્ષ્મી ઉપમાન છે. સમતા વાચક પદ છે. અને લાવણ્યતા રૂપ ગુણધર્મ છે. પરંતુ ઉપમેય રાધા નામ બતાવવામાં આવ્યું નથી તેથી “ઉપમેય હુતોપમા.”

બીજા વાક્યમાં (સી.) સમતા વાચક પદ છે. મીઠાશ રૂપ ગુણધર્મ છે. અને વાણી ઉપમેય છે. પરંતુ ઉપમાન કોયલની વાણી છે તે કહ્યું નથી તેથી “ઉપમાન હુતોપમા.”

ત્રીજા વાક્યમાં (સે) સમતા વાચક પદ છે. દાંત ઉપમેય છે. પરંતુ દાડિમના દાણા ઉપમાન અને વર્ણાકૃતિ રૂપ ગુણધર્મ વર્ણવ્યો નથી તેથી “ધર્મોપમાન હુતોપમા” અલંકાર થયો.

ચોથા વાક્યમાં ‘ચાલ’ ઉપમેય કથન છે. પરંતુ હાથીની ચાલ ઉપમાન, સમતા વાચક પદ, અને મંદત્વ રૂપ ગુણધર્મ, એ રીતે ત્રણ પદાર્થ વર્ણવ્યાં નથી તેથી “વાચક ધર્મોપમાન હુતોપમા.”

ઉપમા પદાર્થ

દોહા

પદ આદિક ઉપમેય હૈ, કંજાદિક ઉપમાન ।

દ્વિવિધ ધર્મ સામાન્ય અરુ, કહત વિશેષ વચ્ચાન ॥ ૬ ॥

ચરણ વિગેરે ઉપમેય પદાર્થ છે, કમળ વિગેરે ઉપમાન પદાર્થ છે. અને સામાન્ય તથા વિશેષ એમ બે પ્રકારે ગુણધર્મ પદાર્થ છે. તે વખાણીને કહેવામાં આવે છે.

સી સે સો જ્યો લૌં હૈ, સમ તુલ્ય સદૃશ સમાન ।

મનો આદિ વાચક જહાં, શ્રોત્રી ઉપમા જાન ॥ ૭ ॥

સી (જેવી), સે (જેવા-જેવાં), સો (જેવો), જ્યો (જેમ), લૌં (પેરે-પેઠે), હૈ (એમ) સમ, તુલ્ય સદૃશ, સમાન, મનો વિગેરે સમતા વાચક પદાર્થ છે અને જ્યાં શાખ્દી ઉપમા થાય ત્યાં પણ હોય છે તે જાણો. જેમ કે “પીક કંઠી” એટલે કોયલના કંઠ જેવો કંઠ, એ શાખ્દી ઉપમા છે. મનો શખ્દનો કલ્પના વાચક સમતામાં સમાવેશ થાય છે, જેમકે “મુખ કમળ હોય નહિ શું?” અર્થાત મનો એટલે જાણો.

ધર્મોપસા

દોહા

મૈવર ધનુષ અરુ ઘાળ બ્રુવ, વર્ણાકૃતિ ગુણ માનિ ।

ધર્મ સુ ત્રીન પ્રકાર કે, સમુદ્ગ્રહ સૈન સુજાન ॥ ૮ ॥

ભૃકુટિ બ્રમર, ધનુષ્ય અને બાણ અર્થાત બ્રમરની પાંખના વણું જેવી શ્યામ છે, ધનુષ્યની આકૃતિ જેવી વક્ર છે, અને બાણ જેવી તીક્ષ્ણ છે. એ રીતે વણું, આકૃતિ અને ગુણ વડે ઉપમા ધર્મ ત્રણ પ્રકારના હે સુન્નાણ પુરૂષો ! સાનથી સમજ લો.

વર્ણધર્મ

દોહા

સિત મેચક પીરે હરિત, ધૂસર અમ્રાકાર ।

લોહિત મિશ્રિત આદિ યે, ધર્મ વર્ણ કરિ ધાર ॥ ૯ ॥

ધોળું, કાળું, પીળું, લીલું, ધુધળા રંગવાળું, વાદળી, લાલ અને બીજા મેળવણી વાળા રંગો વિગેરે એ વણું વડે ધર્મ જાણી લો.

આકૃતિધર્મ

દોહા

૧લઘુ ૨દીરઘ ૩સુચ્છિમ ૪પુષ્ટ, ૫વક્ર ૬અવક્ર વચ્ચાન ॥

૭સંપૂરન ૮આવર્ત પુનિ, ૯સુવ્રત ૧૦ત્રિકોણ સુજાન ॥ ૧૦ ॥

૧અદ્ય, ૨વિશાળ, ૩પાતળું, ૪જાડું, ૫વાંકું ૬સીધું, ૭સંપૂર્ણ, ૮અક (જળબ્રમર) જેવું ગોળ, ૯દડા જેવું ગોળ, અને ૧૦ત્રિકોણ જાણી લો.

૧૧ગુરુ ૧૨તીક્ષ્ણ ૧૩મંડલ સહિત, આકૃતિ ધર્મ સુ આહિ ।

૧૪કહુ કહુ ગુન આકૃતિ દુહં, અર્થન વીચ સરાહિ ॥ ૧૧ ॥

૧૧મોટું, ૧૨તીક્ષ્ણ, અને ૧૩કુંડાળાયુક્ત, એ બધા આકૃતિ ધર્મ છે. એમાં કોઈ કોઈ ગુણ તથા આકૃતિ એ જોઈ અર્થોમાં વખણાય છે. જેમકે પથ્થરમાં ગુરુત્વ અર્થાત ભારેપણું

અને આકાર એ જેઉ ધર્મ રહેલા છે, બાણના ક્ષણમાં તીક્ષ્ણતા
અને આકાર એ જેઉ ધર્મો એક સાથે રહેલા છે, વિગેરે.

ગુણધર્મ

દોહા

૧૪મૃદુ ૧૫કઠોર ૧૬ચંચલ ૧૭અચલ, ૧૮સુખદ ૧૯દુઃખદ ૨૦ગતિમંદ ।
૨૧અબલ ૨૨વલી ૨૩સત ૨૪અસત ૨૫મતિ, ૨૬અગતિ ૨૭સદાગતિ કંદા ॥૧૨૦॥

૧૪નરમ અર્થાત મુકોમળ, ૧૫કઠણ, ૧૬અપળ, ૧૭અડળ,
૧૮સુખદાયક, ૧૯દુઃખદાયક, ૨૦આસ્તે આલનાર, ૨૧નિર્જળ,
૨૨અળવાન, ૨૩સાચ, ૨૪બૂઠ, ૨૫બુદ્ધિ, ૨૬ગતિ વિનાનું અને
૨૭હંમેશાં ગતિવાળું.

૨૮હરિવો ૨૯ભારી ૩૦ક્રૂર સ્વર, ૩૧સુસ્વર ૩૨મધુર ૩૩દત્ત ૩૪રૂપ ।
૩૫સીત ૩૬તપત્ત જુત કહત હૈ, ગુણ સુ ધર્મ કવિમૂપ ॥૧૨૧॥

૨૮હળવું અર્થાત હલકું, ૨૯ભારે (વજનદાર), ૩૦કર્કશ
અવાજ, ૩૧મધુર અવાજ, ૩૨મીઠાશવાળું, ૩૩દાન, ૩૪રૂપ,
૩૫કડું, ૩૬ગરમ, એ ગુણોયુક્ત ગુણધર્મ કવીશ્વરો કહે છે.

દોહા

ઉદાહરણ હન સવન કે, કીને કૈશવદાસ ।

કલુચક મૈ હૂં કહત હૌં, સમુજ્ઞહુ બુદ્ધિ તિવાસ ॥ ૧૪ ॥

કવિ સ્વરૂપદાસજી કહે છે કે એ તમામનાં ઉદાહરણ કવિ
કૈશવદાસજીએ કર્યાં છે. અને થોડાંક હું પણ કહું છું તે હે
વિદ્વાનો! તમે સમજી લેજો.

વર્ણધર્મોદાહરણ

દોહા

સ્વેત કૃષ્ણ અરુ અરુણ જુત, પીતહિ રંગ વિચારિ ।

ચારહુ કો અવ કરત હૌં, ઉદાહરણ ઉચાર ॥ ૧૫ ॥

ધોળો, કાળો, લાલ અને પીળો એ ચારે રંગોનો વિચાર
કરીને હવે એ ચારે રંગોનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં ઉદાહરણોનો ઉચ્ચાર
કરું છું.

श्वेतोदाहरण

घनाक्षरी छंद

बल बक हीरा कुंद पुंडरिक कांस भस्म,
कांचु अहि खांड हाड करिका कपास गनि ।
चंदन चैवर हंस सत्ययुग दुग्ध शंख,
उज्जन फटीक सीप चूनो शशि शेष भानि ।
गंगोदक शुक्र सुधा शरदा शरद सिंधु,
सतोगुन शंकर सुदर्शन फटिक मनि ।
शान्त हास्य उच्चीश्रवा नारद रु पारद तैं,
ऊजरे अधिक मन ऐसे हरिदास धनि ॥ १६ ॥

भगलद्र, भगलो, डीरो, भोगरो, कमण, कांसु, विभूति,
सर्पनी कांयणी, भांड, डाडकां, करा (भरइ), कपास, चंदन,
आभर, डंस, सत्ययुग, दूध, शंभ, ताराओ, इटकडी, सीप,
चूनो, चंद्रमा, शेषनाग, गंगाजल, वीर्य, अभृत, सरस्वती,
शरद ऋतु, क्षीरसागर, सतोगुण, महादेव, सुदर्शन चक्र, स्फटिक-
भण्डि, शान्तरस, हास्य, उच्चैःश्रवा घोडो, नारद अपने पाराथी,
पणु श्रीहरिना सेवकेनां हृदय अत्यंत भजनां छे, ओओने धन्य छे-

कृष्णोदाहरण

कली काक कोकिल कच कीच काच केकी क्रोध,
करि काली कृत्या कोल कज्जल कलंक मानि ।
कृष्ण काम कलह कुसंग कालकूट सुरा,
कुजस करवाल तम पाप पुंज लौं बखानि ।
विंध्याचल तालवृक्ष व्यास वन व्याल व्योम,
द्रौपदी जलद जांवू जमना अनृत वानि ।
मृगमद शंगार रस निर्य नील - तेल हू तैं,
कारे हैं अधीक हरि-विमुखों के हृदै जानि ॥ १७ ॥

कजियुग, कागडो, डायल, डेश, डाहव, डाय, भार, डोध,
डाथी, काजिका, कृत्या, वाराड, काजल, कलंक, कृष्ण, कामदेव,

ભૂકુટિ, કટાક્ષ, વાળની લટ, ધનુષ્ય, સાપની ચાલ, વારાહની
દાંતી, દુર્જનોની બુદ્ધિ, એ બધાં વાંકાં કહેવાય છે. જ્યારે ભાલો,
બાણ, સ્થિર દીપક, નાશિકા, અને શ્રીહરિના ભક્તની બુદ્ધિ
એ તમામ સીધાં છે.

આનંદ અંબુજ પ્રેમ પ્રકાશ, સંપૂર્ણ આદર્શ અકાશ ॥

ચકરી ચક્ર અલાતચક્ર ગનિ, ફિર આવર્ત કુલાલચક્ર મનિ ॥ ૨૩ ॥

મુખ, કમળ, પ્રેમનો પ્રકાશ, દર્પણ અને આકાશ એ
બધાં સંપૂર્ણ કહેવાય છે, ચકરડી, ચક્ર, લાકડાનો છેડો સળગા-
વીને ફેરવવાથી જે સળગતું કુંડાળું દેખાય છે તે, અને કુંભારનો
ચાકડો એ બધાં આવર્ત ગણાય છે.

કુચ કિંદુક વિલ્વાદિક ઇંડા, સુવ્રત ઔર કહિયે વ્રહ્મંડા ॥

મહિ ત્રિકોણ અરુ વજ્ર સિંઘારે, પાંચ તત્ત્વ લજ્જા ગુરુ ધારે ॥ ૨૪ ॥

સ્તન, દડો, ણિલ્વદ્વજ વિગેરે અને ઈંડું તથા બ્રહ્માંડ એ
તમામને સુવર્ત કહીએ. પૃથ્વી, વજ્ર, અને સિંઘોડાને ત્રિકોણ
કહીએ, પાંચ તત્ત્વ (પૃથ્વી-જલ-અગ્નિ-વાયુ-આકાશ) તથા
લાજને મોટાં અર્થાત વિસ્તીર્ણ જાણીએ.

નૈન બાન નલ તોમર તીચ્છન, મૈંદલ મુદ્રિકા કુંડલ કંકન ॥

આકૃતિ વસ્તુ કહી સો જાનહુ, અવ વરનોં ગુન વસ્તુ પિછાનહુ ॥ ૨૫ ॥

નેત્ર, બાણ, નખ અને ભાલો, એ બધાં તીક્ષ્ણ જાણવાં,
વીંટી, કુંડળ, અને કંકણ એ મંડળાકાર જાણવાં. એ રીતે
આકૃતિ પદાર્થો ક્યાં તે જાણી લો, હવે ગુણ પદાર્થ વર્ણવું છું
તે જાણજો.

ગુણ પદાર્થ કથન

ચૌપાઈ

કિસલય કુસુમ હરિજન કો મન, બાલક કવિ બાની મૃદુતા ગન ॥

રૂપલ અસ્તિ ક્રૂરમ કી પાઠ, વજ્ર કઠિન દુર્જન કી લીઠ ॥ ૨૬ ॥

ઝાડની ટીસીઓ, ફૂલ, હરિભક્તનું મન, બાળક અને

કવિની વાણી એ બધાં સુકોમળ ગણ્યાં છે. પથ્થર, હાડકાં, કાચ-
ખાની પીઠ, વજ્ર અને દુર્જનની દૃષ્ટિ એ બધાં કઠોર કહેવાય છે.
મીન મધુપ મર્કટ મન માયા, હલ સુપનો જોવન ઘનછાયા ॥

વિદ્યુત મારુત ચલદલ કે દલ, ધ્વજપટ તિયચલ આદિક ચંચલ ॥ ૨૭ ॥

માછલું, ભમરો, વાનર, મન, માયા, છળ, સ્વપ્ન, ભ્રેષ્ઠન,
વાદળની છાયા, વીજળી, પવન, પીંપળાનું પાન, ધ્વજનું વજ્ર
અને સ્ત્રીનાં નેત્રો વિગેરે પદાર્થો ચપળ બાણવા.

અચલ મેરુ ધ્રુવ સંતન કોચિત, સુથલ સુપૂત સુતીય સુખદ મિત ॥

ક્રુશ્વત કુવામ કુબુદ્ધિ કુસ્વામી, વૃષા પ્રવાંસાદિક દુઃખગામી ॥ ૨૮ ॥

સુમેરૂ પર્વત, ધ્રુવનો તારો, સંતોનું ચિત્ત એ અચળ પદાર્થ
છે. સારૂં સ્થળ, સારો પુત્ર, સારી સ્ત્રી અને મિત્ર એ બધાં
સુખદાયક છે. કુદાસ, કુભાર્યા, કુબુદ્ધિ, કુસ્વામી અને વર્ષાદમાં
પ્રવાસ કરવો એ બધાં વાનાં દુઃખને અનુસરનારાં છે.

કુલ ત્રિય હાસ મંદ હૈંસ ત્રિય ગત, અબલ પંગુ અરુ ગુંગ રોગયુત ॥

અંધ ક્ષુધાતુર તિય અરુ બાલક, વધિર અનાથ તિનાહ હરિ પાલક ॥ ૨૯ ॥

કુળવાન સ્ત્રીનું હંસપું, હંસની ચાલ અને સ્ત્રીની ચાલ મંદ
હોય છે. પાંગળો, બોખડો, રોગવાળો, અતિ ભૂખ્યો, સ્ત્રી, બાળક,
બહેરો અને ધણી રહિત એ બધાં અબળ કહેવાય છે. તેઓનું
પાલન કરનાર શ્રીહરિ છે.

બલી મીમ હનુ પવન કાલ જમ, સત્ય વ્રહ્મ સવ જગત જૂઠ ભ્રમ ॥

જીવ હિરંબ ગિરા વિધિ કીમતિ, ધ્રુવ નમ થાવર સવહી અન ગતિ ॥ ૩૦ ॥

ભીમસેન, હનુમાન, પવન, સમય અથવા મૃત્યુ, યમરાજ
એ તમામ બળવાન છે. બ્રહ્મ સત્ય છે અને તમામ જગત ભ્રમ
રૂપ અસત્ય છે. બૃહસ્પતિ, ગણેશ, સરસ્વતી અને બ્રહ્મા એ
તમામ મતિ (બુદ્ધિ) વંત છે. ધ્રુવનો તારો, આકાશ, વૃક્ષાદિ,
એ તમામ ગતિ (ચાલ) રહિત છે.

જલ પ્રવાહ મન મરુત સદાગતિ, ફૂલ તૂલ તૃન કૈન ફોર અતિ ॥

હાટક પારદ સીસો પર્વત, રૂપકૌ કવિ મારો કરિ વર્નત ॥ ૩૧ ॥

પાણીનો પ્રવાહ, મન, અને પવન એ સતત ચાલનાર છે. કૂલ, રૂ, તરખલું અને ફેણ એ અતિ ફેરાં છે, સોનું, પારો, સીસું અને પર્વત, એઓને કવિઓ ભારે અર્થાત વજનદાર વર્ણવે છે.

કાલ ઉલ્લુક કોલ મહિપી સ્વર, શિવા કરમ અહિ આદિ કૂર સ્વર ॥
કોકિલ શિશી વીળ શુક સારૌ, સુસ્વર મીઠ ઉલાદિક ધારૌ ॥ ૩૨ ॥

કાગડો, ધૂવડ, વારાહ, ભેંસ, ગધેડાં, શિયાળિયાં, ઊંટ અને સાપ વિગેરેની કડકશ અવાજ હોય છે. કોયલ, મયૂર, વીણાયંત્ર, પોપટ અને ચેનાં એઓનો મીઠો અવાજ હોય છે, શેલડી વિગેરે મિઠ પદાર્થ છે.

ગૌરિ ગનેશ ગિરીશ ગિરા કો, રવિ દોડ રામ દાન કહિ તાકો ॥

નલ દમયંતી સીતા રામ, રૂપ અશ્વનિસુત રતિ અરુ કામ ॥ ૩૩ ॥

પાર્વતી, ગણપતિ, મહાદેવ, સરસ્તી, સૂર્ય, રામચંદ્ર, અને પરશુરામ એઓનું દાન વળણાય છે. નળ, દમયંતી, સીતા, રામ, અશ્વનિકુમાર, રતિદેવી અને કામદેવ તેઓ રૂપથી વળણાય છે. ચંદન ચંદ્ર કપૂર સાધુ સંગ, તુહિન પવન કો હૈ શીતલ અંગ ॥

દિનમનિ ચિત્રમાનુ તપરોગ, ઔર તપત પ્રિયતમ કો શોગ ॥ ૩૪ ॥

ચંદન, ચંદ્રમા, કપૂર, સંજ્ઞાનો સંગ, ઘરફ તથા પવન એઓનાં શીતળ અંગ છે, સૂર્ય, અગ્નિ, તાપ, રોગ, અને વહાલાનો વિયોગ એ તમામ ગરમ છે.

આકૃતિ ધર્મોદાહરણ

સવૈયા

લઘુ ક્રોધ અણૂ મન દીરઘ મેરુ, હરી કટિ કુંભ કરી કુચ હૈ તન ।

જુગ મૌહ ધનુ થિર દીપક નાસિકા, કંજ મુખી ચકરી હરિ કો મન ॥

કુચ કંચન-કિંટુક લાલ સિંધારે. મહાગુરુ લાજ હૈ વાળ સે લોચન ।

કર કંકણ મુદ્રિકા કુંડલ રાધે કે, મંડલ ઓપમા આકૃતિ ઇ રન ॥ ૩૫ ॥

રાધાજીનો ક્રોધ અણુમાત્ર થોડો છે, મન મેરુ જેવું વિશાળ છે, કમર સિંહના જેવી સૂક્ષ્મ છે; શરીર અને સ્તન હાથીની પેઠે અને હાથીના કુંભસ્થળની પેઠે પુષ્ટ છે, બેઠે ભૂકુટિઓ

ધનુષ્યની પેઠે^૫ વક્ર છે, નાસિકા સ્થિર હીવાની શિખા જેવી^૬ સીધી છે, કમળ જેવું મુખ^૭ સંપૂર્ણ છે; તે તરફ શ્રીહરિનું મન^૮ આવર્ત^૯ રૂપ ચક્રરત્નની માફક રમે છે. સ્તન^{૧૦} સુવર્ત^{૧૧} સોનાના દડા જેવા છે. નાસિકાની વાળીમાં સિંધોડા જેવું^{૧૨} ત્રિકોણ લાલ રત્ન શોભી રહ્યું છે. તેની લાજ અતિ^{૧૩} મોટી છે. નેત્ર બાણ જેવાં^{૧૪} તીક્ષ્ણ છે. હાથે કંકણ, આંગળીએ વીંટી અને કાને કુંડળ^{૧૫} મંડળાકારે શોભી રહ્યાં છે. એ આકૃતિ ઉપમા ગણવી.

ગુણધર્મોદાહરણ

પંકજ સે પદ હીર કની રદ, મીન સે નૈન હૈં સંતન સો ચિત ॥
પીવ પતિવ્રત આધિન વ્યાધિ ન, હંસ ગતી અવલાનિ મૈં મૂષિત ॥
કાલ હૂં પૈ બલ વ્રહ્મ મનોવ્રત, માયા કો ફૈલ વિરંધિ હૂં પૈ મતિ ॥
વ્યોમ વિના ગતિ શ્રેષ્ઠ સદાગતિ, ફૂલ તૈં ફોરિ હૈં મારિ ગિરી ગતિ ॥૩૬॥

ચરણ કમળના જેવા^{૧૬} કોમળ છે, દાંત હીરાની કણી જેવા^{૧૭} કઠણ છે; નેત્ર માછલા જેવાં^{૧૮} ચપળ છે, ચિત્ત સજ્જનના જેવું^{૧૯} અચળ છે, પતિવ્રતને લીધે પતિ વશ હોઈ^{૨૦} સુખદાયક છે. ^{૨૧}દુઃખદાયક વ્યાધિ નથી. હંસના જેવી જેની^{૨૨} મંદગતિ છે. અમળાઓ (સ્ત્રીઓ જે અમળા કહેવાય છે તે) માં શોભાયમાન ઘરેણારૂપી છે, (એ ^{૨૩}અમળ નથી પરંતુ) કાળથી પણ ઉપરવટ જેવું^{૨૪} રરળ છે, જેની મનોવૃત્તિ બ્રહ્મ જેવી રસસત્ય છે, ^{૨૫}અસત્યરૂપી માયાને ફેલાવ પણ જેનામાં છે, બ્રહ્માથી ઉપરવટ જેવી રપબુદ્ધિ છે, વળી જે ^{૨૬}ગતિ રહિત આકાશ જેવી પણ છે, રત્નનિત્ય ગતિ યુક્ત ઉત્તમ પત્રન જેવી છે, ફૂલથી રંધારી છે, અને પર્વતથી પણ જેની સ્થિતિ ^{૨૭}વજ્રનદાર છે.

પુનર્યથા

સર્વૈયા

કાક સો ના સુરકોયલ સો સુર, દ્રાક્ષ સી બાનિ મહેશ્વર સો દત ॥
ગૌરિ સો રૂપ હૈં સીત તુહીન સી તાપ દિનેશ સો રાધિકા રાજત ॥

જા ક્રમ દોહન વીચ હૈ તા ક્રમ, વીચ સચૈયન શોધિ મહામતિ ॥
 દાસ સ્વરૂપ વિચારિકૈ દેખિયો, આકૃતિ ઓર સુભાવ હુ કી ગતિ ॥૩૭॥

અવાજ કાગરાના જેવો ૩૦ કર્કશ નથી પણ કોચલના જેવો
 ૩૧ મધુર છે, દ્રાક્ષના જેવી ૩૨ મીઠી વાણી છે, મહાદેવના જેવું
 જેવું ૩૩ દાન પણ છે, પાર્વતીના જેવું ૩૪ રૂપ છે, હિમ જેવી
 ૩૫ શીતળ છે અને રાધાજીનો સૂર્યના જેવો ૩૬ પ્રતાપ શોભે છે.
 જે અનુક્રમ પાછળના દોહા દશથી તેર સુધીમાં છે એ અનુક્રમ
 આ ત્રણે સવૈયાઓમાં હે વિદ્વાનો, તમે શોધી લો. કવિ સ્વરૂપ-
 દાસજી કહે છે કે એ રીતે આકૃતિ અને શીલ ગુણની ગતિ
 ત્રિચારીને જોઈ લો. (એકંદર છત્રીશ ગુણધર્મ ત્રણે સવૈયામાં
 થતાં છે.)

વાર્તા-ઉપમેય કો ઉપમા નહિં હોય તહાં અનન્વચ અલંકાર.

અ્યાં ઉપમેયની ઉપમા ન હોય અર્થાત ઉપમેય જ ઉપમાન
 રૂપ થાય ત્યાં અનન્વચાલંકાર થાય.

યથા ઉદાહરણ

દોહા

કા ઉપમા હૈં આપકૌં, સો કશ્યપ સુત માન ।

ઉપમા લગૈં સુ આપકૌં, આપ સદૃશ્ય કો આન ॥ ૩૮ ॥

હે કશ્યપના પુત્ર સૂર્ય ! આપને સંસારમાં કંઈ ઉપમા
 આપવી ? આપના જેવી ખીજી કંઈ ઉપમા છે કે જે આપને લાગુ
 થાય ? એમાં સૂર્ય જેવા સૂર્યજ છે, તેથી અનન્વચાલંકાર થયો.

વાર્તા-દોષ કૌં ગુન માન લેનો સો અનુજ્ઞા અલંકાર, એક
 ભાવ કૌં દવાવત દૂજો ભાવ પ્રગટે સો ભાવસાવત્વ કહિયે, દોહ
 કો એકત્ર ઉદાહરણ-

દોષને ગુણ માની લેવો એ અનુજ્ઞા અલંકાર, એક ભાવને
 દબાવીને ખીજો ભાવ પ્રગટ થાય, એ ભાવસાવત્વ અલંકાર કહેવાય
 છે. એ બેઉનું એકત્ર ઉદાહરણ—

મીચ દુઃખદ જાનો મતી, મહા ગુરુ હૈ મીચ ।

શ્રૂપદાસ સો સુમરતાં, નરહરિ સુમરે નીચ ॥ ૩૯ ॥

મૃત્યુને દુઃખદાયક ન બાણો, મૃત્યુ મોટો ગુરુ છે, કવિ
સ્વરૂપદાસજી કહે છે કે જે મૃત્યુનું સ્મરણ થતાં કનિષ્ઠ મનુષ્ય
પણ ઈશ્વરને યાદ કરે છે.

એમાં મૃત્યુરૂપ દોષનો ગુણ માન્યો તેથી અનુગ્રા અલંકાર
થયો, અને મૃત્યુ થવાની ચિંતા રૂપ ભાવને ઈશ્વરસ્મરણ રૂપ
શાંત ભાવે દબાવ્યો તેથી ભાવસાબધ્યાલંકાર થયો.

વાર્તા-एक ठौर एक वस्तु में गुन औगुन माने सो लेश^१
अलंकार, हरष विषाद विरुद्ध भाव की संघी दोउ को उदाहरण—

એક ઠેકાણે એક વસ્તુમાં ગુણ અવગુણ માને એ લેશા-
લંકાર, તથા હર્ષ વિષાદ રૂપ વિરુદ્ધ ભાવની સંધિ હોય ત્યાં
ભાવસંધિ અલંકાર. એ બેઉનું એકત્ર ઉદાહરણ—

यथा दोहा

छिन छिन ऊमर घटत लखी, भयो हरष अरु शोक ।

धुनि तैं वक्ता अवसता, लखि हैं बुधजन लोक ॥ ४० ॥

ક્ષણે ક્ષણે આયુષ્ય ઘટે છે તે બેઝને (બાણીને) હર્ષ તથા
શોકર પ્રાપ્ત થયો, ધ્વનિ વડે વક્તાની એ સ્થિતિ વિદ્વાનો બેશે
(બાણશે).

(१) लेश अलंकृति दोय विधि, है जहाँ गुन में दोष ।

दोषहि में गुन होत यों, कहत सुकवि लहि तांष ॥ (पद्माभरण)

गुन में दोष रु दोष में, गुन कल्पन सो लेश ।

शुक यह मधुरी वानि तैं, वंधन लख्यो विशेष ॥ (भाषाभૂषण)

(૨) અનુગ્રાલંકારમાં પોતાના દોષમાં ગુણ માની તે દોષની ઈચ્છા કરવી, અને
લેશાલંકારમાં પોતાના ગુણમાંથી દોષ અને દોષની પ્રાપ્તિ રૂપ કલ્પના
છે. (નટવર વાગ્વિભૂષણ)

એમાં કેઈ દુઃખગ્રસ્ત મનુષ્યની ઉક્તિ વડે પ્રાણુ જલ્દી છૂટી જવાથી દુઃખથી મુક્ત થવા રૂપ હર્ષ થયો, અને કાંઈ પણ સુકૃત ન બન્યું તેના પશ્ચાત્તાપ રૂપ શોક થયો, એ રીતે ઉન્મર ઘટવા રૂપ એક વસ્તુમાં હર્ષ અને શોક થવા રૂપ ગુણુ-અવ-ગુણુની માન્યતાનું વર્ણન હોવાથી લેશાલંકાર અને હર્ષ તથા શોક રૂપ વિરુદ્ધ ભાવ સંઘાયા તેથી ભાવસંધિ.

વાર્તા-આકૃતિ વર્ણન ચેષ્ટા વર્ણન તેં સ્વભાવોક્તિ, આદિ કો પદ આદિ અંત કો પદ અંત યથાયોગ્ય ઉદાહરણ તેં યથાસંહ્યા, ઔર વિષાદ ભાવોદય ચાર હૂ કો એકત્ર ઉદાહરણ-

આકૃતિ વર્ણન અને ચેષ્ટા વર્ણન વડે સ્વભાવોક્તિ અલંકાર થાય છે. આગળનું પદ આગળ અને પાછળનું પદ પાછળ એ અનુક્રમથી યથાયોગ્ય ઉદાહરણ હોય ત્યાં યથાસંજ્યા અલંકાર થાય છે. અને વિષાદ તથા ભાવોદય એ ચારે અલંકારોનું એકત્ર ઉદાહરણ-

યથા દોહા

ક્યૌં સિંગાર સૌંધો પહરિ, કિય તિય રાગ ઉચાર ।

અંધરો પીનસ જુત બધિર, હૈ પિય પરલખ હાર ॥ ૪૧ ॥

સખી નાચિકા પ્રત્યે કહે છે કે હે સ્ત્રી ! તેં શૃંગાર સજીને, શરીરે સુવાસ લગાવીને રાગનો ઉચ્ચાર કેમ કર્યો ? કારણકે તને જોનારો તારો પતિ આંધળો, નાકના રોગવાળો અને ખહેરો છે.

એમાં શૃંગાર સજવો રૂપાકૃતિ તથા સુવાસ લગાવીને રાગ કરવો એ રૂપી ચેષ્ટા વર્ણન વડે સ્વભાવોક્તિ અલંકાર થયો, અને આંધળો હોવાથી શૃંગાર નહિ જોઈ શકે, પીનસ રોગવાળો હોવાથી સુવાસ નહિ લઈ શકે; તથા ખહેરો હોવાથી રાગોચ્ચાર નહિ સાંભળી શકે એ અનુક્રમે આંધનું આદ્ય પદ અને અંતનું અંત પદ હોવાથી યથાસંજ્યા અલંકાર થયો, પતિને રીઝવવાની ઇચ્છા પાર ન પડી તેથી વિષાદ, શૃંગારમાં પ્રીતિ સ્થાયી ભાવનું

પતિના અધત્વાદિ દોષ વડે ખેદ થવા રૂપ ભાવ પ્રગટ અંગ છે તેથી ભાવોદયાલંકાર થયો.

વાર્તા-નિંદા મેં સ્તુતિ સો વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર, તથા ચિંતા ભાવ શાન્તિ.

જ્યાં નિંદાવર્ણનમાંથી સ્તુતિ નીકળે ત્યાં વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર થાય, અને ચિંતા ભાવની શાંતિ વડે સમાહિતા^૧ અલંકાર.

યથા ઉદાહરણ

દોહા

હરિ કઠોર દાસનિ કરત, નિર્ધન અરુ નિહકામ ।

દાસ શ્રૂપ વેકસત દુયનિ, ધર્મ્યન દુર્લભ ધામ ॥૪૨॥

કવિ સ્વરૂપદાસજી કહે છે કે શ્રીહરિ કઠણ હૃદયના છે, કેમ કે તે પોતાના લક્ષ્મીને નિર્ધન તથા નિરાશ બનાવે છે, પરંતુ ધર્મ તથા મોક્ષ એ બેકે અલભ્ય લાભ આપે છે,

એમાં કઠોરત્વ રૂપ નિંદા વર્ણનમાં દાતવ્ય રૂપ સ્તુતિ વર્ણન છે તેથી વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર થયો, અને નિર્ધનત્વ રૂપ ચિંતા ભાવનું અલભ્ય લાભ આનંદ ભાવ રૂપ ભાવ શાંતિ અંગ હોવાથી સમાહિતા અલંકાર થયો.

વાર્તા-સ્તુતિ મેં નિંદા હોય સો વ્યાજનિંદા^૨ અલંકાર.

જ્યાં સ્તુતિમાં નિંદા હોય ત્યાં વ્યાજનિંદા અલંકાર થાય છે.

યથા ઉદાહરણ

દોહા

ગેહ પધારો સાસ કહ, અહો વહૂજી આપ ।

દ્વાર દેહરી ક્યૌં खरी, एरी सकुल अपाप ॥૪૬॥

(૧) દોહા—ભાવ શાંતિ રસ ભાવ કો, અંગ સમાહિત જાન ।

गर्वं तज्यो शत्रुन नृपति, तव कर देखि कृपान ॥

(૨) વ્યાજનિંદ નિંદા વિષે, નિંદા ઔર હિ હોય ।

सदा छीन कीनो न यह, चंद मंद है सोय ॥ (चमत्कार चंद्रिका)

વહુ પ્રત્યે સાસુ કહે છે કે હે નિર્દોષ કુલીન વહુજી ! આપ ઘરમાં પધારો ઉંબરોઠ ગહાર કેમ બેસાં છો ?

એમાં સ્તુતિ વિષે નિંદા છે. અર્થાત નિર્દોષ નથી પણ દોષિત છે તેથી બ્યાજનિંદા અલંકાર થયો.

વાર્તા-ચાકો વિપરીત લક્ષણા મી કહત હૈ, વહુવાચી.

એને એકથી બીજું વાક્ય બદલાવા રૂપ બહુવાચી વિપરીત લક્ષણા પણ કહે છે.

વાર્તા-અતિ સર્વાર્થ કારણ કે લિયે પદ ફેરફેર ગ્રહણ હોઈ સો એકાવલી અલંકાર.

ઘણા સર્વ અર્થના કારણ માટે શબ્દ પુનઃ પુનઃ ગ્રહણ થાય તે એકાવળી અલંકાર કહેવાય છે.

યથા ઉદાહરણ

દોહા

પદ પદ નૂતન નુતન તરુ, તરુ તરુ કોકિલ શંક ।

શંક શંક પ્રતિ મધુર સુર, સુર સુર મદન પ્રવંક ॥૪૪॥

કોઈ માનવતી સ્ત્રી પ્રત્યે સખીની ઉક્તિ કે, હે સ્ત્રી ! પગલે પગલે આંખાનાં અને આંખાનાં જ વૃક્ષો છે, અને વૃક્ષે વૃક્ષે કોયલનાં ટોળાં છે, અને તે ટોળા ટોળામાંથી મધુર સ્વર નીકળે છે, અને તે સ્વર સ્વરમાં પ્રચંડ કામદેવ રમી રહ્યો છે.

એમાં પદોનું પુનઃ પુનઃ ગ્રહણ થવાથી એકાવળી અલંકાર થયો.

વાર્તા-ચામેં પદ મુક્ત ગ્રહન મુક્ત ગ્રહન હોઈ, પદ ફેર ફેર ગ્રહણ તો વિખસા મેં મી હોત હૈ, કારનમાલા મેં મી હોય.

એકાવળી અલંકારમાં પદ ગ્રહણ મુક્ત ગ્રહણ મુક્ત થાય છે અને પુનઃ પુનઃ પદ ગ્રહણ તો વિખસા અલંકારમાં પણ થાય છે તથા કારણમાળામાં પણ થાય છે.

વિપ્સા લક્ષણ

દોહા

આદર ઔર વિષાદ મેં, દૈન્ય ક્રોધ વિષ માનિ ।

एक हि पद द्वै त्रय बखत, सो है विपसा जानि ॥ ૪૫ ॥

સત્કારમાં, વિષાદમાં, દીનતામાં અને ક્રોધમાં એક જ શબ્દ છે ત્રણ વખત કહેવાય તે વિપ્સા અલંકાર છે. અને કારણમાળામાં તે કારણ કાર્યની પરંપરા હોય છે માટે વિપ્સા તથા કારણ-માળાથી એકાવળી અલંકાર જુદો જ છે.

વિપ્સા ઉદાહરણ

દોહા

धन्य धन्य तुम धन्य तुम, रघुवर दशरथ-नंद ।

तिष्ठ तिष्ठ निशिचर समर, कहि सव किये निकंद ॥ ૪૬ ॥

હિ દશરથના પુત્ર શ્રીરામચંદ્ર ! આપને ધન્ય છે, ધન્ય છે, ધન્ય છે. આપે યુદ્ધમાં રાક્ષસોને ઊભા રહો, ઊભા રહો એમ કહીને તેઓ તમામનો સંહાર કર્યો.

એમાં ધન્ય શબ્દ ત્રણ વાર આવ્યો અને તિષ્ઠ તિષ્ઠ શબ્દ એ વાર આવ્યો તેથી વિપ્સા અલંકાર.

वार्त्ता-कर्त्ता साधक और, भोक्ता सिद्ध और, ते सुसिद्ध अलंकार.

પદાર્થને સાધ્ય કરનાર કર્તા પુરૂષ જુદો હોય અને તે સાધ્ય કરેલ પદાર્થને ભોગવનાર સિદ્ધ પુરૂષ જુદો હોય તે ઠેકાણે સુસિદ્ધ અલંકાર થાય છે.

યથા ઉદાહરણ

દોહા

राग बाग तिय पट अतर, खट रस नव रस सोच ।

कर्ता साधे कष्ट तैं, भुक्ता और हि होव ॥ ૪૭ ॥

રાગ-રાગિણી, બાગ-બગીચા, સ્ત્રી (કન્યા), વસ્ત્ર, અત્તર-કૂલેલ, છ રસ (મધુર-કટુ-તિક્ત-કષાય-લવણ-આમ્લ) ભોગવનાર

અને નવરસ (શૃંગાર-વીર-કરુણ-અદ્ભુત-હાસ્ય-ભયાનક-ખીલત્સ-
-રૌદ્ર-શાંત) કાવ્ય, એને કર્તા પુરુષ કષ્ટવડે સાધ્ય કરે છે,
જ્યારે એનો લોકતા અન્ય પુરુષ જ થાય છે.

વાર્તા-ગુણ દોષ કો કર્તા એક, ઔર ભોક્તા અનેક સો પ્રસિદ્ધ
અલંકાર.

શુણુ અથવા દોષનો કર્તા પુરુષ એક જ હોય અને તેના
ભોગવનાર અનેક હોય તે ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ અલંકાર થાય છે.

યથા ઉદાહરણ

દોહા

સત હરિચંદ્ર રાજાન કે, પુર કિય સ્વર્ગ પયાન ।

તસ્કરતા રાવન કરી, ગયે કુટુમ કે પ્રાન ॥૪૮॥

રાજા હરિશ્ચંદ્રના સત્ય વડે અયોધ્યાપુરીના તમામ લોકોએ
સદેહે સ્વર્ગની ગતિ પ્રાપ્ત કરી, જ્યારે રાવણે સીતાની ચોરી
કરી તેથી વંશ સહિત તેનો નાશ થયો.

એમાં શુણુ રૂપ સત્ય પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરનાર હરિશ્ચંદ્ર
છે. અને તે શુણુનું સ્વર્ગગતિ પ્રાપ્ત થવા રૂપ ફળલોકતા અનેક
પુરજનો છે, તથા દોષ રૂપ ચોરી કરનાર રાવણ એક જ છે,
અને તે દોષના પરિણામ રૂપ પ્રાણ ખોનાર અનેક કુટુંબીજનો
છે, એ બેઉ રીતે પ્રસિદ્ધાલંકાર થયો.

કાવ્યાર્થાપત્તિ^૧ અલંકાર ઉદાહરણ

દોહા

ચહે જાત ગજરાજ જિત, કિત ચીંટી કૌં થાહ ।

દરસૈ અવહર ગંગજલ, પરસૈ અદ્ભુત રાહ ॥૪૯॥

(૧) જ્યાં 'કૈમુત્ય ન્યાયે' અર્થાત અમુક કાર્ય થાય છે તો અમુક
કાર્ય થાય તેમાં શી નવાઈ? એવી ખોલવાની રીતે કરીને અર્થની સિદ્ધિ
વર્ણવવામાં આવે ત્યાં કાવ્યાર્થાપત્તિ અલંકાર થાય છે (અલંકાર ચંદ્રિકા).

જે પૂરના પ્રવાહમાં હાથી તણાઈ જાય, ત્યાં કીકીને થાહ ક્યાંથી હોય ? શ્રીગંગાજનાં દર્શન માત્રથી પાપ હરાઈ જાય તો પછી જગદ્દર્શ વડે અદ્ભુત ગતિ પ્રાપ્ત થાય એમાં શી નવાઈ છે ?

એમાં 'કૈમુત્ય ન્યાયે' કરીને અર્થની સિદ્ધિ વર્ણવવામાં આવી, તેથી કાવ્યાર્થાપત્તિ અલંકાર થયો.

મિથ્યાધ્યવસિતિ^૧ અલંકાર ઉદાહરણ

દોહા

નિર્જલ થલ વોયે અરફ, અંવ ચઢૈ જો હાથ ।

જ્ઞાન ભક્તિ વૈરાગ્ય વિન, તવ હરિ મિલૈ સુનાથ ॥૫૦॥

જ્યાં પાણી ન હોય એવે ઠેકાણે આકડો વાવતાં જો આંખો હાથ ચડે તો જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય વિના શ્રેષ્ઠ ધણી શ્રીહરિની પ્રાપ્તિ થાય.

એમાં જ્ઞાનાદિ વિના શ્રીહરિની પ્રાપ્તિ રૂપ મિથ્યાત્વને સિદ્ધ કરવા આકડાને વાવતાં આંખો મળવા રૂપ મિથ્યા વર્ણન કર્યું તેથી મિથ્યાધ્યવસિતિ અલંકાર થયો.

વાર્તા-જા પદાર્થ કે જતન કોં દૂંઢે સોઈ પદાર્થ મિલે, તહાં ત્રીસરો પ્રહર્ષણાલંકાર હોય.

જે પદાર્થની પ્રાપ્તિને અર્થે તેનું યતન શોધન કરતાં જો જ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં ત્રીજો પ્રહર્ષણ અલંકાર થાય છે.

યથા ઉદાહરણ

દોહા

દૂંઢત જા કારન ગુરુ, પાયે હરિ મહારાજ ।

ચાર પદાર્થ આદિ દૈ, મયે સવલ સિધ કાજ ॥૫૧॥

(૧) દોહા-સિદ્ધ કરન મિથ્યત્વ કો, વર્ણન મિથ્યા થત ।

સો મિથ્યાધ્યવસીતિ હૈ, અલંકાર અવદાત ॥ (નરવર વાલિદભૂષણ)

જેને માટે અમે ગુરુને શોધતા હતા તે જ પરમાત્માને અમે પામ્યા. એટલે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પદાર્થો અમને પ્રથમ પ્રાપ્ત થયા તેથી અમારાં સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થયાં.

એમાં શ્રીહરિની પ્રાપ્તિને અર્થે યત્ન શોધન કરતાં શ્રી હરિ પોતે જ મળ્યા તેથી ત્યાં ત્રીજા પ્રકારનો પ્રહર્ષાલંકાર થયો.

વાર્તા-પ્રશ્ન ઉત્તર હોઈ સો પ્રશ્નોત્તરાલંકાર.

પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રાપ્ત થાય તે પ્રશ્નોત્તરાલંકાર કહેવાય છે.

યથા ઉદાહરણ

દોહા

હે ગુરુ કવ પાવૈ મુહરિ, વાસન કૌં કલિકાલ ।

મક્તિ સદય વૈરાગ મન, જ્ઞાન નિરાપલ્લ ચાલ ॥૫૨॥

શિષ્ય ગુરુને પૂછે છે. હે ગુરુ ! આ કળિકાળ વિષે શ્રીહરિના સેવકોને શ્રીહરિ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય ? ગુરુ કહે છે કે મન દયાયુક્ત, ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યમય થઈ પક્ષપાત રહિત વર્તન કરે ત્યારે.

એમાં પ્રશ્નનો ઉત્તર હોવાથી પ્રશ્નોત્તરાલંકાર થયો.

વાર્તા-વિરુદ્ધ કારણ તૈં કારણ કી પ્રગટતા, સો પંચમ વિભાવના અલંકાર.

વિરુદ્ધ કારણ વડે કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય તે ઠેકાણે પંચમ વિભાવના અલંકાર થાય છે.

યથા ઉદાહરણ

દોહા

નહૈ લગન લલિ જોર ચલ, ગઈ અંગુષ્ઠ વતાય ।

મુદ્રા જો નટવેમહૈ, મહૈ વચાને માય ॥ ૫૩ ॥

(૧) પ્રશ્નોત્તરને વિવિધ ભેદ વડે ઉત્તરાલંકાર પણ કહે છે. યથા :—

દોહા—જહાં સુરોચક પ્રતિવચન, ઉત્તર ભૂષણ સોહ ।

પ્રથમ ગૂઢ પુનિ ચિત્ર તૈં, કહત સુકવિ સવ કોઈ ॥ (તાન્વિભૂષણ)

ઉપપતિ સખા પ્રત્યે કહે છે. હે મિત્ર ! તે સ્ત્રી મારી નવીન મગ્નતા જોઈ દષ્ટિ મિલાવીને અંગૂઠો ખતાવી ગઈ, તેમાં તેની મર્મચોટાઈપ અંગુષ્ઠ સુદ્રા જે અસ્વીકાર સૂચક અર્થાત્ ના પાડવા રૂપ હતી તે ભાવ વૃત્તાંત રૂપ અર્થાત્ પ્રીતિદર્શક થઈ.

એમાં અસ્વીકારસૂચક અંગુષ્ઠ સુદ્રા રૂપ વિરુદ્ધ કારણ વડે પ્રેમના દેખાવ રૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ તેથી પંચમ વિભાવના અલંકાર થયો.

વાર્તા-સાટે મેં થોરો દેકે વહુત લે સો પરિવૃત્તિ અલંકાર.

થોડું આપીને તેને બદલે વધારે લે તે ઠેકાણે પરિવૃત્તિ અલંકાર થાય છે.

મથા ઉદાહરણ

દોહા

દૈ કટાછ હરિ તનક સી, લીને મન ધન પ્રાન ।

બુધ વિચાર સુલ દૈ ચુકી, સવ કુલ માન સચાન ॥૫૪॥

મજબૂ પોતાની સખી પ્રત્યે કહે છે. હે સખી ! શ્રીહરિએ નાતું સરખું કટાક્ષ આપીને, મન અને પ્રાણ રૂપી ધન લીધાં છે. વિશેષે બુદ્ધિ, વિચાર, સુખ, કુળનું માન અને ડહાપણ એ બધું હું એમને આપી ચૂકી છું.

એમાં અલ્પ કટાક્ષ આપવાને બદલે મન પ્રાણાદિ સર્વસ્વ લેવા રૂપ વર્ણન હોવાથી પરિવૃત્તિ અલંકાર થયો.

તદ્ગુન-અતદ્ગુન લક્ષણ

દોહા

નિજ ગુન તજિ ગુન સંગ કો, ગહૈ સુ તદ્ગુન જાનિ ।

સંગતિ તૈ ગુન ના લગૈ, તાહિ અતદ્ગુન માનિ ॥૫૫॥

પોતાનો ગુણ તજીને સોખતનો ગુણ ગ્રહણ કરે ત્યાં તદ્ગુણ અલંકાર થાય, અને સોખતનો ગુણ ન લાગે ત્યાં અતદ્ગુણાલંકાર થાય.

યથા ઉદાહરણ

દોહા

દુષ્ટ સાધ હૈ સાધ કી, સંગતિ કરિ પલ આવ ।

દુષ્ટ સંગ કરિ સદય દિલ, હોત ન સાધ અસાધ ॥૫૬॥

હુર્જન અડધી પણ પણ સનજનની સોખત કરીને સનજન થાય છે. અને જેનું મન દયાળુ છે એવો સનજન, હુર્જનનો સંગ કરીને હુર્જન થતો નથી.

એમાં પ્રથમ પદમાં સોખતનો ગુણ ગ્રહણ કરવાનું વર્ણન છે તેથી તદ્દગુણાલંકાર થયો, અને બીજા પદમાં સોખતનો ગુણ ન લાગવાનું વર્ણન છે તેથી અતદ્દગુણાલંકાર થયો.

વાર્તા-સંગ તૈં પૂર્વ ગુન વૃદ્ધિ પાવૈ સો અનુગુન અલંકાર.

સોખત વડે પૂર્વગુણ વૃદ્ધિને પામે તે અનુગુણાલંકાર છે.

યથા ઉદાહરણ

દોહા

आगे हि हनू अगाध बल, पाय राम सिरदार ।

छिन मैं कुल निशिचरन को, क्यों न करै संहार ॥ ५७ ॥

પ્રથમ અગાધ બળવાળા હનુમાનજી હતા અને પછી શ્રી-રામચંદ્રજી માલિક મળ્યા એટલે તેઓ ક્ષણવારમાં રાક્ષસોના સમૂહનો સંહાર કેમ ન કરે ? અર્થાત્ કરે જ.

એમાં શ્રીરામના સ્વામિત્વ રૂપ સંગ વડે હનુમાનજીના ચરાક્રમ રૂપ પૂર્વગુણની અભિવૃદ્ધિ થઈ તેથી અનુગુણાલંકાર થયો.

उत्प्रेक्षा तथा भेदकातिशयोक्ति लक्षण

દોહા

उत्प्रेक्षा जनु मनु शब्द, वस्तु हेतु फल होय ।

औरै औरै शब्द जहँ, भेदकाति है सोय ॥ ५८ ॥

“જનુ, મનુ” (બંને) એ કદપનાવાચક શબ્દ વડે વસ્તુ,

હેતુ અને ફળ એમ ત્રણ પ્રકારે ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર થાય છે. અને
ઔરે ઔરે (ભિન્નત્વ દર્શક) પદ વડે ભેદકાતિશયોક્તિ અલંકાર
થાય છે.

યથા ઉદાહરણ

દોહા

હરિ પદ માનોં કંજ હૈં, સિય મુખ હૈ જનુ ચંદ ।

કવિ મુખ કી બાનીન કૌં, ઔરે પદ્મ અનંદ ॥ ૫૯ ॥

શ્રીહરિના ચરણ બાણે કમળ હોય નહિ ? સીતાજીતું
મુખ બાણે ચંદ્રમા હોય નહિ શું ? અને કવિના મુખની વાણીને
ભણવાથી કાંઈક જુદો જ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

એમાં પ્રથમ પદમાં શ્રીહરિના ચરણ વસ્તુમાં, બાણે કલ્પના
વાચક પદ વડે કમળવસ્તુની કલ્પના કરી તેથી વસ્તૂત્પ્રેક્ષા
અલંકાર થયો, અને મુખ તથા ચંદ્રમા પણ એજ રીતે પદાર્થ
શક્તિ છે તેથી તે પણ વસ્તૂત્પ્રેક્ષા છે. અને કવિમુખની વાણીમાં
ભિન્નત્વ દર્શક પદ વડે ભેદકાતિશયોક્તિ અલંકાર છે.

અપહ્નુતિ તથા સંદેહ લક્ષણ

દોહા

यह नहिं यह सो अपह्नुती, दूजौ रूपक जानि ।

किधौं शब्द की शब्द तहँ, संशय कहत बखानि ॥ ૬૦ ॥

આ વસ્તુ અમુક નહિ પણ અમુક છે, એવું વર્ણન હોય.
ત્યાં અપહ્નુતિ અલંકાર થાય અને બીજી રીતે રૂપક પણ થાય.
જેમકે ચરણકમળ, અર્થાત્ ચરણ એ જ કમળ, અને આ વસ્તુ
અમુક છે કે અમુક છે એવું વર્ણન હોય ત્યાં કિધૌં (કે)
પ્રયોગ વડે સંદેહાલંકાર થાય છે.

યથા ઉદાહરણ

દોહા

बदरा नहिं ये काम के, तने बितान विशाल ।

बाल किधौं हाटकलता, किधौं केतकी माल ॥ ૬૩ ॥

કોઈ સ્ત્રીની સખી પ્રત્યે ઉક્તિ છે. હે સખી ! આ આકાશમાં વાદળાં છવાયાં નથી, પરંતુ એ તો કામદેવના વિશાળ તંબુ તણાયા છે. આ તે સ્ત્રી છે કે સોનાની વેલી છે કે કેતકીની માળા છે ?

એમાં વાદળાંને, વાદળાં નહિ પણ કામદેવના તંબુ તરીકે વર્ણવ્યાં, તેથી તે અપહ્રુતિ અલંકાર થયો, અને સ્ત્રીને સંદેહ વાચક કીર્ત્તિ (કે) પ્રયોગ વડે સોનાની વેલી તથા કેતકીની માળા કહી તેથી સંદેહાલંકાર થયો.

ઉલ્લેખાલંકાર લક્ષણોદાહરણ

દોહા

है उल्लेख सोइ एक कौं, बहु समुझहि बहु भाय ।

त्रियनि काम हरि संत हितु, कंसहि काल लखाय ॥ ६२ ॥

એકને ઘણા જણ ઘણા ભાવથી સમજે તે ઉલ્લેખાલંકાર છે. શ્રીહરિને વ્રજાંગનાઓએ કામદેવ જાણ્યા, સજ્જનોએ હિતકારી જાણ્યા અને કંસે કાળ તરીકે જાણ્યા.

એમાં શ્રીહરિ એકને વ્રજાંગના આદિ ઘણાં મનુષ્યોએ ઘણી રીતે જાણ્યા તેથી ઉલ્લેખાલંકાર થયો.

वार्ता-काहू को गुण दोष काहू पै परै सो विधिकरणोक्ति, तामें अंतर्भूत प्रथम को असंगति कारण कारज कहूं, दृष्टांत तीनों का एकत्र उदाहरण-

કોઈ એકનો ગુણ દોષ કોઈ બીજા ઉપર પડે તે વિધિકરણોક્તિ અલંકાર થાય, તેમાં અંતર્ભૂત કારણકાર્યના સ્થળ ભિન્નત્વ વડે અસંગતિ અલંકારનો પ્રથમ ભેદ અને બિંબ પ્રતિબિંબમય ઉભય વાક્યવડે દષ્ટાંતાલંકાર. એ ત્રણેનું એકત્ર ઉદાહરણ-

यथा उदाहरण

दोहा

दूतपनो लोयन करै, मन पावत है ताव ।

खोड़ भई पद ऊंद के, दीजै खर के डाय ॥ ६३ ॥

કોઈ સ્ત્રી પોતાની સખીને કહે છે, હે સખી ! હલકારાનું કાર્ય નેત્ર કરે છે અને મન સંતાપ પામે છે. જેમકે ભાંટનો પગ ખોડો થાય અને ગદ્ગલને પગે ડાસ દેવાય.

એમાં નેત્રનો દોષ મન પર પડ્યો તેથી વિધિકરણોક્તિ અલંકાર, તેમાં કારણકાર્યની સ્થળ ભિન્નતા વડે અંતર્ભૂત અસંગતિ અલંકાર છે. અને બિંબ પ્રતિબિંબ ભાવ વડે દૃષ્ટાંતાલંકાર પણ છે.

વાર્તા-एक क्रियापद कौं तथा देहरी दीपवत पद कौं बहु बेर अर्थ करता ग्रहण करै सो एकानेक अलंकार.

એક જ ક્રિયાપદને તથા દેહરી દીપવત (ખારણાનો એક જ દીવો બધા ઘરમાં પ્રકાશ આપે એ રીતે) પદને અર્થકર્તા પુનઃ પુનઃ ગ્રહણ કરે તે ઠેકાણે એકાનેક અલંકાર થાય છે.

યથા ઉદાહરણ

દોહા

हरि सुदया नहिं विसर ही, अदया त्रिया सदीव ।
साधु जगतपति श्याम कौं, जीविका हि कौं जीव ॥ ६४ ॥

શ્રીહરિ પોતાના સેવક પરની દયાને વિસરતા નથી, સ્ત્રી કુચારિત્ર્ય વિષે કદી પણ નિર્દયતા વિસરતી નથી, સજ્જનો જગતના પતિ શ્યામસુંદરને વિસરતા નથી અને જીવ પોતાની જીવિકાને વિસરતો નથી.

એમાં “ન વિસરવું” એ ક્રિયાપદને અર્થકર્તાએ વારંવાર ગ્રહણ કર્યું તેથી એકાનેક એ નામનો અલંકાર થયો.

વાર્તા-ककार तैं नास्ति, ककार नकार तैं आस्ति, अर्थ धुनि तैं आवै तो काकोक्ति अलंकार.

પદમાં કકાર વડે એક અર્થ નાશ પામે અને એજ કકાર નકાર રૂપે થતાં અર્થ અસ્તિત્વને પામે, પરંતુ તે અર્થ ધ્વનિ વડે ઉત્પન્ન થાય ત્યાં કાકોક્તિ અલંકાર થાય છે.

યથા ઉદાહરણ

દોહા

અગ્નિ કિ ત્વમ્ કાષ્ટ તૈ, સિંધુ કિ સરિતા પાય ।

કાલ કિ મક્ષણ ભૂત કે, નર તૈ તિય કિ અવાચ ॥ ૬૫ ॥

અગ્નિની તૃપ્તિ લાકડાંથી, સમુદ્રની તૃપ્તિ નદીથી, કાળની તૃપ્તિ પ્રાણીઓના લક્ષણથી અને સ્ત્રીની તૃપ્તિ પુરૂષથી થાય છે.

આ અર્થ કી (કકાર) વડે ખરા અસ્તિત્વને પામતો નથી. માટે ધ્વનિ વડે અસ્તિત્વ પામવા નીચે પ્રમાણે અગ્નિ શુ' કાષ્ટથી તૃપ્ત થાય છે? સમુદ્ર શુ' નદીઓથી તૃપ્ત થાય છે? કાળ શુ' પ્રાણીઓના લક્ષણથી તૃપ્ત થાય છે? સ્ત્રી શુ' પુરૂષથી તૃપ્ત થાય છે? અર્થાત એ ચારેની તૃપ્તિ જ નથી, પરંતુ એ અર્થ ધ્વનિ વડે ઉત્પન્ન થયો.

એમાં કી એ જ કકાર નકાર રૂપે થતાં ખરા અર્થ અસ્તિત્વને પામ્યો તેથી કાકોક્ષિત અલંકાર, એને વક્રોક્ષિત અલંકાર પણ કહેવામાં આવે છે.

વાર્તા-એક ભાગ ગ્રહે તૈ શેષ ભાગ જાન્યો જાય સો શેષ ભાગ જ્ઞાપકાલંકાર.

એક ભાગ ગ્રહણ કરવાથી બાકીનો ભાગ બાકીવામાં આવે તે છેકાણે શેષ ભાગ જ્ઞાપકાલંકાર થાય છે.

દોહા

એક ભાવ કે ગ્રહણ તૈ, અન્ય ભાવ હૈ ત્યાગ ।

હોય કિ ગ્રહિવો ત્યાગ તૈ, એક ગ્રહે વહુ ભાગ ॥ ૬૬ ॥

એક ભાગને ગ્રહણ કરવાથી બીજા બહુ ભાગનો ત્યાગ થાય, એકના ત્યાગથી બીજા બહુ ભાગનું ગ્રહણ થાય, એ એક પ્રકારે શેષ ભાગ જ્ઞાપકાલંકાર થાય છે.

યથા ઉદાહરણ

દોહા

યા પરિષદ મેં એક હી, યહૈ વિદુષ કરિ જાનિ ।

વા પરિષદ કે વીચ મેં, મોહિ અજ્ઞ તું માનિ ॥ ૬૭ ॥

કોઈ શ્રોતા પ્રત્યે વક્તાની ઉક્તિ-હે આર્ય ! આ સભામાં એક જ પંડિત છે, અને તે સભામાં મને જ તું મૂર્ખ માન.

પ્રથમ પદમાં સભા વિષે એક જ વિદ્વાનનું અહણુ થવાથી બીજા સર્વનો અજ્ઞતા વડે ત્યાગ કરવામાં આવ્યો અને બીજા પદમાં એક અજ્ઞનો ત્યાગ થવાથી બીજા સર્વ સુજ્ઞો (વક્તાઓ)નું અહણુ થયું, એમ બેઉ પ્રકારે શેષભાગ જ્ઞાપકાલંકાર થયો.

પુનર્યથા ઉદાહરણ

દોહા

સુરતરુ આદિક વનસપતિ, બાગ સુ નંદન માંહિ ।

વિનય આદિ શુભ ગુણ સકલ, હોય અધમ મેં નાંહિ ॥ ૬૮ ॥

કદપવૃક્ષ વિગેરે વનસ્પતિ નંદનવનમાં જ છે, અને વિનય વિગેરે સર્વ શુભ ગુણો દુર્જનમાં હોતા નથી.

એમાં કદપવૃક્ષાદિ માટે નંદનવનને અહણુ કરતાં અન્ય ઉપવનનો ત્યાગ છે, અને વિનયાદિ શુભ ગુણો માટે દુર્જનનો ત્યાગ કરતાં સર્જનોનું અહણુ થાય છે, એમ બેઉ પ્રકારે શેષ ભાગ જ્ઞાપકાલંકાર થયો.

વાર્તા-એકાનેક, તથા શેષભાગ જ્ઞાપક, એ બે અલંકારો નવીન નથી, એસે હી નવીન, ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાન-પરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ-ઉત્તમ-મધ્યમ-કનિષ્ઠ-કારણ-કારજ-આધાર-આધેય-લોભ-વિલોભ-ભેદ-તેં બોહોત ભેદ હોત-હૈં. બહુના કિં ?

એકાનેક, અને શેષભાગ જ્ઞાપક, એ બે અલંકારો નવીન છે. એવી જ રીતે અન્ય નવીન અલંકારો, ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાન-પરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ-ઉત્તમ-મધ્યમ-કનિષ્ઠ-કારણ-કાર્ય-આધાર-

આધેયના લોભ વિલોભ લેદો વડે વણા લેદ વાળા થાય છે.
વધારે શું કહું ?

દ્રવ્ય-ગુણાદિ વર્ણન

દોહા

દ્રવ્ય ઔર ગુણ કર્મ હૈ, પુનિ સામાન્ય વિશેષ ।

હૈ સમવાય અભાવ લૌ, સત્ત પદાર્થ અણેષ ॥ ૬૯ ॥

દ્રવ્ય ૯ નવ છે, ગુણ ૨૪ ચોવીસ છે, કર્મ ૫ પાંચ છે,
સામાન્ય ૨ બે છે, વિશેષ અનંત છે, સમવાય ૧ એક છે,
અભાવ^૧ ૪ ચાર છે. એ પ્રમાણે સમગ્ર ૭ સાત પદાર્થ^૨ છે.

નવ દ્રવ્ય

દોહા

મૂ અપ તેજ રૂ વાયુ મન, દિશી કાલ આકાશ ।

આત્માદિક નવ દ્રવ્ય હૈ, ગુન કો આશ્રય માસ ॥ ૭૦ ॥

પૃથ્વી ૧ પાણી ૨ તેજ (અગ્નિ) ૩ પવન ૪ મન ૫
દિશા ૬ કાળ ૭ આકાશ ૮ આત્મા^૩ ૯ એ નવ દ્રવ્ય કહેવાય
છે, કે જે ગુણના આશ્રયે માલુમ પડે છે.

ચતુર્વિંશ ગુણ વર્ણન

કવિત્ત

રૂપ રસ ગંધ સ્પર્શ સંખ્યા પરિમાણ આદિ,

પૃથક સંયોગ ઔ વિભાગ ગુન ગાનિયે ॥

પરત્વ અપર્ત્વ વૃદ્ધિ સુખ દુઃખ ઇચ્છા દ્વેષ,

પ્રયત્ન ગુરુત્વ ઔ દ્રવત્વ કરિ માનિયે ॥

(૧) જે સાવપદાર્થથી ભિન્ન હોય તે અભાવ કહેવાય છે.

(૨) જે જ્ઞાનનો વિષય તે પદાર્થ કહેવાય છે.

(૩) આત્મા, દિશા, કાળ અને મન એ ચાર દ્રવ્ય ગુણથી રહિત છે. અને
આકાશ, પવન, અગ્નિ, પાણી તથા પૃથ્વી એ પાંચ દ્રવ્યોમાં ગુણ
રહેલો છે.

સનેહત્વ સંસકાર ધર્મ ઔ અધર્મ શબ્દ,
ચતુર્વિંશ સંખ્યા મત ન્યાય તે વસ્તાનિયે ॥
પંચ કર્મ દ્વે સામાન્ય વિશેષ અનંત વિધિ,
ચાર હૈ અભાવ તાહિ ટીકા તે પિછાનિયે ॥ ૭૧ ॥

૩૫ ૧ રસ ૨ ગંધ ૩ સ્પર્શ ૪ સંખ્યા ૫ પરિમાણ ૬
પૃથક ૭ સંયોગ ૮ વિભાગ ૯ પરત્વ ૧૦ અપરત્વ ૧૧ બુદ્ધિ
૧૨ સુખ ૧૩ દુઃખ ૧૪ ઇચ્છા ૧૫ દ્વેષ ૧૬ પ્રયત્ન ૧૭ શુદ્ધત્વ
૧૮ દ્રવત્વ ૧૯ સ્નેહત્વ ૨૦ સંસ્કાર ૨૧ ધર્મ ૨૨ અધર્મ
૨૩ અને શબ્દ ૨૪ એ ચોવીસ ગુણ ન્યાય મતથી કહ્યા છે,
(દ્રવ્ય અને ગુણ મળવાથી કર્મ થાય છે.) કર્મ પાંચ કહ્યાં છે.

સામાન્યતા^૧ બે ભેદ છે, વિશેષ^૨ અનંત પ્રકારે છે, અને
અભાવ ચાર છે તેને નીચે પ્રમાણેની ટીકાથી બાણી લો.

વાર્તા-ઉત્ક્ષેપણ ૧ અપક્ષેપણ ૨ આકુંચન ૩ પ્રસારણ ૪
ગમન ૫ એતાનિ પંચ કર્માણિ.

ભાષ્યે ફેંકવું ૧ નીચે ફેંકવું ૨ સંકેતવું ૩ ફેલાવવું ૪
અને ચાલવું ૫ એ પાંચ કર્મ છે.

સત્તા રૂપ પર સામાન્ય, જાતિ રૂપ અપર સામાન્ય.

સામાન્યતા બે ભેદ છે, એક પર સામાન્ય અને બીજો
અપર સામાન્ય. સત્તા ૩૫ એટલે અધિક વૃત્તિ અર્થાત્ જેની

(૧) સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવ એ ચારમાં જાતિ નથી
પણ દ્રવ્ય, ગુણ, અને કર્મ એ ત્રણમાં જાતિ રહેલી છે. જે નિત્ય
એક અને અનેકમાં રહેલું હોય તે સામાન્ય કહેવાય અને તે
દ્રવ્ય ગુણમાં રહેલું છે.

(૨) નિત્ય દ્રવ્ય વૃત્તિવાળા વિશેષ છે તે એક છે, પૃથિવ્યાદિ
ચતુષ્ટયના (પૃથિવી-અપ-તેજ-વાયુ) પરમાણુ તથા આકાશાદિ પાંચ
(મન-દિશા-કાળ-આકાશ અને આત્મા) એ નિત્ય દ્રવ્ય છે,
અનંત છે, તેનો પરસ્પરનો ભેદ કરાવનાર જે વિશેષ તે પણ
અનંત લેખાય.

સત્તા અધિક દેશમાં (દ્રવ્ય ગુણ કર્મમાં) જણાતી હોય તે પર સામાન્ય, અને જાતિ રૂપ એટલે ન્યૂન વૃત્તિ અર્થાત્ જેની સત્તા અલ્પ દેશમાં (દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ એ ત્રણમાંથી એક પદાર્થમાં) જણાતી હોય તે અપર સામાન્ય કહેવાય છે.

ઉપર્યુક્ત પાંચ કર્મો સત્તા રૂપે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ એ ત્રણના ઉપર રહે છે તેથી તે પર સામાન્યજાતિ રૂપ કહેવાય છે, અને જેમાં 'ત્વ' (પણું) પ્રત્યય લાગે છે અર્થાત્ દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, કર્મત્વ એ ત્રણે અપર સામાન્ય જાતિ રૂપ કહેવાય છે.

પ્રાગ ભાવ ૧ પ્રધ્વંસાભાવ ૨ અન્યોન્યાભાવ ૩ અત્યંતાભાવ ૪ એ ચારો અભાવ સપ્ત પદાર્થ વિષે હૈં.

અભાવ ચાર છે, પ્રથમ પ્રાગભાવ (ઉત્પત્તિનો પૂર્વકાળ), બીજો પ્રધ્વંસાભાવ (થઈને નાશ પામે તે), ત્રીજો અન્યોન્યાભાવ અર્થાત્ એકમાં બીજાનો અભાવ (ઘટમાં પટનો અભાવ અને પટમાં ઘટનો અભાવ) અને ચોથો અત્યંતાભાવ અર્થાત્ કદી થયેલ જ ન હોય (વધ્યાપુત્રવત્). એ ચારે અભાવ અપર સામાન્યમાં છે તે ઉપર કહેલ સાતે પદાર્થોમાં જાણી લેા.

દ્રવ્ય ગુણ કર્મ કે સમવાય એકતા મયે જાતિ મई સામાન્યત્વ તેં, તામેં વ્યક્તિ મई વિશેષત્વ તેં, જાતિ ગોત જાને નામ રૂપ જાન્યો જાય, શ્રંગ પૂંછ કંચલ રૂપ, ગાય નામ વ્યક્તિ, વિશેષ જ્ઞાન કાલી-પીલી-ધોલી-લાંડી-ગાંડી-મીંડી રૂપાદિ સર્વ પર જાતિ નામ રૂપ લગ્યો હૈં, તાતેં શબ્દ વૃત્તિ પહિચાનિયે.

દ્રવ્ય^૧, ગુણ અને કર્મનું સમવાય (એકત્વ અર્થાત્ સંધાણું) થવાથી સામાન્યપણે જાતિ થઈ, અને વિશેષપણાથી વ્યક્તિ થઈ, જાતિ એટલે ગેનત્ર (વંશ) જાણવાથી નામ રૂપ જાણવામાં આવે

(૧) દ્રવ્ય, કર્મ, અને ગુણ એ ત્રણેમાં જાતિ રહેલી છે. અને જ્યાં જાતિ છે ત્યાં શબ્દ પણ છે. જે સંબંધ નિત્ય હોય તે સમવાય કહેવાય છે. જેમકે, અવયવ, અવયવી, માટી, ઘડો, સોનું, પીટી.

છે. જેમકે, શિંગડાં, પૂંછડું અને કાંખળી (ગાયના ગળાની ગોદડી) એવા રૂપથી ગાયની જાતિ અર્થાત ગાયપણું જાણ્યું, અને વ્યક્તિ એટલે વિશેષ જ્ઞાન, જેમકે કાળી, ઘોળી, પીળી, ખાંડી, ખાંડી, મીંડી, ઇત્યાદિ વિશેષનામ જાણ્યું તે વ્યક્તિ. સર્વની ઉપર જાતિ નામ રૂપ લાગેલું છે, તેથી શબ્દવૃત્તિ અભિધા બળ (ઈશ્વરી શક્તિ)થી જાણી લેા. (જ્યાં જાતિ હોય ત્યાં શબ્દ પણ હોય છે.)

આપ વાક્યં શબ્દં આપ ચથાર્થ વક્તા કો વચન, વાક્ય પદન કો સમૂહ યથા, ગામાનય શુદ્ધાં દંડે નેતિ, શક્તં પદં અસ્માત્ પદાદયમર્થો બોધવ્યં इति ईश्वर शक्तिः घट कहे तें घट जान्यो जाय, पट नहीं जान्यो जाय यहै ईश्वरी शक्तिः

હિતેચ્છુ અથવા પ્રામાણિક પુરૂષ અથવા સત્યવક્તાનું વચન એ શબ્દ કહીએ, અને શબ્દસમૂહને વાક્ય કહીએ, જેમકે “લાકડી લઈને ઘોળી ગાયને લઈ આવ,” આમાં પદનો સમૂહ છે તેથી તે વાક્ય કહેવાય, અભિધાવૃત્તિથી જે શબ્દ અર્થ જણાવનાર હોય તેને શબ્દશક્તિ કહીએ, અભિધાશક્તિ એ જ ઈશ્વરશક્તિ, (શબ્દશક્તિ એટલે આ પદથી આ અર્થ સમજાય તે) જેમકે ઘટ કહેવાથી ઘટ (ઘડા)નું જ જ્ઞાન થાય, પટ (વસ્ત્ર)નું જ્ઞાન ન થાય, એવી જે શબ્દમાં શક્તિ છે એ જ ઈશ્વર શક્તિ જાણીએ.

आकांक्षा योग्यता सन्निधिश्च वाक्यार्थ ज्ञान हेतूः पदस्य पदान्तर व्यतिरेक प्रयुक्तान्वया ननु भावकत्वमाकांक्षा, अर्थावाचो पदानाम् विलंबनोच्चारणं सन्निधि, आकांक्षादि रहित वाक्यं न प्रमाणं यथा गौरस्यः पुरुषो हस्तीति न प्रमाणं आकांक्षा विरहात् अग्निना सिंचेदिति न प्रमाणं योग्यता विरहात् प्रहरे प्रहरे सहो-च्चारितानि गामानयेत्यादि पदानि न प्रमाणं सानिध्या भावत्.

(હવે ન્યાયશાસ્ત્રના મત વડે શબ્દસમૂહ રૂપ વાક્યોના ક્ષેપો ટાળવા માટે કહેવામાં આવે છે.) આકાંક્ષા, યોગ્યતા અને

સન્નિધિ એ ત્રણ વાક્યાર્થ જાણવાના કારણ રૂપ છે. એક પદને બીજા પદથી જુદાપણા વાળા અન્વય (સંબંધ) ને જણાવવા વાળા પદની આહવાને આકાંક્ષા કહે છે. એટલે કે આકાંક્ષિત શબ્દ-વક્તાના મુખમાંથી કહેવાયો ન હોય તેને સાંભળવાની ઇચ્છા રહે તે સંપૂર્ણ ન થાય ત્યાં નિકાંક્ષા દોષ કહેવાય.

જ્યાં શબ્દના અર્થ કરતાં બે શબ્દના અર્થમાં બાધ ન આવે ત્યાં યોગ્યતા કહેવાય, અને બાધ આવે તો અયોગ્યતા દોષ કહેવાય.

વાક્ય સંબંધ બરાબર મળતા આવે અને શબ્દોચ્ચારમાં વિલંબ ન થાય તે સન્નિધિ કહેવાય, અને વાક્ય સંબંધ ન મળે તથા શબ્દોચ્ચારમાં વિલંબ થાય તો તે અસન્નિધિ દોષ ગણાય છે.

વ્યતિરેક અર્થાત પદની અપેક્ષા હોય છતાં તે પદ ન હોય અને એક પદને બીજા પદના અભાવને લીધે અનનુભાવકત્વ અર્થાત સંબંધના જ્ઞાનનું ઉત્પન્ન કરવાપણું થાય તે આકાંક્ષા કહેવાય. આકાંક્ષાથી રહિત જે વાક્ય છે તે અપ્રમાણ છે, જેમ કે “ગાય ઘોડો પુરૂષ હસ્તી.” આ અપ્રમાણ વાક્ય છે, કેમકે ગાય આવી, ઘોડો લાવ, પુરૂષ આવ્યો, હાથી ગયો, આમાં આવી, લાવ, આવ્યો, ગયો, એ આકાંક્ષિત પદોનો અભાવ છે, માટે તે અપ્રમાણ હોવાથી આકાંક્ષાના વિરહ વડે નિકાંક્ષા દોષ ગણાય.

“અગ્નિ વડે સિંચો,” આમાં અગ્નિ વડે સિંચવું અયોગ્ય છે તેથી અર્થમાં બાધ આવ્યો માટે યોગ્યતાના અભાવે એ પણ વાક્ય અપ્રમાણ છે, એટલે એ અયોગ્યતા દોષ ગણાય.

જે વાક્ય કહેવાનું હોય તેનો પ્રહરે પ્રહરે ઉચ્ચાર કરવો, જેમકે “ગાય ઘોળી લાવ.” આમાં ગાય ઘોળ્યા પછી કેટલેક વિલંબે ઘોળી કહ્યું ત્યાર પછી કેટલેક વિલંબે લાવ કહ્યું તેથી તે વાક્ય કકડે કકડે પૂરું કહ્યું, એટલે તે સન્નિધિના અભાવે અસન્નિધિ દોષ થયો, કેમકે વાક્યનો સંબંધ રહ્યો નહિ.

વાક્ય દોષ ત્યાગ વર્ણન દોહા

નિકર્ષા રુ અયોગ્યતા, અસાનિધ્યતા ત્યાગિ ।

હોયે શબ્દ સમૂહ મેં, આત્ર વાક્ય સુનિ પાગિ ॥ ૭૨ ॥

નિકર્ષા, અયોગ્યતા અને અસાનિધ્યતા, એ ઉપયુક્ત દોષોનો ત્યાગ કરવો. એ દોષો વાક્યમાં હોય છે (શબ્દમાં હોતા નથી) તે પ્રામાણિક પુરૂષ (યથાર્થ જાણનાર) નાં વચનો સાંભળીને વાકેફગાર થવું.

લક્ષણ દોષ વર્ણન દોહા

અવ્યાપ્તિ રુ અતિવ્યાપ્તિ પુનિ, દોષ અસંભવ હોય ।

इन तिनहू कौं समुझि करि, शब्दवृत्ति कौं जोय ॥ ७३ ॥

અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવ એ (લક્ષણિક) દોષ છે. માટે તે ત્રણેયે સમજીને શબ્દવૃત્તિ બુઝો, અર્થાત એ દોષથી બચીને વાક્યરચના શરૂ કરો.

સૂચના-જે વસ્તુનું લક્ષણ કરવામાં આવે એ સર્વ દેશમાં વ્યાપ્ત ન હોય અર્થાત કયાંય વ્યાપ્ત હોય અને કયાંય વ્યાપ્ત ન હોય એ લક્ષણ અવ્યાપ્તિ દોષવાળું ગણાય છે.

જે વસ્તુનું લક્ષણ કરે એથી અતિરિક્તમાં (ખીજામાં) પણ વ્યાપ્ત થઈ જાય એ લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિ દોષવાળું ગણાય છે.

જે વસ્તુનું લક્ષણ કરીએ એમાં સંભવ જ ન હોય એ લક્ષણ અસંભવ દોષવાળું ગણાય છે. (બુઝો કાવ્યશાસ્ત્ર)

યથા ઉદાહરણ દોહા

गो ह्य सिंचहु अग्नि करि, प्रहरांतर उच्चार ।

गो कपिला गो शृंग तें, गो इक खुर तें धार ॥ ७४ ॥

ગાય ઘોડો, એમાં નિકર્ષા દોષ છે, અગ્નિથી સિંચો,

એમાં અયોગ્યતા દોષ છે, અને પ્રહરાંતરે ઉચ્ચાર કરવો એમાં અસન્નિધિ દોષ છે, એનું વિવેચન પ્રથમ થઈ ગયું છે.

ગાયનું કપિલા એવું લક્ષણ કહીએ તો ગાય ધોળી પણ હોય છે. એમાં આ લક્ષણની અવ્યાપ્તિ થાય છે. ધોળા અથવા રાતા રંગવાળી ગાયમાં પણ ગાયપણું છે તેથી તે ગાય કહેવામાં આવે છે.

શિંગડાંવાળી ગાય એવું લક્ષણ કહીએ તો એ લક્ષણ ગાયથી રહિત બળદાદિ અન્યમાં પણ વ્યાપ્ત થાય છે, કેમકે ગાયને શિંગડાં છે તેમ ગાય સિવાય બળદ વિગેરેને પણ શિંગડાં છે એમાં એ લક્ષણ આવી જાય છે, માટે તે અતિવ્યાપ્તિ દોષવાળું લક્ષણ ગણાય છે.

ગાય એક ખરીવાળી એવું લક્ષણ કહીએ તો તે લક્ષણ કોઈ પણ ગાયમાં ન હોવાથી તે અસંભવ દોષવાળું ગણાય છે; કેમકે એક ખરી વાળીને ગાય કહેવાય જ નહિ, એક ખરીવાળાં તો અશ્વાદિ પ્રાણી છે.

અંતર્ભૂત દોષ વર્ણન

દોહા

પદ પદાંશ વાક્યાર્થ જે, રસ દૂષણ વિધિ પંચ ।

इनके अंतरभूत हैं, समझहु बहु सुनि रंच ॥ ७५ ॥

પદ દોષ, પદાંશ દોષ, વાક્ય દોષ, અર્થ દોષ અને રસ દોષ, એ પાંચ પ્રકારના^૨ દોષો છે, તે બધા દોષો ઉપર કહેલા

(૧) પદાંશ દોષ પ્રાકૃત ભાષામાં નીકળી શકતા નથી.

૧ પદ દોષ એટલે શબ્દદોષ, (અપ્રયુક્તદોષ અને શ્રુતિકટ્વાદિ દોષ)

૨ વાક્યદોષ, (વૃત્તિકૃતદોષ, પ્રતિકૂળ વર્ણનદોષ, અને પતત્પ્રકર્ષ દોષાદિ)

૩ અર્થદોષ, (અપુષ્ટાર્થદોષ, વ્યર્થાર્થદોષ, અને વ્યાકૃત દોષાદિ)

૪ રસદોષ, (પ્રત્યનીક, દુઃસંધાન અને પાત્રદુષ્ટાદિ દોષ)

(૨) છઠ્ઠો અલંકારદોષ, (અસાદસ્થોપમા, ભિન્નલિંગોપમા અને અસંભવોપમાદિ)

દોષોમાં અંતર્ભૂત છે માટે થોડું વર્ણન સાંભળીને વધારે સમજ લેશે.

વાર્તા-इन दोषन रहित शब्द वृत्ति कों विचारवो, शब्द वृत्ति तीन हैं, १ रूढि २ योगरूढि ३ योगिक, कच्चा घृक्ष को ठूँठ जाकों दिष्ट कहिये, अर्थ रहित वाही ठूँठे में बरते सो रूढी, पंकज कमल, पयोद मेघ, पंक सों प्रगट होय, और हू तैं पंकज नाहि कहाय, जल के देनहार, और तैं पयोद नहिं कहाय, विना मेघ सो जोगरूढ, जलज कमल कों भी कहिये, इंदु मुक्तादि कों भी कहिये, औरन विषे हू अर्थ बरते जातैं जोगक.

આ ઉપર કહેલા દોષો રહિત શબ્દવૃત્તિને વિચારવી અર્થાત્ જાણવી. શબ્દવૃત્તિ? ત્રણ પ્રકારની છે. ૧ રૂઢ, ૨ જોગરૂઢ, ૩ જોગક. કાપેલા ઝાડના ઠૂંઠને દિષ્ટ કહે છે, એ દિષ્ટ શબ્દ બીજા કાંઈ પણ અર્થ વિના રૂઢતા ઠૂંઠમાં જ વરતે છે. તેની કાંઈ પણ વ્યુત્પત્તિ થતી નથી માટે તે રૂઢ કહેવાય. પંકજ એટલે કમળ, પયોદ એટલે મેઘ, ગારાથી ઉત્પન્ન થાય તેથી તે પંકજ બીજાથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તે પંકજ ન કહેવાય. પાણીનો દેવાવાળો છે તેથી તે મેઘને પયોદ કહેવાય, મેઘ વગર બીજાને પયોદ ન કહેવાય. માટે તે જોગરૂઢ, એટલે કે વ્યુત્પત્તિ પણ

(૧) કાવ્યશાસ્ત્રકાર લખે છે કે જે શબ્દ વ્યવહારમાં પ્રચલિત હોય પણ વ્યાકરણની રીતથી જેની વ્યુત્પત્તિ ન થઈ શકે, જેમકે:-લિટ્ય એટલે લાકડાનો બનાવેલો હાથી, લિટ્ય શબ્દનો અવયવર્થ નથી. ઉક્ત પદ્યોમાં અનો રૂઢિ સંકેત છે.

જે શબ્દની વ્યાકરણની રીત પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ થઈ હોય અને તે રૂઢિની માફક અન્ય અર્થમાં ન વપરાય તે યોગરૂઢ અથવા મિશ્ર કહેવાય, જેમ કે : વારિજ એ કમળનું યોગરૂઢ નામ છે, વારિ અર્થાત જળથી, જ અર્થાત જન્મેલ, આવો અવયવર્થ તો યૌગિકતા છે. અને જળથી છીપ, શંખ દત્તાદિ પણ જન્મ પામે છે, પરંતુ એમાં વારિજ નામની પ્રવૃત્તિ નથી, વારિજ નામની પ્રવૃત્તિ તો કમળમાં જ છે એથી એ રૂઢિ છે. આ રીતથી કમળનું “વારિજ” નામ યોગ અને રૂઢિથી મિશ્રિત છે. (જશવંત મૂષળ)

થાય અને રૂઠિ પણ કહેવાય. જલજ કમળને કહેવાય, ચંદ્રને તથા મોતી આદિને પણ જલજ કહેવાય, તેથી બીજામાં પણ અર્થ વરતે એટલે તે જોગક કહેવાય.

મુખ્યાર્થ છોડે તથા મુખ્યાર્થ લગ્યો રહે, ઉપર તેં હૂ આવે સો લક્ષણા, ગંગાયાં ઘોષઃ ગંગા શબ્દ અભિધાન વિષે અર્થ છોડી તીર કો અર્થ ગ્રહણ કરે સો લક્ષણા, તટકે વિષે શીતલતા પાવનતા આદિ ધ્વનિ, અથ ચતુર્વિધિ રીતિ શબ્દાલંકાર.

મુખ્યાર્થ તજે તથા મુખ્યાર્થ વળગ્યો પણ રહે અને ઉપરથી અર્થ આવે તે લક્ષણા કહેવાય, જેમ કે “ ગંગામાં ઘર, ” ગંગા શબ્દમાં અભિધાનપણાનો અર્થ તજીને તીર (કાંઠા નો અર્થ ગ્રહણ કરે તે લક્ષણા, અર્થાત ગંગામાં ગાયોનો ગોઠો એટલે ગંગાના વહનમાં નહિ પણ ગંગાના કિનારા પર જાણવો. ગંગાના કિનારા પર શીતળતા, પવિત્રતા વગેરે ધ્વનિ છે. હવે ચાર પ્રકારની રીતિ તથા શબ્દાલંકાર કહેવામાં આવશે.

કાવ્યાત્મા મત કથન

દોહા

ધ્વનિ હૈ આત્મા કાવ્ય કો, કહત ભરત મત-ગ્રંથ ।

કહત સુ આત્મા રીતિ કૌં, વામન મત કો પંથ ॥ ૭૬ ॥

ભરતાચાર્યના મતાવલંબી ગ્રંથોમાં કાવ્યનો આત્મા ધ્વનિ કહ્યો છે, અને વામનાચાર્યના મતાવલંબીઓ રીતિને કાવ્યનો આત્મા કહે છે.

ક્ષર્તી-સિદ્ધાંત

વાર્તા-કાવ્ય કો આત્મા રસ હૈં રિતિ સિદ્ધાંત ।

કવિ સ્વરૂપદાસજીનો સંપૂર્ણ સિદ્ધાંત એ છે કે રસ એ જ કાવ્યનો આત્મા છે (વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યં, જે વાક્યનો આત્મા રસ તે કાવ્ય, સાં ૬૦)

રીતિ ગુન કથન

દોહા

ગૌડી કે વિચ ઓજ ગુન, લાટી ગુન પરસાદ ।

વૈદર્ભી પાંચાલિ વિચ, ગુન માધૂય સવાદ ॥ ૭૭ ॥

ગૌડી રીતિમાં ઓજ ગુણ છે, લાટી રીતિમાં પ્રસાદ ગુણ છે, અને વૈદર્ભી તથા પાંચાળી નામની રીતિમાં માધુર્ય ગુણનો સ્વાદ છે.

ગૌડી લક્ષણ

દોહા

વર્ણ સંયોગિ ટવર્ગમય, રચના વંધ સુછંદ ।

અર્થ જુ વહુત સમાસ તેં, ગૌડી કહત કવિંદ ॥ ૭૮ ॥

ટવર્ગવાળા (ટ . ઠ . ડ . ઢ) અને જોડાક્ષરોની રચનાના બાંધાવાળો છંદ હોય, અને બહોળા સમાસ વડે અર્થ થાય તેને કવિવરો ગૌડી રીતિ કહે છે.

સમાસ લક્ષણ

દોહા

સો તે નેં કરિ ઓ અરથ, તૈં કો મૈં ન સમાત ।

બાહિર સાત વિભક્તિ કો, અર્થ સમાસ લિખાત ॥ ૭૯ ॥

તે, ને, એ, કરી, તે ભાટે, થી થકી, નો ની અને માં વિષે, એ સાત વિભક્તિઓ જેમાં ન હોય અને તેઓનો અર્થ બહારથી લેવાય તેને સમાસ કહેવામાં આવે છે.

વચન જાતિ કથન

દોહા

ભાષા મેં ફક વહુ વચન, નહિં દ્વિય વચન કહાય ।

હૈ સ્ત્રીલિંગ પુલિંગ હૈ, નપુંસક નાહિં લખાય ॥ ૮૦ ॥

પ્રાકૃત (હિંદી) ભાષામાં એકવચન તથા બહુવચન છે, દ્વિવચન નથી, અને સ્ત્રીલિંગ (નારીજાતિ) છે, તથા નપુંસકલિંગ (નાન્યતર જાતિ) નથી.

ગૌડી કો ઉદાહરણ

દોહા

ટેઢી ઇંઠન મૌંહ ઢિંગ, દિલહિ અમેઠત દીઠ ।

હૂવ ગઈ છવિ મોર દગ, કરત ઢિઠાઈ ઢીઠ ॥ ૮૧ ॥

નાયક સખા પ્રત્યે કહે છે, તે સ્ત્રીની ભૂકુટિ સુધી વાંકી કરેલી ગરૂરતા દર્શાવતી દૃષ્ટિ મારા મનને વ્યથિત કરી રહી છે. એ ધૂન્ટાએ મારા પ્રત્યે એવી ધૂણ્ટા કરી છે કે જેની આકૃતિ મારા નેત્રમાં રૂખી ગઈ છે અર્થાત્ લીન થઈ ગઈ છે.

આમાં ટવર્ગવાળા અક્ષરો અને બહોળો સમાસ છે તેથી ગૌડી રીતિ

વૈદર્ભી લક્ષણ

દોહા

વિન સમાસ કિ સમાસ ક્રમ, સાનુસ્વર વહુ બર્ન ।

નહિં ટવર્ગ સંજોગ નહિં, વૈદર્ભી ઉચ્ચર્ન ॥ ૮૨ ॥

જેમાં સમાસ ન હોય અથવા ઓછો સમાસ હોય, અનુસ્વર યુક્ત અક્ષરો હોય, ટવર્ગવાળા કે જોડેલા અક્ષરો ન હોય તે વૈદર્ભી રીતિ કહેવાય છે.

યથા ઉદાહરણ

દોહા

ફંદ ગયંદ નિકંદ કર, જગત વંદ વ્રજચંદ ।

મંદ મંદ મુસકત મધુર, નંદનંદ મુલકંદ ॥ ૮૩ ॥

જૂઝથી પકડાયેલા ગળે'ંદ્ર (હાથી) ના ફંદ (હુઃખ)ને નાશ કરનારા, જગતને વંદવા યોગ્ય, વ્રજભૂમિના ચંદ્રમા, સુખના કારણુ રૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન મંદ મંદ મીઠું હાસ્ય કરે છે.

આમાં તમામ અક્ષરો સાનુસ્વર છે. સમાસ કમ છે તેથી વૈદર્ભી.

પાંચાલી લક્ષણ

દોહા

ગૌડી વૈદર્ભી મિલે, પાંચાલી સો જાન ।
વર્ન સજુગ અનુસ્વાર યુત, સદમતિ કરત વચ્ચાન ॥ ૮૪ ॥
ગૌડી અને વૈદર્ભી એ બે રીતિઓ જેમાં મળેલી હોય,
અને અનુસ્વર યુક્ત જોડેલા અક્ષરો હોય તેને વિદ્વાનો પાંચાળી
રીતિ કહે છે.

યથા ઉદાહરણ

દોહા

ચિંત મિત અંતર લગ્યો, દ વૃંદ મજલાલ ।
મંજત અટત ન વીસરત, ગંજન કંસ ગુપાલ ॥ ૮૫ ॥
જેઓનું ચિત્ત મિત્રમાં લાગેલું છે એવાં મજબાળકોના
સમૂહના સમૂહ શ્રીજમનાજીમાં નહાય છે કિનારે ફરે છે, પરંતુ
તેઓને કંસનો વિધ્વંસ કરનારા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન વીસરતા નથી.
આમાં અનુસ્વર યુક્ત જોડેલા અક્ષરોની રચના વડે ગૌડી
તથા વૈદર્ભીનું મિલન હોવાથી તે પાંચાળી રીતિ છે.

લાટી રીતિ લક્ષણ

દોહા

જામેં કોમલ પદ મરે, લગત સવાદ પઠંત ।
લાટી રીતિ સુ કહત હૈ, વિદુષ મહા ગુનવંત ॥ ૮૬ ॥
જેમાં સુકોમળ શબ્દો ભરેલા હોય, અને જેને વાંચતાં
સ્વાદ આવે તેને મહા ગુણવાન વિદ્વાનો લાટી રીતિ કહે છે.

યથા ઉદાહરણ

દોહા

ગિરિ ગિરિ તરુ તરુ સુધર હરિ, વજત મધુર સુર વૈનુ ।
લલિત લાલ લોચન લલન, લલચત લલકત નૈનુ ॥ ૮૭ ॥
મજબાળા કહે છે કે, પર્વતે પર્વતે અને વૃક્ષે વૃક્ષે,

સુખાણ એવા શ્રીકૃષ્ણ મીઠી વેણુ (વાંસળી) વગાડે છે. તે સુંદર લાલનાં નેત્ર જોવા અર્થાત્ દષ્ટિ-મિલન કરવા માટે મારાં નેત્ર લલચાઈ ને દોડે છે.

આમાં સર્વ શબ્દો સુકોમળ હોવાથી વાંચતાં આનંદ થાય એવી કાવ્યરચના છે તેથી લાટી રીતિ.

વાર્તા-અથ પઠ્ઠાનુપ્રાસ, एक वरण की किंवा बहुत वर्ण की बहुत बेर समता होइ सो वृत्त्यानुप्रास. बहुत वर्ण की बहुत बेर समता ।

હવે છ અનુપ્રાસોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. જ્યાં એક અક્ષરની અથવા વધારે અક્ષરોની વધારે વાર આવૃત્તિ થાય ત્યાં વૃત્યનુપ્રાસ જાણવો. વધારે અક્ષરોની વધારે વાર આવૃત્તિનું વર્ણન-

यथा उदाहरण

दोहा

कंजन सद गंजन करै, अंजन भंजन ऐन ।

खंजन छिब भंजन खतम, नित हरि रंजन नैन ॥ ८८ ॥

કોઈ સખી કહે છે, હે સ્ત્રી, તારાં અંજન (આંજણ)થી મંજન (સ્વચ્છ) કરેલાં સુંદર નેત્ર, કંજન (કમળસમૂહ) ના ગૌરવને પણ ગંજન (નાશ) કરે છે, અંજન (દીવાળીના ઘોડા) પક્ષીની છિવ (છબી અર્થાત્ શોભા)ને સંપૂર્ણ રીતે લંજન કરે છે અર્થાત્ ભાંગી નાંખે છે. અને શ્રીકૃષ્ણને હંમેશાં રંજન કરે છે અર્થાત્ ખુશ કરે છે.

આમાં જકાર તથા નકારની વધારે વાર આવૃત્તિ થાય છે તેમજ દોહાના ચારે વિશ્રામોમાં આદ્યંત વર્ણુમૈત્રી હોવાથી વૃત્યનુપ્રાસ છે.

(૧) વરસાદ વીત્યા પછી શરદ ઋતુમાં ખુબ જ ચપળતાથી ઊડતાં ચકલીથી નાનાં પક્ષી હોય છે તે. યથા-જાનિ શરદ રિતુ खंजन આવે । (તુ-કુ-રામાયણ)

(૨) વર્ણુમૈત્રી એ જ વૃત્યનુપ્રાસ; જેને “ઝડ” પણ કહે છે. જુઓ, દ્વિપત પિંગળ.

एक वर्ण की बहुत बेर समता

दोहा

ગુન ગન અરપત્ત કરિ દિયે, તન મન ધન અરુ પ્રાન ।

જન સુખ ધન પ્રદ રામજી, મુનિ મુનિ મજૈ સયાન ॥ ૮૯ ॥

પ્રભુ શ્રીરામચંદ્રજીને લકતો તન, મન, ધન, પ્રાણ અને સર્વ ગુણસમૂહ આપી દે છે. અને શ્રીરામચંદ્રજી એ લકતોને સુખ સંપત્તિ આપે છે. અર્થાત્ સાચા સુખ રૂપ મોક્ષમય સંપત્તિ આપે છે, એવું સાંલજીને સુખાણ મુનિઓ શ્રીરામચંદ્રજીનું લજન કરે છે.

એમાં એક નકારની વધારે વાર આવૃત્તિ થઈ તેથી વૃત્ત્યનુપ્રાસ.

वार्ता-अर्थ सहित पद पलटे भाव में भिन्न होइ सो लाटानुप्रास.

અર્થ સહિત ચરણ પલટો થાય અર્થાત્ એ જ ચરણ બીજી વાર આવે પરંતુ તેનું તાત્પર્ય બુદ્ધ જ હોય તે લાટાનુપ્રાસ.

यथा उदाहरण

दोहा

તીરથ વ્રત સાધન કહા, જિન નિશિ દિન હરિ ગાન ।

તીરથ વ્રત સાધન કહા, વિન નિશિ દિન હરિ ગાન ॥ ૯૦ ॥

જે હંમેશાં હરિલજન કરે છે તેને તીર્થ-વ્રત રૂપ સાધનનું શું કામ છે ? અને હંમેશાં હરિલજન વિના તીર્થ-વ્રત રૂપ સાધનનું શું કામ છે ?

આમાં એ જ ચરણની પુનરાવૃત્તિમાં તાત્પર્ય બુદ્ધ હોવાથી તે લાટાનુપ્રાસ છે.

वार्ता-अनेक वर्ण की एक बेर समता होय सो छेकानुप्रास.

અનેક અક્ષરોની એક વાર સમતા હોય તે છેકાનુપ્રાસ.

યથા ઉદાહરણ

દોહા

રાગ વાગ રચના રુચિર, પૂર્ણ ચંદ સુખ કંદ ।

વામ કામપ્રદ હે વિભૂ ! યહ મૈં ચહત અનંદ ॥ ૯૧ ॥

કેઈ કામાસકત પુરુષ કહે છે, હે પ્રભુ ! રાગ રંગ તથા ગાગ બગીચાની સુંદર રચના સુકત સુખના મૂળ રૂપ પૂનમના ચંદ્રમા જેવા સુખવાળી કામ સુખને આપનારી સ્ત્રી પ્રાપ્ત થાય એ આનંદ હું ઈચ્છું છું.

આમાં ગકાર રકાર ચકાર દકાર મકાર અને હકારની એક એક વાર આવૃત્તિ થઈ તેથી તે છેકાનુપ્રાસ.

વાર્તા-શબ્દ એક હી વાર વાર આવે, અર્થ ઔર હોય તે યમકાનુપ્રાસ.

એક જ શબ્દ વારે વારે આવે અર્થાત્ શબ્દનું પુનરાવર્તન હોય પરંતુ અર્થ બુદ્ધા બુદ્ધા હોય તે યમકાનુપ્રાસ.

અવ્યયેત સવ્યયેત લક્ષણ

સોરઠા

અચ્છર પદ વિચ હોય, નહિં તાકો અવ્યયેત ગન ।

સવ્યયેત હૈં સોય, અચ્છર તેં પદ ભિન્નતા ॥ ૯૨ ॥

શબ્દમાં વધારાનો અક્ષર ન હોય અર્થાત્ સરખા શબ્દો હોય અને અર્થભિન્નતા થતી હોય તે અવ્યયેત યમકાનુપ્રાસ કહેવાય છે. અને વધારાનો અક્ષર હોય અને પદભિન્નતા થતી હોય તે સવ્યયેત યમકાનુપ્રાસ કહેવાય છે.

(૧) ઘણા ખરા અલંકાર ગ્રંથોમાં “યમક”ને અનુપ્રાસમાં ગણ્યો નથી, યમક શ્લેષાર્થનો પ્રતિદંડી શબ્દાલંકાર છે, અને અનુપ્રાસના પાંચ ભેદ માન્યા છે. છઠો ભેદ “સ્ફુટાનુપ્રાસ” કોઈ કોઈ ગ્રંથોમાં છે.

દોડ કો ઉદાહરણ

દોહા

સમર સમર દનુકુલ તપન, ગાય ગાય દ્વિજ પાલ ।

તાકે પાય ડપાય તજિ, કરત જુ અકરત ચાલ ॥ ૧૩ ॥

કાવ્યકર્તા? કહે છે, હે મન ! યુદ્ધમાં દૈત્યોના સમૂહને તપાવનાર એવા જે ભગવાન (વિષ્ણુ) તેમનું સ્મરણ કરીને તથા ગૌપ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ ભગવાનનું ભજન કરીને તેમને પામીને હુષ્કૃત્ય કરવાની આલખાણને ઉપાય તણ દે.

આ દોહાના પૂર્વાર્દ્ધમાં સમર સમર તથા ગાય ગાય સ્મરણા શબ્દોમાં વધારાનો અક્ષર નથી અને અર્થભિન્નતા છે તેથી તે અવ્યયેત યમકાનુપ્રાસ થયો અને ઉત્તરાર્દ્ધમાં પાય ડપાય એ શબ્દોમાં ઉકાર અક્ષર વધારાનો છે અને અર્થભિન્નતા થાય છે તેથી તે સવ્યયેત યમકાનુપ્રાસ થયો.

વાર્તા-અંત્યાનુપ્રાસ સર્વ છંદન મેં હોત હૈ, શ્રુત્યાનુપ્રાસ એક વર્ગ કે વરણ છંદ ચરણ મેં વહોત સધે જાકો સાધારન લચ્છન હૂ કહત હૈ.

અંત્યાનુપ્રાસ અર્થાત્ તુકાંત મહોરામેળ તમામ છંદોમાં હોય છે, જેમાં એક વર્ગના ઘણા અક્ષરો છંદના ચરણમાં આવે તે શ્રુત્યનુપ્રાસનું સામાન્ય લક્ષણ કહ્યું છે.

યથા ઉદાહરણ

દોહા

માનુ ભીમ ભગવત ભવા, ભારતિ પુત્ર ભવેશ ।

મગત કાલ ત્રય ત્રય ભુવન, વકસહુ મંગલ વેશ ॥ ૧૪ ॥

(૧) ગ્રંથકર્તા (કવિ) એ ઉપર્યુક્ત દોહા ૯૩ તથા ૯૪ માં સ્માર્ત મતાનુસાર વિષ્ણુ, શિવ, શકિત (પાર્વતી તથા સરસ્વતી), સૂર્ય અને ગણપતિ એ પાંચ દેવની મંગળ પામવા ૩૫ સ્તુતિ કરી છે.

યથા દોહા—ગણપતિ મનપતિ મૌલિ પુનિ, દનપતિ વાહનિ વંદ ।

દિનપતિ ઘનપતિ ગુન કથૌ, સુમતિ દેહુ સુખકંદ ॥

(પ્રહ્લાદ ચરિત્ર-સ્વામીશ્રી સમર્થગમ કૃત)

હે સૂર્યનારાયણ ! હે શંકર ભગવાન ! હે પાર્વતી ! હે સરસ્વતી ! હે ગણપતિ ! આપ આપના ભક્તને ત્રણે કાળમાં તથા ત્રણે ભુવનમાં કુશળ મંગળ અર્પણ કરેા.

આમાં પવર્ગવાળા, બ લ મ અશ્વમે છે તેથી શ્રત્યનુપ્રાસ. વાર્તા-અથ રસન કી સૂચનિકા, અથ શત્રુ મિત્ર સ્થાઈ સ્વામી રંગ.

હવે રસોની સૂચના કરવામાં આવે છે. રસોના શત્રુ, મિત્ર, સ્થાથી, સ્વામી અને રંગ, તે તે સર્વનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

શ્રંગાર કે શત્રુ મિત્ર

દોહા

શત્રુ વિભક્ષ શ્રંગાર કો, કરુણા શત્રુ વિચાર ।

ભય રુ શાંત હુ શત્રુ હૈ, હાસ્ય હુ મિત્ર નિહાર ॥ ૯૫ ॥

શ્રંગારરસના બીભત્સ, કરુણ, ભયાનક અને શાંતરસ શત્રુ છે તથા હાસ્યરસ મિત્ર છે.

હાસ્ય ઔર કરુણ કે મિત્ર શત્રુ

દોહા

મિત્ર વિભત્સ સુ હાસ્ય કો, ભય રસ શત્રુ સમાન ।

મિત્ર રૌદ્ર હૈ કરુણ કો, હાસ્ય મહા રિપુ જાન ॥ ૯૬ ॥

હાસ્યરસનો બીભત્સરસ મિત્ર છે અને ભયાનકરસ શત્રુ છે. કરુણરસનો રૌદ્રરસ મિત્ર છે અને હાસ્યરસ શત્રુ છે.

રૌદ્ર ઔર વીર કે મિત્ર શત્રુ

દોહા

ભય રસ રિપુ રૌદ્ર કો, વીર મિત્ર કરિ જાન ।

શાંત કરુણ રિપુ વીર કો, અદ્ભુત મિત્ર બચાન ॥ ૯૭ ॥

રૌદ્રરસનો ભયાનકરસ શત્રુ છે, અને વીરરસ મિત્ર છે. અને વીરરસના શાંત તથા કરુણ એ બે રસ શત્રુ છે, તથા અદ્ભુતરસ મિત્ર છે.

સવ રસન કો શત્રુ

દોહા

ઉદ્દે હત નિર્વેદ જલ, દસ રસ થાઈ લૌન ।

તાતેં રિપુ સવ રસન કો, શાંત મુખ્ય સવ ગૌન ॥ ૯૮ ॥

દસ રસોની સ્થાયીઓ લવણુ રૂપ છે, તેમાં શાંત રસની સ્થાયી નિર્વેદ રૂપ પાણી પ્રગટ થતાં તમામ સ્થાયીઓ ગળી જાય છે, તેથી તે તમામ રસોનો શત્રુ શાંતરસ મુખ્ય છે અને બીજા બધા ગૌણ છે.

વાર્તા-एकादस रस दास्य की स्थाई विगरे सोइ, भक्ति जुक्त निर्वेद विषे ज्ञान निर्वेद विषे विनय हू को नास है, वेदांत मत तें अहं ब्रह्मास्मिति.

શાંતરસને પ્રથમ દસ રસનો શત્રુ ગણ્યો અને અગિયારમા દાસ્યરસનો શત્રુ ન ગણ્યો, તેનું કારણ એ કે દાસ્યરસથી ભક્તિભાવ પ્રગટ થાય છે. અને શાંતરસથી પણ ભક્તિ તથા જ્ઞાનભાવ પ્રગટ થાય છે, પરંતુ જ્ઞાન વડે શાંતરસથી દાસ્ય રસની વિનયભાવ રૂપ સ્થાયી બગડે છે, કારણ કે ભક્તિ અને જ્ઞાનના નિર્વેદ ભાવમાં વેદાંતના મત પ્રમાણે અર્થાત્ અહં બ્રહ્માસ્મિ એ ન્યાયે વિનયનો પણ નાશ થાય છે.

રસ સ્થાઈ કથન

દોહા

રતિ તેં પુષ્ટ સિંગાર હૈ, હાંસી હાસ્ય વિચાર ।

કરુણ પુષ્ટ હૈ શોક તેં, રૌદ્ર ક્રોધ તેં ધાર ॥ ૯૯ ॥

પ્રીતિથી શૃંગારરસ વૃદ્ધિ પામે છે, હાંસી વડે હાસ્યરસ વૃદ્ધિ પામે છે, શોકથી કરુણરસ વૃદ્ધિ પામે છે અને ક્રોધથી રૌદ્રરસ વૃદ્ધિ પામે છે.

વીર પુષ્ટ ઝલાહ તેં, મીતી તેં મય જાનિ ।

મ્હાની સહિત વિભત્સ હૈ, વિસ્મય અદ્ભુત માનિ ॥ ૧૦૦ ॥

ઉત્સાહ વડે વીરરસ વૃદ્ધિ પામે છે, ભય વડે ભયાનક રસ વૃદ્ધિ પામે છે, તેવી જ રીતે બીભત્સરસની સ્થાયી ગ્લાનિ છે, આદ્યુતરસની સ્થાયી વિસ્મયતા (આશ્ચર્યપાણું) છે.

શાંતિ પુષ્ટિ નિર્વેદ તૈં, દાસ સ્વરૂપ અનૂપ ।

રસ ના સ્થાઈ ભાવ વિન, મનત સર્વૈ કવિભૂષ ॥ ૧૦૧ ॥

નિર્વેદ વડે શાંતરસ પુષ્ટિ થાય છે, કવિ સ્વરૂપદાસજી કહે છે કે સ્થાયી ભાવ વિના અનુપમ રસ ઉત્પન્ન થતો નથી એમ તમામ કવીશ્વરો કહે છે.

દાસ્ય ઔર સત્સત્ત્વ હૈ, વત્સલ રસ કરિ જોય ।

વિનય રહસ્ય મમત્ત્વ હૈ, સ્થાઈ દ્વાદશ હોય ॥ ૧૦૨ ॥

દાસ્યરસની વિનય સ્થાયી છે, સખ્યરસની રહસ્ય સ્થાયી છે, અને વાત્સલ્યરસની મમત્ત્વ સ્થાયી છે, એ રીતે બાર રસની બાર સ્થાયી છે.

રસન કે રંગ ઔર દેવતા કથન દોહા

દયામ સિંગાર રુ કામ પતિ, વામન પતિ સિત હાસ ।

કરુણા ધૂસર જમ પતી, રૌદ્ર લાલ શિવ તાસ ॥ ૧૦૩ ॥

શૃંગારરસ શ્યામ છે અને તેના પતિ કામદેવ છે, હાસ્ય રસ સફેદ છે અને તેના પતિ વામન ભગવાન છે, ક્રૌંધુરસ ધૂંધળા રંગવાળો છે, અને તેના પતિ જમરાજ છે, રૌદ્રરસ લાલ છે અને તેના પતિ મહાદેવ છે.

વીર હેમ રંગ ઈંદ્ર પતિ, મય કાલો પતિ કાલ ।

હયો વિશ્વ મહાકાલ પતિ, શાંતિ સ્વેત હરિ પાલ ॥ ૧૦૪ ॥

વીરરસ સોનાના રંગ જેવો છે તેના પતિ ઈંદ્ર મહારાજ છે, ભયાનકરસ કાળો છે તેના પતિ કાળ દેવ છે, બીભત્સરસ લીલા રંગનો છે તેના પતિ મહાકાળ દેવ છે અને શાંતરસ સફેદ છે તેના પતિ શ્રીવિષ્ણુ છે.

અદ્ભુત પીત રુ વીર્ય પતિ, તથા રસ સોય સ્વરૂપ ।

ચારિ સ્થાનિ વિચ સુનિ લિખે, કહૈ પ્રગટ કવિભૂષ ॥ ૧૦૫ ॥

અદ્ભુતરસ પીળો છે તેના પતિ વીર્ય (પ્રભુપતિ) છે. એ પ્રમાણે નવરસનાં સ્વરૂપ છે. કવિ સ્વરૂપદાસ કહે છે કે જગતની ચારે ખાણી વિષે કવીશ્વરો બહેર કહે છે તે એ સાંભળીને લખ્યું છે.

વિષય પંચક મેં રસાદિ કો પ્રગટ્ય

દોહા

શબ્દ સ્પર્શ અરુ રૂપ રસ, ગંધ પંચ વિષયાનિ ।

સાત્ત્વિક થાઈં ઔર રસ, इन विच प्रगटत आनि ॥ ૧૦૬ ॥

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોમાં સાત્ત્વિક ભાવ, સ્થાયી ભાવ અને રસ આવીને પ્રગટ થાય છે.

પંચ માત્ર કથન

દોહા

હૈં વિભાવ અનુભાવ જે, સાત્ત્વિક સંચારીન ।

સ્થાઈં આદિક સમક્ષિયૌ, રસન વીંચ પરચીન ॥ ૧૦૭ ॥

વિભાવ (આલંબન તથા ઉદીપન), અનુભાવ, સાત્ત્વિક, સંચારી અને સ્થાયી ભાવ એ પાંચ ભાવ સંપૂર્ણ રસ ઉત્પન્ન થવાની સામગ્રી છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક રસની અંદર એ પાંચ ભાવ રહેલા છે તે વિદ્વાનો બાજે છે.

અથ સાત્ત્વિક માત્ર કથન

દોહા

આંસુ પ્રલય વૈવરનતા, સ્તંભ કંપ સુર-મંગ ।

સ્વેદ પુલિક જંભા ગિનો, તંદ્રિત જુત દસ અંગ ॥ ૧૦૮ ॥

આંસુ ૧ પ્રલય (ખેલાનપણું) ૨ વિવર્ણતા (ચહેરાનું અદલાવું) ૩ સ્તંભ (સ્તંબધ થવું) અર્થાત્ થાંભલાની માફક થઈ જવું) ૪ કંપ (ધ્રુજવું) ૫ સ્વરભંગ (અવાજનું તૂટકપણું) ૬

દ્વેદ (પસીનો છૂટવો) ૭ પુલિક (ફવાટાં ઊભાં થવાં) ૮
ભૂંલા (ખગાસાં આવવાં) ૯ તંદ્રિત (આળસ થવી) ૧૦ એ દશ
અંગ સાત્વિક લાવનાં છે. (ખીજ કેટલાક રસઅંથોમાં અષ્ટ
સાત્વિક લાવ માન્યા છે, ખગાસું તથા આળસ એ બે સાત્વિક
લાવ માન્યા નથી.)

અથ સંચારી માવ

છબ્પય

હૈ નિર્વેદ રુ ગ્લાનિ, શંક મ્રવ ચિંતા કહિયે ।

મોહ વિષાદ રુ દૈન્ય, અસૂયા આલસ લહિયે ॥

મદ સંમૃતિ ઉન્માદ, હરષ શ્રમ લાજ ચપલ ધ્રતિ ।

જડતા મય આવેગ, સ્વપ્ન નિદ્રા ઔત્સુક્ય મતિ ॥

અવહિત્થ ક્રોધી અરુ ઉમ્મતા, વ્યાધિ વિમર્ષ વિતર્ક મૃત્યુ ।

હૈ અપસમાર કૌં આદિ દૈ, સંચારી તેતીસ હિતુ ॥ ૧૦૧ ॥

૧ નિર્વેદ = સ્વશરીર અને બીજા માયિક પદાર્થ પર તિરસ્કાર
થવો તે

૨ ગ્લાનિ = રૂપવિકૃતિ અર્થાત્ ભુખનું આંખું પડવું અથવા
સંકોચાવું તે

૩ શંકા = ઇષ્ટાનિષ્ટના વિચારથી શંકિત થવું તે

૪ મોહ = હું કાંઈક વિશેષ છું એવું નિશ્ચયાત્મકપણું થવું તે

૫ ચિંતા = અહિતકર વસ્તુ પર ચિંતન કરવું અર્થાત્ ફિક્કર
કરવી તે

૬ મોહ = ભ્રમ વડે વિકલ ચિત્ત થવું તે, માયા અથવા અવિદ્યા

૭ વિષાદ = ઇષ્ટની હાનિ તથા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિથી દુઃખ થવું તે

૮ દૈન્ય = વિપદાદિ વડે ચિત્તનું નમ્ર થવું તે

૯ અસૂયા = કોઈની શ્રેષ્ઠતા ન સહન થવાથી દ્વેષ થવો તે

૧૦ આળસ = કાર્ય સામર્થ્યમાં ઉત્સાહહીન થવું તે

૧૧ મદ = માદક પદાર્થો વડે હર્ષવેલું થવું તે

- ૧૨ સ્મૃતિ = ગત પદાર્થનું સ્મરણ થવું તે
- ૧૩ ઉન્માદ = ગાંડપણ અર્થાત્ ચિત્તભ્રમ થવું તે
- ૧૪ હર્ષ = ચિત્તની પ્રસન્નતા રૂપ આનંદ થવો તે
- ૧૫ શ્રમ = કાર્ય પરત્વે થકિત થવું તે
- ૧૬ લાજ = કારણ પરત્વે શરમ આવવી તે
- ૧૭ અપળતા = કાર્ય કરવામાં અસ્થિરતાયુક્ત ઉતાવળ કરવી તે
- ૧૮ ધૃતિ = આપત્તિ કાળમાં સ્થિરતા થવી તે
- ૧૯ જડતા = સ્થિરીભૂતપણું અર્થાત્ નિમગ્નતા થવી તે
- ૨૦ ભય = અહિત પદાર્થની પ્રાપ્તિ વડે અણચિંતવી બીક લાગવી તે
- ૨૧ આવેગ = ઇષ્ટાનિષ્ટ પ્રાપ્તિ વડે અણચિંતવી આતુરતા થવી તે
- ૨૨ સ્વપ્ન = નિદ્રાવસ્થામાં દિતા નાડી વડે જાગૃતના જેવો દેખાવ થવો તે
- ૨૩ નિદ્રા = કાર્યથી થાક્યા પછી સંપૂર્ણ ઊંઘ આવવી તે
- ૨૪ ઔત્સુક્ય = કાર્યતત્પરતા થવી તે
- ૨૫ મતિ = યથાર્થ જ્ઞાનની મધ્ધમતા થવી તે
- ૨૬ અવહિત્ય = સંકોચમય શરીરની વિકૃતિને છુપાવવી તે
- ૨૭ ક્રોધ = અન્યની અહંમન્યતાની અસહનતાથી ઉરમાં અમર્ષ આવવો તે
- ૨૮ ઉગ્રતા = ક્રૂરતા વડે ભયંકર ચહેરો કરવો તે
- ૨૯ વ્યાધિ = શારીરિક પીડા થવી તે
- ૩૦ વિમર્ષ = ઊંઘ ઊડી જતાં વિચાર થવા તે
- ૩૧ વિતર્ક = વિશેષે વિચાર અર્થાત્ શંકાસમાધાન રૂપ યથાર્થ જ્ઞાન થાય તે
- ૩૨ મૃત્યુ = દેહપતન અર્થાત્ પ્રાણવાયુનો વિયોગ થવો તે
- ૩૩ અપરમાર = વાઈ રોગની પેઠે કારણવશાત મોંઢે ક્ષીણ આવી મૂર્ચ્છિત થવું તે
- એ તેત્રીસ સંચારીઓ રસ માટે સંચાર કરનારી છે,

એમ અંથકર્તા કહે છે. (એકથી બીજા રસમાં સામેલ થઈ વર્તનારી છે તેથી તેને વ્યભિચારી પણ કહે છે.)

નવરસાનુભાવ મથન શૃંગાર તૈ

દોહા

નમન રુ વદન પ્રસન્નતા, મંદ હાસ્ય મધુ વૈન ।

પ શૃંગાર અનુભાવ^૧ હૈં, મોદજુક્ત ચલ નૈન ॥ ૧૧૦ ॥

નમ્રતા (વિનય), મુખની પ્રસન્નતા, હળવું હળવું હસવું, મીઠાં વચન અને આનંદ યુક્ત અંચળ નેત્ર થવાં એ શૃંગાર રસના અનુભાવ છે.

હાસ્ય કે અનુભાવ

દોહા

આદિ રૂપ તજિ હોય અન, વચન રુ અંગ વિકાર ।

સ્વરભંગાદિક તૈ પ્રગટ, વૈ રસ હાસ્ય પ્રકાર ॥ ૧૧૧ ॥

પોતાનું પૂર્વરૂપ ત્યાગીને અન્ય કાયિક અને વાચિક વિકારો પેઠી સ્વરભંગાદિ વડે હાસ્યરસનો પ્રકાર પ્રગટ થાય છે. અર્થાત્ આકૃતિ વિકૃતિરૂપ અભિનયકળા (ચાળા કરવાની કળા)ના અનુભાવો હાસ્યરસના છે.

કરુણ કે અનુભાવ

દોહા

દીર્ઘ નિસાસ રુ રુદન તૈ, મુર્છા દૈન્ય વિલાપ ।

કરુણા કે અનુભાવ હૈં, મૂમિપતન સંતાપ ॥ ૧૧૨ ॥

લાંબા નિસાસા લેવા, રોવાથી મૂર્છા આવવી, દીનતા આવવી, વિલાપ કરવો, પૃથ્વી પર પડી જવું વિગેરે સંતાપ થવા તે કરુણરસના અનુભાવ છે.

(૧) દોહા—માનવ કી ચેથા મુજબ, વહુ પ્રગટત મન માવ ।

કહત તાહિ અનુભાવ બુધ, સકલ શ્રેષ્ઠ કવિરાવ ॥

(વાગ્વિભૂષણ)

રૌદ્ર કે અનુભાવ

દોહા

કર તૈ પૌંચે કો મલન, અધર હસન અરુ કંપ ।

શસ્ત્ર તોલિવો રૌદ્ર તૈ, મુખ ચલ્લ વરન ત્રિલુંપ ॥ ૧૧૩ ॥

હાથ વડે કાંઠાનું મસળવું, હોઠ કરડવા, શરીરે કંપ થવો, શસ્ત્ર ઉઠાવવું અને નેત્ર તથા મુખના રંગનું બદલાઈ જવું એ રૌદ્રરસના અનુભાવ છે.

વીર કે અનુભાવ

દોહા

શૌર્ય ધેય પ્રગલ્ભ વચન, સાત્વિક રોમાંચાદિ ।

વદન પ્રસન તૈ વીર કો, પ્રગટ કહત કવિ આદિ ॥ ૧૧૪ ॥

શૂરવીરપણું, ધીરજપણું, પ્રૌઢ વચન, રૂંવાટાં ખડાં થવાં વિગેરે સાત્વિક ભાવ, અને મુખની પ્રસન્નતા એ વીરરસના અનુભાવ કવિઓ પ્રગટ રીતે કહે છે.

મયાનક કે અનુભાવ

દોહા

કંપ ચરન કર અંગ શિર, લલ્લ ચક્રિત થિર તાય ॥

મુસ્ક અધર કંઠ તાલુ મય, રસ યહ જાન્યૌ જાય ॥ ૧૧૫ ॥

હાથ, પગ તથા માથું, એ અવયવોનું કંપવું, નેત્રોનું ચક્રિત થવું, સ્તબ્ધ થવું, હોઠ અને તાળુનું મુકાવું એ ભયાનકરસના અનુભાવ છે. અર્થાત્ એ અનુભાવોથી ભયાનકરસ જાણવામાં આવે છે.

વીમત્સ કે અનુભાવ

દોહા

નાસા આનન સંકુરિત, લલ્લ મુખ દાદન દોષ ।

બારવાર થૂકત રહૈ, વિમત્સ પ્રગટ તા જોય ॥ ૧૧૬ ॥

નાક અને મોંઢાને સંકોરવું, નેત્ર અને મોંઢાને ઢાંકવું, અને બારેવારે થૂંકવું એ અનુભાવો વડે વીમત્સરસ પ્રગટ રીતે જોઈ લે.

અદ્ભુત કે અનુભવ

દોહા

વાહ વાહ હાહા તથા, ગદગદ વચન પ્રભાવ ।

અહો ચ્ચન કો ફૂલવો, અદ્ભુત રસ અનુભાવ ॥ ૧૧૭ ॥

વાહ વાહ કહેવું, આહાહા કહેવું, કંઠનું ભરાઈ જવું,
નેત્રોનું પ્રકુલિત થવું, અહો ઇતિ આશ્ચર્ય ! એ અદ્ભુતરસના
અનુભાવ છે.

શાંત કે અનુભાવ

દોહા

અધોદૃષ્ટ ઉનમત્તત્રો, જગ તૈં વૃત્તિ ઉદાસ ।

નિજ મુલ નિંદા આપકી, હૈ રસ શાંત પ્રકાશ ॥ ૧૧૮ ॥

નીચું જોઈ રહેવું, ઉન્માદ થવો, જગતથી રાગદ્વેષ રહિત થવું,
અને પોતે જ પોતાનો નિરાદર કરવો એ શાંતરસના અનુભાવો છે.

શબ્દ તૈં શૃંગાર

દોહા

તાન કાન્હ કે ગાન કી, પરી કાન મૈં આય ।

જવહી તૈં વૃક્ષમાનુજા, મયી ચિત્ર કે માય ॥ ૧૧૯ ॥

સખી સખી પ્રત્યે કહે છે, બ્યારથી કૃષ્ણની વાંસળીના
ગાનનું તાન કાન પર આવી પડ્યું છે ત્યારથી રાધા ચિત્રવત્
બની ગઈ છે.

આમાં વાંસળીના ગાનરૂપ શબ્દજ્ઞાન વડે શૃંગારરસ થયો.

સ્પર્શ તૈં શૃંગાર

દોહા

દુલહનિ કૌં પહરાય દી, મોહન તો ઝરમાલ ।

સ્વેદ કંપ સ્થંભન પુલક, લલ્યો તાહિ છિન લાલ ॥ ૧૨૦ ॥

સખી કૃષ્ણ પ્રત્યે કહે છે, હે મોહન ! તમે તમારા ગળાની
માળા લાડીલીને પહેરાવી દીધી તે જ વખતે હે લાલ, તેના
શરીરે પસીનો, કંપારી, સ્તબ્ધપાણું અને શેમાંચ થયાં તે મેં જોયું.

આમાં ગળાની માળા આરોપણ કરવા રૂપ સ્પર્શજ્ઞાન વડે
શૃંગારરસ ઉત્પન્ન થયો.

રૂપ તૈ શૃંગાર

દોહા

જવ દેહી વૃક્ષમાનુજા, હિય ષિચ ઝઠી હૂક ।

વંશી ઓઠન પૈ રહી, ફેર લગી નહિ ફૂંક ॥ ૧૨૦ ॥

સખી સખી પ્રત્યે કહે છે, જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે રાધાને જોઈ
ત્યારે તેમના હૈયામાં હીક ઉપડી એટલે વાંસળી હોઠો ઉપર જ
રહી ગઈ. ફરી ફૂંક ન લાગી.

આમાં પ્રત્યક્ષ દર્શનરૂપ રૂપ વડે શૃંગારરસ ઉત્પન્ન થયો.

રસ તૈ શૃંગારરસ

દોહા

વા પ્યારી કે ઓષ્ટ કો, પાન કિયો રસ પીવ ।

કહૈ સુનૈ ન હલૈ ઢગૈ, જવકો ઝકસ્યો જીવ । ૧૨૨ ॥

સખી સખી પ્રત્યે કહે છે, એ વહાલી સ્ત્રીના આંખનું
જ્યારથી એના પતિએ પાન કર્યું છે, ત્યારથી તેનો જીવ ઉત્તેજિત
થયો છે. તેથી તે કોઈથી ખોલતો નથી, કોઈનું કહેવું પણ
સાંભળતો નથી અને તે હાલતો ચાલતો પણ નથી.

આમાં અધરપાન કરવા રૂપ રસજ્ઞાન વડે શૃંગારરસ થયો.

ગંધ તૈ શૃંગારરસ

દોહા

પ્યારી કે અંગરાગ કી, ગંધ લપટ મો જ્ઞાન ।

ધ્યાન લગે લોચન ઢપે, કવકે ઠાઢે કાંન ॥ ૧૨૩ ॥

સખી સખી પ્રત્યે કહે છે, એ વહાલીના કસ્તૂરી લેપનની
સુવાસનું જ્ઞાન થતાં શ્રીકૃષ્ણ આંખો મીચી ધ્યાન લગાવીને
કચારના ચે બિલા છે.

આમાં કસ્તૂરી લેપનના સુવાસ જ્ઞાન વડે શૃંગારરસ
ઉત્પન્ન થયો.

વાર્તા-એસે હી પંચોદીપન સવ રસન મેં જાનિયે, નવરસ એકત્ર.
એવી રીતે જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચકના વિષય પંચક રૂપ પાંચે ઉદીપન
વિશાવો સર્વે રસોમાં બાણી લેવા. હવે નવે રસોનું એકત્ર વર્ણન.

નવરસ એકત્ર ઉદાહરણ

છપ્પય છંદ

ગિરિજા અંક સિંગાર, કીર્તિ મુખ કાજ કરુણમય ॥
વિમલ છંડ કી માલ, મૂત આમનં ચરગ મય ॥
અસંભાવ અદમૂત, જ્વલન ચલ પંચ સીસ જલ ॥
રૌદ્ર દક્ષ ક્રતુ નાસ, મૂતિ તન શાંતિ રૂપ ભલ ॥
ગન વીરભદ્ર જુત વીરમય, હાસ નગન તન વિમલ જશ ॥
ચર સ્વરૂપદાસ ધર ધ્યાન અવ, રાજત શિવ તન નવ હિ રસ ॥ ૧૨૪ ॥

ખોળામાં પાર્વતી છે એ શૃંગારરસ, સદૃકાર્યોને અંગે
પોતાની કીર્તિ ગાનારાઓ પર કૃપા રૂપ કંઠારસ, શૂરાઓની
મુંઝાળા ધારણ કરવા રૂપ ખીલતસરસ, ભૂતાદિ અને સર્પોનાં
ધરણી રૂપ લયાનકરસ, અગ્નિનું નેત્ર અને પંચ મુખ તથા મસ્તકે
ગંગા એ અસંભવ રૂપ અદ્ભુતરસ, દક્ષના યજ્ઞનો નાશ કરવાના
વિચાર રૂપ રૌદ્રરસ, શરીરે વિભૂતિ ધારણ કરેલી છે અને ઉન્નવલ
સ્વરૂપ છે એ રૂપી શાંતરસ, દક્ષના યજ્ઞનો વિધ્વંસ કરનાર
વીરભદ્ર નામના ગણયુક્ત વીરરસ, અને જેનું નગન શરીર છે એ
રૂપી હાસ્યરસ કે જે પોતાના ઉન્નવળ યશ જેવો શોભે છે. કવિ
સ્વરૂપદાસજી કહે છે કે તે રીતે શ્રીશંકર ભગવાનના શરીરે
નવે રસો શોભે છે, તેઓનું હવે હૃદયમાં ધ્યાન ધર.

અય બંગલીન સ્થાઈ

કવિત્ત

મીલની મેં પ્રીતિ દ્વિજ કૈદ સિંહ પૈ ઉછાહ,
મોતી મીત ગયે પાયે વિસ્મય ન માન તૂં ॥
પીકલીક અંગના કે અંગ પૈ ગિલાનિ નાહિ,
મારિહૌં જિતેક સ્યાલ ક્રોધ ના વલાન તૂં ॥

મિક્ષા કાજ ગાવત વિરાગ નિરવેદ નાહિ,
 કદલી મરોરૈ ગજ કરુના ન જાન તૂં ॥
 યા વિધિ સ્વરૂપદાસ ઔર રસ જિતે આહિ,
 અંગહીન ગિનિ લેહૂ સ્થાઈ જો સયાન તૂં ॥ ૧૨૫ ॥
 ભીલડીમાં બ્રાહ્મણની પ્રીતિ, એમાં શૃંગારરસ ન થયો,
 પ્રીતિ રૂપ કેવળ ભાવ થયો. બાંધેલા સિંહને મારવાનો ઉત્સાહ,
 એમાં વીરરસ ન થયો, ઉત્સાહ રૂપ કેવળ ભાવ થયો. મોતી
 અને મિત્ર એ બેઉ ગયેલા પદાર્થો પાછા પ્રાપ્ત થયા, એમાં
 અદ્ભુતરસ ન થયો, વિસ્મયતા રૂપ કેવળ ભાવ થયો. સ્ત્રીના
 શરીર પર પાનની પીકતું લીટું, એમાં બીભત્સરસ ન થયો.
 ગ્લાનિ રૂપ કેવળ ભાવ થયો. કોઈ કહેશે કે જેટલાં શિયાળવાં
 હશે તેટલાં મારીશ, એમાં રૌદ્રરસ ન થયો, ક્રોધ રૂપ કેવળ
 ભાવ થયો. ટુકડા માગી ખાવા રૂપ લિક્ષા માટે વૈરાગમય ગાન
 કરવું, એમાં શાંતરસ ન થયો, નિર્વેદ રૂપ કેવળ ભાવ થયો,
 હાથી કેળના ઝાડને મરડી નાંખે, એમાં કરુણરસ ન થયો.
 કરુણા રૂપ કેવળ ભાવ થયો. કવિ સ્વરૂપદાસજી કહે છે કે એ
 પ્રમાણે બીજા જેટલા રસ છે તે તમામમાં હે વિદ્વાન ! તું અંગ
 હીણ સ્થાયી ભાવ ગણી લે. એટલે કે એ રીતે રસની સંપૂર્ણતા
 ન થવાથી એ અપૂર્ણ રસ, રસ નહિ પરંતુ રસાભાસ થયો.

યથા રસાભાસ

દોહા

યુદ્ધ પિતા તૈં પુત્ર કો, અનુચિત સો રસ ભાસ ।

રમણ અગમ્યા નારિ તૈં, ગુરુજન સેતી હાસ ॥ ૧૨૬ ॥

પિતાથી પુત્રનું લડવું, અયોગ્ય સ્ત્રી સાથે રમણ કરવું,
 અને વડીલજનોથી હસવું એ તમામ અનુચિત હોવાથી તે રસ
 નહિ પણ રસાભાસ થયો કહેવાય.

इति तृतीय मयूख ।

ચતુર્થ મયૂખ

આદિપર્વ

વિચિત્રવીર્ય વંશકારક ઔર મારત ધકારક શ્રી વેદવ્યાસોત્પત્તિ

પદ્ધરી હંદ

મો મદ્રકેત ગંધર્વરાજ, અદ્રિકા ત્રિયા શોભા સમાજ ॥
તિહિ રિપિ સરાપ જ્ઞાન જોનિ પાય, ઉદ્ધાર ઋષિહિ દીનો વત્તાય ॥૧॥
કોડમનુજ વીર્ય મજિ પુત્રિ હોય, દંપતિ નિજ ગતિ તુમલહહુ દોય ॥

એક મદ્રકેત નામનો ગાંધર્વનો રાજા હતો, તેને શોભાના સમાજ રૂપ અદ્રિકા નામની સ્ત્રી હતી, તેઓ કોઈ ઋષિના શાપથી માછલાની યોનિને પ્રાપ્ત થતાં હતાં, તેઓએ શાપ વખતે અનુગ્રહ માટે યાચના સ્તુતિ કરતાં મુનિએ તેઓનો ઉદ્ધાર બતાવ્યો હતો કે કોઈ મનુષ્યના વીર્યના સેવન વડે તમને પુત્રી થશે, એટલે તમે એક સ્ત્રી પુરુષ તમારી ગાંધર્વરાજની ગતિને પ્રાપ્તશો.

વસુ નામ કંવર આલેટ કાજ, પિતુ વચન લાગિ મો જુત સમાજ ॥
તિહિ વામ નામ ગિરિકા સુ તાહિ, રતિવતિ પઠ્યે શુક કંવર પાહિ ॥૨॥
ધરિ નલિકા વીરજ શુકહિ દીન, જમુના પર નિકર્યો સો પ્રવોન ॥
સિંચાન જ્ઞાપટ મારી સુ તાહિ, વહ વીર્ય ગિર્યો રવિજા પ્રવાહિ ॥૩॥

ત્યાર પછી કોઈ વસુ નામનો રાજકુમાર પોતાના પિતાના વચનને લીધે શિકારીઓના સમાજ યુક્ત શિકાર માટે વનમાં ગયો, તે વખતે તેની ગિરિકા નામની સ્ત્રી, ઋતુમતી (સંતાનો-ત્પત્તિના સમયને પ્રાપ્ત થયેલી) હોવાથી તેણે એક પોતાના પાળેલા શુક પક્ષીને શિકાર કરવા ગાયેલા રાજકુમાર પાસે મોકલ્યો, રાજકુમારે શુક પક્ષી દ્વારા હકીકત સમજીને એ જ વખતે એક નળિકામાં પોતાનું વીર્ય ભરી શુક (પોપટ) ને આપ્યું. આકાશગામી તે પ્રવીણ પોપટ નળિકા લઈને યમુના

નદી પર નીકળ્યો, તેવામાં તેને બાળ પક્ષીએ અપટ મારી
એટલે નળિકા માંહેનું વીર્ય, યમુના નદીના પ્રવાહમાં પડ્યું.

સો મીન નિગલિ જાતિહિ સુભાવ, ગર્ભ સ્થિત મો તાહી પ્રમાવ ।
સો જાલ પરી કહુ કર્મ જોગ, વિધિ યાહિ શાપ કો મો વિયોગ ॥૪॥
વીદીર્ણ ઉદર ઇક પુત્રિ પાચ, સો કરી કૌર સેવા સુમાચ ।
પુત્રિ મયો અંગ યૌવન પ્રવેશ, વિધ વિધહિ વદત શોભા વિશેષ ॥૫॥

તે વીર્ય માછલી જાતિસ્વભાવને લઈ ગળી ગઈ, તે
પ્રભાવથી તેને ગર્ભ રહ્યો, પછી કર્મયોગે તે માછલી ઢીમર
(માછીમાર) ની જાળમાં પડી. એ પ્રમાણે તે માછલી શ્રાપ
સુકત થવાથી ઢીમરે તેનું પેટ ચીર્યું તેમાંથી તેને એક પુત્રી
પ્રાપ્ત થઈ, જેની તેણે સદ્ભાવથી સેવા કરી અર્થાત પાળી
પોષીને મોટી કરી, પછી તેના શરીરમાં યૌવનનો પ્રવેશ થયો,
તેથી વિવિધ પ્રકારે તેની શોભા વધવા માંડી.

મચ્છગંધા ઇક દિન સરિત્ત તીર, एकाकि भई अंतर अधीर ।
द्विज परासय कहि तातकाल, मोहि पार करहु मति नटहु बाल ॥६॥
મયજુક્ત નાવ પ્રેરી સુભામ, કન્યા લલિ રિપિ મો વિવશ કામ ।
રતિ જાવી તા પહું રિપિ અધીર, શર મન્મથ છેલ્યો જિહિ શરીર ॥૭॥

પછી ઢીમરે જેનું નામ મચ્છગંધા રાખ્યું હતું એવી તે
કન્યા એક દિવસ નદી કાંઠે ગઈ, ત્યાં તે એકલી હોવાથી હૃદયમાં
અધીરી થઈ, તે વખતે ગ્રાહ્યણ પરાશર મુનિએ તેને કહ્યું કે,
હે બાળા ! મને તું આ નદીથી પાર ઉતાર, ના પાડીશ નહિ.
એવું સાંભળીને તે ભલી સ્ત્રી (ભોળી સ્ત્રી) એ ભય સહિત
નાવને હાંકાર્યું, નાવમાં બેઠેલા ઋષિ મહારાજ તે કન્યાનું
સૌન્દર્ય જોઈ કામાસક્ત થયા, જેઓનું શરીર કામદેવના બાણે
લેધું છે, તે ઋષિએ અધીરપણે અર્થાત આતુરતા વડે તે કન્યાની
પાસે પ્રીતિ સંયોગની માગણી કરી.

કન્યા તવ વિનતી કરી તાહિ, રૂક દિવસ બહુરિ કન્યત્વ આહિ ।
 ધૂમ્ર તૈં કર્યોં રિપિ અંધકાર, પુનિ કશો મોહિ મજિ સહિત પ્યાર ॥૮॥
 જો નટૈ શ્રાપ દેહૂં જહ્નર, કન્યા ન નટી રિપિ લલિત કહ્નર ।
 સ્વિળ માત્ર નાવ વિચ સંગ પાચ, વ્રતઞ્ગ સયો રિપિવર લજાચ ॥૯॥
 કહિ કન્યા દૂષણ લગ્યો મોહિ, તાકો પ્રયત્ન અવ જુક્ત તોહિ ।
 તિહિ વીર્ય ઉપજિ જદ વેદવ્યાસ, ^૧અવતાર અંશ સવ જગ ઉજાસ ॥૧૦॥

એટલે કન્યાએ મુનિને વિનંતિ કરી કે એક તો દિવસ છે, અને બીજું માફ કૌમારત્વ (કુંવારાપણું) છે, એ સાંભળી ઋષિએ પોતાના બપના પ્રભાવે ધુમ્મસ વડે અંધકાર કર્યો, અને પછી કહ્યું કે હવે પ્રીતિયુક્ત માફ સેવન કર, જો નાં કહીશ તો હું તને જરૂર શ્રાપ આપીશ, ઋષિને રીસયુક્ત નિર્દય જોઈને કન્યાએ ના ન કહી, અને ક્ષણ માત્ર નાવમાં તે કન્યાનો સંયોગ પામીને ઋષીશ્વર પોતાનું વ્રત ભંગ થવાને લીધે લાજીત થયા, પછી કન્યાએ કહ્યું કે મને કૌમાર અવસ્થામાં કલંક લાગ્યું તેનો પ્રયત્ન કરવો તે હવે તમને યોગ્ય છે, ત્યારે ઋષિએ કહ્યું કે તે વીર્ય વડે તમામ જગતને પ્રકાશ આપનાર શ્રીવિષ્ણુના અંશાવતાર વેદવ્યાસ ઉત્પન્ન થશે.

દોહા

અષ્ટાદશ જિન ક્રિતિ તૈં, પૂરન રચે પુરાન ।
 એક લક્ષ ભારત ક્રિયો, વેદહુ ક્રિય વ્યાખ્યાન ॥ ૧૧ ॥
 એ વેદવ્યાસે ઉત્પન્ન થઈને વાણીના પ્રભાવ વડે સંપૂર્ણ પુરાણ રચ્યાં, તથા એક લાખ શ્લોક સંખ્યાવાળો મહાભારત ગ્રંથ રચ્યો, અને વેદની વ્યાખ્યા કરી.

(૧) દોહા-સંગ પરાશર તૈં મયે, દ્વૈપાયન સત્તિધામ ।

મહાગંધા કો તવહિં મો, જોજનગંધા નામ ॥

પરાશર ઋષિના સંગવડે સુદ્ધિના નિવાસ દ્વૈપાયન (દ્વિપ જોઓનો જન્મ નિવાસ છે તે વેદવ્યાસ) મુનિ ઉત્પન્ન થયા, અને પરાશરનો સંયોગ થયો ત્યારે મહાગંધાનું “જોજનગંધા” (સત્યવતી) એવું નામ દ્યું.

पुराण नाम कथन

कवित्त

ब्रह्म पद्म विष्णु शिव श्रीमत् भविष्योत्तर,
नारद वराह लिंग ब्रह्मविवर्त जानिये ॥
कूर्म मच्छ वामन रु रकंद मारकंड कहि,
गरुड ब्रह्मांड अग्नि विधि सों पिछानिये ॥
सामवेद ऋग्वेद जजुर्वेद अथर्ववेद,
चार हू के सूत्र वेद अंत कौ बखानिये ॥
भारत निर्माण कीनो संहिता अनेक छाया,
श्रूपदास ताहिकौ विचारै गति मानिये ॥ १२ ॥

अठार पुराण नाम तथा दरेकनी श्लोके संख्या कथन :-

पुराण संख्या	पुराण नाम	श्लोके संख्या.
१	ब्रह्म	१००००
२	पद्म	५५०००
३	विष्णु	२३०००
४	शिव	२४०००
५	श्रीमत् भागवत	१८०००
६	भविष्य	१४५००
७	नारद	२५०००
८	वाराह	२४०००
९	लिंग	११०००
१०	ब्रह्मवैवर्त	१८०००
११	कूर्म	१७०००
१२	मत्स्य	१४०००
१३	वामन	१००००
१४	रुक्ंद	८११००

(१) आ वर्युन श्रीमद् भागवतना अन्तर्मां छे.

૧૫	માકાંડેય	૯૦૦૦
૧૬	ગરુડ	૧૬૦૦૦
૧૭	બ્રહ્માંડ	૧૨૦૦૦
૧૮	અગ્નિ	૧૫૪૦૦

સામવેદ ૨૫૦૦૦, સુગ્વેદ ૨૫૦૦૦, યજુર્વેદ ૨૫૦૦૦, અથર્વવેદ ૨૫૦૦૦, એ ચાર વેદોના સૂત્ર વેદ રચ્યા, જે છેક સુધી વખાણવા યોગ્ય છે, અને જેઓએ ભારતનું નિર્માણ કર્યું, વેદની છાયા વડે અનેક સંહિતાઓ બુદ્ધા બુદ્ધા સંક્ષિપ્ત વિભાગોમાં રચી. કવિ સ્વરૂપદાસજી કહે છે કે તે ગ્રંથો વિચારવાથી વેદવ્યાસના કવિત્વ સામર્થ્યનું જ્ઞાન થાય છે.

સર્પયજ્ઞ મેં વેદવ્યાસ આગમન

દોહા

જન્મેજય નૃપ કરતે હૌ, સર્પસત્ર-તિહિ કાલ ।

વેદવ્યાસ સત્ર શિવન જુત, આયે મુનિવર ચાલ ॥ ૧૩ ॥

જન્મેજય રાજ સર્પયજ્ઞ રકરતો હતો તે વખતે પોતાના તમામ શિષ્યો સહિત મુનિવર વેદવ્યાસ ત્યાં આવ્યા.

ઋષિરાજ સે રાજા કા પ્રશ્ન

પૂછી નૃપ રિઘરાજ પ્રતિ, નિજ પુરુષન કી વાત ।

કૈસે વંધુ-વિરોધ મો, કૈસે જુવ મો તાત ॥ ૧૪ ॥

(૧) જેનું કવિત્વ સામર્થ્ય, પુરાણ ચાર લાખ, ભારત એક લાખ, અને ચાર વેદનાં ભાષ્યોવાળું તથા છ શાસ્ત્રના વિસ્તારવાળું હતું, છતાં જેને જરા પણ અહંપદ નહોતું, જ્યારે અત્યારે તો ચાર છંદો રચી બાર સદિશિક્ષેટો (પ્રમાણ પત્રો) મેળવી, અહંપદ રૂપ કવિત્વ સામર્થ્યનો ફાંકો ધરાવવા જેવો સમય છે.

(૨) રાજા પરીક્ષિતનું સર્પયજ્ઞ સ્ત્રી મૃત્યુ થતાં તેના પુત્ર-જન્મેજયે સર્પયજ્ઞ કરવા માંગ્યો હતો.

પછી તે ઋષિરાજ પ્રત્યે રાજ જન્મેજ્યે પોતાના વડવા-
ઓની વાત પૂછી કે હે તાત ! કૌરવો અને પાંડવો ભાઈઓ
હતા છતાં તેઓ વચ્ચે બાંધુવિરોધ કેમ થયો અને યુદ્ધ કેમ થયું ?

શિષ્ય કો સુનિ કી આજ્ઞા

વૈશંપાયન શિષ્ય કૌં, દી આજ્ઞા રિષિરાય ।

કુરુ કુલ કી પૂરવ કથા, સ્વૈ કહત સમજાય ॥ ૧૫ ॥

તે સાંભળી ઋષિરાય વેદવ્યાસે પોતાના વૈશંપાયન નામના
મુખ્ય શિષ્યને આજ્ઞા આપી એટલે તે કુરુવંશની તમામ પૂર્વ
કથા રાજ જન્મેજ્ય સન્મુખ સમજાવીને કહેવા માંડ્યા.

કથા પ્રારંભ વંશાવલી

કવિત્ત

બ્રહ્મ અત્રિ ચંદ્ર બુધ ઔર હૈ પુરુરવા ત્યૌં,

આયુ પુનિ નહુષ યયાતી પુરુ જાનિયે ॥

રોધાસ્વ રિચેયુ અનાધૃષ્ટિ મતિનાર તન્સુ,

ઇલન દુષ્યંત ભર્ત ભુમન્યુ વજાનિયે ॥

ઓ સુહોત્ર હસ્તી અજમોઢ રુક્ષ સંવરન,

કુરુ જન્મેજય ધૃતરાષ્ટ્ર ગુન ગાનિયે ॥

તાકે ઓ પ્રતીપ જાકે ત્રીન પુત્ર દેવાપી રુ,

શાંતનુ ત્યૌં બાલ્હિક ઇ ચંદ્રવંશ માનિયે ॥ ૧૬ ॥

બ્રહ્મ ૧ અત્રિ ૨ ચંદ્ર ૩ બુધ ૪ પુરુરવા ૫ આયુ ૬

નહુષ ૭ યયાતિ ૮ પુરુ ૯ રોધસ્વ ૧૦ રિચેયુ ૧૧ અનાધૃષ્ટિ

૧૨ મતિનાર ૧૩ તન્સુ ૧૪ ઈલન ૧૫ દુષ્યંત ૧૬ ભરત ૧૭

ભુમન્યુ ૧૮ સુહોત્ર ૧૯ હસ્તી ૨૦ અજમોઢ ૨૧ રુક્ષ ૨૨

સંવર્ણ ૨૩ કુરુ ૨૪ જન્મેજય ૨૫ ધૃતરાષ્ટ્ર ૨૬ એ બધા

શુણથી ગણી લો, અને ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર પ્રતીપ, અને પ્રતીપના

દેવાપી, શાંતનુ તથા બાલ્હિક એ ત્રણ પુત્ર, એ પ્રમાણે ચંદ્રવંશ

ગણી લો.

દોહા

દેવાપી તન કુણ્ટ તૈ, વન સેવન તપ કીન ।

હથનાપુર દૈ શાંતનૂ, બાહ્લિક બાહ્લિક દોન ॥ ૧૭ ॥

દેવાપી બ્યેષ્ઠખંધુ (સર્વથી મોટોભાઈ) હતો, પરંતુ તેને શરીરે કોઠ હોવાથી રાબ્યાધિકાર ન અહણ કરતાં, હસ્તિનાપુર શાંતનુને અને બાહ્લિક નામનો દેશ બાહ્લિકને આપીને તેણે વન સેવીને તપ કર્યું. (બાહ્લિક જેને બલખ બુખારા કહે છે તે દેશ.)

દેવવ્રત શાંતનુ સુવન, ગંગા તૈ રનધીર ।

વિચિત્રવીર્ય ચિત્રાંગદ સુ, મછગંધા તૈ વીર ॥ ૧૮ ॥

શાંતનુ રાજાને^૧ ગંગાજી વર્યાં હતાં તે ગંગાજીથી શાંતનુને યુદ્ધમાં ધૈર્યવાન એવો દેવવ્રત^૨ નામનો પુત્ર થયો હતો, અને ચિત્રાંગદ તથા વિચિત્રવીર્ય એ બે વીરપુત્રો મછગંધાથી^૩ થયા હતા.

(૧) શાંતનુ પૂર્વે મહાભીષ નામનો રાજા હતો, તે પુણ્યના પ્રભાવે અક્ષહોક્ત પામ્યો હતો, તેણે અક્ષસલામાં એક દિવસ ગંગાજી ઉપર કુદષ્ટિ કરી તે જોઈ અક્ષાએ તેને શ્રાપ આપ્યો કે તું મનુષ્યોનાં પાપ, તેથી તે શાંતનુ નામે રાજા થયો. અને અક્ષાના શ્રાપ વડે ગંગાજી તેને વર્યાં તે વખતે ગંગાજીએ શાંતનુથી એવી શરત કરી કે મારાથી જે પુત્રો ઉત્પન્ન થાય તે મને અર્પણ કરવા. તેમ કરવામાં નહિ આવે ત્યારે હું સ્વધામે ચાલી જઈશ.

(૨) દેવવ્રત પૂર્વે આઠ વસુ માહેનો દ્યો નામનો વસુ હતો, પરંતુ તે આઠે વસુઓ એક વખત વશિષ્ઠની ગાય ચોરવા ગયા ત્યારે વશિષ્ઠે તેઓને શ્રાપ આપ્યો કે તમે મનુષ્યોનાં પાપો, તેથી તે વસુઓ ગંગાજીને મળ્યાં શાંતનુને ધેર ઉત્પન્ન થયા. તેઓને શાંતનુએ અનુક્રમે ગંગાજીને અર્પણ કર્યાં; તમાં દ્યો નામના વસુનો વિશેષ ગુન્હો હોવાથી કર્મયોગે તે અર્પણ કરવો રહી ગયો તેથી તે બ્રહ્મા સમય સુધી પૃથ્વી પર રહ્યો.

(૩) પોતાની શરત ભંગ થતાં ગંગાજી સ્વર્ગે ગયા પછી શાંતનુ રાજા એકે દીમર કન્યા (મછગંધા) ઉપર આસક્ત થયો તેથી તેણે દીમરને કહ્યું કે આ કન્યા મને પરણાવ, ત્યારે દીમરે કહ્યું કે તમારે પ્રથમ એક

મર્યો જુદ્ધ ગાંધર્વ તૈ, બિન વય અગ્રજ ભ્રાત ।

મો તવ વીર્ય વિચિત્ર નૃપ, હયનાપુર વિખ્યાત ॥ ૧૯ ॥

મોટોભાઈ ચિત્રાંગદ નાની વયમાં ગાંધર્વથી યુદ્ધ કરતાં
મરણ પામ્યો ત્યારે વિચિત્રવીર્ય હસ્તિનાપુરનો રાજા પ્રખ્યાત થયો.

કાશિરાજ કી કન્યકા, શીષ્ય હરણ કિય તોન ।

એક શિશુંડી કુંવર મો, દ્વે લઘુ ભ્રાતહિ દોન ॥ ૨૦ ॥

ગંગાપુત્ર ભીષ્મે કાશીના (કાશ્યના પુત્ર અભિભૂ) રાજાની
ત્રણ કન્યાઓનું હરણ કર્યું, તેમાં મોટી કન્યા અંબા નામની
હતી તે બીજા અવતારમાં દ્રુપદ રાજાને ત્યાં શિશુંડી કુમાર
થઈ, અને બીજી બે નાની કન્યાઓ અંબિકા તથા અંબાલિકા
નામની હતી તે પોતાના નાનાભાઈ વિચિત્રવીર્યને પરણાવી.

સ્વેન રોગ તૈ વન્ધુ સો, મર્યો ન મો સંતાન ।

જાવે માતા પુત્ર મિલિ, વેદવ્યાસ ભગવાન ॥ ૨૧ ॥

વિચિત્રવીર્ય ક્ષયરોગ વડે નિઃસંતાન મરણ પામ્યો, તેથી
માતા (મચ્છગંધા) તથા પુત્રે (ભીષ્મે) મળીને વિચિત્રવીર્યની
વંશવૃદ્ધિ માટે વેદવ્યાસ ભગવાન પાસે પુત્ર પ્રાપ્તિની યાચના કરી.

રાજ્યનો વારસ પુત્ર છે તેથી મારા ભાણેજને રાજ્ય ન મળે માટે હું મારી
પુત્રી તમને નહિ પરણાવું, એ વાતની ભીષ્મને ખબર પડતાં ભીષ્મે ભવિષ્યમાં
રાજ્યનો હક્ક તજી દેવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા સાથે જિંદગી ભર અગ્ર અહાય્ય વ્રત
ધારણ કરીને દીમરને બેઠે રીતે ખરી ખાતરી આપી એટલે દીમરે તેની પુત્રી
મચ્છગંધાને શાંતનું સાથે પરણાવી, તેથી શાંતનુ ભીષ્મ ઉપર અતિ પ્રસન્ન થયો
અને તેને વરદાન આપ્યું કે હે પુત્ર! તે મારી ઇચ્છા સંપૂર્ણ રીતે સાચવી
છે તેથી તારી ઇચ્છા વિના તારું મૃત્યુ નહિ થાય, ત્યારથી દેવવ્રત ભીષ્મ
કહેવાયા. તેઓનું બીજું નામ ગાંગેય પણ છે.

(૧) કાશીના રાજાએ પોતાની પુત્રીઓ માટે સ્વયંવર રચ્યો હતો
તેથી દેશ દેશના રાજાઓ આવ્યા હતા તેમાં ભીષ્મ પણ હતા. તે વખતે
તેઓએ તે ત્રણ કન્યાઓને હરી લાવીને પૂછ્યું કે તમારે કોને કોને વરવાની

નષ્ટ તંતુ કુરુ વંશ લલિ, સુનિ નિજ જનનિ પુકાર ।

તોન પુત્ર ઉત્પન કિયે, વિશ્વ વિશ્વાત ઉદાર ॥ ૨૨ ॥

કુરુવંશના વેલાનો નાશ થતો જોઈ તથા પોતાની માતા મચ્છગંધનો પોકાર સાંભળી, ભગવાન વેદવ્યાસે ઉદાર અને જગપ્રસિદ્ધ ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા.

પાંડુ પુત્ર અંબાલિકા, અંબિકા સુત ધૃતરાષ્ટ્ર ।

ધર્મ અંશ દાસી તનય, વિદુર મહામતિ શિષ્ટ ॥ ૨૩ ॥

ધૃષ્ટિ છે? ત્યારે જે નાની કન્યાઓએ કહ્યું કે અમારે તો આપને વરવાની ધૃષ્ટિ છે, પરંતુ પોતાને પ્રત્યક્ષ પ્રત હોવાથી તે બે કન્યાઓ પોતાના નાના ભાઈને પરણાવી અને મોટી કન્યા અંબાએ શાલ્ય રાજાને વરવાની ધૃષ્ટિ બતાવી તેથી તેને મુક્ત કરી એટલે તે શાલ્ય રાજા પાસે ગઈ, પરંતુ તે ભીષ્મની હરણ કરેલી હોવાથી તેણે ગ્રાહ્ય ન કરી તેથી તે પુનઃ ભીષ્મ પાસે આવી, ભીષ્મે પણ ધણી સ્થળેથી રખડતી આવી છે એમ જાણી તેના અસ્વીકાર કર્યો, આમ ઉભય તરફે તેનો અનાદર થવાથી તેને ખેદ થયો તેથી તેણે ખીજા જન્મમાં પુરુષત્વ પામીને ભીષ્મને મારવાના સંકલ્પથી વનમાં તપ કરીને શ્રીશંકર ભગવાન પાસેથી વરદાન મેળવ્યું, ત્યાર બાદ તેણે ત્યાં જ ચિતા ખડકીને તેમાં અગ્નિ મૂકીને, “હું ભીષ્મના વધ માટે આ બળતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરું છું.” આમ કહીને બળતા અગ્નિની ચિતામાં પ્રવેશ કર્યો. પછી તે અંબા દ્રુપદ રાજાને ત્યાં કન્યા રૂપે અવતરી. તે વાત રાણી તથા રાજાએ શ્રુત રાખીને પુત્ર તરીકે જાહેર કરીને તેનું નામ શિખંડીકુમાર રાખ્યું. ત્યાર પછી તે યુવાન થતાં, દશાર્ણ દેશના હિરણ્યવર્મા નામના રાજાની રાજકન્યા સાથે તેનું લગ્ન થયું. એટલે તે શિખંડીકુમાર કાંપિલ નગરમાં રહેવા માંડ્યો. પછી પોતાના કન્યાત્વને લીધે શર્મિન્દો થઈને પ્રાણત્યાગના નિશ્ચયે તે ગહન વનમાં નાસી ગયો. તે વનમાં યક્ષના રાજા કુબેરનો સ્થૂણા કર્ણ નામનો યક્ષ રખવાળ તરીકે રહેતો હતો ત્યાં શિખંડીકુમારે મહાતપ આદર્યું, તે જોઈને તે યક્ષ તેના પર પ્રસન્ન થયો અને તેણે શિખંડીકુમારને વરદાન માગવા કહ્યું. એટલે શિખંડીએ પોતાની તમામ વીતક વાત તે યક્ષને સમજાવી. તે જાણીને યક્ષે શિખંડીનું કન્યાત્વ લઈને પોતાનું પુરુષત્વ તેને આપ્યું. એટલે શિખંડીનું સ્ત્રી ચિન્હ મટીને પુરુષ ચિન્હ થયું જાણીને તે કાંપિલ નગરમાં આવ્યો, ત્યારે

અંબિકાથી ધૃતરાષ્ટ્ર નામનો પુત્ર થયો, અંબાલિકાથી પાંડુ નામનો પુત્ર થયો, અને દાસીથી ધર્મનો અંશ અતિ ઉત્તમ ખુદ્ધિવાન વિદુર નામનો પુત્ર થયો.^૧

પછી એક વખત યક્ષના રાજા કુબેર વિમાન દ્વારા ફરતા ફરતા તે વનમાં આવ્યા, ત્યાં સ્થૂણા કર્ણુનું મંદિર શણુગારયુક્ત સુગંધિત પદાર્થોવાળું જોઈને પોતાની પાસે રહેલા યક્ષોને કહ્યું કે આ સ્થૂણા કર્ણુ ગર્વિત થઈને મારું સ્વાગત ન કરતાં પોતાના મંદિરમાં ભરાઈ બેઠો છે તેને જલદી મારી પાસે બોલાવી લાવો, યક્ષોએ સ્થૂણા કર્ણુને કન્યાત્વ સ્વરૂપમાં કુબેરની સામે હાજર કર્યો. તેને જોઈને ક.રણ પૂછતાં તેણે સર્વ હકીકત કહી સંભાળાવી, એટલે કુબેરે ક્રોધિત થઈને શ્રાપ આપ્યો કે હે યક્ષ! તું શિખંડીકુમાર જીવે ત્યાં સુધી કન્યાત્વ સ્વરૂપે જ રહેજે: (ઉદ્યોગ પર્વ, અં ૧૮૭ થી ૧૯૨).

(૧) વડીલની આજ્ઞા વડે નિયોગ વખતે અંબિકાએ આંખો મીચી તેથી ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ પુત્ર થયો, અંબાલિકા પીળી પડી જવાથી પાંડુ રોગવાળો પાંડુ નામનો પુત્ર થયો, અને દાસી ભજનમાં ભગ્ન હતી તેથી તેને વિદુર નામે ભક્ત પુત્ર થયો, તેમાં ધૃતરાષ્ટ્ર હંસ નામના ગંધર્વના અંશથી થયો હતો અને તેના નાનાભાઈના અંશથી પાંડુ થયો હતો અને માંડવ્ય ઋષિના શાપથી ધર્મરાજનો અંશ વિદુર થયો.

પૂર્વે નિયોગ કર્મ ગ્રાહ્ય ગણાતું હોઈ ધૃતરાષ્ટ્રાદિની ઉત્પત્તિ નિયોગ કર્મ વડે થઈ છે, તેવી ઉત્પત્તિ સ્મૃતિકાર મનુ મહારાજે ધર્મયુક્ત ગણી છે. યથા મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૯ શ્લોક ૧૪૫ ભાવાર્થ :—

નિયોગના વિધિ પ્રમાણે નિયુક્ત કરેલી સ્ત્રીમાં જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તે ઔરસ પુત્ર જેવો જ ગણાય છે, ક્ષેત્રિકનું તે ખીજ ગણાય છે અને તે ખુત્રોત્પત્તિ ધર્મથી થયેલી ગણાય છે.

ઔરસાદિ બાર પ્રકારના પુત્રો મનુસ્મૃતિમાં ગણાવ્યા છે. અધ્યાય ૯ શ્લોક ૧૫૮ થી ૧૬૦ સુધી તે પછી વિશેષે ખુલાસો પણ છે.

સ્વયંભૂ મનુએ મનુષ્યોના જે બાર પુત્રો કહ્યા છે, તેમાંના છ બાંધવો અને દાયાદો કહેવાય છે અને છ અબાંધવો અને અદાયાદો કહેવાય છે.

૧ ઔરસ એટલે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી પરણેલી સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થાય તે પુત્ર.

૨ ક્ષેત્રજ એટલે જેનો પતિ નિઃસંતાન મરી ગયો હોય અથવા નપુંસક હોય કે રોગી હોય તેવી શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે નિયુક્ત થયેલી સ્ત્રીમાં દિયર અથવા સપિંડી પુરૂષે નિયોગ વડે ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર.

જેણે બ્રાત્ર અંગહીન કૌં, મો ન છત્ર અધિકાર ।

પંડુ તપ્યો સવ ભૂમિ પર, ગુહજન કૌં શિર ધાર ॥ ૨૪ ॥

મોટાભાઈ ધૃતરાષ્ટ્ર અચ્છુ (જન્મમાં) હતા, તેથી તેમને રાજ્યછત્ર ધારણ કરવાનો અધિકાર ન પ્રાપ્ત થવાથી, તેમનાથી નાનો ભાઈ પાંડુ હતો તે ભીષ્મ તથા ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા શિર પર ધારણ કરીને સર્વ ભૂમિ પર તપ્યો અર્થાત રાજ્યનો અધિકારી થયો.

સવ ભૂપત પર પંડુ કી, આજ્ઞા રહી અચંડ ।

તાપેં અગ્રજ અગ્રજ પે, વાહિક મોખ્મ પ્રચંડ ॥ ૨૫ ॥

ભીષ્મ તમામ રાજ્યો પર પાંડુ રાજની અખંડ આજ્ઞા

૩ દત્ત અથવા દત્તક એટલે માવતરને ખાધાના સાંસા હોય ત્યારે અથવા થવા વાળાં માવતર વાંઝિયાં હોય તેવા આપત્તિ કાળમાં માવતર સંકટપ્રજ્વળથી સ્મૃતિને પ્રીતિપૂર્વક આપે તે પુત્ર.

૪ કૃત્રિમ એટલે સેવા કરનાર એવા સ્મૃતિના પુત્રને પુત્ર કરી લીધેલો પુત્ર.

૫ ગૃહોત્પન્ન એટલે સ્ત્રીએ છુપી રીતે પર પુરુષથી ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર.

૬ અપવિદ્ધ એટલે માવતર સકારણ તજેલા સ્મૃતિ પુત્રને જે માવતર ઉછેરીને મોટો કરે તે પુત્ર.

આ છ દાયાદો (ભાગીદારો) અને ખાંધવો (પિંડ તથા ઉદક દાન આપનારા) કહેવાય છે.

૧ કાનીન એટલે નહિ પરણેલી કન્યાને પેટે અવંતરેલો પુત્ર. (કાનીન પુત્ર ઉપયુક્ત છ ના અભાવે વારસદાર ગણાય છે.)

૨ સહોદ્રજ એટલે ગર્ભવતી થઈને પરણવા એકેલી કન્યાનો પુત્ર.

૩ ક્રીત અથવા ક્રીતક એટલે વેચાતો લીધેલો પુત્ર.

૪ પુનર્લવ એટલે પુનર્લગ્નની સ્ત્રીનો પુત્ર.

૫ સ્વયંદત્ત એટલે વિના કારણે માવતરથી તજાયેલો પુત્ર ખીજા માવતરનો પુત્ર થાય તે.

૬ શૌદ્ર એટલે શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીમાં પ્રાણણ વડે થયેલો પુત્ર.

આ છ પુત્રો અદાયાદ અને અખાંધવ ગણાય છે.

રહી અને પાંડુ રાજા પર ધૃતરાષ્ટ્રની તથા ધૃતરાષ્ટ્ર પર બાહુલિક તથા લીળમની ઉચ્ચ આજ્ઞા પ્રચલિત રહી.

મૃગ સ્વરૂપ રિષિ શ્રાપ તૈં, પંડુ જુત વૈરાગ ।

હ્રમય ત્રિયા જુત વન વસ્યો, રાજભોગ ક્રિય ત્યાગ ॥ ૨૬ ॥

મૃગ રૂપી ઋષિના શાપથી પાંડુરાજા રાજ્ય ભોગનો ત્યાગ કરી પોતાની જેઠ (કુંતા અને માદ્રી) સ્ત્રીઓને સાથે લઈ વૈરાગ્ય યુક્ત મન કરી વનમાં વસ્યો.^૧

શ્રીનરનારાયણ પ્રાગટ્ય કથન

નારાયણ વસુદેવ ગૃહ, પંડુ ગૌહ નર રૂપ ।

ભૂમિ ભાર કે નાશ હિત, મયે અવતાર અનૂપ ॥ ૨૭ ॥

પૃથ્વીનો ભાર મટાડવા માટે વસુદેવને ત્યાં દેવકીના ઉદરથી નારાયણ (શ્રીકૃષ્ણ) અને પાંડુ રાજાને ત્યાં કુંતાના^૨ ઉદરથી નર (અર્જુન) એ જેઠ અનુપમ અવતાર થયા.

સુર અંશન તૈં ઔર મયે, જાદવ પાંડવ જાનિ ।

અસુર અંશ વ્રજ મજપુરી, પ્રગટે સકલ પ્રધાન ॥ ૨૮ ॥

(૧) કર્દમ ઋષિ પોતાની પત્નીને મૃગી બનાવીને પોતે મૃગ સ્વરૂપે મૃગી રૂપ પત્ની જોડે પ્રેમ સંયોગી થયા તે વખતે વનમાં શિકાર કરવા આવેલા પાંડુ રાજાએ મૃગ રૂપ ઋષિને આણુથી હણ્યા, એટલે આણુ તજતાં તેઓએ પાંડુ રાજાને શ્રાપ આપ્યો કે મને તેં જેમ પ્રેમ સંયોગમાં હણ્યો છે તેમ તું તારી સ્ત્રીના પ્રેમ સંયોગમાં પ્રાણુ તજશ. એ શ્રાપથી પાંડુ રાજાનું મન વૈરાગ્યવાળું થતાં તે રાજ્ય વૈભવ તજી પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત હિમાલયના પ્રદેશમાં શ્રત ઋગ નામના પર્વત પર તપ કરવા ચાંડ્યા.

(૨) કુંતી સિદ્ધિનો અવતાર હતી અને તે સુરસેન યાદવની પુત્રી હતી, પરંતુ તે કુંતી ભોજના મામાની દીકરી થતી હતી અને કુંતી ભોજ નિઃસંતાન હોવાથી ત્યાં તે ખોળે આવી હતી. તેણે કૌમારાવસ્થામાં દેવાકર્ષણ નામનો મંત્ર સિદ્ધ કર્યો હતો. પાંડુ રાજા શ્રાપિત થયા પછી તેઓની આજ્ઞાથી કુંતીએ દેવાકર્ષણ મંત્ર વડે યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન અને અર્જુન એ ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા, અને એ મંત્ર માદ્રીને પણ સિદ્ધ કરાવ્યો.

દેવતાઓના અંશ વડે બીજા પાંડવો (ધર્માદિ ચાર ભાઈઓ) અને યાદવો થયા તે જાણી લેા, અને દાનવોના અંશ વડે હસ્તિનાપુરમાં તથા વ્રજદેશમાં સર્વ પ્રધાનો (કૌરવ તથા કંસાદિ) થયા.

વાલ્મીકી કો સુત સોમદત્ત, તાકે ત્રય સુત જાન ।

મયો જેષ્ઠ મૂરીશ્રવા, મૂરી શલ દો બાન ॥ ૨૯ ॥

શાંતનુ રાજના નાના ભાઈ બાલિકને સોમદત્ત નામનો પુત્ર થયો, તેના ત્રણ પુત્ર જાણી લેા, મોટો ભાઈ ભૂરિશ્રવા થયો અને ભૂરી તથા શલ એ બે બીજા નાના ભાઈ.

કૌરવાદિ ઉત્પત્તિ કથન

ગાંધારી કે પુત્ર સત, સુતા દુશીલા એક ।

સિંધુ નૃપતિ જયદ્રથ હિ કૌં, દીની સહિત વિવેક ॥ ૩૦ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રની સ્ત્રી ગાંધારીને^૧ સો પુત્ર તથા દુઃશલા નામની એક પુત્રી હતી. તે સિંધદેશના રાજા જયદ્રથને વિવેક સહિત આપી હતી.

વૈશી સુત ધૃતરાષ્ટ્ર તૈં, મયો યુયુત્સુ ફેર ।

મહારથી સુત ધર્મ તૈં, મિત્યો યુદ્ધ કી વેર ॥ ૩૧ ॥

વૈશ્ય જાતિની સ્ત્રીમાં કરીથી ધૃતરાષ્ટ્ર વડે યુયુત્સુ નામનો પુત્ર થયો. તે યુદ્ધ વખતે મહારથીપણામાં ધર્મસુત (યુધિષ્ઠિર)થી મળ્યો.

કવિત્ત

વસૂ ભીષ્મ જીવ દ્રૌણ કલ્હ તૈં સુયોધન ત્યોં,

ઔર વંધુ દૈત્યન કે અંશ તૈં વતાયે હૈં ।

ધર્મ ધર્મ ભીષ વાત ઇન્દ્ર નર કર્ણ રવિ,

અશ્વત્થામાર દોડ માત્રી પુત્ર ગાયે હૈં ।

(૧) ગાંધારી મતિનો અવતાર હતી, અને તે ગાંધાર દેશના રાજાની પુત્રી હતી. તેને સો પુત્ર થવાનું વરદાન મહાદેવજીએ આપ્યું હતું. (ગાંધાર એ કંદહાર છે તે.)

જાતવેદ ઘૃષ્ટદ્યુમ્ન સૌમદ્રેય ચંદ્ર અંશ,
એસે હી અનુક્રમ તૈં ઓર હૂ જતાયે હૈં ।
નીતિ તેજ દૈવી દેવ અંશન સૈં દૈત્ય અંશ,
એકતા રુચે ન સો વિરોધ તૈં અઘાયે હૈં ॥ ૩૨ ॥

વસુના અંશથી ભીષ્મ, ઘૃહસ્પતિના અંશથી દ્રોણાચાર્ય,
કળિયુગના અંશથી દુર્યોધન તેમજ બીજા ભાઈઓ (દુઃશાસનાદિ)
દૈત્યોના અંશથી થયા તે ભારત ગ્રંથમાં બતાવ્યું છે. ધર્મરાજ
(યમરાજ)ના અંશથી ધર્મરાજ (યુધિષ્ઠિર), વાયુના અંશથી
ભીમસેન, ઇન્દ્રના અંશથી અર્જુન, સૂર્યના અંશથી કર્ણ^૧;
અશ્વિનીકુમાર (દેવવૈદ્યો)ના અંશથી પાંડુની બીજી પત્ની માદ્રીના
બે પુત્ર (નિકુળ અને સહદેવ), અગ્નિના અંશથી દ્રુપદ રાજાનો
પુત્ર ઘૃષ્ટદ્યુમ્ન, ચંદ્રના અંશથી સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ; એવી
જ રીતે અનુક્રમથી બીજા પણ બતાવ્યા છે, દેવાંશીઓમાં નીતિનું
તેજ ભેદ દૈત્યઅંશીઓને ગમ્યું નહિ, તેથી તેઓ વિરોધ વડે
તૃપ્ત થયા.

દ્રોણ ઉત્પત્તિ

દોહા

કોડ કારન તૈં સ્વલિત મો, મરદ્વાજ કો રેત ।
ઘયોં દ્રોન ચિચ પુત્ર મો, દ્રોન નામ તિહિ હેત ॥ ૩૩ ॥

(૧) કોઈ એક દુર્વાસા નામના બ્રાહ્મણ પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલ દેવાકર્ષણ-
મંત્રની ખાતરી માટે કૌમારવસ્થામાં કુંતીએ સ્વર્ગદેવનું આહવાન કરતાં એ અંશ-
વડે કર્ણની ઉત્પત્તિ થઈ હતી પરંતુ પોતાના કૌમારત્વને લીધે જન્મ આપીને
તર્ત જ તે બાળ કર્ણને કુંતીએ ત્યાગ કર્યો હતો. તે રાધા નામની સૂત્ર-
પત્નીને મળી આવતાં તેણે તેને ઉછેરીને મોટો કર્યો હતો. તે રાધાના પતિનું
નામ અધિરથ હતું અને તે મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રનો મિત્ર હોઈ અંગદેશની
ચંપાનગરીનો માલિક હતો. કર્ણને જન્મતાં જ તેના શરીર સાથે જોડાયેલાં
કવચ કુંડળ હતાં તેથી તેનું નામ બ્રાહ્મણોએ વસુધેણ પાડ્યું હતું. (વનપર્વ,
અધ્યાય ૩૦૩ થી ૩૦૯).

કોઈ પણ કારણ વડે, ભરદ્વાજ મુનિનું વીર્ય સ્ખલિત થયું તેને તેમણે દડિયામાં રાખ્યું તેમાંથી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તે કારણથી તેનું નામ દ્રોણ રાખ્યું.^૧

પ્રથમ નૃપતિ પાંચાલ કો, શરદ્વાજ તિહિં ગામ ।

વસત અમય સુત દ્રોણયુત, સંકલ ગુનન કે વામ ॥ ૩૪ ॥

પાંચાળ દેશનો પ્રથમ રાજા હતો, તેની રાજધાનીના ગામમાં સર્વ ગુણોના નિવાસ રૂપ ભરદ્વાજ મુનિ પોતાના દ્રોણ નામના પુત્ર સહિત નિર્ભય પણે રહેતા હતા.

સુત કનિષ્ઠ નૃપ પ્રથમ કો, જિજ્ઞસેન ગુન આસ ।

સલાચાર કર દ્રૌન તૈં, રહત રિચિન કે પાસ ॥ ૩૫ ॥

પ્રથમ રાજાનો નાનો કુંવર યજ્ઞસેન ગુણ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી મિત્રાચારી કરીને ભરદ્વાજ મુનિ પાસે રહેતો હતો.

અમય વેદ સીલ્યો કરૈં, અમય ધનુષ આચાર ।

કહ્યો કરૈ દ્વિજ દ્રોણ કૌં, જિજ્ઞસેન જુત પ્યાર ॥ ૩૬ ॥

(૧) જો કે ઋષિ મુનિઓ ઉદ્ધરતા હોઈ નિજ ઇચ્છા વિના અકારણ વીર્ય સ્ખલિત થાય એવી વૃત્તિવાળા ન હોતા અને આવી બીજી પણ કેટલીક ઉત્પત્તિઓ પ્રાચીન ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં દર્શાવવામાં આવી છે, એટલે કહેવું જોઈશે કે પિંડગ અને અંડગ સૃષ્ટિ નર માદાના સંયોગના પરિણામ રૂપ રજ વીરજના મિલન વિના ઉત્પન્ન થવી તે આજની વિજ્ઞાનવાદી જનતા માને તેમ નથી. પરંતુ ઋષિ મુનિઓના જન્માત્માની સૃષ્ટિ રચના બળવાન રહસ્ય રૂપ અજ્ઞાન પ્રકારની હોવાથી આજની જનતાના ઘટમાં બિતરે કે ન બિતરે તે તરફ લક્ષ્ય ન આપતાં માત્ર એવી રચનામાં મુખ્ય રહસ્ય રૂપ પ્રયોજન શું છે? તે જ બળવાની જરૂર છે. જેમકે ત્રિશંકુ રાજાને સદેહે સ્વર્ગમાં મોકલવા વખતે વિશ્વામિત્રે તપ બળથી નવીન સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી હતી તેમજ કોઈ બળવાન કારણને લઈ ઋષિ મુનિઓ તપ બળથી ઇચ્છિત રીતે નવીન સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ નીવડ્યા છે. પ્રાચીન કાળના લક્ષ્યાધિ કે તે ઉપરાંતના વિશાળ જીવનવાળાની વિશાળ ગતિ મતિ આ સમયના પચાસ કે સો વર્ષના અદ્યપણી અને અદ્ય ગતિ મતિવાળા મનુષ્યથી યથાર્થ રીતે અમગ્નય તેમ નથી.

यज्ञसेन तथा द्रोण ये ऐह लरद्राज मुनि पासे वेदविद्या तथा धनुर्विद्याने आचार विचार शीघ्रया करता हुता तयारे यज्ञसेन द्रोण ग्राह्यणने प्रेमयुक्त कहा करतो हुतो हे:-

मैं कदाच नृप होऊँ तो, देऊँ अर्ध तुहि राज ।

गंगा तैं दक्षिण दिशा, मैं उत्तर दिशि आज ॥ ३७ ॥

हे द्रोण ! जे हुं कदापि राज थाऊँ तो गंगाथी दक्षिण दिशानुं अर्धुं राज तने आपुं, अने अर्ध लागतुं उत्तर दिशानुं राज हुं शोभायमान करे.

यज्ञसेन कौ राज्यप्राप्ति

काल पाय अग्रज मर्यो, मर्यो प्रपत फिर वाप ।

जिज्ञसेन पांचाल को, भयो नृपति तब आप ॥ ३८ ॥

काणने पाभीने यज्ञसेनने मोटो लाभ भरणु पाभ्यो, तयार पछी तेनो आप प्रपत पणु भरणु पाभ्यो, तयारे यज्ञसेन पोते पांचाल देशने राज थयो.

कृप और कृप को उत्पत्ति

गौतम रिपि के शुक्र तैं, कृप रु कृपी इक साथ ।

भये प्रगट बिच मुंज के, शांतनु किये सनाथ ॥ ३९ ॥

गौतम ऋषिना वीर्यथी कृप अने कृपी ये ऐ पुत्र पुत्री ओक साथे भूजनी जडमां उत्पन्न थयां, तेओने अनाथ लोछे शांतनु राजओ सनाथ कर्या अर्थात् पाणीने मोटां कर्या.

अश्वत्थामा की उत्पत्ति

कृप कौ तो कुल गुरु कियो, कृपा द्रोण कौ दीन ।

तिन तैं सुत द्रोणी भयो, वेद धनुष परवीन ॥ ४० ॥

तेओ उभर लायक थयां ओटवे शांतनु राजओ कृपाचार्यने

(१) गौतमवंशना महर्षि शरद्वत् नामना आचार्यना वीर्यथी कृप अने कृपीना जन्म थयो.

ચોતાનો કુળગુરુ કર્યો અને કૃપીને દ્રોણાચાર્ય સાથે પરણાવી. તેનાથી વેદવિદ્યામાં અને ધનુષ્યવિદ્યામાં પ્રવીણ એવો દ્રોણી (અશ્વત્થામા) નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો.

જથા અયોની માતુ પિતુ, તથા પુત્ર હૃતિ રાસ ।
દુગ્ધ પિબત લલિ શિશુન કૌં, હઠત માતુ પિતુ પાસ ॥ ૪૧ ॥

માતા પિતા (કૃપી તથા દ્રોણ) જેમ અયોનિ અર્થાત યોનિથી ઉત્પન્ન થયેલાં નહોતાં અને મહા તેજસ્વી હતાં તેમ પુત્ર (અશ્વત્થામા) પણ કાંતિનો સમૂહ હતો. તેણે પાડોશીનાં છોકરાંને દૂધ પીતાં જોઈ માવતર પાસે દૂધ પીવાની હઠ કરી.

દ્રવ્યહીન દ્વિજ દ્વૈન ને, જિજ્ઞસેન પૈ જાય ।
દુગ્ધપાન હિત પુત્ર કે, જાચી એક હિ ગાય ॥ ૪૨ ॥

દ્રોણાચાર્ય વિદ્યા સમર્થ ખરા પણ દ્રવ્યહીન હતા, તેથી દૂધ પીવા રૂપ પુત્રહઠ પૂરી પાડવા માટે રાજા યજ્ઞસેન પાસે જઈને તેઓએ માત્ર એક જ ગાયની માગણી કરી.

ક્રિયો સસ્થાપન પ્રગટ સત્ર, શિશુતા કો વિરતંત ।
તૂં મિશ્લુક મૈં છત્રધર, કીનો હાસ્ય કુમંત ॥ ૪૩ ॥

વિશેષે બાળમિત્રતા અને તે સમયના સહવાસનું તમામ વૃતાંત દ્રોણાચાર્ય જાહેર કર્યું, એટલે યજ્ઞસેને કહ્યું કે હે દ્રોણ! તું મિત્રારી અને હું રાજા. મારે અને તારે મિત્રાચાર શાનો હોય? એમ કહી કુબુદ્ધિ વડે તેણે દ્રોણની હાંસી કરી.

(૧) અશ્વત્થામાનો જન્મ થતાં તેના બાળસાદ વખતે અશ્વ (ધોડા)ના જેવો શબ્દ થયો તેથી તેનું નામ અશ્વત્થામા રાખ્યું.

(૨) રાજાના પદ્માભિષેક વખતે બહુધા અભિષેકના જળથી વિવેક ધોવાઈ જાય છે, હોમાદિક ક્રિયાના હતાસન (અર્ચન) ના પુંવાડથી આંખો મીંચાઈ જાય છે અને તોપોની સલામીઓથી કાન પણ બહેરા થઈ જાય છે. રાજમદ મહો બળવાન છે.

તાંદુલ ધોય રુ સ્વેત જલ, ગુડ વિચ દેહુ મિલાય ।

સુત પાવહુ પય સમુલ્લિ હૈ, મૈ નહિ દેવહુ ગાય ॥ ૪૪ ॥

રાજાએ કહ્યું કે હે બ્રાહ્મણ ! તાંદળા ધોઈને તે ઘેળા ધોવરામણમાં ગોળ લેળવીને તારા છોકરાને પા, એટલે તે દૂધ સમજીને હઠ મૂકી દેશે, હું તને ગાય નહિ આપું.

પાંચાલ છોડકે દ્રોણ કો હસ્તિનાપુર આગમન

સમા વીચ અપમાન લખિ, મો દ્વિજ કૌં નિર્વેદ ।

કર્યો ત્યાગ જલપાન વિનુ, તાકો દેશ સખેદ ॥ ૪૫ ॥

એ પ્રમાણે ભર સભામાં પોતાનું અપમાન થયેલું જોઈને તે બ્રાહ્મણને ગદાની થઈ અને પાણી સરખું પણ પીધા વિના તાત્કાલિક મનમાં ખેદ ધારણ કરી તે રાજના દેશને તેણે ત્યાગ કર્યો.^૧

આય નાગપુર મીઠમ તૈં, કહ્યો પૂર્વ વિવહાર ।

સૌંવ્યો મીઠમ દ્રૌન કૌં, રાજમાર કરિ પ્યાર ॥ ૪૬ ॥

અને હસ્તિનાપુરમાં આવીને પોતાનું યજ્ઞસેનથી અપમાન થવા રૂપ પૂર્વ વ્યવહાર દ્રોણે ભીષ્મને કહી સંભળાવ્યો, એટલે ભીષ્મે પ્રેમપૂર્વક દ્રોણને હસ્તિનાપુરને રાજ્યકારભાર સોંપ્યો.

સાંપે ત્યોં હી દ્રૌન કૌં, સવ કુરુ વંશ કુમાર ।

સસ્ત્ર અસ્ત્ર વિધિ હૈન કૌં, બાદિ ક્ષત્ર આચાર ॥ ૪૭ ॥

તેમજ ક્ષત્રિયોનો પૂર્વ આચાર વિચાર અને અસ્ત્ર શસ્ત્રની વિદ્યા શિખવવા કુરુવંશના તમામ કુમારોને ભીષ્મે દ્રોણને સોંપ્યા.

(૧) છપાય-હય કંચક પરહરે, નેમ પરહરે કુલુદ્ધી ।

તિય બંચલ પરહરે, વંધુ પરહરે વિરુદ્ધી ।

ગાંવ સોડ પરહરે, બસત જહાં સદા કુકર્મી ।

દેશ સોડ પરહરે, બસત જહાં અધિક અધર્મી ।

પરિહરે સર્પ જિમિ કંચુકી, સો ધહુરિ ન સંપ્રદ કરે ।

કવિ ગદ કંહૈ સુવ સુકવિ બુધ, જૂઠ ઠાકર પરહરે ॥ ૧ ॥

પાંડવોં કે વિદ્યાદિક્ ગુણ કથન

શિશુ વય તેં સુત પાંડુ રત, વિદ્યા વિસન વિશેષ ।

પંચ વંધુ ક્રીડા રહિત, વિનય ધર્મ ઉપદેશ ॥ ૪૮ ॥

પાંડુ રાજના પુત્રો બાળ વયથી જ વિદ્યાના વ્યસનમાં વિશેષ પ્રીતિવાળા હતા, અને પાંચે ભાઈઓ બાળ રસત વિનાના તથા વિનય ધર્મનો ઉપદેશ (બોધ) ગ્રહણ કરવાના હતા.

વિદ્યારંભ કુંકુમ તિલક, અક્ષત જુત વૃત્તિ કંજ ।

અર્જુન ગુન અનુરાગ વિચ, સર્વ ગુન આશ્રિત પુંજ ॥ ૪૯ ॥

તેમાં વિશેષે વિદ્યા લાણવાના આરંભમાં કુંકુમ (કેશર)નું તિલક, અક્ષત (ચોખ્ખા) અને કાંતિવાળાં કમળો સુક્ત અર્જુનના (વિદ્યાગુરુ પર) પ્રેમ રૂપી ગુણમાં બીજા સર્વગુણોનો સમૂહ આશ્રિત થઈને રહ્યો.

બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રાપ્તિ કે લિયે કરણ કા પ્રયત્ન

છપ્પથ

કરન કહ્યો દ્વિજ દ્રૌન, દેહુ બ્રહ્માસ્ત્ર મોહિ અવ ।

દ્રૌન કહ્યો વિન ક્ષત્રિ, વિપ્ર વિનુ મિલે તુમહિ કવ ।

કરન ગયો કરિ ક્રોધ, જહાં દ્વિજરામ તવત તપ ।

કહ્યો વિપ્ર હૌં નાથ, દેહુ મોહિ અસ્ત્ર બ્રહ્મ જપ ।

ઇક દિવસ તાહિ ધરિ ગોદ શિર, જામદગ્ન સોવત ભયેડ ।

ઇક દૈત્ય શ્રાપ જુત કોટ તન, કરન જંઘ છેદત ગયેડ ॥ ૫૦ ॥

કુરૂવંશના રાજકુમારો બ્યારે વિદ્યા લાણવા લાગ્યા ત્યારે દ્રોણાચાર્યને કહ્યું^૧ કહ્યું કે હે બ્રહ્મગુરુ! હવે મને આપ

(૧) અધિરથ સૂતે પોતાના પુત્ર (કર્ણ) ને તરણ થયો જોઈને અસ્ત્રવિદ્યા લાણવા માટે હસ્તિનાપુર મોકલ્યો. ત્યાં પરાક્રમી કર્ણ અસ્ત્રવિદ્યા શીખવા માટે દ્રોણાચાર્ય પાસે રહ્યો અને દુર્યોધનની સાથે મિત્રતા કરીને દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય અને પરશુરામ પાસેથી અસ્ત્રવિદ્યાનો અભ્યાસ કરી મોટા ધનુર્ધારી તરીકે જંગતમાં પ્રખ્યાત થયો (મહાભારત, વનપર્વ, અધ્યાય ૩૦૯).

બ્રહ્માસ્ત્રની વિદ્યા આપો, ત્યારે દ્રોણાચાર્યે કર્ણને કહ્યું કે બ્રહ્માસ્ત્રની વિદ્યા બ્રહ્મણ કે ક્ષત્રિય વિના તને ક્યારેય મળે ખરી કે ? અર્થાત ન જ મળે. તે સાંભળી કર્ણ ક્રોધ કરીને ત્યાંથી જ્યાં પરશુરામ તપ તપતા હતા ત્યાં ગયો, અને કહ્યું કે હે નાથ ! હું બ્રહ્મણ છું, મને આપ બ્રહ્માસ્ત્ર વિદ્યાનો જપ મંત્ર આપો, એમ કહી વિદ્યા ગ્રહણ કરી લીધા બાદ એક દિવસ પરશુરામે તે (કર્ણ)ના ખોળામાં પોતાનું મસ્તક ધારણ કરીને શયન કર્યું, એટલે એક શ્રાપિત દૈત્ય ક્રીડાના શરીરે કર્ણ પાસે જઈ તેની જંઘા છેદવા માંડ્યો.

કરન.કા ધૈર્ય

દોહા

ગુરુ નિદ્રા ગતિ જાનિકૈ, કરન ન સરક્યો રંચ ।

જાગિ ષ્ઠે શિષ પ્રતિ કહ્યૌ, રૂઢ ધૌં કવન પ્રપંચ ॥ ૫૧ ॥

વિદ્યાગુરુ નિદ્રાવશ છે એમ જાણીને જંઘા છેદનની પીડા થવા છતાં પણ કર્ણ પોતાના આસનેથી જરા પણ ડગ્યો નહિ, એટલામાં ગુરુ જાગી ઊઠ્યા અને કર્ણની વ્યથિત હાલત જોઈને કહ્યું કે આ શો પ્રપંચ છે ?

કરન કહ્યૌ યહ રુધિર મમ, કીટ જંઘ પલ માંહિ ।

મેં સમજૌ ગુરુ જાગિ હૈ, તાતૈં સરક્યો નાંહિ ॥ ૫૨ ॥

ગુરુનું વચન સાંભળી કર્ણે કહ્યું કે મારી જંઘાના માંસમાં એક ક્રીડાએ પેસીને આ લોહી કાઢ્યું છે. પરંતુ ગુરુ જાગી જશે એમ સમજીને હું મારા આસનેથી ડગ્યો નથી.

(૧) કર્ણના જન્મની વાત ગુપ્ત રહી હોવાથી તે મળી આવેલો સૂત્ર-પુત્ર કહેવાતો હોઈ તેને બ્રહ્માસ્ત્રની વિદ્યા દ્રોણ ગુરુએ ન આપી.

(૨) તે દૈત્ય ભુગુઃ ઋષિની પત્નીની ચોરી કરી હતી તેથી તેને ઋષિએ શાપ આપ્યો હતો તેથી તે ક્રીડાનું શરીર પામ્યો હતો. તેનું પૂર્વ નામ દંશ હતું.

ઈન્દ્રે ભમરાના વિરૂપમાં પ્રવેશ કરીને કર્ણની સાથળ છેદી હતી એ હકીકત મહાભારત, કર્ણપર્વ, અધ્યાય ૪૨માં છે.

કરન કૌં શ્રાપપ્રાપ્તિ

દ્વિજ કૌં હહ ધીરજ નહીં, તું કોડ ક્ષત્રી આહિ ।

અસ્ત્ર જુ લીને કરિ કપટ, સફલ ગિનહુ જિન તાહિ ॥ ૫૩ ॥

કર્ણુનું વચન સાંભળી પરશુરામજીએ કહ્યું કે બ્રાહ્મણને આવી શારીરિક વ્યથામાં આટલી ધીરજ ન હોય માટે તું બ્રાહ્મણ નથી પરંતુ કોઈ ક્ષત્રિય છે, અને તે મારાથી કપટ કરીને અસ્ત્રવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે, પરંતુ તું તેને સફળ ગણીશ નહિ અર્થાત તારી વિદ્યા નિષ્ફળ થશે.

જગ્ન વેનુ ઋષિ કૌં કોડ, શર લગિ મરી અજ્ઞાત ।

દુતિય શ્રાપ તાકો મયો, હોહિ તોહિ અરિ વાત ॥ ૫૪ ॥

તે શ્રાપ લઈને કર્ણુ ચાલતો થયો^૧ ત્યારે રસ્તામાં કોઈ ઋષિની હવ્ય સામગ્રી પૂરી પાડવાવાળી યજ્ઞની ગાય આવતી હતી તે અન્નાણુ હાવે કર્ણુના હાથનું બાણ વાગવાથી મરી ગઈ તેથી બીજો શ્રાપ તે ઋષિનો થયો કે શત્રુથી તારું મરણ થશે.

તેરે રથ કે ચક્ર કૌં, મૂમિ નિગલિહૈ જત્ર ।

કરત સપરધા, જાહિ તૈં, સોઈ અરિ મારહિ તત્ર ॥ ૫૫ ॥

બીજી ઋષિએ વિશેષે કહ્યું કે હે કર્ણુ ! તારા રથના ચક્રને જ્યારે પૃથ્વી ગળશે ત્યારે તું જેનાથી સ્પર્ધા કરે છે તે જ શત્રુ તને મારશે.

(૧) મનુષ્ય માત્રને ભવિતવ્યતા બુલાવે છે, કર્ણુને તેની ઉત્પત્તિની માહિતી હોત તો તે દ્રોણગુરુ પાસેથી બ્રહ્માસ્ત્રની વિદ્યા પામત એટલે તેને પરશુરામ પાસે જવાનો પ્રસંગ ન આવત, કારણકે ક્ષેત્ર પ્રાધાન્ય વડે કર્ણુ કુંતીનો કાનીન પુત્ર થતો હોઈ ક્ષેત્રજ (એકે ઉદરમાંથી પેદા થયેલ) એ ન્યાયે પાંડવોમાં તે સર્વથી મોટો છે એમ ગણાત એટલે તે વિના શ્રાપે વિદ્યા પામત. કર્ણુ પાંડવોનો મોટો ભાઈ છે એ માહિતી એને વસીકી કરવા આવેલા શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુરથી વિમુખ જતાં તેઓ દ્વારા મળી હતી; ત્યાર બાદ ખરી આતરી કુંતીજીએ કરાવી હતી એ હકીકત આગળ નવમા મધ્યખમાં છે.

સવ વિદ્યા દ્વે શ્રાપ લે, કરન હિ આયો મોહ ।

ઇતને સવ શિષ દ્રૌન કે, પદિ ગયે નિરસંદેહ ॥ ૫૬ ॥

અસ્ત્રશસ્ત્રની તમામ વિદ્યા અને જે શ્રાપ લઇને કર્ણુ ઘેર
આબ્યે એટલામાં દ્રોણના તમામ શિષ્યો નિઃસંદેહપણે અસ્ત્ર
શસ્ત્રની તમામ વિદ્યા ભણી રહ્યા.

શસ્ત્ર અસ્ત્રન કી પરીક્ષા

સસ્ત્ર અસ્ત્ર જુત શિષન કી, વર્ડે પરખ ઇક ઘૌસ ।

નર કી વિદ્યા સુજશ લખિ, મયો સુચોધન રોષ ॥ ૫૭ ॥

તે પછી એક દિવસ ભીષ્મ રૂમરૂ દ્રોણુ શુરુએ પોતાના
શિષ્યોની શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રોની પરીક્ષા આપી તેમાં અર્જુનની
વિદ્યાનો સુવશ બોધને દુર્યોધનને ક્રોધ થયો.

કવિત્ત

અગ્નિ અસ્ત્ર હી તેં વ્યોમ બોચ કીની જ્વાલ માલ,

મેઘ અસ્ત્ર હી તેં તાઝ જ્વાલા કૌં બુઝાઝકૈ ।

વાયુ અસ્ત્ર હી તેં મેઘ ગિરી અસ્ત્ર હી તેં વાયુ,

ત્રજ્જ અસ્ત્ર હી તેં ગિરિ વૃંદ કૌં સિટાઝકૈ ।

કવી ભૂમિ અંતરિક્ષ અશ્વ ગજ પીઠ કવી,

કવી સ્થૂલ સુક્ષ્મ અદૃષ્ટતા દિશાઝકૈ ।

ધન્ય પૃથા કૂચ જાયો અર્જુન ત્રિલોક-જેતા,

પાંડુનંદ ઠાઠો ચૌં અનેક શોભા પાઝકૈ ॥ ૫૮ ॥

પરીક્ષા સફળ થવા રૂપ અર્જુનની વિદ્યા એવી હતી કે
તેણે અગ્ન્યાસ્ત્ર વડે આકાશમાં બ્રવાળાનો સમૂહ ઉત્પન્ન કર્યો,
અને મેઘાસ્ત્ર વડે તે બ્રવાળાને ઠારી નાંખીને પવનાસ્ત્ર વડે
મેઘાસ્ત્રને શાંત કર્યું, પર્વતાસ્ત્ર વડે પવનાસ્ત્રનો વેગ શાંત કર્યો
અને વજ્રાસ્ત્ર વડે પર્વતાસ્ત્રના સમૂહને વિખેરી નાંખ્યો, ક્યારેક
પૃથ્વી પર, ક્યારેક આકાશમાં, ક્યારેક ઘોડા તથા હાથીની
પીઠે, ક્યારેક સ્થૂળ (વિશાળ) સ્વરૂપ, ક્યારેક સૂક્ષ્મ (સાવ નાનું)

સ્વરૂપ, અને ક્યારેક શુભ થવા રૂપ વિદ્યા બતાવીને પાંડુ રાજાને પુત્ર અનેક શોભા પામીને ઊભો છે. કવિ કહે છે કે પૃથા (કુંતા માતા)ની કૃષ્ણને ધન્ય છે કે જેમાંથી ત્રણ દોકને જીતનાર અર્જુન ઉત્પન્ન થયો છે.

દોહા

કહત કરન નર તૈં કરૌં, દ્વંદ્વ યુદ્ધ તિહિ વાર ।

સુનિ રમગ્યો ધૃતરાષ્ટ્ર સુત, લયો હૃદય તૈં ધાર ॥ ૫૯ ॥

અર્જુનનું એ અદ્ભુત પરાક્રમ સહન ન થઈ શકવાથી તે વંખતે કણ્વે કહ્યું કે હું અર્જુનથી દ્વંદ્વયુદ્ધ (બેઉ વીરોએ સામ સામું યુદ્ધ કરવું તે) કરું, આ સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન હર્ષાયમાન થયો, અને તેણે કણ્વને હૃદય સાથે ધારણ કર્યો— છાતી સાથે ચોંખ્યો.

નૃપ સુત નૃપ સુત તૈં લરૈં, યહ શ્રુતિ આગમ રીતિ ।

લરૈં સૂત નર તૈં સુ કૃપ, કહૈં યહે જુ અનીતિ ॥ ૬૦ ॥

કણ્વનું વચન સહન ન થઈ શકવાથી કૃપાચાર્યે કહ્યું કે રાજપુત્ર રાજપુત્રથી લડે એ વેદ શાસ્ત્રની રીત છે, પરંતુ અર્જુન સાથે સૂત (સારથિપુત્ર કણ્વ) લડે એ અનીતિ કહેવાય.

કહૈં સુયોધન સુનહુ કૃપ, ત્રિધા નૃપતિતા હોત ।

ત્રિજ વલ તૈં પુનિ સૈન્ય તૈં, જન્મ નૃપન કે ગોત ॥ ૬૧ ॥

કૃપાચાર્યનું વચન સાંભળીને દુર્યોધને કહ્યું કે હે કૃપાચાર્ય ! સાંભળો. પોતાના બળ વડે, તેમજ સૈન્યના બળ વડે અને રાજ્યવંશમાં જન્મ, આ ત્રણ પ્રકારે રાજાપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

વલ તૈં કર્ન અસાધ્ય હૈં, અંગદેશ અવ દેત ।

છત્ર ચમર યાં કહિ દિયે, કિય અભિપેક સહેત ॥ ૬૨ ॥

તેમાં કણ્વ બળથી અસાધ્ય (ન જીતી શકાય તેવો) છે.

અને વિશેષે હું તેને હવે અંગ નામનો દેશ અર્પણ કરું છું.^૧
એમ કહી દુર્યોધને છત્ર ચામર આપીને પ્રેમપૂર્વક કર્ણનો
પદ્માભિષેક કર્યો.

દેવિ સપરધા દુહંત કો, મીલ્મ વિસર્જન કીન ।

અન્ન પરીક્ષા વૈ ચુકી, મતિ હો ક્રોધ અધીન ॥ ૬૩ ॥

કર્ણ તથા અર્જુન એ બેઉની પરસ્પરની હરીફાઈ જોઈને
હીલ્મ પરીક્ષા બંધ કરી, અને કહ્યું કે અન્નપરીક્ષા હવે થઈ
ચૂકી માટે તમે કોઈ પણ ક્રોધને વશ ન થાઓ.

गुरु से शिष्यों की आज्ञायाचना

कहौ द्रौन तैं शिषन मिलि, दो आन्या गुरुनाथ ।

કર્યો તોર અપમાન નૃપ, દ્રુપદ હતહિં જુત સાથ ॥ ૬૪ ॥

ત્યાર પછી તમામ શિષ્યોએ મળીને દ્રોણાચાર્યને કહ્યું કે
હો ગુરૂ મહારાજ ! હવે આપ આજ્ઞા આપો એટલે જે દ્રુપદ
રાજાએ આપનું અપમાન કર્યું છે તેને તેના સાથવાળાઓ
(સહાયકો) સાથે અમે હણીએ.

तथा अस्तु सुनि द्रौन तैं, कीनो सैन्य प्रयाण ।

કર્યો જુદ્ધ નૃપ દ્રુપદ કૌં, પકર્યો સહિત પ્રધાન ॥ ૬૫ ॥

શિષ્યોએ દ્રોણગુરૂના મુખથી “તથાસ્તુ” સાંભળીને સૈન્ય
સાથે પ્રયાણ કર્યું, અને દ્રુપદની રાજધાનીમાં^૩ આવી પહોંચી
ચુદ્ધ કરીને દ્રુપદને તેના પ્રધાન સહિત પકડી પાડ્યો.

द्रुपद से द्रौण के शिष्यों का कथन

शिषन कहौ तूं छत्रधर, यह भिक्षुक द्विज द्रौन ।

ચા મિશ્નુક બિન આપકો, કહિ અવ રક્ષક કૌન ॥ ૬૬ ॥

(૧) કર્ણનો પિતા અધિરથ સૂત, મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રનો મિત્ર હોઈ
અંગ દેશની ચંપાનગરીનો માલિક હતો. અને દુર્યોધને મિત્રાચારીને અંગે
કર્ણને આખા અંગદેશનો માલિક બનાવ્યો.

(૨) યત્સેનનું બીજું નામ દ્રુપદ હતું.

(૩) દ્રુપદની રાજધાની અહિછત્રા નગરીમાં હતી.

ત્યાર બાદ દ્રોણાચાર્યના શિષ્યોએ કહ્યું કે હે દુપદ ! તું રાજ છે અને આ દ્રોણ સિખારી બ્રાહ્મણ છે, પરંતુ હવે તું કહે કે આ સિદ્ધક વિના અત્યારે તારો રક્ષક કોણ છે ?

દ્રૌણ કથન

નૃપતિ સંસ્થાપન તોર મમ, વન્યો નહીં વિનુ રાજ ।
તવહિ અર્ધ મૂ લૈન કૌં, કર્યો જતન મૈં આજ ॥ ૬૭ ॥
વળી દ્રોણે કહ્યું કે હે દુપદ રાજ ! હું રાજ્ય વિનાનો (સિદ્ધક) હતો. એટલે મારી સાથે તારાથી મિત્રતા ન સચવાઈ ત્યારે મેં આજ (તે પૂર્વે કહેલી) અર્ધ ભાગની પૃથ્વી લેવા યત્ન કર્યો છે.

દુપદ કથન

કૃપા સંસ્થાપન રાખિયો, અવહુ અર્ધ મૂ લેહુ ।
શ્રેષ્ઠ હારિકો આપતૈં, મોહિ છોરિ તુમ દેહુ ॥ ૬૮ ॥
દ્રોણનું વચન સાંભળી દુપદે કહ્યું કે હે મહારાજ ! આપથી હારણ એ જ ઉત્તમ છે, માટે અર્ધ પૃથ્વી હમણાં જ લો, અને કૃપા રૂપ મિત્રતા કાયમ રાખીને મને આપ મુક્ત કરો.

દ્વિજ કૌં આધો રાજ દૈ, નૃપ આયો નિજ મૌન ।
કોડ એસો મમ પુત્ર હૈ, જો મારૈ દ્વિજ દ્રૌન ॥ ૬૯ ॥
એમ કહી બ્રાહ્મણ દ્રોણાચાર્યને અર્ધ રાજ્ય આપી^૧ દુપદે રાજ પોતાના રાજગૃહમાં આવ્યો અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે મારે કોઈ એવો પુત્ર પેદા થાય કે જે બ્રાહ્મણ દ્રોણને મારે.

શત્રુ નાશ કે લિયે દુપદ કા યતન

નાશ કરૈ કુરુ વંશ કો, એસો કરત વિચાર ।
કર્યો જજ્ઞ મિલિ રિપિન તૈં, વાંચ્યૌ દ્રવ્ય અપાર ॥ ૭૦ ॥

(૧) દુપદે દ્રોણને અર્ધ રાજ્યની રાજધાની અદિછત્રા નગરી આપીને પોતે અર્ધ રાજ્યની રાજધાની કામ્પીલ્ય નગરીમાં વસ્યો.

અને એવો પણ વિચાર કરવા લાગ્યો કે વળી કુરૂવંશનો યજ્ઞ નાશ કરે. તેથી તેણે ઋષિઓથી મળીને (એવી પ્રભેત્પતિ માટે) યજ્ઞ કર્યો, અને અપાર દ્રવ્ય વહેવ્યું અર્થાત્ પુષ્કળ ધન વાપર્યું.

इक इक द्विज कौं लक्ष गो, ऐसे दई अनेक ।

हौनहार के जोर तैं, यहां न दीनी एक ॥ ७१ ॥

વળી તે યજ્ઞમાં રાજાએ એક એક આહ્વાણને લાખ લાખ ગાયો એવી રીતે અનેક આહ્વાણોને આપી, પરંતુ ભવિષ્યની પ્રબળતાથી પૂર્વે દ્રોણને એક ગાય પણ માગી છતાં ન આપી.

अग्नि कुंड तैं प्रगट भो, धृष्टद्युम्न अरि काल ।

वेदी तैं कृष्णा भई, सात वर्ष की बाल ॥ ७२ ॥

યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિમાં અગ્નિકુંડમાંથી શત્રુનો કાળરૂપ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો અને વેદી (નાની અગ્નિકુંડિકા)માંથી કૃષ્ણા નામની સાત વર્ષની બાળકન્યકા ઉત્પન્ન થઈ.

आकाश वाणी

कहै व्योम बानी वचन, सुत करिहै द्विज घात ।

सुता तोर कुरुवंश को, करिहै भूप निपात ॥ ७३ ॥

તે વખતે આકાશ વાણીએ વચન કહ્યાં કે હે દ્રુપદ રાજા ! તારો (આ) પુત્ર આહ્વાણને હણશે, અને પુત્રી કુરૂવંશનો નાશ કરશે.

कवि कथन

सचैया

संग शिशून के द्रोनी शिशू तृन लावत और के बालरु चारत ।

ते मनुहारि कै याहिकौं दूध दयो पितु मातु तैं होय पुकारत ।

मोहिकौं गाइ मँगाइ दो यों सुनि द्रौन पांचाल कौं जाचयो धारत ।

दास स्वरूप नट्यो नृप हांसि के भो यहि रीत तृनान तैं भारत ॥ ७४ ॥

(૧) જેઓને ધન વિગેરે આપીને યજ્ઞમાં વરણ કરવામાં આવે તે આગનીધ્રા (યાજક) આહ્વાણો.

બીજાં બાળકોની સાથે બાળ અશ્વત્થામા તરણાં (ઘાસ)ને લાસે ઉપાડી લાવતો અને બીજાં લોકોનાં વાછડાં ચારતો એ આદરને લઈ કોઈ પાડોશીએ એને દૂધ આપ્યું તે પીવા પછી પુનઃ ઈચ્છા થવાથી પોતાનાં માવિત્ર પાસે આવીને રોઈને કહેવા માંડ્યો કે મને એક ગાય મંગાવી આપો, પુત્રનું વચન સાંભળી દ્રોણે પાંચાળ રાજા (દ્રુપદ)ને યાચવો ધારી તે રાજદ્વારમાં ગયો. કવિ સ્વરૂપદાસજી કહે છે કે તે બ્રાહ્મણ ગાય માગવા આવ્યો એટલે મશ્કરી કરીને તેનો ઇન્કાર કર્યો એ રીતે તરણામાંથી ભારતની ઉત્પત્તિ થઈ.

કવિત્ત

કૌંવર પદે મૈં નૃપ અર્ધ રાજ દૈન કહૌ,
રાજ પાય ગાય નર્યો હાંસી અતિ કીનીઝૈ ।
યાહી કાજ કોખ્યો દ્રૌન અલ્લ શલ્લ વિદ્યા સવૈ,
માર્ગવ તૈં લીની કુરુવંશિન કૌં દીની હૈ ।
કૌરવ દ્રુપદ હી કૌં વાંધિ રાજ વાંચ્યૌ તારૈં,
ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રૌપદી કી ઉત્પત્તી નવીની હૈ ।
દોનોં સ્વસા ભ્રાત તૈં મયો હૈ પાત ક્ષત્રિન કો,
એસે ગતિ ભારત કી તૃત કે અધીનો હૈ ॥ ૭૫ ॥

દ્રુપદ રાજાએ કુંવર પદમાં દ્રોણને અર્ધ રાજ્ય આપવા કહ્યું હતું, પછીથી રાજ પામીને તેણે અર્ધ રાજ્ય આપવું તો દૂર રહ્યું પરંતુ એક ગાય પણ દ્રોણને ન આપી અને ઉલટી અતિશય હાંસી કરી તેથી દ્રોણને ક્રોધ થયો અને તેણે પરશુરામ પાસેથી લીધેલી તમામ અસ્ત્ર શસ્ત્રની વિદ્યા કુરુવંશના રાજ-કુમારોને આપી, (દ્રુપદે પૂર્વે દ્રોણનું અપમાન કર્યું હતું તે જાણીને) કૌરવોએ દ્રુપદને બાંધીને દ્રોણનું અર્ધ રાજ્ય વહેંચી આપ્યું તેથી (દ્રુપદે યજ્ઞ કર્યો તેમાંથી) ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને દ્રૌપદીની નવીન પ્રકારે (અગ્નિમાંથી) ઉત્પત્તિ થઈ, એ બેઉ ભાઈ

અહિનથી ક્ષત્રિયોનો વિનાશ થયો, એવી રીતે ભારતની ગતિ તરણાને વશ બનેલી છે.

પાંડવોં સે કૌરવોં કા વિરોધ હોને કા વર્ણન દોહા

યમુના જલ ક્રીડત હુતે, મિલિ કુરુવંશ કુમાર ।

દિયો સુયોધન ભીમ કૌં, માદક કે વિષ માર ॥ ૭૬ ॥

(હવે પાંડવોથી કૌરવોને વિરોધ થવાનું વર્ણન વૈશંપાયન ઋષિ જન્મેજય રાજા પ્રત્યે કહે છે.)

એક વખત કુરુવંશના રાજકુમારો યમુના નદીમાં જળ ક્રીડા કરતા હતા તેવામાં દુર્યોધને ભીમને લાડમાં ઝેર આપ્યું.

બાંધિ બેલિ કે તંતુ તૈં, ઢાયોં યમુના નીર ।

લે ગયે અહો પત્તાલ મૈં, નિર્વિષ કિયો શરીર ॥ ૭૭ ॥

પછી જ્યારે ભીમસેન અચેત થયો ત્યારે તેને વેલીઓનાં દોરડાંથી બાંધીને યમુનાના નીરમાં ફેંકી દીધો એટલે નાગલોકો તેને પાતાળમાં લઈ ગયા અને તેનું શરીર અમૃતૌષધિ વડે નિર્વિષ (યથાસ્થિત) કર્યું.

અમૃત પાન કરાયકૈ, દ્વિગુન પ્રવલ કરિ તાહિ ।

માતા ઢિગ દિન અષ્ટમે, પઠ્યો ગજપુર ચાહિ ॥ ૭૮ ॥

વિશેષે અમૃતપાન કરાવીને તેને બમણો બળવાન કરીને આઠમે દિવસે હસ્તિનાપુર તેની માતા (કુંતાજી) પાસે મોકલી દીધો.

ભીમ વચન સુનિ ગુપ્ત હી, કીનો વિદુર પ્રબોધ ।

અવ નહિં સમય વિરોધ કો, કરો ક્રોધ કો રોધ ॥ ૭૯ ॥

દુર્યોધને વિષ આપ્યું એ વાત ભીમસેને જાણીને તેણે ક્રોધ ભરેલાં વચન કહ્યાં તે સાંભળીને વિદુરજીએ ગુપ્ત રીતે પ્રબોધ કર્યો કે અત્યારે વિરોધ કરવાનો સમય નથી માટે ક્રોધને રોકી રાખો.

ધર્મ કૌં રાજ્યપ્રાપ્તિ

વિદુરાદિક મન મેં સમુજિ, કોડ તૈં પ્રગટ ન કીન ।

ચતને પદ નૃપ પાંડુ કો, પિતા ધર્મ કૌં દીન ॥ ૮૦ ॥

ભીમને ક્રોધિત થવાનું કારણ વિદુર (ભીષ્મ, દ્રોણ) વિગેરે એ મનમાં સમજીને કોઈને બહેર ન કર્યું, એટલામાં પાંડુરાજાનું પદ, પિતાએ (ધૃતરાષ્ટ્રે) ધર્મને આપ્યું.

દુર્યોધન કા જ્વલિત હોના

જયોં સુયોધન આગ વિનુ પિતુ તૈં કહત નિરાશ ।

રાજ યુધિષ્ઠિર કૌં દિયો, હમકૌં નરક નિવાસ ॥ ૮૧ ॥

ધર્મને રાજ્ય મળ્યું બાણીને દુર્યોધન અગ્નિ વિના બળવા લગ્યો, અને હતાશ થઈને પિતાને કહેવા માંડ્યો કે, આપે યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય આપ્યું અને મને શું નક્કી નિવાસ આપ્યો ?

યાકે પિતુ કીનો પ્રથમ, અવ યે કરિહૈ રાજ ।

યાકે પુત્ર રુ પૌત્ર તે, કરિહૈ રાજ સુ કાજ ॥ ૮૨ ॥

આ (ધર્મ)ના પિતાએ પ્રથમ રાજ્ય કર્યું, હવે આ (ધર્મરાજ) રાજ્ય કરશે અને આના પછી આના પુત્ર અને પૌત્રો રાજ્યનાં શુભ કાર્ય કરશે.

જવ હમકૌં સવ જાનિ હૈ, ગ્યાત હીન સુવપાલ ।

દુષ્ટ કર્મ તૈં જીવિકા, કરિહિં પરિહિં દુસ્વજાલ ॥ ૮૩ ॥

બ્યારે પાંડવો જ રાજ્ય કરશે ત્યારે તો અમને બીજાં રાજાઓ જાતિહીણ બાણુશે, અને અમારી ભવિકા પણ અમે દુષ્ટ કર્મો વડે કરીશું એટલે દુખની બાળમાં જ પડીશું,

નીચ હિ સગપન જીવિકા, ઉમચ રાજ વિનુ પાચ ।

લુપ્ત પિંડોદક વિનુ સવ, વસહિં નર્ક મેં જાય ॥ ૮૪ ॥

વળી અમે રાજ્ય વિના સગપણ (સંબંધ) અને ભવિકા

(જીવન નિર્વાહ) એ બેડ નીચ જાતિમાં જ પામીશું, જેથી નીચ કર્મો વડે પિતૃઓની પિંડોદક ક્રિયા લુપ્ત થવાથી તમામ પિતૃઓ નર્કમાં જઈને નિવાસ કરશે.

અંગહીન તૈં આપ તો, લહ્યો ન નૃપ અધિકાર ।

મેરે અવયવ હીન ના, કયૌં ન દિયો સુવમાર ॥ ૮૫ ॥

ફરીથી દુર્યોધને કહ્યું કે હે પિતા ! આપ તો અંગહીન હતા એટલે રાજ્યનો અધિકાર આપે ન લીધો, પરંતુ હું કાંઈ અવયવ હીન નથી. છતાં મને રાજ્યભૂમિનો કાર્યભાર કેમ ન આપ્યો ?

ધૃતરાષ્ટ્ર કથન

પાંડૂ સાસન મૈં રહ્યો, મયો મોહિ સુખ રાજ ।

યૌં આજ્ઞા આધીન હૈં, પાંચ પાંડુસુત આજ ॥ ૮૬ ॥

દુર્યોધનનાં વચન સંભળી ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે હે દુર્યોધન ! આજ સુધી પાંડુરાજા ભારી આજ્ઞામાં રહ્યો તેથી મને રાજ્ય સુખ પ્રાપ્ત થયું અને એવી જ રીતે પાંડુના પાંચે પુત્રો ભારી આજ્ઞાને આધીન છે.

તિનકો કૈસે ત્યાગ મૈં, કરૌં ન કરો વિરોધ ।

દુહૃંધા પટહિ પ્રધાન કોઝ, વઢહિ પરસ્પર ક્રોધ ॥ ૮૭ ॥

માટે હે પુત્ર ! તેઓનો હું ત્યાગ કેમ કરું ? અને તું પણ તેમનો વિરોધ ન કરીશ, કારણ કે વિરોધ થવાથી બેઠા બાબુ કોઈ પ્રધાનો (મુખિયાઓ) ફંટાશે અને અન્યોન્ય ક્રોધ વધશે.

દુર્યોધન કથન

વિદુર વિના મીપમ અરુ, દ્રૌનાદિક પરધાન ।

કોઝ ન પટહિં તજિ મોહિકૌં, જાનહુ પિતા નિદાન ॥ ૮૮ ॥

દુર્યોધને કહ્યું કે હે પિતા ! વિદુર વિના ભીષ્મ અને દ્રોણ :

વિગેરે પ્રધાનો પૈકી કોઈ પણ મને મૂકીને કંટાશે નહિ તે આપ નક્કી બાણો.

વારુણાશ્વ પુર પઠહુ તુમ, સાત સહિત સુત ધર્મ ।

મેં ચતને રૂત રાજ કો, કરહુ હાથ સબ મર્મ ॥ ૮૯ ॥

હે પિતા ! તમે ધર્મને ભાઈઓ તથા માતા સહિત કાશીએ મોકલો, એટલામાં હું અહીં રાજ્યનો સર્વ મર્મ મારે હાથ કરી લઉં.

ધૃતરાષ્ટ્ર કથન

રુદ્ર મહોત્સવ હોત હૈ, વારુણાશ્વ પુર પુત્ર ।

જાહુ જુધિષ્ઠિર બંધુ જુત, કરિયો રક્ષા તત્ર ॥ ૯૦ ॥

પુત્રનું વચન માનીને ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે હે યુધિષ્ઠિર ! કાશીમાં રુદ્ર મહોત્સવ થાય છે માટે તમે ભાઈઓ સહિત ત્યાં જાઓ અને યજ્ઞની રક્ષા કરજો.

પાંડવોં સે વિદુર કા ગુપ્ત ઉપદેશ

વિદુર ગુપ્ત ઉપદેશ કિય, આવત જવન પ્રધાન ।

રચહિ પુરોચન લાક્ષગૃહ, મંત્ર સુયોધન માન ॥ ૯૧ ॥

પાંડવોનું પિતૃઆજ્ઞા પાલનપણું હોવાથી કાશીપુરીમાં જવાનું બાણીને વિદુરે તેઓને ગુપ્ત રીતે ઉપદેશ કર્યો કે કાશીમાં પુરોચન નામનો યવન પ્રધાન આવે છે તે દુર્યોધનનો વિચાર (મત) માનીને ત્યાં લાક્ષાગૃહ રચવાનો છે.

પઠવહુ ગુપ્ત મજૂર તિત, રહિહૈં ગુપ્ત સુરંગ ।

અગ્નિ લગૈ નિશિ નિકરિ હૌ, માત-ભ્રાત લૈ સંગ ॥ ૯૨ ॥

માટે હે યુધિષ્ઠિર ! તમે ત્યાં ગુપ્ત રીતે મજૂર મોકલો એટલે તેઓ ગુપ્ત રીતે એક સુરંગ (ભૂગર્ભનો માર્ગ) તૈયાર કરી રાખશે, તમારા ત્યાં વસવા પછી રાત્રે અગ્નિ લાગે એટલે હે ભીમસેન ! તમે માતા તથા ભાઈઓને સાથે લઈને તે સુરંગ માર્ગે નીકળી જાઓ.

આન દેશ છિપિ વિચરિયો, પૌરુષ સમય ન આજ ।

કાલ પાય ફિર કરહિગો બંધુન જુત નૃપ રાજ ॥૯૩॥

અને કોઈ અન્ય દેશમાં શુભ રીતે ફરજો, કારણ કે
અત્યારે તમારે પરાક્રમ કરવાનો સમય નથી, ફરીથી સમય
પામીને રાજા શુધિષ્ઠિર ભાઈએ સહિત રાજ્ય કરશે.

લાખાલય તૈં પાંડવોં કા વચકે નિકલ જાના

કવિચ

નીતિ ધર્મપુત્ર કી તૈં ઉગ્ર ધન્વી અર્જુન તૈં,

બલી જાનિ ભીમ અંધપુત્ર અકુલાય કૈ ।

વારણાશ્ય પુરી લાખાલય કીનો જારિવે કૌં,

જવન પુરોચન પ્રધાન કૌં પઠાય કૈ ।

જરી એક ભીલની ત્યૌં ભીલની કે પાંચોં પુત્ર,

બચે એતે વિદુર પ્રબોધ પંથ પાય કૈ ।

દોય કંઘ દોય ગોદ એક પીઠ માતા-બંધુ,

લેકૈ ભીમ ચલ્યૌ તાહિ જવન જરાય કૈ ॥૯૪॥

શુધિષ્ઠિરની નીતિથી, ધનુષ્યધારી અર્જુનના પરાક્રમથી
અને ભીમને બળવાન બાણીને અંધપુત્ર દુર્યોધને, તેઓના તેજ
દ્વેષથી અકબાઈને પાંડવોને જીવતા બાણી નાંખવાને ઇરાદો
પુરોચન નામના યવન (મલેચ્છ) પ્રધાનને મોકલીને કાશીપુરીમાં
લાખનું મકાન બનાવરાવ્યું. વડીલોની આજ્ઞાને અનુસરીને કાશીએ
ગયેલા પાંડવો તે મકાનમાં રાત રહ્યા. તેમાં અગ્નિ લાગવાથી
એક ભીલડી તથા તેના પાંચ પુત્ર બળી ગયા અને વિદુરના
પ્રબોધથી કુંતા તથા તેના પાંચ પુત્રો બચ્યા, મકાનમાં આગ
લાગી બાણી ભીમસેન પુરોચનને પકડીને બળતી આગમાં ફેંકી
દઈ એ ભાઈએ કાંધ ઉપર લઈ તથા એ ભાઈએ બગલના
આધારે બોળે રાખીને તથા કુંતા માતાને પીઠે ચડાવીને પોતે
તૈયાર કરાવેલ સુરંગ માર્ગે ચાલતો થયો.

हिडंबवध और पांडवों का द्रुपद के नगर में आना
 वन में हिडंब मारि हिडंबा कौं धारि भीम,
 पुत्र उपजाय एकचक्रा में पधारै हैं ।
 ब्राह्मण के वेष शिक्षा अन्न तैं जीविका होत,
 विप्रन के संग देश द्रुपद सिधारै हैं ।
 गांधर्व अंगारपर्ण जीति अश्वविद्या लीनी,
 भूप पुरी भृगु शाला आसन विचारै हैं ।
 व्यास आसवास देकै द्रौपद पै गौन कीनो,
 अर्जुन ने भूपन के मान मलि डारै हैं ॥९५॥

त्याथी आगण वनमां छिड'यासुरने भारीने छिड'याने
 धारषु करीने लीमसेने पुत्र (घटोत्कच) उपजवीने त्याथी पांचे
 लाछ'ओ ओकचक्रा^१ नामनी नगरीमां आव्या; ब्राह्मणने वेष
 शिक्षाना अन्नथी जेओनो लवननिर्वाह थाय छे, ओवा पांडवो
 ब्राह्मणो साथे द्रुपद राजना पांचाणदेशमां आवी पडो'य्या. त्यां
 भार्गमां अंगारपर्ण नामना गांधर्वने लतीने अर्जुने अश्व-
 विद्या (रथमां जेसवाथी घोडा घोणा थाय अने युद्धमां ते
 घोडा भरे नहि ओवी विद्या) लीधी, पछी द्रुपदराजनी राज्य-
 नगरीमां आवीने कुंभारने घेर वसवानुं विचारिने त्यां
 पांडवोओ निवास कर्यो, त्यां व्यास मुनिओ आवीने तेमने
 आश्वासन आय्यु', पछी तेओ तमाभ द्रुपदराज पासो गया.
 त्यां अर्जुने द्रौपदी स्वयंवरमां आवेला राजओनां मान भसणी
 नांभ्यां.

द्रौपदी स्वयंवर

दोहा

चार दिशा के नृपत सब, मिले द्रुपद पुर आनि ।

कियो भूप सनमान अति, सुता स्वयंवर जानि ॥९६॥

(१) ओक यक्ष नामनी नगरीमां लीमे अकसुरने भार्यो.

ચારે દિશાઓના તમામ રાજાઓ દુપદના નગરમાં આવી
મળ્યા છે, પોતાની પુત્રીનો સ્વયંવર છે એમ જાણીને દુપદ
રાજાએ તે તમામ રાજાઓનું સન્માન કર્યું.

રંગભૂમિ દિન સૌધ સમ, મંચન વૈઠે મૂપ ।

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સવતેં કહત, મગની સંગ અનૂપ ॥૧૭॥

સ્વયંવર થવાને દિવસે રંગભૂમિ પર મહેલાત જેવા સુશો-
ભિત ઊંચા માંચડાઓ પર રાજાઓ આવીને બેઠા એટલે
ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પોતાની અનુપમ (ઉપમા રહિત) બહેનને સાથે લઈ
આવીને તમામ રાજાઓને (વસ્તુ દર્શક અંગુલી નિર્દેશ ન્યાયે)
કહેવા માંડ્યો કે

યા ધનુ તેં યહ ચક્ર જ્ઞાત, કરે વેધ તતકાલ ।

હરે સોઝ જશ નૃપન કો, મમ મગની વરમાલ ॥૧૮॥

આ ધનુષ્ય વડે આ મચ્છના ચક્રનું જે તાત્કાલિક વિધન
કરે એ જ તમામ રાજાઓના જશને હરી લે અને મારી બહેન
ઓને વરમાળા પહેરાવે.

કવિ-કથન

કવિત્ત

ખોડસ વરષ કી હૈ ગતિ થકે હંસ કી સી,

કટી મૂખે સિંહ કી હૈ વાની રિપિ વીન કી ।

ઈન્દિરા સી આમા જાકી સદૂતાઈ કિસલૈ કી,

શીલતા મગની કી સી નૈન યુતિ મીન કી ।

સુરમી વસંત કી સી જોજન પ્રમાન ચલૈ,

વિદ્યા સરસ્વતી કી સી આગમ અધીન કી ।

દુપદ કી કન્યા ધન્યા રંગ મૂ પ્રવેશ કોનો,

એસી નાહિં અન્યા વાની મહી લોક તોન કી ॥૧૯॥

કવિ કહે છે કે દુપદની કન્યા સોળ વર્ષની છે, જેની ચાલ
ચાકેલા હંસના જેવી (ધીરી) છે, કમર ભૂખ્યા સિંહના જેવી

(પાતળી) છે, વાણી નારદ ઋષિના વીણાયંત્ર જેવી (મીઠી) છે, જેની શોભા લક્ષ્મીના જેવી (સુંદર) છે, નવા અંકુરવાળી કુંપળના જેવી જેના શરીરની કોમળતા છે, જેનું શીલત્વ પાર્વતી જેવું છે, નેત્રની કાંતિ માછલીના જેવી છે, જેના શરીરની સુવાસ વસંત ઋતુની સુવાસ જેવી ચાર ચાર ગાઉના પ્રમાણે પ્રસરે છે, જેની વિદ્યા સરસ્વતીના જેવી છે, જેણે શાસ્ત્રો સ્વાધીન કર્યાં છે અર્થાત સર્વ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ છે. એવી દ્રોપદીને ધન્ય છે કે જેણે સ્વયંવરની રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ત્રણે દોકની એવી વાણી થઈ કે આવી (દ્રોપદી જેવી) બીજી કોઈ નથી. (આમાં ઉપમા તથા અનન્વયાલંકાર છે.)

રાજલોક પરસ્પર વચ્ચન

સ્વયં મૂ કુમારો ભ્રાત સ્વયં મૂ કૌ અગ્ર કરી,
અનન્ય સ્વરૂપ લિયે રંગ મૂ મૈં કતરી ।
તેજ વિંબ હી તૈં સવ મૂપ ચકચૌંધે ભયે,
ચલી માનોં મોહની કૌં મોહિવે કી પૂતરી ।
કાકે ઔ ભતીજે પિતા પુત્ર મામે ભાગિનેય,
આપસ મૈં વકૈં વાની મૈં જાત તૂતરી ।
મેરી કન્યા મેરી કન્યા ભયે તિરલાજ બોલૈં,
સરસ્વતી ઔર અર્થ કીનો અદમૂતરી ॥૧૦૦॥

પોતે પોતાની મેળે પ્રગટ થયેલી કુમારિકા પોતે પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થયેલા ભાઈને આગળ કરીને અનન્ય સ્વરૂપ લઈને રંગભૂમિમાં ઊતરી છે. તેના તેજના ગિંબવડે તમામ રાજાઓ ચકિત (હિંમૂઢ) બની ગયા, રંગભૂમિમાં દ્રોપદી આવે છે તે બાણે મોહિનીને મોહ પમાડવાની પૂતળી હોય નહિ ? તેનું સ્વરૂપ જોઈને આવેલાં રાજાઓ પૈકી કાકા તથા ભત્રીજા, પિતા તથા પુત્રો, અને મામા તથા ભાણેજો, પરસ્પર તોતળી

વાણીથી બક્યે જાય છે. તેમાં “મારી કન્યા છે,” “મારી કન્યા છે,” એમ એક બીજાને નિર્લજ્જ થઈને કહે છે, પરંતુ વાણીદેવીએ તેનો કોઈ આશ્ચર્યકારક જુદો જ અર્થ કર્યો, અર્થાત “મારી કન્યા” એટલે “મારી દીકરી” એવો અર્થ થયો જેથી તેઓને તે કન્યા અગ્રાહ્ય થઈ.

કવિ કથન

દોહા

મયે નિરુદ્ધમ સકલ નૃપ, ધનુષ ચઢાવન કાજ ।

કહાં વેધવો ચક્ર સ્થલ, સોચત દ્રુપદ સમાજ ॥૧૦૧॥

મચ્છવેધ કરવા માટે ધનુષ્ય ચઢાવવામાં જ તમામ રાજાઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા, તો પછી મચ્છવેધ શી રીતે અને ? એમ જાણી દ્રુપદ રાજાનો રાજસમાજ શોધ કરવા માંડ્યો.

मच्छ वेधवे कौ अर्जुन का तत्पर होना

भीमानुज ठाढो भयो, कर समेटि शिर केश ।

महा दीन द्विज वृंद में, बाढी प्रभा विशेष ॥१०२॥

એટલામાં અર્જુન, હાથવડે માથાના વાળ સરખા કરીને જાણે થયો, એટલે અત્યંત ગરીબ ગ્રાહ્ય સમૂહમાં વિશેષ શોભા વધી.

વિપ્રલોક પરસ્પર વચન

કવિત્ત

धनुष पै गौन महा बली पांडुनंदन को,

मत्त गजराज पै ज्यों कहरी लसतु है ।

दीन द्विज भेष अग्नि भसमावच्छन्न वेष,

देखि बाल-वृद्ध-युवा ब्राह्मण हसतु हैं ।

सुयोधन आदी बड़े सूर देश देशन के,

भूपन के तेज राधा वेध तैं नसतु हैं ।

नाना जे पटाम्बर की कमर खुलत जात,

देखो ए पटाम्बर की कमर कसतु है ॥१०३॥

મહા બળવાન અર્જુનનું ધનુષ્ય પાસે જવું તે મસ્ત હાથી ઉપર સિંહના જવા જેવું શોભે છે. રાખથી ઢંકાયેલા દેવતાની પેઠે ચીંથરેહાલ ગરીબ બ્રાહ્મણના વેષમાં અર્જુનને જોઈને, આળક, યુવાન, તથા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણો હસે છે. દુર્યોધન વિગેરે દેશ દેશાંતરના મોટા શૂરવીર રાજાઓનું તેજ મચ્છવેધ કરવા જતાં નાશ પામ્યું ઇત્યાદિ જે વિવિધ પ્રકારનાં પટામ્બરો (રેશમી વસ્ત્ર) વડે કમર કસવા વાળા છે તેઓની કમરો પણ ખુલી ગઈ છે, અને જુઓ, આ કટામ્બર (કાટેલા વસ્ત્ર)ની કમર કસી રહ્યો છે !

દોહા

દાસિન કે જર વસન જ્યો, ફટે.વસન વર નાર ।

ત્યોં અંતર નર નૃપન મેં, વિવુધ ઉચરિ તિહિ વાર ॥૧૦૪॥

તે સાંભળીને કોઈ વિદ્વાન બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, હે બ્રાહ્મણ ! તમે ગમે કહો, પણ જેમ દાસીએ જરિયાની વસ્ત્રો પહેર્યાં હોય અને શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીએ કાટેલાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હોય તેમાં વિશેષ શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી ગણાય છે તેમજ આ તમામ રાજાઓ તથા આ પુરુષમાં વિશેષ તકાવત છે.

વય તૈં કુલ તૈં વિભવ તૈં, વિદ્યા તૈં નહિં હોત ।

અતિ પૌરુષ અતિ વુદ્ધિવલ, પૂરવ કર્મ-ઉદ્યોત ॥૧૦૫॥

અતિ પરાક્રમ અને અતિ બુદ્ધિબળ વયથી, કુળથી, વૈભવથી કે વિદ્યાથી પ્રાપ્ત થતાં નથી પરંતુ પૂર્વ કર્મના ઉદ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે.

કવિત્ત

બોલૈં તપવૃદ્ધ વયવૃદ્ધ ત્રિદાવૃદ્ધ વિપ્ર,

એસે જિન કહો દ્વિજ ચિન માપી રાસી હૈ ।

કહી તુમ વિપ્રન કી હાંસી હુ કરાવોગે ઇ,

ક્ષત્રિન કી ઇહાં કહાં નહિં ભઈ હાંસી હૈ ।

(૧). હસવાનો ભાવાર્થ એમ છે કે આ બ્રાહ્મણ આપણી હાંસી કરાવશે.

પાન કીનો સિંધુ કો અગસ્ત ગિરિ દાબિ દીનો,
અર્બુદ કૌં ત્રહ્મગર્ત થાપી કૌન કાસી હૈ ।
બાલ હૈ અવસ્થા યાકી કૃશ હૈ શરીર જાકો,
કો જાનૈ ? જો લક્ષવેધ યશ કો પ્રકાસી હૈ ॥૧૦૬॥

તેવામાં તપ, વય અને વિદ્યામાં વૃદ્ધ (મોટા) હતા તે
આદ્યજ્ઞાને કહ્યું કે, હે આદ્યજ્ઞા ! તમે એમ ન કહેશો કે આ
આદ્યજ્ઞ શું કરશે ? આદ્યજ્ઞ તો બુદ્ધિ અને બળનો વિના માપનો
સમૂહ છે, વળી તમે કહ્યું કે આ આદ્યજ્ઞ આદ્યજ્ઞાની હાંસી
કરાવશે, પરંતુ ક્ષત્રિયોની અહીં તથા બીજે કયાં હાંસી થઈ
નથી ? વિશેષે આદ્યજ્ઞામાં તો બુદ્ધિ અગસ્ત્ય ઋષિએ સમુદ્રનું
આચમન કર્યું, વિદ્યાચળને સુવાડીને લાંબો સોટ કરી નાંખ્યો,
“બ્રહ્મગર્ત” એ નામના વિશાળ ખાડામાં અર્બુદાચળને કાણે
ગોઠવ્યો અને કાશીપુરી કાણે સ્થાપિત કરી ? અર્થાત આદ્યજ્ઞ
એ જ. માટે આ આદ્યજ્ઞની ઉંમર નાની અને તેનું શરીર દુર્બળ
છે, પરંતુ લક્ષ્યવેધ (સચ્ચવેધ) ને વીંધવા રૂપ યશનો પ્રકાશક
એ જ હશે તો એની અત્યારે કેને બળર છે ?

અર્જુન કા અદ્ભુત પરાક્રમ—કવિ કથન

કૌન અસ્ત્ર શસ્ત્ર કી બરાબરી કરૈયા યાતૈં,
પારથ કી સૈયા એક જાયો બાર પાથ હી ।
યોધન ધૃષ્ટકેતૂ જરાસંઘ મૂરીશ્રવા,
ઔર હૂ સ્થિસાને નૈક લુચે ધનુ હાથ હી ।
ગુન કૌ ચઢાન પંચ વાન કો સંધાન ઈંચિ,
છોરિવો રૂ વેધિવો લલ્લ્યો ન હલનાથ હી ।
પર્શન ધનુ કો સૂમિ દર્શન નિશાન હૂ કો,
દેવ પુષ્પ વર્ષન દિલાનો એક સાથ હી ॥૧૦૭॥

(૧) અહીં અક્રમાતિશયોક્તિ અલંકાર છે.

અર્જુનની માતાએ એક વીર અર્જુનને જ ઉત્પન્ન કર્યો છે, તેથી એની સામે અસ્ત્ર શસ્ત્રની બરાબરી કરનાર બીજો કોણ છે? દુર્યોધન, ધૃષ્ટકેતુ, જરાસંધ, ભૂરિશ્રવા અને બીજા અનેક રાજાઓ તો જરા હાથે ધનુષ્ય ચડતાં જ લક્ષિત થયા, પરંતુ અર્જુનનું પણુચ પર પાંચ બાણો ચઢાવીને તેનું બરાબર સંધાન કરીને ધનુષ્યની પણુચનું ખેંચવું, બાણોનું છોડવું અને મચ્છવું વીંધવું વિગેરે સામે બેઠેલા બળભદ્રજી પણુ જોઈ શક્યા નહિ કે અર્જુને ઉપર્યુક્ત લાઘવતા ક્યારે કરી? અર્જુને મચ્છવેધ કરતાં તેણે ધનુષ્યનો સ્પર્શ કરવો અને મચ્છવું વિંધન થઈ પૃથ્વી પર પડ્યું તે દેખાવું તથા દેવતાઓએ પ્રસન્ન થઈને પુષ્પો વરસાવ્યાં એ ત્રણે વાનાં એક સાથે દેખાયાં.

નમાવત ધનુ શીપ નમા દિયે મૂપન કે,
મુરવી ચઢી ત્યોં ચઢી તેજી સ્વ શરીર પૈ ।
સાંધત હી રુચુ મયો સગપન સંધાન તાહિ,
એંચત હી એંચ્યો કન્યા ચિત્ત મહા વીર પૈ ।
છૂટૈ^૧ મૂઠી છૂટબોરસા કોભાર જાન્યોગયો,
વારૈ મળો દેવવધૂ અર્જુન કી ધીર પૈ ।
મચ્છ^૨ કા ગિરાનો માનોં ગજવ ગિરાનો મયે,
ઘકટે મુવાલ કે મનોરથ કી મીર પૈ ॥૧૦૮॥

અર્જુને મચ્છવેધ કરવા ધનુષ્ય નમાવતાં સામે બેઠેલા તમામ રાજાઓનાં મસ્તકોં નમાવી દીધાં, ધનુષ્યની પણુચ ચડતાં જ તેના શરીર પર તેજી ચઢી, બાણને સાંધતાં જ તેના સગ-પણુનું સંધાન થયું, અને ધનુષ્ય ખેંચતાં જ દ્રૌપદીએ મહા શૂરવીર અર્જુન પર પોતાનું ચિત્ત ખેંચ્યું, અને ધનુષ્યની દોરીથી અર્જુનની મૂઠી છૂટતાં જ પૃથ્વીના ભારનું છૂટું થવું બાણુ ગયું ઈત્યાદિ અર્જુનના ધૈર્ય પર પ્રસન્ન થઈને દેવતાઓની

(૧) અહીં મુધી સહોક્તિ અલંકાર છે.

(૨) અહીં વસ્તૂપ્રેક્ષા અલંકાર છે.

શ્રીઓ અર્જુન પર મણિઓની ન્યોછાવરી (ઘોળ) કરે છે અને મચ્છ પડ્યો એ તો બાણે એકઠા થયેલા રાજાઓના મનોરથના સમૂહ પર ગજબ પડ્યો હોય નહિ ?

જરે તરે આગ તાપૈ તેલ કો કટાહુ મરો,
તાપૈ खङ्ग पैनी धार पाय रोषि रहिवो ।

ताल सात ऊंचो चक्र भ्रमै तापै मीन नैन,
ताको व्यंच तेल बीच अधोदृष्टि चहिवो ।

दुसह कोदंड को चढान पंच वान तान,
ऊरध प्रहार मुष्ट व्योम को सो गहिवो ।

बोले^१ लोक विना वीर वासवी के कैसे बनै,

ऐसो लक्षवेध कन्या कीरति को लहिवो ॥ १०९ ॥

મચ્છવેધ કરવાનો વિધિ એવી રીતે હતો કે નીચે અગ્નિ અળે છે તે પર તેલનું ભરેલું કડાચું છે, તેના પર ખુલ્લી તરવારની તીખી ધાર પર પગ ઠરાવીને ઊભું રહેવું, સાત તાડ બેટલું ઊંચું લક્ષ્યવેધનું ચક્ર છે. તે પર ફરતા માછલાનું પ્રતિબિંબ, તેલમાં નીચાં નેત્ર કરી દષ્ટિ વડે તાકવું, અને દુઃખે કરીને પણ બેનો ભાર ન સહન થઈ શકે એવા ધનુષ્યની સાથે પાંચ બાણ ચડાવીને તેને ખેંચીને ઊંચો પ્રહાર કરવો એ અસાધ્ય કાર્ય મૂઠીમાં આકાશને પકડવાની પેઠે સાધ્ય કરવાનું હતું. કવિ કહે છે કે કન્યા અને કીર્તિને પ્રાપ્ત કરવાના કારણે રૂપ એવો લક્ષ્યવેધ વીર અર્જુન વિના બીજાથી શી રીતે બની શકે ? એમ સર્વ લોક ખોલી ઊઠ્યા.

वरमाल आरोपन

दोहा

मानहु भुव दधि मेखला, धरि छल रूप कुमारि ।

अर्जुन कौं वर कर लयो, गर वरमाला डारि ॥ ११० ॥

(૧) અહીં અનુમાન પ્રમાણ વડે બ્રાહ્મણના વેશમાં અર્જુન યથાર્થ રીતે ઝાળખાયો. (૨) અહીં કૈવાપન્દુતિ અન્તર્ગત વસ્તુપ્રેક્ષા અલંકાર છે.

મત્સ્યવેધ થયો તે જાણે પૃથ્વીએ સમુદ્રરૂપ કટિએખલા
(કંદોરા) યુક્ત કપટ વડે દ્રૌપદીનું રૂપ ધારણ કરીને અર્જુનના
ગળામાં વરમાળા આરોપીને અર્જુનને વર કરી લીધો હોય
નહિ ?

દુષ્ટ દુલ્હારી કરન તૈં, ધારી નર વરમાલ ।

રાજ શ્રિયા સુત ધર્મ કી, સવ્ર દુષ્ટન કો કાલ ? ॥ ૧૧૧ ॥

દુષ્ટ રાજની પુત્રીએ પોતાના હાથે અર્જુનને વરમાળા
આરોપી તે રાજ યુધિષ્ઠિરની તો રાજ્ય લક્ષ્મી છે અને તમામ
દુષ્ટોની કાળ સ્વરૂપ છે.

પાંડવોં કા અપને સ્થાન પૈ આના

કહિ સહદેવ સુ જનનિ તૈં, લાયે કહુ જુત રાગ ।

પૃથા કહ્યો તુમ પંચ હૂ, મુક્તહુ જુક્ત વિભાગ ॥ ૧૧૨ ॥

અર્જુનને વરમાળા પહેરાવવા રૂપ દ્રૌપદી સ્વયંવર થઈ
રહ્યા ત્યાહ પાંડવો પોતાને સ્થાનકે આવ્યા એટલે સહદેવે કુંતા—
જીને કહ્યું કે હે માતા ! અમે પ્રેમ સહિત કાંઈક લાવ્યા છીએ.
એ સાંભળી માતાએ કહ્યું કે તમે પાંચ ભાઈઓ વિભાગ
સહિત તેને ભોગવો.

યુધિષ્ઠિર કથન

કહ્યો યુધિષ્ઠિર વચન સુનિ, લાયે નૃપતિ કુમારિ ।

એક ત્રિયા હમ પંચ પતિ, ચહ કૈસો આચાર ॥ ૧૧૩ ॥

કુંતાનું વચન સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે હે માતા ! અમે
તો રાજકુમારી (દ્રૌપદી) લાવ્યા છીએ, તે એક સ્ત્રી અને અમે
પાંચ પતિ એ કેવો (ખોટો) આચાર કહેવાય !

ગુરુજન આજ્ઞા આજ લૌં, હમ નહિં ત્યાગી માત ।

પૃથા કહૈ જો મવિષ્ય હૈ, એસે હિ વ્હૈહૈ તાત ॥ ૧૧૪ ॥

(૧) અહીં ઉલ્લેખાલંકાર છે.

વિશેષે કહ્યું કે હે માતા ! અમે આજ સુધી શુરૂન (માવિત્ર વિગેરે વડીલો)ની આજ્ઞા ત્યાગી નથી, એ સાંભળી કુંતાજીએ કહ્યું કે હે પુત્ર ! જે ભવિષ્યમાં હશે તે પ્રમાણે થશે.

દ્રુપદ કૌં શોચ હોના

કરી દ્રુપદ તૈં પ્રગટ સવ, મયો નૃપતિ કૌં શોચ ।

કરૈ યુધિષ્ઠિર અનય યૌં, હૃદ્યૌં કૈસો પોચ ॥ ૧૧૫ ॥

યુધિષ્ઠિર અને કુંતાના સંવાદની હકીકત રાજદૂતોએ દ્રુપદ રાજાને બહાર કરી તે બાણીને તેને ખેદ થયો, અને ભગવાન વેદવ્યાસ રૂપે તેણે કહ્યું કે ધર્મરાજા (આવો) અન્યાય કરે, આ તે કેવું નીચું કહેવાય ?

કહ્યો દિશ્વાયો વ્યાસ ને, પૂરવ શ્રાપ^૧ સુ રૂપ ।

દ્રુપદ શીખ સુનિ વ્યાસ કી, કીનો વ્યાહ અનૂપ ॥ ૧૧૬ ॥

દ્રુપદની હકીકત સાંભળીને વ્યાસજીએ દ્રૌપદીનો પૂર્વશ્રાપ કહી સંભળાવ્યો, વ્યાસજીની શિખામણ સાંભળીને દ્રુપદ રાજાએ દ્રૌપદીનો અનુપમ વિવાહ કર્યો.

પાંડવ જીવતે હૈં સો દુર્યોધનાદિ કા જાનના

સુનત સુયોધન આદિ નૃપ, પાંડવ જીવત માન ।

દુર્જન વિષ સજ્જન અમૃત, પાન કરત ગયે થાન ॥ ૧૧૭ ॥

રાજસભામાં વ્યાસજીના મુખથી પાંડવોની હકીકત સાંભળીને તેઓ જીવે છે એમ બાણી દુર્યોધન વિગેરે રાજાઓ પૈકી દુર્જનો તેનેદ્રેષ રૂપી વિષનું પાન કરીને તથા સજ્જનો પાંડવોનું શ્રેય થવા રૂપ અમૃતપાન કરીને સર્વ પોત પોતાના સ્થાનકે ગયા.

(૧) દ્રૌપદી પૂર્વે આજ્ઞાણી દીકરી હતી. બાળ વયમાં વિધવા થતાં તેણે શંકર ભગવાનની તપશ્રય્યા કરી, તેથી શંકરે પ્રસન્ન થઈ વર માગવા કહ્યું ત્યારે તેણે “વર ઘો” એ શબ્દ પાંચ વાર કહ્યો એટલે શંકરે કહ્યું તથાસ્તુ.

कृष्ण और द्रुपद का दायज देना

कृष्ण द्रुपद दोनों दिये, गज हय रथ अरु दास ।

कछु दिन पांडव द्रुपदपुर, हरिजित कियो निवास ॥ ११८ ॥

विवाह थर रह्या पछी द्रुपद राज्या तथा मोसाणा^१ पेठे श्रीकृष्ण द्रौपदीने तथा पांडवोने दायजमां छाथी, घोडा, रथ अने दास दासीओ विगेरे आप्युं, पछी पांडवोने श्रीकृष्ण संहित द्रुपद राजना नगरमां डेटलाक द्विस निवास क्यो।

शत्रुनाश के उपाय के लिये दुर्योधन का मंत्र

छंद पद्धरी

इह सुनो वात धृतराष्ट्र आप, सुत पांडु जियत बढते प्रताप ।

करि हर्ष घोष दुंदुभि दिवाय, इह सुनत सुयोधन निकट आय ॥ ११९ ॥

कहि हर्ष कियो क्यो शोक थान, मम शत्रु बढत सुनि अप्रमान ।

नृप कह्यो विदुर की शंकर काज, शोकहि छिपाय किय हर्ष आज ॥ १२० ॥

पांडुना पुत्रो (पांडवो) वधते प्रतापे लवे छे ओ वात धृतराष्ट्रे सांलणीने पोते नगरां पर उंका देवरावी हर्षनाद नखेर क्यो, ते सांलणी दुर्योधने पिता पासे आवीने कहुं के डे पिता ! मारा शत्रुओ (पांडवो)ने अप्रमाण (लेतुं साय न थर शके तेवा) वधता सांलणी शोकने ठेकाणे तमे हर्ष केम क्यो ? ते सांलणी राज धृतराष्ट्रे कहुं के पांडवो लवे छे अने हुं शोक करं तो विदुर मारा पर नाराज थाय ओ शोकने लीधे मे आवे शोकने छुपावीने हर्ष क्यो छे.

किय मंत्र करन सकुनी बुलाय, अब करौ शत्रु नाशक उपाय ।

कोड पठवें द्विज अपने अधीन, दै विप हि मारि डारे अरीन ॥ १२१ ॥

अथवा नृप द्रौपद कौ फटाय, फिर मारि गेरहू विन सहाय ।

अथवा कछु छल वहै भीम नाश, विन भीम सुलभ सब जुक्त त्रास ॥ १२२ ॥

(१) दुंताण श्री कृष्णनां शरथ थाय तत्संधे.

પછી દુર્યોધને કર્ણ તથા શકુનિને જોલાવીને વિચાર જોઠવ્યો કે હવે શત્રુઓને નાશ કરવાનો ઉપાય કરો, આપણે વશ હોય એવા કોઈ બ્રાહ્મણને મોકલીએ તે ઝેર દઈને શત્રુઓ (પાંડવો)ને મારી નાંખે અથવા દુપદને તેઓથી ફંટાવે (બુદ્ધો પાડે) પછી તેઓ સહાય વિનાના થાય એટલે આપણે તેઓને મારી પાડીએ, અથવા કોઈ પણ કપટ વડે જો ભીમનો નાશ થાય તો પછી ભીમ વિના બીજા બધા ત્રાસયુક્ત હોય તો પણ સુલભ છે.

ચોં કહૈં સુયોધન મત અનેક, इत सुनत न मानी करन एक ।

ए किये जतन तुम नृपति आदि, विनु सिद्ध भये ते सकल वादि ॥ १२३ ॥

है आज्ञा मोकहँ सैन्य कोश, विनु सैन्य कोश अरि है निरोष ।

जो प्रबल होहि ते हतहि मोहि, मैं प्रबल विना अरि करिहु तोहि ॥ १२४ ॥

એ પ્રમાણે દુર્યોધને અનેક વિચારો દર્શાવ્યા, પરંતુ તે સાંભળીને કર્ણ એકે વાત માની નહિ, અને કહ્યું કે હે દુર્યોધન ! તમે પ્રથમ એ ઉપાયો કર્યા છે જે સિદ્ધ થયા વિના સર્વ વ્યર્થ ગયા છે, પરંતુ મને તમે લશ્કર તથા ખબ્બના સાથે આજ્ઞા આપો તો હું શત્રુઓ સામે લડવા જાઉં, કારણ કે શત્રુઓ અત્યારે લશ્કર તથા ખબ્બના વિનાના રોષરહિત અર્થાત અસત્તાવાન છે, એટલે જો તેઓ પરાક્રમવાળા થશે તો મને મારશે, અને જો હું પરાક્રમવાળો થઈશ તો તને શત્રુરહિત કરીશ.

करण कथन

दोहा

निकट विना पख बाल वच, मिटे न सुगम उपाय ।

दूर सपक्ष किशोर तन, यों कस सकहि मिटाय ॥ १२५ ॥

વળી કર્ણે કહ્યું કે હે દુર્યોધન ! જે વખતે તેઓ નજીક અને નાની ઉંમરના અને કોઈની પણ સહાયતા વિનાના હતા તે વખતે તેઓ સુગમ ઉપાયથી માર્યા મરે તેમ હતા છતાં તું

તેઓને ન મારી શક્યો તો અત્યારે તો જેઓ છેટા છે, સહાયતાવાળા છે અને કિશોર (સોળ વર્ષ જેટલી વયના વિશેષે તરૂણ) શરીરવાળા છે તેઓને તું શી રીતે મારી શકીશ ?

કવિ કથન-ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ ઉવાચ

કહ્યો ભીષ્મ અરુ દ્રોણ કૃપ, નૃપ જીવહુ જિય નીક ।

તુચ્છ બુધિન કે કહન તૈં, નહિં વિરોધ ચહ ઠીક ॥ ૧૨૬ ॥

ઉપર પ્રમાણેના વિચારો જાણવામાં આવતાં ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય અને કૃપાચાર્યે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે હે રાજા ! તું જીવતર તો સાડું જીવે છે? અર્થાત આવી રીતે તારું જીવવું અયોગ્ય છે. કેમકે આ હલદી બુદ્ધિવાળાઓએ કહેવાથી વિરોધ કરવો તે ઠીક નથી.

इनके अनुमत तैं विदुर, जेष्ट वंधु समझाय ।

कह्यो अर्ध भू दीजिये, सब दूषण मिटि जाय ॥ १२७ ॥

ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિના મતને અનુસરીને વિદુરે મોટા ભાઈ (ધૃતરાષ્ટ્ર) ને સમજાવીને કહ્યું કે અર્ધ ભૂમિ પાંડવોને આપો એટલે વિરોધતા રૂપ તમામ દૂષણો ટળી જાય.

धृतराष्ट्र का पांडवों को बुलायके अर्ध राज्य देना

छंद पद्धरी

धृतराष्ट्र भूप गुरु वचन धारि, सोइ नीति जानि कुल वृद्ध सारि ।

विदुर कौं पठ्य तिन्ह लैन काज, दिय अर्ध भूमि सब राज साज ॥ १२८ ॥

दिय इन्द्रप्रस्त बैठक विशाल, किय राज्य युधिष्ठिर कलुक काल ।

इक दिवस आय नारद रिषीश, इन्ह पूजा किय उन्ह दिय अशीष ॥ १२९ ॥

રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે શુરૂ (ભીષ્મ, દ્રોણાદિ વડીલો)નાં વચન હૃદયમાં ધારણ કરીને, તમામ રીતે કુળની વૃદ્ધિ થાય એ નીતિ જાણીને વિદુરજીને પાંડવોને જોડાવી લાવવા મોકલ્યા, તેઓ આવ્યા એટલે તમામ પ્રકારના રાજ સાજ (છત્ર, ચામર, સૈન્ય,

કેશ) સાથે અર્ધ રાજ્યભૂમિ આપી, અને રાજ્યગાદી પર બેસવા માટે રાજધાનીનું મોટું શહેર નામે ઈંદ્રપ્રસ્થ આપ્યું, ત્યાર બાદ યુધિષ્ઠિરે કેટલોક સમય રાજ્ય કર્યું, એક દિવસ નારદ મુનિ પાંડવો પાસે આવ્યા. તેઓની પાંડવોએ પૂજા કરી એટલે ઋષિએ એઓને આશીર્વાદ આપ્યો.

सुंदोपसुंद आख्यान शुद्ध, समजाय कह्यो बांधव विरुद्ध ।
सो भ्रात तिलोत्तम त्रिया व्याज, कट परे सुरन को भयो काज ॥१३०॥
तुम हू जुत प्रीति सु नियम लीन, इक त्रिया पंच रहियो अधीन ।
तथास्तु कह्यो मिलि पंच भ्रात, तुमक ह्यो नियम हम करहिं तात ॥१३१॥

ત્યાર પછી ઋષિએ પાંડવોને સુંદ અને ઉપસુંદના આખ્યાનની ચોખવટ સમજાવીને તે બે ભાઈઓને પરસ્પરનો વિરોધ કહ્યો કે હે પાંડવો ! એ બે ભાઈ તિલોત્તમા નામની સ્ત્રીના છળથી સામસામા લડીને કપાઈ મુવા અને વગર પરિશ્રમે દેવતાઓનું કાર્ય થયું, એટલે તેવું પરિણામ ન આવવા માટે તમે પણ પ્રેમયુક્ત નિયમ લઈને પાંચે ભાઈઓ એક સ્ત્રી (દ્રૌપદી) ને વશ રહેજો, ઋષિનું વચન સાંભળીને પાંચે ભાઈઓએ તેમ કરવા કબૂલ કરીને કહ્યું કે આપે કહેલો નિયમ અમે જરૂર કરીશું.

द्रौपदी के लिये पांडवों का नियम दोहा

द्रुपद सुता ढिग एक पति, हुय तहां द्वितिय न जाय ।
जाय सु द्वादश वर्ष बन, जुत ब्रह्मचर्य विहाय ॥ १३२ ॥

(૧) હરિણ્યકશ્યપુના વંશજ નિકુલદેવના પુત્ર સુંદ અને ઉપસુંદ એ બે ભાઈઓએ તપ કરી બ્રહ્મા પાસેથી વરદાન માગ્યું કે અમે બેઉ સામસામા લડીએ તો જ મરીએ તે સિવાય કોઈથી પણ ન મરીએ. બ્રહ્માએ ત્યારતુ કહ્યું, ત્યાર બાદ તેઓ જગતમાં ઉત્પાત કરવા માંડ્યા ત્યારે દેવતાઓએ એક તિલોત્તમા નામની અપ્સરા મોકલી જેના છળથી તેઓ સામ સામા લડીને કપાઈ મુવા.

નારદ ઋષિના ઉપદેશ પ્રમાણે દ્રૌપદી માટે પાંડવોએ એવો નિયમ બાંધ્યો કે દ્રૌપદી પાસે એક પતિએ રહેવાની અવધિમાં ત્યાં બીજો ન જાય અને જો જાય તો તે બ્રહ્મચર્યયુક્ત બાર વર્ષ વનમાં વ્યતીત કરે.

અર્જુન સમીપ ફક વ્રાહ્મણ કા પુકાર

છંદ પદ્ધતી

કોઇ દિવસ ગયે ફક વિપ્ર આય, પરિપંથિ હે ગયે પ્રવલ સાથ ।

અર્જુન સમીપ કિય દ્વિજ પુકાર, તુમ મહા છત્રિ હમ નિરાધાર ॥ ૧૩૩ ॥

મમ વિત્ત છુડાવહુ પૃથાનંદ, કરિયે સવ દુષ્ટન કો નિકંદ ।

પાંડવોએ ઉપયુક્ત નિયમ પાળતાં કેટલાક દિવસ જવા બાદ, કોઈ ધારપાડુઓનો પ્રબલ સાથ એક બ્રાહ્મણનું ઘણું (ગાય આદિ પશુઓનું ટોળું) લઈ ગયો, તે બાણીને તે બ્રાહ્મણે અર્જુન પાસે આવીને પોકાર કર્યો કે તમે મહા ક્ષત્રી છો અને અમે નિરાધાર (અબળ) છીએ, માટે હે પૃથાનંદ ! (કુતાના પુત્ર અર્જુન) માટે તે હરાઈ ગયેલું ઘણું પાછું વાળી આપો અને એ તમામ દુષ્ટોનો નાશ કરો.

અર્જુન ઉવાચ

અંતઃપુર મેરે અસ્ત્ર આહિ, તહાં ભૂપ ત્રિવિહિ જુત સમય નાહિં ॥ ૧૩૪ ॥

કહુ જેજ કરહુ લાવહુ છુડાય, મયો વિપ્ર સુનત વ્યાકુલત માય ।

અર્જુન દ્વિજ આતુર લલિ અમીત, હે શસ્ત્ર સમર કરિ શત્રુ જીત ॥ ૧૩૫ ॥

દ્વિજ કૌં વિત દૈ નિજ ગૃહ પઠાય, કિય અરજ યુધિષ્ઠિર નિકટ આય ।

કીજિયે હુકમ વનવાસ કાજ, વહ કિયો નિયમ સુધ કરહુ આજ ॥ ૧૩૬ ॥

તે સાંભળી અર્જુને કહ્યું કે હે બ્રાહ્મણ ! મારાં અસ્ત્રશસ્ત્ર અંતઃપુરમાં છે, ત્યાં યુધિષ્ઠિર રાજા સ્ત્રી (દ્રૌપદી) સહિત છે, એટલે અત્યારે ત્યાં જવાનો સમય નથી, થોડીક વાર બિભા રહો હું છોડાવી લાવીશ, એ સાંભળી બ્રાહ્મણ બ્યાકુળ લાવવાળો થયો. અર્જુને બ્રાહ્મણની આતુરતા જોઈને નિર્ભયપણે શસ્ત્ર લઈને

યુદ્ધમાં શત્રુઓથી જીત કરી ગ્રાહણને તેનું ધણ પાછું વાળી.
આપી તેને ઘેર મોકલ્યો, પછી યુધિષ્ઠિર પાસે આવીને અરજ
કરી કે મોટાભાઈ! આપે ઓલ્યો કરેલો નિયમ આજે યાદ
લાવીને મને આપ વનવાસ જવાનો હુકમ આપો.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ

મैं करत हुतो नित नियम तात, कछु दोष नहीं तुम अनुज भ्रात ।
तेरो विजोग मोहि असहमान, अत्र हि कछु करिये पुन्य दान ॥१३७॥
અર્જુનનાં વચન સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે (ધર્મ રાજાએ) કહ્યું
કે હે ભાઈ! તું અંતઃપુરમાં આવ્યો ત્યારે હું નિત્ય નિયમ
(પૂજાપાઠ) કરતો હતો, અને તું નાનો ભાઈ છે તેથી આપણા
બાંધેલા નિયમમાં ભંગ થવા રૂપ તારો કાંઈ દોષ થતો નથી,
વળી તારો વિયોગ મારાથી વેઠાશે નહિ માટે અહીં રહીને કાંઈ
પુણ્ય દાન કર.

કવિ કથન-અર્જુન ઉવાચ

नर करी अरज आधीन होय, छल धर्म न साधैं महत लोय ।
आचरन बड़न को लखि विरुद्ध, चहुँ बरन होय विपरीत बुद्ध ॥१३८॥
ધર્મરાજાનાં વચન સાંભળીને અર્જુને નમ્રતા યુક્ત
ફરીથી અરજ કરીકે મોટા પુરૂષો કપટ વડે ધર્મ સાધ્ય ન કરે.
મોટાઓનાં વિરૂદ્ધ આચરણ જોઈને ચારે વર્ણ વિપરીત
બુદ્ધિવાળી થાય.

અર્જુન કા વનગમન

यहि कहि रु विजय वन गमन कीन, कोटेक स्वर्न रिपि संग लीन ।
जमुना तट संध्या करत बेर, ऊलुपी नागकन्या सुहेर ॥१३९॥
રતિ કાજ નરહિ જાચ્યો સુ નારિ, વ્રહ્મચર્ય વહ્યો અર્જુન વિચારિ ।
ऊलुपी कह्यो ऐसो नकार, करि होत भ्रूणहा नरः उदार ॥१४०॥
इक निशा रह्यो नर अहिनिकेतु, भो इरावान सुत तास हेतु ।
એ પ્રમાણે કહીને કેટિક સુવર્ણ અને ઋષિઓને સાથે

લઈને અર્જુને વનમાં ગમન કર્યું, પછી એક દિવસ જમુના નદીના કિનારા પર સંધ્યા કરતી વખતે અર્જુનને ઊલૂપી નામની નાગકન્યાએ જોયો અને તે ઋતુમતી હોવાથી તેણે રતિ સંયોગ માટે અર્જુનને યાચના કરી એટલે અર્જુને વિચાર કરીને કહ્યું કે મારે પ્રદક્ષયન વ્રત છે, ત્યારે ઊલૂપીએ કહ્યું કે હે ઉદાર અર્જુન ! તમે આમ નકાર કરીને બ્રૂણુહા (ગર્ભનું બાળક હણુનાર) થશો, કેમકે મેં ઋતુસ્નાન કરેલું છે. એ સાંભળી અર્જુન એક રાત્રિ તેની પાસે નાગનિવાસમાં રહ્યો, તે કારણથી ઈરાવાન નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો.

કોડ કાલ ગ્રાચિ દિશિ ગમન કીન, તીર્થાટન દક્ષણ પંથ લીન ।
 પથ બિકટ જાનિ નર જુત અનંદ, સર્વ ક્રિયે વિસર્જન વિપ્રવ્રંદ ॥૧૪૧॥
 મણિપૂર નગ્ર કીનો પ્રવેશ, નર લચી તહાં પુત્રી નરેશ ।
 જાત્રી નૃપ પૈ નૃપસુતા જાય, નૃપ કહત નરહિ કારન સુનાય ॥૧૪૨॥

કેટલોક સમય વીત્યા પછી ત્યાંથી અર્જુને પૂર્વ દિશા તરફ ગમન કર્યું, અને પછી તીર્થાટન માટે દક્ષિણ દિશાનો પંથ પકડ્યો. એ માર્ગ અતિ વિકટ જાણીને અર્જુને આનંદયુક્ત સાથે લીધેલા તમામ વિપ્રવ્રંદને પાછું વાળીને અર્થાત ત્યાંથી વિદાય કરીને પોતે એકલો જ આગળ ચાલતો થયો, કેટલોક પંથ કાપ્યા પછી અર્જુને મણિપુર નામના નગરમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યાં અર્જુને રાજપુત્રી જોઈ એટલે તેણે રાજા પાસે જઈને તે રાજપુત્રીની યાચના કરી, તે સાંભળી અર્જુનને તે રાજા પોતાની પુત્રી બાળતનું કારણ કહી સંભળાવે છે.

નૃપ ઉવાચ

દોહા

શિવ વરતૈ મમ વંશ હી, એક હિ સંતતિ હોય ।

મેરે રૂહ પુત્રો મરે, તુમહિ સમરપૌ સોય ॥ ૧૪૩ ॥

(૧) તે રાજાનું નામ ચિત્રવાહન હતું.

ચાકે જો કોડ પુત્ર વ્હૈ, દેહુ રાજ મમ કાજ ।

અર્જુન કહ્યો તથાસ્તુ તવ, કિયો વ્યાહ જુત સાજ ॥ ૧૪૪ ॥

ચિત્રવાહને કહ્યું કે હે અર્જુન ! મહાદેવના વરદાન વડે

મારા વંશમાં એક જ સંતાન થાય છે. તેમાં મારે ત્યાં આ પુત્રી થઈ છે તે તમને આપું, પણ આને જો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો મારા રાજ્ય માટે તમારે મને તે આપવો. એ સાંભળી અર્જુને તેમ કરવા કહ્યું એટલે ઠાઠમાઠથી તે રાજ્યએ પોતાની પુત્રીનો વિવાહ અર્જુન સાથે કર્યો.

બભ્રુવાહનોત્પત્તિ

બભ્રુવાહ તાકો મયો, ત્રીન વર્ષ ગયે વીત ।

તજિ સુત જુત ચિત્રાંગદા, અર્જુન ચલે નર્ચિત ॥ ૧૪૫ ॥

તે રાજપુત્રીનો બભ્રુવાહન નામનો પુત્ર થયો તેને તથા

તેની માતા ચિત્રાંગદાને ત્યાં જ મૂકીને અર્જુન ત્રણ વર્ષ વીત્યાં ત્યાં સુધી રહીને નિશ્ચિંતપણે આગળ ચાલતો થયો.

અર્જુન કા પંચતીર્થાદિ મેં ગમન

અચ્છર પંચ ઇન્દ્રલોક કી, રિષિ શ્રાપ કૌં પાય ।

પંચતીર્થ મહિ ગ્રાહની, નર વિચરત તહાં આય ॥ ૧૪૬ ॥

કરિ ઇનકો ઉદ્ધાર પુનિ, કિય આનર્ત પ્રવેશ ।

રૈવતગિરિ ઉત્સવ તહાં, મિલિ જદુવંશ અશેષ ॥ ૧૪૭ ॥

આગળ ચાલતાં ઇન્દ્રલોકની પાંચ અપ્સરાઓ કેઈ ઋષિના

શ્રાપથી પંચતીર્થમાં આહિણીઓ થઈ હતી ત્યાં અર્જુન આવ્યો,

અને એઓનો ઉદ્ધાર કરીને તે આનર્ત (ઓખામંડળ અન્તર્ગત

સૌરાષ્ટ્ર) દેશમાં આવ્યો, તે વખતે ત્યાં ગિરનાર પર્વત પર

ઉત્સવ હોવાથી તમામ જદુવંશીઓ એકઠા થયા હતા.

સુમદ્રાહરણ

પદ્ધરી છંદ

કૃષ્ણાદિ મિલે અતિ હેત કીન, નિત હોત તહાં ઉચ્છવ નવીન ।

ચક્ર દિવસ ગિરિ હિ પરિક્રમતિ આઈ, લખિ નરહિ સુમદ્રા અતિ લુભાઈ ॥ ૧૪૮ ॥

પરસપર દેખિ નર ભગનિ પ્રીત, મુસક્કયાય કહ્યો હરિ જગતમીત ।
ચોં કહા લલત નર ત્રિયા ઓર, ચિત કહ્યો નર જુ મમ લિયો ચોર ॥૧૪૯॥

તેમાં કૃષ્ણ વિગેરે અતિ પ્રેમ કરીને અર્જુનને મળ્યા, ત્યાં હંમેશાં નવીન ઉત્સવ થાય છે. એક દિવસ સ્ત્રી મંડળ પર્વતની પ્રદક્ષિણા કરતું હતું તેમાં સુભદ્રા અર્જુનના સામું જોઈને અત્યંત દોષાઈ. પોતાની બહેનની અને અર્જુનની પરસ્પર પ્રીતિ જોઈને જગતના હિતૈષી શ્રીકૃષ્ણે હસીને કહ્યું કે હે અર્જુન ! આમ સ્ત્રી તરફ શું જુએ છે ? એ સાંભળી અર્જુને કહ્યું કે એણે મારું ચિત્ત ચોરી લીધું છે.

શ્રીકૃષ્ણ કહ્યો મમ ભગનિ સોચ, કરિ જાહુ હરણ જો પ્રીતિ હોય ।
વલભદ્ર સહોદર જુત વિધાન, દુર્યોધન કોં કિય ચહત દાન ॥૧૫૦॥
અપનો રથ દારુક જુત ઉદાર, દિય કૃષ્ણ કિયો નર હરન નાર ।
સુનિ કોપે જદુકુલ સકલ સૂર, તન કસે કવચ રન વજે તૂર ॥૧૫૧॥
રૂઢ સુનત વોલિ હલધર અહેત, કરિહોં નર કૌરવ મૂ નિકેત ।

અર્જુનનાં વચન સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે હે અર્જુન ! એ મારી બહેન છે, એના પર તારી પ્રીતિ હોય તો તું એનું હરણ કરી જા, કેમકે મારો મોટોભાઈ બળભદ્ર વિધાન યુક્ત એનું દાન દુર્યોધનને કરવા ઇચ્છે છે. એ પ્રમાણે અર્જુનને કહીને ઉદાર એવા શ્રીકૃષ્ણે દારુક નામના સારથિ સહિત પોતાનો રથ આપ્યો એટલે અર્જુને સુભદ્રાનું હરણ કર્યું. એ સાંભળીને ચતુરુજાતા તમામ શૂરવીરો કોપ્યા, અને શરીર પર બખ્તર કસ્યાં, તથા રણશિંગાં વાગવા માંડ્યાં, એ સાંભળીને બળભદ્ર ક્રોધ યુક્ત બોલ્યા કે હું અર્જુનાદિ કુરૂવંશીઓને પૃથ્વીગત (જમીન દોસ્ત) કરીશ.

શ્રીકૃષ્ણોવાચ

દોહા

હવિન કી કન્યા અપન, લઈ હરન કર લાર ।

અર્જુન લે ગયો આપની, યામેં કહા વિચાર ॥ ૧૫૨ ॥

વિગર જુદા જુદાંશ કે, હરન ભયો જશ રીત ।

જુધ તૈં લૈ જૈહૈ અજશ, હૈ અર્જુન જગ જીત ॥ ૧૫૩ ॥

બળદ્રાણને શાંત કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, હે ભાઈ ! આપણે ક્ષત્રિયોની કન્યાઓનાં હરણ કરી લાવ્યા છીએ તો પછી અભુત આપણી કન્યા લઈ ગયો એમાં શો વિચાર ?

યુદ્ધ વિના હરણ થયું તેમાં તો યદુવંશીઓનો યશ રહ્યો છે અને અભુત વિશ્વવિજયી છે તેથી યુદ્ધ કરીને લઈ જશે તો આપણો અપયશ થશે અર્થાત જે થયું છે તે યથાર્થ થયું છે એમ કહીને શ્રીકૃષ્ણે બળદ્રાણને શાંત કર્યા.

યદુવંશિયોં કા દાયજ દેને કોં જાના

હંદ પદ્ધરી

અવ તો દત્ત કારન દાસિ દાસ, હય ગજ રથ લૈ ચલિયે હુલાસ ।

બલભદ્ર કહ્યો તુમ વહત સોય, કરિયે વિચાર કયોં વિલમ હોય ॥ ૧૫૪ ॥

સબ ચલે સાજ ચતુરંગ સેન, દાયજો સુમદ્રા કાજ દેન ।

આભરન વસન હય ગજ અનેક, કુરુ-જદુન પરસ્પર દિયે કેક ॥ ૧૫૫ ॥

પ્રતિ રહે કેડક દિન ઇન્દ્રપ્રસ્થ, શીખ લૈ ચલે જદુવંશ સ્વસ્થ ।

વિશેષે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે હવે તો સુલદ્રાણને દાયજે આપવા માટે હાથી, ઘોડા, રથ, ઘાંસ ઘાસીઓ વિગેરે લઈને હર્ષયુક્ત ચાલો, એ સાંભળી બળદ્રાણએ કહ્યું કે હે ભાઈ ! તમે એ જ ઇચ્છો છો, તો પછી વિચાર કેમ કરો છો ? કારણ કે વિલંબ થાય છે, એમ કહીને તમામ યદુવંશીઓ ચતુરંગિણી (હાથી, ઘોડા, રથ અને ખ્યાદા) સેનાનો સાજ સળને સુલદ્રાને દાયજે આપવા માટે ચાલ્યા, અને ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં પહોંચ્યા. ત્યાં તેઓનું સંપૂર્ણ સ્વાગત થયા બાદ, હાથી ઘોડા ઘરેણાંઘાંડાં વસ્ત્ર વિગેરે જદુવંશી તથા યુરુવંશીઓએ પરસ્પર બહુ જ સારી રીતે આખ્યાં-લીધાં, પછી કેટલાક દિવસ યદુવંશીઓ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં રહ્યા, ત્યાર બાદ તેઓ રણ લઈને પોતાના સ્થાનકે ચાલ્યા.

ખાંડવ વન દહન વર્ણન

શ્રીકૃષ્ણ રહિ અર્જુનહિ સંગ, ઇક દિવસ ગ્રીષ્મ ઋતુ ધરિ ઉમંગ ॥૧૫૬॥
 ટાંકવ ઢિંગ જમના જલ વિહાર, તિન કાજ મયે નર હરિ તયાર ।
 લૈ સીસ યુધિષ્ઠિર ઝમૈ વીર, તરુનીન જુક રવિ સુતા તીર ॥૧૫૭॥
 જુત જ્ઞાનપાન નાટક વિધાન, કોઝ કાલ રહે ક્રીડા સમાન ।
 વિદુ વૈટે પુનિ એકાંત વીર, તિહિ સમય અગ્નિ ધરિ દ્વિજ શરીર ॥૧૫૮॥
 કહિ વચન ટાંકુ વન દગ્ધ કાજ, મમ મયો અજીરન મિટહિ આજ ।

શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનની સાથે જ રહ્યા, એક દિવસ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ઉમંગ ધારણ કરીને ખાંડવ વનની પાસે જમના નદીના જળમાં વિહાર કરવા માટે અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ તૈયાર થયા, અને તે બંને વીરો ધર્મરાજની રજા લઈને સ્ત્રીઓ સાથે જમના નદીને કાંઠે ખાનપાન અને નાટકના વિધાન સાથે કેટલોક સમય ક્રીડા કરવા બેઠલું રહ્યા; પછી એક વીરો એકાંતમાં બેઠા હતા ત્યારે અગ્નિદેવ બ્રહ્માણુનું શરીર ધારણ કરી ત્યાં આવ્યા, અને “ મને અણુ થયું છે તે આજે મટશે ” એમ કહીને ખાંડવ વન બાળવા માટે કહ્યું.

કહિ અર્જુન હરિ જુત પ્રણિત કીન, યહ વન સુરેન્દ્ર રક્ષા અધીન ॥૧૫૯॥
 એસે હુઃઘૈ વાહન અસ્ત્ર મીત, તવ તૃપ્ત કરૈ સુર-અસુર જીત ।
 લૈ દયો વ્રહ્મારથ અગ્નિ પાથ, ગાંડીવ ધનુષ દ્વૈ અશ્વય માથ ॥૧૬૦॥
 કૃષ્ણ કૌં સુદર્શન દયો તત્ર, જારિવે ટાંકુવન લગ્યો જત્ર ।
 સુનિ ઇન્દ્ર ટાંકુ રક્ષક પુકાર, ત્રિભુવનાધીશ કિય જુથ તયાર ॥૧૬૧॥

અગ્નિદેવનાં વચન સાંભળી અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ સહિત વિનયથી કહ્યું કે હે અગ્નિદેવ ! આ વન ઇંદ્રની રક્ષા તબે છે, માટે એવાં વાહન તથા અસ્ત્ર-શસ્ત્ર હોય તો હું સુર તથા અસુરોને જીતીને તમને તૃપ્ત કરું, અર્જુનનાં વચન સાંભળી અગ્નિદેવે બ્રહ્મા પાસેથી રથ, વરુણદેવ પાસેથી ગાંડીવ નામનું અનુપમ અને અક્ષય તથા શત્રુજીત એ નામનાં બે ભાથાં અર્જુનને

दावी आभ्यां, त्यां श्रीकृष्णे सुदर्शनं यत्क आभ्युः अग्निश्चे
आपेदां वाहनं तथा शस्त्रं लब्धं न अर्जुनं न्यां भांडवपनने
भाजया भांडयो के भांडवपनना रक्षकोनो पोडार सांखणी धन्त्रे
त्रिभुवनाधीश (श्रीकृष्ण) साथे युद्धनी तैयारी करी.

इन्द्र और अर्जुन का युद्ध

इह और इन्द्र अहिं दनु अपार, इह और पृथानंदन उदार ।
कलु काल भयो संग्राम कुध, बढि पर्यो पिता पुत्र हु विरुद्ध ॥१६२॥
दिय आज्ञा घन कौं देव देव, इत रच्यो सरा पंजर अजेव ।
द्वादश घन अहुटे हीन दर्प, मय दैत्य वच्यो पुनि एक सर्प ॥१६३॥
खग चार रिषापुत्रन विहीन, वन भौ दैत्यन जुत भस्म लीन ।
नहिं भयो मेघ जुत वन वचाव, गो इन्द्र स्वर्ग शांतिक सुभाव ॥१६४॥

એક બાબુ નાગ તથા અપાર દૈત્યો અને ઈન્દ્ર તથા એક
બાબુ ઉદાર એવો અર્જુન, કેટલોક સમય એઓનું ભયંકર
યુદ્ધ થયું, તેમાં પિતા પુત્રનો વિરોધ વધી પડ્યો, પછી ઈન્દ્રે
મેઘરાજને આજ્ઞા આપી એટલે અહીં અર્જુને બાણનું એક
મોટું પાંજર રચ્યું કે જે કોઈથી ન ભૂતી શકાય, બારે મેઘ
બિપદી આવ્યા તે ગર્વહીન થયા અર્થાત તેઓથી કાંઈ ફેરેહ ન
થઈ, અને બાંડવવન સર્પો તથા દૈત્યો સહિત બળીને ભસ્મ
થયું, તેમાંથી મય નામનો દાનવ, એક તક્ષક નાગનો પુત્ર,
અશ્વસેન અને મંદ્યાલ ઋષિના સાર્જીક પક્ષી રૂપ ચાર પુત્ર,
એટલાં જ બચવા પામ્યાં, ઈન્દ્રથી બાર મેઘો સહિત વનનો બચાવ
ન થયો તેથી તે શાંત સ્વભાવે સ્વર્ગમાં ગયો.

अर्जुन को मयदानव से सभा आदि की प्राप्ति

मारते चक्र मय कौं मुरार, शरणागत अर्जुन लिय उबार ।
तिन दई सभा विपरीत तत्र, जल थल हि भ्रांत अध उर्ध्व जत्र ॥१६५॥
इह गदा भीम कारन अनूप, शंख देवदत्त सुंदर स्वरूप ।
इतने पदार्थ लै जेह आच, सब कहै सुधिष्ठिर कौं मुनाय ॥१६६॥
कोउ दिवस रहे हरि नृपति भौन, किय मागि शीख निज पुरी गौन ।

શ્રીકૃષ્ણ મય દાનવને સુદર્શન ચક્ર મારતા હતા તેવામાં તે અર્જુનને શરણે ગયો તેથી તેને બચાવી લીધો, તેણે અર્જુનને ત્યાં એક વિપરીત સલા બનાવી આપવા માટે કહ્યું તે એવી રીતે કે જળને ઠેકાણે સ્થળની બ્રાંતિ થાય અને સ્થળને ઠેકાણે જળની બ્રાંતિ થાય તેમજ નીચાને ઠેકાણે ઊંચાની બ્રાંતિ થાય અને ઊંચાને ઠેકાણે નીચાની બ્રાંતિ થાય. અને ભીમસેન માટે એક એનુપમ ગદા આપી, તથા એક દેવદત્ત નામનો સુંદર સ્વરૂપવાળો શંખ અર્જુનને આપ્યો, એટલા પદાર્થો લઈ અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ ઘેર આવ્યા, અને તમામ હકીકત ધર્મ રાજાને કહી સંભળાવી. પછી કેટલાક દિવસ શ્રીકૃષ્ણ ધર્મરાજાને ત્યાં રહ્યા અને રજા માગીને પોતાની (દારિકા) પુરી ગયા.

દ્રૌપદી और सुमद्रा को पुत्रों की प्राप्ति

पांच हू पतिन तैं पांच पूत, द्रौपदी प्रगट कीने अभूत ॥१६॥
 प्रतिविध युधिष्ठिर सों प्रधान, श्रुतिसोम भीमसेनहि समान ।
 श्रुतिकीर्ति दुतिय अर्जुन स्वरूप, नाकुली सतानीक सु अनूप ॥१६८॥
 श्रुतिकर्मा सहदेवहि समान, अनुक्रम हि भये बल अप्रमान ।
 सुमद्रानंद अभिमन्यु सूर, कुरुवंश बीज विधु अंश कूर ॥१६९॥

દ્રૌપદીએ પોતાના પાંચ પતિઓથી અપૂર્વ એવા પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા, તેનાં સૌથી મોટો પ્રતિબિંધ યુધિષ્ઠિરથી, ભીમસેન જેવો શ્રુતિસોમ ભીમસેનથી, અર્જુનનું બીજું સ્વરૂપ શ્રુતિકીર્તિ અર્જુનથી, અનુપમ શતાનીક નકુળથી, અને સહદેવ સમાન શ્રુતિકર્મા સહદેવથી. એ પ્રમાણે અનુક્રમે અપાર બળવાળા પુત્રો થયા, શૂરવીર અભિમન્યુ સુસદ્રાનો પુત્ર અર્જુનથી ઉત્પન્ન થયો. કે જે કુરુવંશની વૃદ્ધિના કારણે રૂપ તથા ચંદ્રનો અંશ છતાં આતિ તીવ્ર હતો.

इति चतुर्थं मयूख ।

પંચમ મયૂર

સમાપર્વ

વૈશંપાયન ઉવાચ

દોહા

મયદાનવ નૃપ ધર્મ કી, નીકે આયસ પાય ।

સમા ચતુર્દશ માસ મેં, રચિકૈ દર્દ વતાય ॥ ૧ ॥

તા રક્ષક અંતરિક્ષચર, રાક્ષસ અષ્ટ હજાર ।

દસ હજાર કર મધ્ય તૈં, ચારૌં તરફ પ્રચાર ॥ ૨ ॥

વૈશંપાયન ઋષિ કહે છે કે હે જન્મેજય રાજા, સાંભળો !

મયદાનવે રાજા ધર્મની સારી રીતે આજ્ઞા પામીને ચૌદ મહિનામાં સભા રચીને બતાવી, તેના રક્ષકો અંતરિક્ષ (આકાશ)માં ગતિ કરવાવાળા આઠ હજાર રાક્ષસો હતા, અને તે સભાનો આદેશ તરફ દસ હજાર હાથ (લાંબો પહોળો ચોરસ) વિસ્તાર હતો.

સમારચના

પદ્ધતી છંદ

નાનાત્વ જલાશય વિટપ તત્ર, ચહુંં જ્ઞાન જીવ સાક્ષાત ચિત્ર ।

અન્નેક રત્ન દીરઘ નિવાસ, આમા મુ મેઘ ચુંબત અકાશ ॥ ૩ ॥

રત્ન કે કંજ અન્નેક રંગ, એક તૈં એક ધ્વજ દુમ ઉતંગ ।

જલ હોય તહાં થલ સો જનાત, દ્વાર કી ઠૌર મીત હિ લલાત ॥ ૪ ॥

જવનિકા ગોચ આદિક વિતાન, અજ્ઞાત પરત વિપરીત જાન ।

તે મયદાનવકૃત સભામાં વિવિધ પ્રકારનાં જળાશય (વાવ, ફૂવા, સરોવરાદિ) તથા વૃક્ષોની રચના, અને ચતુષ્પાણીનાં પ્રાણીઓનાં મૂર્તિમાન ચિત્રો, તથા બુદ્ધા બુદ્ધા વિશાળ ખંડોમાં અનેક રત્નો પ્રકાશી રહ્યાં હતાં, તે સ્થળોની શોભા ગગન ચુંબિત વરસાદવત્ હતી, રંગ ઘેરંગી અનેક પ્રકારનાં રત્નોનાં કમળો ફેરેલાં હતાં, અને એક એકથી ચઢિયાતાં ધ્વજપટ તથા વૃક્ષો પણ હતાં, જ્યાં પાણી હોય ત્યાં પૃથ્વી જેવું માલુમ પડે,

અને જ્યાં પૃથ્વી હોય ત્યાં પાણી જેવું માલુમ પડે તથા ખારણું હોય ત્યાં ભીંત જેવું જણાય અને ભીંત હોય ત્યાં ખારણું જેવું જણાય, વળી જાણિયાં ઝરેખાંવાળા ગોખ વિગેરે માંડવા-ઓની રચના અનુસારને તો ખંધી અવળી જ માલુમ પડે તેમ હતી.

રાજસૂ યજ્ઞ કે લિયે પાંડુ રાજાકા સંદેશ

इक दिवस आय नारद अर्चित, अवलोकि सभा हित जुत अनंत ॥५॥
तित कह्यो पांडु संदेश ताहि, उत इन्द्रसभा विच सुखी आहि ।
राजसू करन तुहि कह्यौ पुत्र, तिहि सभा विजोग न होहि तत्र ॥६॥
नृप धर्म तथास्तू कह्यौ ताहि, चहुँ दिशा विजय विच हृदय चाहि ।

એક દિવસ નારદ મુનિ અણુચિંતવ્યા સભામાં આવ્યા અને અત્યંત પ્રેમ સહિત સભાનું અવલોકન કર્યું, પછી ત્યાં પાંડુ રાજાને સંદેશ કહ્યો કે તેઓ ઇન્દ્રસભામાં મુખી છે, અને તેમને ત્યાં સભાને વિયોગ ન થાય તે માટે તમને રાજસૂ યજ્ઞ કરવાનું કહ્યું છે. તે સાંભળી રાજા ધર્મ તથાસ્તુ કહ્યું, અને આરે દિશાઓમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવાની હૃદયમાં ઇચ્છા કરી.

પાંડવોં કા દિગ્વિજય

चहुँ भ्रात पाय आयस नरेश, दिशि जीति चार नृप देश देश ॥७॥
प्राची सु भीम अर्जुन उद्दिचि, प्रतिची नकूल सहदेव ईचि ।
कर द्रव्य नृपत तैं ग्रहन कीन, सब इन्द्रप्रस्थ पठवाय दीन ॥८॥
जिन द्यो दंड नहिं कियो जुद्ध, सो पाय पराजय भये सुद्ध ।
यो किये विजय चहुँ भ्रात आय, लीसे सु युधिष्ठिर उर लगाय ॥९॥
कृष्ण कौ निमंत्रण तिही काल, कीनो सु आय कुलजुत कृपाल ।

પછી આરે ભાઈ રાજા ધર્મની આજ્ઞા પામીને આરે દિશાઓના દેશ દેશોના રાજાઓને જીતવા માટે આવ્યા. તેમાં પૂર્વ દિશામાં ભીમસેન ગયો, ઉત્તર દિશામાં અર્જુન ગયો, પશ્ચિમ દિશામાં નકુળ ગયો, અને અવાચી અર્થાત દક્ષિણ દિશામાં સહદેવ ગયો. રાજાઓ પાસેથી ખંડણીના વેરાનું ધન પ્રાપ્ત

કરીને બધું ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં મોકલાવી દીધું, જેઓએ દંડ ન આપ્યો અને યુદ્ધ કર્યું તેઓ પરાજય પામીને (હારીને) સીધા થયા. એ પ્રસાણે ચારે ભાઈઓ દિગ્વિજય કરીને ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવ્યા એટલે રાજા ધર્મે તેઓને હૃદય સાથે લગાવ્યા, અને એ જ વખતે શ્રીકૃષ્ણને નિમંત્રણ કર્યું એટલે તેઓ કૃપાળુ કુટુંબસહિત ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં પધાર્યા.

શ્રીકૃષ્ણ સે રાજા ધર્મ કા કથન

દોહા

કહ્યો યુધિષ્ઠિર કૃષ્ણ તૈં, સવ નૃપ જીતે સૂર ।

જરાસંધ ગિરિવ્રજપતિ, રહ્યો અજય વહ કૂર ॥ ૧૦ ॥

દોય અયુત અરુ આઠ સત, નૃપ તિત કારાગેહ ।

મોગત તે છૂટે વગર, મલ ન સિદ્ધ મમ ચેહ ॥ ૧૧ ॥

પછી યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે તમામ શૂરવીર રાજાઓને જીત્યા છે, પરંતુ ગિરિવ્રજનો કૂર રાજા જરાસંધ એકલો અજેય છે. અને એના રાજ્યમાં વીશ હજાર ને આઠ સો રાજાઓ બંદીખાનાનું દુઃખ લોગવે છે તે છૂટા થયા વિના મારો આ યજ્ઞ સિદ્ધ ન થાય.

શ્રી કૃષ્ણાદિ કા જરાસંધ પૈ જાના

પદ્યરી છંદ

નર કૃષ્ણ મીમ યુત ગમન કીન, લૈ વિપ્ર રૂપ જુધ જાચિ લીન ।

નૃપ જુર્યો મીમ તૈં દ્વંદ્વ યુદ્ધ, ક્રીડત દિન અષ્ટાવિંશ ક્રુદ્ધ ॥૧૨॥

રાજા ધર્મનાં વચન સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન

(૧) જરાસંધ ગિરિવ્રજ (પુર)માં રહેતો હતો (શ્રીમદ્ ભાગવત, દશમ સ્કંધ, અં. ૭૨).

(૨) જરાસંધે છપાસી દેશના રાજાઓને કેદ કર્યા હતા (મહાભારત આદિપર્વ અં. ૭). છપાસી રાજાઓને કેદ કર્યા હતા એ હકીકત મ. ભા. સભાપર્વ અં. ૧૫માં છે.

ભીમને સાથે લઈ જરાસંઘ પાસે ગયા, અને બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ લઈ યુદ્ધની યાચના કરી, એટલે જરાસંઘે^૧ ભીમ સાથે ઢંઢ (સામ સામું) યુદ્ધ શરૂ કર્યું. તે યુદ્ધની રમત અતિ વિકટ હોઈ અઠ્ઠાવીશ દિવસ સુધી ચાલી.^૨

ભીમ સં જરાસંઘ કા મારા જાના

વીતે સુ મગધપતિ મર્યો વીર, તહૈ લેધે નૃપતિ દુઃખ સિંધુ તોર ।

સહદેવ મગધ સુત રાજ પાય, શ્રીકૃષ્ણ ભક્ત અપને સુમાય ॥ ૧૩ ॥

યુદ્ધ કરતાં અઠ્ઠાવીશ દિવસ વીત્યા એટલે ભીમને હાથે વીર જરાસંઘ મરણ પામ્યો, ત્યારે પૂર્વે કેદમાં પડેલા રાજાઓ દુઃખરૂપી સમુદ્રને કાંઠા ઓળંગી ગયા, પછી શ્રીકૃષ્ણને ભક્ત જરાસંઘનો પુત્ર સહદેવ પોતાના સહભાવ વડે મગધદેશનું રાજ્ય પામ્યો.

શ્રીકૃષ્ણાદિ કા ઇન્દ્રપ્રસ્થ મેં આના

દૈ નૃપન શીઘ્ર અપ આપ મૌન, કિય ઇન્દ્રપ્રસ્થ કૃષ્ણાદિ ગૌન ।

પછી તે મુક્ત થયેલા તમામ રાજાઓને પોત પોતાના સ્થાનકે જવાની રજા આપીને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન તથા ભીમને સાથે લઈને ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવ્યા.

રાજસૂ યજ્ઞ મેં સવ રાજાઓં કા આના

સવ મર્દ કતૂ સંમાર સિદ્ધ, સવ દેશપતિ આયે સનિદ્ધ ॥ ૧૪ ॥

કુરુવંશિ સુયોધન આદિ સૂર, કોડ ઔર હુ શિશુપાલાદિ કૂર ।

એટલામાં યજ્ઞની તમામ સાધન સામગ્રી તૈયાર થઈ ગઈ, અને કુરુવંશી દુર્યોધન વિગેરે શૂરવીરો તથા બીજા કોઈ

(૧) શ્રીકૃષ્ણ જરાસંઘથી લડતાં ભાગ્યા હતા અને અર્જુન સમોવડ થોદ્ધો ન હોવાથી તેઓની ભાગણીનો અસ્વીકાર કરી, ભીમને સમોવડ થોદ્ધો બાણીને જરાસંઘે ભીમ સાથે લડવું શરૂ કર્યું. (ભુઓ શ્રી૦ ભા૦ સ્કંધ ૧૦ અ૦ ૭૨)

(૨) કાર્તિક સુદિ ૧ થી કાર્તિક વદિ ૧૩ સુધી ૨૮ દિવસ સુધી ભીમ તથા જરાસંઘનું ઢંઢ યુદ્ધ ચાલ્યું હતું.

શિશુપાળ વિગેરે કૂર મળી તમામ રાજાઓ યજ્ઞ તૈયારીની નજીકમાં આવી પહોંચ્યા.

યજ્ઞ કી મિન્ન મિન્ન અધિકાર પ્રાપ્તિ

છપ્પય

મીમ અન્ન અધિકાર, સુહૃદ સેવા નર ધારિય ।

દુર્યોધન મંડાર, દાન અધિકાર કરન દિય ॥

નકુલ સૌંજ સહદેવ, અખિલ ભૂપન આરાધન ।

કૃષ્ણ ચરન દ્વિજ શૌચ, લિયો અધિકાર મહત ગન ॥

નૃપ ત્રિયા સુશ્રૂપા દ્રુપદજા, કરત જગ્ય વિચ અનુક્રમહિ ।

યુયુધાન આદિ ભૂરીશ્રવા, જથા યોગ્ય અધિકાર લહિ ॥ ૧૫ ॥

યજ્ઞારંભમાં ભીમસેને અન્ન રાંધવાના રસોડાનો અધિકાર લીધો, મિત્ર રાજાઓની સેવા કરવાનો અધિકાર અર્જુને લીધો, દુર્યોધનને ધન ધાન્યાદિ કોષાધ્યક્ષનો અધિકાર આપ્યો, દાનાધ્યક્ષનો અધિકાર કૃષ્ણને આપ્યો, રાજાઓની સેવા કરવાનો અધિકાર નકુળે લીધો, તમામ રાજાઓનું આરાધન (ચિંતન) કરવાનો અધિકાર સહદેવે લીધો. બ્રાહ્મણોના ચરણ ધોવાનું કાર્ય શ્રેષ્ઠ ગણીને એ અધિકાર શ્રીકૃષ્ણે લીધો, રાણીઓની સેવા કરવાનો અધિકાર દ્રૌપદીએ લીધો, તથા યુયુધાન અને ભૂરિશ્રવા વિગેરેએ યથાયોગ્ય અધિકાર પામીને યજ્ઞમાં અનુક્રમે કાર્યો કરવા માંડ્યાં.

રાજ્ય પરિષદ

દોહા

મયો સંપૂરન લજ્ઞ તથા, અવમૃત કિયો સનાન ।

જથા યોગ્ય સવ નૃપતિ પુતિ, પરિષદ વૈઠે આન ॥ ૧૬ ॥

યજ્ઞ સંપૂર્ણ થયો ત્યારે અવભૃથ સ્નાન કાર્ય પછી તમામ રાજાઓ સભામાં આવીને યથા યોગ્ય આસને બેઠા.

શ્રીકૃષ્ણ કા આદ્ય પૂજન જાનકે શિશુપાલ કા કૃપિત હોના

પ્રથમ હિ પૂજા કૌન કી, કીજે કરત વિચાર ।

પૂજહુ મિલિ સહદેવ કહિ, યહ શ્રીકૃષ્ણ હદાર ॥ ૧૭ ॥

કરત હિ પૂજા કૃષ્ણ કી, કોપ્યો નૃપ શિશુપાલ ।

સવ નૃપ રિવિ કૌં છાંદિકૈ, પૂજત પ્રથમ ગુલાલ ॥ ૧૮ ॥

રાજસભામાં? પાંડવો વિચારવા લાગ્યા કે પ્રથમ પૂજન કેનું કરવું? પાંડવોનો વિચાર જાણીને મહા પ્રતાપી સહદેવે કહ્યું કે આપણે બધા મળી ઉદાર એવા શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કરો. શ્રીકૃષ્ણની પૂજનો આરંભ થતો જોઈને રાજા શિશુપાળ ક્રોધાયમાન થઈને કહેવા માંડ્યો કે આ તમામ રાજાઓ અને ઋષિઓને મૂકીને શું પ્રથમ ગોવાળિયાનું પૂજન કરો છે?

(૧) વૈશંપાયનઋષિ જનમેજય રાજાને કહે છે કે, થોડી વાર પછી હે ભરતવંશી રાજા! ભીષ્મ પિતામહે ધર્મરાજાને કહ્યું છે કે, હે ભાર્ગવ યુધિષ્ઠિર! હવે આ આગતુંક રાજાઓની ઘટતી પૂજા કરો. એ યુધિષ્ઠિર! શાસ્ત્રમાં આચાર્ય (ગુરુ) ઋત્વિજ (યજ્ઞમાં વરણ થયેલા યાજક) સંબંધી (સગાઓ) સ્નાતક (કર્મકાંડી ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણો) મિત્ર અને રાજા આ છ-પુરૂષોને અર્ધ આપવા યોગ્ય કહેલા છે.

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, હે કુરુનંદન! તમે કયા રાજાને પ્રથમ અર્ધ આપવા યોગ્ય શ્રેષ્ઠ ગણો છો તે હે પિતામહ! મને કહો.

ભીષ્મ પિતામહ બોલ્યા, શ્રીકૃષ્ણ પૃથિવી પર મુખ્ય પૂજ્ય મનાય છે તેજસ્વી વસ્તુઓમાં જેમ સૂર્ય તપતા થકા પ્રકાશે છે તેમજ શ્રીકૃષ્ણ પણ તેજ, બળ તથા પરાક્રમ વડે સર્વ ક્ષત્રિયમંડળમાં વધારે તેજસ્વી જણાય છે અને તેમણે આ સભાસ્થાનને પ્રકાશિત તથા પ્રસન્ન કર્યું હોઈ, શ્રીકૃષ્ણનું પ્રથમ પૂજન કરો.

તે સાંભળીને પ્રતાપી સહદેવે, વૃષિશ વંશોત્પન્ન શ્રીકૃષ્ણને શાસ્ત્રાંકત વિધિ પ્રમાણે ઉત્તમ અર્ધ આપ્યો. શ્રીકૃષ્ણે શાસ્ત્રોક્ત કર્મ પ્રમાણે તે અર્ધને ગ્રહણ કર્યો, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણની તે પ્રથમ પૂજા શિશુપાળ સહન કરી શક્યો નહિ. (મં ૯૦ ભા ૦ સભાપર્વ અં ૩૬)

દુર્વાદ સે શિશુપાલ કા વધ હોના

કહે એક સત કટુ વચન, પ્રેર્યો ચક્ર મુરારિ ।

છેલ્લો શિર તા દુષ્ટ કો, જય જય સુરન ઉચારિ ॥ ૧૯ ॥

એમ કહી શિશુપાળે શ્રીકૃષ્ણને^૧ એક સો કડવાં વચન
કહ્યાં તેથી શ્રીકૃષ્ણે સુદર્શનને પ્રેરણા કરી તે દુષ્ટનું માથું
કાપ્યું એટલે દેવતાઓએ જયજયનો ઉચ્ચાર કર્યો.

દ્વિતીય પરિષદ

પદ્ધતી છંદ

કરી પૂજા સવકૌં વિદા કીન, રત રહે જિતે સંવંધ અધીન ।

મય સમા દુતિય દિન મૂપ આય, રહિ બ્રાતન જુત પરિષદ રચાય ॥૨૦॥

ત્યાર પછી પાંડવોએ તમામ રાજાઓની પૂજા કરી તેઓને
વિદાય કર્યા, અને જેઓ સંબંધને આધીન હતા તેઓ ત્યાં જ
રહ્યા, પછી બીજે દિવસે મય દાનવકૃત સભામાં રાજા યુધિષ્ઠિરે
આવીને રહેલા સંબંધીઓ તથા ભાઈઓ સહિત સભા કરી.

દુર્યોધન કા ગર્વયુક્ત સમા મેં આના

વહ સમય સુયોધન સમાધાન, આયો સમ્રાત મદ અપ્રમાન ।

જલ જાનિ વસન સંકુરિત કીન, થલ જાન અમય છટકાય દીન ॥૨૧॥

તે સમયે અપાર મદવાળો દુર્યોધન પોતાના તમામ
ભાઈઓ સહિત સભાસ્થાન પર આવ્યો. ત્યાં જળ છે એમ
બાણીને તેણે કપડાં સંકેર્યાં, અને ત્યાર પછી આગળ ચાલતાં
જમીન છે એમ બાણીને નિર્ભયતાથી કપડાં છૂટાં મૂક્યાં.

જલ મીજ ગયો લજ્જિત અપાર, હૈંસિ પરી સમા પુનિ સકલ નાર ।

નિજ વસ્ત્ર યુધિષ્ઠિર તાહિ કાજ, પઠયે સુ દેશિ કોપ્યો અપાર ॥૨૨॥

પુનિ દ્વાર જાનિ પ્રવિસત નચિત, ભાલ તૈં મઈ મટ મેર મીત ॥

(૧) શિશુપાળ શ્રીકૃષ્ણનો દોષનો દીકરો ભાઈ હતો. તેનું શ્રીકૃષ્ણને
હાથે મૃત્યુ થવાનું બાણીને દોષને કહ્યું કે, તું શિશુપાળને મારીશ નહિ.
ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે હું તેના એક સો ગુન્ડા સહન કરીશ ત્યાર બાદ તેને
મારીશ. (મં ભાં સભાપર્વ અં ૪૩)

એટલે પાણીથી કપડાં પલળી ગયાં, તેથી તે શરમિંદો થઈ ગયો. તે વખતે તમામ સભાસદો હસી પડ્યા, પછી યુધિષ્ઠિરે તેના માટે પોતાના પહેરવાનાં કપડાં મોકલાવ્યાં, તે જોઈને તે અપાર કોપાયમાન થયો. પછી આગળ ચાલતાં દ્વાર જાણીને તેણે નિશ્ચિંતપણે તેમાં પેસવાનું કહ્યું, ત્યાં તે વીરના કપાળમાં ભીંતની ભેટ થઈ, અર્થાત ટક્કર લાગી.

નકુલ ઉવાચ

દોહા

જહાં વજ્રમણિ હંસ હૈં, નીલ મનિન કે મોર ।

ગરુતમાન મણિમય લતા, રૂપ પ્રવેશ કી ઠૌર ॥ ૨૩ ॥

દુર્યોધન ભીંત સાથે ભટકાયો તે જોઈને નકુળે કહ્યું કે, હે ભાઈ ! જ્યાં વજ્રમણિ (હીરા)ના હંસો કોતરેલા છે અને શ્યામ મણિઓનાં મથૂર કોતરેલા છે. અને હરિત મણિમય વેલીઓ કોતરેલી છે એ પ્રવેશ દ્વાર છે.

દુર્યોધન કા કુપિત હોકે પીછા લોટના

રૂપ સુનિ પુનિ કોવ્યો અધિક, લલિત દર્પન વિન વ્રાન ।

રૂપદ સુતા કો હાસ સુનિ, ગયો નાગપુર થાન ॥૨૪॥

પિતા રૂ માતુલ કરન તૈં, કહી મરમ કી વાત ।

દેલિ યુધિષ્ઠિર કો વિભવ, અતિ હી ચિત અકુલાત ॥૨૫॥

નકુળનાં એ વચન સાંભળીને જોમ નકટાને દર્પણ દેખાડતાં પોતાની ખોડ જોઈને તે કોપે તેમ અત્યંત કોપાયમાન થયો, અને દ્રૌપદી હસી તે સાંભળીને દુર્યોધન હસ્તિનાપુર ગયો, અને પિતાને, મામાને, તથા કર્ણને ઈદ્રપ્રસ્થના સર્વ મર્માની વાત કહી, તથા યુધિષ્ઠિરનો વૈભવ જોઈને તેનું ચિત અકુળાવા માંડ્યું.

વૈભવ કથન દુર્યોધન ઉવાચ કવિત્ત

કવ્યાદા પારદા શિવિ, કાશ્મીરા વાહ્નિકા શકા,
અંબઘઠા કૌકરા પાંડ્યા, તામ્રલિપ્તા અંગા જે ।
સાગરા દ્રાવડા મદ્રા, કેકયા ત્રિગર્તા મત્સ્યા,
માગધા માલવા ક્ષુદ્રા, વોડકલ્પા વંગા જે ।
સ્યંઘલા કેરલા ખસા, સૈસિકા હંસકા ગોપા,
વસ્યપા પલ્હવા તાક્ષ્યા, દરદા કલિંગા જે ।
વસાતય પૌંડ્રુકા, સુમેરુ ઢિગ વાસી આદિ,
રોકૈ દ્વાર ધર્મ કે નિહારે વલિ સંગા જે ॥ ૨૬ ॥

કવ્યાદ, પારદ, શિવિ, કાશ્મીર, વાહ્નિક, શક, અંબઘઠ,
કૌકર, પાંડ્ય, તામ્રલિપ્ત, સાગરક, દ્રવિડ, મદ્ર, કેકય, ત્રિગર્ત,
મત્સ્ય, મગધ, માલવ, ક્ષુદ્ર, વોડકલ્પ, વંગ, સિંહલ, કેરલ ખસ,
સૈસિક, હંસક, ગોપ, વસ્યપ, પલ્હવ, તાક્ષ્ય, દરદ, કલિંગ,
વસાતલ, અને પૌંડિક, તથા સુમેરુ પર્વતની નજીકના નિવાસી
વિગેરે વિગેરે યજ્ઞવાન રાજાઓ તથા તેમની સાથે આવેલા જે
જે રાજાઓ વિગેરે હતા તે તે તમામને રાજા ધર્મના દ્વાર
ઉપર રોકેલા (રોકાયેલા) મેં જોયા, એમ દુર્યોધન ધૃતરાષ્ટ્ર
પ્રત્યે કહે છે.

(ભીષ્મપર્વ અધ્યાય ૯, ભરતખંડના વર્ણનમાં ૨૩૫
દેશનાં નામ છે. તે પૈકી ઉપર્યુક્ત ૩૫ દેશોનાં નામ આપવામાં
આવ્યાં છે. અને એથી વિશેષ બીજા જે જે દેશના રાજાઓ
અને વેપારીઓ ભાત ભાતની વસ્તુઓનો ધન માલ રૂપી
નજરાણો કર પેટે આપવા આવ્યા હતા તે તે તમામનું સવિ-
સ્તર વર્ણન સભાપર્વ, અધ્યાય, ૫૧, ૫૨ માં છે.)

સર્વ અંગ રોમા જે અરોમા ત્રીન નેત્રા નર,
શૃંગવાન એક પાચ વાન કેતે આયે તે ।

भक्ष वस्त्र शस्त्र वाद्य अलंकार अंगराग,
यान त्रिया भोग अष्ट अंग भेद लाये ते ।
मित्रता तैं यादव सँबंध तैं द्रुपद राज,
न्यौत द्रव्य लाये करदाता ना कहाये ते ।
और सबै नाना रत्न कर के नजर करि,
अर्जुन की आज्ञा तैं प्रवेश नैक पाये ते ॥ २७ ॥

केटलाक सर्वांगे इवाटां वाणा, केटलाक इवाटां विनाना,
केटलाक त्रणु नेत्रवाणा पुङ्खो,^१ केटलाक शिगडांवाणा, अने
केटलाक ओक पगवाणा पणु आंव्यां हँता. लक्ष्य (भाष्य पदार्थ)
१ वस्त्र २ शस्त्र ३ वाजिंत्र ४ आभूषण ५ कस्तूरी विगेरे
सुगंधी वस्तु ६ वाडनो ७ अने स्त्रीओ ८ ओ आठ अंग
राजसोगना प्रकार पणु केटलाक राजओ लांव्या हँता, यादवो
मित्रताथी आंव्या हँता, अने द्रुपद राज सँबंधथी आंव्या
हँता. यज्ञमां आवेला राजओ जे जे द्रव्य (धनमाल) लांव्या
हँता ते ते दानी कडेवडावानी भातर नहि पणु आमंत्रणु पेटे
तथा कर लखवानी भातर लांव्या हँता, अने भीन्न तमाम
राजओ विविध प्रकारनां रत्नोना कर पेटे धर्मराजने नजरालो
करवा अर्जुननी आज्ञाथी थोडीक वार भाटे सलामां प्रवेश
करवा पासता हँता.

दोहा

नर आज्ञा सब नृपन पै, मैं देखी महिपाल ।
सुरभी आदर शिर जथा, पुष्प सकंटक माल ॥ २८ ॥
वणी दुर्योधन कडे छे के हँ मडारान ! तमाम राजओ पर

(१) वणी त्यां अनेक देशमांथी आवेला द्वयक्ष, त्र्यक्ष, लक्षाक्ष,
शेभक्ष, अने ओकपाद विगेरे राजओने यज्ञमंडपना द्वार पर हाकी राख्या हँता.
भीन्न तुषार, कंक, शैमश अने शंगी जतना मनुष्यो अनेक जतनो
कर लभते त्यां आव्या हँता. तेओने पणु अटकाववाथी तेओ यज्ञमंडपना
आरंभो उपर ठामा रखा हँता. (सलापर्व, अध्याय ओकावन).

મેં અબ્બુ'નની આજ્ઞા એવી રીતે જોઈ કે જેમ સુવાસ રૂપી સત્કાર માટે મસ્તકે સકંટક (કાંટાવાળાં) પુષ્પોની માળા ધારણ કરવામાં આવે છે, અર્થાત રાજાઓને સભામાં ચરિકિંચિત્ પ્રવેશ કરવા રૂપ સત્કાર માટે અબ્બુ'નની કડક આજ્ઞા પણ ધારણ કરવામાં આવતી હતી.

મેરે વ્હૈં યહ વિમવ સબ, એસો કરહુ ઉપાય ।

જો કરિહો મતિ વિદુર કી, તૌ મરિહૌં વિષ છાય ॥ ૨૯ ॥

માટે હે પિતા ! એ બધો વૈભવ મારો થાય એવો ઉપાય તમે કરો અને જો વિદુરની બુદ્ધિ પ્રમાણે વર્તશો તો હું ઝેર આપને મરી જઈશ.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ

કવિત્ત

લોક વિષે કીર્તિ પરલોક વિષે ધર્મ પૂંજી,

દેહ વિષે તેજ ગૃહ વિષે દ્રવ્ય છીજૈ ના ।

ચાર કૌં વચાય ઇન્દ્રી ભોગ કાજ ભૂપન કે,

સોઈ પાંચ ધ્રાત સજૈં તારૈં દ્વેષ કીજૈ ના ।

તેરે હી વિમૌ અનંત ઔર કો ધરૈ ક્યૌં ચિંત,

પિતા કહૈ પૂત સેતી એસે કૌં પતીજૈ ના ।

કીજે ના કુટુંબ દ્રોહ પીજૈ ના હલાહલ કૌં,

લીજૈ ના અતોલ ભાર મોકૌં દુખ દીજૈ ના ॥ ૩૦ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે હે હુર્યોધન ! આ લોકમાં કીર્તિ, પરલોકમાં ધર્મરૂપી પૂંજી, દેહમાં તેજ, અને રાજગૃહમાં ધન ન ઘટે, એ ચાર સાધન રાજાઓએ ઇન્દ્રિયોના ભોગ માટે બચાવવાં જોઈએ તે પાંચે ભાઈઓએ સજ્જ કર્યાં છે તેથી તું દ્વેષ ન કરીશ, અને તારે પણ અનંત વૈભવ છે, પછી બીજાનો વૈભવ પડાવી લેવાની ચિંતા શા માટે ધારણ કરે છે? હે પુત્ર ! એવા વર્તન પર, તું તારી શ્રદ્ધા બેસાડીશ નહિ, અથવા અદેખા

માણસનો કોઈ પણ પતિયાર ન રાખે, કુટુંબદ્રોહ ન કરીશ,
ઝેર પણ ન પીશ, અને ધર્મ્યા તથા અભિમાનનો અણતોલ ભાર
ન ઉઠાવીશ, તેમજ મને હુઝ પણ ન દઈશ.

દુર્યોધન ઉવાચ

દ્વાર જાનિ કહત પ્રવેશ મેરો ફૂટો સીસ,
હુંસૈ નર નારી તા સમૈ તૈ પઢિતાંઝ મૈં ।
મીજી ગયે વચ્ચ મેરે યુધિષ્ઠિર મેજે ઓર,
એસે દુખ પેટ વીચ કવલૌં પચાંઝ મૈં ।
માદ્રીપુત્ર દોનોં રત્ન ચિત્ર કે દિશાવૈં દ્વાર,
ફૈતૈ હૈ પ્રવેશ કરો ક્યોં ન અકુલાંઝ મૈં ।
કૈસે ધીર લાંઝ કૈ તો પાંઝ મન વાંચ્છિત કૌં,
નાતો જરિ જાંઝ વિપ શ્વાંઝ મરિ જાંઝ મૈં ॥ ૩૧ ॥

દુર્યોધન કહે છે પિતા ! સભામાં જવા દ્વાર બાણીને
પ્રવેશ કરતાં મારું માથું ભીંતે ભટકાઈને ફૂટી ગયું. તે બેઠાને
શ્રી યુદ્ધ (સભાજનો) હસવા માંડ્યાં તે સમયથી હું પસ્તાઉં
છું, વળી સ્થળને ભરોસે નિશ્ચિંતપણે જતાં મારાં વસ્ત્ર જળથી
ભીંભાઈ ગયાં બેઠાને યુધિષ્ઠિરે બીનાં વસ્ત્રો મોકલ્યાં, એવાં હુઝ
હું મારા પેટમાં ક્યાં સુધી પચાવું ? એટલું જ નહિ પરંતુ તે
પર વળી માદ્રીના બેઠા પુત્રો રત્નોથી ચિત્રિત કરેલાં દ્વાર બતાવે
અને અહીં થઈને પ્રવેશ કરે એમ કહેતાં હું કેમ ન અકળાઉં ?
શી રીતે ધીરજ ધરું ? કાંતો મનની ઈચ્છા પ્રમાણે પામું, નહિ
તો બળી મરું અથવા ઝેર ખાઈને મરી બાઉં.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ દોહા

કહિ સકુની અવ કા કરૌં, મરે જેષ્ઠ મમ પૂત ।
પાંડવ કી સવ રાજશ્રી, હરિ લેહૂ રચિ ચૂત ॥ ૩૨ ॥
ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું હે શકુનિ ! હવે હું શો ઉપાય કરું ? મારે-

મોટો પુત્ર (છાકરો) મરે છે, માટે પાંડવોની તમામ રાજ્યલક્ષ્મી જુગાર રચના વડે હરાણ કરી લે.

શકુની ઉવાચ

વચન ન સંઘર્ષિ આપકો, ધર્મ પુત્ર જુત ભ્રાત ।

ઇત લુલાઇ ચોપટ રમહુ, રહૈ સુનાવહુ વાત ॥ ૩૩ ॥

શકુની કહે છે હે મહારાજ ! યુધિષ્ઠિર ભાઈએ સહિત આપનું વચન ખંડન નહિ કરે, માટે તેઓને અહીં બોલાવી ચોપાટ રમવાની વાત સંભળાવો.

વિદુર વચન

વિદુર કહે ધૃતરાષ્ટ્ર તૈં, વંશ નાશ કે વીજ ।

બોવત નૃપ પછિતાઈ હૈ, કહત ઝઠાયે વીજ ॥ ૩૪ ॥

પાંડવોની વિરૂદ્ધના પ્રપંચની વાત બાણીને વિદુર કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તમે વંશનાશનાં બીજ વાવો છો, હું નિશ્ચયાત્મક વિચારના ઉઠાવથી કહું છું કે હે રાજા ! તમે પસ્તાશો.

પાંડવોં કા હસ્તિનાપુર આના

પદ્મરી હંદ

વિદુર કો વચન સુત વચન ત્રાસ, લોભ્યો મુવાલ આગમ વિનાસ ।

જુધિષ્ઠીર નિમંત્રણ પઠય દૂત, ઇત રચ્યો દ્યુત મંદિર અમૂત । ૩૫ ॥

જુધિષ્ઠીર ધર્મ રક્ષક અમંગ, ગુરુજન અદેશ ક્યોં કરે મંગ ।

દ્રુપદા યુત આયો નાગધાન, મિલ કર્યોં કપટ તૈં રનહિ માન ॥ ૩૬ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે ભવિષ્યમાં વિનાશ થવાને લીધે પુત્રના વચનના ભયથી વિદુરનું વચન લોભ્યું, અને યુધિષ્ઠિરને બોલાવવા માટે દૂતને મોકલ્યો, અહીં અપૂર્વ જુગારનું સ્થળ બનાવ્યું, યુધિષ્ઠિર ધર્મનો અડગ રક્ષક, વડીલની આજ્ઞા કેમ લોપે ? દ્રુપદા સહિત પાંડવો આવ્યા, ત્યાં તેઓનું હુર્યોધનાદિએ મળીને કપટથી સન્માન કર્યું.

કપટ કૃત શકુની કી ઘૂતકીડા

દિન દુતિય ઘૂતકીડાહિ કાજ, ધૃતરાષ્ટ્ર કથો રાજાધિરાજ ।
યુધિષ્ઠીર ઈતે ઉત સુવલ પુત્ર, મિલિ કરહુ હારિ અરુ જીતિ મિત્ર ।
માયા જુત સકુની કપટકાર, સવ રાજ અંગ જીતે સંભાર ।
સહદેવ નકુલ નર ભીમ સૂર, કરિ અનુક્રમ હાયો કર્મ કૂર ॥૩૮॥

પછી બીજે દિવસે બુગારની રમત માટે મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે આ તરફ યુધિષ્ઠિર અને પેલી તરફ સુભલપુત્ર (શકુનિ) મળીને હે મિત્રો ! હાર ભતની બાજી માંડો, ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે બધા મળીને બુગારની બાજી રમવા બેઠા, તેમાં કપટને કારનાર માયાવી શકુનિ રાજ્યનાં સર્વ અંગો સંભારી સંભારીને હોડમાં મુકાવી ભૂત્યો, વળી પણ બુગાર રમવા રૂપ નિકૃષ્ટ કર્મ કરીને યુધિષ્ઠિર પોતાના શૂરવીર ભાઈ ભીમસેન, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવને અનુક્રમે હારી ગયો.

ધર્મ કા સર્વસ્વ હાર જાના

ફિર રમ્યો ભૂપ આપો લગાય, સકુની વહુરી જીત્યો સુ ભાય ।
કહિ સકુની ચક્ર તવ રહી નારિ, સોડ લગાઈ નૃપ ગયો હારિ ॥૩૯॥
દરિ અંસુ વિદુર ગયે નિકરિ દ્વાર, સવ કહત યુધિષ્ઠિર કૌં ધિકાર ।
કિંકરન સુયોધન હુકમ કીન, ઇત લ્યાહ દ્રુપદજા કરિ અધીન ॥૪૦॥

ત્યાર પછી ધર્મરાજ પોતે પોતાપણ લગાવીને રમ્યા, ફરીથી તે પણ સ્વાભાવિક રીતે શકુનિ ભૂતી ગયો, પછી શકુનિએ કહ્યું કે હે રાજા ! હવે તારી એક સ્ત્રી તારે દાવમાં લગાવવાની રહી છે. એ સાંભળી ધર્મરાજ દ્રૌપદીને પણ દાવમાં લગાવીને હારી ગયા, તે બેઠાં વિદુરની આંખમાંથી આંસુ આવ્યાં તેથી તે બહાર નીકળી ગયા, અને ધર્મરાજને સૌ ધિક્કારવા માંડ્યું, પછી દુર્યોધને નોકરોને હુકમ કર્યો કે દ્રૌપદીને વશ કરીને અહીં લાવો.

પ્રતિકામી કા દ્રૌપદી કે પાસ જાના

દોહા

દ્રુપદ સુતા ઢિગ જાય તબ, કહિ પ્રતીપ જુત હાસિ ।

હાર્યો તુહિ પતિ ચલિ સભા, હોહુ સુયોધન દાસિ ॥ ૪૧ ॥

દુર્યોધનની આરાધી પ્રતિકામી દ્રૌપદી પાસે જઈને હસીને કહેવા માંડ્યો કે હે દ્રૌપદી ! તમને તમારા પતિ હારી ગયા છે. માટે સભામાં આવો અને દુર્યોધનની દાસી થાઓ.

દ્રૌપદી વચન

યહ પ્રાકૃત નર ના કરૈ, મોહિ હાર્યો નૃપ આજ ।

ઔર રાજ સવ સાજ પર, પરી કહા ગજિ ગાજ ॥ ૪૨ ॥

ત્યારે દ્રૌપદીએ કહ્યું કે સાધારણ પુરૂષ પણ આવું (અકાર્ય) ન કરે, અને આજ રાજા મને હાર્યો તે શું રાજ્યના બીજા સાજ ઉપર ગર્વના યુક્ત વીજળી પડી છે ?

સેવક-વચન

રાજ હારિ ચહું વંધુ પુનિ, આપો હારિ સુવાલ ।

તુહિ હાર્યો વત કા કરત, સીઘ સભા ઉઠિ ચાલ ॥ ૪૩ ॥

તે સાંભળીને રાજ્યના સેવકે કહ્યું કે ધર્મરાજા પ્રથમ રાજ્યને, પછી ત્યારે ભાઈઓને અને પછી પોતે પોતાપણ પણ હાર્યા છે અને ત્યાર પછી તમને પણ હાર્યા છે. શાની વાત કરો છો ? જલદી ઊભાં થઈને રાજ સભામાં આવો.

દ્રૌપદી વચન

સભાસદન તૈ પૂછિ તું, મેરો ન્યાય અનૂપ ।

પ્રથમ મોહિ હાર્યો કિ ઉન, આપો હાર્યો ભૂપ ॥ ૪૪ ॥

ત્યારે દ્રૌપદીએ કહ્યું કે તું સભામાં જઈને સભાસદોને મારો અનુપમ ન્યાય પૂછ, કે રાજા પ્રથમ મને હાર્યો છે કે પ્રથમ પોતે એનું પોતાપણ હાર્યો છે ?

સેવક કા પીછા લૌટના ઔર દુઃશાસન કા જાના પદ્મરી છંદ

કહ સવ પ્રતીપ દ્રુપદા કહાવ, મયો સુનતં સુચોધન કુપિત માવ ।
અનુજ કૌં દર્દ આજ્ઞા અધીર, તું લ્યાહુ નીચ ચહ ડરત વીર ॥૪૫॥
દુર્યાસન કહિ ચલિ સીઘ્ર દાસિ, પૂછહુ સંદેહ નિજ પતિન પાસિ ।
ઈક વચ્ચ રજસ્વલ મલિન આજ, મોહિ સમા પ્રવેશન કવન કાજ ॥૪૬॥

પછી રાજસેવકે દુર્યોધન પાસે આવીને દ્રૌપદીનું તમામ કહેણ કહ્યું તે સાંભળીને દુર્યોધન ક્રોધવાન થયો, અને અધીર થઈ નાનાભાઈ દુઃશાસનને આજ્ઞા આપીને કહ્યું કે હે વીર! તું જઈને દ્રૌપદીને લઈ આવ, આ નીચ (નોકર) ડરે છે. મોટા ભાઈની આજ્ઞા પામીને દુઃશાસન દ્રૌપદી પાસે ગયો, અને કહ્યું કે હે દાસી! જલદી ચાલ, અને તને જે સંશય છે તે તારા પતિઓને આવીને પૂછ. એ સાંભળી દ્રૌપદીએ કહ્યું કે હું આજે મલિન રજસ્વળા છું, અને મેં એક જ વસ્ત્ર પહેર્યું છે, મારું સભામાં આવવાનું શું કામ છે ?

દુઃશાસન કા દ્રૌપદી કૌં રાજ્યસમા મેં લાના

સુનિ દુષ્ટ કેશ પર હાથ ઢાર, ગઈ માજિ ગૌધારી શરન નારિ ।
લૈ ચલ્યો જૈંજોરત પકરિ વાંહ, ગાંધારિ કહ્યો સો સુન્યો નાંહ ॥૪૭॥
ગજ તેં જ્યૌં કદલી વિકલ અંગ, ઉત સમા વીચ લ્યાયો ઉમંગ ।
દ્રૌપદી પ્રસંગ પૂછ્યો સુ દીન, નહિ કરૈ ઉતર સવ મીત લીન ॥૪૮॥

એ સાંભળીને દુષ્ટ દુઃશાસને દ્રૌપદીના શિરકેશ પર હાથ નાંખ્યો, એટલે તે ત્યાંથી ગાંધારી પાસે ભાગી ગઈ, ત્યાં જઈ તેનો જળરાઈથી હાથ પકડીને લઈ ચાલ્યો, ગાંધારીએ તેને લઈ જવા માટે ના કહી પણ તેનો નકાર તેણે માન્યો નહિ, જેમ હાથીના અપાટથી કેળનું અંગ વ્યાકુળ થાય તેમ વ્યાકુળ થયેલી દ્રૌપદીને દુઃશાસન ઉમંગવડે રાજસભામાં લાવ્યો, એટલે દ્રૌપદીએ દીનતા વડે પોતાનો પ્રસંગ સભાસદોને પૂછ્યો, પરંતુ

દુર્યોધનની રાજ્યસત્તાના ભયમાં લીન થયેલા તે તમામ સલાસદોષો કાંઈ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ.

વિકરન કથન

દોહા

કહિ વિકરન ધૃતરાષ્ટ્ર સુત, કોઝ તો બોલહુ ન્યાય ।

નહિં બોલત તો મૈં કહત, જૈસી મોહિ લખાય ॥ ૪૯ ॥

ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રના વિકર્ણુ^૧ નામના પુત્રે કહ્યું કે અરે, આટલામાંથી કોઈ તો ન્યાયથી બોલો ! અને જો તમે કોઈ ન બોલો તો પછી મને જે માલુમ પડે તે હકીકત હું કહું.

નૃપ કે હારે અનુજ સવ, જાય ન્યાય ચહ રીત ।

દ્રુપદા હારી એક તૈં, જાય સો પરમ અનીત ॥ ૫૦ ॥

રાજા ધર્મના હારવાથી તેમના નાના ભાઈઓ બંધાય હાર્યા ન્યાય એ તો ન્યાયની વાત છે, પરંતુ એક ધર્મરાજાએ હારવાથી દ્રૌપદી (પાંચ પતિની સ્ત્રી છે તે) હારી બચ એ તો મોટી અનીતિ છે.

ફિર નૃપ હાર્યોં આપકોં, પીછે દ્રુપદ કુમારિ ।

કિત હૈં પતિ સામર્થતા, દેખહુ નૈંક વિચારિ ॥ ૫૧ ॥

વળી રાજા ધર્મ પ્રથમ પોતે પોતાને હાર્યો છે, ત્યાર પછી તે દ્રૌપદીને હાર્યો છે. તેથી દ્રૌપદીને હારવા પહેલાં તે પોતા-પણું હાર્યો હોઈ તેની પતિ સમર્થતા ક્યાં રહી ? હે સલાસદો ! તમે તેનો જરા વિચાર કરો.

કરન કથન^૧

કોપ જુક તહાં કરન કહિ, કરત લરકયી વાત ।

તો વિન એતે વૃદ્ધ સવ, બોલત કોઝ ન લખાત ॥ ૫૨ ॥

૧. કર્ણુ દાનમાં પ્રસિદ્ધ હતો, પરંતુ નીચ સ્વભાવનો વિપરીત મતિ-વાળો હોવાથી ત્યારે ત્યારે દુર્યોધનને, પાંડવો માટે અવળીજ સલાહ આપતો હતો અને અન્યાયપણે ઈર્ષ્યાભાવ તથા વૈરભાવ કરાવનાર પણ મુખ્ય મંત્રી હતો; અને કંલહ જગાવનાર કુટિલ પ્રધાન પણ એ જ હતો, ભીષ્મપિતામહ એવાથી અત્યંત નારાજ રહેતા હતા. (શુઓ મયૂખ ૮, છંદ ૪૦ની નોટ)

એ સાંભળીને કહ્યું ત્યાં કોંપ સહિત કહ્યું કે હે વિકર્ણ !
તું બાળકબુદ્ધિની વાત કરે છે, સભામાં આટલા બધા વૃદ્ધ
છે છતાં, તારા વિના કોઈ વયોવૃદ્ધ બોલવાવાળો દેખાતો નથી.

સુધરી અમજ કી સબૈ, તૂં અવ દેત વિગારિ ।

સર્વસ હાર્યો ધર્મસુત, તામેં દ્રુપદકુમારિ ॥ ૫૩ ॥

વળી હે વિકર્ણ ! તું તો મોટા ભાઈની સર્વ વાત સુધરી
છે તેને હવે બગાડી નાંખવા બેઠો છે, બે સાંભળ ! યુધિષ્ઠિર
પોતે પોતાનું સર્વસ્વ હાર્યો તેમાં દ્રૌપદી પણ હાર્યો છે.

દ્રૌપદીસેં દુર્યોધન કા દુર્વાદ

છંદ પદ્ધતી

વતાહ સુયોધન જંબ વામ, રૂત વૈઠ દ્રુપદજા સહિત કામ ।

દ્રૌપદી કહ્યો યહ જંબ વીચ, વૈઠિહૈં ભીમ કી ગદા નીચ ॥૫૪॥

ત્યાર પછી દુર્યોધને પોતાની ડાબી બાજુ બતાવીને કહ્યું
કે હે દ્રૌપદી ! તું કામના સહિત મારી બાજુ પર બેસ. તે
સાંભળીને દ્રૌપદીએ કહ્યું કે હે દુષ્ટ ! એ બધા વચ્ચે ભીમ
સેનની ગદા બેસશે. (“ ભીમસેન ગદાથી સાથળ તોડશે ”
એવો મૈત્રેય મુનિનો પણ શાપ હતો—વનપર્વ, અધ્યાય ૧૧)

કરન કા દુર્વાદ

અતિ કહત કટુક વચ કરન ઔર, પતિ કરહુ ન હારે તુહિ બહાર ।

પછી કહ્યું અત્યંત કડવું વચન^૨ કહ્યું કે હે દ્રૌપદી ! તું
બીજો પતિ કર, કે જે ફરીથી તને હારે નહિ.

દ્રૌપદી વસ્ત્રહરન

ક્લિચ સૈન વસન નૃપ હરન કાજ, તવ વંધુ પંચ તજિ દિયે સાજ ।

શિર જંબા વેષ્ટન વિના સૂર, તજિ ચર્મ ઓટ હૈ રહૈ દૂર ॥૫૫॥

૨. કર્ણવું એ અત્યંત અમર્યાદિત કડવું વચન, અર્જુન સામે લડતાં
કર્ણે ધર્મને યાદ કર્યો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કર્ણને યાદ કરાવ્યું હતું. (ભુઓ.
મં ૯૦, કર્ણપર્વ, અધ્યાય ૯૧ શ્લો ૧૯)

એટલામાં દુર્યોધને દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર હરવા માટે દુઃશાસનને ઇસારો કર્યો, ત્યારે પાંચે ભાઈઓએ પોતાનાં શસ્ત્રભૂષણ તથા દીધાં, અને ઢીંગણોની વચ્ચે માથાં ઘાલી શૂરતા વિનાના થઈ અસહ્ય દેખાવને ન ભેવા માટે નીચું ઘાલીને આડી ઢાલો કરીને છેટે જઈને બેસી રહ્યા.

દ્રૌપદી ચીર સૂંચ્યો સુ દુષ્ટ, કરિ થક્યો દુસાસન અધિક કષ્ટ ।
લે સકૈ દ્રુપદજા કૌન લાજ, બૈઠે હરિ જહૈં બનિકૈં વજાજ ॥૫૬॥

દુર્યોધનનો ઇસારો ભેઈ દુષ્ટ દુઃશાસન દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર ખેંચવા લાગ્યો, અને પોતાના બળ વડે અધિક કષ્ટ કરીને થાક્યો, જેના હૃદયમાં શ્રીહરિ કાપડિયા વણિક રૂપ થઈને બિરાજ્યા છે તે દ્રૌપદીની લાજ કેળુ લઈ શકે તેમ છે ?

શ્રીહરિ સે કવિ કી વિજ્ઞાપના

કવિત્ત

ગજ હો પુરુષ પ્રહલાદ હૂ પુરુષ હુતો,
જહાં ભયે આતુર સો કહાની કહાત હૈ ।
ચાહીકી સુ વેર દુરયોધન દુસાસન કે,
खंड खंड किये होते ऐसी रीसु आत हॆ ।
પાંચ દિગપાલ જૈસે ભરતા નિબલ ભયે,
श्रुपदास जाके हो जो विना पक्षपात हॆ ।
દ્રૌપદી કી આપતૈં પુકાર ક્યોં ન લગી તાથ,
सुधी आये मेरो तो करेजो फट्यो जात हॆ ॥ ५७ ॥

ગ્રાહથી ગ્રસાયેલો હાથી પુરુષભતિ હતો, અને પ્રહલાદ સક્ત પણ પુરુષભતિ હતો, આપ ન્યાં ન્યાં વહારે જવા હિતાવળા થયા છે તે તે કથની કહેવાય છે. માટે આ દ્રૌપદી છે તે સ્ત્રી ભતિ છે, એની વિપદા વેળાએ તો દુર્યોધન અને દુઃશાસનના ટુકડા ટુકડા કરવા ભેઈતા હતા એવી રીસ મને આવે છે, વળી દિગપાળો જેવા જેના પાંચ પતિ વડીલની

આજ્ઞાને વશ થઈને નિર્બળ બન્યા છે, કવિ સ્વરૂપદાસજી કહે છે કે આપ જેના છો તેના પક્ષપાત વિનાના સહાયક છો, તો હે નાથ ! દ્રૌપદીની આક્રંદ પોકાર વાણી આપના કાન સુધી કેમ ન લાગી ? એ કરુણ કથનીનું સ્મરણ થતાં માફ તો કાળજી ફાટી જાય છે !

અન્તર્યામી કા પ્રત્યુત્તર

હર હી મેં વૈઠે રૂંચ ઉત્તર ઉચાર કીનો,
એસી હી વા સમૈ વીચ મોકોં રિસ આઈ હૈ ।

સવહી રસા કો ભાર દૂર કરતવ્ય હતો,
તા તૈં હિમા યાચક કી પૂરી લૈ પચાઈ હૈ ।

દ્રૌપદી કે કોપ હી કી દાહમય આગ તાકોં,
ચતુર્દશ સંવત કી દાટ દૈ દવાઈ હૈ ।

તાહી છિન મારતો ચંડાલ ચોકરી હી કો તો,

વાહી વીચ સેતી કેતી ક્ષોહિની રખાઈ હૈ ॥ ૫૮ ॥

દ્રૌપદી વિષેની કવિની અરજ સાંભળીને કવિના હૃદયમાં ધિરાજમાન થયેલા ઈશ્વરે કવિ પ્રત્યે પ્રત્યુત્તર રૂપ ઉચ્ચાર કર્યો કે હે કવિ ! સાંભળ, હુબનાં કર્તવ્ય પર તને જેવી અત્યાદે રીસ આવી એવી જ રીસ તે વખતે મને પણ આવી હતી, પરંતુ પૃથ્વીનો સર્વ ભાર (હુબનાં પાપ રૂપી બોજો) દૂર કરવાનું માફ કર્તવ્ય હતું તેથી યાચકની સંપૂર્ણ ક્ષમા (સખૂરી) લઈને હું પચાવી ગયો, અને દ્રૌપદીના કોપ રૂપી લોકડાનો અગ્નિ, તેને ચૌદ વર્ષની અવધિરૂપી દબાણથી

(૧) યાચનામાં અપમાન પામવા રૂપ ક્ષમા (સખૂરી) યાચકમાં હોય તો જ તે યાચના કરી શકે, એમ સુદામા બ્રાહ્મણની સ્થિતિને બાજુનારા શ્રીકૃષ્ણે અહીં દ્રૌપદીની સહાય કરીને તેનું અઘટિત અપમાન કરનારા શત્રુઓને હમણાં ન સંહારવા રૂપ દૃઢ સંખૂરી ધારણ કરી હતી. એ રીતે શ્રીકૃષ્ણના કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

(ભારણથી) દબાવી (ભારી) દીધો. એ ચંડાળ ચોકડી (દુર્ચેધન,
હુઃશાસન, કણુ, શકુનિ) ને તો હું એ જ વખત ભારત,
પરંતુ તેઓનાં કર્તવ્ય પરત્વે વચમાં બીજી પણ કેટલીક
અક્ષૌહિણી સેનાનો નાશ કરવો બાકી હતો એટલે તેઓને
આર્યા નહિ.

भीमसेन का कोप

खूले केश रजस्वला सभा बीच दुसासन,
लायो सो पुकार रही सारे सभाचारी कौ ।

आदि मोकौं हायों किधौ आदि आपो हायों नृप,
करन विगारी बात विकर्न सुधारी कौ ।

भीम कहै ऐंच्यो चीर तेइ भुज ऐंचे जहैं,
दिखावे है जंघा सो दिखैहौं तोरि डारी को ।

द्रुपद दुलारी खुलो लटै करि दैहौं सारी,
एक नृप नारी ना अनेक नृप नारी कौ ॥ ૫૯ ॥

જ્યારે દ્રૌપદીને ખુલ્લે શિરકેશે રજસ્વળાયુક્ત સભામાં
હુઃશાસન લાવ્યો ત્યારે તે સર્વ સભાચારીઓને પોકાર કરે છે
કે “રાજા ધર્મ પ્રથમ મને હાર્યો છે કે પ્રથમ પોતાપણુ હાર્યો
છે ?” એ મારી વાત વિકરણે સુધારી હતી તે કણુ બગાડી
નાંખી, એમ દ્રૌપદીએ કહ્યા પછી, ભીમસેને કણુ કે જે હાથે
દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર ખેંચ્યાં છે તે હાથ ખેંચી નાંખવામાં આવશે,
અને જે જંઘા બતાવે છે તે જંઘા પણ તોડી નાંખવામાં
આવશે, વળી આજે તો દ્રુપદ રાજાની લાડલી (દ્રૌપદી) ને
ઉઘાડી લટે કરી છે, પરંતુ હું એક જ રાજાની સ્ત્રીને નહિ
પણુ અનેક રાજાઓની સ્ત્રીઓને સર્વાંગે ઉઘાડી કરીશ. અર્થાત
અનેક રાજાઓને હણીને તેઓનો વૈભવ છીનવી લઈશ એટલે
તેઓની સ્ત્રીઓ ઉઘાડા શરીરે લટકતી થશે.

भीम की भयंकर प्रतिज्ञा

દોહા

गांधारी सत सुवन विच, जो एकहु बचि जाय ।

मोर गदा तैं मोहि तौ, होहि नरक गति न्याय ॥ ६० ॥

सुनी प्रतिज्ञा भाम की, कुरु कुल व्याकुल रूप ।

गांधारी वह समय लखि, समझावत पति भूप ॥ ६१ ॥

પછી ભીમસેને પ્રતિજ્ઞા કરી કે મારી ગદાથી ગાંધારીના સો પુત્રોમાંથી જો એક પણ બચી જાય તો ન્યાયપૂર્વક મને નર્કની ગતિ પ્રાપ્ત થાય. ભીમની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને કુરુવંશીઓ વ્યાકુળ રૂપે થયા, ગાંધારી એ સમય જોઈને પોતાના પતિ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવે છે.

गांधारी कथन

સવૈયા

मात सुयोधन की भरतार कौं द्रौपदि कष्ट लख्यो समझावै ।

क्यों घर जाये लराइकै छोकर या पण चौथे में पद्वित पावै ।

कौतुक हार हैं तीजे तिहात ज्यों हाय क्यों जीवत लोक हसावै ।

या जग बातनि साच करी तुम गेह जरै निज मंगल गावै ॥ ६२ ॥

દુર્યોધનની માતા ગાંધારી દ્રૌપદીનું કષ્ટ જોઈને પોતાના પતિ ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવે છે કે તમે છોકરાઓને લડાવીને આ ચોથપણું (ઉત્તરાવસ્થા)માં આવું દ્વિધા (ધૃષ્ટ્યા) લાવતું પદ પામીને કેમ ઘર આવ્યા ? જેમ કેઈ કૌતુક જોનાર ત્રીજો તટસ્થ પુરૂષ હોય તેમ હાય હાય ! તમે જીવો છો છતાં લોકોને કેમ હસાવો છો ? “ પોતાનું ઘર બળે અને પોતે ધોળ ગાય ” એ કહેવત તમે જગતમાં સાચી કરી.

कवित्त

गांधारी कहत भरतार क्यों न सोचै मन,
सुर्योधन करी भीमसेन संघ रूप है ।

મરે હૂ તૈં સિંહ કો સ્વભાવ વૈર આવ નાહિં,
જાય એ વિહ્યાત વાત ઉપમા અનૂપ હૈ ।

મૃત્યુ ગજ માંસ કી વચાર તૈં હૈ વાયુ વૃદ્ધિ,
મૃત્યુ સિંહ તૈલ તૈં તા વાયુ કો વિલૂપ હૈ ।

ભૂપન કો ભૂપ હૈ તૂં વ્હૈ હૈ દીન હૂ તૈં દીન,
પૂત કૌં નિવારૈ નાહિં પર્યોં મોહ કૂપ હૈ ॥ ૬૩ ॥

વળી ગાંધારી પોતાના પતિને કહે છે કે હે સ્વામી ! તમે મનમાં શોચ કેમ નથી કરતા ? દુર્યોધન (મદોન્મત્ત) હાથી રૂપ છે, અને ભીમસેન (તેને હણુનાર) સિંહ રૂપ છે, સિંહનો સ્વભાવ છે કે તે મરવાથી પણ (શત્રુ પ્રત્યેનો) તેનો વૈર ભાવ નથી જતો એ અનુપમ ઉપમાની વાત જગતમાં જાહેર છે. મરેલા હાથીના માંસના વાયરાથી એક પ્રકારના વાયુની વૃદ્ધિ જ્યાં થાય છે ત્યાં મરેલા સિંહના માંસની ચરબીના તેલ વડે તે ગજવાયુ વિશેષે લોપાઈ જાય છે, (એવી જ રીતે દુર્યોધન તથા ભીમસેનના પરસ્પરના વૈર ભાવનું તાત્પર્ય સમજી લેવું.) તમે રાજાઓના પણ રાજા છે તે ભિખારીના પણ ભિખારી થશો, કારણ કે પુત્રના મોહરૂપી ક્વામાં પડ્યા છે અને પુત્રને વારતા પણ નથી.

ધૃતરાષ્ટ્ર કા દ્રૌપદી કૌં વરદાન દોહા

કહિ ધૃતરાષ્ટ્ર સુ દ્રુપદજા, મમ ગ્રાણ સમાન ।

પુત્રવધુન મૈં શ્રેષ્ઠ હૈ, તૈં મોપૈ વરદાન ॥ ૬૪ ॥

ગાંધારીનાં વચન સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રે દ્રૌપદીને બોલાવીને કહ્યું કે હે દ્રૌપદી ! તું પુત્રોની સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે અને મને પણ સમાન પ્રિય છે, તેથી મારી પાસેથી વરદાન લે.

દ્રૌપદી કથન

મેરો પાંચૌં પતિન યુત, દાસ ભાવ છુટિ જાઈ ।

મેરે પતિ રથ શસ્ત્ર યુત, મમ ગૃહ દેહુ પઠાય ॥ ૬૫ ॥

તે સાંભળી દ્રૌપદીએ કહ્યું કે મારા પાંચે પતિ સહિત મારો દાસભાવ છૂટી જાય, અને રથ તથા શસ્ત્રો સહિત મારા પતિઓ સાથે મને મારે ઘેર મોકલાવી દો.

વહુરિ લેહુ વર એક વર-લાયક તું ન લંચાઈ ।

કહ્યો દ્રુપદજા એક વર, મેરે સત્ત વર પાઈ ॥ ૬૬ ॥

વળી પણ ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે હે દ્રૌપદી ! ફરીથી પણ બીજાં વરદાન માગી લે, કારણ કે તું એક જ વરદાન માગવા લાયક નથી, તે સાંભળી દ્રૌપદીએ કહ્યું કે એક વરદાન તો મારે સો વરદાન મળવા જેવું છે.

ક્ષત્રિ એક દ્વે વૈશ્ય કૌં, વિપ્રન કાજ અનેક ।

લેને દેને વર સ્વસુર, તાતેં લેહોં એક ॥ ૬૭ ॥

ક્ષત્રિયને એક, વૈશ્યને બે, અને બ્રાહ્મણને અનેક કાર્યો હોય તેથી અનેક વરદાન જોઈએ, હે સસરાજી ! મારે લેવાનું અને આપે મને આપવાનું વરદાન એક જ છે, તેથી હું આપની પાસેથી એક જ વરદાન લઉં છું.

પાંડવોં કૌં વિદા કરના

કહી તથાસ્તુ કિયે વિદા, મૂપ પાંચ હૂં ભ્રાત ।

કહી દુસાસન સકુનિ દોડ, સુતી સુયોધન વાત ॥ ૬૮ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ તથાસ્તુ કહીને પાંચે ભાઈઓને વિદાય કર્યા, એ વાત દુઃશાસન તથા શકુનિએ દુર્યોધનને કહી તે તેણે સાંભળી.

દુર્યોધન કથન

કારે અહિ પિતુ તૈં કહી, પૂંછ ચાંપિ દિય છોરિ ।

મીમાર્જુન દોડ ભ્રાત મમ, વંશ કિ રખહિં બહોરિ ॥ ૬૯ ॥

દુર્યોધને પિતા પાસે જઈને કહ્યું કે હે પિતા ! તમે કાળા સર્પોને પૂછડેથી ચાંપીને અર્થાત સર્પો આંડા કરીને તેઓને

છોડી મૂક્યા, એવા સર્પોરૂપી ભીમ તથા અન્નુન એ બે ભાઈ એ-
શું મારો વંશ રાખશે કે ? અર્થાત નહિ જ રાખે.

પુનઃ દ્યુત પ્રપંચ

પિતા કહી અવ કા કરો, સુત કહિ એક ઉપાય ।

કૌલ સુ દ્વાદશ વર્ષ કરિ, ચક્ર ફિર ચ્યાલ ચિલાય ॥ ૭૦ ॥

ત્યારે પિતાએ કહ્યું કે હવે હું શું કરું ? એટલે પુત્રે
કહ્યું કે એક ઉપાય છે, આર વર્ષની બોલી કરીને બીજી વાર
રાજા ધર્મને એક રમત રમાડો.

જો હારે સો રાજ તજિ, દ્વાદશાન્દ બન જાઈ ।

ગુપ્ત રહે ફક્ વર્ષ પુનિ, કોડ તૈં કદા લચ્ચાઈ ॥ ૭૧ ॥

પુનિ મુક્તે દ્વાદશ વરષ, બનોવાસ દુસ્વયુક્ત ।

મૂપ તુલાયો ધર્મસુત, સુની પુત્ર કી ઉક્ત ॥ ૭૨ ॥

રમતમાં જે હારે તે રાજ્ય તજીને આર વર્ષ વનમાં જાય,
અને પછી એક તેરમું વર્ષ છૂપી રીતે રહે, તેમાં તે કદી કોઈથી
જોવામાં આવે તો ફરીથી હુઝાર સહિત બીજા આર વર્ષ વનવાસ
લોગવે, પુત્રનું કથન સાંભળીને રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે ફરીથી ધર્મપુત્ર-
(યુધિષ્ઠિર)ને બોલાવ્યા.

ધર્મરાજ ફિર ધર્મયુત, ઉત્તર દિયો ન જાય ।

બહુરિ પિતા આદેશ તૈં, ચેલ્યો રાજ લગાય ॥ ૭૩ ॥

જીત્યો સકુની કપટ જુત, કિયો ધર્મ બન ગૌત ।

પંચ ભ્રાત્ર યુત દ્રૌપદી, રહી માત ગુરુ ભૌન ॥ ૭૪ ॥

ધર્મરાજા ધર્મયુક્ત હતો એટલે “ હવે હું ફરી નહિ
રમું ” એ ઉત્તર તેનાથી આપ્યો હતો નથી, તેથી ફરીથી પણ
પિતાની આજ્ઞાથી રાજ્યને દાવમાં લગાવીને તે રમ્યો, એટલે કપટ
સહિત શકુનિ જીત્યો, ત્યાર પછી દ્રૌપદી સહિત પાંચે ભાઈ એ
વનમાં ગમન કર્યું, અને માતા (કુંતાજી) શુરૂ (કૃપાચાર્ય)ને
ઘેર રહ્યાં.

કુંતા સેં વિદુર કા આસ્વાસન

પાંડુપુત્રન કે ગયે, કછુ દિન વીતે આય ।

વિદુર પ્રવોધત ભ્રાત ત્રિય, વિધ વિધ ત્રિપત વ્રતાય ॥ ૭૫ ॥

ભાવી લલિત સુનિયે પૃથા, વૃથા શોક અવ માત ।

કરહિ રાજ સવ ભૂમિ કો, તવ સુત શત્રુ અજાત ॥ ૭૬ ॥

પાંડવોને વનમાં ગયે કેટલાક દિવસો વીત્યા પછી વિવિધ પ્રકારની વિપદાને વટાવવા માટે પોતાના ભાઈની સ્ત્રી (કુંતા)ને વિદુરજી પ્રબોધવા માંડ્યા, હે પૃથા ! (કુંતા) સાંભળ, ભવિષ્યનો વિચાર કરી ને, અથવા ભવિષ્યમાં લખ્યું હશે તેમ થશે, હે માતા ! હવે શોક કરવો નહીં છે. તારો પુત્ર અનંતશત્રુ (જેનો કોઈ શત્રુ ઉત્પન્ન ન થાય તે ધર્મરાજ) સર્વ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે.

કુંતા કલ્પાંત કથન

કવિત્ત

સ્તુતિ વંદિજન કી તૈં ગાન ગાયકન કે તૈં,

જાગત જો તિન્હે શિવા જંબુક જગાઈ હૈં ।

મિષ્ટ કટૂ તિત્ત લૌન લાટે ઔ કષાય લાલો,

જિમતે જિમાઈ કાચે પાકે ફલ લાઈ હૈં ।

પહરત જિનોં કે દાસ નાના પટ અંબર જે,

લાલાંબર ચર્માંબર અંગ લપટાઈ હૈં ।

ધુધાવાન વાલ સહદેવ કૌં લલાઈ હૈ કો,

નિદ્રા સમૈં સેજ કૌં લિલાઈ કો લલાઈ હૈ ? ॥ ૭૭ ॥

પુત્રો વનમાં જવાથી કુંતાજી વિલાપ કરીને કહે છે કે જ્યોત્સના (રાજાઓની સ્તુતિ કરનારાઓ)ની સ્તુતિ વડે તથા ગાયકજનો (ગાયકો)નાં ગાયનો વડે જાગતા હતા તેઓને શિયાળ અને કાવડીઓ જગાડશે, જ્યોત્સના મિષ્ટ ૧ કટુ ૨ તીખા ૩ ખારા ૪ ખાટા ૫ અને તૂરા ૬ એ છ રસ ભોજન લાઓ પીનાઓને જમાડીને જમતા હતા તેઓ કાચાં પાકાં ફળ ખાશે, જ્યોત્સના સેવકો વિવિધ પ્રકારનાં રેશમી વસ્ત્રો પહેરતા હતા

તેઓ પોતાને અંગે વિભૂતિ રૂપી વસ્ત્ર તથા ચર્મ રૂપી વસ્ત્ર (મૃગ-
ચર્માદિ) લપેટશે, અરેરે ! ભૂખ્યા બાળક સહદેવને ટંક સર કોણ
અવાડશે અને ઊંઘવાની વખતે બિછાતું બિછાવીને કોણ સુવાડશે ?

પુનર્યથા

જિનકે મુસ્તારવિંદ છત્ર-છાંહ રહતે સો,
આપત અપાર હી તૈં કુહાલાને હોઈ હૈં ।

પાંચ પાંચ ઁંડ કે અવાસ હી ગલાદૂં વીચ,
સોવત તે કંકરન વીચ કૈસે સોઈ હૈં ।

કુંતી કહૈં ધન્ય પાંડુ માત્રી પરલોકવાસી,
મોહિ દુસ્ત્ર મોગની કૌં વિપદા વિગોઈ હૈં ।

તાહીમેં વડો હૈં શોચ મેરો જે લઢૈતો વાલ,
સહદેવ ક્ષુધા સમૈ કાકો મુગ્ધ જોઈ હૈં ॥ ૭૮ ॥

વળી જેઓનાં મુખારવિંદ રાજ્યછત્રની છાયામાં રહેતાં
હતાં તે અપાર ગરમીથી (સૂર્યના તાપથી) કરમાઈ જશે, પાંચ
પાંચ ખંડોવાળા નિવાસના ગલીયાના શયનમાં સૂઈ રહેતા હતા
તેઓ કાંકરાઓવાળી ભૂમિ પર શી રીતે સૂઈ શકશે ? કુંતાજી
કહે છે છે કે પાંડુરાજને તથા માત્રીને ધન્ય છે કે જેઓ પરલોક
(સ્વર્ગ) વાસી થયાં છે, અને મને દુઃખભાગિણીને વિપદાએ
વગોઈ છે. તેમાં પણ મહાન ખેદની વાત તો એ છે કે મારો
જે લાડકોડમાં ઉછેરેલો બાળક સહદેવ તે ભૂખ વખતે કોણ
મુખ જોશે ? અર્થાત કોને કહેશે કે મને ખાવા આપો.

દોહા

કૈસે સહિહૈં વન વિપત, દ્રુપદસુતા સુકુમાર ।

મમ દુઃખ જાનત મોર મન, કિન ઢિગ કરૌં પુકાર ॥ ૭૯ ॥

વળી સુકોમળ અંગવાળી દ્રૌપદી વનની વિપત્તિ કેવી રીતે
સહન કરશે ? મારું દુઃખ મારું જ મન બાળે છે. હું કોની
પાસે પોકાર કરું ?

इति पंचम मयूख ।

ષષ્ઠમ મયૂખ

વનપર્વ

જન્મેજય ઉવાચ

દોહા

કૈસે વન મેં ગમન કિય, ધર્મરાજ યુત બ્રાત ।

કૈસે નિકરે વિપત્તિ દિન, ગુપ્ત રહે કસ તાત ॥ ૧ ॥

રાજા જન્મેજય કહે છે કે હે વૈશંપાયન મુનિ ! ભાઈએ સહિત ધર્મરાજાએ વનમાં ગમન કેવી રીતે કર્યું અને વિપત્તિના દિવસે તેઓએ કેવી રીતે કાઢ્યા ? અને હે તાત ! તેઓ ગુપ્ત શી રીતે રહ્યા ? તે સર્વ કથા કહો.

વૈશંપાયન ઉવાચ

પદ્ધતી છંદ

કુરુ રાજ ત્રિપિત દિશિ ગમન કીન, ઝઠિ ચલે ગૈલ પુરજન અધીન ।
સવકો કરિ ધર્મ જુ સમાધાન, વોહોરાય દિયે કહિ વિવિધ વાન ॥૨૧॥
રિપિ રહે ગૈલ છાંડે ન સંગ, નૃપ મયો સચિતાં દુઃખિત અંગ ।
વ્યો વનૈ સવનકો ભરન કાજ, રહિવો વન ધન વિન અષ્ટ રાજ ॥૨૨॥

વૈશંપાયન કહે છે કે જન્મેજય ! યુધિષ્ઠિરે વન તરફ ચાલવા માંડ્યું ત્યારે રાજરતિભાવને વશ થયેલી પ્રજા પણ નગરમાંથી નીકળીને સાથે ચાલવા માંડી. એ જોઈને રાજા ધર્મ સર્વ પ્રજાજનનું સમાધાન કરીને તથા વિવિધ પ્રકારની ઉપદેશ રૂપ વાણી કહીને તેઓને પાછાં વાળ્યાં, પણ ઋષિઓ તો સાથે જ રહ્યા. તેઓએ પીછો ન છોડ્યો તેથી ધર્મરાજા ચિંતાયુક્ત દુઃખિત અંગવાળો થઈ ગયો, અને વિચારવા લાગ્યો કે રાજ્યહાર થઈને ધન વિના વનમાં રહેવું અને સાથે રહેલા સર્વનું ભરણપોષણ કરવાનું કાર્ય શી રીતે બની શકે ?

ધૌમ્યકા સૂર્યમંત્ર દેના

દિવ્ય ધૌમ્ય પુરોહિત સૂર્યમંત્ર, ત્રય દિવસ મૂળ સાધ્યો સુ.તંત્ર ।

હર સ્થાલ ગાન વિચ નીર આપ, ફક પાય રહ્યો ઠાઠો અપાપ ॥૪॥

દિવ્ય દિનમનિ થાલી અશ્વય દેવ, સવ હી કી ચાતૈં વનૈ સેત્ર ।

રાજ ધર્મને ચિંતાશસ્ત થયેલો જાણીને ધૌમ્ય નામના

રાજપુરોહિતે સૂર્યમંત્ર આપ્યો, તે ધર્મરાજએ મનની એકાગ્રતા

વડે ત્રણ દિવસમાં સાધ્ય કર્યો. તે એવી રીતે કે રાજ ધર્મ પોતે

નિર્દોષપણે છાતી સુધી ઊંડા પાણીમાં એક પગે (ત્રણ દિવસ

સતત) ઊભો રહ્યો, રાજ ધર્મની મંત્રસાધના વડે પ્રસન્ન થઈને

સૂર્યદેવે એક અક્ષય થાળી આપી કે જેથી સર્વની સેવા થઈ શકે.

સૂર્યવચન

દોહા

જો લૌં દ્રુપદકુમારિ નહિં, મોજન કરૈ સુમાય ।

તૌ લૌં ફક યહ પાત્ર મેં, લાખન દેહુ જિમાય ॥ ૫ ॥

એ અક્ષય થાળીમાં એવો પ્રભાવ છે કે જ્યાં સુધી

સ્વાભાવિક રીતે દ્રૌપદી ભોજન ન કરે ત્યાં સુધી એ એક જ

પાત્ર વડે લાખો માણસોને જમાડી શકશે, અર્થાત્ દ્રૌપદીએ

ભોજન કર્યા પછી જીજે દિવસે દ્રૌપદીના ભોજન કરવા અગાઉ

ચાહે તેટલાં માણસો જમી શકે એવો હંમેશનો ક્રમ હતો.

પાંડવોં કા દ્વૈતવન મેં ગમન

અલૈપાત્ર વરદાન લૈ, ચલ્યો દ્વૈતવન મૂપ ।

દિન દિન નૂતન હોત હૈં, વાસ બિહાર અનૂપ ॥ ૬ ॥

(૧) ભગવાન સૂર્યનારાયણ બોલ્યા, હે સદાચરણી રાજા ! આ ત્રાંખાતું

એક અક્ષયપાત્ર (ચરુ અથવા તોલિયો) હું તને ભેટ આપું છું તે તું લે.

પાંચાળી પાકશાળામાં ફળ, મૂળ, માંસ, શાક વિગેરે જે પદાર્થો રાંધીને આ

પાત્રમાં ભરીને જ્યાં સુધી પીરસશે ત્યાં સુધી તે પાત્રમાંથી અન્ન ખૂટશે

નહિ. (મ. ભા.૦, વનપર્વ, અધ્યાય ૩).

વિનુ અનુચર અનુચર સદૃશ, ચહુંધા તરુ હરિધામ ।

શાસ્ત્રાશ્રિત સ્વર્ગ રાવ મિષ, પદ્મત નૃપત ઉત્ત નામ ॥ ૭ ॥

સૂર્યદેવ પાસેથી અક્ષયપાત્રનું વરદાન લઈ ધર્મરાજ દ્વૈત-
વનમાં ચાલ્યા, પ્રતિદિવસ અનુપમ એવા નવા નિવાસ તથા નવા
પંથ થાય છે, રાજાને સેવકો વિના પણ ચારે તરફનાં વૃક્ષો
સેવકોના જેવું જ કામ આપે છે, વન એ જ જેમનો નિવાસ છે
અને વૃક્ષોની શાખાઓના આશ્રયે રહેનારાં પક્ષીઓ અવાજને
મિષે (ખડાને.) રાજાનું નામ ઉચ્ચારણ કરે છે.

રાજ ધર્મ કા આશ્રમ નિવાસ

છંદ પદ્ધતી

નૃપ આશ્રમ રિષિ કે રહત વૃંદ, અતિ હોત કથા ગાઢક અનંદ ।

ચહું ભ્રાત સુ વિચરત દિશા ચાર, દ્વિજ પોષ કાજ આલેટ કાર ॥૮॥

લલિત દુષ્ટ જંતુ કૌં દંડ દેત, ભલ જોગ મારિ રથ હારિ હેત ।

કિય મીમ કેડક રાકસ વિનાસ, ચૌં રહત વિષિનવાસી હદાસ ॥૯॥

રાજ ધર્મના આશ્રમમાં ઋષિઓનો સમુદાય રહેતો હતો,
ત્યાં અનેક પ્રકારની કથા તથા ગાયકોનો આનંદ થતો હતો,
ચારે દિશાઓમાં ચારે ભાઈઓ (ભીમ, અર્જુન, નકુળ,
સહદેવ) સાથે રહેલા ઋષિ બ્રાહ્મણો માટે મૃગયા કરવા જતા
હતા, હિંસક પ્રાણીઓને જોઈ દેહાંત દંડની શિક્ષા આપતા
હતા અને ભક્ષ્ય યોગ્ય પ્રાણીઓ (હરણાદિ)ને મારીને રથમાં
નાંખી લેતા હતા, ભીમસેને કેટલાક રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો,
એ રીતે તેઓ ઉદાસ (હર્ષ શોકથી રહિત) વૃત્તિવાળા થઈને
વનમાં વાસ કરીને રહેતા હતા.

શ્રીકૃષ્ણાગમન

પચિ આમિષ તંદુલ અલ્પપાત્ર, રિસિ પતિ જિમાય પાંચાલિ રાત્ર ।

પુતિ કરી આપ ભોજન સપ્રીત, રહિ વિપન કહુક દિન ચહૈ રીત ॥૧૦॥

સુનિ કુરુ શૂતક્રીડા સુમાય, વહ વિપન વીચ શ્રીકૃષ્ણ આય ।

વિશ્વાસ દૈ રુ વિપદા વટાય, પુનિ ચલે ધર્મ આદેશ પાય ॥૧૧॥

અક્ષયપાત્રમાં માંસ તથા ચોખ્ખા રાંધીને ઋષિઓ^૧ તથા પોતાના પતિઓને જમાડીને રાત્રે પછી દ્રૌપદી પોતે પ્રેમસહિત લોજન કરતાં હતાં, એ રીતે પાંડવો સહિત દ્રૌપદી કેટલાક દિવસ વનમાં રહ્યાં, કૌરવોએ સ્વભાવિક રીતે કપટથી જુગાર રમાડીને પાંડવોને વનમાં મોકલ્યા છે એમ સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ પાંડવો રહેતા હતા એ વનમાં આવ્યા અને “કોઈ જાતની ફિકર ન કરશો” એમ કહી, સર્વ રીતે સહાયતા રૂપ વિશ્વાસ આપીને તેઓની વિપત્તિ વટાવીને પછી ધર્મરાજની આજ્ઞા પામીને તેઓ દ્વારકા સિધાવ્યા.

દુર્વાસા કા કષ્ટયુક્ત આગમન

દુર્વાસા પ્રેયો શ્રાપ દૈન, લલિ સમય સુયોધન ધર્મ લેન ।

અઠ્યાસિ સહસ રિષિ જુક્ત આય, મોજન બિન જાચ્યો દ્વેષ માય ॥૧૨॥

દ્રૌપદી કિયે મોજન સુદેશ, વહ પાત્ર ધર્યો સાહિત અસેસ ।

દ્રૌપદી સ્મરન કિય કૃષ્ણ કેર, હરિ આયે સંકટ સમય હેર ॥૧૩॥

ઇક શાક પત્ર તિહિ પાત્ર લીન, કરિ મક્ષ કૃષ્ણ હટકાર કીન ।

તિહું લોક તૃપ્ત મયે સમય તાહિ, ચકિ રહે પરસ્પર વિપ્ર ચાહિ ॥૧૪॥

પાંડવો અત્યારે વિપત્તિમાં છે એમ જાણી દુર્યોધને રાજ ધર્મને ધર્મભ્રષ્ટ કરવાને ઈરાદે દુર્વાસા ઋષિને શ્રાપ આપવા માટે પ્રેર્યા એટલે તેમણે અઠ્યાસી હજાર ઋષિઓને સાથે લઈને “અમે લોજન કર્યા વિનાના છીએ” એમ કહીને લોજન કરવા માટે દ્વેષભાવવાળી સાગણી કરી, તે વખતે દ્રૌપદીએ લોજન

(૧) પાંડવો ‘કામ્યમ’ નામના વનયાં પાંચ વર્ષ વસ્યા. તેઓ હમેશાં દશ હજાર રતાતક (ગૃહસ્થાશ્રમી) બ્રાહ્મણો તથા સંન્યાસીઓનું પોષણ કરતા હતા. મૃગો (મૃગમાંસ), સામા વિગેરે વનધાન્યો પ્રથમ બ્રાહ્મણોને જમાડીને પછી પોતે લોજન કરતા હતા. (મ. ભા., વનપર્વ, અ. ૫.)

કરી લીધું હતું, અને સમગ્ર સામગ્રીવાળું અક્ષયપાત્ર રાખી
 'મૂક્યું' હતું. અક્ષયપાત્ર ઠાલું હોવા રૂપ અનાયાસ ધર્મસંકટ
 આવી પડવાથી દ્રૌપદીએ શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કર્યું કે તુર્તાજ શ્રીહરિ
 સંકટ સમય જાણીને બહારે આવ્યા, અને અક્ષયપાત્ર પોતાના
 હાથમાં લઈ તેમાં રહી ગયેલું એક શાક પત્ર ખાઈને શ્રીકૃષ્ણે
 ઓડકાર કર્યો, તે વખતે ત્રણે લોક તૃપ્ત થયાં, એટલે ત્યાં આવેલા
 દુર્વાસા આદિ ઋષિઓ પરસ્પર અદિત થઈ ગયા.

કપટ પ્રકાશ

દોહા

નકુલ વુલાવહુ વિપ્ર સવ, કહિ હરિ ભોજન કાજ ।

નદે વિપ્ર આશીષ દે, પ્રગટ કિયો સવ વ્યાજ ॥ ૧૫ ॥

પછી શ્રીકૃષ્ણે નકુળને કહ્યું કે ભોજન કરવા માટે સર્વ
 બ્રાહ્મણોને બોલાવો, ત્યારે બ્રાહ્મણોએ ભોજન કરવાની ના પાડી,
 અને આશિષ આપીને સર્વ કપટ ઉઘાડું કર્યું.

ઋષિ ઉવાચ

ધર્મપુત્ર તેરો ધરમ, સદા અઘંડ સ્વરૂપ ।

ઘંડન કિય ચાહત જુ સલ, તાકો ઘટિહૈ મૂપ ॥ ૧૬ ॥

અને કહ્યું કે હે ધર્મપુત્ર ! તારો ધર્મ હંમેશાં અખંડસ્વરૂપે
 છે, તેને જે બળ ખંડન કરવા ઇચ્છે તેનો જ ધર્મ નાશ થશે.

કહિ રિપિ પીછો ગમન કિય, હરિ ભયે અન્તર્ધાન ।

રહ્યો મૂપ નિજ રિપિન જુત, સુખમય વંધુ સમાન ॥ ૧૭ ॥

એ પ્રમાણે કહી ઋષિઓ વિદાય થયા, અને શ્રીહરિ
 અંતર્ધ્યાન (ગુપ્ત) થયા, પછી ધર્મરાજ સુખમય બંધુઓ તથા
 ઋષિઓ સહિત પોતે માનપૂર્વક (આદર સહિત) રહેવા માંડ્યા.

અર્જુન કા તપ

છંદ પદ્ધતી

ષટ વર્ષ અયે ચોં વન વિતીત, વિજય તૈં યુધિષ્ઠિર કહિ સપ્રીત ।

તપ કરહુ પુત્ર અવ અસ્ત્ર કાજ, વિન યુદ્ધ દુષ્ટ નહિ દેહિ રાજ ॥૧૮॥

કહિ તથા અસ્તુ નર ગમન કીન, ફક પાઝ બર્ષ રહિ તપ અધીન ।
 ઇન્દ્રાદિ દેવ નર દૈન આઝ, સવ તૈં જુ અલ્લ લીને સુમાઝ ॥૧૯॥
 ઇન્દ્રાદિ અલ્લ દૈ ગયે થાન, નર રહ્યો ગંધમાદન સજ્જાન ।

એ પ્રમાણે વનમાં છ વર્ષ વ્યતીત થયાં, પછી ધર્મરાજાએ અર્જુનને પ્રીતિયુક્ત કહ્યું કે હે વત્સ ! તું હવે શસ્ત્રો આડે તપ કર, કારણ કે યુદ્ધ કર્યા વિના દુષ્ટ શૈરવો રાજ્ય આપવાના નથી. ધર્મરાજાનું વચન સાંભળી તથાસ્તુ કહીને અર્જુન તપ કરવા ચાલ્યો, પછી તે એક વર્ષ સુધી એક પગે તપને આધીન થઈને બેસી રહ્યો, એટલે ઇંદ્ર વિગેરે દેવગણો પ્રસન્ન થઈને વરદાન આપવા આગ્યા, અર્જુને સર્વની પાસેથી ભાવસહિત અસ્ત્ર શસ્ત્ર લીધાં, પછી ઇંદ્ર આદિ દેવગણો અસ્ત્ર આપીને પોતાના સ્થાને ગયા અને અર્જુન જ્ઞાનયુક્ત ગંધમાદન પર્વતમાં રહ્યા.

મિલ્લ વેષ મેં રુદ્રાગમન

ફક દિવસ રુદ્ર ધરિ સવર રૂપ, ત્રિય વૃંદ જુક્ત આયે અનૂપ ।
 શિવ કિયો ફક ઘાયલ વરાહ, નર વાન ચલાયો નિકટ ચાહિ ॥૨૦॥
 તિહિ કપટ મિલ્લ વરજ્યો સુ તત્ર, ફહ પ્રથમ ગ્રાસ સમ ક્રોડ અત્ર ।
 નહિં ગન્યો કહ્યો નર સહિત ક્રધ, બઢિ પર્યો પરસ્પર જુધ વિરૂધ ॥૨૧॥

એક દિવસ મહાદેવ સખર^૧ (લીલ)નું રૂપ ધારણ કરીને અનુપમ સ્ત્રીઓ સહિત ગંધમાદન પર્વત પર આગ્યા, મહાદેવ-

(૧) અર્જુન ઇન્દ્રકીલ પર્વત પર તપ કરવા ગયેલા ત્યાં તેમના તપમાં વિશ્લેષ કરવા હતુનો પુત્ર મૂક વારાહનું રૂપ લઈને અર્જુનને મારવાનો વિચાર કરતો હોય તેમ જોઈને શખર વેશમાં આવેલા શ્રીશંકર ભગવાને તેને મારવાનો નિશ્ચય કર્યો. (મં ભા., વનપર્વ, અ. ૩૭ થી ૩૯). શ્રીશંકર ભગવાને પુરાતન મહાતપસ્વી અર્જુન પર પ્રસન્ન થઈને શિવબ્રહ્માનામનું પાશુપતાસ્ત્ર આપ્યું હતું. યમ, વરુણ, કુબેર વિગેરે દેવગણોએ પણ અર્જુનના તપથી પ્રસન્ન થઈને વરદાથી શસ્ત્રો આપ્યાં હતાં.

(મ. ભા., વનપર્વ, અ. ૪૦ થી ૪૧)

જીએ એક સૂવરને ઘાયલ કર્યો, તેના પર અર્જુને નજીક જાણી
ખાણ ચલાવવાની ઇચ્છા કરી, એટલે તેને કપટરૂપ લીલે ત્યાં
તેમ કરવા માટે મના કરી, અને કહ્યું કે એ સૂવર પ્રથમ અહીં
મારાથી ઘાયલ થયેલો છે. અર્જુને ક્રોધયુક્ત થઈને એ કહેણ
ગણકાર્યું નહિ, એટલે સામસામું વિરૂદ્ધ સ્વરૂપે યુદ્ધ વધી પડ્યું.

કપટ મિલ્લ સે અર્જુન કા યુદ્ધ

ક્ષય મયે ઉભય અક્ષય નિલંગ, અસિ ધારિ ચલ્યો શિવ પૈ ઝમંગ ।
તિલ તિલ હિ છેદિ હર સ્વરૂપ તાહિ, ચકિ રહ્યો કિરીટી બદન ચાહિ ॥૨૨॥
જુરિ પર્યો મુજન તૈ દ્વંદ્વયુદ્ધ, કહ્યું ચાંપ્યો હર ડર ધરિ અક્રુદ્ધ ।
મુર્છિત સુ ગિર્યો તવ મૂમિ માહિં, નર કર્યો સુ વ્યમ ફુર્યો નાહિં ॥૨૩॥

ત્યારે અર્જુનનાં અક્ષય તથા શત્રુજિત એ બેઉ ભાથાં
ક્ષય થયાં અર્થાત્ ખાણ વિનાનાં ખાલી થયાં, એટલે અર્જુન
ઉત્સાહ ધારણ કરીને મહાદેવ પર તરવાર લઈને ચાલ્યો,
મહાદેવજીએ તે તરવારને તલ તલ પ્રમાણે છેદી નાંખી, એટલે
અર્જુન તે કપટ લીલના મુખ સામું જોઈને ચક્રિત થઈ ગયો,
પછી જીજ્ઞાસુથી દ્રઢયુદ્ધ કરવા ખાતી પડ્યો, એટલે મહાદેવજીએ
ક્રોધ રહિત થઈને તેને કાંઈક પોતાની છાતી સાથે ચાંપ્યો,
તેથી તે મૂર્છિત થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયો, એ રીતે અર્જુનનો
કોઈ પણ ઉદ્યમ સફળ ન થયો.

અર્જુન કા શિવપૂજન

ચિત મયો ગઈ મૂર્છા સચેત, હર મૂર્તિ રેતમય કરિ સહેત ।
નર પુણ્ય ચઢાવે તોરિ તોરિ, વહ મિલ્લ શીપ દરસૈ વહોરિ ॥૨૪॥
પહિચાનિ રુદ્ર તવ પર્યો પાય, લીનો કપર્દિ તિહિ ડર લગાય ।
પાશૂપત્યાત્મ દીનો સપ્રોત, મયે અક્ષય તૂન પુનિ શત્રુજીત ॥૨૫॥
અર્જુન મૂર્છા વળતાં ચિત્તમાં સચેત થયો, પછી ત્યાં તેણે
પ્રેમ પૂર્વક માટીની મહાદેવની મૂર્તિ બનાવીને તેના પર પુષ્પો
તોડી તોડીને તે ચડાવવા માંડ્યો, પછી તે ચડાવેલાં પુષ્પો તેણે

કપટ ભીલના મસ્તક પર જોયાં, ત્યારે આજ મહાદેવજી છે એમ જોળખીને પગે પડ્યો એટલે મહાદેવે તેને છાતી સાથે લગાવ્યો, અને પ્રેમ પૂર્વક પાશુપતિ નામનું અસ્ત્ર આપ્યું તથા અક્ષય અને શંત્રુજિત એ બેઉ ભાથાં બાણો યુક્ત કરી આપ્યાં. (પછી મહાદેવ તુર્તાજ અન્તર્ધ્યાન થયા.)

અર્જુન કા ઇન્દ્રલોક મેં જાના

પઠવાય ઇન્દ્ર નર લૈન કાજ, માતુલી જુક્ત રથ હરિત વાજ ।
પરિક્રમન યુક્ત કરિ રથ પ્રવેશ, સુરલોક જાઢ મેઝ્યો સુરેશ ॥૨૬॥
અર્વાસન લૈ વૈઠો સુ ઇન્દ્ર, મન વિસ્મય મો લોમસ મુનિન્દ્ર ।

નરદેહ જાનિ નર ભ્રમહુ નાહિ, મમ અંશ વિષ્ણુ અવતાર માહિ ॥૨૭॥

ઈન્દ્રે પોતાના માતલી નામના સારથિ સહિત હરિત (શ્યામકણ્ઠ) જાતિના અથવા તાંબા ઘોડાઓ રથને જોડાવીને અર્જુનને ઇન્દ્રલોકમાં લાવવા માટે મોકલ્યો, રથ ગંધમાદન પર્વત પર આવી પહોંચતાં રથને પરિક્રમા કરીને અર્જુનને એ રથમાં પ્રવેશ કર્યો, અને દેવલોકમાં જઈને તેણે ઇન્દ્રથી ભેટો કર્યો, પછી ઇન્દ્ર તેને અર્ધ આસન પર લઈને બેઠો. તે જોઈને ઇન્દ્રસભામાં આવેશ લોમશ મુનિને આશ્ચર્ય થયું, એટલે ઇન્દ્રે કહ્યું તે હે મુનિ ! આ નરદેહ અર્જુન છે એ આપ બાણો, ભ્રમિત થશે નહિ, વળી વિષ્ણુના અવતારમાં એ અર્જુન મારો અંશ છે.

મૃતલોક ધર્મસુત પૈ મહંત, વિજય કે કુશલ કહિયો વૃતંત ।
વંધુન જુત ચિંતાતુર વિશેષ, અર્જુન વિયોગ હૈઐ અદેશ ॥૨૮॥
કહિ ઇન્દ્ર હતૌ રિષિ ત્રિદા કીન, ઝત રહ્યો કિરીટી પિતુ અધીન ।

માટે હે મહાત્મા ! આપ મૃત્યુલોકમાં જઈને ધમપુત્ર (યુધિષ્ઠિર) ને અર્જુનનું કુશળ વૃત્તાંત કહેજો. કેમકે અર્જુનના વિયોગ વડે ભાઈઓ સહિત રાજા ધર્મ વિશેષ ચિંતાતુર થતાં એમને અદેશો થશે કે અર્જુન ક્યાં ગયો હશે ? ઇન્દ્રે એટલું

કહીને ઋષિને વિદાય કર્યા, પછી ત્યાં અર્જુન ઇન્દ્રને આધીન રહ્યો.

અર્જુન કા ચિત્રકેતુ સે સસ્વાપન

નિજ મુખ સુરેશ ચિત્રકેતુ નામ, ગંધર્વહિ પ્રેચોં સુગુન ગ્રામ ॥૨૯॥

અર્જુનહિ શિશ્વાવહુ જુત અનંદ, વિધિ ગાન નૃત્ય જુત વાદ્ય વૃંદ ।

કહિ તથા અસ્તુ રહિ વિજય પાસ, હિત વઢ્યો સસ્વાપન જુત દુલાસ ॥૩૦॥

સીંચત જુ અશ્વવિદ્યા સંગીત, પ્રતિ દિવસ વદત સુત પિતા પ્રીત ।

પછી ઇન્દ્ર મહારાજે પોતાને મોંઠે સદ્ગુણના સમૂહરૂપ

ચિત્રકેતુ નામના ગંધર્વને સંબોધીને કહ્યું કે હે ચિત્રકેતુ ! તું

અર્જુનને વાજિત્રોના સાજ સાથે ગાયન તથા નૃત્યવિધિ આનંદ

પૂર્વક શિખવાડ, ચિત્રકેતુ તથાસ્તુ કહી અર્જુન પાસે રહ્યો, બેઠને

પરસ્પર પ્રેમ વધ્યો અને આનંદ સહિત મિત્રાચાર થયો, અર્જુન

હંમેશાં અશ્વવિદ્યા અને સંગીતવિદ્યા શીખે છે, અને પુત્ર તથા

પિતામાં પરસ્પર પ્રીતિનો વધારો થાય છે.

અર્જુન કો ઇન્દ્ર કી આજ્ઞા

ઇક દિવસ દર્દે આજ્ઞા સુરેશ, વિચ સિંધુ વસત સુરરિપુ વિશેષ ॥૩૧॥

વિધિ બર તૈં સુર તૈં અજિત આહિ, તૂં મનુજ રૂપ કરિ નાશ તાહિ ।

માતુલિ જુત હૈ મમ રથારૂઢ, નિર્શત્રુ કરહુ સુરલોક ગૂઢ ॥૩૨॥

એક દિવસ ઇન્દ્રે અર્જુનને આજ્ઞા આપી કે સમુદ્રમાં

દેવગણોના શત્રુ ઘણા વસે છે. તે બ્રહ્માના વરદાન વડે દેવગણોથી

જીતાય એવા નથી, હે અર્જુન ! તું મનુષ્ય રૂપે છે માટે

તેઓનો નાશ કર, માતુલી સારથિ સહિત મારા રથમાં બેસીને

ગુપ્ત રીતે ત્યાં જઈને તેઓનો નાશ કરીને દેવલોકને શત્રુ

વિનાનો કર.

હિરન્યપુર જાય અર્જુન કા અસુરોં કો મારના

દોહા

હે આજ્ઞા સુરરાજ કી, ચલ્યો વિજય શિર નાય ।

કવચ નિવાત રુ કાલશ્વજ, ઇક દિન દિયે મિદાય ॥ ૩૩ ॥

ઈન્દ્રની આજ્ઞા લઈ ને અર્જુન મસ્તક નમાવીને ચાલ્યો
અને સમુદ્રમાં વસેલી હિરણ્યનગરીમાં જઈને કવચ, નિવાત
તથા કાળખંજને એક જ દિવસમાં મારી નાંખ્યા.

કિય નિષ્કંટક અમરપુર, કરિ હિરન્યપુર નાશ ।

નર ભુજ પૂજે ઇન્દ્ર ત્રિચ, પુર તિહું સુજશ પ્રકાશ ॥ ૩૪ ॥

હિરણ્યપુરનો નાશ કરીને સુરપુરને શત્રુ વિનાનું કર્યું તેથી
અર્જુનના પરાક્રમી બાહુઓને અપ્સરાઓએ પૂજ્યા અને સ્વર્ગ,
મૃત્યુ તથા પાતાળપુરીમાં અર્જુનના સુયશનો પ્રકાશ થયો.

अर्जुन कौं इंद्र का अपना किरिट देना

रत्नजटित निज शीष को, दियो किरिट सुरेश ।

नाम किरिटी ताहि तैं, भयो विख्यात विशेष ॥ ३५ ॥

દેવગણોના શત્રુઓનો વિનાશ કરી અર્જુન સ્વર્ગમાં આ-
વ્યો એટલે ઈન્દ્રે પેતાના મસ્તકે ધારણ કરવાનો રત્નજટિત
કિરીટ (સુગટ) આપ્યો તેથી અર્જુનનું કિરીટી એ નામ વિશેષે
પ્રખ્યાત થયું.

अर्जुन पै उर्वशी का भोजना

नरहि अब वरदान जब, दैन गयो सुरभूप ।

गंधमादन सुर रमनि को, नाटक भयो अनूप ॥ ३६ ॥

ગંધમાદન પર્વત પર ઈન્દ્ર બ્યારે અર્જુનને અસ્ત્રનું વરદાન
આપવા ગયો હતો ત્યારે ત્યાં દેવાંગનાઓનું અનુપમ નાટક
થયું હતું.

देखी थी जब इंद्र ने, अर्जुन की उनमेष ।

दृष्टि उर्वशी रूप में, जानी प्रीति विशेष ॥ ३७ ॥

ત્યારે ઉર્વશી પર અર્જુનની ઉન્મેષ દષ્ટિ (પાંપણો હલાવ્યા
વિના એકી ટસે જોવું તે) ઈન્દ્રે જોઈને બાણ્યું હતું કે ઉર્વશીના
રૂપમાં અર્જુનની વિશેષ પ્રીતિ છે.

કિય આજ્ઞા ચિત્રકેતુ કૌં, અર્જુન કે પ્રિય કાજ ।

અતિ શૃંગાર જુત ડર્વસી, વાપૈ પઠવહુ આજ ॥ ૩૮ ॥

તે આખતતું સ્મરણ થતાં અર્જુનના ભવિષ્યના ભલા માટે
ધન્દ્ર ચિત્રકેતુને આજ્ઞા કરી કે આજે ઉર્વશીને અતિ શૃંગાર
સહિત અર્જુન પાસે મોકલો.

કહ્યો ઇન્દ્ર તૈસે હિ કિયો, સવ ડરવસી શૃંગાર ।

ચલી દેશિ મોહિત મર્દ, નર કહૈ સુરપુર નાર ॥ ૩૯ ॥

ધન્દ્રે કહ્યું એ જ પ્રમાણે ઉર્વશીએ સર્વ શૃંગાર કર્યો, પછી
અર્જુન પાસે ગઈ અને અર્જુનને બોધને તે સ્વર્ગની સ્ત્રી
ઉર્વશી મોહિત થઈ.

સુનત હિ આગમ ડરવસી, નર સનસુખ નિયરાય ।

કહ્યો હુકમ કીજે કહૂ, મમ કુંતાધિક માય ॥ ૪૦ ॥

ઉર્વશીતું આવવું સાંભળીને અર્જુનને તેની સામે નજીક
જઈને કહ્યું કે હે માતા ! તમે મારે કુંતામાતાથી પણ અધિક
છો, માટે જે આજ્ઞા કરવી ઘટે તે કરો.

ડરવસી ઉવાચ

દેશ્યો તૂં મેરી તરફ, લોભ દૃષ્ટ ગિરિ પૃષ્ઠ ।

ઇન્દ્ર પ્રેરિ આઈં ઇહાં, દેવ ભાવ કરિ નષ્ટ ॥ ૪૧ ॥

નર કૌં હમ સેવૈં કહા, દિવ્ય રૂપ સુર દેહ ।

કિંહિ કારન માતા કહી, નૈતે તો શ્રાપ હિ લેહ ॥ ૪૨ ॥

ઉર્વશીએ કહ્યું કે હે અર્જુન ! તે પૂર્વે ગંધમાદન પર્વત
પર મારી તરફ લોભ દૃષ્ટી બેસ્યું હતું, તેથી હું ઇન્દ્રની પ્રેરણા
દેવભાવ નષ્ટ કરીને તારી પાસે આવી છું.

અમે મનુષ્ય કોટિના પુરુષને સેવીએ કે ? કારણકે અમે
દિવ્ય દેહ રૂપ દેવ કોટિનાં છીએ, તે મને માતા શા માટે
કહી ? અને તું મારી ઈચ્છાને ઇન્કાર કરે છે માટે શ્રાપનો
અંગીકાર કર.

અર્જુન ઉવાચ

રહી પુરુરવા ગેહ તું, ક્રિયો પ્રગટ મમ વંશ ।

ફિર પરિચર્યા ઇન્દ્ર કી, કરત સુ મૈં તિહિ અંશ ॥ ૪૩ ॥

તાતૈં તુ લક્ષત હો, ઓર ભાવ નહિં કોચ ।

ઇતને હી પૈ શ્રાપ દૈ; શિર ધરિ લૈહૌં સોચ ॥ ૪૪ ॥

અર્જુને કહ્યું હે ઉર્વશી ! પૂવે તું પુરુરવા^૧ રાજાને ત્યાં રહી હતી, અને મારો પૂર્વ વંશ તે પ્રગટ કર્યો છે. વળી તું ઇન્દ્રની સેવા કરનારી સેવિકા છે, અને હું ઇન્દ્રનો અંશ છું. તેથી મેં તને નિહાળી હતી, તેમાં કોઈ અન્ય ભાવ નહોતો, એટલા ઉપરથી જ ને તું શ્રાપ આપતી હોય તો તે હું શિર પર ધરી લઈશ.

ઉરવસી ઉવાચ

તેજસ્વી કો દોષ કહ્યુ, લગત ન સુરપુર વીચ ।

માન ભંગ કીનો જુ મમ, હોહુ નપુંસક નીચ ॥ ૪૫ ॥

ઉર્વશીએ કહ્યું કે સ્વર્ગલોકમાં તેજસ્વીને કાંઈ દોષ લાગતો નથી, પરંતુ તે માફ માન ભંગ કર્યું તેથી તુરંત નપુંસક રૂપ થા.

કવિ કથન

કવિત્ત

પઠાઈ સુરેન્દ્ર ઉરવસી કૌં નરેન્દ્ર પાસ,

કીનો સત્કાર દીનો જ્વાવ વડી રીત સૌં ।

(૧) પૂર્વે કેશી નામનો દૈત્ય ઉર્વશીને હરી ગયો હતો, તેને પુરુરવા રાજાએ છોડાવી તેથી ઉર્વશીનો પ્રીતિભાવ તે રાજા પર થયો હતો, પછી એક દિવસ સ્વર્ગમાં ઉર્વશી સંગીતમય નૃત્યક્રીડા કરતી હતી, તેમાં ભૂલ થવાથી ચિત્રલેખાએ પૂછ્યું કે હે ઉર્વશી ! તે તારા કાર્યક્રમમાં ભૂલ કરી તે તારા ચિત્ત શામાં લાગ્યું છે ? ઉર્વશીએ કહ્યું કે પુરુરવામાં. તે સાંભળીને સભામાં એટલા ઉર્વશીના ગુરૂ માલતી મુનિએ ઉર્વશીને શ્રાપ આપ્યો કે તું મૃત્યુ લોકમાં જઈ પુરુરવાને ત્યાં રહે, અને એક સંતાન ઉત્પન્ન કરીને પછી તું તારી દેવગતિને પામજે. ત્યાર પછી ઉર્વશી પુરુરવા પાસે રહી તે કથા શ્રીમદ્ ભાગવત, સ્કંધ ૯; અં ૧૪ માં છે.

इन्द्र त्रिया तातै मैया वंश की करैया मेरे,
कुंता तैं अधीक वातैं दोनों की प्रतीत सौं ।
जाके काज भूपति पुहरवा भयो निलाज,
बछ त्याज को न ज्ञान दोर्यो गैल प्रीत सौं ।
ताहि तैं हर्यो न मन अर्जुन कर्यो न संग,
व्रत तैं टर्यो न त्यों डर्यो न श्राप भीत सौं ॥ ४६ ॥

छन्द्रे छर्वशीने अर्जुन पासे भोक्ली त्यारे अर्जुन तेनो
सत्कार कर्यो अने सारी रीते नवाण आय्यो के छे छर्वशी !
तुं छन्दनी (अभिसरा) ओरत तेथी भारी माता, अने भारा
पूर्ववंशनी उत्पन्न करनारी. ओ जेउ वातोनी प्रतीति वडे तुं भारे
कुंतामाताथी पणु अधिक छे, वणी कवि कहे छे के जे छर्वशी
माटे पुहरवा राजा निर्दल्ल थयो छतो, अने प्रीतिथी जेनी
पाछण होउयो त्यारे ते राजने वस्त्रत्यागनुं पणु लान रह्युं
नछोतुं, ओवी जे छर्वशी तेनाथी अर्जुननुं मन छरायुं नछि
अने तेनो संग न कर्यो तथा ते पोताना अउग व्रतथी न टल्यो
तेम न श्रापना उरथी पणु उर्यो नछि.

अर्जुन की वात जानि कै इंद्र का प्रसन्न होना
दोहा

चित्रकेतु कहै इंद्र तैं, निशि वीती ज्यों वात ।

चर लगाय नर कौं कह्यो, भली भई यह वात ॥ ४७ ॥

अर्जुन तथा छर्वशी वच्ये जे वात थछ ते रात्रि वीत्या
पछी चित्रकेतुओ छन्दने कही, पछी छन्द्रे अर्जुनने हृदय साथे
लगावीने कछुं के आ वात णहुं न सारी थछ.

वर्ष एक जौ लौं गुप्त, भोगहु श्राप सधीर ।

तव दुराव यह स्वांग बिन, वनतो मुश्कल वीर ॥ ४८ ॥

ओक वर्ष सुधी तारे गुप्त रह्युं पउशे तेठला समयभां

આ શ્રાપ ધીરજયુક્ત લોગવી લેજે, એવા નપુસક સ્વાંગ
સિવાય તારૂં ગુપ્ત રહેવું હે વીર ! બહુ જ મુશ્કેલીથી બનત.

અગ્નિદ્યોત મૂષન વસન, દિયે કુટુંબ કે કાજ ।

પહુંચાયો રથ જુક્ત નર, જહાં ધર્મ કુહરાજ ॥ ૪૯ ॥

એમ કહીને ઇન્દ્રે અર્જુનને અગ્નિ સદૃશ્ય પ્રકાશમાન
આભૂષણ અને વસ્ત્રો કુટુંબને માટે આપ્યાં અને જ્યાં કુહરાજ
ધર્મરાજ હતા ત્યાં તેને રથ સાથે પહોંચાડી દીધો.

પાંચ દિવસ નર સુરન કે, રહ્યો ઇંદ્ર આધીન ।

પાંચ વરષ જૌ લૌં ધરમ, સર્વ તીર્થાટન કીન ॥ ૫૦ ॥

દેવોના પાંચ દિવસ અર્જુન ઇન્દ્રને આધીન રહ્યો ત્યાં
સુધી મૃત્યુલોકનાં પાંચ વર્ષોમાં ધર્મરાજએ સર્વ તીર્થાટન કર્યું.

અસ્ત્રયુત અર્જુન કોં દેશિકે ધર્મ કા હર્ષિત હોના

દેશિ અનુજ અસ્ત્રન જુક્ત, વહુ હરણ્યો કુરુવીર ।

મૂપ કિરીટી તૈં કહ્યો, અસ્ત્ર દિશાવહુ ધીર ॥ ૫૧ ॥

નાના ભાઈ અર્જુનને અસ્ત્ર-શસ્ત્રો સહિત આવેલો જોઈને
કુરુકુળમાં વીર ધર્મરાજ બહુ જ હર્ષિત થયો, અને તેણે
અર્જુનને કહ્યું કે હે ધૈર્યવાન ! મને તારી અસ્ત્રવિદ્યા દેખાડ.

અસ્ત્ર યાદ કીને વિજય, હોન લગે ઉત્પાત ।

ધરા ધૂજિ સ્લકા પરત, નમ સુરયાન દિશાત ॥ ૫૨ ॥

ધર્મનું વચન સાંભળીને અર્જુને અસ્ત્રોનું સ્મરણ કર્યું
એટલે ઉત્પાત થવા માંડ્યા, ધરા ધૂજવા માંડી, ઉલ્કાપાત થવા
માંડ્યો, અને આકાશમાર્ગે દેવોનાં વિમાનો દેખાવા માંડ્યાં.

નમ બાની મહ સુરનકી, હ્રદ મત કરહુ ડરાવ ।

વનિહૈ જુષ તવ દેશિહૈ, તૂં સર્વ અસ્ત્ર પ્રભાવ ॥ ૫૩ ॥

એ વખતે દેવોની આકાશવાણી થઈ કે હે રાજા ધર્મ !

તું આ ઉપાય કરીશ નહિ, જ્યારે યુદ્ધ થશે ત્યારે તું સર્વ
શસ્ત્રોને પ્રભાવ જોઈશ.

दुर्योधन का कुमंत्र

कोड दिन बीते कुबुधि करि, नृपति सुयोधन नीच ।

मंत्र कियो चहुं दुष्ट मिलि, चलो विपिन के बीच ॥ ५४ ॥

केटलाक द्विसे। वीत्या आद नीच दुर्योधन राजये कुबुद्धि
करी अने यारे दुष्टो (दुर्योधन, दुःशासन, कर्ण, शकुनि)ये
भणीने विचार कर्यो के आपणे वनमां आलो।

कार मिष यात्रा घोष को, लै पितु तैं आदेश ।

चह्यो त्रियन युत कुटिल मति, सैन्या लई विशेष ॥ ५५ ॥

अम निश्चय करीने घोष (गायो अने वाछडाओना नेस)
यात्रातुं गडातुं करीने पिता (धतराष्ट्र) नी आज्ञा लईने स्त्रीओ
सहित अवणी बुद्धिवाणो दुर्योधन विशेष सैन्य लईने वनमां आदयो।

पांच भ्रात कौं मारिकै, करैं निकटक राज ।

नातौ देखि दिखाइहौं, इहै कपट मन साज ॥ ५६ ॥

तेना मनमां कपटनो साज अवी रीते सजयो हुतो के
यांये लाईओने मारीने निष्कंटक (शत्रु रहित) राज्य करीशुं,
अने तेम नहि अने तो आपणे आ आपणो वैभव उप
देभाव देवाडीशुं।

दुर्योधन पै चित्रकेतु का जाना

प्रेयो इन्द्र शिखाइकै, चित्रकेतु गंधर्व ।

करहु क्षेम सुत धर्म के, हरहु सुयोधन गर्व ॥ ५७ ॥

दुर्योधनना कपट साजनी छन्द्रेने माहुम थतां छन्द्रे चित्रकेतु
नामना गंधर्वने शिखवाडीने दुर्योधननी सामे भोक्त्यो, अने
कछुं के धर्मपुत्र (युधिष्ठिर)तुं कुशण कर अने दुर्योधनना
गर्वतुं हरणु कर।

कविकथन

कवित्त

घोष यात्रा व्याज तैं चंडाल चोकरी को दल,

आयो है युधिष्ठिर कौं विभव दिखावे कौं ।

દાઘ લગૈ પાંચૌં મારિ નિષ્કંટક રાજ કરૈ,
ના તૌ ચલૌ જરૈ પર લૌન સો લગાવે કૌં ।
ઇન્દ્ર કો પઠાયો ચિત્રકેતુ તાતૈં મરૂં મેંટ,
કર્ન જૈસે સૂર મતો કીનો ભાગ જાવે કો ।
મુજા પીઠિ વાંધિ દ્વૈ સુયોધન કૌં લેકૈ ચલ્યો,
ભ્રાતા જાનિ કિરીટી કો ઇન્દ્ર તૈં મિલાવે કૌં ॥ ૫૮ ॥

દોષયાત્રાને બહાને એ ચંડાળ ચોકડીનું દળ, યુધિષ્ઠિરને
વૈભવ બતાવવા માટે આવ્યું, તે એવા વિચારથી કે બે આપણા
દાઘ લાગશે તો પાંચે ભાઈએને મારીને શત્રુ રહિત રાજ્ય
કરીશું, નહિતો ચાલો તેઓ વનની વિપત્તિ રૂપી અશિથિ બનેલા
છે તે પર આપણું ત્યાં જવું તેઓને મીઠું લગાડવાની પેઠે
પીડા રૂપ થશે, એટલામાં ઇન્દ્રના મોકલેલા ચિત્રકેતુની તેઓને
લેટ થઈ, એટલે કણ્ડ જેવા શૂરવીરોએ નાસી જવાનો ઇરાદો
કર્યો, પછી ચિત્રકેતુ દુર્યોધનના બે હાથ અવળા બાંધીને તેને
અર્બુનનો ભાઈ બાણીને ઇન્દ્રથી લેટ કરાવવા સ્વર્ગમાં લઈ આવ્યો.

યુધિષ્ઠિર કા દૂતોં સે દુર્યોધન કા હાલ જાનના
દોહા

મરો દૂત કુરુસૈન્ય કે, કહી યુધિષ્ઠિર પાસ ।
વાંધિ લિયો ત્રિય યુત સુરન, સુત ધૃતરાષ્ટ્ર નિરાસ ॥ ૫૯ ॥

પછી કૌરવોની સેનાના સેવકો નાહા, અને યુધિષ્ઠિર પાસે
આવીને તેઓએ કહ્યું કે સ્વર્ગમાંથી દેવગણોએ આવીને જેની
સાથે સ્ત્રીઓ છે એવા દુર્યોધનને બાંધી લીધો છે અને તે સાવ
નિરાશ થઈ ગયો છે.

કવિત્ત

યુધિષ્ઠિર કહૈ ચારૌં ભ્રાતન ં દૌરો વેગ,
સુયોધન બાંધ્યા દેલિ દેવ ત્રી હસૈં હી ગી ।

ચિત્રકેતૂ છોરૈ તાહિ વિધિ સૌ છુરાય લાવો,
તુઝેં દેશિ દેવન કી વાહનો ત્રસૈ હી ગી ।
ત્યૌં હી કહ્યો દ્રોપદીં ચુરાની ઔ જિઠાની કાજ,
જુદ્ધ તૈં છુરાય લાયે કુંતા દુલસૈ હી ગી ।
ઔગુન પૈ ગુન કૌં સુયોધન ન માનૈ તોહૂ,

સુર પાંડુનંદન કી કીર્તિ ના નસૈ હી ગી ॥ ૬૦ ॥

તે સાંભળી યુધિષ્ઠિરે ચારે ભાઈ આને કહ્યું કે તમે જલ્દી
દોડો, દુર્યોધનને બાંધ્યો બેઠાને દેવગણોની સ્ત્રીઓ હસશે,
ચિત્રકેતુ જે રીતે દુર્યોધનને છોડે તે રીતે તેને છોડાવી લાવો,
કેમકે તમને બેઠાને દેવગણોની સેના પણ ભય પામશે, તેમજ
દ્રૌપદીએ પણ દેરાણી તથા જેઠાણી માટે કહ્યું કે યુદ્ધથી છોડાવી
લાવતાં કુંતાજી પણ હર્ષ પામશે, અને દુર્યોધનના અવગુણ
પર આપણા ગુણ થશે તે દુર્યોધન નહિ માને તો પણ શૂરવીર
પાંડવોની કીર્તિ નાશ નહિ પામે.

કવિ કથન

દોહા

તથા યુધિષ્ઠિર કી ક્ષમા, યથા વનૌલા સેત ।

તાકૌં સવ દુઃખ દેત હૈં, સો સવકૌં સુખ દેત ॥ ૬૧ ॥

કવિ કહે છે કે જેવું કપાસનું ખેતર હોય તેવી યુધિષ્ઠિરની
ક્ષમા છે. કપાસ મનુષ્ય માત્રનું ઢાંકણ હોઈ તે સૌને સુખ
આપે છે અને સૌ કોઈ લોઢવા, પીંજવા, કાંતવા, વણવા વિગેરેનું
તેને દુઃખ આપે છે.

મીમ કથન

કવિત્ત

ચહૈ મુજવંધ મણિ જટિત અમોલ જહાં,

તહાં રસરી કે વંધ દેસો હૌનહાર કૌં ।

ચંદ્ર ત સુગંધ તૈલ તહાં લપટાની ધૂરિ,
રાજ કો અધાર દેલો મયો નિરાધાર કો ।
કહૈ મીમ સહૈ ક્યો સુયોધન અસહ દુલ,
ગહૈ કૈસે કંજ ફૂલ મૂધર કે માર કૌ ।
દુહદ ગંધર્વ તાકે મહા નીતિવાન રાજા,
કીનો વસ એસી જોગ્ય નહીં કરતાર કૌ ॥ ૬૨ ॥

ભીમ કહે છે કે હે ભાઈ ! થવાવાળી રચનાને બુઝો,
જે દુર્યોધનના હાથે અમૂલ્ય મણિજડિત બાબુબંધ બેઠાએ
ત્યાં દોરડાના બંધ છે, જ્યાં સુવાસિત તેલ ચઢે ત્યાં ધૂળ લપટાણી
છે, વળી બુઝો, જે રાજ્યનો આધાર છે તે નિરાધાર થયો છે.
અરે રે ! કમળાનું ફૂલ પર્વતનો ભાર શી રીતે ઉઠાવી શકે ?
તેમ દુર્યોધન અસહ્ય દુઃખ શી રીતે સહન કરી શકે ? આવા
મહા નીતિવાન રાજાને શત્રુ રૂપ ગાંધર્વે વશ કર્યો એવી રચના
રચવી જગત્કિરતારને યોગ્ય નથી.

(આમાં પ્રથમ પદમાં દ્વિતીય અસંગતિ અલંકાર છે,
ત્રીજા પદમાં દષ્ટાંતાલંકાર છે અને ચોથા પદમાં વક્રોક્તિ
અલંકાર છે.)

દુર્યોધન કા મુક્ત હોના

દોહા

બંધ છોરિ છુટકાય દિય, આયો કરન સમીપ ।

કર્ન કહૈ ગંધર્વ તૈ, જીત્યો પ્રવલ મહીપ ॥ ૬૩ ॥

પાંડવો દુર્યોધનને છોડાવવા ચિત્રકેતુ પાસે ગયા એટલે
ચિત્રકેતુએ બંધ છોડીને દુર્યોધનને છોડી દીધો, પછી દુર્યોધન
કર્ણ પાસે આવ્યો, એટલે કર્ણે દુર્યોધનને કહ્યું કે હે રાજા ! તમે
બળવાન કે ગાંધર્વને ભૂત્યા ?

જો મોપે વીતી વિપત, તુમ નહિ જાનત તાત ।

ઔર કહૈ તો પ્રાણ લૈ, જાનત સન ચહુ બાત ॥ ૬૪ ॥

દુર્યોધને કહ્યું હે કર્ણ ! મારા પર જે વિપત્તિ વીતી છે તે તું ભણતો નથી, અને જાણવા છતાં આ વાત ખીલે કહે તો હું તેના પ્રાણ લઉં.

जिनको देखि दिखाइवे, आयो विषन विहार ।

तिनहि छुरायो जीव है, क्यों सहिहौ उपकार ॥ ६५ ॥

વળી હું જેઓને મારા વૈભવ દેખાડવા માટે વનવિહાર કરવા આવ્યો હતો તેઓએ જ મને હવિતદાન દઈને છોડાવ્યો એ ઉપકાર હું શી રીતે સહન કરીશ ?

दूशासन कौं राज्य है, गजपुर करहु निवास ।

तजिहौं प्रान यों कहि लियो, अनसन व्रत संन्यास ॥ ६६ ॥

હે કર્ણ ! દુઃશાસનને રાજ્ય આપીને તું હસ્તીનાપુર રહે જે અને હું તો હવે પ્રાણત્યાગ કરીશ એમ કહીને દુર્યોધને ખાન પાન ન કરવા રૂપ સંન્યાસ વ્રત લીધું.

दैत्यन मेल्यो कर्न विच, नरकासुर को जोर ।

द्वेष रीति ससुझाइ तिन्ह, प्रेयों गजपुर ओर ॥ ६७ ॥

દૈત્યોએ ? (દુર્યોધનના પ્રાણત્યાગના નિશ્ચયની વાત જાણીને પોતાનો પક્ષ સખળ રાખવાની ખાતર) કર્ણમાં નરકાસુરનું

(૧) અથર્વવેદના મંત્રો વડે અગ્નિમાં હોમ કરાવીને દૈત્યોએ અગ્નિ-કુંડમાંથી નીકળેલી આશ્વર્ચજનક કૃત્યાને કહ્યું કે હે કૃત્યા ! તું ઉપવાસ કરતા દુર્યોધનને અહીં લાવી આપ (મ. ભા. વનપર્વ અ. ૨૫૧ શ્લો. ૨૬). કૃત્યાના માયાખળથી પોતાની રૂપ લાવવામાં આવેલા દુર્યોધન પ્રત્યે દાનવો બોલ્યા, હે રાજેન્દ્ર દુર્યોધન ! સાંભળ, અમે પૂર્વે તપશ્ચર્યા કરીને તને મહેશ્વર પાસેથી મેળવ્યો હતો, પ્રથમ જ તારા શરીરની પૂર્વ કાયા એટલે કુંટીથી ઉપરનો ભાગ સંપૂર્ણ વજ્ર સમૂહમાંથી બનાવવામાં આવ્યો છે જેથી તે અસ્ત્ર શસ્ત્રથી ભેદી શકાય તેવો નથી અને તારી નીચેનું અંગ દેવી પાર્વતીએ પ્રુષ્પતું બનાવ્યું છે. તારો સર્વ પક્ષ અમે સખળ કર્યો છે તેથી તું શત્રુઓનો પરાજય કરીશ વિગેરે સમજાવીને તેને હસ્તિનાપુર મોકલ્યો (મ. ભા., વનપર્વ, અ. ૨૫૨ શ્લો. ૬ થી ૧૩).

અળ મૂક્યું, પછી તેણે દુર્યોધનને દ્રેષ રીતિ સમજાવીને હસ્તિનાપુર તરફ આલાવા પ્રેરણા કરી.

કર્ન કી સહાયત્ત્વે દુર્યોધન કા યજ્ઞ કરના

ભીમાદિક ચહું આત ને, જીતી દિશા જુ ચાર ।

કર્ન અકેલે જીતિ સોઈ, કિયો જગ્ય પ્રસ્તાર ॥ ૬૮ ॥

પછી ભીમસેન વિગેરે ચારે ભાઈઓએ ચાર દિશાઓ
જીતી હતી તે કણે એકલે જ જીતીને યજ્ઞસામગ્રી તૈયાર કરી.

કા વિચિત્ર સુત અંધ કે, શુભ હોય કરન સહાય ।

ફટત અન્ય પય લૌન તૈ, અર્ક ફટત રહિ જાય ॥ ૬૯ ॥

કણું સહાય કરનાર હોય અને દુર્યોધનનું શ્રેય થાય તેમાં
શું આશ્ચર્ય ? કેમકે બીજા દૂધમાં મીઠું પડવાથી દૂધ ફાટી જાય
છે, બ્યારે આકાના દૂધમાં મીઠું પડવાથી તે દૂધ ફાટવું રહી
જાય છે, અર્થાત્ દુર્યોધનનું કર્તવ્ય આકાના દૂધ રૂપ છે અને
કણુંની સહાયતા મીઠા રૂપ છે.

યજ્ઞ નિમંત્રણ

પઠયે દૂત જુ નૃપન પૈ, કરત સુયોધન જગ્ય ।

આવહુ ક્ષત્રિય વિપ્ર સવ, કહા અગ્ય કહા તગ્ય ॥ ૭૦ ॥

પછી કણે રાજાઓને બોલાવી લાવવા સેવકોને મોકલીને
કહેવડાવ્યું કે દુર્યોધન યજ્ઞ કરે છે તેથી કોણ તત્ત્વવિદ ને
કોણ અજ્ઞાન તમામ બ્રાહ્મણો તથા ક્ષત્રિયો આવજો.

પઠય દુસાસન ભીમ તૈ, દૂત કહૈ સમુજ્ઞાય ।

જગ્ય કરત કુહરાજ તિત, તુમકૌં પઠય બુલાય ॥ ૭૧ ॥

અને દુઃશાસને રાજસેવકને ભીમસેન પાસે મોકલ્યો. તેણે
ત્યાં જઈને સમજાવીને કહ્યું કે દુર્યોધન યજ્ઞ કરે છે તેથી તમને
ત્યાં બોલાવવા માટે મને મોકલ્યો છે.

ભીમ કા પ્રત્યુત્તર

કુંડ હોઈ કુરુલેત જગ, હૈઈ પશુ તવ આત ।

સરવા હૈઈ મમ ગદા, તવ આવૈંગે તાત ॥ ૭૨ ॥

ભીમસેને કહ્યું કે હે દૂત ! તું કહેજે કે હે તાંત દુઃશાસન !
જ્યારે કુરુક્ષેત્રે રૂપી અગ્નિકુંડ થશે, તારા ભાઈઓ યજ્ઞની
આહુતિ રૂપ હોમના પશુ થશે અને હોમવાતું સાધન સરવા રૂપ
મારી ગદા થશે ત્યારે અમે ત્યાં આવીશું. (હમણાં નહિ આવીએ.)

કિયો સુયોધન જગ્ય વહુ, દિયે વિવિધ વિધ દાન ।

નીતિ યુધિષ્ઠિર તૈં અધિક, દ્વાદશાવ્દ મયે જાન ॥ ૭૩ ॥

પછી દુર્યોધને યજ્ઞ (વિષ્ણુયાગ) કર્યો અને વિવિધ પ્રકારે
અપાર દાન કર્યું અને પાંડવોને વનમાં ગયે બાર વર્ષ ત્યાં
બાણીને યુધિષ્ઠિરથી પણ બહુ જ સારી નીતિ ધારણ કરી.
(વિષ્ણુયાગ કર્યો એ કથા માટે જુઓ વન પર્વ, અં. ૨૫૫)

વડે લોક ધર્મજ્ઞ તે, વિરુદ્ધ મયે સર્વ રીતિ ।

હોન યુધિષ્ઠિર તૈં અધિક, ધરી સુયોધન નીતિ ॥ ૭૪ ॥

તે વખતે મોટા લોકો જે ધર્મથી જાત (બાણીતા) હતા
તે સર્વ રીતે દુર્યોધનથી વિરુદ્ધ થયા, તો પણ યુધિષ્ઠિરથી
વધારે શ્રેષ્ઠ થવા માટે દુર્યોધને નીતિ ધારણ કરી.

જયદ્રથ કા અપકૃત્ય

પદ્ધતી છંદ

ગયે વંધુ પંચ કહું ત્રિપત વીચ, નૃપ સિંધુ આય તિહિ સમય નીચ ।

દ્રૌપદી હરન કીનો જુ દુષ્ટ, પાંચ હૂ વીર સુનિ લગે વૃષ્ટ ॥ ૭૫ ॥

પાંડવો જે વનમાં રહેતા હતા ત્યાંથી એક દિવસ તેઓ
કોઈ બીજા વનમાં ગયા અને દ્રૌપદી ત્યાં આશ્રમમાં જ રહ્યાં, તે
વખતે સિંધને રાજા હુષ્ટ જયદ્રથ ત્યાં આવ્યો અને તેણે દ્રૌપદીનું
હરણ કર્યું, એ વાતની ખબર પડતાં પાંચે ભાઈઓ તેની
પાછળ દોડ્યા.

નર હતે અશ્વ રથ દૂર જાત, મજિ ચલો પચાદો વિમદ ગાત ।

લિલ પકરિ ભીમ દિય વૃષ્ટ વંધ, માર્યો ન દુશીલા કે સંવંધ ॥ ૭૬ ॥

કેટલોક છોટે જતાં અર્જુને જયદ્રથના રથનો તથા ઘોડાઓનો

નાશ કર્યો, એટલે વિશેષે ગર્વિત અંગવાળો જ્યદ્રથ પગપાળો નાસી ગયો, તેને ભીમસેને પકડી લઈને આવળા બંધે બાંધ્યો, મારી નાંખત પણ બહેન દુઃશલાના સંબંધથી તેને બનેલી બાણીને સાર્યો નહિ.

કરિ અર્ધ મુંઢત છુટકાઈ દીન, હર હેત મયો તપ હ્રા લીન ।
મવ કહ્યો માગ વરદાન મૂપ, જયદ્રથ જુ કહત કારન અનૂપ ॥૭૭॥

અને અર્ધ મુંઢન કરીને છોડી દીધો, પછી તે અંગવાળો પડવાથી મહાદેવજીને પ્રસન્ન કરવા માટે ઉચ્ચ તપશ્ચર્યામાં લીન થયો. તેની તપશ્ચર્યા જોઈને મહાદેવજીએ કહ્યું કે હે રાજા! વરદાન માગ, તે સાંભળી જ્યદ્રથ પોતાનું કાર્ય સાધવા માટે તેનું અનુપમ કારણ કહી સંભળાવે છે.

દોહા

પાંચ હુ પાંડવ એક મૈં, જીતૌં યહ વર દેહુ ।

અર્જુન દેવત તૈં અજય, ચારિ જીતિ જશ લેહુ ॥ ૭૮ ॥

જ્યદ્રથે કહ્યું કે પાંચે પાંડવોને હું એકલો જીતું એ વરદાન આપો, મહાદેવજીએ કહ્યું કે અર્જુન દેવતાઓથી પણ ન જીતી શકાય એવો છે માટે તે વિના ચારે ભાઈઓને જીતીને જશ લેજો. અર્જુન વિન ફક દિવસ તું, જીત હિ ગો ચહું બ્રાત ।

તથા અસ્તુ કહિ ગૃહ ગયો, કરિ એસો ઉત્પાત ॥ ૭૯ ॥

વિશેષે કહ્યું કે હે જ્યદ્રથ! તું એક દિવસ અર્જુન વિના ચારે ભાઈઓને જીતીશ, મહાદેવજીનું વચન સાંભળીને “આપનું વચન ફોજો” એમ કહી એવો ઉત્પાત કરીને જ્યદ્રથ ઘેર ગયો.

યજ્ઞ વેદ કે ધર્મરાજ સે ધર્મ કો વરદાન પ્રાપ્તિ

પદ્ધતી હંદ

ફક દિવસ યુધિષ્ઠિર વન વિહાર, કોડ કરી વિપ્ર આતુર પુકાર ।

મૃગ અરનિ હરન જો કર્યો મોહિ, તાકૌં ફિર લ્યાવન જુત તોહિ ॥૮૦॥

એક દિવસ યુધિષ્ઠિર રાજા વનવિહાર કરવા ગયા હતા, ત્યાં કોઈ પ્રાહ્મણે આવીને દુઃખિત પોકાર કર્યો કે હે ધર્મરાજ!

માફેં યજ્ઞ નિમિત્તતું અરણી કાળે (જે વડે અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તે લાકડું) એક મૃગ લઈ ગયો છે તેને પાછું લાવવા યોગ્ય તમે છો.

ગઈ અટકિં સુજાવત ગં વીચ, નિજ આત સહિત મૃગ હત્તુ નીચ ।
પાંચ હૂ વંધુ કીનો પ્રવાન, મૃગ રોજ ન પાયો અમત માન ॥૮૧॥

મૃગે અરણીથી માથું ખજવાળતાં તેનાં જે શિંગડાંની વચ્ચે તે અરણી અટકી રહી છે, માટે હે ધર્મરાજ ! તમે લાઈઓ સહિત તે મૃગની પાછળ જઈને તે નીચને હથેલી, એ સાંભળી પાંચે લાઈઓએ પ્રયાણ કર્યું. પરંતુ બહુ જ ફરવા છતાં તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ.

મયે શ્રમિત વૃષાતુર પંચ આત, જલ કાજ મયે ચક ચેક જાત ।
પીછે ન ફિરે નૃપ ગયો આપ, ચહું મૃતક દેલિ ઉપજ્યો સંતાપ ॥૮૨॥

પંથના શ્રમથી શ્રમિત થઈ (થાકી) ને પાંચે લાઈઓ તરફથી ઉતાવળા થયા, અને પાણી પીવા માટે એક પછી એક જવા લાગ્યા, તેઓ કોઈ પાછા ન ફર્યા ત્યારે ધર્મરાજ પોતે ગયા. ત્યાં ચારે લાઈઓને મરેલા જોઈને તેમને સંતાપ થયો.

ચક લક્ષ્યો જક્ષ ઠાઠો અનૂપ, તિન કહ્યો પાન જલ ન કર મૂપ ।
મમ પ્રશ્ન ઉત્તર વિન કરહિ પાન, સુનિ હૈ૬૬૬ ચહું વંધુન સમાન ॥૮૩॥
નૃપ કહ્યો કરહુ કહુ પ્રશ્ન આપ, પ્રતિ ઉત્તર કરિહૈ૬૬૬ ગુરુ પ્રતાપ ।

એટલામાં ધર્મરાજએ એક અનુપમ યક્ષને ત્યાં ઊભેલો જોયો, રાજા બહુજ (પ્રાણાન્ત થવા જેવો) તરફથી થયેલો હોવાથી તે જલાશય પર જળપાન કરવા જતાં તેને યક્ષે કહ્યું કે હે રાજા ! જળપાન ન કરીશ, સાંભળ ! મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર કર્યા વિના જળપાન કરીશ તો આ ચારે લાઈઓની પેઠે મૃત્યુ પામીશ, રાજાએ કહ્યું કે હે યક્ષ ! આપ પ્રશ્ન કરો, હું ગુરુ પ્રતાપથી પ્રત્યુત્તર કરીશ.

યક્ષ ઉવાચ ચાર પ્રશ્ન

દોહા

કૌન મોદયુત જગત મેં ? કા આચર્જ લઘ્વાય ? ।

કૌન પંથ ? વાર્તા કહા ? કહિ પુનિ બંધુ જિવાય ॥ ૮૪ ॥

યક્ષે કહ્યું કે હે રાજા ! આ જગતમાં આનંદયુક્ત કોણ છે ? અચરજ (આશ્ચર્ય) શું જોવામાં આવે છે ? પંથ કયો ? અને વાર્તા કઈ છે ? એ કહીને પછી તું તારા ભાઈઓને જીવાડ.

ધર્મ ઉવાચ પ્રથમોત્તર

પંચમ દિન અથવા છઠે, શાક પચત તિજ ગેહ ।

વિન પ્રયાસ વિન કરજ જગ, મોદજુત નરદેહ ॥ ૮૫ ॥

રાજાએ કહ્યું કે હે યક્ષરાજ ! પાંચમે અથવા છઠે દિવસે જેના ઘરમાં શાક થતું હોય બાકી હમેશાં લૂણું સૂકું ભોજન કરવામાં આવતું હોય પણ તે પ્રયાસ વિનાનું અને બિન કરનાર હોય તે મનુષ્યદેહ જગતમાં આનંદયુક્ત કહેવાય.

દ્વિતીયોત્તર

દિન-દિન પ્રાની માત્ર જે, જમ કે આલય જાત ।

થિરતા ચાહત પાછલે, ફિર કા અચરજ તાત ? ॥ ૮૬ ॥

પ્રાણીમાત્ર જે છે તે સર્વ દિન પ્રતિદિન જમરાજના ઘરમાં જાય છે અર્થાત મરણ પામે છે અને પાછળ રહેનારાં પ્રાણીઓ પોતાની સ્થિરતા ચાહે છે, એનાથી વધુ હે તાત ! બીજું શું આશ્ચર્ય કહેવાય ?

તૃતીયોત્તર

વેદ ત્રિધા ષટ્ઘા સ્મૃતી, મુનિ મત મયે અનેક ।

ધર્મતત્ત્વ અતિ ગુપ્ત હૈ, પથ સત પુરુષ વિવેક ॥ ૮૭ ॥

ત્રણ વેદ અને છ સ્મૃતિઓમાં મુનિઓના અનેક મત છે, પરંતુ ધર્મનું રહસ્ય અત્યંત ગુપ્ત છે, સત્પુરુષનો વિવેક એજ પંથ કહેવાય.

ચતુર્થોત્તર

મોહ કટાહ રુ અગ્નિ રવિ, નિશિદિન દંધન જાનિ ।

કાલ પચાવત મૂત સવ, ચહૈ વારતા માનિ ॥ ૮૮ ॥

મોહ રૂપી કડાચું છે, સૂર્ય રૂપી અગ્નિ છે, રાત્રિ દિવસ
રૂપી ઇંધણું છે, જે વડે કાળ સર્વ પ્રાણીઓને પચાવે છે એ
વાર્તા માની લો. (આમાં એક દેશ વિવર્ત સાવયવ રૂપકાલંકાર છે.)

પરસ્પર વચન

પદ્ધરી છંદ

તેં દયે ઉતર સવ જુક્ત તાત, તૂ કહે સોઈ રુક જિયે આત ।
યુધિષ્ઠીર કહ્યો નકુલહિ જિવાય, જો માદ્રિ વંશ નહિ નષ્ટ જાય ॥૮૯॥
કહિ જક્ષ મીમ અર્જુન વિસારિ, નકુલ કૌં જિવાવત કુમતિ ધારિ ।
જિહિકો પ્રભાવ તિહું પુર પ્રસિદ્ધ, જુરિ કરહિ પરાજય શત્રુ જુદ્ધ ॥૯૦॥
ઇન દોર વિષે કોડ જાચિ એક, કરિહૈ જુ રાજ હતિ શત્રુ કેક ।

ધર્મનાં ઉત્તર સાંભળીને યક્ષ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે હે
તાત ! તેં તમામ યોગ્ય ઉત્તરો આપ્યા છે, માટે તું કહે તે
એક ભાઈ ભવતો થાય. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે નકુળને ભવાડો જેથી
માદ્રીનો વંશ નષ્ટ ન થાય. યક્ષે કહ્યું કે ભીમ તથા અર્જુનને
વિસારીને કુબુદ્ધિ ધારણ કરીને નકુળને ભવાડવાતું તું કહે છે
પણ વિચાર કર ! જેઓનો પ્રભાવ ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, વળી
જેઓ યુદ્ધમાં ભેડાઈને શત્રુઓનો પરાજય કરશે, માટે એ
એકમાંથી એકને ભવાડવાની માગણી કર કે જે વડે તું કેટલાક
શત્રુઓને મારીને રાજ્ય કરીશ.

ધર્મ ઉવાચ

દોહા

પૃથા વંશ મેં હૌં પ્રગટ, ચહિયે માદ્રી વંશ ।

ધર્મ વિરોધક વાત કૌં, કહત ન મહત પ્રશંસ ॥ ૯૧ ॥

ધર્મરાજએ કહ્યું કે કુંતાના વંશમાં હું પ્રગટ છું, અને

માત્રીનો વંશ જોઈએ, માટે ધર્મ વિરુદ્ધની વાત કરનારને મહાત્માઓ વખાણતા નથી.

યક્ષ ઉવાચ

જક્ષ કહ્યો મેં તવ પિતા, ધર્મરાજ મોહિ જાનિ ।
 હોય હિરન અરની હરી, પરસ્વ કાજ તોહિ માનિ ॥ ૯૨ ॥
 પુત્ર લેહુ વરદાન અવ, તું અતિ ધર્મ સધીર ।
 અરની લે ચઢું આત જુત, ગમન કર વર વીર ॥ ૯૩ ॥
 રાજા ધર્મની ધર્મપરાયણતા જાણીને ચક્ષે કહ્યું કે હે
 ધર્મ ! હું તારો પિતા, મને તું ધર્મરાજ (યમરાજ) જાણ, તારી
 પરીક્ષા કરવા માટે મેં હરણ થઈને અરણીનું હરણ કર્યું છે.
 માટે હે પુત્ર ! હવે તું વરદાન માગી લે, કારણકે તું
 ધર્મ ધારણ કરવામાં અત્યંત ધૈર્યવાન છે, અને હે શ્રેષ્ઠ વીર !
 અરણી લઈને ચારે ભાઈઓ સહિત તું તારા આશ્રમમાં જા.

ધર્મ ઉવાચ

દીજેં પિતુ વરદાન મોહિ, કઠિન વર્ષ યહ આહિ ।
 પ્રગટ ન હૈ ત્રિય બંધુ જુત, તથા અસ્તુ કહિ તાહિ ॥ ૯૪ ॥
 ધર્મરાજાએ કહ્યું કે હે પિતા ! આ તેરમું વર્ષ અમારે
 શુપ્ત રહેવા રૂપે અત્યંત કઠણ છે, માટે મને એવું વરદાન
 આપો કે દ્રૌપદી સહિત અમે પાંચે ભાઈઓ આ તેરમા વર્ષમાં
 પ્રગટ ન થઈએ. તે સાંભળીને ધર્મરાજે ધર્મને તથાસ્તુ કહ્યું.
 (પછી ચારે ભાઈઓને જીવાડીને અરણી લઈ ગ્રાહ્યણને
 આપીને યુધિષ્ઠિર ભાઈઓ સહિત આશ્રમમાં આવ્યા અને
 વિચારવા માંડ્યા કે આપણે કયા પ્રકારે અને કયે ઠેકાણે શુપ્ત
 રહેવું ? પછી તેઓ કેવી રીતે અને કયે સ્થળે શુપ્ત રહ્યા તે
 કથા હવે પછી વિરાટ પર્વમાં છે.)

इति षष्ठम मयूख ।

સપ્તમ મયૂલ

વિરાટપર્વ

ઇંદ્રસેન કૃપાપાત્ર સે યુધિષ્ઠિર ઉવાચ

દોહા

જિત પૂછે તિત કહહુ તુમ, ગયે સુ વિપિન વિહાર ।

પાંચ હુ દુપદકુમારિ જુત, વહુરિ ન પાઈ સાર ॥ ૧ ॥

વશં પાચન ઋષિ કહે છે, હે જનમેજય રાજા ! પાંડવોને વનમાં રહે બાર વર્ષ પૂરાં થયાં ત્યાર બાદ તેઓ શુભ રહેવાનો વિચાર નક્કી કરીને પોતાના કૃપાપાત્ર (સારથિ) ઇંદ્રસેનને અથવા રથાદિ અન્ય સેવકો સાથે દ્વારિકા તરફ રવાના કરતાં કહેવા લાગ્યા કે હે ઇંદ્રસેન ! તને જ્યાં જે કોઈ અમારી બબર પૂછે ત્યાં તેને એમ કહેજે કે દ્રૌપદી સહિત પાંચે ભાઈઓ વનવિહાર કરવા ગયા હતા ત્યાર પછી તેઓની ફરીથી બબર મળી નથી.

પાંડવોં કા વિરાટ નગર મેં આના

છંદ પદ્ધરી

કરિ વિદા ઇંદ્રસેનાદિ સાથ, ચહું આત દ્રૌપદી જુક્ત પાથ ।

ધૌમ્ય કૌં સૌંપિ નિજ અગ્નિહોત્ર, ક્રિય ગમન મૂપ છિપજાય ગોત્ર ॥૨॥

મહદેશ આચ વૈરાટ તોર, દુપદાહિ નિભાવત ચલે વીર ।

વિચ સમી સવન કે અલ્પ વાંધિ, મૃતદેહ જુક્ત ધરિ રજ્જુ સાંધિ ॥૩॥

એ રીતે પોતાની સાથે રહેનાર ઇંદ્રસેન વિગેરે જે જે સાથે હતા તે તેને વિદાય કરીને દ્રૌપદી અને અર્જુન સહિત ધર્મરાજા વિગેરે ચારે ભાઈઓ પોતાનું અગ્નિહોત્ર સાધન પુરોહિત ધૌમ્યઋષિને સોંપીને નામ છુપાવીને ત્યાંથી આગળ ચાલતાં તે શૂરવીરો દ્રૌપદીને નિભાવતા થકા મહદેશના વિરાટનગર નજીક આવી પહોંચ્યા, ત્યાં એક ખીજડાના મધ્ય ભાગમાં પોતાનાં શસ્ત્ર એક મહા સાથે દોરડું સાંધીને બાંધી રાખ્યાં.

રાજ્યગૃહ મેં પ્રવેશ કરના

વનિ भीम सूद भट कंक भूप, श्राप तैं विजय बृहनटा श्रूप ।
 साल्होत्रि नकुल सहदेव गोप, सैरंध्रि द्रौपदी रहित कोप ॥४॥
 अनुक्रमहि कियो नृप पै प्रवेस, बित आदर जुत राखे विशेष ।
 सौंपी अर्जुन कौं नृत्यशाल, बहु दाखिन जुत निज सुता बाल ॥५॥
 उत्तराहि शिखावत नित सँगीत, वादित्र गान जुत नाट्य रीत ।

પછી ધર્મરાજએ? ગ્રાહ્ય થઈ “કંક ભટ” નામ ધારણ કર્યું, ભીમસેને રસોઈ થો થઈને “વલ્હવ” નામ ધારણ કર્યું, શ્રાપને લીધે અર્જુને વ્યંહળ થઈને “વૃહન્નલા” નામ ધારણ કર્યું, નકુળે શાલિહોત્રિ (ઘોડાઓની પરીક્ષા કરનાર) થઈને “અંત્રીકાર” નામ ધારણ કર્યું, સહદેવે ગોવાળ થઈને “તંત્રી-પાળ” નામ ધારણ કર્યું, અને દ્રૌપદીએ શાંતપણે શિલ્પકારી એવું “સૈરંધ્રી” ૩ પદ ધારણ કર્યું. એ પ્રમાણે સૌએ પોત પોતાનું

(૧) પાંડવોનાં છુપાં નામ :—

જય, જયંત, વિજય, જયત્સેન, જયદ્રમણ, (મ. ભા. વિરાટપર્વ અ. પ.)

(૨) વ્યંહળ વેશવાળા અર્જુને કહ્યું મારું નામ વૃહન્નલા છે તે સાંભળી મત્સ્ય રાજ્યએ નૃત્યમાં, સંગીતમાં અને વાદિત્ર વગાડવામાં સારી રીતે તેની પરીક્ષા લીધી. પછી તેને કન્યાના અંતઃપુરમાં રાખવો કે નહિ? એ વિષે પોતાના બુદ્ધા બુદ્ધા મંત્રીઓ સાથે વિચાર કરીને કેટલીક તરણ સ્ત્રીઓ દ્વારા તેના વ્યંહળપણાની પરીક્ષા કરાવી, ત્યાર પછી રાજ્યએ તેને કન્યાના અંતઃપુરમાં મોકલ્યો. (મ. ભા., વિરાટ પર્વ, અ. ૧૧)

(૩) સૈરંધ્રી પરવેદમત્યા સ્વવશા શિલ્પકારિકા ॥૧૭॥

(અમરકોશ, મનુષ્યવર્ગ)

સૈરંધ્રી=પોતાની દષ્ટીએ આધીન પરાયા ગૃહમાં રહી શિલ્પકાર્ય કરવા વાળી.

સૈરંધ્રી વેશે આવેલી દ્રૌપદીએ રાણી સુદેષ્ણા પ્રત્યે કહ્યું કે હું ઘેર દાસીપણું કરનારી સૈરંધ્રી છું, મને કેશપાશ ઓળતાં, અંબોડો વાળતાં આવડે છે, અંગરાગ (ચંદન વિગેરે) સારી રીતે ધસી જાણું છું તથા માલતી, હિરણ્ય, પદ્મ, અને ચંપાની મનોહર વિચિત્ર માળાઓ ગુથી જાણું છું, મારું નામ માલિની છે. (મ. ભા., વિરાટ પર્વ, અ. ૯)

કાર્ય તથા નામ નક્કી કરીને એક પછી એકે અનુક્રમે વિરાટ રાજા પાસે પ્રવેશ કર્યો, એટલે રાજાએ તેઓથી માહિતગાર થઈને તેઓને વિશેષ આદર પૂર્વક મહેનતાણ્યા. રૂપ વેતન (પગાર) ખાંધી આપી રાખી દીધાં, અને કાર્ય દરમ્યાં ગોઠવી દીધાં, તેમાં અર્જુનને બહુ દાસીઓ ભેગી પોતાની બાળપુત્રી સાથે નૃત્યશાળા સોંપી, એટલે અર્જુન તે રાજપુત્રી ઉત્તરાને હંમેશાં સંગીત વાજિંત્ર સાથે નાટ્યકળા શિખવાડવા માંડ્યો.

भीम का जीमूत मल्ल को मारना

કલ્હુ દિવસ ગયે ચક્ર વિપ્ર ગેહ, ઉપવીત મહોત્સવ મો અછેહ ।
તહૈં નાટ્યકાર મહાદિ કેક, અતિ દેશન તૈં આયે અનેક ॥૬૧॥
સવ જીતે ચક્ર જીમૂત મલ્લ, રૂત મીમ જુર્યોં તિન તૈં અચલ્લ ।
સોઈ મીમ પટકિ માર્યોં સક્રુદ્ધ, જગ કૌં મો વિસ્મય દેસિ જુદ્ધ ॥૬૨॥

કેટલાક દિવસો વીત્યા પછી એક ગ્રાહ્યણને ત્યાં ઉપવીત (જનોઈ) મહોત્સવ સારી રીતે થયો, ત્યાં ઘણા દેશોના અનેક નાટ્યકારો (નાટક કરવાવાળા) અને કેટલાક મલ્લ વિગેરે આવ્યા હતા, તેમાં એક જીમૂત નામના મલ્લે સર્વ મલ્લોને જીત્યા, ત્યાં તે જીમૂત મલ્લથી કુસ્તી કરવામાં અચળ એવો ભીમસેન કુસ્તી કરવા જોડાયો, તેમાં તે જીમૂત મલ્લને તેણે ક્રોધસહિત પટકી માર્યો, એ કુસ્તીયુદ્ધ એવું હતું કે તે જોઈને હુનિયાને આશ્ચર્ય થયું.

कामान्ध कीचक

दोहा

સાલભદ્ર નૃપ મચ્છ કો, કીચક મુખ્ય પ્રધાન ।

સૈરંધ્રી કો રૂપ લલિ, મો કામાંધ અયાન ॥ ૮ ॥

પાંડવોને^૧ વિરાટ નગરમાં વસતાં દશ માસ વીત્યા બાદ

(૧) પાંડવોને વિરાટમાં રહેતાં દશ માસ વીત્યા એ હકીકત અધ્યાય ૧૪માં છે.

એક દિવસ મચ્છરાબ્જનો સાળો કીચક, રાબ્યનો મુખ્યપ્રધાન હતો તે મૂર્ખપણાથી સૈરઘ્રીનું રૂપ બેઈ કામાંધ થયો.

રતિ જાચી કેડ વાર તિહિ, કહ્યો દ્રૌપદી તાહિ ।

મૈં ગરીબ વિપદા સહિત, કરત દુષ્ટતા કાહિ ॥ ૯ ॥

તે કીચકે પોતાની દુષ્ટ વિષય વાંચના પૂરી પાડવા દ્રૌપદી પાસે કેટલીક વાર માગણી કરી એટલે દ્રૌપદીએ કહ્યું કે મારા બેવી દુઃખથી ઘેરાયેલી ગરીબ સ્ત્રી બતિ પર તું દુષ્ટતા કેમ કરે છે ?

ફિર મેરે ભરતાર હૈં, પાંચ પ્રવલ ગંધર્વ ।

ગુપ્ત રહે તે જાનિહૈં, હતહિં વંશ તવ સર્વ ॥ ૧૦ ॥

વળી તને માલુમ નથી માટે સાંભળ ! પ્રબળ ગાંધર્વ રૂપ મારા પાંચ પતિ ગુપ્ત રહે છે તેઓ તારી દુષ્ટતા બાણુશે તો તારા સોત તારા સર્વ વંશનો નાશ કરશે.

કીચક વચન

દશ હજાર ગજ બલ સહિત, તે કહા કરિહૈં મોર ।

પૂર્વ ત્રિયા મેરો સકલ, કરિહૈં દાસી તોર ॥ ૧૧ ॥

દ્રૌપદીનું ભયાનક વચન સાંભળી, કીચકે ગર્વચુકત કહ્યું કે હું દશ હજાર હાથીઓના બળવાળો છું, મને તેઓ (પ્રબળ ગાંધર્વો) શું કરી શકશે ? વળી તું મારી માગણીનો સ્વીકાર કરીશ તો મારી તમામ પૂર્વસ્ત્રીઓને હું તારી દાસીઓ કરીશ.

કિયો અનાદર દ્રૌપદી, ગયો સુદેખા મોહ ।

ભગની પ્રતિ અતિ નીચમતિ, કારન પ્રગચ્છો એહ ॥ ૧૨ ॥

કીચકની અયોગ્ય માગણીનો ઈન્કાર કરી દ્રૌપદીએ તેને અનાદર કર્યો એટલે તે અતિ નીચ બુદ્ધિવાળા કીચકે પોતાની સુદેખણા નામની બહેનને ઘેર બંધને તેની પ્રત્યે સૈરઘ્રીને પ્રાપ્ત થવા રૂપ કાર્યનું પોતાની દુષ્ટ વાંચના રૂપ કારણ પ્રગટ કર્યું.

કોડ કારન સૈરંધ્રી કૌં, પઠવહુ મેરે પાસ ।
 ઇન્હ તન બિન પ્રાપત મયે, મમ તન હૈૈ નાશ ॥ ૧૩ ॥
 કીચકે ૧૬૫ હે બહેન ! કોઈ પણ કારણના અંગે તારી
 “સૈરંધ્રી” એવિકાને ભારી પાસે મોકલ, એનું શરીર મને પ્રાપ્ત
 ન થતાં માફ શરીર નાશ પામશે.

સુદેષ્ણા વચન

કહે સુદેષ્ણા આત તૈં, કરહુ ગોઠ તુમ પ્રાત ।
 મદિરા હૈવે મેલિહૌં, સૈરંધ્રી કૌં તાત ॥ ૧૪ ॥
 તે સાંભળી સુદેષ્ણાએ ભાઈને કહ્યું કે હે ભાઈ ! તું
 આવતી કાલે સવારે ગોઠ (રાજમંડળને મિજમાની રૂપ જમવાનું
 નિમંત્રણ) કર, એટલે હું સૈરંધ્રીને મદિરા^૨ (દાર) લેવા મોકલીશ.
 તથા અસ્તુ કહિ ગોઠ કો, કિયો સીંધ સામાન ।
 પ્રાત મયે સૈરંધ્રી પ્રતિ, રાણી કહત વસ્ત્રાન ॥ ૧૫ ॥

(૧) કીચકે કહ્યું કે હે કૈકેયી ! સૈરંધ્રી મારે વંશ થાય એવો ઉપાય તું
 યોજ. “એના વિના હું પ્રાણ મોકીશ” એ વચન કીચકનું ભાવી વિનાશ
 મૂલક છે. (વિરાટપર્વ, અધ્યાય ૧૫)

(૨) મદિરાનું પર્ણાય નામ “બુદ્ધિહા” અર્થાત્ બુદ્ધિનો નાશ કરનાર
 છે. દારૂના વ્યસનને વશ થતાં સારાસારનો વિચાર નાશ પામે છે, ભાઈ-
 બહેનની મર્યાદા લોપાય છે.

કવિત્વ

હૂલ ગયો દારૂ મેં કુદ્દિટ કરિ માતા પર,
 મૂલ ગયો પાવાપતિ રાવલ પતાઈ કો ।
 જાદવ જુરાને “જયસિંહ” મદ છાકે જંગ,
 પ્રાત સ્ત્રોયે આપસ મુલાને માઈ માઈ કૌં ॥
 છાકે મદ થાકે નર ઔર હૂ અનેક એસે,
 કાકે કૌં મતીજે સાર વૈઠે પુત માઈ કૌં ।
 વૈઠે મધુલાલા મેં કુવૈઠે જેવ ટાલા કરૈ,
 કાલા^૧ નર પિયે હાલા^૨ હેત્ત હત્તવાઈ કો ॥

(વ્યસન વિમર્દની)

૧. મૂર્ખા મનુષ્ય. ૨ મદિરા (દાર)

તે સાંભળી કીચકે તથાસ્તુ કહીને ત્યાંથી વિદાય થઈ પોતાને ત્યાં જઈને ગોઠને સર્વ સામાન જલદી તૈયાર કર્યો, પછી સવાર થયું એટલે રાણી સુદેષ્ણા સૈરંધ્રી પ્રત્યે વખાણ કરીને કહેવા માંડી.

મમ હિત મદિરા લેન કૌં, જાહુ ભ્રાત મમ ગેહ ।

સૈરંધ્રી વચન

વહુ દાસી પઠવહુ અવર, મોહિ ઉપજત સંદેહ ॥ ૧૬ ॥

સુદેષ્ણાએ કહ્યું કે હે સૈરંધ્રી ! મારા માટે મદિરા લેવા તું મારા ભાઈને ઘેર જા, તે સાંભળીને દ્રૌપદીએ કહ્યું કે ખીણ અહુ દાસીઓ છે તે પૈકી ગમે તેને મોકલો, મને તમારા ભાઈને ત્યાં જવામાં સંદેહ થાય છે.

પુનઃ દ્રૌપદી વચન

તોર ભ્રાત અતિ દુષ્ટમતિ, કરહિ મોર અપમાન ।

કરત સમુજ્ઞિ કુલ કો કદન, યહ ધૌં કવન સયાન ॥ ૧૭ ॥

વળી પણ દ્રૌપદીએ કહ્યું કે તારો ભાઈ અત્યંત નીચ બુદ્ધિવાળો છે, તેથી તે નક્કી માફ અપમાન કરશે, તું સમજણી થઈને ભાઈના વંશનો નાશ કરાવે છે આ તે તારું કેવું કહાપણ કહેવાય ?

સુદેષ્ણા કી આજ્ઞા સે સૈરંધ્રી કા મદિરા લેને કો જાના

હંદ પદ્ધતી

જહિં કરહિ તોર અપમાન ભ્રાત, મેં પઠવહુ યહ કારન વિચ્યાત ।

દ્રૌપદી ચલી હૈ સુરાપાત્ર, કરિ અર્જ સૂર્ય તૈં ધ્યાન માત્ર ॥ ૧૮ ॥

દ્રૌપદીનું કહેવું સાંભળીને રાણીએ કહ્યું કે હે સૈરંધ્રી ! હું તને મોકલું છું એ પ્રસિદ્ધ કારણને લીધે મારો ભાઈ તારું અપમાન નહિ કરે. અથર્કતા કહે છે કે રાણીની આજ્ઞાને આધીન થઈને દ્રૌપદી ધ્યાનમાત્રથી સૂર્યદેવને અર્જ કરીને પછી પોતાના હાથમાં સુરાપાત્ર (દારૂનું વાસણ) લઈને કીચકના ઘેર તરફ વિદાય થઈ.

વિભાકર દિયો રાકસ પઠાય, રહ્યો ગુપ્ત દ્રૌપદી હિત સહાય ।
 કીચક પૈ જાચી સુરા જાય, વહ કહ્યો દેસિ ગૃહ વીચ આય ॥૧૯૧॥
 તવં કાજ રત્ન વિધ વિધ તયાર, મોહિ દાસ જાનિ કર અગિકાર ।
 ઘરિ સુરાપાત્ર ફિરિ ચલી વાસ, કુટિલ ઓ ગૈલ ચિત્ત વિકલ કામ ॥૨૦૧॥

દ્રૌપદીની અરજ ધ્યાનમાં લઈ સૂર્યદેવે એક રાક્ષસ મોકલ્યો
 તે ગુપ્ત રીતે દ્રૌપદીની સહાયતા માટે તત્પર રહ્યો, દ્રૌપદીએ
 કીચક પાસે જઈને મદિરા માગી, કીચકે તેને જોઈને કહ્યું કે
 હે સૈરંધ્રી ! તું ઘરમાં આવ, તારા માટે આ વિવિધ પ્રકારનાં
 (આભૂષણ) રત્નો તૈયાર છે, મને દાસ જાણીને અંગીકાર કર,
 કીચકનું કુદૃષ્ટિયુક્ત વચન સાંભળીને દ્રૌપદી સુરાપાત્રને ત્યાં જ
 મૂકી પાછી વળી, એટલે વિષય વાંચના વડે વ્યાકુળ થયેલા તે
 કુટિલ કીચક દ્રૌપદીની પૂઠે દોડ્યો.

દ્રૌપદી કે દુલ્હા સે भीम का कुपित होना

વચ્ચ કૌં હાથ ડાયોં કુવાર, સો ફટયો ગિયોં મજિ ચલી નાર ।
 મંદ કંક જુલ્લ જહૈં મચ્છ મૂપ, કરિ રહે અક્ષક્રીડા અનૂપ ॥૨૧૧॥
 તિન્હ લખત લાત કો કરિ પ્રહાર, ચાલ્યો ફિર ઘર કૌં દુરાચાર ।
 भीम कौं लख्यो प्रलयाग्नि रूप, अग्रज अंगुष्ठ चांय्यो अनूप ॥૨૨૧॥

અને તે દુરાચારીએ દ્રૌપદીના વસ્ત્ર પર હાથ નાંખ્યો કે
 તરત (તે રાજકન્યા દ્રૌપદીએ તે પાપી કીચકને ધક્કો માર્યો
 તેથી) તે પડી ગયો, અને દ્રૌપદી દોડી જવાથી તેનું વસ્ત્ર
 તણાઈને ફાટી ગયું. તે વખતે વિરાટ રાજા કંક ભટ સાથે બન્યાં
 અનુપમ અક્ષક્રીડા (ચોપટ પાસાની રમત) કરી રહ્યા હતા,
 ત્યાં તે ગઈ, તેમના દેખતાં તે દુરાચારી કીચક દ્રૌપદીને લાત
 મારીને પોતાને ઘેર ચાલતો થયો, તેવામાં ભીમસેન યુધિષ્ઠિરની
 પાસે હતો તેને પ્રલય કાળના અગ્નિરૂપે જોઈને યુધિષ્ઠિરે તેનો
 અંગૂઠો દાખ્યો.

વિરાટ રાજા તથા કંક ભટને દેખતાં કીચકે દ્રૌપદીને લાત

મારી? તે વખતે સૂર્યનારાયણે દ્રૌપદીની પાછળ જે રાક્ષસને અદૃશ્ય રૂપે રક્ષણ માટે નીચ્ચો હતો તેણે કીચકને જમીન પર પટકી લોટપોટ કરી નાંખ્યો.

રાજા મચ્છ સે દ્રૌપદી કા નેષ્ઠ વચન

શ્વ રહી માસ ફક અવધિ ઔર, થિર રહહુ પરાક્રમ નહિન ઠૌર ।
નૃપ મચ્છ તૈં દ્રૌપદિ કહત નેષ્ઠ, તવ રાજ વીચ ત્રિયરાજ શ્રેષ્ઠ ॥૨૩॥
વિપદાં દિન ત્રિતવત નિરપરાધ, તુહિ લલ્લત લાત મારી અસાધ ।
મમ રક્ષક પાંચહુ પતી મૂઢ, ગાંધર્વ રહૈ ક્યોં હોઈ ગૂઢ ॥૨૪॥

પછી યુધિષ્ઠિરે ભીમને ઇસારા માત્રથી મર્મમાં કહ્યું કે હવે એક મહિનો જ બાકી છે, અહીં અત્યારે પરાક્રમ કરવાનું સ્થળ નથી. એમ કહ્યા પછી દ્રૌપદી મચ્છ રાજાને નેષ્ઠ (ન ગમતાં) વચન કહે છે કે હે રાજા ! તારા રાજ્યમાં સ્ત્રી (સુદેવણા)ના રાજ્યનું ઉપરીપણું છે. હું નિર્દોષપણે દુઃખના દિવસો વિતાવી રહી છું, તેમાં તારા સાળા કીચકે પોતાની બહેનની મદદથી તારા દેખતાં જ મને દુષ્કર લાલ મારી છે, અને માફ રક્ષણ કરનારા મારા પાંચ પતિ ગાંધર્વ મૂઢ બની ગયા છે, નહિતો તે મારી વિપત્તિના વખતમાં છૂપા થઈને કેમ બેસી રહે ?

કંક મટ કથન

મટ કંક કહ્યો કર અક્ષ હાર, ત્રિય કરત હૈ અન્ત:પુર પુકાર ।
રક્ષકન કહત દુર્વાદ ન્યાય, કરિહૈં તવ રક્ષા સમય પાચ ॥૨૫॥

દ્રૌપદીનું વચન સાંભળીને કંક ભટે હાથમાંથી પાસા નાંખી દઈને કહ્યું કે સ્ત્રીજાતિ પોતાના દુઃખનો પોકાર અન્ત:પુરમાં કરી, રક્ષકોને દુર્વાક્ય કહે છે તે ન્યાય છે, પરંતુ તેઓ સમય પામીને તારૂં રક્ષણ કરશે.

(૧) દ્રૌપદીની અતિ રોમાંચક કણ્ઠ કથા વિશેષે મહાભારત, વિરાટ પર્વ, અધ્યાય ૧૬ માં જુઓ.

મહાનિશિ મેં દ્રૌપદી કા भीम के पास जाना

बिन खानपान सोइ दिन बिहाय, पुनि उठी अर्ध निशि बखत पाय ।
रसोइ थान चलि ढरत नैन, दुख करन प्रगट ढिग भीमसेन । २६॥

કંક ભટનાં વચનો સાંભળી દ્રૌપદી મનવાંળીને અંતઃપુરમાં
આવી ગઈ, અને એ મહા હુઃખમય આખો દિવસ ખાનપાન
વિનાનો વિતાવીને પછી સમય પામીને અર્ધરાત્રિએ જાગીને
આંસુથી ઢળતાં નેત્રે પાકશાળામાં (રસોડામાં) ભીમસેન પાસે
પોતાનું હુઃખ પ્રગટ કરવા ગઈ.

दीहा

बीच महा निशि निंद बिन, भीमसेन जुत क्रोध ।

मनहुँ गुफालय सिंह कौं, सिंहनि करत प्रबोध ॥ २७ ॥

અર્ધ રાત્રિમાં નિદ્રા વિનાનો ભીમસેન ક્રોધકના હુષ્કૃત્ય
પર ક્રોધાયમાન હતો ત્યાં દ્રૌપદી આવીને ભીમને સંબોધવા
માંડી તે જાણે ગુફાલયમાં સિંહણ સિંહને પ્રબોધ કરતી હોય નહિ ?

આમાં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે.

छंद पद्धरी

कहि भीम अर्ध निशि कवन काज, आई तूं निद्रा समय आज ।

कहि त्रिया युधिष्ठिर पती पाय, क्यों सुवै होइ निरशोच काय ॥ २८॥

सच्च राज तज्यो तिहि कुमति चाल, मदमस्त करी ज्यों फूलमाल ।

ભીમસેને દ્રૌપદીને કહ્યું કે તું આજે અર્ધ રાત્રિએ નિદ્રાનો
સમય લાગીને અહીં કેમ આવી છે ? તે સાંભળીને દ્રૌપદીએ
કહ્યું કે યુધિષ્ઠિર જેવા પતિને પામીને નિશ્ચિંત દેહે શી રીતે
સુવાય ? તેણે પોતાની કુબુદ્ધિથી વર્તીને અર્થાત ન રમવા યોગ્ય
જુગાર રમીને જેમ મદોન્મત હાથી ફૂલની માળાને ફેંકી દે તેમ
સર્વ રાજ્ય એપરવાઈથી પરિત્યાજ્ય કયું છે.

द्रौपदी वचन (व्याघातालंकार)

कवित्त

सहस्र अठासी स्वर्णपात्र में जिमावत सो,
युधिष्ठिर और के अधीन अन्न पावे है ।

अर्जुन त्रिलोक को जितैया वेष बनिता के,
नाटकसदन बीच बनिता नचावे है ।

राजा तूं वकासुर हिडंग को करैया वध,
पाचिक विराट को है रसोई पचावे है ।

माद्री के सुजशकार दोनों ही स्वरूप मनि,
एक अश्वशाल एक गोधन में धावे है ॥ २९ ॥

द्रौपदी भीमसेन प्रत्ये छे छे के के युधिष्ठिर पोताना
रान्यवैलपना समये अठ्यासी छत्तर ऋषिओने सोनानां वासणोमां
जमाउतो उतो ते अत्यारे पराधीनपण्ये अन्न पावे छे. त्रिलोकने
छतनार अर्जुन स्त्रीना वेषमां नाटकशाणां स्त्रीओने नृत्यकणा
शिषववा भाटे नचावे छे. वणी छे राजा ! तुं वकासुर तथा
हिडंगसुरने वध करनार छे ते विराट राजने। रसोईओ
थधने रसोई पकावे छे, अने सुजशने उत्पन्न करनारा माद्रीना
मण्डिरवप छे पुत्र तेमां ओक अश्वशाणा (घोडा-पायगा)मां
रहे छे अने ओक गाथेना धणुमां (गोवाण थधने) होछे छे.

असंगति अलंकार

जाके शीघ्र सोहत हो इन्द्र को किरिट तापै,
गुही बैनी जारै ही पचाऊं दुख कौन सो ।

गांजिव की मुरवी तैं अंकित जे पूंचे भवे,
चूरिन तैं ढंकित कुभा तैं भानु भौन सो ।

जुद्ध रंगभूमि बीच देत हो अरीन शिक्षा,
नृत्य रंगभूमि में शिखावै दासि जौन सो ।

आसमुद्र पृथ्वीश की पाटशानी दासी हौं मैं,
तापै दुख कीचक को दावे पर लौन सो ॥ ३० ॥

વળી જે અર્જુનને માથે ઇન્દ્રનો આપેલો મુકુટ શોભતો હતો તેણે તે સ્થળે વેણી ગુથી છે જે માફ હેયું બાળે છે, એ હુઃખ હું શી રીતે સહન કરું? જેના પૂંચા ગાંડીવ ધનુષ્યની પાણુચથી અંકિત થયા હતા તે ચૂડીઓથી ઢંકાયેલા પૃથ્વીની છાયાથી ઢંકાયેલા સૂર્ય ગ્રહ જેવા માલુમ પડે છે. જે યુદ્ધની રંગભૂમિમાં શત્રુઓને શિક્ષા આપતો હતો તે નાટકની રંગભૂમિમાં જે દાસીઓ વિગેરે છે તેમને પણ નૃત્ય શિખવે છે, અને હું સમુદ્ર પર્યંત સત્તા ધરાવનાર પૃથ્વીપતિની પટરાણી હતી તે દાસી થઈને રહી છું, તદુપરાંત દાઝયા પર લૂણની પેઠે કીચકતું હુઃખ છે.

પુનર્યથા

કવચ કી ઠાહર પૈ કંચુકી કસી હૈ દેલિ,
તલત્રાન ઠાહર પૈ ચૂરિન કો ઘુંદ હૈ ।
કૃપા કોપ પુંજ કો નિવાસ દોડ નૈનન મેં,
કજરા ભરાનો એસો મહા શોક ફંદ હૈ ।
શિરત્રાન તહાં શીષફૂલ દોડ હાથન મેં,
ગાંજિવ કી ઘોષ ના મૃદંગન કે છંદ હૈ ।
કૌન દેશ કૌન કાલ કૌન દુઃખ કાપૈ કહૌં,
કૈસે નિદ્રા લગૈ મોકૌં કૌનસો અનંદ હૈ ॥ ૩૧ ॥

વળી જે અર્જુનને બખ્તરને ઠેકાણે કસોથી કાંચળી કસેલી દેખાય છે, પહુંચાના બખ્તરને ઠેકાણે ચૂડીઓનો સમૂહ છે, વળી જેના એક નેત્રમાં કૃપાસમૂહનો અને એક નેત્રમાં કોપસમૂહનો નિવાસ હતો ત્યાં કાળજી ભરાયું છે એ મહા શોકનો ફંદ છે. બ્યાં શિરનો બખ્તર (ટોપ) હોવો જોઈએ ત્યાં શિરફૂલ (સ્ત્રીના શિરનો દાગીનો) છે. જેઠ હાથોમાં ગાંડીવ ધનુષ્યનો ટંકાર થાય તે થતો નથી અને મૃદંગનો ટંકાર થાય છે. દ્રૌપદી કહે છે કે હું ભીમસેન ! સાંભળો, આ દેશ કયો છે ? આ સમય કયો

છે ? અને માફ કયું હુઃખ હું કોની પાસે કહું ? મને કયો આનંદ છે ? તથા નિદ્રા પણ શી રીતે આવે ?

દ્રૌપદી અશ્રુપાત

ऐसी राजरानी मेरी चाहती कृपा की दीठ,
ताकी कृपा-दीठ काज दासी है रह्यो करौं ।
चंदन घिसत फाले फूटिकै कठोर कर,
भये ऐसे देखि दुख मन में दह्यो करौं ।
एते ही पै कीचक लग्यो है मेरी गैल ताकी,
लात को प्रहार सभा देखत सह्यो करौं ।
रोय लपटाय गये द्रौपदी पुकार करै,
कष्ट भीम कृष्ण विना कौन पै कह्यो करौं ॥ ३२ ॥

દ્રૌપદી કહે છે કે હે ભીમસેન ! જ્યાં આવી (સુદેષ્ણા જેવી) રાજરાણી મારી કૃપાદષ્ટિ ધ્વંષીતી હોય ત્યાં (દેશ, કાળ અને સ્થિતિને અંગે) તેની કૃપાદષ્ટિ મેળવવા માટે હું દાસી થઈને રહ્યા કરું છું, અને ચંદન ઘસવાથી ફેદલા ફૂટીને છાલા પડેલા એવા મારા કઠોર હાથ બેઠીને હું મનમાં જ બળ્યા કરું છું, એટલા હુઃખ ઉપરાંત કીચક મારી પૂઠે પડ્યો છે જેની લાતનો પ્રકાર વિરાટરાજની સલાના દેખતાં હું સહન કરી રહી છું, કવિ કહે છે કે દ્રૌપદી રોઈને ભીમને ગળે લપટાઈને પોકાર કરે છે કે હું માફ કંઈ ભીમસેન અને શ્રીકૃષ્ણ વિના કોની પાસે જઈને કહ્યા કરું !

भीम की प्रतिज्ञा

दोहा

निज पट द्रौपदि अंशु मलि, निज अंशुन कौं रोक ।
त्रियहि वृकोदर लाय चर, करत नियम जुत शोक ॥ ३३ ॥

પોતાના વસ્ત્રથી દ્રૌપદીનાં આંસુ મસળી (લૂંછી) નાંખીને પોતાનાં આંસુને રોકીને વૃકોદર (જેના પેટમાં વૃક નામનો

જઠરાગ્નિ છે એવો ભીમસેન) દ્રૌપદીને ભેટીને શોક સહિત
પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

સવૈયા

મેરો તો કોપ સમુદ્ર અસાધ્ય, અગસ્ત યુધિષ્ઠિર કો પન પી ગયો ।
વાહવ કોપ પૈ ભ્રાત કો નેમ, સરસ્વતિ કુંડલ તાતૈં દગ્ધી ગયો ।
દાહ વિરાટ મેં કોપ પૈ કૌલ, ગોપાલ તૈં જ્વાલ કો પુંજ પચી ગયો ।
કાહિ તૈં પ્રાત લૌં જીહૈ સવાંધવ, જાહિ તૈં આજ લૌં કીચક જી ગયો ॥૩૪॥

ભીમસેન કહે છે કે હે દ્રૌપદી ? મારો કોપ હૃલ્લંઘ્ય સમુદ્ર
રૂપી છે, તેને અગસ્ત રૂપી યુધિષ્ઠિરનું જિરદ પી ગયું છે.
મારો કોપ વાહવાગ્નિ રૂપ છે, પણ મારા ભાઈ (યુધિષ્ઠિર) ના
નિયમ રૂપી સરસ્વતી કુંડળથી દબાઈ ગયો છે, વળી મારો
કોપ વિરાટને (બ્રહ્માંડને) બાળવામાં દાવાગ્નિ રૂપ છે. પરંતુ
મારા ભાઈના વચન રૂપી કૃષ્ણે તેનું પાન કરવાથી તે દાવાગ્નિ
પચી ગયો છે અર્થાત્ શાંત પડી ગયો છે, તેથી જ અત્યાર
સુધી કીચક જીવે ગયો છે, પરંતુ હવે આવતા સવાર સુધી એ
કીચક બાંધવો સાહિત પણ કેમ કરીને જીવી શકશે ? અર્થાત્
નાશ પામશે.

દોહા

કહહુ પ્રાત વા દુષ્ટ કૌં, કરિ નૃતશાલ સંકેત ।

મેં વૈઠિહૌં તા ભવન મેં, પ્રથમહિ મારન હેત ॥ ૩૫ ॥

વળી ભીમસેને કહ્યું હે દ્રૌપદી ! તું આજે સવારે તે
દુષ્ટ (કીચક)ને આવતી રાત્રે નૃત્યશાળામાં આવવાનો સંકેત
કરીને કહેજે, હું તેને મારવા માટે તે નૃત્યશાળામાં અગાઉથી
આવીને બેસીશ.

કીચક કે વિનાશ રૂપ સંકેત નિમંત્રણ

કહ્યો ભીમ ત્યોં હી કહ્યો, પ્રાત દ્રૌપદી તાહિ ।

નિશિ એહૂં નૃતગૃહ ગુપત, દેખત થી તવ ચાહિ ॥ ૩૬ ॥

લીમસેને પાછલી રાત્રે દ્રૌપદીને જેમ કહ્યું હતું તેમ જ સવાર થતાં દ્રૌપદીએ કીચકને કહ્યું કે હે કીચક ! તમે આજે રાત્રે ગુપ્ત રીતે નાટક શાળામાં આવજો, તમારી મારા પ્રત્યે કેવીક ચાહના છે ? તે હું જાણી હતી. (હવે તમારી તીવ્ર ઈચ્છા જાણીને હું કહું છું.)

સુનિ હુલસ્યો નૃપ મચ્છ કો; કીચક દુષ્ટ પ્રધાન ।

નવં નવં પટં ભૂષન સંજત, દિન મો વરણ સમાન ॥ ૩૭ ॥

દ્રૌપદીનું વચન સાંભળી મચ્છરાજાનો દુષ્ટ પ્રધાન કીચક હર્ષાયમાન થયો, અને નવાં નવાં વસ્ત્ર તથા ઘરેણાં સજાતાં તેને દિવસ વરસ જેવો થઈ પડ્યો.

સૈરંધ્રી કે લોભ નિશિ, નૃતગૃહ ગયો સહેટ ।

પૂરવ કર્મ પ્રમાવ તૈ, મેઈ મીમ કી મેટ ॥ ૩૮ ॥

સૈરંધ્રીને મળવાના લોભને વશ થઈને પૂર્વ સંકેત પ્રમાણે કીચક રાત્રે નાટકશાળામાં ગયો, ત્યાં તેને પૂર્વ કર્મના પ્રભાવથી લીમસેનની ભેટ થઈ. (આમાં વિષાદાલંકાર છે.)

મીમ કા કીચક કો મારના

સવૈયા

ભૂષન અંબર તૈં મયો ભૂષિત, શાંતિ કી વેર જ્યૌં દીપક કિ જુતિ ।
ચાહત હો જિન અંગન તૈં જુ, અલિંગન તે વપુ માર દિયે અતિ ।
આધ લૌં થંમન બીચ અધોમુખ, મીમ કી મેટ તૈં એસિ બની રતિ ।
બીર કિ વામ કૌં દુષ્ટ કટાક્ષ તૈં, દેશ્વિયો દેશ્વિકૈ કીચક કી ગતિ ॥૩૯॥

કીચક દ્રૌપદીને ભેટવાના ઈરાદાથી વસ્ત્રાભૂષણથી ભૂષિત થયો હતો પણ તે આલાઈ જતા દીવાની કાંતિ જેવો (જગમગાટ) દેખાતો હતો, જે અવચયોથી તે દ્રૌપદીનું આલિંગન (ભેટવું) ઈચ્છતો હતો તે અવચયોના ઉપર લીમસેને અત્યંત ભારે દીધા અને બે થાંભલાની^૧ અધવચાળે બાંધે મસ્તકે ઘાલી દીધો, તેને

(૧) સુથાર લોકો ઈમારતના થાંભલા આડા, મેરાવાળા મેળવા મૂકે છે તેને હૈયા મહોર કહે છે, તે 'યા' (કીચક)ના અપકૃત્યનું એધાણ છે.

દ્ર પદીની ભેટ તો ન થઈ પણ ભીમની ભેટથી તેની ઝેલી (વિપરીત પરિણામવાળી) વિષય વાંચના પૂરી પડી. કવિ કહે છે કે શૂરવીર પુરુષની સ્ત્રીને વિષયવાંચના વડે ભેલી હોય તો પ્રથમ ક્રીચકની અવદશા ભેઈને પછી ભેભે.

દોહા

ભીમ ઝઠાઈ પછારિ મુવ, કિયો ગાંઠ મચકાય ।

કીચક કૌં લાગે કઠિન, મૂષન દૂષન માય ॥ ૪૦ ॥

ભીમસેને ક્રીચકને આવતો જ ઉઠાવી લઈને પૃથ્વી પર પછાડીને મારી મચરડીને ગાંઠડી જેવો કરી નાંખ્યો તે ક્રીચકને બહુજ કાઠું પડ્યું અને પહેરેલાં ભૂષણ (ઘરેણાં) દૂષણ રૂપ થઈ પડ્યાં.

इन्द्र दशानन बालि गुह, भयो नहीं कुछ क्षेम ।

सद्य फल्यो कीचक सदन, परदारा को प्रेम ॥ ४१ ॥

પરસ્ત્રીના પ્રેમથી ઈન્દ્રને (અહુલ્યાથી), વાલીને (સુગ્રીવની સ્ત્રીથી) અને રાવણને (સીતાના હરણ માત્રથી જ) પોતાના ઘરમાં કાંઈ કુશળ થયું ન નહોતું, અર્થાત્ અમુક કાળે કુકર્મતું ફળ મળ્યું હતું, પણ ક્રીચકના ઘરમાં તો પરસ્ત્રીના પ્રેમતું ફળ તુર્તજ ફળ્યું. ?

शत पंच कैयक संहार

पञ्चरी छंद

भयो प्रात एक शत पंच ओर, कीचक के बांधव अति कठोर ।

मृत भ्रात देखि द्रुपदकुमारि, लइ पकरि जरावहु भ्रात लारि ॥ ४२ ॥

ભાઈને મરેલો ભેઈ સવારે ક્રીચકના બીજા એક સો પાંચ ભાઈ જે અત્યંત કઠોર હૃદયના હતા તે દ્રુપદને પકડી લઈને “ક્રીચકની પૂઠે એને બાળી મૂકે.” એમ કહેવા માંડ્યા.

(૧) રાણી સુદેષણા કૈકયદેશનો રાજકન્યા હોવાથી કૈકયી કહેવાતી હતી. ભરતની માતા કૈકયીએ દશરથ રાજાના પ્રાણ પુત્ર (રામ)ના પ્રેમમાં ખોવડાવ્યા હતા અને આ સુદેષણા કૈકયીએ ક્રીચકના પ્રાણ પરસ્ત્રીના પ્રેમમાં ખોવડાવ્યા. એ રીતે બેઉ કૈકયીઓ હિતશત્રુ થઈ.

द्रौपदा करी करुणा पुकार, सुनि भीम रसोई के अगार ।
प्राकार ढहावत चल्या धीर, विनु पंथ गुप्त काज के वीर ॥४३॥
सब कीचक को करि कुल सँहार, द्रुपदा छुड़ाय आयो उदार ।

ये सांलजीने द्रौपदीये करुणा पोकार (आक'द) क्यो, ते
लीमसेने रसोडाभां सांलज्यो; अटले ते मडा धैर्यवान वीर,
रसोडा आठो गठ हतो तेने उथलावी नांभीने गुप्त कार्य करवा
भाटे मार्गने भूकी हथिने (आड वाटे) आल्यो, अने कीचकना सर्व
कुणने स'हार करीने ये उदार लीमसेन द्रौपदीने छोडावीने आल्यो.

इहि बात न जानी पुरुष और, गंधर्व हि जानै प्रबल घोर ।
द्रौपदी कहूँ जो परै दीठ, दै रहै पुरुष जे प्रगट पीठ ॥४४॥

ये बात कोरि अन्य पुरुषे न जाणी, परंतु सौंये अम
नायु' के द्रौपदीतुं रक्षण करनारा मडा प्रणज गांधर्व न छे.
अटले द्रौपदी कोरि पणु पुरुषनी नजरे पडे तो ते पुरुष द्रौपदीने
प्रत्यक्ष रीते पूठ आपीने लोखो रडेवा लाग्यो.

दूतों द्वारा दुर्योधन को पांडवों का पता न पाना

दोहा

पेरि सुयोधन दून केड, प्रगट करन सुत धर्म ।

दश दिशि तैं पीछे फिरे, कहूँ न पायो मर्म ॥ ४५ ॥

पांडवोंने वनगमन क्यो तेर वर्ष पूरां थतां थोडा द्विसे
आकी रडेवा अगाठ दुर्योधने तेओनी शोध भाटे डेटलाक हूतोने
आकलेला, तेओ सुधिठिरने प्रगट करवाना कार्यार्थे दशे दिशा-
ओभां क्यो पणु कथां पांडवोंने पत्तो तेओने मज्यो नडि
तेथी तेओ पाछा क्यो.

पांडवों के लिये भीष्मजी का अनुमान

सभा बीच भये एकठे, सुनि दूतन के वैन ।

गंगासुत कहि सवन तैं, तर्क बांधि यह सैन ॥ ४६ ॥

“ પાંડવોનો કયાંય પણ પત્તો મળતો નથી, ” એવાં ફતોનાં વચન સાંભળી તમામ કૌરવો રાજસભામાં એકઠા થયાં હતા તેમાં ભીષ્મપિતામહે તક ળાંધીને સર્વને આ પ્રમાણે અનુમાન પ્રમાણ રૂપ એવાં કહેવા માંડ્યાં.

છળપય હંદ

જહાં યુધિષ્ઠિર હોઈ, તહાં દુર્મિશ્ન ન પાવૈ ।
 જહાં યુધિષ્ઠિર હોઈ, સપ્ત ર્હીતી ન લખાવૈ ॥
 જહાં યુધિષ્ઠિર હોઈ, વરન ચહું પરમ ધર્મ પર ।
 જહાં યુધિષ્ઠિર હોઈ, સુ તરુ સ્વદ રિતૂ ફૂલ ફર ।
 જિત હોઈ યુધિષ્ઠિર નૃપતિ તિત, જગ્ય મહોત્સવ હોત નિત ।
 કહિ ભીષ્મ લચ્છ વરતત સકલ, મચ્છદેશ વૈરાટ જિત ॥૪૭॥
 ભીષ્મ કહે છે કે જ્યાં યુધિષ્ઠિર (ધર્મરાજ) હોય ત્યાં દુષ્કાળ ન પડે, જ્યાં યુધિષ્ઠિર હોય ત્યાં સાત ઈતિઓ (અતિ-વૃષ્ટિ, ઉંદર, ટીડ, કાતરા, પોતાના રાજ્યનો ભય, પર રાજ્યનો ભય) જોવામાં ન આવે, જ્યાં યુધિષ્ઠિર હોય ત્યાં ચારે વર્ષ સદ્ધર્મમાં પ્રવર્તે, જ્યાં યુધિષ્ઠિર હોય ત્યાં છએ ઋતુઓમાં વૃક્ષો ફૂલે તથા ફળે, વળી જ્યાં યુધિષ્ઠિર રાજા હોય ત્યાં હમેશાં યજ્ઞ મહોત્સવ થયા કરે, એ બધાં લક્ષણો મચ્છદેશમાં વિરાટ નગર છે ત્યાં વર્તે છે (માલુમ પડે છે).

દોહા

દશ સહસ્ર ગજ વલ પ્રવલ, કીચક મચ્છ પ્રધાન ।

મહા જીમૂતાદિક હતક, ભીમ ચિના કો આન ॥ ૪૮ ॥

વળી જેમાં દશહજાર હાથીઓનું જોર હતું એવા મહા-પ્રબળ મચ્છ રાજાના પ્રધાન કીચકનો તથા જીમૂત મદલ વિગેરેને નાશ કરનાર ભીમસેન વિના બીજો કોણ હોય ?

કરણ ઉવાચ

દેશ સુશર્મા કો લિયો, કીચક છીન ત્રિગર્ત ।

ચલહુ કરૈં ગો ગ્રહણ તિત, સજહુ સૈન્ય અવં ત્વર્ત ॥ ૪૯ ॥

પછી કણે કહ્યું કે હે દુર્યોધન ! સુશર્મા રાજાનો ત્રિગર્તદેશ કીચકે પડાવી લીધો છે તે બહાને ચાલો હવે તુર્ત સેના સજ્જે, ત્યાં જઈને ગોધણ (ગાયો વાછડા વિગેરે પશુધન)નું હરણ કરીએ.

અર્જન સુનિ ગો ગ્રહણ કૌં, પૌરુષ કરહિ પ્રકાશ ।

માનિ સુયોધન વર્ણ મત, ચલિયો સહિત હુલાસ ॥ ૫૦ ॥

ગાયોનું હરણ થયું સાંભળીને અર્જુન પોતાનું પરાક્રમ પ્રગટ કરશે, એ પ્રમાણે કણેના મત માનીને દુર્યોધન આનંદ સહિત સૈન્ય સજ્જને રવાના થયો.

સુશર્મા કૌં ગો ગ્રહણ કરના

છંદ પંદરી

સપ્તમી પ્રથમ સજ્જિ સૈન્ય ક્રૂર, ગો ગ્રહણ સુશર્મા કિયો સૂર ।

સુનિ કૂક ચઢ્યો વૈરાટભૂપ, યુધિષ્ઠીર ભ્રાત્ર ત્રય જુત અનૂપ ॥ ૫૧ ॥

મો ઉમય સૈન્ય સંગ્રામ ધોર, જીત્યો જુ સુશર્મા પ્રવલ જોર ।

મચ્છ કૌં પંકરિકૈ ચલ્યો મૂઢ, ભીમ તૈ યુધિષ્ઠિર કહ્યો ગૂઢ ॥ ૫૨ ॥

પ્રથમ સપ્તમીને દિવસે કોધાયમાન સૈન્ય સજ્જને શૂરવીર સુશર્માએ ગાયોનો હેરા કર્યો, એ કિકિયારી સાંભળીને ત્રણ ભાઈઓ (ભીમ, નકુળ, સહદેવ) સહિત અનુપમ યુધિષ્ઠિરને લઈને વિરાટ રાજા વહારે ચડ્યા, એક સન્ય વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું, તેમાં મહા બળવાન સુશર્મા જીત્યો અને તે મૂઢ

(૧) વૈશંપાયન કહે છે કે હે રાજા ! પછી ત્રિગર્તના રાજા સુશર્માએ તેના મહા બળવાળા સર્વ રથીઓ અને પાળાઓને સજ્જ કરાવ્યા, અને પછી મત્સ્ય રાજાનો ગાયોનું હરણ કરવા માટે તથા પૂર્વનું વેર વાળવા કૃષ્ણ પક્ષની સાતમે અગ્નિ ખૂણા તરફથી ચડાઈ કરી. (મ. ભા., વૈરાટ પર્વ, અધ્યાય ૩૦)

કણ દુર્યોધનને કહે છે કે આપણે પરદેશમાં (મત્સ્ય દેશમાં) આવ્યા છીએ. આ મહા અરણ્ય છે, ઝડતુ ગ્રીષ્મ ચાલે છે, અને અત્યારે શત્રુના તાબામાં આવી ગયા છીએ એટલે આપણી સેનામાં ભંગાણુ ન પડે તેવી જાતની નીતિનો ઉપયોગ કરો. (મ. ભા., વિરાટ પર્વ, અધ્યાય ૪૭)

સુશર્મા મચ્છરાજને પકડીને ચાલ્યો તે જોઈ યુધિષ્ઠિરે શુભ રીતે ભીમસેનને કહ્યું.

સુશર્મા કા ભીમ સે પકડા જાના

વપતી નિકારિ જાકે નિવાસ, તાકૌં છુડાહુ કરિ શત્ર નાશ ।
જો મહિ પ્રથમ નૃપ મચ્છ રીત, જ્યૌં કરી ભીમ જામાતુ જીત ॥૫૩॥
શિર કાટન લાગ્યો ભીમસેન, નિવાર્યો યુધિષ્ઠિર સદય નૈન ।
લખિ જીવ દાન કો સુજશ લેહુ, દાસોરિમ કહત છુટકાય દેહુ ॥૫૪॥
ચિત કુરુ કુલ કો જામાતુ ચાહિ, તજિ દિય કિય મુંડન અર્ધ તાહિ ।
કિય વિજય કિયો ઉત્તરી મુકામ, અતિ રૂઈ મચ્છ ભીમહિ રૂનામ ॥૫૫॥

હે ભીમસેન ! જેના રાજગૃહમાં રહીને વિપત્તિના દિવસે આપણે વટાવ્યા છે, તેને શત્રુનો નાશ કરી છોડાવ. મોટા ભાઈનું વચન માનીને જેમ મચ્છરાજને સુશર્માએ ખાંધ્યો તેમ જ ભીમસેને દુર્યોધનના જમાઈ સુશર્માને પકડીને તાણી ખાંધ્યો. પછી ભીમસેન સુશર્માનું માથું કાપવા તૈયાર થયો તેને યુધિષ્ઠિરે દયાની દૃષ્ટિથી જોઈને ભીમસેનને વાર્યો, અને ફરીથી પણ કહ્યું કે હે ભીમસેન ! હવે તેની દીનતા સામું જોઈને તેને જીવતદાન આપવાનો જશ લે, અને “ તમારો દાસ છું ” એમ કહે એટલે તેને મુક્ત કર. પછી સુશર્માએ કહ્યું કે “ હું તમારો દાસ છું, ” એ સાંભળીને તથા કુરૂવંશીઓ (ટોરવો) નો જમાઈ છે, એમ ચિત્તમાં ચાહીને તેનું અર્ધમુંડન કરાવીને તેને મુક્ત કર્યો, એ દિવસે વિજય કરીને ત્યાં જ મુકામ કર્યો, પછી મચ્છરાજએ ભીમસેનને ભારે ધનમાં આપ્યું.

દૂસરે દિન દુર્યોધન કા ગો ગ્રહણ કરના

અષ્ટમી સુયોધન ભૂપ આપ, પુનિ કિયો ઉતર ગો ગ્રહણ પાપ ।
પુર વીચ કરી ગ્વાલન પુકાર, કટુ વચન કહે ઉત્તરકુમાર ॥૫૬॥
મોકૌં ક્રા અર્જુન ગિન્યો મૂઢ, ધન હરૈ સુયોધન રથારૂઢ ।
કરૌં સારથી મોર નાહિં, મરિ ગયો પ્રથમ સોડ જુદ્ધ માહિં ॥૫૭॥

યહ વચન દ્રૌપદી સુનિ અકાજ, કુંવર તૈં કહ્યો વૃહનટા કાજ ।
યહ હોય સારથી તોર આજ, રન કુરુ કહા જીતહિ દેવરાજ ॥૫૮॥
યહ સારથિ યુત અર્જુન ઉદાર, ઇંદ્રાદિ સમર જીતે અપાર ।

પછી આઠમને દિવસે રાજા દુર્યોધને પોતે ઉત્તર દિશા-
તરફથી ગાયોનું હરણ કરવા રૂપ પાપ કર્મ કર્યું, એટલે શહેરમાં
આવીને ગોવાળિયાઓએ પોકાર કર્યો. તે સાંભળી ઉત્તરકુમાર
પરોક્ષવાદ (પાછળ કહેવું તે) રૂપ કડવાં વચન કહેવા માંડ્યો કે
તે મૂર્ખ દુર્યોધને મને શું અર્જુન ગણ્યો કે જે રથમાં બેસીને
ધણુ (ગોધણુ) હરણ કરે છે? મારો સારથિ નથી કેમકે તે
પ્રથમના યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો છે, એટલે હું શું કરું? (કોને
સારથિ કરું?) એ અકાર્ય (નકામાં) વચન સાંભળીને દ્રૌપદીએ
ઉત્તરકુમારને બૃહન્નટા માટે કહ્યું કે આજ આ (બૃહન્નટા)
તમારો સારથિ થાય તો યુદ્ધમાં કૌરવોને તો શું? પરંતુ
ઈંદ્રને પણ જીતી શકાય, આ સારથિ યુક્ત ઉદાર એવા અર્જુનને
ઈંદ્ર વિગેરે અપાર યોદ્ધાઓને જીત્યા છે.

(૧) સ્ત્રીઓના અન્તઃપુરમાં બેઠેલો ઉત્તરકુમાર મહાગોપ (વડા ગોવાળ)-
પ્રત્યે કહે છે કે, આગળ એક મહીના સુધી યુદ્ધ થયું હતું તેમાં મારો સારથિ
મરણ પામ્યો છે, માટે મને જો કોઈ બીજો ધોડાઓની ગતિ જાણનારો
અને રથને હાંકી જાણનારો સારથિ મળે તો હું કૌરવી સૈનાને પાછી હરાવી
એક મુહૂર્તમાં પશુઓને પાછાં લાવી આપું. કૌરવો યોદ્ધા વિનાના શત્રુ
પ્રદેશમાં આવી ગાયોનાં ધણુ લઈ જાય છે, પરંતુ તે સમયે હું ત્યાં હોતો
નહિ માટે હવે મારાથી શું થઈ શકે? આ પ્રમાણે બોલતા રાજપુત્રની વાણી
સાંભળીને પોતાનો ગુપ્ત રહેવાનો સમય પૂરો થતા આગ્રે જાણીને અર્જુનને
છુપી રીતે દ્રૌપદીને કહ્યું કે હે કલ્યાણી! તું ઉત્તરકુમારને કહે કે “આ
વૃહન્નટાને સારથિ કરો.” રાજપુત્ર ઉત્તર સ્ત્રીઓ વચ્ચે અર્જુનનું નામ
લઈને અકાર્ય વચન કહેવા લાગ્યો ત્યારે દ્રૌપદીએ કહ્યું કે આ વૃહન્નટા
ધનુર્વિદ્યામાં અર્જુનનો શિષ્ય હોઈને પૂર્વે તેનો સારથિ હતો, એના જેવો
બીજો કોઈ પણ સારથિ નથી. (મ. ભા., વિરાટપર્વ, અધ્યાય ૩૬)

વૃહન્નટા (અર્જુન) કા સારથિ હોના

દોહા

કુંવર કહૈ સુન વૃહન્નટા, તૂં રથ હાંકહિ મોહિ ।

એહૂં શત્રુન જીતિ અવ, દેહૂં વહુત ધન તોહિ ॥ ૫૯ ॥

દ્રૌપદીનું વચન સાંભળીને ઉત્તરકુમાર કહે છે કે હે વૃહન્નટા !

જો તું મારો રથ હાંકે તો હું હમણાં શત્રુને જીતીને આપું
એટલે તને અપાર ધન બખ્શિશ આપું.

રથારૂઢ હૈક કહે, કવચ કસે દોડ વીર ।

સમી જાય માથા અશ્વય, ધનુ ગાંડિવ લિય ધીર ॥ ૬૦ ॥

અર્જુનને રથ હાંકવાનું કબૂલ કર્યું એટલે એ બેઠ શૂરવીરો
બખ્તર કસીને રથમાં બેસીને યુદ્ધમાં જવા નીકળ્યા, પછી
ઘૈર્યવાન અર્જુનને સમી પાસે જઈને અક્ષય ભાથો અને ગાંડીવ
ધનુષ્ય લીધાં.

લલિ આવત સામીપ રથ, કહત પરસ્પર ચાહિ ।

આજ સુયોધન સૈન્ય પૈ, એકરથી કો આહિ ॥ ૬૧ ॥ (૧)

પછી તે શૂરવીરોનો રથ નજીક આવતો તેને સામાવાળા
યોદ્ધાઓ પરસ્પર આંહિ તેમ કહે છે કે આજે દુર્યોધનના સન્ય
પર એક રથી કોણ આવે છે ?

શકુની ઉવાચ

કાલિ સુશર્મા ધન હર્યો, અપન હર્યો ધન આજ ।

મય સંયુત નૃપ મચ્છ ને, કન્યા દડ નૃપ કાજ ॥ ૬૧ ॥ (૨)

શકુની કહે છે કે ગઈ કાલે સુશર્માએ ગોધનનું હરણ
કર્યું અને આપણે આજે ગોધનનું હરણ કર્યું, તેથી મચ્છ
રાજાએ ભય યુક્ત થઈને રાજા દુર્યોધન માટે કન્યા મોકલી
આપી હોય એમ જણાય છે.

દ્રોણ ઉવાચ

કવિત્ત

મામા તેરો કહૈ કન્યા મેજી હૈ વિરાટ મેટ,
તા વિવાહ હૂ કે ગારી ગીત જે સુનો હી ગે ।
રોવૈં અશ્વ ધ્વજા ગિરૈ શસ્ત્ર જે સ્વિસલ પરૈ,
બોયે વીજ તાકે ફલ મિલિકૈં લુનો હી ગે ।
ત્રિયા ના કિરીટો હૈૈ ધૂજત નિહારો ધરા,
કપી કી ગરજ સુનિ શિર કૌં ધુનો હી ગે ।

માનત નં બાત ચારૌં દિશા ઉતપાત હોત,
જાતવેદ ગાંજિવ તૈં ગાત કૌં મુનો હી ગે ॥ ૬૨ ॥

દ્રૌણાચાર્ય કહે છે કે હે હુર્યોધન ! આ તારો મામા કહે
છે કે વિરાટરાજએ કન્યા ભેટ મોકલી છે, તો હવે તેના વિવાહના
ક્રિયાણાનાં ગાણાં તમે સાંભળશે જ. જુઓ તો ખરા ! તમારા
રથના ઘોડા રૂવે છે, ધ્વજ પડે છે, અને શસ્ત્રો છે તે પણ ખસી
પડે છે, માટે જે વાવેલાં બીજ છે તેનાં ફળ તમે બધા મળીને
લાણુશો જ. વળી જુઓ ! એ સ્ત્રી નથી પરંતુ અર્જુન છે, કેમકે
તેના રથના ધમકારાથી પૃથ્વી ધ્રુજે છે, તેની ધ્વજ પર વાનરની
ગર્જના સાંભળીને તમે માથાં ધુણાવશો જ, મારી વાત તમે માનતા
નથી પણ જુઓ ! આરે તરફ ઉત્પાત થાય છે, તેથી ગાંડીવ
રૂપી અગ્નિથી તમે તમારાં શરીર શેકશો જ.

પુનર્યથા

કહૈ દ્રોણ આવત હી દેલિકૈ અકેલો રથ,
ઉર્ધ્વ ધ્વજદંડ તાકો તેજ અદ્ભૂત હૈ ।
વિક્કરત વાહન ચલાકી ચિત ચૂર મહૈ,
ચારૂ મટ ચારૂ સુત અપને કુસૂત હૈ ।
ધુક્ત હૈ ધરની ઔ ધૂંધરો દિશાત નમ,
હોત અનમિત્ત ધીર ત્યાગૈ રિનઘૂત હૈ ।

ગાંજિવ સરાસન ધર્યો હૈ શત્રુ નાશન કૌં,

ત્રાસ ન તનક પાકસાસન કો પૂત હૈ ॥ ૬૩ ॥

એકલો રથ આવતો બેઠને દ્રોણાચાર્ય કહે છે કે હે-
દુર્યોધન ! તેનો ધ્વજદંડ જાયો છે અને તેજ અજબ પ્રકારનું
છે, આપણાં વાહન (ઘોડા વિગેરે) ચિક્કાર કરે છે (ચીસો-
પાડે છે) વળી આપણા ચિત્તની ચાલાકીનું ચૂર્ણ થયું છે, એ તો
યોદ્ધો પણ સારો છે અને સારથિ પણ સારો છે, અને આપણા
સારથિ કુસારથિ અર્થાત્ હિમ્મત વિનાના છે, પૃથ્વી ધૂળે છે-
અને આકાશ ધૂંધળા રંગનું (ધૂળકોટ ચડ્યા જેવું) દેખાય છે,
અપશુકન થાય છે, રણ નિર્ભય એવા યોદ્ધાઓ ધૈર્ય તણ દે છે,
માટે જેણે શત્રુઓનો નાશ કરવા માટે ગાંડીવ ધનુષ્ય ધારણ
કયું છે અને જેને જરા પણ ભય નથી એવો એ ઇંદ્રનો પુત્ર
અર્જુન આવે છે.

કરણ ઉવાચ

સવૈયા

का उत्तपात बतावत हो हम एक हु बात न जीव पै आनत ।

द्रौण तैं कर्ण कहै करि कोप ज्यों विंद कौं जीमत बीर बखानत ।

एक कहा कपिकेतु अनेक पितामह सैन्य कौं का न पिछानत ।

जो हमतैं दुरजोधन तैं नहिं षोडस भाग पराक्रम जानत ॥ ६४ ॥

(કવિકથન) દ્રોણાચાર્ય પ્રત્યે કણુ કોપ કરીને કહે છે
કે હે દ્રોણાચાર્ય ! તમે અમને શું ઉત્પાત બતાવો છો ?
અમે એકે વાત મનમાં નથી લાવતા, એમ તો ગાણાં ગાવામાં
સ્ત્રીઓ વરરાબને જમતી વખતે વીર કહીને વખાણે છે. એક
અર્જુન તો શું પણ અનેક અર્જુન હોય તો પણ શું ? તમે
લીબમ પિતામહના સૈન્યને શું નથી જાણતા ? આપ જેને વખાણો
છો તે અર્જુન મારા અને દુર્યોધનના સોળમા ભાગનું પણ
પરાક્રમ જાણતો નથી.

કા કુષમાંડ કો ચાલક હૈ ફલ તર્જનિ દેખત હી ગિરિ જૈહૈ ।
જ્યોં જુજુવા કૌં દિશાય ઢરાવત ચાલ કૌં યોં કહા સૈન ત્રસૈ હૈ ।
નામ સુનાયકે પારથ કો તુમ દૈત હો ક્ષીવતા કોડ ન પૈહૈ ।
દ્રૌન વા એક કિરીટી કે ગૌન તૈં કૌન જો પીઠ વ્રતાય પલૈ હૈ ॥૬૫॥

વળી હે દ્રોણાચાર્ય ! શું આ કોળાનું નાનું ટીસું છે કે
જે અંગૂઠા પાસેની આંગળીને જોઈને ખરી પડશે ? જેમ બાળ-
કને હાઉ દેખાડીને ડરાવે તેમ (અર્જુનને જોઈને) કોઈ વીર
ડરશે કે ? તમે અર્જુનનું નામ સંભળાવીને કાયરતા આપો છો
તે કોઈ લે તેમ નથી, એ એક અર્જુનના આવવાથી અહીં
એવો કોણ છે કે જે પીઠ બતાવીને નાસી જાય ?

અશ્વત્થામા ઉવાચ

દ્રૌણ કો પુત્ર કહૈ સુનિ સૂત કા પાવત ગાલ વજાય વઢાઈ ।
એક ગાંજીવ તૈં ઇંદ્ર કૌં રુદ્ર કૌં તોપિ લિયે જગ કીરતિ ગાઈ ।
કાલઘંજાદિક વર્મ નિવાત રુ ગંધર્વ જાપેં અજૈ તુમ પાઈ ।
દ્રૌપદિ પ્રાપત દેખિ હૈ આપને એકલે કો ન વિજૈ ઉપજાઈ ॥૬૬॥

અશ્વત્થામા કહે છે કે હે કર્ણ ! તું ગાલ વગાડીને
અર્થાત્ બહુ બોલીને મોટાઇ શું લે છે ? જેણે એક ગાંડીવથી
ઇંદ્રને અને શંકરને સંતોષ પમાડ્યો, જેની કીર્તિ જગતે ગાઈ
છે, વર્મ, નિવાત અને કાળખંજ વિગેરેને જેણે માર્યા છે, તમે
જે ગાંધર્વ (ચિત્રકેતુ) થી પરાજય પામ્યા હતા હતા તે જેને
પ્રશ્ન હતો, વળી જેણે દ્રૌપદી પ્રાપ્ત કરી છે તે તમે જોશું છે,
એવે એકલે અર્જુને વિજય ક્યાં ઉપજાવેલ નથી ? અર્થાત્
સર્વ સ્થળે તેનો વિજય જ છે. (આમાં સ્વર વડે વક્રોક્તિ
અલંકાર છે.)

વાહુ તૈં ક્ષત્રિય સૂર સત્રૈ દ્વિજ વાક્ય તૈં સૂર સદૈવ લઘાવત ।
भीम महा बल तै धनु तै कपिकेतु कि सूरता देखहु गावत ।
है छलसूर यहै सकुनी रु सुयोधन कौं हठसूर बतावत ।
नीति तैं सूर युधिष्ठिर है तुम कर्न मनोरथसूर कहावत ॥६७॥

બાહુથી (હાથ વડે) સર્વ ક્ષત્રિયો શૂરવીર છે, બ્રાહ્મણો હંમેશાં વાક્યશૂરા (બોલવામાં વીર) દેખાય છે, ભીમની શૂરવીરતા પોતાના મહાબળથી અને અર્જુનની શૂરવીરતા બુદ્ધિ ધનુષ્યથી ગવાય છે. આ શકુનિ કપટશૂર (દગો કરવામાં શૂરો) છે, અને દુર્યોધન હઠ શૂરવીરતા બતાવે છે, નીતિથી ધર્મરાજ શૂરવીર છે, અને હે કર્ણ ! તમે મનોરથ શૂરા (વિચારો ઘડવામાં શૂરા) કહેવાઓ છો. (આમાં આવૃત્તિ દીપકાલંકાર છે.)

કવિકથન

કવિત્ત

ઉત્તર મો પ્રહળ પુકાર મુનિ ગ્વાલન તૈં,
 ઉત્તર કુંવર વોલ્યો કોપ વેશુમાર મૈં ।
 મૈં હૌં કા કિરીટી રાજ સ્વોસિકૈ નિકાર દીનો,
 સારથી જો હોય તો દિશ્વાઝંગો પ્રહાર મૈં ।
 દેસિ વ્યોમ ચુંવિત ધ્વજા હૂ કુરુ વંશન કી,
 સ્વેદ કંપ અંશુ તે મયે હૈં તાહિ વાર મૈં ।
 સવકૌં દિશ્વાનો તહાં પદ જો નિપુંસક કો,
 સ્વાંગ માત્ર અર્જુન મૈં લક્ષ તૈં કુમાર મૈં ॥ ૬૮ ॥

કવિ કહે છે કે ઉત્તર દિશાને દરવાજો ગાયોના ગ્રહણનો ગોવાળિયાઓએ કરેલો પોકાર સાંભળીને અતિશય જ કોપ કરીને ઉત્તમકુમાર પ્રથમ બોલ્યો હતો કે હું શું કાંઈ અર્જુન છું કે રાજ ખુશાવી લઈને જેને કાઢી મૂક્યો? પરંતુ જો મારો કોઈ સારથિ થશે તો હું ઘા બતાવીશ, અને હવે અહીં તો ઈરવોના રથની ધ્વજાઓ આકાશથી ચુંબન કરી રહેલી ફરકતી બોઈને શરીરમાં કંપ તથા પસીનો છૂટ્યો અને આંખોમાં આંસુ આવ્યાં, એટલે એ ઠેકાણે એ લક્ષણોવડે સર્વને નપુંસકપણાનું પદ ઉત્તરકુમારમાં બોવામાં આવ્યું, અને અર્જુનમાં તો નપુંસક-પણાનો સ્વાંગ (વેષ) માત્ર હતો.

देखि चमू भाग्यो वाल पकयों विलोम दौरि,
 कह्यो राजपुत्र मेरो प्रान उड़ि जावेगो ।
 जान देहु तोकों रथ वाज करी द्रव्य देहु,
 जुद्ध तूं करेगो मेरो जीव अकुलावेगो ।
 पार्थ कहै अर्जुन हौं गाढो रहि भाजै मति,
 अनुत्त बनेगो जुद्ध सीम्र विजै पावेगो ।
 अर्जुन हो आप तो सुनावो दश नाम अर्थ,
 यथा योग्य सुने तैं विश्वास दृढ आवेगो ॥ ६९ ॥

औरवानी सेना जोधने उत्तरकुमार नाहो तेने अर्जुन
 पाछे पगे होडीने पकडयो, ओटले राजकुमारे कहुं के डे वृद्धता !
 भने मूडी दे, नहि तो मारे प्राणु लडी जशे, भने जवा दे.
 हुं तने रथ घोडा, हाथी अने द्रव्य आपुं, लले युद्ध तुं करीश,
 पणु मारे एव अकणशे. अर्जुने कहुं के हुं अर्जुन छुं, तुं
 दढताथी रहै, नासीश नहि, अद्भुत युद्ध थशे अने जल्दी
 विजय पाभीश. अर्जुननां वयने सांलणीने उत्तरकुमार जोदयो
 के आप अर्जुन हो तो आपनां दस नामना अर्थ सांलणावे,
 के ने यथा योग्य रीते सांलणवाथी भने दढ विश्वास आवशे.

अर्जुन उवाच

शत्रु जीतिवे विजै शुक्र कृत्य अर्जुन मैं,
 इंद्र दियो क्रीट तातैं किरीटी कहायो हौं ।
 फालगुन उत्तरा औ पूरवा के मध्य जन्म,
 कृष्ण पांडु कृपा जिष्णु वासव को जायो हौं ।
 जुद्ध मैं गिलान काम करौं ता विभत्सु तातैं,
 स्वेत अश्व ही तैं श्वेतवाह पद पायो हौं ।
 सव्यसाची वाम पानि है सहाय तातैं जानि,
 धनंजै रसा को द्रव्य सवै जीति लायो हौं ॥ ७० ॥

અર્જુન કહે છે કે શત્રુઓને જીતવાથી મારું નામ “વિજય” છે અને બિજાનાં કાર્યો વડે હું “અર્જુન” છું, ઇંદ્રે કિરીટ (મુકુટ) આપ્યો છે તેથી “કિરીટી” કહેવાઉં છું, પૂર્વા ક્ષાત્ર્યુન અને ઉત્તરા ક્ષાત્ર્યુનની વચ્ચે મારો જન્મ હોવાથી મારું નામ “ક્ષાત્ર્યુન” છે, પાંડુ રાજાની કૃપાથી “કૃષ્ણ”^૧ નામ છે, ઇન્દ્રનો પુત્ર છું તેથી “જીજ્ઞ” નામ છે, યુદ્ધમાં હું વિભત્સ કાર્ય કરતો નથી તેથી “વિભત્સુ” નામ છે, યુદ્ધમાં મારા રથના ઘોડા ઘોળા થાય છે તેથી “શ્વેતવાહન” એ નામનું પદ પામ્યો છું, અને યુદ્ધમાં ડાબો હાથ (જમણા હાથ જેવો જ) સહાયકારક હોવાથી “સંય સાચી” નામ બાણી લે, વળી પૃથ્વીનું સર્વ ધન જીતી લાવ્યો છું તેથી મારું નામ “ધનંજય” છે. (આમાં પ્રત્યેક નામ સાલિગ્રામ હોવાથી પરિકરાંકુરાલંકાર છે)

કુમાર કથન

દોહા

અર્જુન હો તો ભ્રાત્ર ચહું, કિત હૈં દુપદકુમારિ ।

અર્જુન ઉવાચ

મૂપ યુધિષ્ઠિર કંક શટ, વલ્લવ ભીમ વિચારિ ॥ ૭૧ ॥

ઉત્તમકુમારે કહ્યું કે તમે અર્જુન છો તો તમારા બીજા ચાર ભાઈ તથા દ્રૌપદી ક્યાં છે ? અર્જુને કહ્યું કે કંક ભટ છે તે રાજા યુધિષ્ઠિર છે, અને વલ્લવ (રસોઈયો) છે તે ભીમ છે એમ વિચારી લે.

ગ્રંથિકાર હયવિદ નિકુલ, તંત્રિપાલ સહદેવ ।

હૈ સૈરંધ્રી દ્રૌપદી, તજિ વિપાદ લહિ ભેદ ॥ ૭૨ ॥

(૧) અર્જુન ઉજ્જવળ-કૃષ્ણ રંગના બાળક હોઈ તેઓ શિશુવયમાં પિતાને અતિ પ્રિય હોવાથી પિતાએ તેમનું હુલામણાનું “કૃષ્ણ” નામ રાખ્યું હતું. અર્જુનનો જન્મ હિમાચળ પર્વત પર થયો હતો.

(બુઓ મહાભારત, વિરાટપર્વ, અ. ૪૪, શ્લો. ૧૬ તથા ૨૨)

ઘોડાઓનો પરીક્ષક અધિકાર કહેવાય છે તે નકુળ છે, તંત્રીપાળ (ગાયોનો ગોવાળ) છે તે સહદેવ છે, અને સૈરંધ્રી કહેવાય છે તે દ્રૌપદી છે, માટે લેદ બાણીને એક તણ દે.

હોહુ કુંવર મમ સારથી, જુદા સમય કૌં લેલિ ।

જાનિ અતીરથિ વૃહનટા, વીર નાટ્ય અવ દેલિ ॥ ૭૩ ॥

હે ઉત્તરકુમાર ! આ યુદ્ધનો સમય છે એમ બાણીને તું મારો સારથિ થા અને હવે આ અતિરથી એવા જૃહનટાને બાણીને વીર નાટક જો. (રથી તથા અતિરથી માટે બુઝો આગળ મયૂખ ૯, દોહા ૬૦ થી ૬૨)

જાનિ વાચ તલત્રાન મમ, પદ્મ કરહિ પુનિ ગાન ।

નૃત્ય કરહિ મમ ઇમય કર, લેહિ રીક્ષિ રિપુ પ્રાન ॥ ૭૪ ॥

મારા હાથના પૂંચાના અખતરને વાજિંત્ર બાણ, ધનુષ્યની દોરી તે પછી ગાયન કરશે, અને મારા એક હાથ નાચ કરશે એટલે શત્રુઓના પ્રાણ રૂપી રીઝા મોજ લેશે. (આમાં સાવચળ રૂપકાલંકાર છે.)

અર્જુન કી તત્પરતા

છંદ પદ્ધતી

કરિ સમી પરિક્રમ ગ્રહણ કીન, તેઝ ધનુષ વાન કર ઇમૈ લીન ।

ગો ધ્વજા સિંઘ લલ્લન બિલાય, મો ચિંતિત વાનર વિકટ માય ॥૭૫॥

ગંધર્વ અશ્વવિદ્યા પ્રમાવ, સ્વેતાશ્વ મયો રથ મન સ્વમાવ ।

કરિ કોપ ધનુષ ટંકાર કીન, મો શબ્દ ભૂમિ આકાશ લીન ॥૭૬॥

દિય વહુરિ દેવદત્તહિ વજાય, કિય હાક ધ્વજા કપિ મહાકાય ।

ત્યોં ધઙ્ઘઙાટ રથ નેમિ ચોર, ચકિ રહે શત્રુ નહિં સુનત ઓર ॥૭૭॥

ચહ રૂપ સૈન્ય પરિક્રમા લીન, કહિ શબ્દ મીઝમ પ્રતિ નિયમ કીન ।

પછી અર્જુને સમી (ખીજડા)ના વૃક્ષને પ્રદક્ષિણા કરીને તેના ઉપર રાખેલાં ધનુષ્ય-બાણ ગ્રહણ કરીને પોતાના એક હાથોમાં લીધાં, એટલે રથ પર ધ્વજામાં જે સિંહનું નિશાન

હતું તે મટી ગયું અને સ્મરણ માત્રથી લય'કર પ્રકારનું વાનરનું નિશાન પ્રગટ થયું, અને ગાંધર્વની આપેલી અશ્વવિદ્યાના પ્રભાવથી સ્વાભાવિક રીતે રથ ધોળા ઘોડાઓવાળો થયો, પછી ક્રોધ કરી અર્જુને ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો, એ અવાજ પૃથ્વી તથા આકાશમાં વ્યાપ્ત થયો, પછી દેવદત્ત નામનો શંખ વગાડ્યો, અને વિશાળ અંગવાળા વાનરે ધ્વજામાં પ્રગટ થઈને વીરહાક વગાડી, તેમજ રથના આરાઓનો ધડધડાટ લય'કર અવાજ થતાથી શત્રુઓ ચકિત થઈ ગયા અને અન્ય અવાજ સાંભળી શક્યા નહિ, એવે સ્વરૂપે અર્જુને સૈન્યને પ્રદક્ષિણા આપીને ભીષ્મ પ્રત્યે શબ્દ કહીને પ્રતિજ્ઞા કરી.

અર્જુન ઉવાચ

દોહા

ક્ષત્રિધર્મ પ્રતિકૂલ તુમ, સાનુકૂલ મૈં તાત ।

મૈં છુઢાત ગો ગ્રહણ તુમ, અકરમ તૈં ને લજાત ॥ ૭૮ ॥

અર્જુન કહે છે કે હે પિતામહ ! તમે ક્ષત્રિયધર્મથી અવળો છો અને હું સવળો છું, હું ગાયોને છોડાવું છું જ્યારે તમે ગાયોનું શહણ કરવા રૂપ અકર્મથી શરમાતા નથી.

તાતૈં હૈૈૈ વિજય મમ, હૈૈૈ અજય તુહાર ।

મૈં અર્જુન મુખ કા કહૌં, શકુન હિ કહત પુકાર ॥ ૭૯ ॥

તેથી મારો વિશેષે જય થશે અને તમારો અજય થશે, હું અર્જુન મારે મોઠે શું કહું ? શુકન જ પોકારીને કહે છે.

યુદ્ધારંભ

પદ્ધતી છંદ

કહિ રૂઝો જુદ્ધ આરંભ કીન, મિલિ અમર વ્યોમ દેખત અધીન ।

ગાંજીવ વાન ઘન અગ્ર છાય, જિત વીચ પવન નહિં ગવન પાય ॥૮૦॥

હનિ પ્રથમ મૂપ રિપુતપ અશીત, પુનિ કર્ન અનુજ સંગ્રામજીત ।

દ્રોણા કો કાદ્યો ધ્વજાદંડ, પુનિ ધનુષ કવચ કિય સંઘ સંઘ ॥૮૧॥

એટલું કહીને અર્જુને યુદ્ધ શરૂ કર્યું, અર્જુનની વીરતાને વશ થયેલા દેવગણે આકાશમાં એકઠા થઈને યુદ્ધ જુએ છે, ગાંડીવ ધનુષ્યથી છૂટેલાં બાણોનો સમૂહ વાદળાંની માફક આકાશ માર્ગે છવાઈ ગયો, જેની અંદર પવન પણ સંચાર કરવા પામતો નથી. પ્રથમ નિર્ભયપણે શત્રુતપ નામના રાજાને માર્યો, પછી કર્ણના નાના ભાઈ સંગ્રામજિત (રાધાપુત્ર)ને માર્યો, અશ્વત્થામાનો ધ્વજદંડ કાપી નાંખ્યો, પછી તેના ધનુષ્યના અને ગજતરના ટુકડે ટુકડા કરી નાંખ્યા.

ગુરુપુત્ર જાનિ નહિં કરી વાત, કરનહિ મગાય દ્વૈ વેર તાત ।
 भीष्म के भाल बिच मारि वान, मूर्छित करि दीनो असहमान ॥८२॥
 તિહુંલોક વિજેતા તરુણ અંગ, ગાંડીવ ધનુષ અક્ષય નિલંગ ।
 अर्जुन सोइ रोक्ख्यो रिन अजेव, द्रौन के करत बाख्खान देव ॥८३॥
 સોઈ દ્રૌન કૃપાચારય સધીર. દોડ જીતિ છુઝાઈ ગાય વીર ।

શુરપુત્ર (દ્રોણાચાર્યનો દીકરો) બાણીને અર્જુને અશ્વ-
 ત્થામાને માર્યો નહિ, કર્ણને બે વાર નસાડી મૂક્યો, ભીષ્મ-
 પિતામહના કપાળમાં બાણ મારીને ન વેઠી શકાય તેવી ખીડાથી
 મૂર્છિત કરી નાંખ્યા, ગાંડીવ ધનુષ્ય અને અક્ષય ભાથા વડે ત્રણે
 લોકને જીતનાર જીવાન શરીરવાળા એ અજીત અર્જુનને યુદ્ધમાં
 દ્રોણાચાર્યે રોકી રાખ્યો તેથી દેવગણે દ્રોણાચાર્યનાં વખાણ કરવા
 માંડ્યા, એવા ધૈર્યવાન દ્રોણાચાર્ય તથા કૃપાચાર્ય એ બેઉને
 જીતીને વીર અર્જુને ગાયોને છોડાવી.

दुर्योधन कौं इक वान मारि, दिव छत्र रु उणिष भूमि डारि ॥८४॥
 કૃપ દ્રૌન કરત અરુ ભીષ્મ વાન, પાથ કૌં લગે કેડ મેદિ ત્રાન ।
 इक चल्थो पाथ को मोह अख, सब गिरे दीर गिर परे शख ॥८५॥
 ભીષ્મ કી ધ્વજા વિચ રુધિર અંક, નર આપ હાથ લેલે નિશંક ।
 लै जात सवनकी छीनि लाज, करि तजे जियत मृत दया काज ॥८६॥

તેમાં અર્જુને દુર્યોધનને એક બાણ મારીને તેનાં છત્રમુકુટ
 પૃથ્વીપર નાંખી દીધાં. કૃપાચાર્ય, દ્રોણાચાર્ય, કર્ણ અને ભીષ્મ

પિતામહેનાં કેટલાંક બાણુ બખતર છેદીને અર્જુનને વાગ્યાં, પછી અર્જુનનું એક મોહાસ શત્રુઓ પર ચાલ્યું, તેથી તે તમામ શૂરવીરો પડી ગયા અને તેઓનાં શસ્ત્રો પણ પડી ગયાં, પછી અર્જુને ત્યાં આવી લીભના રથની ધ્વજામાં પોતાના હાથે લોહીના અક્ષરો લખ્યા કે મને દયા આવી તેથી મેં તમને જીવથી ન મારતાં જીવતા મૃતક (મડદા) જેવા કરીને મૂકી દીધા છે, અને તમે સર્વની લાજ પડાવીને લઈ બહાર છું.

नगर में उत्तरकुमार का विजय सुनाना

पुर पठय दूत गौवन छुड़ाय, सत्र कुँवर विजय कहियो सुनाय ।
 नृप हू निज पुर तिहि दिवस आय, सुनि पुत्र विजय चौसर रचाय ॥८७॥
 भट कंक ताहि प्रतिपेध कीन, नल भयो दुखित यह व्यसन लीन ।
 कुरु भूप युधिष्ठिर दूत काज, कित गयो न जानै भ्रष्ट राज ॥८८॥
 मंगल के समय न रमहु आप, गर्विष्ठ भूप दुहुँ जय प्रताप ।
 नहिँ गन्यो वचन खेह्यो निशंक, क्रीडत हि कह्यो भट सुनहु कंक ॥८९॥

અર્જુનને ગાયોને છોડાવીને ગોવાળિયાઓને શહેરમાં મોકલ્યા અને કહ્યું કે તમે બધા ઉત્તરકુમારનો વિજય કહી સાંભળાવજો, રાજા પણ એ જ દિવસે પોતાના શહેરમાં આવ્યો, અને પુત્રની જીત સાંભળીને તેણે ચોસર બાજીની રમત રચાવી. કંક ભટે ચોસર ખેલવા માટે ના કહી અને રાજાને કહ્યું કે આ વ્યસન (જુગાર)માં રૂપીને નળ રાજા દુઃખી થયો, વળી કુરુરાજા યુધિષ્ઠિર જુગારના કાર્યથી જ રાજભ્રષ્ટ થઈને ક્યાં ગયો તે કોઈ બાણુનું જ નથી. માટે હે રાજા ! આપ આ શુભ સમયે જુગાર ન રમો, એમ કહેવા છતાં પણ એ દિવસના જયના પ્રતાપે અભિમાની થયેલા રાજાએ કંક ભટનું કહેવું ન માન્યું અને નિશંકપણે રમ્યો, રાજાએ બાજી રમતાં કહ્યું કે હે કંક ભટ ! સાંભળ.

दोहा

कहि विराट भट कंक तैं, अहो उतर समराथ ।

जीत्यो देवन तैं अजय, कुरुवंशन को साथ ॥ ९० ॥

વિરાટ રાજા કંક ભટ પ્રત્યે કહે છે કે અહો ! (ઈતિ આશ્ચર્યે)
ઉત્તરકુમાર કેવો સમર્થ છે કે દેવગણોથી પણ ન હતાય એવો
કુરુવંશીઓનો સમૂહ હત્યો !

કંક કહૈ નૃપ વૃહન્નટા, જાકે સારથિ હોય ।

સો જીતૈ સુરરાજ કૌં, તડ કા અચરજ સોય ॥ ૯૧ ॥

કંક ભટે કહ્યું હે રાજા ! જેને વૃહન્નટા સારથિ હોય
તે ઇન્દ્રને હતે તો પણ તે શું આશ્ચર્ય છે ?

સુનત સ્તુતી મમ પુત્ર કી, રોધત હૈ હઠ ઠાનિ ।

કરત સ્તુતી વા પંઢકી, રે દ્વિજ તૂં અજ્ઞાનિ ॥ ૯૧ ॥

રાજાએ કહ્યું કે હે બ્રાહ્મણ ! તું મૂર્ખ છે, કેમકે મારા
પુત્રનાં વખાણુ સાંભળીને વખાણુ કરવા માટે તું મને હઠ કરીને
રોકે છે અને પેલા ક્ષાત્રકાનાં વખાણુ કરે છે.

કવિત્ત

ભીષ્મ દ્રોણ કર્ણ દ્રોણી કુરુરાજ દુશાસન,
જિનકો વિશેષ તેજ દેવન તૈ માન્યો હૈ ।

उनके प्रताप ही तैं पांडव विलाय गये,
इंद्रादिक अंशन तैं जनम बखान्यो हૈ ।

તેડ જીતિ ઇકરથી ગાય જે હુરાય લાયો,
ઉત્તર કો પૌરપ મૈં આજ દિન જાન્યો હૈ ।

धन्य माता पिता देश वंश औ सुपुत्र ऐसो,

वाल वय हू मैं अदभूत जश आन्यो हૈ ॥ ૯૨ ॥

વળી રાજા ક્રીથી પણ કંક ભટને કહેવા માંડ્યો કે હે
કંક ભટ ! ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, અશ્વત્થામા, દુર્યોધન, દુઃશાસન કે
જેઓનું વિશેષ તેજ દેવગણોથી પણ મનાયું છે. જેઓનો જન્મ
ઇન્દ્ર વગેરે દેવોના અંશથી વખાણવામાં આવ્યો છે એવા પાંડવો
પણ જેઓના પ્રતાપથી પરાસ્ત પામ્યા છે, મારો પુત્ર એકરથી
એવાઓને હતીને ગાયોને છોડાવી લાવ્યો છે, એ ઉત્તમકુમારનું
અરાકમ આવે મેં બહુ, બાળક અવસ્થામાં અદ્ભુત જશ

લાગ્યો છે એવા મારા સુપુત્રને તથા તેના દેશને, વંશને, માતાને અને પિતાને ધન્ય છે.

કંક ઉવાચ

દોહા

જાકે એસે સારથી, સો ક્યૌં બાલક મિત્ર ।

ત્રીન લોક હૂ જીતિ લે, તો પુનિ કહા વિચિત્ર ॥ ૧૩ ॥

કંક ભટે કહ્યું કે હે મિત્ર ! જેને એવા (વૃહન્નટા જેવા) સારથિ હોય તે બાળક કેમ કહેવાય ? અને તે ત્રણ લોકને જીતી લે-
તો પછી તેમાં પણ શું આશ્ચર્ય કહેવાય ?

સુનત રીસ કરી શીષ પૈ, પાસો કયૌં પ્રહાર ।

ચલી યુધિષ્ઠિર ભાલ તૈં, સીઘરુ રુઘિર કી ધાર ॥ ૧૪ ॥

એ સાંભળીને રાજાએ રીસ કરીને મસ્તક પર પાસાનો ઘા કર્યો,
તે યુધિષ્ઠિરના કપાળમાં વાગવાથી ત્વરિત લોહીની ધાર ચાલી.

સ્વર્ણપાત્ર મેં દ્રૌપદી, ફેલિ લિયો રત સોડ ।

મતિ મીમાર્જુન દૈલિ લે, જિન તૈં વચૈ ન કોડ ॥ ૧૫ ॥

તે જોઈને દ્રૌપદીએ તે લોહી સોનાના વાસણમાં ઝીલી
લીધું, અને મનમાં વિચારવા લાગી કે યુધિષ્ઠિરના કપાળનો ઘા
લીમ અને અર્જુન ન જુએ તો સાફ, નહિ તો જોઆનાથી
રાજ્યનું કોઈ પણ માણસ બચવા પામશે નહિ.

(૧) લોહી જે પૃથ્વી પર પડશે તો રાજાનો તથા દેશનો નાશ થશે,
એમ જાણતા ધર્મરાજાએ તે લોહી પડવા પહેલાં જ પોતાના બોળામાં
ઝીલી લીધું, અને પડે જોભેલાં દ્રૌપદી સામે જોયું, ધર્મરાજાના મનને આધીન
હોવાથી અભિપ્રાય સમજીને એક પાણીથી ભરેલું સોનાનું વાસણ લાવીને
તેમાં પવિત્ર ચરિત્રવાળાં દ્રૌપદીએ ધર્મરાજાના બોળાનું લોહી ઝીલી લીધું.

એટલામાં દ્વારપાળે ત્યાં આવીને વિરાટ રાજાને વિનંતિ કરી કે હે
મહારાજ ! ઉત્તમકુમાર વૃહન્નલા સાથે દોહી ઉપર આવીને ઊભા છે. રાજાએ
જાન્યેને અંદર લાવવાનું કહ્યું તે સાંભળી ધર્મરાજાએ દ્વારપાળને કાનમાં કહ્યું
કે એકલા ઉત્તરકુમારને લાવ, કેમકે અર્જુન મારી રિયતિ જોશે તો સર્વેનો
વિનાશ કરશે. (મહાભારત, વિરાટપર્વ, અધ્યાય ૬૮)

કુમાર આગમન

છંદ પદ્ધતી

નૃપ કન્યા સૈન્ય વેશ્યા પઠાય, લાયે સુ ઉતર કુંવરહિ વધાય ।
કહિ પ્રથમહિ નર તિહિ કુંવર કાજ, પાંડવન પ્રગટ મત કરહુ આજ ।
પ્રતિહાર કહ્યો આવત કુમાર, મટ કંક ગુપ્ત વરડ્યો સંમાર ॥૧૬॥

ઉત્તરકુમારનું આવવું જાણીને રાજાએ કન્યાઓ, સેના તથા વેશ્યાઓ મોકલી તેઓ ઉત્તરકુમારને વધાવી લાવ્યાં, અર્જુનને ઉત્તરકુમારને પ્રથમથી જ કહી રાખ્યું હતું કે આજે પાંડવોને પ્રગટ કરશે નહિ, પછી દ્વારપાળે રાજાને કહ્યું કે ઉત્તરકુમાર પધારે છે. કંક ભટે દ્વારપાળને “અર્જુન અહીં ન આવે” એમ ગુપ્ત રીતે ખબર આપી.

દોહા

મિત્રો આચ પિતુ તૈ કુંવર, લક્ષ્યો યુધિષ્ઠિર ભાલ ।

કહ્યો મચ્છ તૈ કિન કિં ૧૭ ॥ ૧૭ ॥

પછી કુંવર આવીને પોતાના પિતાને મળ્યો અને યુધિષ્ઠિરનું કપાળ જોઈને તેણે મચ્છરાજાને કહ્યું કે આવું ચંડાળનું કાર્ય કેણે કર્યું છે ?

મચ્છ ઉવાચ

કરત પ્રશંસા તોર સુત, ષંઢ પ્રશંસત મૂઢ ।

તાતૈ અક્ષ પ્રહાર મૈ, કિયો સીઘ્ર હઠ રૂઢ ॥ ૧૮ ॥

મચ્છરાજાએ કહ્યું હે પુત્ર ! હું તારાં વખાણ કરતો હતો તેમાં આ (કંક ભટ) મૂર્ખ પેલા ક્રાંતકાં (વૃહન્નટા)નાં વખાણ કરવા માંડ્યો તેથી મેં તુતજ હઠ પર આવીને તેને પાસાનો ધા કર્યો છે.

કુમાર ઉવાચ

દ્વિજ પૈ ઘાત અનર્થ યહ, ક્ષમા કગવહુ યાહિ ।

દેવદૃત જીત્યો સમર, પ્રાત દિલ્લેહૌ તાહિ ॥ ૧૯ ॥

કુંવરે કહ્યું કે હે પિતા ! બ્રાહ્મણ ઉપર ઘા કરવો એ પાપ છે, માટે એની પાસે અપરાધની ક્ષમા કરાવો, અને યુદ્ધ તો કોઈ દેવનો દ્વન હત્યો છે તે હું આપને સવારે બતાવીશ.

કુમાર-પરિપદ

પ્રાત સમા કીની કુંવર, પાંડવ મૂષિત આય ।
 શ્રેષ્ઠાસન પૈ ધર્મસુત, પ્રથમ હિ વૈઠો જાય ॥ ૧૦૦ ॥
 પછી સવારે ઉત્તરકુમારે સલા કરી ત્યાં પાંડવો શોભાયમાન
 યર્ધ ને આવ્યા, તેમાં ઉત્તમ આસન ઉપર પ્રથમ ધર્મરાજ બેઠા.
 દેસિ દૂર તૈં મચ્છ નૃપ, કહ્યો કંક મટ મૂઢ ।
 મુંહ લાગ્યો તાતૈં મયો, મમ આસન આરૂઢ ॥ ૧૦૧ ॥
 તે બોધને છેટેથી મચ્છરાજએ કહ્યું કે હે મૂર્ખ કંક ભટ !
 તને મોઢે ચડાવ્યો તેથી તું મારા આસન ઉપર ચઢીને બેઠો છે ?

અર્જુન ઉવાચ

યાકે અનુચર હૈં સદા, ઇંદ્રાસન અનુરૂપ ।
 તેરો તુચ્છાસન કહા, ચહૈં યુધિષ્ઠિર મૂવ ॥ ૧૦૨ ॥
 એ સાંભળીને અર્જુને કહ્યું કે હે રાજા ! એના સેવકો પણ
 ઇન્દ્રાસનને યોગ્ય છે, તો પછી તારું તુચ્છ આસન શું ? આ તો
 રાજા યુધિષ્ઠિર છે.

કહી સકલ ઉત્તર કુંવર, નિજ પિતૃ તૈં સમુજ્ઞાઈ ।
 ગુપ્ત રહે જવ તૈં કથા, જુધ પરજંત જિતાઈ ॥ ૧૦૩ ॥
 ત્યાર પછી ઉત્તરકુમારે પાંડવો ન્યારથી છૂપા રહ્યા હતા ત્યારથી
 યુદ્ધ હત્યા સુધીની સર્વ કથા પોતાના પિતાને સમજાવીને કહી.

વિરાટ ઉવાચ

મોર સુતા અતિ ગુનન જુત, કરૈં ગ્રહન સુત-ઇંદ્ર ॥
 તવ રૂઢન હોઈ કહ્યુક, તુમ તૈં ધર્મ નરેંદ્ર ॥ ૧૦૪ ॥
 પાંડવોની હકીકત સમજીને વિરાટ રાજાએ કહ્યું કે હે
 ધર્મરાજ ! મારી પુત્રી અત્યંત શુભયુક્ત છે તેને અર્જુન સ્વીકૃત
 કરે તો હું કાંઈક તમારા દેવામાંથી મુક્ત થાઉં.

અર્જુન ઉવાચ

મેરે તો યહ પુત્રિ સમ, ગુરુ કરિ જાનત મોહિ ।

કલેક લગે મિશ્રિત કહૈ, જો એસી ગતિ હોહિ ॥ ૧૦૫ ॥

તે સાંભળી અર્જુને કહ્યું કે હે રાજા ! મારે તો તે પુત્રી
નેવી છે, કેમકે તે મને ગુરુ કરીને બાણે છે. જો હું એવું કાર્ય
કરું તો કલંક લાગે અને મને લોકો વર્ણસંકર કહે.

કહ્યો યુધિષ્ઠિર વિજય કો, પુત્ર સુભદ્રાનંદ ।

અભિમન કૌં દીજૈ સુતા, કરહુ વ્યાહ સુલકંદ ॥ ૧૦૬ ॥

યુધિષ્ઠિર રાજાએ કહ્યું કે હે વિરાટરાજા ! અર્જુનનો પુત્ર
સુભદ્રાનંદન અભિમન્યુ છે તેને તમારી પુત્રી અર્પણ કરો અને
સુખ સ્વરૂપ વિવાહ કરો.

તથા અસ્તુ કહિ ન્યૂતનૈ, દૂતન દિયે પઠાય ।

સંવંધી દોડ નૃપન કે, મિલે કૃષ્ણ ભૈં આય ॥ ૧૦૭ ॥

વિરાટરાજાએ તેમ કરવાનું કહીને નોંતરાં માટે સેવકોને
મોકલી દીધા, એટલે બેઉ રાજાઓના સંબંધીઓ શ્રીકૃષ્ણસહિત
આવીને મળ્યા.

મયો વ્યાહ આનંદ તૈ, દિયે કરી રથ વાજ ।

પઠય સુયોધન દૂત ઇત, કિયે પ્રગટ તિહિ કાજ ॥ ૧૦૮ ॥

ત્યાર પછી ઉત્તરાનો તથા અભિમન્યુનો આનંદથી વિવાહ
થયો તેમાં રાજાએ હાથી, घोडा તથા રથ આપ્યા, એટલે દુર્યોધને
પાંડવોને બહાર કર્યા તે માટે તેણે પાંડવો પાસે હૂત મોકલી
કહેવડાવ્યું કે અમે તમને બહાર કર્યા છે.

ગયે સપ્ત દશ અધિક દિન, અધિક માસ તૈ આજ ।

ત્યોં હી ભીષમ દ્રૌન કહિ, ના માની કુરુરાજ ॥ ૧૦૯ ॥

પાંડવોએ હૂતો સાથે કહાવી મોકલ્યું કે અધિક માસ વડે
આજ સત્તર દિવસો અધિક થયા છે, એ જ પ્રમાણે ભીષમ અને
દ્રોણે કહ્યું પણ દુર્યોધને માન્યું નહિ.

इति सप्तम मयूख ।

અષ્ટમ મયૂર

ઉદ્યોગપર્વ (પૂર્વાર્ધ)

છંદ પદ્ધતી

વૈરાટસુતા ઉતરા વિવાહ, અભિમન કિય કરમહ જુત ડગાહ ।
 વિચ સમા પ્રાત સવ નૃપ પધારિ, વસુદેવ તનય કો સુનિવિચારિ ॥૧॥
 શિષ્ટાસન બૈઠે નૃપ સધીર, વૈરાટ દુપદ વપુવૃદ્ધ વીર ।
 તિન્હ અગ્ર યુધિષ્ઠિર બાસુદેવ, ભીમાદિક તિન્હકે અગ્ર મેવ ॥૨॥

વૈશંપાયન મુનિ કહે છે કે હે જન્મેજય ! વિરાટરાજની પુત્રી ઉત્તરાકુમારીના વિવાહમાં અભિમન્યુએ ઉત્સાહ સહિત પાણિગ્રહણ (હસ્તમિલન) કર્યું. શ્રીકૃષ્ણનો વિચાર સાંભળીને ત્યાર પછી સવારે સર્વ રાજાઓ સભામાં આવ્યા, તેમાં વયોવૃદ્ધ વીર વિરાટરાજ અને દુષ્ટરાજા ધીરતાયુક્ત શ્રેષ્ઠ આસને બેઠા, અને તેઓની પાસે શ્રીકૃષ્ણ તથા યુધિષ્ઠિર બેઠા, અને તેઓની પાસે ભીમસેન (અર્જુન, સહદેવ તથા નકુલ) વગેરે અગ્ર અગ્ર ભેઢે બેઠા.

શ્રીકૃષ્ણ કથન

શ્રીકૃષ્ણ કહત મૂપન સુનાય, લઘુ વૃદ્ધ સુનહુ સવ ચિત લગાય ।
 સંપૂર્ણ નીતિ વિદ્યા સુજાન, સવ કહહુ મંત્ર બુદ્ધિ બલ સમાન ॥૩॥
 કીન્હો દુર્યોધન નૃપ અકાજ, રચિ કપટ ઘૂત હરિ લિયો રાજ ।
 નૃપ ધર્મ ધર્મપથ સાવધાન, પન કિયો જથા કીન્હો પ્રમાન ॥૪॥
 બન વીચ ત્રયોદશ વર્ષ વાસ, તિહિમેં સહિ લીની વિવિધ ત્રાસ ।
 અવ ચહત નૃપતિ અપનો વિભાગ, પથ ધર્મ તથા વિન મયે ત્યાગ ॥૫॥
 સગપન અપને રૂત ઉત સમાન, દોડ ઔર કુશલ ચાહત નિજાન ।

પછી શ્રીકૃષ્ણ રાજાઓને કહી સંભળાવે છે કે નાના તથા મોટા સર્વે ચિત્ત દૃઢને સાંભળો ! તમે સંપૂર્ણ રીતે નીતિ તથા વિદ્યામાં સુબલ છો, માટે બુદ્ધિબળ પ્રમાણે સર્વે પોતપોતાનો ભત (વિચાર) કહો. જુઓ, રાજા દુર્યોધને કપટ વડે બુઝારની

આજ રચીને પાંડવોનું રાજ્ય પડાવી લઈને ન કરવા જેવું કાચું કુર્યું છે, ધર્મરાજાએ ધર્મના માર્ગમાં સાવધાન રહીને કરેલી પ્રતિજ્ઞા અથર્થ રીતે પાળી છે, અને તેર વર્ષના વનવાસમાં વિવિધ પ્રકારની પીડા વેઠી લીધી છે, તેમ જ ધર્મનો રસ્તો તબચા વિના ધર્મરાજા હવે પોતાનો અર્ધ રાજ્યનો ભાગ ઇચ્છે છે. આપણું સગાપણું અહીં અને ત્યાં બેઉ સ્થળે સરખું છે, માટે બેઉ તરફ નિશ્ચયપણે સરખું કુશળ ઇચ્છીએ છીએ.

વલ્લભ કથન

અહ સુનિ બોલે શેષાવતાર, સતકારિ અનુજ વચ વહુ પ્રકાર ॥૬॥
પ્રઠવહૂ દૂત કુલ બુધિ પુનીત, રાજા અચક્ષુ પ્રતિ વિનય રીત ।
સબ કહે વાત વિનતી સુતાય, સુયોધન આદિ સબકૌં સુહાય ૧.૭॥
યુધિષ્ઠીર દૂત વિચ પ્રમત હોય, સહિ લિયો આજ લૌં કષ્ટ સોય ।
અવ પિતા આપ વહ પુત્ર આહિ, તાકો વિભાગ દીજૈં સુ તાહિ ॥૮॥
નહિં દોષ આપકો હૈ નૃપાલ, ચલ મયો યુધિષ્ઠીર દ્યત ચાલ ।
ચૌં જોર વતાયે વિન અરાધ, અન્યથા સુયોધન હૈ અસાધ ॥૯॥

એ સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણનાં જ્ઞાનેને સારી રીતે માન આપીને અળભદ્રજી બોલ્યા કે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે નમ્રતાની રીતથી કુલીન તથા પવિત્ર બુદ્ધિવાળો દૂત મોકલાવો, કે જે ત્યાં જઈને દુર્યોધન વિગેરે સર્વને રુચે એવી વાતની વિનંતિ કહી સંભળાવે, અને તે એ કે ધર્મરાજાએ જુગારમાં ઉન્મત્ત થઈને એ દુઃખ આજ સુધી વેઠી લીધું, વળી હું ધૃતરાષ્ટ્ર ! આપ પિતા છો અને યુધિષ્ઠિર પુત્ર છે, માટે માટે તેનો ભાગ તેને આપો, જુગારની રમતમાં યુધિષ્ઠિર પોતે જ હારી ગયો છે, હું રાજા ! એમાં કાંઈ આપનો દોષ નથી, એમ જોર દાખવ્યા વિના પ્રાર્થના કરવી ઠીક છે. નહિ તો અન્ય ઉપાયથી દુર્યોધન વશ થાય તેમ નથી.

યુધીષ્ઠિર કથન

યહ સુનત વચન યુધીષ્ઠિર આપ, પરજયો હતાસન ઘૃત પ્રતાપ ।
 વાલિભદ્ર સુનહુ મમ સત્ય વાત, તુમ કહે વચન નિંદત ન તાત ॥૧૦॥
 વચન યે હ્રીવ જે સુને વીર, ઉનકો મેં નિંદત હોં અધીર ।
 ઇક વૃષ્ણ શાસ્ત્ર તાકી અનેક, ઇક વાંજ સુસન ફલ જુક્ત એક ॥૧૧॥
 વસિ એક ઉદર ઇક સૂરવીર, ઇક મહા કુમતિ કાતર અધીર ।
 એસો ન યુધિષ્ઠિર વીચ આહિ, તન-મન અપલચ્છન કહે તાહિ ॥૧૨॥
 અપલચ્છ સુયોધન કે અપાર, વૈઠે સુ આપ તિનકોં વિસાર ।
 ઇનકોં જો દૂપન કહત આપ, પાપિષ્ઠ સસ્ત્રા તાકો પ્રતાપ ॥૧૩॥
 ધર્મ કોં નમાવત કોન નીતિ, પગ પરહિ સુયોધન સહિત પ્રીતિ ।
 નહિં નમૈ દુષ્ટ મદ અંધ નીચ, (તો) વસવાહુ સીધ જમલોક વીચ ॥૧૪॥
 સાત્યકી ધનંજય ધનુષધારિ, મહિ કરેં નિકંટક દુષ્ટ મારિ ।
 તિહુંલોક જીતવો સુલભ તાત, વપુરો દુર્યોધન કિતિક વાત ॥૧૫॥
 પરિહૈં કિ યુધિષ્ઠિર નૃપતિ પાય, કૈ મશ્તહિં ગૃધ-ગંગાલ કાય ।

આ વચન સાંભળીને યુધીષ્ઠિર (સાત્યકિ) પોતે જેમ ધી-
 પડવાથી અગ્નિ પ્રજ્વળે તેમ પ્રજ્વળ્યો, અને કહેવા માંડ્યો.
 કે હે યજ્ઞભદ્ર ! મારી સત્ય વાત સાંભળો, હે તાત ! તમે કહેલાં
 વચનો હું નિંદતો નથી, પરંતુ આ કાયરતાનાં વચન જે વીર સાંભળે
 તેને હું ઉતાવળો થઈને નિંદું છું. જેમ એક આડની અનેક
 ડાળીઓ હોય છે, તેમાં એક ફૂલ ફળ વિનાની હોય છે અને
 એક ફૂલ ફળવાળી હોય છે, અને એક જ પેટમાં રહીને જન્મેલ
 એક શૂરવીર હોય છે અને એક અધીર, કાયર તથા મહા
 કુબુદ્ધિવાન હોય છે. યુધિષ્ઠિરમાં એવું વર્તન નથી કે તેમને
 કોઈ તન મનથી અપલક્ષણવાળા કહે. પરંતુ દુર્યોધનનાં અપ-
 લક્ષણો તો અપાર છે, તેને આપ વિસારી ગેઠા છે. વળી આપ
 જે આ યુધિષ્ઠિરનો દોષ કહેા છે તે પાપિષ્ઠ દુર્યોધનના આપ
 મિત્ર છે તેના પ્રતાપે કહેા છે. આપ ધર્મરાજને કઈ નીતિથી

નમાવરાવો છો ? ઉલટો દુર્યોધન પ્રીતિ સહિત આવીને ધર્મરાજને પગે પડે અને તે નીચ મતિનો હુબ અભિમાનમાં આંધળો થઈને જો ન જાયે તો એને જલદી જમલોકમાં વસાવો. વળી અર્જુન અને (હું) સાત્યકિ જેવા ધનુષ્યધારીઓ દુષ્ટોને મારીને પૃથ્વી શત્રુ સહિત કરશે, હે તાત ! ત્રણે લોક જીતવાં મુલલ છે તો પછી બિચારા દુર્યોધનની કેટલીક મોટી વાત છે ? કાં તો તે યુધિષ્ઠિરને પગે પડશે કે કાં તો તેના શરીરનું ગૃધ્ર તથા શિયાળિયાં લક્ષણ કરશે.

દ્રુપદ કથન

યહ સુનત બોલિ નૃપ દ્રુપદ ચેહ, સાત્યકી કહત તુમ નિઃસંદેહ ॥૧૬॥
નમનતા કિયે મદઅંધ નીચ, બલ ગિનહિ અધિક નિજ સૈન્ય વીચ ।
જહ કાષ્ટ તપે વિન નમત નાહિ, મહાસાર દંડ પશુવંદ માહિ ॥૧૭॥
કરિચો તથાપિ સામાદિ કાજ, રહે પ્રસન જથા વિધ ધર્મરાજ ।

આ (સાત્યકિનાં) વચન સાંભળીને દ્રુપદરાજ બોલ્યા કે હે સાત્યકિ ! આ તમે કહો છો તે વાત સંદેહ વિનાની છે, કેમકે નમનતા (તપ્પતા, વિનય) કરવાથી અભિમાનમાં આંધળો થયેલો નીચ દુર્યોધન પોતાના સૈન્યમાં અધિક બળ ગણશે, અર્થાત્ અમે બળવાન છીએ એમ માનશે, વળી જુઓ જેમ જડ પદાર્થ લાકડું તપાવ્યા વિના નમતું (વળતું) નથી, અને ઢારના ટોળામાં માર વસ્તુ મહા સાર રૂપ છે. (તેમ શત્રુને નમાવવો અને દંડ દેવો એ વાત ખરી છે,) તો પણ ધર્મરાજ જે રીતે પ્રસન્ન રહે તે રીતે સામ ધર્મ વિગેરેથી કામ કરવું.

રાજપુરોહિત કા દૂતત્વ નિર્ણય

નિજ રાજપુરોહિત કૌં બુલાય, સવ કહી રીત તાકૌં સુનાય ॥૧૮॥
જગ ચતુર खानि चतुरासि लक्ष, तिनमें वर जंगम है प्रतक्ष ।
बुधिजीव तिनहि में अति विशेष, नरदेह तिनहिमें अधिक देख ॥૧૯॥

તિહિમેં દ્વિજ જન્મ હૈ શ્રેઠ તાત, વેદાધ્યય નીતિન સો વિચ્યારત ।
 તિનમેં વર કહિયત કર્મકાર, તિનમેં અદ્વૈતવાદી વિચાર ॥૨૦॥
 તિનમેં અધ્યયની આપ તાત, વેત્તા કુરુ પાંડવ કેરિ વાત ।
 વિદ્યા તપ કુલ વચ ચતુર વૃદ્ધ, સવ નીતિ નિપુણ અરુ મંત્ર સિદ્ધ ॥૨૧॥
 પધારહુ સીઘ કુરુ વૃદ્ધ પાસ, સુનાવહુ મિષ્ટ અરુ કદુક માસ ।

પછી પોતાના રાજ્યપુરોહિતને બોલાવીને તેને બધી રીત સંભાળાવીને કહ્યું કે હે તાત ! જગતમાં ચારખાણી ના ચોરાસી લાખર જીવોમાં પ્રત્યક્ષ રીતે જન્મ જીવો શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં બુદ્ધિથી આજીવિકા કરનારા જીવો અતિ શ્રેષ્ઠ છે, તેમાં વળી જીવો, મનુષ્ય દેહ અધિક શ્રેષ્ઠ છે, તેમાં બ્રાહ્મણનો જન્મ શ્રેષ્ઠ છે, તેમાં વેદદુઃ અધ્યયન કરનાર તથા નીતિ પ્રસિદ્ધ હોય તે શ્રેષ્ઠ છે, તેમાં કર્મકાંડી^૩ શ્રેષ્ઠ છે, તેમાં અદ્વૈતવાદી શ્રેષ્ઠ છે, અને તેમાં પણ હે તાત ! આપ અધ્યયનવાળા અતિ શ્રેષ્ઠ છો, તથા દૌરવો અને પાંડવોની વાતના જાણનારા છો, અને વિદ્યામાં, તપમાં, કુળમાં તથા ઉંમરમાં એ ચારે પ્રકારે વૃદ્ધ (મોટા) છો, વળી વિચારસિદ્ધ તથા સર્વ નીતિમાં સુજાણ છો, તેથી આપ જલદી ધૃતરાષ્ટ્ર અને ભીષ્મદિ પાસે જાઓ અને તેમને મીઠાં તથા કડવાં વચન સંભળાવો.

દ્વિજ વંશ વૃદ્ધ તુમકોં ન દોષ, ફિર દૂત જાનિ કરિહૈ ન રોષ ॥૨૨॥

(૧) પિંડજ (ઔરમાંથી ઉત્પન્ન થનાર), અંડજ (ઇંડામાંથી ઉત્પન્ન થનાર), સ્વેદજ (પસીનામાંથી ઉત્પન્ન થનાર), ઉદ્ભિજ (જમીન ફાડીને ઉત્પન્ન થનાર).

(૨) વીશ લાખ વૃક્ષાદિ, નવ લાખ જળચર, અગિયાર લાખ કૃમિ, દસ લાખ પક્ષી, ત્રીશ લાખ પશુ, ચાર લાખ વાનર.

(૩) “વેદ ભણવો અને ભણાવવો, યજ્ઞ કરવો અને કરાવવો, જ્ઞાન લેવું અને આપવું” એ ૫૬ કર્મકાર કર્મકાંડી બ્રાહ્મણ કહેવાય છે વિગેરે, ૭૬ ૧૯ તથા ૨૦ ના દલીલરણુ માટે જીવો, મનુ, અં ૧, શ્લો ૦ ૮૮, ૯૬, ૯૭ અથવા ઉદ્યોગપર્વ, અધ્યાય ૬.

પુનિ ભીષ્મ દ્રોણ વિદુર હિ પ્રધાન, મિલિ કરહિં આપકે વચન માન ।
 દુસ્ત્યાસન સકુની કરણ દુષ્ટ, સુનિ વચન અનાદર કરહિં સુષ્ટ ॥૨૩॥
 રૂતને હમ પઠવહિં દૂત ઔર, નિમંત્રણ કાજ નૃપ ઠૌર ઠૌર ।
 સુયોધન કરહિં ફૂટે સૈંધાન, જુધ સાજ કરહિં હમ સમય જાન ॥૨૪॥
 કરતા જુધ સૈન્યા સાનુકૂલ, મહા કોશ શસ્ત્ર સાહિત્ય મૂલ ।
 તૌન હૂ વાત જાકે તયાર, મહિ રાજ કરહિં સોડ શત્રુ માર ॥૨૫॥

તમે બ્રહ્મવંશી છો વળી વૃદ્ધ છો, તેથી તમને કોઈ બલતનો દોષ નહિ લાગે, વળી તમને હૃત બાણીને કોઈ તમારા પર દોષ કરશે નહિ, વળી ત્યાં ભીષ્મ, દ્રોણ તથા વિદુર એ પ્રધાનો (મુખ્ય આગેવાનો) છે; તે સર્વે મળીને આપનું વચન માન્ય કરશે. અને દુષ્ટ દુઃશાસન, શત્રુનિ અને કષ્ટ તમારાં શ્રેષ્ઠ વચન સાંભળીને પણ માનશે નહિ, એટલામાં અમે અહીંથી બીજા દૂતો ઠેકાણે ઠેકાણે રાજાઓને આમંત્રણ કરવા-માટે મોકલીશું; વળી તમારાં વચનોથી કદાપિ ત્યાં પ્રધાનો (ભીષ્માદિ) કંટાળે જશે તેઓને દુર્યોધન મેળવી લેશે તો સમય બાણીને અમે અહીં યુદ્ધનો સાજ સજીશું, એમાં અનુકૂળતા યુક્ત યુદ્ધ કરનારી સેના (કૌરવ), દ્રવ્યનો મોટો ખજાનો અને શસ્ત્રો એ મૂળ સાધન રૂપ ત્રણે વાતો જેની પાસે તૈયાર હશે એ જ શત્રુને મારીને પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે.

શ્રીકૃષ્ણ કથન

શ્રીકૃષ્ણ કહે તુમ ગુરુ સમાન, બાજાવશ હમ સવ શિષ્ય માન ।
 કરિહો વિચાર જોડ આપ કાજ, સવ કરહિં માન હમ જુત સમાજ ॥૨૬॥
 હમ હૂ અવ દ્વારાપુરી જાત, પુરોહિત નાગપુર કૌં પ્રભાત ।
 માનૈ ન સુયોધન સંધિ મૂઢ, હમકૌં બુલાઈ પઠવહુ અગૂઢ ॥૨૭॥
 કહિ કૃષ્ણ દ્વારિકા ગમન કીન, દ્રુપદ કૌં નિમંત્રણ માર દીન ।

પછી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે હે મહારાજ ! આપ ગુરુ સમાન છો, અને અમે બધા આપની આજ્ઞાને વશ રહેનારા શિષ્ય છીએ

એમ માનશો, વળી આપ જે કાર્યનો વિચાર કરશો તે અમે સર્વ સમાજ સહિત માન્ય કરીશું, હું હવે દ્વારકાપુરી જાઉં અને પુરોહિત સવારે હસ્તિનાપુર જાય. જો મૂર્ખ દુર્યોધન સંધિ કરવાનું ન માને તો જાહેર રીતે મને બોલાવવા માટે મોકલશો; એમ કહીને દ્રુપદરાજાને આમંત્રણનો ભાર આપીને શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકાપુરી ગયા.

દૂતરૂપ પુરોહિત કા હસ્તિનાપુર જાના

પુરોહિત કિયો ગજપુર પ્રવેશ, સતકાર કિયો વુધિચલ વિશેષ ॥૨૮॥
 વૈચિત્રવીર્ય પરિપદ વનાય, વિપ્ર કૌં લિયો સાદર બુલાય ।
 રૂત કુશલ પૂછિ રૂત કી સુનાય, પૂરન કુલ વય સનમાન પાય ॥૨૯॥
 પુનિ વચન કહન પ્રારંભ કીન, દ્રુપદાદિ નૃપન સંદેશ દીન ।
 મીમ કૌં દિયો તુમ વિષ અમીત, લાલાગૃહ રચિ અતિશય અનીત ॥૩૦॥
 રચિ કપટવૂત તુમ હર્યો રાજ, લીની ત્રિય કી વિચ સમા લાજ ।
 અપરાધ સવનકો ઢકન ચેહુ, ઢહું લોક સધે અધ રાજ દેહુ ॥૩૧॥
 રૂતે પર લોભવશ નદહુ આપ, પુનિ લલિહૌ ગાંજિવ કો પ્રતાપ ।
 દેસો ન દેવ નર હૈં અનેક, અર્જુન તૈં જીતૈ સમર એક ॥૩૨॥
 અર્જુન હ મીમ તૈં જુર્યો આન, કોઝ વચ્ચો સુન્યો અવ લૌં ન કાન ।

પુરોહિતે હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યાં પ્રજાચક્ષુએ (ધૃતરાષ્ટ્રે) તેનું વિશેષ સન્માન કર્યું; પછી ધૃતરાષ્ટ્રે સભા ભરીને તે આવેલા પ્રાહ્મણને આદરપૂર્વક ત્યાં બોલાવી લીધો. પુરોહિતે સભામાં આવીને અહીં (ધૃતરાષ્ટ્ર)નું કુશળ પૂછ્યું; અને ત્યાં (યુધિષ્ઠિર)નું કુશળ કહી સંભળાવીને કુળ તથા ઉંમરના પ્રમાણમાં સન્માન પ્રાપ્ત કર્યું; પછી વચ્ચેના કહેવાની શરૂઆત કરીને દ્રુપદ વિગેરે રાજાઓનો સંદેશો આપ્યો, તે એ કે તમે નિર્ભયપણે ભીમસેનને ઝેર આપ્યું, પછી લાખાગૃહ બનાવીને ત્યાં પાંડવોને બાળી નાંખવાના ઇરાદા રૂપ અતિશય અનીતિ કરી, વળી કપટવાળા બુઝારની રમત

રચીને પાંડવોનું રાજ્ય લઈ લીધું, અને ભર સભામાં દ્રૌપદીની લાજ લીધી. એ તમામ અપરાધોનું એ જ ઠંકણ છે કે પાંડવોને તેઓનું અર્ધ રાજ્ય પાછું સોંપો, કે જેથી આ લોક તથા પરલોકમાં તમારો જશ થાય. એટલા ઉપર પણ લોકને જશ થઈને તમે જો ના પાડશો તો પછી ગાંડીવ ધનુષ્યનો પ્રતાપ જોશો, વગી જુઓ, દેવ તથા ધનુષ્યો અનેક છે પણ તેમાં અર્જુનને યુદ્ધમાં જીતે એવો એકે નથી, અર્જુન અને હીરાણી સાથે આવીને જે લડ્યો છે તે કોઈ બચ્યો હોય એવું આજ સુધીમાં કાને સાંભળ્યું નથી.

કરણ કથન

जिन सुनत करन कहि बचन जोर, वन द्वादशाब्द बसिहैं बहोर ॥३३॥
परिहैं दुर्योधन के जु पाय, लैहैं सु तिन्हैं छतियहि लगाय ।

किय प्रगट त्रयोदश वर्ष माहिं, बिन न्याय ग्राम इक मिलै नाहिं ॥३४॥
बोलत भीमार्जुन भय बताहि, ऐसे न फूंक तैं गिरि उड़ाहि ।

એ સાંભળી કણ્ઠે ભર વડે વચન કહે છે કે પાંડવો ફરીથી બાર વર્ષ વનમાં વસીને પછી દુર્યોધનને પગે પડશે એટલે તે તેઓને છાતી સાથે લગાવશે, પાંડવોને અમે તેરમા વર્ષની અંદર પ્રગટ કર્યા છે માટે ન્યાય વિના એક ગામ પણ નહિ મળે, ભીમ અને અર્જુન ભય બતાવીને બોલે છે તે એવી રીતે ફૂંકથી કાંઈ પર્વત ઊડી જશે નહિ.

મીઠમ કથન

गांगेय कहत प्रज्ञा गँगीर, बिसरे बहु दिन की बात वीर ॥३५॥
द्रौपदी स्वयंवर घोष जात, तुम करो याद मति करो तात ।

माजनों खोय बांधव मराय, जुत सैन्य विजय तैं अजय पाय ॥३६॥
वैराट अबहि वीती बिसारि, महिपन विच बोलत गाल मारि ।

ऐसे कि शिखावनि सुनि असाध, बिहुँ लोक करत तब पुत्र बाध ॥३७॥

કરૈ જોડે પુત્ર તું મિનત કાજ, રહિહૈ ધૃતરાષ્ટ્ર ન વંશ રાજ ।
પિતામહ વચન કૌં કરિ પ્રમાન, નૃપ હટકિ કરન નિજ મુખ નિદાન ॥૩૮॥

કર્ણનાં વચન સાંભળીને ગંભીર બુદ્ધિવાળા ભીષ્મ પિતામહ કહે છે કે હે વીર ! તું બહુ દિવસની વાત વીસરી ગયો, દ્રૌપદી સત્યંવર અને ઘોષયાત્રા હે પુત્ર ! તમે યાદ કરો કે ન કરો, પરંતુ આબરૂ શુભાવીને દુર્યોધનને માર અવડાવીને સેના (ફોજ) સંકેત અર્જુનથી પરાજય પામ્યા છે, વળી વિરાટનગરમાં હમણાંની જ વિપત્તિ વીતી તે ભૂલી ગયો અને રાજાઓની વચ્ચે ગાલ કુલાવીને જોડે છે. હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તારો હડીલો પુત્ર આવા (જેવકૂદ) ની શિખામણુ સાંભળીને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પોતાને માટે હુખ ઉત્પન્ન કરે છે, તારો પુત્ર જે કરે (અકાર્ય કરે) તેને તું કાર્ય ગણે છે તેથી તારો વંશ તથા તારું રાજ્ય રહેવાનું નથી. પિતામહનાં એ વચનોને પ્રમાણુ યુક્ત ગણીને ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ પોતાના સુખથી ચોક્કસ વચનો કહીને કર્ણને હાકોટ્યો.

દુર્યોધન ઉવાચ

દોહા

તુમ વહુયોં જીહૌ વહુત, દ્રૌણાદિક ગાંગેય ।
ભૂમિ ન દેહૂં પૈંડ ભર, ઠાઠો કરન અજેચ ॥ ૩૯ ॥
દુર્યોધને કહ્યું કે હે પિતામહ ! તમે અને દ્રોણુ વિગેરે ઘણું જીવવાની ઈચ્છા રાખો છો તો લલે જીવો, પરંતુ ત્યાં સુધી અજીત કર્ણ મારા પક્ષમાં જીલો છે ત્યાં સુધી એક ડગલું સરવા જેટલી પૃથ્વી પણ પાંડવોને હું નહિ જ આપું.

ભીષ્મ ઉવાચ

કવિત્ત

મેરો તો હૈ વાંચ્છિત સો ચોથેપન કુલક્ષેત્ર,
શક્તીર્થ મૃત્યુ ગુની કીરત્ત કૌં ગુનિ હૈં ।

તેરે લોભ-મોહ-માન-મત્સર-કપટતાઈ,
તાકે વીજ વહે ફલ નીકી વિધિ લુનિ હૈ,
ચાદ કરિ મેરે દ્રૌન વિદુરાદિ હૂં કે બોલ,
ગાંજિવ કો તેજ દેખિ પીછે શીષ ધુનિ હૈ ।

મેરે વૈન નીતિ કે નિવાસ નાહિં સુનિહૈ તો,
કરનાદિ^૧ વીર કો વિનાસ વેગિ સુનિહૈ ॥ ૪૦ ॥

પછી ભીષ્મ બોલ્યા કે હે દુર્યોધન ! મારી તો એ ઈચ્છા છે કે આ ઉત્તરાવસ્થામાં (વૃદ્ધપણામાં) શસ્ત્રરૂપી તીર્થે મૃત્યુ થાય કે જેથી ગુણવાન પુરૂષો કીર્તિ ગણશે (ગણશે); પરંતુ તારે તો લોભ, મોહ, માન, મત્સરતા, અને છળતા છે, જેનાં બીજ એવાં ફળ સારી રીતે તું લાણીશ. મારાં, દ્રોણનાં અને વિદુર વિગેરેનાં વચનો સ્મરણમાં લાવ, નહિ તો પછી ગાંડીવ ધનુષ્યનું તેજ જોઈને માથું ધુણાવીશ. નીતિના સ્થાન રૂપ મારાં વચનો નહિ સાંભળે તો કર્ણ વિગેરે શૂરવીરોનો તું જલદી નાશ સાંભળીશ.

કરન ઉવાચ

દોહા

જો લૌં સેનાપતિ રહૈ, ચહૈ ભીષ્મ દુર્વાદ ।

તો લૌં શસ્ત્ર ન કર પ્રહૌં, કર્ન જુક આલ્હાદ ॥ ૪૧ ॥

કર્ણ કહે છે કે હે દુર્યોધન ! આ દુર્વાક્ય કહેનાર ભીષ્મ-પિતામહ જ્યાં સુધી સેનાપતિ રહે ત્યાં સુધી હું આનંદ સુકત-શસ્ત્ર ધારણ નહિ કરું.

(૧) દુર્યોધન પ્રત્યે ભીષ્મ બોલ્યા, હે ભારત ! તારો વહાલો મિત્ર મંત્રી, નાયક તથા અંધ એવો કર્ણ અભિમાની, અત્યંત ઊંચાર્થી (અગર્હ) વાળો, પોતાની પ્રસંસા કરવાવાળો અને નીચ છે તથા નિત્ય તને પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું ઉત્તેજન આપ્યા કરે છે, તે કર્ણ રથી કે અતિરથી કંઈ પણ નથી. એ મૂર્ખ અને હમેશાં કૃપાપ્રસન્ન હોવાથી જન્મતી વખતે જ શરીર પર રહેલાં દિવ્ય કવચ અને દિવ્ય કુંડળને પરશુરામના શાપને લીધે તથા આસાણના વચનને લીધે ગુમાવી ખેડે છે. (મ. ભા. ૦, ઉદ્યોગ પર્વ, અધ્યાય ૧૬૮)

જા દિન ગંગાસુત મરહિં, ટરહિં પરસ્પર વાદ ।

તા દિન પાંડુન મારિ નૃપ, હરિહૌં તોર વિષાદ ॥ ૪૨ ॥

વળી જે દિવસે લીધ્મ પિતામહ મરશે અને એક બીજાને
વાદ વિવાદ ટળશે તે દિવસે પાંડવોને મારીને હે દુર્યોધન !
હું તારો ખેદ મટાડીશ.

પુરોહિત કા વિદા હોના

પદ્મરી છંદ

પુરોહિત વિદા કીલો સગ્રીત, રાજન તૈં જા વિધ વનત રીત ।

તુમ પીછે પઠવહુ સીઘ્ર તાત, વિધિ સુનિહૈં સંજય કહહિ વાત ॥૪૩॥

ઉપલબ્ધ જાય નૃપ કે અગાર, સવ કહે પુરોહિત સમાચાર ।

ત્યાર પછી ધૃતરાષ્ટ્રે રાજાઓથી જે પ્રકારે અને તે રીતે
પુરોહિતને પ્રીતિ સહિત વિદાય કર્યો, અને કહ્યું કે હે તાત !
તમારા જવા બાદ હું અહીંથી સંજયને સર્વ રીત સંભળાવીને
મોકલીશ તે ત્યાં આવીને વાત કહેશે, પછી પુરોહિતે વિરાટ
નગરથી નજીક “ઉપલબ્ધ” ગામમાં પાંડવો રહેતા હતા તે સ્થળે
આવીને હસ્તિનાપુરના સર્વ સમાચાર કહ્યા.

અર્જુન કા દ્વારિકા ગમન

ગયો અર્જુન ન્યૌતન વાસુદેવ, ઉત દુર્યોધન આયો અજેવ ॥ ૪૪ ॥

ધુરિ વીંચ કિયો દોડ સૈંગ પ્રવેશ, કુરુરાજ ઉતૈં ઇત ગુડાકેશ ।

પૌંડે તહાં સુકમણિકાંત પાય, વહ સમય બીર દોડ નિકટ આય ॥ ૪૫ ॥

ઇક ઉર્ધ્વ વૈઠ ઇક અધોભાગ, અભિમાની ઇક ઇક સહિત રાગ ।

વંદીજન બોલત વિમલ વાનિ, ગાયક મિલિ ભૈરવ કિયો ગાન ॥ ૪૬ ॥

વહ સમય જાગિ શ્રીકૃષ્ણ આપ, સિપ ભયે પ્રથમ પારથ મિલાપ ।

પછી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને આમંત્રણ આપવા દ્વારિકા ગયો,
અને ત્યાં (હસ્તિનાપુર)થી અજીત એવો દુર્યોધન પણ આવ્યો.
અહીંથી અર્જુન અને ત્યાંથી દુર્યોધન એમ બેઉએ પુર (નગર)માં
સાથે પ્રવેશ કર્યો, ત્યાં (શયનલવનમાં આવીને તેઓએ)

શ્રીકૃષ્ણને પોઢેલા બેયા. તે વખતે એ બેઉ વીર નજીક આવ્યા અને એક અભિમાની (દુર્યોધન) ઝોશીકા તરફ બેઠો, અને એક પ્રીતિયુક્ત (અર્જુન) ધાંચોઠ તરફ બેઠો, બંદીબનો (સ્તુતિપાઠકો) નિર્મળ વાણી રૂપ બિરદ બોલે છે અને ગવૈયાઓ મળીને ભૈરવી રાગ ગાઈ રહ્યા છે. એ વખતે શ્રીકૃષ્ણ પોતે બચત થયા, તે મિષે પ્રથમ અર્જુનનો સેનાપ થયો.

દુર્યોધન કથન

સુયોધન કહત હમ પ્રથમ આચ, નિમંત્રણ કાજ હૈજૈ સહાય ॥૪૭॥
સંબંધ સસ્થાપન હૈ સમાન, દોડ તરફ આપ જાનત નિદાન ।

પછી દુર્યોધને કહ્યું કે આપને નિમંત્રણ કરવા માટે અમે પહેલાં આવ્યા છીએ માટે સહાયક થાઓ, વળી બેઉ તરફથી સંબંધ અને મિત્રતા બરાબર છે તે આપ ચોક્કસ બોલો છો.

શ્રીકૃષ્ણોવાચ

इक लेहु मोहि विन सख एक, इक लेहु शखजुत बल अनेक ॥४८॥
लिय सैन सुयोधन प्रीति लाय, विन सख कृष्ण अर्जुन सहाय ।

મિલિ સમ અક્ષોહિનિ રત સુભાય, એકાદશ ગજપુર મિલી આચ ॥૪૯॥

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે એક જણ મને શસ્ત્ર વિના એકલો જ લો, અને એક જણ શસ્ત્રો સહિત મારી અનેક સેના (ફોજ) લો, તે સાંભળીને દુર્યોધને પ્રેમ લાવીને સેના લીધી અને અર્જુનને સહાય માટે શસ્ત્ર વિના એકલા શ્રીકૃષ્ણને જ લીધા. અહીં (પાંડવોની પાસે) સાત અક્ષૌહિણી સેના એકઠી થઈ અને હસ્તિનાપુરમાં અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના એકઠી થઈ.

સંજય કા દૂત હોકર પાંડવોં કે પાસ જાના

संजय नृप प्रेयो सावधान, हित कियो युधिष्ठिर पुज्य जान ।

करि कुशल प्रश्न नृप की सुनाई, पुनि कहन लगे सतकार पाई ॥५०॥

આપકોં યુદ્ધ કરિવો ન આજ, મિશ્નન્ન શ્રેષ્ઠ નહિં શ્રેષ્ઠ રાજ ।

गुरुजन को कुल को करि सँहार, तुम से नहीं वाञ्छत राजभार ॥५१॥

સવ ગુરુજન કરિવો વહત સંઘ, માનત ન સુયોધન નૃપ મદંધ ।

પછી ધૃતરાષ્ટ્રે સાવધાનપણે સંજયને પાંડવો પાસે મોકલ્યો. સંજય ત્યાં ગયો. એટલે તેને પૂજ્ય બાણીને યુધિષ્ઠિરે તેના પર હેત કયું, પછી સંજયે કુશળ પ્રશ્ન કરીને ધૃતરાષ્ટ્રની કુશળતા કહી સંભળાવી, પછી સત્કાર પામીને તે કહેવા લાગ્યો કે હે ધર્મારાજ ! આપને હવે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય નથી. સિંધાનું અન્ન ઉત્તમ છે, પરંતુ આપું (કુળધાતક) રાજ્ય ઉત્તમ નથી, કુટુંબનો અને વડીલોનો સંહાર કરીને આપ જેવા રાજા રાજ્યનો ભાર (પાપરૂપી યોગે) ધરેછતા નથી. ત્યાં સર્વ વડીલો સંધિ (સુલેહ) કરવા ઇચ્છે છે, પરંતુ અભિમાનમાં આંધળો થયેલો રાજા દુર્યોધન માનતો નથી.

શ્રીકૃષ્ણ કથન

યહ સુનત કૃષ્ણ કરિ કોપ આપ, પુનિ કહત દૂત સૌં જુત પ્રતાપ ॥૫૨॥
 નહિં દેત ગ્રામ ફક સહિત નીત, ફિર મીલ મંગાવત કૌન રીત ।
 કેહિ નીતિ મંગાવત ઇનહિં મીલ, ક્યૌં દુષ્ટ સુયોધન કૌં ન સીલ ॥૫૩॥
 દેત હો મયે અસમર્થ દીન, નહિં કારાગૃહ વિચ કરત લીન ।
 દિન પાંચ સાત તિત રહ્યો દૂત, સવ કહિ સંદેશ કિય વિદા સૂત ॥૫૪॥

એ સાંભળીને પછી શ્રીકૃષ્ણ પોતે કોપ કરીને હૃત પ્રત્યે પ્રતાપ યુક્ત કહેવા માંડ્યા કે તમે નીતિયુક્ત એક ગામ પણ આપતા નથી અને પાછીકઈ રીતે ભીખ માંગાવો છો ? આમને (પાંડવોને) કઈ નીતિથી ભીખ માંગવો છો ? એ દુષ્ટ દુર્યોધનને શિખામણ કેમ આપતા નથી ? અને તમે કંગાલ તથા શક્તિહીણ થયા છો તેથી તેને કેદમાં રૂંધી રાખતા નથી, (ઇત્યાદિ વચનો હ્રતે સાંભળ્યાં) પછી પાંચ-સાત દિવસ હૃત ત્યાં રહ્યો, એટલામાં સર્વ સંદેશો કહીને તે સૂત (સંજય) ને વિદાય કર્યો.

સંજય કા હસ્તિનાપુર મેં આના દોહા

ઉત વિરાટ સોં આચકે, સંજય પરમ સયાન ।
મતિચક્ષુ નૃપ તેં મિલ્યો, લિય આયસ પ્રતિ થાન ॥ ૫૫ ॥
ત્યાં વિરાટ નગરથી આવીને અત્યંત સુખણ સંજય, પ્રજ્ઞા-
ચક્ષુ (ધૃતરાષ્ટ્ર) રાજાથી મળ્યો, અને પોતાને સ્થાને જવા
રજા લીધી.

સંજય ઉવાચ

શ્રમજુત પથ રથ સેદ તૈં, અવ મૈં નિજ ગૃહ જાત ।
પાંડુન કે સંદેશ સવ, કહૌં સમા વિચ પ્રાત ॥ ૫૬ ॥
ધિક નૃપ તેરી વુદ્ધિ કૌં, ત્યાગે વિન અપરાધ ।
પાંડુપુત્ર નિજ પુત્ર કૌં, ગિનત અસાધહિ સાધ ॥ ૫૭ ॥
સંજયે કહ્યું હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! રથના પંથમાં શ્રમયુક્ત (થાકેલો)
હોવાના ખેદથી હવે હું મારે ઘેર જાઉં છું, પાંડવોને સર્વ
સંદેશો સભામાં સવારે આવીને કહીશ. પરંતુ હે રાજા ! પાંડવોને
તમે વિના વાંકે તબ્યા છે, અને તમારો પુત્ર (દુર્યોધન) જે
અસાધુ (દુર્જન) છે તેને તમે સાધુ (સન્નજન) ગણો છો તે
તમારી બુદ્ધિને ધિક્કાર છે.

વિદુરાગમન

ગો સંજય સ્વસ્થાન નિશિ, નૃપ વુલાય લવુ ખાત ।
કહ્યો સુનાવહુ નીતિ કૌં, નિદ્રા લગત ન તાત ॥ ૫૮ ॥
પછી સંજય રાત્રે પોતાને ઘેર ગયો, એટલે રાજા એ
(ધૃતરાષ્ટ્ર) નાનાભાઈ (વિદુર)ને બોલાવ્યા. વિદુરના આવ્યા પછી
રાજાએ કહ્યું કે હે ભાઈ ! મને નિદ્રા આવતી નથી માટે કાંઈક
નીતિ (બોધ) સંભળાવ.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ

દૈ અવલંબન મોહિકૌં, ગો સંજય નિજ ગૈહ ।
કહિહૈ સંદેશો કહા, ઉપજત મય સંદેહ ॥ ૫૯ ॥

વળી પણ ઘતરાબ્દે કહ્યું કે પાંડવોનું કહેણ સવારે કહેવા
ફૂપ મને આધાર આપીને સંજય પોતાને ઘેર ગયો છે, હવે
તે સવારે આપીને શો સંદેશો કહેશે તે બાબતનો મને ભય
તથા સંશય ઉપજે છે.

વિદુર પ્રજાગર (નીતિ વાક્ય)

પરત્રિયં રત પરદ્રવ્યં હર, તિનહિ પ્રજાગર હોય ।

આપ અવલ રિપુ પ્રબલ તૈ, કરૈ વૈર પુનિ સોય ॥ ૬૦ ॥

મહાત્મા વિદુરજી કહે છે કે હે રાજા ! સાંભળો, જે
પારકી સ્ત્રીમાં પ્રીતિ કરવાવાળો હોય, પારકું દ્રવ્ય પડાવી લેવા-
વાળો હોય અને પોતે નિર્ભય હોઈ પ્રબળ શત્રુથી વૈર કરે
તેને ઉભાગરો થાય. ૧

इतै कहा ? नित दोष तैं, बंधन हो महाराज ! ।

निद्रा लगत न आपकौं, इहै कौन गति आज ? ॥ ६१ ॥

માટે હે મહારાજા ! ઉપર કહેલા એટલા દોષોથી શું
આપ હંમેશાં બંધાયેલા છો ? આજે આપને નિદ્રા નથી
આવતી એની કઈ સ્થિતિ છે ?

इक तैं दोय त्रिचार करि, जीति चार तैं तीन ।

पांच रोकि षट जानि करि, सात तजै सुख लीन ॥ ६२ ॥

વળી સાંભળો, એક વડે બે પ્રકારનો વિચાર કરીને, ચાર
લેદ વડે ત્રણ જાણને જીતીને અને પાંચને રોકી છને બાણીને
સાતને તજે તે સુખમાં લીન થાય.

कवित्त

एक बुद्धि वृत्त ही तैं कारज अकारज को,

नीके कै विचार, शत्रु मित्र उदासीन को ।

(૧) કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, દુર્યોધને દ્રૌપદીને જઘ્ના પર બેસાડવાની
ઇચ્છા બહેર કરી હતી, પાંડવોની રાજ્યસંપત્તિ કપટ (જુગાર) વડે હરી
લીધી છે, અને પોતે અગળ હોવા છતાં સગળ પાંડવોથી વૈર કર્યું છે.

કોપ્યાં સામ લોભ્યાં દામ મીતૈ ભેદ હીનૈ વંદ,
 ચાર^૧ તૈં ચા રીત જીતે પૂર્વ કહૈ ત્રીન કૌં ।
 પાંચ ઇન્દ્રિ વેગ રોકિ સંધિ વિગ્રહાદિ પટ^૨,
 જાનિ સપ્ત^૩ વ્યસ્ત તજૈ ઔર સંગ હીન કો ।

(૧) સામ, દામ, (દાન), દંડ અને ભેદ, એ ચાર ઉપાય રાજની-
 તિના છે.

૧ તારે અને મારે પરસ્પર ડાઘનું ભૂંડું કરવાનો વિચાર કરવો નહિ,
 પણ પરસ્પર સારી રીતે સહાયતા કરવી, આ પ્રમાણે શત્રુની સાથે થયેલા
 કરારને સામ નામનો ઉપાય કહેવામાં આવે છે.

૨ સર્વે શત્રુઓમાં બળવાન શત્રુને વધે^૪ વધે^૫ અમુક કર અથવા ગામો
 આપીને પ્રસન્ન કરવો તે ઉપાયને દાન (દામ) કહેવામાં આવે છે.

૩ હુંટારાઓ દ્વારા શત્રુને પીડવો, તેનાં ધન ધાન્ય છીનવી લેવાં,
 તેનાં છિદ્રો જોઈને નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનાથી અધિક બળવાન શત્રુદ્વારા
 તેને ભય ઉપજાવવો, તથા યુદ્ધ સમયે પાછા હઠે નહિ તેવા લોકો દ્વારા તેને
 ત્રાસ આપવો તે ઉપાયને દંડ કહેવામાં આવે છે.

૪ પોતાથી અધિક બળવાન શત્રુઓનો પરાજય કરવા માટે તથા
 તેઓનું બળ ઓછું કરવા માટે તેમનાથી અધિક બળવાન રાજાનો આશ્રય
 કરીને અને તેમનાથી ઓછા બળવાળા રાજાઓને ઉશ્કેરી શત્રુઓમાં ભેદ
 પાડવો તે ઉપાયને ભેદ કહેવામાં આવે છે. (શુક્રનીતિ અધ્યાય, ૪)

(૨) સંધિર્ના વિગ્રહો યાનમાસનં દ્વૈધમાશ્રયઃ ।

સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધ અને આશ્રય એ છ ગુણ કહેવાય છે.

૧ સુવર્ણાદિ આપીને શત્રુને મિલાવી લેવો તેનું નામ સંધિ.

૨ શત્રુની સાથે બગાડવાનું નામ વિગ્રહ.

૩ શત્રુ પર ચઢાઈ કરવાનું નામ યાન.

૪ પોતાના સ્થાન પર તૈયાર થઈને રહેવું તેનું નામ આસન.

૫ શત્રુના અધિકારીઓમાં કૂટ પગવવાનું નામ દ્વૈધ.

૬ ખીજનો આશરો લેવાનું નામ આશ્રય.

(અમરકોશ)

(૩) શૂતં ચ માંસં ચ સુરા ચ વેશ્યા—, પાપદ્વિ ચૌથે પરદાર સેવન્મ્ ।

... છતાં સપ્ત વ્યસનાનિ લોકે, ઘોરાતિઘોરં નરકં ગચંતિ ॥

દ્યુત સુરા મૃગયા સ્ત્રી તંદ્રા છલ કૂરતાઈ,

દોનોં લોક ધ્રુષ્ટ જાનિ સાત કે અધીન કો ॥ ૬૩ ॥

ઉપર્યુક્ત દોહાનાં વાક્યોનો વિશેષ ભાવાર્થ એ છે કે એક બુદ્ધિ વડે કાર્ય તથા અકાર્ય એ એ પ્રકારનો સારી રીતે વિચાર કરવો અને શત્રુ, મિત્ર તથા ઉદાસીનમાં કે પેલાને સામ-પણે (સામ ધર્મ વડે), લોભીને દામ (ધન)થી, લયવાળાને ભેદ (ભિન્નત્વ)થી, અને નીચને દંડ (શિક્ષા)થી, એમ રાજ-નીતિના ચાર પ્રકાર વડે પૂર્વે (પ્રથમ) કહેલા શત્રુ, મિત્ર, અને ઉદાસી (સમ વૃત્તિવાળા) એ ત્રણ જાણને જીતવા, પાંચ ઇન્દ્રિયો (કાન, ત્વચા, નેત્ર, જીહ્વા, નાક)ના વેગ (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ)ને નિયમમાં રાખીને સંધિ અને વિગ્રહ વિગેરે છ ગુણોને જાણીને સાત વ્યસન તથા નીચનો સંગ તજ દેવો, વિશેષે જુગાર, મદ્યપાન (દારૂ પીવો), મૃગયા (શિકાર કરવો), પર સ્ત્રી, આળસ, કપટ અને કૂરપણું એ સાત વ્યસનને વશ થનાર આ લોક તથા પરલોકમાં ભ્રષ્ટ થાય છે એમ જાણવું.

દોહા

જા દિન વિદ્યા ધર્મ કો, યશ કો લાભ ન હોય ।

વિદુર કહૈ ધૃતરાષ્ટ્ર સોં, વંધ્ય કાલ હૈ સોય ॥ ૬૪ ॥

વળી વિદુર ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે કહે છે કે જે દિવસ વિદ્યાનો, ધર્મનો અને યશનો લાભ ન થાય તે દિવસ વાંઝિયો (નિષ્ફળ) છે.

ઉત્પત્તિ વિદ્યા ન્યાય ધન, કરહુ અમર તન માન ।

ચરચહુ આતુર હોય મનુ, કાલ પ્રસે કચ આન ॥ ૬૫ ॥

શરીર અમર છે એમ માનીને વિદ્યા, ન્યાય અને ધનની કમાણી કરવી અને જાણે કાળે આવીને ચોટલો પકડ્યો હોય નહિ ? એમ જાણી ઉતાવળા થઈને તેનો સદ્વ્યય કરવો.

મનસા વાચા કર્મણા, રાજનીતિ કી રીતિ ।

વિદુર કહૈ ધૃતરાષ્ટ્ર સોં, સુનહુ લાય પ્રતીતિ ॥ ૬૬ ॥

મન, વચન, અને કર્મ એ ત્રણ પ્રકારે રાજનીતિની રીત વિદુર ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે કહે છે કે હે રાજા ! તમે વિશ્વાસ લાવીને સાંભળો.

મનસા ઉદાહરણ

કવિત્ત

કેતિક ઉપત મેરે સ્વરચ કિતોક આહિ,
કેતો પુન્યદાન કેતો કીરતિ કો દાન હૈ ।
કેતી ચઢો પ્યાદી સૈન કેતે શત્રુ કેતે મિત્ર,
કૈસો દૈશ કૈસો કાલ વૈભવ નિધાન હૈ ।
કૌન સામસ્યોર કો હરામસ્યોર મેરે પાસ,
કૌન કૃપાપાત્ર કૌન સાધારન શ્યાન હૈ ।
જહાં તહાં જવૈ તવૈ નૃપતિ વિચાર્યો કરૈ,
વિદુર વચ્ચાનૈ રાજનીતિ કો વિધાન હૈ ॥ ૬૭ ॥

મારે આવક કેટલી છે ? ખર્ચ કેટલું છે ? પુણ્યનું દાન કેટલું છે ? કીર્તિનું દાન કેટલું છે ? ઘોડેસવાર વિગેરે વાહનો વાળી સેના કેટલી છે ? પેદળ (પગે ચાલનાર) લશ્કર કેટલું છે ? શત્રુ કેટલા છે ? મિત્ર કેટલા છે ? મારો દેશ કેવો છે ? સમય કેવો છે ? વૈભવ ભંડાર કેવો છે ? મારી પાસે સામંજોર (સામધર્મ સાચવનારા સેવકો) કોણ છે ? હરામજોર (ખોટી રીતે ખાનારા) કોણ છે ? કૃપાપાત્ર (મારી કૃપાને લાયક) કોણ છે ? સામાન્ય જન અને સુબાણુ જન કોણ છે ? એ રાજનીતિની રીત વિદુર વખાણું છે તે રાજા જ્યારે ને ત્યારે જ્યાં હોય ત્યાં વિચાર્યા કરે.

દોહા

ત્રીનહુ રાહૈ દૃષ્ટિ મેં, ત્રીન ન વિગરન દેત ।
ત્રીન પિછાનૈ વિમલમતિ, સવકૌં વશ કરિ લેત ॥ ૬૮ ॥
જે ત્રણ (પેદાશ, ખર્ચ, ખર્ચનો) નજરમાં રાખે,

(૧) દોહરા-સેવક ૧, નિજનો ભક્ત રતે, તમારો છુટ્ટ કેનાર ૩;
વિપત્તિએ નહિ ત્યાગવા, ત્રણ શરણુગત સાર. ૧

ત્રણ^૧ (ધર્મ, અર્થ, કામ) બગડવા ન દે. અને નિર્મળ બુદ્ધિથી ત્રણ^૨ (વેદરીતિ, લોકરીતિ, કુળરીતિ)ને ઓળખે તે સર્વને વશ કરી લે છે.

વાચા ઉદા૦

सत्य और उपकारमय, मिष्ट वचन अविद्वद्ध ।

श्रूपादास हरिमक्ति जुत, सोइ वाणि है शुद्ध ॥ ૬૯ ॥

કવિ સ્વરૂપદાસજી કહે છે કે જે વાણી સત્ય, ઉપકારમય, મીઠી, વિદ્વદતા વિનાની અને શ્રીહરિની ભક્તિ સહિત હોય એ જ વાણી શુદ્ધ છે.

કર્મણા ઉદા૦

सत्य शील शम दम दया, विद्या सकुलता दान ।

जगवल्लभता सूरता, पावत दश पुन्यवान ॥ ૭૦ ॥

સત્ય, શીલત્વ (સરળતા), શમ (મનોનિયંત્ર), દમ (ઇન્દ્રિય-નિયંત્ર), દયા, વિદ્યા, શ્રેષ્ઠ કુળત્વ, દાન, જગપ્રિયતા અને શૂર-વીરપણું એ દશ વાનાં પુણ્યવાન પુરુષ પામે છે.

પુનર્વચા

हिमा मानुषी विपत्ति में, दैवापदि संतोष ।

औगुन तिनमें एक नृप, गिनत अशक्त सदोष ॥ ૭૧ ॥

મનુષ્ય તરફની વિપત્તિમાં હિમા રાખવી, અને દૈવાધીન વિપત્તિમાં સંતોષ રાખવો, પરંતુ હે રાજા ! એમાં અશક્તપણાના દોષયુક્ત એક અવગુણ ગણાય છે.

(૧) નારી ૧ સુત ૨ સેવક ૩ ત્રણ, છે પરતંત્ર પ્રમાણ;

એ જેની સમિપે વસે, તેને વશ તે બાણ. ૨

(૨) ઉત્તમ ૧ મધ્યમ ૨ ને અધમ ૩, ત્રણ વિધિના નર હોય;

યથાગોચ્ય સૌ કામમાં, સમજી લગાડે સોય. ૩

(વિશેષે ભુઓ ઉલોગ પર્વ, અધ્યાય ૩૩)

વાર્તા-ધુનિ તેં યુધિષ્ઠિર મેં દોનું દ્રષ્ટાન્ત ઘટાવે હૈં ।
ઉપર્યુક્ત બેઉ દષ્ટાંતો યુધિષ્ઠિરમાં ઘટિત થાય છે.
સર્વ ચર્મ આચ્છન્ન ભુવ, જાકે પદ, પદત્રાન ।

આતપત્ર જિહ્વ શીપ પર, નમ આદ્યન્ન વિતાન ॥ ૭૨ ॥

વિદુર કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! જેના પગમાં પગરખાં હોય તે સર્વ પૃથ્વીને ગ્રામઢાથી મઢેલી બાણે છે, અને જેના શિર પર છત્ર હોય તેને સર્વ આકાશ માંડવા વડે ઢંકાયેલું માલુમ પડે છે.

શૃંગલા અલંકાર

કવિત્ત

પુત્ર ત્રિયા કાજ ધન રક્ષા નીકે કીજતુ હૈ,
પુત્ર ત્રિયા રક્ષા સોહિ આત્મા કે સુ કાજ હૈ ।

પુત્ર ત્રિયા નાસત હી આપકૌં બચાય લીજૈ,
પુત્રાદિક ફેર હૈ ન અંગ કો ઇલાજ હૈ ।

દ્રવ્ય જાતાં રાઘૈ કુલ કુલ જાતાં રાઘૈ જીવ,
જીવ જાતાં રાઘૈ લીજૈ જાકો નામ લાજ હૈ ।

લાજ ગયે ગઈ કીર્તિ કીર્તિ ગયે ગયો માન,
માન ગયે જીવત હી મૃત્યુ કો સમાજ હૈ ॥ ૭૩ ॥

પુત્ર અને સ્ત્રી માટે સારી રીતે ધન સાચવવું, પુત્ર અને સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું એ પોતાને જ માટે છે, પુત્ર તથા સ્ત્રીનો નાશ થતાં પોતાના આત્માને બચાવી લેવો, કેમકે પુત્ર વિગેરેની તો ફરીથી પણ પ્રાપ્તિ થાય, પરંતુ શરીરનો નાશ થયા પછી તેનો ઇલાજ (ઉપાય) નથી. દ્રવ્ય જતાં કુળનું રક્ષણ કરવું, કુળ જતાં પોતાના જીવનું રક્ષણ કરવું અને જીવ જતાં જેનું રક્ષણ કરીએ એનું નામ લાજ કહેવાય છે. લાજ જવાથી કીર્તિ બાય છે, કીર્તિ જવાથી સ્વમાન બાય છે, અને માન જવાથી જીવવા છતાં પણ મૃત્યુનો સમાજ છે અર્થાત્ જીવનું મરવા જેવું જ છે.

પુનર્યથા

સો ન સના જામેં કોઝ વૃદ્ધ કો પ્રવેશ નાહિ,
 સો ન વૃદ્ધ હોય સમે પાય નીતિ બોલૈ ના ।
 સો ન નીતિ જામેં કુલ-લોક-વેદ કી ન રીતિ,
 સો ન રીતિ જામેં સાંચ-જૂઠ નીકે તોલૈ ના,
 સો ન તોલિવો હૈ જામેં પક્ષપાત વોલૈ જલ,
 સ્વારથ વિચારિ જૈસી હોય તૈસી ચોલૈ ના ।
 સોહ ભૂમિપાલ એતે દોષ વિન બાની સુનિ,
 તાકો અંગિકાર કરૈ હૈતે હૈતે ઢોલૈ ના ॥ ૭૪ ॥

જેમાં કોઈ વૃદ્ધજનનું આવવું ન થાય એ સલા ન કહેવાય,
 સમયને પામીને જે વૃદ્ધ નીતિનાં વચનો ન બોલે તે વૃદ્ધ ન
 કહેવાય, જે નીતિમાં કુળની, લોકની, અને વેદની મર્યાદા ન
 હોય તે નીતિ ન કહેવાય, જેમાં સત્યની તથા જૂઠની યથાર્થ
 પણે તુલના ન થાય તે મર્યાદા ન કહેવાય, જેમાં પક્ષગાતવાળાં
 છળનાં વાક્ય બોલે અને સ્વાર્થ વિચારીને જેવી હોય તેવી વાત
 ન કહે તે તુલના થઈ ન કહેવાય, એટલા દોષ વિનાની વાણી
 સાંભળીને તેનો સ્વીકાર કરે અને આમથી તેમ (આડો
 અવળો) ન કરે એ જ રાજા કહેવાય છે. (આમાં પણ શ્રુતબલ
 અર્થાત એકાવળી અલંકાર છે.)

દોહા

કારાગૃહ દેં પુત્ર કૌં, ધર્મપુત્ર કૌં રાજ ।

ટરૈ પ્રજાગર આપકો, કુલકો, હૈ ન અકાજ ॥ ૭૫ ॥

એ રીતે નીતિનાં વાક્ય સાંભળાવી વિદુરજી કહે છે કે
 હો ધૃતરાષ્ટ્ર ! તમે તમારા પુત્રને કારાગૃહ (જેલખાનું) આપો,
 અને ધર્મપુત્ર (યુધિષ્ઠિર) ને રાજ્ય આપો તો તમારો ઉન્નગરો
 ઝટે અને વંશનું અકાર્ય ન થાય.

ત્યાગ એક હિત ગ્રામ કે, ગ્રામ ત્યાગ હિત દેશ ।

દેશ ત્યાગ હિત પ્રાન કે, બાની વિદુષ વિશેષ ॥ ૭૬ ॥

વળી હે રાજા ! આખા ગામના લલા માટે એક જણ નીચ હોય તો તેને તજવો જોઈએ, તેમ જ દેશના લલા માટે ગામ તજવું, અને એક પોતાના પ્રાણને માટે આખા દેશને પણ ત્યાગ કરવો, એ વિશેષે વિદ્વાનની વાણી છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ

વિદુર કહત તું સત્ય સર્વ, સુહૃદ રીત સમજાય ।

જથા ભવિષ્ય હૈ તથા, પુત્ર ન ત્યાગો જાય ॥ ૭૭ ॥

વિદુરનાં વચન સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે કે હે વિદુર ! તું અંધુ (મિત્ર)ની રીતે સમજાવીને સર્વ સત્ય કહે છે, તથાપિ જેવું ભવિષ્ય હશે તેવું થશે, પરંતુ પુત્રને ન ત્યાગ.

भीष्मादि का सभा में मिलना

भीष्म द्रोण कर्णादि सब, सत पुत्रन जुत भूप ।

मिले सभा बिच प्रात भये, बाल्हिक आदि अनूप ॥ ७८ ॥

પછી સવાર થતાં ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ વિગેરે સર્વ અને સો પુત્રો સહિત રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર તથા અનુપમ બાલ્હિક રાજા વિગેરે સભામાં એકઠા થયા.

संजय का सभा में आना

बोलि पठायो दूत सोइ, संजय तिन्ह ढिग आय ।

भीम किरीटी के वचन, सबको कहत सुनाय ॥ ७९ ॥

ત્યાર બાદ ધૃતરાષ્ટ્રે દૂતને બોલાવવા મોકલ્યો, તે સંજય તેઓ પાસે આવીને ભીમસેન તથા અર્જુનનાં વચન સભામાં સર્વને કહી સંભળાવે છે.

भीम कथन

कवित्त

भीमसेन कह्यो सूत कहियो सुयोधन तैं,

जेते शत्रु तो से तेते केते मारिं हारे हैं ।

દ્રોપદી કે કલેશ સમા વન કે વિરાટ હૂકે,
 કૈસે સહૈ જાત ધર્મરાજ કાજ ધારે હૈં ।
 યુધિષ્ઠિર સામ હૂ તૈં માગે બિના જુદ્ધ કિયે,
 દૈન કૌં ન પંચ ગ્રામ હમ ના ત્રિચારે હૈં ।
 માન લૈનવારે, નાંહિ આન લૈનવારે હમ,
 દાન લૈનવારે નાંહિ પ્રાન લૈનવારે હૈં ॥ ૮૦ ॥

તે એમ કે ભીમસેને મને કહ્યું છે કે હે સંજય ! તું
 દુર્યોધનને કહે જે કે તારા જેવા જેટલા શત્રુ હતા તેટલા કેટલાયે
 અમે મારી નાંખ્યા છે, વળી દ્રૌપદીના સલાના, વનના, તથા
 વિરાટના કલેશ શી રીતે વેઠ્યા જાય ! તેમ છતાં ધર્મરાજને
 માટે એ કલેશ ઉઠાવવા પડ્યા છે. યુધિષ્ઠિર યુદ્ધ કર્યા વિના
 સામધર્મપણે પાંચ ગામ માગે છે તે તું આપવાનો નથી અને
 અમે એ ગામ એમ લેવાં વિચાર્યા પણ નથી કેમકે અમે
 માનથી લેવાવાળા છીએ; ખીજી રીતથી લેવાવાળા નથી,
 અને અમે તારું દાન લેવાવાળા નથી, પરંતુ તારા પ્રાણ
 લેવાવાળા છીએ.

દોહા

હિંદવ જટાસુર વક અસુર, જરાસંધ પુત્રિ જાન ।
 કોચકાદિ બલ કુબુધિ તૈં, સવ મયે તોર સમાન ॥ ૮૧ ॥
 વળી હે દુર્યોધન ! હિંદવ અથવા જટાસુર, બકાસુર,
 જરાસંધ અને કીચક વિગેરે બળ તથા કુબુધિ વડે તમામ તારા
 જેવા થયા હતા, અર્થાત તેઓ જેમ માર્યા ગયા છે તેમ તું
 પણ માર્યો જઈશ.

કવિત્ત

દ્યૂતક્રીડા હી મેં કાલક્રીડા સી દિશાય દેતો,
 અગ્રજ કો ધર્મ રાખિવે કૌં નાંહિ મારે હૈં ।
 લાલાગૃહ વન કે વિરાટ દ્રૌપદી કે વલેશ,
 એસે દુસ્ત્ર ભીમ નિશા ઘોષ ના વિસારે હૈં ।

કરિયે વિલોમ વાસ તિહારો યુધિષ્ઠિર કો,
પ્રાન રચ્ચેં ચાહે તો નિદાન તોકોં પ્યારે હૈં ।

હીવ લેનવારે હૈં સદીવ દાન ભિક્ષા હમ,
સીવ લેનવારે નાહિં જીવ લેનવારે હૈં ॥ ૮૨ ॥

હે દુર્યોધન ! હું તને બુગારની રમતમાં જ કાળની રમતની પેઠે બતાવી આપત, પરંતુ મોટા ભાઈ (યુધિષ્ઠિર) નો ધર્મ સાચવવા માટે મેં તમને માર્યા નથી, વળી લાખાગૃહના, વનના, વિરાટના તથા દ્રૌપદીના કલેશ, એવાં એવાં દુઃખ ભીમસેને રાત્રિ દિવસ વિસાર્યા નથી, વળી હે દુર્યોધન ! તને અવશ્ય ગ્રાણ્ય વહાલા છે માટે તે રાખવા ધ્વંષિતો હોય તો તને તથા યુધિષ્ઠિરને સ્થાનકેર કુરીએ અર્થાત તને વનમાં રાખીએ અને યુધિષ્ઠિરને રાજ્યાસન પર બેસાડીએ. શું અમે હમેશાં કાયરતાથી ભિક્ષાનું દાન લેવાવાળા છીએ ? અમે કાંઈ તારો સીમાડો લેવાવાળા નથી, પરંતુ તારો જીવ લેવાવાળા છીએ.

કુટુમ ત્રિયા કી લીની લાજ ઔર રાજ સાજ,
પાજી હૈં સ્વભાવ તાકે एही वात ताजी है ।

हम तो चंडाल तोकों केद तैं छुराय दीनो,
अप्रज की आज्ञा क्षात्रधर्म ही तैं राजी हैं ।

तोकों तो भयो त्रिदोष राज सैन्य वैभव को,
ऐसो रोग काटिवे कों किरीटी इलाजी है ।

स्थान न छुड़ावैं सव कानन पठावैं नाहिं,

वानन के पासे अब प्रासन की वाजी है ॥ ८३ ॥

વળી તે કુટુંબની સ્ત્રી (દ્રૌપદી) ની લાજ લીધી અને રાજ્યનો ઠાઠ પણ પડાવી લીધો, એવો તારો પાછો સ્વભાવ છે એ વાત હજી તાજી જ છે. હે અંડાળ ! અમે તો તને મોટા ભાઈની આજ્ઞાથી કેદમાંથી છોડાવી દીધો, કેમકે અમે ક્ષાત્રધર્મથી પ્રસન્ન છીએ. તને તો રાજ્ય, સેના, અને વૈભવનો સન્નિધાત

થયો છે, માટે એવો રોગ કાપવા માટે અર્જુન ઈલાજ જાણવા-
વાળો છે. તે જેમ અમોને સ્થાનેથી છોડાવીને વનમાં મોકલ્યા
છે એમ અમે તમો સર્વને કરવાના નથી, હવે તો અમારા
બાણોના પાસા છે, અને તારા પ્રાણોની બાજુ છે, અર્થાત્
હું બાણો વડે પ્રાણોને ખોઈશ.

દોહા

દૈ દેવકાર ગાંજીવ કો, કહે વચન ફિર પાથ ।

इंद्र अशनि रव दशहु दिशि, भो पूरित इक साथ ॥ ८४ ॥

વળી પણ સંજય કહે છે કે હે દુર્યોધન ! અર્જુને ગાંડીવ
ધનુષ્યનો ટંકાર ધઈને મને કહ્યું ત્યારે તે અવાજ ઈન્દ્રના
વજની પેઠે દશે દિશાઓમાં એક સાથે પુરાઈ ગયો.

અર્જુન કથન

કવિત્ત

तेरो बंधु तुही तेरो मातुल औ सूतपुत्र,

चंडाल चौकरी ज्यों ही और मिले सारे हैं ।

धर्मराज लोक बीच धर्मराज याद कीने,

धर्मराज काप भरे लोचन उधारे हैं ।

ब्रह्म हू के रुद्र हू के शरन वचोगे नाहिं,

गांजिव कौं धारिकै किरिटी यों बकारे है ।

ढाल कर्नवारे हम ख्याल कर्नवारे नाहिं,

साल कर्नवारे हम काल कर्नवारे हैं ॥ ८५ ॥

અર્જુને કહ્યું છે કે હે સંજય ! તું દુર્યોધનને કહે જે કે
તારો ભાઈ (દુઃશાસન), તું, તારો મામો (શકુનિ) અને સૂતપુત્ર
(કર્ણ) એ ચંડાળ ચોકડી અને એના જેવા બીજા પણ બધા એકઠા
થયા છે, તેથી તમને ધર્મરાજ (યમરાજ) ના લોકમાં ધર્મરાજ
(યમરાજ) એ યાદ કર્યા છે, કેમકે અહીં ધર્મરાજે (યુધિષ્ઠિરે)
ક્રોધ લસેલાં નેત્રો ઉઘાડ્યાં છે, તેથી તમે બ્રહ્મા અને મહાદેવના

શરણે પણ ખચશે નહિ. ગાંડીવ ધનુષ્યને ધારણ કરી અર્જુને પણકારીને કહ્યું છે કે અમે કાંઈ તરવાર આડી ઢાલ કરવાવાળા કે ખનાવડી ખેલ કરવાવાળા નથી, અમે તો તમને સાલ કરવાવાળા તથા તમારો કાળ કરવાવાળા છીએ.

છપ્પય છંદ

જવહિ भीम रन जुरहि, प्राण तिहि बंधुन हरता ।

जवहि भीम रन जुरहि, करी सेना क्षय करता ।

जवहि भीम रन जुरहि, त्रसहि बल भजहि जित हि तित ।

जवहि भीम रन जुरहि, कहहिं सब सरन लहहिं कित ।

रन जुरहि भीम दुर्जय दुसह, समझ कष्ट परिहै सबहि ।

मदभ्रष्ट दुष्ट धृतराष्ट्र सुत, तपिहै दुर्योधन तवहि ॥ ८६ ॥

વળી તે દુર્યોધનના ભાઈઓના પ્રાણ હરનાર ભીમસેન જ્યારે યુદ્ધમાં જોડાશે, અને હાથીઓની સેનાનો નાશ કરનાર ભીમસેન જ્યારે યુદ્ધમાં જોડાશે, તેથી સેના ત્રાસ પામીને જ્યાં ત્યાં (આમથી તેમ) ભાગશે, અને જ્યારે ભીમસેન યુદ્ધમાં જોડાશે ત્યારે સૌ કહેશે કે તે દુર્યોધન કોનું શરણ લેશે? વળી ન જીતી શકાય એવો દુઃસહ ભીમસેન જ્યારે યુદ્ધમાં જોડાશે ત્યારે સૌને દુઃખની સમજ પડશે, અને મદમાં ભ્રષ્ટ થયેલો ધૃતરાષ્ટ્રનો દુષ્ટ પુત્ર દુર્યોધન ત્યારે જ તપશે.

जवहि सात्यकी जुरहि, कठिन गन शत्रु निकंदन ।

जवहि अभीमन जुरहि, पांडु सुभद्रा कुल नंदन ।

जवहि शिखंडी जुरहि, भीष्म के मर्म विदारहि ।

धृष्टद्युम्न रन जुरहि, प्रबल भट द्रौन प्रहारहि ।

सुशर्मा शकुनि के प्राणहर, जुरहिं माद्रि के पुत्र जवहि ।

मतिभ्रष्ट दुष्ट धृतराष्ट्र सुत, तपिहै दुर्योधन तवहि ॥ ८७ ॥

કડાણુ શત્રુ સમૂહનું નિકંદન કરનાર સાત્યકિ જ્યારે યુદ્ધમાં જોડાશે, પાંડુવંશનો સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુ જ્યારે યુદ્ધમાં જોડાશે, વળી જ્યારે શિખંડીકુમાર યુદ્ધમાં જોડાશે અને ભીષ્મનાં મર્મ-

સ્થાન ભેદશે, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રણમાં ભેડાશે, અને પ્રબળ શૂરવીર દ્રોણને પ્રહાર (ધા) કરશે, અને સુશર્મા તથા શકુનિના આણને હરનારા માદ્રીના પુત્રો ન્યારે રણમાં ભેડાશે ત્યારે જ બુદ્ધિનો બ્રહ્મ એવો ધૃતરાષ્ટ્રનો હુદ્દ પુત્ર દુર્યોધન તપશે અર્થાત બળશે.

સ્વેત અસ્વ રથ જુરહિં, ધ્વજા વાતાત્મજ ગર્જહિ ।

દેવદત્ત ગાંજીવ, ઘોષ ગન શત્રુન તર્જહિં ।

વાત વેગ તિહિ રથહિ, કૃષ્ણ સંગર વિચ ગ્રેરહિં ।

કહાં જાહ કા કરહિ, સૂર મિલિ રૂત ઉત હેરહિં ।

ગન વાન છુટહિં ગાંજીવ તૈ, જીવ અમિત હરિહિં જવહિં ।

મતિબ્રહ્મ દુષ્ટ ધૃતરાષ્ટ્ર સુત, તપિહૈ દુર્યોધન તવહિ ॥ ૮૮ ॥

વળી ન્યારે અર્જુનના રથ સાથે ધોળા ઘોડા ભેડાશે અને ધ્વજામાં હનુમાનની ગર્જના થશે, દેવદત્ત શંખ તથા ગાંડીવ ધનુષ્યના અવાજથી શત્રુના સમૂહો નાસવા માંડશે, અને એ પવનવેગી રથને શ્રીકૃષ્ણ રણમાં હાંકશે, ત્યારે શૂરવીરો મળીને ક્યાં જશે અને શું કરશે? આમથી તેમ તેઓ ભેશે (ફાંફાં મારશે). અને ન્યારે ગાંડીવ ધનુષ્યથી આણોનો સમૂહ છૂટશે, અને અપાર જીવોનું હરણ કરશે ત્યારે જ બુદ્ધિનો બ્રહ્મ એવો ધૃતરાષ્ટ્રનો હુદ્દ પુત્ર દુર્યોધન તપશે અર્થાત આકુળ વ્યાકુળ થશે.

સુયોધન કથન

દોહા

કહત સુયોધન મોર તૈ, દેવ હુ સમરથ નાહિ ।

જુરન જુદ્ધ વિચ નરન તૈ, કહુ હર ઉપજૈ કાહિ ॥ ૮૯ ॥

પાંડવોનો કહેવડાવેલો સંદેશો સાંભળી દુર્યોધન કહે છે કે મારાથી દેવતાઓ પણ સમર્થ નથી, તો પછી કહો કે મનુષ્યોથી સુદ્ધમાં ભેડાવાનો મને શાનો ડર ઉપજે ?

જૌ લૌં શિર ધર પૈ રહૈ, તૌ લૌં મિલૈ ન ક્યારિ ।

જવ હી શિર ધર પૈ રહૈ, તવ સવ લેહિ સંમારિ ॥ ૯૦ ॥

વળી જ્યાં સુધી અમારું માથું ધડ ઉપર રહે ત્યાં સુધી એક ક્યારો જમીન પણ ન મળે, પરંતુ જ્યારે અમારું માથું પૃથ્વી પર પડે ત્યારે ભલે તેઓ સર્વ રાજ્ય સંભાળી લે.

ઘૃતરાષ્ટ્ર કથન

મો ગાંધારી તોર સુત, કરત ભરત કુલ નાશ ।

ગુરુજન કી શીલ ન ગિનત, હૈ નિત કુમતિ હુલાસ ॥ ૯૧ ॥

દુર્યોધનનાં વચન સાંભળીને ઘૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારીને કહે છે કે આ તારો છોકરો ભરત કુળનો નાશકર્તા છે, વડીલોની શિખા-ભણ માનતો નથી, અને હમેશાં ક્રુધદિથી હર્ષાયમાન રહે છે.

ગાંધિવ જુત પ્રતિકૂલ હૈ શ્વાંધિવ દિયો જરાય ।

સાનુકૂલ પાંડવ. સકલ, સુર અરિ દિયે મિટાય ॥ ૯૨ ॥

અર્જુને ગાંધીવ ધનુષ્ય યુક્ત વિરોધી થઈને પાંડવવંશને ખાળી નાંખ્યું, વળી પાંડવોએ તરફેણમાં થઈને દેવતાઓના સર્વ શત્રુઓનો નાશ કર્યો.

સહસ્ર અર્જુન પાંચ શત, છોરત ઇક છિન વાન ।

સોઝ દ્વૈ મુજ તૈ પાંડુસુત, કો તિહિ પુરુષ સમાન ॥ ૯૩ ॥

સહસ્રાર્જુન એક ક્ષણ વારમાં પાંચસો બાણ છોડતો હતો એ જ (એવાં જ પાંચ સો બાણ), અર્જુન એ હાથ વડે છોડે છે, એના જેવો બીજો કયો પુરુષ છે?

ગાંધારી વચન

વૃદ્ધ અંધ માતા પિતા, મો સુત હમકૌં દેલ ।

પુત્ર શોક કો દુસહ દુલ્હ, જીવ માત્ર વિચ લેલ ॥ ૯૪ ॥

ગાંધારી કહે છે કે હે દુર્યોધન! અમે તારાં માતા પિતા વૃદ્ધ અને અંધ છીએ, તું અમારો પુત્ર છે, માટે અમારા સાસુ'ને. અને પુત્રશોકતું ન વેઠી શકાય એવું દુઃખ તમામ પ્રાણીઓમાં છે એમ જાણ અર્થાત અમને એવું દુઃખ ન થાય એમ કર.

સુયોધન કથન

કવિત્ત

અહો મહા કષ્ટ ધૃતરાષ્ટ્ર હૂ કહત એસે,
 હૈૈ વંશ નાશ યા સમર્થતા કા ધ્રુષ્ટ હૈ ? ।
 પૃષ્ઠ હૈ સદૈવ રાધાપુત્ર તૈ ગરિષ્ઠ હૂં મૈ,
 જાતૈ કોઝ શૂરવીર જેષ્ઠ ના કનિષ્ઠ હૈ ।
 કર્ણ મામા દુઃસાસન ઇષ્ટ હૈં હમારે તેઝ,
 શત્રુનકૌ મારિકૈ અમીત મયે તિષ્ઠ હૈં ।
 ઔરન કી વાની કદુ નેક ન સુહાની મોહિ,

વાની તીન હૂ કી તીન કાલ હૂ મેં મિષ્ટ હૈ ॥ ૯૫ ॥

દુર્યોધન કહે છે કે અહો! (ધૃત્યાશ્ચર્યે)! મહા દુઃખની
 વાત છે, કેમકે ધૃતરાષ્ટ્ર પણ કહે છે કે વંશનો નાશ થશે. તે
 શું અમારું પરાક્રમ નાશ પામ્યું છે? મારી બાબુ હમેશાં
 કણું છે તેથી હું મગર છું, જે કણુંથી કોઈ પણ શૂરવીર
 મોટો નથી પરંતુ નાનો જ છે. વળી હું એમ જ બાણ છું કે કણું,
 શકુનિ, દુઃશાસન એ અમારા મિત્રો શત્રુઓને મારીને નિર્ભય
 થઈને ઊભા છે, મને બીજાઓની કડવી વાણી ગમતી નથી,
 ફક્ત એ ત્રણ બાણની જ વાણી ત્રણે કાળમાં મને મીઠી લાગે છે.

કવિ વચન

દોહા

નૈક હુ માની નાહિ નૃપ, સંજય જુત યહ શીલ ।

ભાવી નાસક નૃપન કી, પરી સવન કૌં દીલ ॥ ૯૬ ॥

સંજય યુક્ત રાજા (ધૃતરાષ્ટ્ર)ની આ પ્રમાણેની શિખા-
 મણુ દુર્યોધને જરા પણ માની નહિ, ત્યારે રાજાઓનો નાશ
 થવાનું લાવી સર્વેને માલુમ પડ્યું.

इति अष्टमः सर्गः ।

સંપાદક, ટીકાકાર :

કવિ શંકરદાસ જેઠીલાલ દેથા, લીંબડી (સૌરાષ્ટ્ર)

નવમ મયૂલ

ઉદ્યોગપર્વ (ઉત્તરાર્દ્ર)

યુધિષ્ઠિર ડાઘ

દોહા

સૂત ગયેં બહુ દિન મયે, પીછે નાહિ સંદેશ ।

વૃત્તિય વસીઠી કૃષ્ણ તુમ, ગજપુર કરહુ પ્રવેશ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે કે હે જન્મેજય ! યુધિષ્ઠિર શ્રીકૃષ્ણને કહે છે કે સંજયને અહીંથી વિદાય થયે ઘણા દિવસ થયા, પરંતુ ત્યાર પછી કાંઈ સમાચાર આવ્યા નહિ, તેથી હે કૃષ્ણ ! હવે ત્રીજી વિધિ માટે આપ હસ્તિનાપુર પધારો.

માત પિતા વૃધ અંધ મમ, સોઈ મોહિ શોક અસાધ્ય ।

તીજે ડ માને નાહિં તો, કા મેરો અપરાધ ॥ ૨ ॥

મારાં માતા પિતા (ગાંધારી તથા ધૃતરાષ્ટ્ર) વૃદ્ધ અને અંધ છે, એ શોક મને અસાધ્ય (મટે નહિ તેવો) છે, હવે જો આ ત્રીજી વિધિ પણ ન માને તો પછી મારો શો દોષ ?

કહૈ યુધિષ્ઠિર કૃષ્ણ તૈ, કરિયો સામ ઉપાય ।

કુલ વિનાશ કો દાસ કે, અંક લગે નહિં આય ॥ ૩ ॥

શ્રીકૃષ્ણને યુધિષ્ઠિર કહે છે કે હે મહારાજ ! સામધર્મ-પણનો (સમાધાન થવા રૂપ) ઉપાય કરજો, જેથી આ સેવકને વંશનાશનું કલંક ન લાગે.

भीम कथन

ત્યોં હિ વૃકોદર ને કહ્યો, ચોં મૃદુ વોલહુ આપ ।

સંધિ કરે મદ અંધ નૃપ, લગે ન કુલ વધ પાપ ॥ ૪ ॥

યુધિષ્ઠિરનાં વચનોને સમ્મત થઈને ભીમસેને કહ્યું કે હે મહારાજ ! આપ એવાં મીઠાં વચન કહેજો કે એ મદાંધ રાજા (દુર્યોધન) સુલેહ કરે, જેથી અમને ગોત્રઘાતનું પાપ ન લાગે.

ऐसे इ अर्जुन नकुल के, बचन सुने यदुवीर ।

कहि सहदेव रु सात्यकी, जुध थापहु रनधीर ॥ ५ ॥

એ જ પ્રમાણે અર્જુન તથા નકુળનાં વચનો શ્રીકૃષ્ણે સાંભળ્યાં, ત્યાર પછી સહદેવે અને સાત્યકિએ કહ્યું કે હે રણધીર શ્રીકૃષ્ણ ! યુદ્ધની જ સ્થાપના કરજો,

द्रौपदी कथन

ढरत जुगल पद्माक्ष तैं, जुगल कुचन पर नीर ।

कहत द्रौपदी कृष्ण तैं, धिक पांडुन की धीर ॥ ६ ॥

એ સમયે બેઉ નેત્રકમળથી ઉર : સ્થળ પર બેઉ બાબુ આંસુ ઢળતાં, શ્રીકૃષ્ણને દ્રૌપદી કહે છે કે પાંડવોની ધીરજને ધિક્કાર છે.

कवित्त

मेचक मृदुल लंवे वार को सुगंध सिंच्यो,

वाम पान लेकै जुरा कृष्ण कौ बतायो है ॥

याकों जिन्ह हाथन तैं एंच्यो ते छिदै न जौ लौं,

तौ लौं द्रौपदी को कोप नैंक न सिरायो है,

पुत्रवधू भीषम अचक्षु की कहाऊं नाहिं,

जिन्हके समीप सभा बीच दुख पायो है,

गांजीव के गदा के धरैया कौं धिकार जो पै,

एते ही पै संधि को उपाय मन भायो है ॥ ७ ॥

સુવાસિત તેલથી સીંચેલા પોતાના કામળ લાંબા અને કાળા શિરકેશનો બુડો (ચોટકો) ડાબા હાથમાં લઈને દ્રૌપદીએ શ્રીકૃષ્ણને બતાવીને કહ્યું કે આ (બુડા)ને જે હાથોથી ખેંચવામાં આવ્યો છે, તે (હાથ) જ્યાં સુધી છેદવામાં આવ્યા નથી ત્યાં સુધી મારો કોપ જરા પણ શાંત થયો નથી, હું શું બીજમ તથા ધૃતરાષ્ટ્રના દીકરાની વહુ ન કહેવાઉં ? અર્થાત કહેવાઉં, તો પણ જેઓની નજીક (જમક) સભામાં હું હુબ પામી, તેથી

ગાંડીવ અને ગદાના ધરનારાઓ (અર્જુન અને ભીમસેન)ને ધિક્કાર છે કે આટલું વીત્યા ઉપરાન્ત પણ જેઓને સુલેહ કરવાનો ઉપાય મનમાં લાગ્યો છે.

બંધુ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પિતા દ્રુપદ સ્વયંભુવિ મૈં,
સ્વસુર મો પાંડુ પાંડુપુત્ર મરતાર હૈં ।
તાકો મયો હાલ સમા વીચ જ્યોં કૈંગાલ કો હૈ,
તાપૈ ભીમસેન હૂ કે સંધિ કો વિચાર હૈ ।
રહો પાંચોં, ગંગાપુત્ર દ્રૌન હૂ કે કાલ રૂપ,
ઔર કુરુ વંશિન કે કરતા સૈંધાર હૈ ।
મેરો પિતા મેરો બંધુ મેરે પુત્ર મહાવીર,
સુમદ્રા કો નંદ ઇતે જુદ્ધ કૌં તયાર હૈ ॥૮૮॥

મારો ભાઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, પિતા દ્રુપદરાજ, હું પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થયેલી, વળી પાંડુરાજ સસરા થયા અને તેઓના દીકરા (પાંડવ) પતિ થયા છે, એવી જે હું, તેની, સભામાં કંગાલની પેઠે સ્થિતિ થઈ એટલા ઉપર પણ ભીમસેનને સુલેહ કરવાનો વિચાર છે, માટે ભક્ષે તેઓ પાંચે (પતિ) રહ્યા, ભીષ્મ તથા દ્રોણના કાળરૂપ અને કૌરવ કુળનો સંહાર કરનારા મારા પિતા, મારા ભાઈ, અને મારા પુત્ર, તથા મહા શૂરવીર સુભદ્રાનો પુત્ર (અભિમન્યુ) એટલા સુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર છે.

(અપસ્તુત પ્રશંસા વિશેષ નિવંધના)

દોહા

અતિ શીતલ તન ઇન્દુ કો, હોત પ્રહન વહુ વેર ।

હ્રસ્વ તેજ રવિ કોઝ સમય, હોત ન તદ્વપિ અંધેર ॥૯૧॥

અંદ્રમાનું અંગ અત્યંત શીતળ છે તેથી તેનું ઘણી વખત ગ્રહણ થાય છે, બ્યારે સૂર્ય પ્રચંડ તેજવાન હોવાથી તેનું કોઈક જ વખત ગ્રહણ થાય છે, તો પણ સાવ અધાર થતું નથી, અર્થાત પાંડવો શીતળ રહેવાથી ઘણી વખત કલેશ-અસ્ત થયા છે, માટે હવે ક્યાં સુધી શીતળ રહેશે ?

શ્રીકૃષ્ણ કથન

નિજ પીતાંવર પૌછિ કરિ, અંશુ દ્રૌપદી કેર ।

કહત કૃષ્ણ તિહિ વેર પુનિ, અંશુ જુક્ત મુક્ત હેર ॥ ૧૦ ॥

પછી શ્રીકૃષ્ણ દ્રૌપદીનાં આંસુ પોતાના પીતાંબરથી લૂછી નાંખીને, ફરીથી દ્રૌપદીનું આંસુયુક્ત મુખ જોઈને તે વખતે કહે છે.

જ્યોં તવ શોક ન મિટત હૈ, સુનિ નૃપ દ્રુપદ કુમારિ ।

ત્યોં નિમગ્ન મળાત લૌં, હૈં કેડ નૃપ નારિ ॥ ૧૧ ॥

હે દ્રૌપદી ! સાંભળ, જેમ તારો શોક મટતો નથી, તેમ કેટલાયે રાજાઓની રાણીઓ મૃત્યુ થવા સુધી શોકમાં ડૂબી રહેશે.

શ્રીકૃષ્ણ કા હસ્તિનાપુર ગમન

યોં કહિ કોનો ગમન પુનિ, કૃષ્ણ નાગપુર ઓર ।

પ્રસન સયો ધૃતરાષ્ટ્ર સુનિ, વિદુરહિ કહત વહોર ॥ ૧૨ ॥

એમ કહીને શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુર તરફ રવાના થયા, તેઓનું ત્યાં આવવું જાણીને ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રસન્ન થયો અને વિદુરને કહે છે કે

ધૃતરાષ્ટ્ર^૧ ઉવાચ

કરિહૌ આતિથ્ય કૃષ્ણ કો, વિદુર સુનહુ મમ વાત ।

વિના પ્રસવ સત દાસિકા, કરી અષ્ટ રથ સાત ॥ ૧૩ ॥

દૈહૌ અષ્ટાદશ સહસ્ર, ઉત્તમ અજિન દુશાલ ।

ચીન દેશ કે ઈર્ણ પટ, દૈ સહસ્ર તિહિ કાલ ॥ ૧૪ ॥

(૧) રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર વિદુરને કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણે આજે વૃક્ષસ્થલીમાં વાસ કર્યો છે. આવતી કાલે પ્રભાતમાં અહીં આવશે, તેઓને બાહ્યિક દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઊંચી જાતના ચાર ચાર ઘોડાઓથી જોડેલા સોનાના સોળ રથો હું ભેટ આપીશ. વળી પહાડી લોકોએ મને ભેટ કરેલાં અઢાર હજાર ઘેરાંઓ (ઊર્ણ પટ માટે) આપીશ તેમજ ચીન દેશમાં તૈયાર થયેલાં એક હજાર મૃગયર્મો પણ આપીશ, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ તે સર્વ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. (ખીણ પણ બહુ બહુ કીમતી વસ્તુઓ ગણાવી છે. ઉદ્યોગપર્વ, અંબલક)

હિ વિદુર ! મારી વાત સાંભળ, કૃષ્ણનો આતિથ્ય સત્કાર (મહેમાનાચાર) કરીશું, અને પ્રસવ થયા વિનાની સો દાસીઓ, આઠ હાથી, સાત રથ, અને તે વખતે અઢાર હજાર ઉત્તમ મૃગચર્માખરો તથા ચીનદેશના દુશાલા અને બિનનાં વસ્ત્ર એ હજાર આપીશું.

दुःशासन के महल जे, षट रिपु सुखद स्वरूप ।
तहँ डेरा पुनि अवर हू, देहौं रतन अनूप ॥ १५ ॥
अष्ट गुनौ सब साथ कौं, खान पान सुख दैन ।
बिन दुर्योधन जायहँ, सनमुख तिन्हकों लैन ॥ १६ ॥

વળી દુઃશાસનના મહેલ કે જે છ એ ઋતુઓમાં સુંદર સુખદાયક છે, ત્યાં તેઓને ઉતારો આપીશું, અને બીજાં અનુપમ રત્નો આપીશું, વળી તેઓના તમામ સાથવાળાઓને આઠ આઠ ગણું સુખદાયક ખાનપાન આપીશું અને એક દુર્યોધન વિના બીજા બધા તેઓને લેવા માટે સામા જશે.

વિદુર વચન

आप बुद्धि वय वृद्ध वहै, करत लरकई वात ।
अर्जुन प्यारो प्रान तैं, तजै कृष्ण क्यों तात ॥ १७ ॥
विदुर कहे छे के हे लार्छ ! आप बुद्धिवृद्ध तथा वयोवृद्ध
अर्धने भाणकना जेवी वात करे छे, केमके प्राणप्रिय अर्जुन
(એને) શ્રીકૃષ્ણ કેમ તજે ?

सर्व राज के लोभ तैं, होय न तेरे कृष्ण ।
अर्ध राज दे धर्म कौं, क्षत्रिय हरि कुल प्रसन्न ॥ १८ ॥

વળી હિ લાર્છ ! તમારાં સર્વ રાજ્યના લોભ વડે પણ શ્રીકૃષ્ણ તમારા ન થાય, પરંતુ ધર્મને અર્ધ રાજ્ય આપવાથી શ્રીકૃષ્ણ વિગેરે ક્ષત્રિય કુળ પ્રસન્ન થશે.

પાય^૧ ધુવાવૈ અર્ધ વિન, વિન જલ કુંભન આન ।

ગ્રહન કરૈ સતકાર નહિ, કૃષ્ણ અમક્ષ સમાન ॥ ૧૯ ॥

હે રાજા ! પાદ પ્રક્ષાલન અર્થે પાદ (જળ) વિના, પૂજાને
અર્થે અર્ધ (જળ) વિના અને તે નિમિત્તે જળના ભરેલા ઘડાઓ
વિના તમારો ખીલો કોઈ પણ સતકાર અલક્ષ્ય સમાન (ન આલ્ય
કરવા જેવો) માનીને શ્રીકૃષ્ણ ગ્રહણ કરશે (સ્વીકારશે) નહિ.

કવિ કથન

વિદુર કહ્યો ત્યોં હી કૃષ્ણ, પૂજા ગ્રહણ ન કીન ।

રાત વિદુર કે ઘર રહે, તાકે હ મોજન લીન ॥ ૨૦ ॥

કવિ કહે છે કે ધૃતરાષ્ટ્રને વિદુરે કહ્યું તેમજ લાલચ
અતાવવા રૂપ ધૃતરાષ્ટ્રની પૂજા શ્રીકૃષ્ણે સ્વીકારી નહિ અને
રાત્રે વિદુરને ઘેર રહ્યા અને તેના જ ઘરમાં ભોજન લીધાં.

વિદુર વચન

વિદુર કહે ચહિયે ન इत, तव आगम ब्रजराज ।

दुष्ट सुयोधन ना डरत, करत सुकाज अकाज ॥ २१ ॥

વિદુરે કહ્યું કે હે વ્રજરાજ (શ્રીકૃષ્ણ) ! આપે અહીં
(હસ્તિનાપુરમાં) ન આવવું જોઈએ, કેમકે હુન્ટ દુર્યોધન સુકાર્યનું
કુકાર્ય કરતાં ડરતો નથી.

શ્રીકૃષ્ણ કથન

अपनो कहै सु तुम कही, जथा विदुर धीमंत ।

इन्हैं मोकौं न नेक भय, समझहु अति मति संत ॥ २२ ॥

૧ विष्वर्ध्वमर्धार्थं पाद्यं पादाय दारिणि ॥ (अमरकोश, ब्रह्मवर्ग)

પૂજાર્થે પાણી રેડવા આપવાનું નામ અર્ધ્ય (અર્ધજળ), પગ ધોવા
રેડવા આપવા યોગ્ય પાણીનું નામ પાદ.

વિદુરજી ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે કે હે રાજા ! શ્રીકૃષ્ણ પાણીથી ભરેલા
ઘડા સિવાય, હાથ પગ ધોવામાં ઉપયોગી પાણી સિવાય, અને કુશળ પ્રશ્ન
સિવાય તમારી કોઈ પણ વસ્તુને અંગીકાર કરશે નહિ. (મં ૭૫, ઉદ્યોગપર્વ,
અં ૮૭, લો ૧૩)

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે હે બુદ્ધિમાન વિદુર ! જેમ સ્વજન કહે તેમ તમે મને કહ્યું, પરંતુ હે મહા બુદ્ધિમાન સજ્જન ! તમે નક્કી જ બાણો કે મને તે (દુર્યોધન)થી જરા પણ લય નથી.

સભા મેં શ્રીકૃષ્ણ કા આગમન

પ્રાત સભા ત્રિચ નૃપતિ સવ, આયે પુનિ જ્ઞપિરાય ।

ત્યોં આગમ મો કૃષ્ણ કો, સવતૈં આત્મર પાય ॥ ૨૩ ॥

પછી સવારે ધૃતરાષ્ટ્રે સભા કરી તેમાં તમામ રાજાઓ અને ઋષિરાજો આવ્યા, તેમજ શ્રીકૃષ્ણનું પણ ત્યાં પધારવું થતાં તેઓ સહુથી સત્કાર પામ્યા.

કૃષ્ણ કહે ધૃતરાષ્ટ્ર સુનિ, ન કરિ ભૂપ કુલ નષ્ટ ।

દુષ્ટમતી સોદ્ધ હોત હૈ, ગિનૈં દિનન મેં ભ્રષ્ટ ॥ ૨૪ ॥

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ ! સાંભળો, તમે રાજાઓના કુળનો નાશ ન કરો, વળી જે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો હોય છે તે ગણ્યા ગાંઠ્યા દિવસોમાં જ ભ્રષ્ટ થાય છે. (આમાં અર્થાત્સ ન્યાસ અલંકાર છે.)

દૈવિ યુધિષ્ઠિર કી છમા, તવ સુત કો અપરાધ ।

વિગરી સુધરૈ ધર્મ કૌં, અબ્હુ રાજ દૈ આધ ॥ ૨૫ ॥

વળી યુધિષ્ઠિરની ક્ષમા (સખૂરી) જુઓ ! અને તમારા પુત્રનો અપરાધ (દોષ) જુઓ ! માટે હમણાં જ ધર્મને અર્ધરાજ્ય આપો તો બગડેલી વાત સુધરે.

સુયોધન ઉવાચ

વિદ્યા ધન કુલ વિભવ કો, દાન સૂરતા જોર ।

મેરે સો ઝન્ટકે કહાં, હિમત તવહિ દુઃખ ઘોર ॥ ૨૬ ॥

દુર્યોધન કહે છે કે વિદ્યા, ધન, કુળ, વૈભવ, અને દાન—વીરતાનું બળ મારે છે તે એઓ (પાંડવો) ને ક્યાં છે ? માટે જ તેઓ લયંકર દુઃખ સહન કરે છે.

શ્રીકૃષ્ણોવાચ

સર્વેયા

વંશ તૈં નાહિં મહાનતા હૈ ન મહાનતા લાઘવન ગ્રંથ પદૈ તૈં ।
 ઉમ્મર તૈં ન મહાનતા હૈ ન મહાનતા કોટિક દ્રવ્ય વદૈ તૈં ।
 દાન તૈં નાહિં મહાનતા હૈ ન મહાનતા સૂરતા જુદ્ધ ચદૈ તૈં ।
 જો મગ ધર્મ ધનંજય કો સુ મહાનતા તા મગ વીચ કદૈ તૈં ॥ ૨૭ ॥

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે વંશ (કુળ)થી મોટાપણું નથી, લાઘવ
 અથવા લાણવાથી મોટાપણું નથી, ઉંમરથી મોટાપણું નથી, કરોડ
 સંખ્યાનું દ્રવ્ય વધવાથી મોટાપણું નથી, દાનથી મોટાપણું
 નથી, અને શૂરવીરતાથી તથા યુદ્ધમાં ચડવાથી પણ મોટા-
 પણું નથી, પરંતુ જે રાહ ધર્મ તથા અર્જુનનો છે તે રાહ
 અનુસરવાથી મોટાપણું છે. (આમાં આવૃત્તિ દીપકાલંકાર છે.)

સુયોધન ઉવાચ

સુયોધન કહે પિતા ઔર હુ સભાસદ કૌં,
 વાતેં યા ગુવાલ કી મુવાલ કૈસે માનો હો ।
 એહો શ્યામ દ્રૌણાદિક સન હી બ્રમાયે આપ,
 इनके भरोसे कहा एहु चित आनो हो ।
 सुची अग्र दैवै एती भूमि कौन दैन कहै ?
 कर्नादिक चार हू को मत ना पिछानो हो ।
 गोरस की जानो कृष्ण तो कैसे वसीठी करो,
 गोरस की जानो हो कै गोरस की जानो हो ? ॥ २८ ॥

હુયોધન, પિતા (ધૃતરાષ્ટ્ર) ને તથા સભાસદોને કહે છે
 કે, આ ગોવાળની વાતો તમે રાજાઓ કેમ માનો છો ? એ
 કૃષ્ણે અહીં આવીને દ્રોણ વિગેરે સર્વને ભોળવ્યા છે, માટે
 તમે એઓને ભરોસે ચિત્તમાં બ્રમણ કેમ લાવો છો ? સોયની
 આણી દખાય એટલી પણ પૃથ્વી આપવા કોણ કહે છે ? કર્ણ,
 (હઃશાસન, શકુનિ તથા હુ) વિગેરે ચારેનો મત (વિચાર)

બાણતા નથી ? માટે હે કૃષ્ણ ! પૃથ્વીના રસની વાત બાણતા હો તો વિષ્ટિ કેમ કરે છે ? તમે પૃથ્વીના રસની વાત બાણે છે કે, માત્ર હહીની જ વાત બાણે છે ? (આમાં છેવટે યમકાલંકાર છે.)

શ્રીકૃષ્ણોવાચ

કૃષ્ણ કહે સુયોધન માનત ન મેરી તાલે,
મહે પરતીત સીમ વાંચિછત કૌં પાવૈગો ।
અજશ તિહારો ત્યોં હી સુજશ જુધિષ્ઠિર કો,
રહિહૈ અલંકાર સંકાર સંકાર મેં કહાવૈગો ।
આય રંગભૂ મેં મોકૌં નાહિન દિલાય એસો,
જાકી ઓટ જાય નિજ પ્રાન તૂ વચાવૈગો ।
જાવૈગો સમૂલ ગર્વ સીમ કી ગદા તેં ધુનિ,
વિજૈધારી મારિ વિજૈ વિજય વજાવૈગો ॥ ૨૯ ॥

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે હે દુર્યોધન ! તું સારી વાત માનતો નથી તેથી મને ખાતરી થઈ છે કે, ભીમસેન પોતાના મનનું ઇચ્છેલું પામશે, તેમાં તારો અપયશ થશે, અને યુધિષ્ઠિરનો સુયશ કાયમ રહેશે, તથા ખંડ પ્રતિખંડમાં કહેવાશે. યુદ્ધની રંગભૂમિમાં આવીને મને કોઈ એવો દેખાતો નથી કે, જેની ઓથે જઈને તું તારા પ્રાણનું રક્ષણ કરીશ. ભીમની ગદાથી મૂળ સહિત તારો ગર્વ નાશ પામશે, તેમ જ વિજય ધ્વનિને ધારણ કરનાર અર્જુન, શત્રુઓને મારીને વિજયનો અમલ બબલવશે.

દોહા

અહો સુયોધન અહર્નિશિ, સેવત હઠહિ સદીવ ।

તજિ રન કૌં જૈહૈ તથા, જૈહૈ ભૂમિ રુ જીવ ॥ ૩૦ ॥

હે દુર્યોધન ! તું રાત દિવસ સદાય હઠનું સેવન કરે છે,

પણ તું યુદ્ધથી ભાગી જઈશ, તેમજ તારી પૃથ્વી તથા તારો જીવ પણ જશે.

सुयोधनोवाच

कवित्त

जादौन को मान मोरि किरीटी सुभद्रा लैगो,
तुमने निहोयों तैसे नैं तो ना निहोरिहौं ।
वैर बांधि करै प्रीति राजनीतिकी न रीति,
शत्रु सेन नाव सिंधु आहव में बोरिहौं ।
मेरी या गदा तैं जमराज लोक वृद्धि पैहैं,
भीमादिक सूरज के कंधन कौं तोरिहौं ।
छोरिहौं न टेक एक कहिहै अनेक मेरो,
नाम रनछोर नाहि कैसे रन छोरिहौं ॥ ३१ ॥

दुर्योधन कहे छे डे डे डे कृष्ण ! यादवोतुं मान भरडीने
अर्जुन सुभद्राने लई गये। अने तमे विनय क्यो तेवे। विनय
हुं तो नहि कइं, वेर बांधीने प्रीति करवी ते राजनीतिनी रीत
नथी, हुं तो शत्रुनी सेनाइपी नौकाने युद्धइपी सुभद्राभां
आजीश (कुणावी दईश), भारी आ गदाधी भीमसेन विगेरे
शूरवीरोनां कांधीने तोडी नांभीश, जेथी जमराजना लोके वृद्धि
प्राप्तशे, भने अनेक जण कहेसे अथवा तमे अनेक इये थईने
अनेक रीते कहेसे। तो पण हुं भारी ओक टेक (दंड डंड) छोडवाने
नथी, वणी डे कृष्ण ! (तभारी पेठे) भाइं नाम रणछोड नथी,
भाटे हुं रणने केम छोडीश ? (आमां छेवटे रणछोड नाममां
वडोडित भूखक परिकरांकुशलंकार छे.)

श्रीकृष्णोवाच

आन धान हाटक को कोमल स्वभाव सदा,
अग्नि नीरफेद तहां कठिन महान है ।
आन धातु आन धान कठिन महान है पै,
नीरसोर यंत्र तहां सबही की हान है ।

साचवान धर्मज्ञान पांडुपुत्र कोमल हैं,
युद्ध के प्रयान इन्द्र रुद्र के समान हैं ।

आन धातु के समान जान तेरे बंधु तूं ही,
प्राण हान है मान वचन निदान है ॥ ३२ ॥

श्रीकृष्ण कहे छे के छे दुर्योधन ! भीष्मे ठेकाणु (बाणवा
ज्येष्ठा विजयेभां) सोनुं स्वाभाविक रीते सदा डोमण डोय
छे, परंतु अग्नि नीरक्षेष्टभां (ताववानी आंघ्रभां) टक्कर जीवना
तरीके ते अत्यंत कठणु छे, भीष्म धातुआ भीष्मे ठेकाणु अत्यंत
कठणु डोय छे, परंतु नीरसेर यंत्रभां (तेजण साथे गाणवानी
आंघ्रभां) नाश पाभे छे, ब्यारे सोनुं कायम रह छे, अर्थात् कुंदन
(येपा सोनुं) भने छे. तेवीज रीते सत्यवान भने धर्मनुं रक्षण
करवावाणा पांडवो डोमण छे, परंतु युद्धभां प्रयाणु करतां तेआ
छद्र भने इद्र जेवा पराक्रमी छे, भने तुं तथा तारा लार्धआ
सोना सिवाय भीष्म धातुआनी पेठे नाश पाभनारा न्णु, माटे
तमारा प्राणुनी छानि थशे आ माइं वयन नछी सोना.

सुर्योधनोवाच

कहै कुरुवीर वृष्णिवीर तैं कहो हो तुम,
देव अंश पांडव तैं जीतिवेको लाग ना ।

धर्मराज वायु इन्द्र अश्वनीकुमार पांचौं,
होत अवतार तो तो होतो राज त्याग ना ।

हैहै होनहार राज करिहैं भरतवंशी,
जीव को रु जीविका को मोकौं अनुराग ना ।

नर के संघार हैहैं नर के जुरे तैं तो हू,
धर के विभाग हैहैं धर के विभाग ना ॥ ३३ ॥

दुर्योधन श्रीकृष्णने कहे छे के छे कृष्ण ! तमे कहे छे
के देवांशी पांडवोथी लतवानो लाग नथी, परंतु यमराज,

વાયુદેવ, ઇંદ્ર અને અશ્વનીકુમારોથી પાંચે (શ્રમરાજ, ભીમસેન, અર્જુન અને નકુળ તથા સહદેવ) નો અવતાર હોત તો તે તેઓના રાજ્યનો ત્યાગ ન હોત, માટે હવે થવાનું હશે તેમ થશે, આખરે ભરતવંશી જે હશે તે રાજ્ય કરશે, મને મારા જીવનો તથા જીવનનિર્વાહનો પ્રેમ (મોહ) નથી. અર્જુનના સુદમાં જોડાવાથી મનુષ્યોનો સંહાર થશે તો ભલે, વળી આ મારા ધડના વિભાગ થશે પણ ધરા (પૃથ્વી)ના વિભાગ નહિ જ થાય. (આમાં છેલ્લા પદમાં ચમકાવકાર છે.)

जीव जीविका तैं मान प्यारो मोक्षों वासुदेव,
जेवे देहधारी ते ते काल को अहार है ।

भीष्म-कर्ण-द्रोणी-द्रोण-मद्रपति-दुसासन,
सबै शत्रु सैन्य को संघार करतार है ।

हारिहैं तौ आप तैं न हैहैं उपहास मेरो,
चाहि तैं न और कछु चित्त को विचार है ।

यो तौ है जयों अहार लोक परलोक ही को,
गदा के प्रहार ही तैं सुख के विहार है ॥ ૩૪ ॥

વળી હે કૃષ્ણ ! જીવથી અને જીવિકાથી મને માન વધારે વધારું છે, અને જેટલા દેહધારીઓ છે તેટલા તમામ કાળનો ખોરાક છે. ભીષ્મ, કર્ણ, દ્રોણ, અશ્વત્થામા, શલ્ય અને દુઃશાસન એ સર્વ શત્રુઓની સેનાનો નાશ કરવાવાળા છે, તેમ છતાં તમારાથી હું હારીશ તો મારી મશ્કરી નહિ થાય, એટલે સુદ્ધ વિના મારા મનનો બીજો કોઈ પણ વિચાર નથી, આ તો આ લોક તથા પરલોકનો ખોરાક મળ્યો છે, (કેમકે આ લોકમાં લડવું અને પરલોકમાં સ્વર્ગનું સુખ ભોગવવું એ દુનિયોનો જોડ લોકનો ખોરાક છે.) એટલે ગદાના પ્રહારથી સુખનો વિહાર છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉદ્વાચ

મીમ શ્રીમ વાત હૈ ધનંજય ધનંજય સો,
 ગાંજિવ અસ્તય તૂન ઇન્ધન કો ઢારિ હૈ ।
 કર્નાદિક જરિહૈં ઉસ્સરિહૈં દુસાસનાદિ,
 યુધિષ્ઠિર હમા શીલ સહો દક્ષિ મારિહૈં ।
 જલ હૈ નકૂલ સહદેવ વ્યોમમંડલ હૈ,
 નાવ પંથ કૌન તોકૌં પાર જો ઉતારિહૈં ।
 પાંચ મહા તત્વ જેસે પાંચૌં ધ્રાત તેજપુંજ,
 છટે વાસુદેવ મેરો મૂલ છેદિ ઢારિહૈં ॥ ૩૫ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે કે હે દુર્યોધન ! ભીમસેન ભયંકર પવન
 સમાન છે, અર્બુન અગ્નિ સમાન છે, ગાંડીવ ધનુષ્ય અને અક્ષય
 ભાથો એ લાકડાંનો ઢગલો છે, તેથી દુઃશાસન વિગેરે નિર્મૂળ
 થશે અને કણુ વિગેરે બળશે, વળી યુધિષ્ઠિરની ક્ષમા રૂપી પૃથ્વી
 તને દાબી મારશે, નકુળ જળ તથા સહદેવ આકાશમંડળ રૂપ
 છે, એટલે તારી નૌકાનો પંથ કયો છે કે જે તને પાર ઉતારશે ?
 એ પ્રમાણે પાંચ મહાતત્વ જેવા તેજના સમૂહ પાંચે ભાઈઓ
 તથા છઠ્ઠા વાસુદેવ (શ્રીકૃષ્ણ) મારું મૂળ કાપી નાંખશે.

શ્રીકૃષ્ણોવાચ

ફેરિ જદુરાજ કુહરાજ સમુદ્ભાવે કાજ,
 કહત સમાજ બોચ હિત કી સુવાની હૈ ।
 મેરે વહિવે કી સુનિ લીજૈ નીકે શ્રોત્ર દેકૈ,
 પાંડુન કૌં દૈવો ભાગ નીતિ કી નિશાની હૈ ।
 ના તૌ સવ છિતિ હૂ કે છત્રિન કો હૈહૈ નાશ,
 હોનહાર હોની સો તો જાહર હી જાની હૈ ।
 એક ઘરહાની દૂજી ધન હૂ કી હાની જાનિ,
 મહા પ્રાનહાની એ કહાની કી ન હાની હૈ ॥ ૩૬ ॥
 ફરીથી શ્રીકૃષ્ણ દુર્યોધનને સમજાવવા માટે સમાજમંદ

હિતની વાણી કહે છે કે હે દુર્યોધન ! મારે કહેવાની વાત સારી રીતે કાન દઈને સાંભળી લે, પાંડવોને તેઓનો અર્ધ ભાગ આપવો એ નીતિની નિશાની છે, નહિતો સર્વ પૃથ્વીના ક્ષત્રિયોનો નાશ થશે, અને થવાની વાત થશે તે બહેર રીતે તું બાણીશ, વળી તારી હઠમાં એક રાજગૃહની હાનિ છે, ખીજી ધનની હાનિ છે, અને મોટી હાનિ પ્રાણની છે, આ કાંઈ વાતની હાનિ નથી, અર્થાત સર્વ પ્રકારની હાનિ છે.

सभासद भीष्म से द्रोण कृपाचार्य जैसे,
भूष धृतराष्ट्र जैसे विदुर निहारिये ।

पांतीदार शीतल सुभाव है युधिष्ठिर सो,
पांच ग्राम मागे तौ सँतोष को विचारिये,
मो सो है वसीठी समुझाइवे कौं कृष्ण कह,
चाहत हौं जसे तैसे भू सँघार दारिये ।

एते ही पै मेरो कह्यो वायु के बधूरे बह्यो,
हैंई भावी बह्यो ताहि कैसे कै निवारिये ॥ ३७ ॥

વળી ભીષ્મ જેવા, દ્રોણ તથા કૃપાચાર્ય જેવા અને રાજ્ય ધૃતરાષ્ટ્ર તથા વિદુર જેવા હે સલાસદો ! તમે જુઓ, શાંત સ્વભાવવાળો ભાગદાર યુધિષ્ઠિર એ પાંચ ગ્રામ માગે છે તેના સંતોષનો વિચાર કરો, શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે મારા જેવો તમને વિષ્ણુ સમભવનાર છે. જેમ તેમ કરીને પણ પૃથ્વીનો સંહાર ન થાય એમ હું ઈચ્છું છું, એટલા ઉપર પણ માફ કહેવું વાયરાના વંટોળિયે વહું બાથ તો પછી ભાવીનું ઈચ્છેલું થશે તેને કેમ કરીને મટાડી શકીએ ?

कवि कथन

दोहा

केद कर्यो चहै कृष्ण कौं, धर्यो चँडालन घाट ।

डर्यो सुयोधन देखि हरि, धर्यो रूप बैराट ॥ ३८ ॥

શ્રીકૃષ્ણનાં ઉપર્યુક્ત વચન સાંભળીને તેઓને કેદ કરવાની ઈચ્છાથી ચંદાળોએ ઘાટ ઘડ્યો, તે બાણી શ્રીકૃષ્ણે વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, તે જોઈ હુર્યોધન ત્રાસ પામ્યો. (આમાં શબ્દા-લંકાર વૃત્તાનુપ્રાસ છે.)

કહ્યો સુયોધન કૃષ્ણ કો, ગન્યો ન આગમ મન ।

કૃષ્ણ વલે નૃપ શીખ લે, મો પાંચાવન કર્ત ॥ ૩૯ ॥

પોતાનું મોત આવવાનું છે તેથી હુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણનું કહેવું ગણકાર્યું નહિ, પછી રાજા (ધૃતરાષ્ટ્ર)ની રજા લઈ શ્રીકૃષ્ણ વિદાય થયા, તેઓને વળાવવા માટે કર્યું ગયો.

શ્રીકૃષ્ણ કથન

તું ક્ષેત્રજ ગુરુ પાંડુસુત, હોહુ દ્વિરદપુર નાથ ।

પરે યુધિષ્ઠિર તોર પગ, તજહુ સુયોધન સાથ ॥ ૪૦ ॥

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે હે કર્ણ ! તું પાંડુરાજાનો મોટો ક્ષેત્રજ^૧ (એક ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલ) પુત્ર છે, માટે તું હસ્તિનાપુરનો માલિક થા; યુધિષ્ઠિર તને નમે અને તું હુર્યોધનનો સંગ છોડી દે.

કરણોવાચ

કહો આપ જૈસે હિ કરૌં, નિર્લોભી સુત ધર્મ ।

તજૌં સુયોધન રન સમય, કહા વનૈં રૂઢ કર્મ ॥ ૪૧ ॥

કર્ણ કહે છે કે હે કૃષ્ણ ! આપ કહો છો એમ જ હું કહું અને ધર્મપુત્ર (યુધિષ્ઠિર) નિર્લોભી છે, પરંતુ હવે યુદ્ધની વખતે હું હુર્યોધનને તબ્બું એ કર્મ શું મારાથી અને ? અર્થાત્ ન જ અને.

સુત્યો મિત્ર્યો ક્ષત્રીન કૌં, દુલભ સ્વર્ગ કો દ્વાર ।

ફિર હરિ સંધિ કપાટ દૈ, મત રોકહુ ચહ વાર ॥ ૪૨ ॥

વળી ક્ષત્રિયોને દુર્લભ એવું જે સ્વર્ગનું દ્વાર તે ખુલ્લી

૧ “હું યુધિષ્ઠિરનો મોટો ભાઈ છું,” એ અહીં શ્રીકૃષ્ણે કહેવાથી કર્ણને બાણ થઈ.

રીતે મળ્યું છે, તેને હે કૃષ્ણ ! તમે હવે ફરીથી સુલેહરૂપી કમાડ દઈને ન રોકશો. (આમાં રૂપકાલંકાર છે)

કહિં રૂતની પીછો ફિર્યો, કરત સદન નિત નેમ ।

પૃથા આઈ તાહિ સમય, દિય આશિષ જુત ક્ષેમ ॥ ૪૩ ॥

એટલું કહી કણું રસ્તામાંથી પાછો વળ્યો, અને પોતાને ઘેર આવી નિત્ય નિયમ કરવા માંડ્યો, તે વખતે કુંતાએ ત્યાં આવીને કુશળતાયુક્ત કણુંને આશીર્વાદ આપ્યો.

કુન્તી કથન

કુંતા^૧ જાચ્યો કર્ન કૌં, તૂં મમ પુત્ર પ્રધાન ।

પાંચ અનુજ જુત કરહુ સુત, રાજ નાગપુર થાન ॥ ૪૪ ॥

૧. કુંતાને જોઈને, કણું બેઠે હાથ જોડીને બોલ્યો, “ હું અધિરથના પુત્ર કણું છું, અને મારી માતાનું નામ રાધા છે. ” હું તમને પ્રણામ કરું છું. તમે શા માટે અહીં આવ્યા છો ? બોલો ! હું તમારું શું પ્રિય કરું ?

કુંતી બોલ્યાં, તું રાધાનો પુત્ર નથી, પણ કુંતાનો પુત્ર છે. તારો પિતા અધિરથ નથી તેમ હે કણું ! તું સૂતના કુળમાં ઉત્પન્ન થયો નથી. એમ કહીને કુંતીએ કણુંને તેના જન્મ વિષેની શુભ હકીકત સર્વ કહી સાંભળાવી. જેની ખાતરી માટે સૂર્યમંડળમાંથી અદ્વૈત વાણી થઈ તે કર્ણે સાંભળી.

પછી કુંતીએ કણું કે હે પુત્ર ! તું પાંડવોના હિતમાં રહે, તેઓથી પ્રીતિ જોડ અને દુર્યોધનનો ત્યાગ કર, તે સાંભળી કર્ણે કણું કે, હે ક્ષત્રિયાણી ! તમે મને જે કશું તેના ઉપર હું વિશ્વાસ રાખતો નથી, કારણ કે મારે તમારી આજ્ઞા ઉઠાવવી તે કામ તથા ધર્મનો નાશ કરવા જેવું છે.

તમે મારું ભૂંડું કશું છે, અર્થાત્ તમારા કર્મથી મારી ક્ષત્રિય જાતિનો નાશ થયો છે. અને તેથી મને મોટું નુકશાન થયું છે. હે માતા ! તમે જનની થઈ મને ફેંકી દીધો છે તેથી સત્પુરુષોએ મારી કીર્તિ ગાઈ નથી.

કણુંને ક્રોધિત થયેલો. જોઈને કુંતાને ખાતરી થઈ કે, કણું કોઈ પણ રીતે પાંડવોના પક્ષમાં રહેશે જ નહિ, એમ જાણી પાંડવોને ન મારવાનું તેણે કણું પાસે વરદાન માગ્યું.

કર્ણે વિચાર કર્યો કે મારા ગર્ભની તેણે હત્યા ન કરતાં માતાની પેઠે

“તું મારે મોટો પુત્ર છે,” એમ કહી કુંતાએ કર્ણપ્રત્યે માગણી કરી કે હે પુત્ર ! તારા પાંચ નાના ભાઈઓ સહિત તું હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય કર.

કરણ કથન

માત કરન ફક છત્ર બિન, કિયો આજ હોં રાજ ।
કીન્હે જજ્ઞાદીક પુનિ, વ્યાહ મહોત્સવ સાજ ॥ ૪૫ ॥
કર્ણે કહ્યું હે માતા ! એક છત્ર (ચક્રવર્તી) વિના મેં
આજ સુધી રાજ્ય કયું છે, અને યજ્ઞ વિગેરે લગ્ન મહોત્સવ
પણ સારી રીતે કર્યા છે.

નૃપતિ સુયોધન પ્રીતિ તૈં, તાહિ તજોં ક્યોં આજ ।
માતા ગાંધારી પિતા, ધૃતરાષ્ટ્ર મહારાજ ॥ ૪૬ ॥
એ બધું મેં રાજા દુર્યોધનની પ્રીતિ વડે કયું છે તેનો
આજ હું કેમ ત્યાગ કરું ? મારે તો ગાંધારી માતા છે અને
મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પિતા છે.

કુન્તી કથન

તજે સુયોધન કોં ન તો, પાંચ પુત્ર દે મોહિ ।
હતે ન તૂં તવ વશ પરૈ, તિન્હ હિત જાચત તોહિ ॥ ૪૭ ॥
કુંતાએ કહ્યું કે હે કર્ણ ! જો તું દુર્યોધનને ન તજે તો
પાંચ પુત્રો માટે મને વરદાન આપ કે તેઓ તારા કળભમાં
આવી પડે તો તું તેઓને મારે નહિ, તેમના માટે હું યાચના
કરું છું.

કરણ કથન

હતોં વિજય કોં વશ પરૈ, તવ સુત બનિહોં વહોર ।
હતે કિરીટી કરન કોં, તહ રહૈ પાંચહુ ઔર ॥ ૪૮ ॥

મને ગર્ભમાં સાચવ્યો છે તેથી મારે પણ પુત્રની પેઠે તેનું વચન પાળવું
જોઈશે તેથી તેણે કુંતાને કહ્યું કે, ભણે અર્જુન સિવાય ચાર ભાઈઓને
હું મારીશ નહિ. (ઉદ્યોગ પર્વ, અધ્યાય ૧૪૫-૧૪૬)

કણે કહ્યું છે માતા ! અર્જુન મારા કબજામાં આવી પડશે અને એને હું મારીશ તો પછી હું તમારો પુત્ર થઈશ, એટલે તમારે તો પાંચે પુત્રો છે એમ જાણવું, અને અર્જુન મને મારશે, તો પણ તમારે પાંચે પુત્રો કાયમ જ રહેશે.

શ્રીકૃષ્ણ કા પાંડવોં કે સમીપ આના

હથનાપુર તૈં આયકૈ, કૃષ્ણ કહત જુત રોષ ।

ત્રીન વસીઠી હો ચુકી, અવ તુમકોં નહિં દોષ ॥ ૪૯ ॥

શ્રીકૃષ્ણે હસ્તિનાપુરથી આવીને ક્રોધયુક્ત કહ્યું કે છે પાંડવો ! ત્રણ વખત વિદિ થઈ ચૂકી, હવે તમને જરા પણ દોષ નથી.

અંવપુત્ર મતિઅંધ નૃપ, દૈ નહિં પૈંડ પ્રમાન ।

જુરહિં મીમ અર્જુન જવહિ, દૈહિ ભૂમિ અરુ પ્રાન ॥ ૫૦ ॥

એ આંધળાનો પુત્ર અને બુદ્ધિનો આંધળો દુર્યોધન એક ડગલું ભરવા જેટલી જમીન પણ આપશે નહિ, અને જ્યારે ભીમસેન તથા અર્જુન યુદ્ધમાં જોડાશે ત્યારે પ્રાણ અને જમીન એક સાથે આપશે.

મીમોવાચ

કવિત્ત

કૃષ્ણ કો કહાવ દુષ્ટ માન્યો ના સુયોધન ને,

ક્ષત્રિકુલ નાશ કાજ ગ્રહ કે અદિન કોં ।

કિરીટી કો જેઠી એસે વોલિ ઉઘ્યો ઠોકિ મુજા,

કરિહોં ગદા તૈં સીત્ર અરિ કે કદન કોં ।

વડે વડે ભૂપત કે હીય હહરાય દૈહોં,

માલા પહરાય દૈહોં પંચ હી વદન કોં ।

મહા સ્યંહ આસન પૈ અગ્રજ બિઠાય દૈહોં,

કૌરવ પઠાય હોં જમ કે સદન કોં ॥ ૫૧ ॥

ક્ષત્રિય કુળનો નાશ થવાં રૂપ ગ્રહના અદા'ડા માટે,

શ્રીકૃષ્ણનું કહેવું દુષ્ટ દુર્યોધને માન્યું નહિ, એમ જાણીને અર્જુનનો મોટો ભાઈ ભીમસેન પોતાની ભુજાઓ ઠોકીને એમ બોલી બેઠ્યો કે હું મારી ગદાથી જલ્દી શત્રુઓનો નાશ કરીશ, મોટા મોટા રાજાઓનાં હૃદય હચમચાવી નાંખીશ અને મહાદેવને મુંડમાળા પહેરાવી દઈશ. મોટા રાજાસિંહાસન પર ધર્મરાજને બેસાડી દઈશ, અને કૌરવોને જમરાજને ઘેર પહોંચાડી દઈશ.

પાંડવોં કે પાસ દૂત કા મેજના

દોહા

इतनै चौथे दूत करि, मातुल पुत्र सिखाय ।

पठय सुयोधन धर्म प्रति, कहि कटु घूक सुनाय ॥ ५२ ॥

तूं तपसी मांजार गति, कुल-कुठार मति नीच ।

अन्तर्कपटी धर्मसुत, बन्यो साधु जग बीच ॥ ५३ ॥

એટલી વારમાં તો દુર્યોધને ચાથો દૂત મોકલવો નક્કી કરીને શકુનિના પુત્ર (ઉલૂક)ને શિખવાડીને યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે મોકલ્યો, તે ઉલૂક^૧ ત્યાં આવીને કડવાં વચન કહી સંભળાવે છે કે હે ધર્મપુત્ર! દુર્યોધને કહ્યું છે કે તું બિલાડાની ચાલ જેવો નીચ બુદ્ધિવાળો તથા કુગના કુહાડારૂપ મનના કપટવાળો જગતમાં સાધુ રૂપ તપસ્વી ખન્યો છે.

जो नाच्यो बैराट विच, वेणी शीष गुहाय ।

सो अर्जुन कर्नादि कौं, बोलत भीत वताय ॥ ५४ ॥

(૧) દુર્યોધનના સંદેશો લઈને ઉલૂક પાંડવોની છાવણીમાં દાખલ થયો. પાંડવોને મળીને તે યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યો કે, તમે દૂતોનાં વાક્યો જાણનારા છો. માટે હું તમને દુર્યોધનનો સંદેશો કહું તે સાંભળીને તમારે ક્રોધ કરવો ધરિત નથી.

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, ઓ ઉલૂક! તને ભય નથી, તું નિર્ભય થઈને લોભી અને ટૂંકી દષ્ટિવાળા દુર્યોધનનો જે વિચાર હોય તે મને કહે. એ રીતે યુધિષ્ઠિરનું અભય વચન સાંભળી તે દુર્યોધનનો કડવો સંદેશો કહેવા માંડ્યો. (ઉલોગ પર્વ, અધ્યાય ૧૬૨)

દુર્યોધન કે શિર સદધિ, બંધી ભૂમિ રૂઢ વેર ।

હર દિશાય કોડ સોસિ લૈ, એસો કહા અંધેર ॥ ૫૫ ॥

વળી જે અબ્બુન માથે વેણી શુ'થાવીને વિરાટનગરમાં નાચ્યો છે તે કણુ વિગેરેને હૃદયેશત ખતાવીને ખોલે છે. પરંતુ આ વખતે દુર્યોધનના મસ્તકે પૃથ્વી સમુદ્ર સહિત આંધેલી છે, તે ખીક ખતાવીને કોઈ પડાવી લે એવું શું અંધારું છે ?

પ્રત્યુત્તર

સવૈયા

નિત પ્યાસ દુસાસન શ્રોણિત કી ચિત્ત ભીમ કો ચૌં અકુલાવત હૈ ।
છિન જામ લૌં વીતત જામ જે ચૌપ લૌં ઘૌષ તે માસ લૌં જાવત હૈ ।
ફિર માતુલપૂત પલૂક કૌં મેલિકૈ ક્યૌં કદુ વાદ સુનાવત હૈ ।
નૃપ તેરિ અનીતિ કો નાક લૌં નીર વઢ્યો અવ સ્વાસ ન આવત હૈ ॥૫૬॥

યુધિષ્ઠિર દૂતને કહે છે, હે દૂત ! તું દુર્યોધનને કહેજે કે દુઃશાસનના લોહીની તરસ હમેશાં ભીમસેનના ચિત્તને અકળાવે છે, તે એવી રીતે કે એક ક્ષણ વાર પહોર જેટલી, પહોર દિવસ જેટલો અને દિવસ મહિના જેટલો મહા મુશીબતે વીતી જાય છે, તે પર વળી તું મામાના છોકરા ઉલૂકને અહીં મોકલીને કડવાં વચન કેમ સંભળાવે છે ? હે રાજા ! તારી અનીતિનાં પાણીનું પૂર હવે નાક સુધી વધ્યું છે જેથી શ્વાસ પણ આવતો (લેવાતો) નથી.

દોહા

પુત્રહીન હૈહૈં પિતા, માત અંબ મમ શોક ।

મરતો મારે અવધ કૌં, આવહિ શીષ અલોક ॥ ૫૭ ॥

મને શોક થાય છે કે મારાં આંધળાં માવતર પુત્ર વિનાનાં થશે, પોતે મરતો જાય છે અને ન મારવા યોગ્ય તે (સ્નેહી સંબંધી)ઓને પણ મારતો જાય છે, એ અપયશ મારે માથે આવશે.

અર્જુનોવાચ

નચિ છોરે વૈરાટ મેં, કરનાદિક કે પ્રાન ।

ગાંજિવ જુત નચિ રીક્ષ મેં, અવહરિ લૈહૌં નિદાન ॥ ૫૮ ॥

અર્જુન કહે છે કે હૃત ! તું દુર્યોધનને કહેજે કે વિરાટ-
નગરમાં નાચીને તમો કર્ણ વિગેરેને છોડી મૂક્યા હતા, હવે
ગાંડીવ ધનુષ્યયુક્ત નાચીને તેની રીઝમાં નક્કી તમારા પ્રાણ
હરી લઈશ.

કવિ કથન

હૈતૈ સાત ગ્યારહ હૈતૈ, મિલિ અક્ષોહિણિ આન ।

કુલ્લક્ષેત્ર ડેરા કિયા, લલિ નિર્દૂષણ થાન ॥ ૫૯ ॥

અહીં પાંડવોની સાત અક્ષૌહિણી અને ત્યાં કૌરવોની
અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના આવી મળી, અને કુલ્લક્ષેત્રમાં નિર્દોષ
સ્થળ જોઈને સુક્રામ કર્યો.

(૧) (સામાન્ય અથવા વિશેષમાન્ય 'અક્ષૌહિણી' નામ સંખ્યા (અમરકોશ,
ક્ષત્રિય વર્ગ, શ્લો. ૮૦)

નામ	રથ	હાથી	ધોડા	પાયદળ	જોડ
પતિ	૧	૧	૩	૫	૧૦
સેનામુખ્ય	૩	૩	૯	૧૫	૩૦
ગુહમ	૯	૯	૨૭	૪૫	૯૦
ગણુ	૨૭	૨૭	૮૧	૧૩૫	૨૭૦
વાહિની	૮૧	૮૧	૨૪૩	૪૦૫	૮૧૦
પૂતના	૨૪૩	૨૪૩	૭૨૯	૧૨૧૫	૨૪૩૦
અમૂ	૭૨૯	૭૨૯	૨૧૮૭	૩૬૪૫	૭૨૯૦
અનીકિની	૨૧૮૭	૨૧૮૭	૬૫૬૧	૧૦૯૩૫	૨૧૮૭૦
અક્ષૌહિણી	૨૧૮૭૦	૨૧૮૭૦	૬૫૬૧૦	૧૦૯૩૫૦	૨૧૮૭૦૦

રથી

રથી રથી તૈં યુદ્ધ કરિ, રાखै પરિકર સોય ।
 યુદ્ધ જોડે બલ પુરન તૈં, તાહીકી જય હોય ॥ ૬૦ ॥
 રથી સામે યુદ્ધ કરીને જે રથી પોતાના પરિવાર (પાદ-
 રક્ષકો)ને બચાવી લે, તેમાં જે બળની પૂર્ણતામાં વધે તેનો
 જય થાય તેને રથી બાણવો.

મહારથી

અક લરૈ દશ સહસ તૈં, રાखि હેત રથ સાજ ।
 સારથિ હય ઉપસારથી, ચક્ર રક્ષ નિજ કાજ ॥ ૬૧ ॥
 એકલો દશ હજારથી લડે, અને પોતાનો રથ, સારથિ,
 ઘોડા, ઉપસારથિ, રથનાં પૈડાં તથા પોતાનું રક્ષણ કરનાર
 વિગેરે સાજને બચાવી લે તેને મહારથી ગણવો.

અતિરથી

રાखि હેત નિજ રથહિ કૌં, કરિ અગણિત તૈં યુદ્ધ ।
 કહત તાહિકૌં અતિરથી, જે હૈં બુદ્ધિ વિશુદ્ધ ॥ ૬૨ ॥
 અસંખ્ય યોદ્ધાઓ સાથે યુદ્ધ કરીને પોતાનો રથ વિગેરે
 સર્વ સાજ બચાવી લે તેને વિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળા વિદ્વાનો
 અતિરથી કહે છે.

પાંડવોં કે વીરોં કી ગણના

સોરઠા (ડિંગલ માપા)

લાखाँइ लशकर लार, धर्मपुत्र जिसडो धणी ।
 भारतवाळो भार, भीमा अर्जुन रै भुजां ॥ ૬૩ ॥
 જેની પછવાડે લાખો સંખ્યાનું લશકર છે, અને ધર્મરાજ
 જેવો ધણી છે, પણ ભારતનો ભાર, ભીમસેન તથા અર્જુનની
 બુઝાઓ પર છે.

હૈ મહારથી હજાર, जुजुधान शिखंडी जिसा ।

भारतवाळो भार, भीमा अर्जुन रै भुजां ॥ ૬૪ ॥

યુધધાન (સાત્યકિ) અને શિખંડી જેવા હજારો મહારથી છે, પણ ભારતનો ભાર, ભીમસેન અને અર્જુનની ભુજાઓ પર છે.

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ધનુધાર, શ્રુતિકીર્તિ શ્રુતિવરમ સા ।

ભારતવાળો ભાર, ભીમા અર્જુન રૈ મુજાં ॥ ૬૫ ॥

ધનુષ્ય ધારણ કરનાર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શ્રુતિવર્મા જેવા યોદ્ધાઓ છે, પણ ભારતનો ભાર ભીમસેન તથા અર્જુનની ભુજાઓ પર છે.

ઉત્તર કુંવર ઉદાર, દ્રોપદ નકુલ વિરાટ દ્રઢ ।

ભારતવાળો ભાર, ભીમા અર્જુન રૈ મુજાં ॥ ૬૬ ॥

ઉદાર એવો ઉત્તરકુમાર, દ્રુપદરાજ, નકુળ અને વિરાટરાજા જેવા અડગ યોદ્ધા છે, પણ ભારતનો ભાર, ભીમસેન તથા અર્જુનની ભુજાઓ પર છે.

પરગઢ અસુર અપાર, કંવરાં મુગટ ઘટોતકચ ।

ભારતવાળો ભાર, ભીમા અર્જુન રૈ મુજાં ॥ ૬૭ ॥

કુંવરોમાં શિરોમણિ ઘટોતકચ છે કે જેની પાસે અસુરોની અપાર સેના છે તો પણ ભારતનો ભાર, ભીમસેન તથા અર્જુનની ભુજાઓ પર છે.

અભિમન તેજ અપાર, સુભદ્રાનંદન વિજયસુત ।

ભારતવાળો ભાર, ભીમા અર્જુન રૈ મુજા ॥ ૬૮ ॥

સુભદ્રા અને અર્જુનનો પુત્ર અભિમન્યુ અપાર પરાક્રમી છે, તો પણ ભારતનો ભાર, ભીમસેન અને અર્જુનની ભુજાઓ પર છે.

શ્રુતીસોમ હૃશિયાર, પ્રતિવિધ સહદેવ સુ પ્રગટ ।

ભારતવાળો ભાર, ભીમા અર્જુન રૈ મુજા ॥ ૬૯ ॥

હોશિયાર શ્રુતિસોમ, સહદેવ અને સુપ્રસિદ્ધ પ્રતિવિધ છે, તો પણ ભારતનો ભાર, ભીમસેન અને અર્જુનની ભુજાઓ કરે છે.

સત્તાનીક ગ્રહસાર, ધૃષ્ટકેતુ ચિકિત્તાન ધૃત ।

ભારતવાળો ભાર, ભીમા અર્જુન રૈ મુજાં ॥ ૭૦ ॥

વજ્રઅધારી વિરાટરાજાનો બાઈ શતાનીક, શિશુપાળનો

પુત્ર ધૃષ્ટકેતુ અને ચેકિતાન એ રણુધીર યોદ્ધાઓ છે, તો પણ ભારતનો ભાર, ભીમસેન અને અર્જુનની ભુજાઓ પર છે.

જુદ્ધ સહદેવ જુહાર, જરાસંઘસુત જોમરદ ।

ભારતવાળો ભાર, ભીમા અરજુન રૈ મુજાં ॥ ૭૧ ॥

જરાસંઘનો પુત્ર સહદેવ કે જે રણમાં મરણિયો થાય એવો મહા મર્દ લડાવેલો છે, તો પણ ભારતનો ભાર, ભીમસેન અને અર્જુનની ભુજાઓ પર છે.

કેકય નૃપતિ કુમાર, કુંતીભોજ પુરુજિત કહર ।

ભારતવાળો ભાર, ભીમા અર્જુન રૈ મુજા ॥ ૭૨ ॥

કેકયરાજાના કુમારો, પુરુજિત એવો કુંતીભોજ યુદ્ધમાં સામેલ છે, તો પણ ભારતનો ભાર, ભીમસેન અને અર્જુનની ભુજાઓ પર છે.

કૌરવોં કે વીરોં કો ગણના

સલ્ય ભૂરિશ્રવ સાર, દુરજોધન સલ સોમદત ।

ભારતવાળો ભાર, કરણ દ્રોણ ભીષમ કરાં ॥ ૭૩ ॥

શલ્ય, ભૂરિશ્રવા, દુર્યોધન, શલ અને સોમદત્ત, એ સારામાં સારા યોદ્ધાઓ છે, તો પણ ભારતનો ભાર, કર્ણ, દ્રોણ, અને ભીષ્મની ભુજાઓ પર છે.

કૃપાચાર્ય યુધકાર, જૈદ્રથ મટ દ્રોણી જિસા ।

ભારતવાળો ભાર, કરણ દ્રોણ ભીષમ કરાં ॥ ૭૪ ॥

કૃપાચાર્ય, જયદ્રથ, અશ્વત્થામા જેવા યુદ્ધ કરનારા યોદ્ધાઓ છે, તો પણ ભારતનો ભાર, કર્ણ, દ્રોણ અને ભીષ્મની ભુજાઓ પર છે.

નૃપ વાલ્હિક નિરધાર, કૃતવર્મા ભગદત વિકટ ।

ભારતવાળો ભાર, કરણ દ્રોણ ભીષમ કરાં ॥ ૭૫ ॥

આલ્હિકરાજા, કૃતવર્મા, અને ભગદત્ત, એ નિશ્ચય લયંકર

યોદ્ધાઓ છે, તો પણ ભારતનો ભાર, કર્ણુ, દ્રોણ અને ભીષ્મની ભુજાઓ પર છે.

અલમાસુર આધાર, દુઃસાસન વિકરણ દુસહ ।

ભારતવાળો ભાર, કરણ દ્રોણ ભીષ્મ કરાં ॥ ૭૬ ॥

અલમાસુર, દુઃશાસન, અને વિકરણ, એ અસહ્ય યોદ્ધાઓ આધાર રૂપ છે, તો પણ ભારતનો ભાર, કર્ણુ દ્રોણ અને ભીષ્મની ભુજાઓ પર છે.

અભાયુધી ફક તાર, વૃષકેતુ કાંબોજ વિદ્ ।

ભારતવાળો ભાર, કરણ દ્રોણ ભીષ્મ કરાં ॥ ૭૭ ॥

અભાયુધ, વૃષકેતુ, કાંબોજરાજ, વિદ્, એ બધા એક જ ધ્યાન વડે લડનારા યોદ્ધાઓ છે, તો પણ ભારતનો ભાર, કર્ણુ, દ્રોણ, અને ભીષ્મની ભુજાઓ પર છે.

કૃત દુર્મુખ જયકાર, ચિત્રસેન અનુવિદ્ વિચિત્ર ।

ભારતવાળો ભાર, કરણ દ્રોણ ભીષ્મ કરાં ॥ ૭૮ ॥

દુર્મુખ, ચિત્રસેન અને અનુવિદ્, એ જયકાર કરનારા વિચિત્ર યોદ્ધાઓ છે, તો પણ ભારતનો ભાર, કર્ણુ, દ્રોણ અને ભીષ્મની ભુજાઓ પર છે.

સુદક્ષણ ગ્રહિયા સાર, ચિત્રકેત જસડા અચ્છ ।

ભારતવાળો ભાર, કરણ દ્રોણ ભીષ્મ કરાં ॥ ૭૯ ॥

વજ્રસ્ર (તરવાર) ધરનાર (કાંબોજરાજનો પુત્ર) સુદક્ષણ અને ચિત્રકેતુ જેવા અચળ યોદ્ધાઓ છે, તો પણ ભારતનો ભાર, કર્ણુ, દ્રોણ, અને ભીષ્મની ભુજાઓ પર છે.

સકુની જુવ સાધાર, સૂશર્મા સરસ્વા સુભટ ।

ભારતવાળો ભાર, કરણ દ્રોણ ભીષ્મ કરાં ॥ ૮૦ ॥

યુદ્ધના આધાર રૂપ શકુની અને સુશર્મા જેવા યોદ્ધાઓ છે, તો પણ ભારતનો ભાર, કર્ણુ, દ્રોણ અને ભીષ્મની ભુજાઓ પર છે.

દુર્વર ચિત્ત ઉદાર, કુલ મૂષણ લહમણ કૈવર ।

મારતવાલો માર, કરણ દ્રોણ મીષમ કરાં ॥ ૮૧ ॥

પ્રમળ, ઉદાર ચિત્તવાળો અને વંશના ઘરેણા રૂપ લક્ષ્મણ
કુમાર લડવૈયો છે છતાં ભારતનો ભાર, કર્ણુ, દ્રોણ અને ભીષ્મની
ભુલ્લઓ પર છે.

જે વાંકાહ જુહાર, સલસુત દુઃસાસન સુવન ।

મારતવાલો માર, કરણ દ્રોણ મીષમ કરાં ॥ ૮૨ ॥

શલ્યપુત્ર અને દુઃશાસનનો પુત્ર એ રણખંડા મરણિયા
યોદ્ધાઓ છે, તો પણ ભારતનો ભાર, કર્ણુ, દ્રોણ અને ભીષ્મની
ભુલ્લઓ પર છે.

ધન્ય કુરુ પાંડવ ધાર, આહ્વા સાહ્વા હલક્ષિયા ।

મિટ્ત સેના દુઢ માર, મીષ્મ દ્રોણ અરજુન મુજાં ॥ ૮૩ ॥

ક્રોધ ધારણ કરીને કૌરવો અને પાંડવો પરસ્પર લડવા
માંડયા એટલે એઓની લડાયક બેડ સેનાનો ભાર, ભીષ્મ, દ્રોણ,
અને અર્જુનની ભુલ્લઓ ઉપર આવીને ખડો થયો.

અક્ષૌહિણી સેના લગતનું દ્રિષ્ટાણુ

મહાભારત, આદિ પર્વ, અધ્યાય ૨, શ્લોક ૧૯ થી ૨૭માં બતાવ્યા
પ્રમાણે અક્ષૌહિણી સંખ્યા (જુઓ મયૂખ ૯ છંદ પદ ની નોટ).

પાંડવ સેનાની છાવણી

મહર્ષિઓના આશ્રમો, તીર્થો, દેવમંદિરો, તથા શ્મશાનોનો ત્યાગ
કરીને, પુષ્કળ ધાસચારો તથા કાષ્ઠોથી ભરપૂર મનોહર રસકસવાળા પવિત્ર
અને પુણ્ય પ્રદેશ (કર્મભૂમિ) માં મહામતિવાળા રાજા યુધિષ્ઠિરે પોતાનો
પણપ ક્યો હતો. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે સુંદર વહન કરતી પવિત્ર હિરણ્યવતી નદીના
પાડોરામાં પોતાના રક્ષણ માટે એક ખાઈ ખોદાવીને રક્ષા માટે આજ્ઞા કરીને
એક લશ્કરી થાણું થાપ્યું. શ્રીકૃષ્ણે પાંડવો માટે પણ છાવણીઓ તૈયાર કરાવી
હતી, તેમજ ખીજા રાજાઓ માટે પણ હજારો છાવણીઓ તૈયાર કરાવી હતી.
તે સેંકડો અને હજારો છાવણીઓ અત્યંત કીમતી હોઈ ભક્ષ્ય ભોજ્યાદિ
અન્નપાનથી ભરપૂર હતી. પ્રત્યેક છાવણીમાં મોટાં યંત્રો, ધનુષ્યની દોરીઓ,

કવચો, શસ્ત્રો, લાથાઓ, તોમરો, પરશુઓ, ઋષ્ટિઓ, મદ, ઘી, જળ, ઘાસ, ક્ષેતરાં, અગ્નિ તથા લાખનો ભૂકો વિગેરે પદાર્થોના પર્વતો જેવડા ઢગલાઓ કરી રાખ્યા હતા. અર્થાત સંપૂર્ણ યુદ્ધ સામગ્રી અગાઉથી જ જમાવી દીધી હતી. (મં ૯૦, ઉદ્યોગ પર્વ, અધ્યાય ૧૫૨)

કૌરવ સૈન્યની ગોઠવણી

દુર્યોધને પોતાની અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાને નિયમ પ્રમાણે છૂટી છૂટી વહેંચી દીધી. મનુષ્યો, હાથીઓ, રથો, અને ઘોડાઓમાંથી ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠને જુદા જુદા તારવી કાઢીને તેઓને સેનાના ભાગનાં યથા ક્રમે ગોઠવવા આજ્ઞા કરી. તૂણીર (રથથી ખેંચી જવાય તેવાં મોટાં ભાથાં), ઉપાસંગ (ઘોડા તથા હાથીઓથી ઉપાડી જવાય તેવાં ભાથાં), નિખંગ (પાળાઓ ઉપાડી શકે તેવાં ભાથાં), શક્તિ (સાંગ), ઋષ્ટિ (મોટી લાકડી), સરાસન, તોમર (ધનુષ દ્વારા ફેંકવાનાં તોમરો), પાશ (શત્રુના ગળામાં નાંખવાની ફાંસી), તોમર (હાથથી ફેંકવાના શલ્ય યુક્ત દંડ) વિગેરે અને બીજા અનેક પ્રકારનાં (બાણો જેવાં કે અસ્તરા જેવાં 'હુરો', ઘોડાંની ખરી જેવા માથાવાળાં 'હુરપ્રો', પહેળા અથવા ભાગવાળાં 'લાદ્દ', અથવા ભાગ શૂંગાકૃતિવાળાં અંજલિક) આયુધો સહિત એક એક રથની પાછળ દશ દશ હાથીઓ, એક હાથીની પાછળ દશ દશ ઘોડાઓ અને એક એક ઘોડાની પાછળ દશ દશ પાળાઓ અને પાદરક્ષકો તરીકે ચારે તરફ યોજવામાં આવ્યા હતા, અર્થાત દશ હાથીઓ, સો ઘોડાઓ, અને એક હજાર પાળાઓ, એક રથનો પરિવાર ગણાતો હતો.

સેનામાં પહેલા ભંગાણુને સાંધવા માટે એક રથની પાછળ પચાસ હાથીઓ, એક હાથીની પાછળ સો ઘોડાઓ, અને એક ઘોડાની પાછળ સાત પુરૂષોની યોજના કરવામાં આવી હતી. અર્થાત પચાસ હાથીઓ, પાંચ હજાર ઘોડાઓ, અને પાંત્રીશ હજાર પાળાઓ એક રથનો પરિવાર ગણાતો હતો.

અક્ષૌહિણી નામ તથા સંખ્યા

પાંચ સો રથો અને પાંચ સો હાથીઓની એક સેના થાય છે. દશ સેનાની એક પૃતના થાય છે, અને દશ પૃતનાની એક વાહિની થાય છે. સેના, વાહિની, પૃતના, ધ્વજની, ચમૂ તથા વરૂચિની એ અક્ષૌહિણીનાં જ નામ છે.

અઢી સો મનુષ્યોની એક પતિ કહેવાય છે. ત્રણ પતિતું એક સેનામુખ

અથવા ગુહ્ય કહેવાય છે. અને ત્રણ ગુહ્યનો એક ગણ કહેવાય છે. દુર્યોધનની સેનામાં એવા લાખો યુદ્ધ કરનારા યુદ્ધની ઇચ્છાથી આવ્યા હતા.

દુર્યોધનના સેનાપતિઓ

૧ કૃપાચાર્ય ૨ દ્રોણાચાર્ય ૩ શલ્ય ૪ જયદ્રથ ૫ સુદક્ષિણે ૬ કૃતવર્મા ૭ અશ્વત્થામા ૮ કર્ણ ૯ ભૂરિશ્રવા ૧૦ શકુનિ અને ૧૧ બાહિલક રાજા, તે સૈનિકોના અગ્રેસર સેનાનાયક ભીષ્મ પિતામહ હતા (ઉદ્યોગ પર્વ, અધ્યાય ૧૫૫).

પાંડવી સેનાના સેનાપતિ

૧ દ્રુપદરાજ ૨ વિરાટરાજ ૩ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ૪ શિષ્યડી, ૫ સાલ્યકિ ૬ ચેકિતાન અને ૭ ભીમસેન (ઉદ્યોગ પર્વ, અધ્યાય ૧૫૧).

પાંડવી સેનામાં સેનાનાયકોની યોજના

દ્રોણની સામે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, કર્ણની સામે અર્જુન, દુર્યોધનની સામે ભીમસેન, શલ્યની સામે ધૃષ્ટકેતુ, કૃપની સામે ઉત્તમૌજ, અશ્વત્થામાની સામે નમુજ, કૃતવર્માની સામે શેષ્ય, જયદ્રથની સામે યુધિષ્ઠાન, ભીષ્મની સામે શિષ્યડી, શકુનિ સામે સહદેવ, શલ્યની સામે ચેકિતાન, ત્રિગર્તોની સામે દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, અને વૃષસેન તથા ખીજ સર્વ રાજાઓની સામે અભિ-મન્યુની યોજના કરવામાં આવી હતી (ઉદ્યોગ પર્વ, અધ્યાય ૧૬૪).

મહારથી, અતિરથી, રથી અને અર્ધરથીનાં લક્ષણ

જે એકરો દશ હજાર ધનુર્ધરાની સાથે લડે અને શસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ હોય તેને મહારથી જાણવો. જે ધણા યોદ્ધાઓની સાથે લડે તેને અતિરથી જાણવો, જે એક સાથે લડે તેને રથી જાણવો અને તેનાથી જે ન્યૂન હોય તેને અર્ધરથી જાણવો (ભીષ્મ પર્વ, અધ્યાય ૨૪ ની નોટ).

સવડ પ્રમાણુ સૈન્ય ગોઠવણી વિષે

પતિથી માંડીને અક્ષૌહિણી સુધીની સંખ્યા કક્ષા, વિભાગ અને ગણતરી માટે આપવામાં આવી છે. યુદ્ધ વખતે એવા વિભાગો રહેતા નથી, સૈન્યના વિભાગની ગોઠવણી જુદા જુદા ઢંગની છે. સૈન્યના પ્રમાણના દોર પર સૈન્યની ગોઠવણી થાય છે. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધની વ્યૂહ રચનામાં જે ઢંગથી જે પ્રકારે જેટલી સેના જ્યાં જ્યાં જોડવી ઉચિત જણાતી હતી ત્યાં ત્યાં તે ઢંગથી તે પ્રકારે તેટલી સેના જોડવામાં આવતી હતી. તે પ્રમાણે સેનાપતિઓ કદી આગળ અને કદી મધ્યમાં થતા હતા. અને એઓના ડાબા જમણા બે

વિભાગોમાં સેનાના બે વિભાગ, અન્ય બે પ્રધાન સેનાપતિઓ અથવા મહારથીઓના આધિપત્યમાં થતા હતા, અને પાછળના વિભાગમાં રાજા અને અન્ય મહારથીઓ સેનાધિપતિની રક્ષા માટે રથોનાં પૈડાં પાસે બે અથવા ચાર મહારથી અથવા રથી અને એ જ પ્રમાણે પાછળ એક બે અથવા ચાર મહારથી થતા હતા. ઘોડેસવાર અને પાળા પણ બેઠે બાજુ આગળ પાછળ રહેતા હતા. પ્રધાન મહારથીઓ એ પ્રમાણે રથો ઉપર રહીને યુદ્ધ કરતા હતા; જે કોઈ પોતે પ્રવીણ હોઈ મહારથી થતો હતો તેની બરાબરની બેઠે રથમાં સારથિ પણ રહેતો હતો, બે પૈડાંવાળા રથને ચાર ઘોડા બેઠવામાં આવતા હતા. એક બેઠ આગળ અને એક બેઠ એની પાછળ, એવી રીતે ચોકડી કરવામાં આવતી હતી. એક એક બેઠી પર એક એક સવાર પણ રહેતો હતો પરંતુ તે કાયમ તેના પર બેસતો નહોતો. પાળાઓ પણ અખતર પહેરતા હતા, અને તરવાર, ઢાલ, ફરસા અથવા ભાલા રાખતા હતા. ઘોડે-સવારોની પણ એજ સ્થિતિ હતી. હાથીઓ ઉપર પણ અખતર રહેતાં હતાં. અને એના પર છ છ ચોદ્ધઓ બેસતા હતા. (પાં. ચં. (દિલ્લી સંસ્કરણ). મયૂખ ૯ ના અંતિમ ટિપ્પણ વિભાગનો અનુવાદ)

કૌશલી સેનાની જુદી જુદી છાવણીઓ

દુર્યોધને પોતાની છાવણીને બીજા હસ્તિનાપુર રૂપે શણગારીને તૈયાર કરાવી હતી, નાગરિક જનો (વેપારીઓ અને કારીગરો વિગેરે) તે છાવણીમાં અને નગરમાં કોઈ પણ જાતનો ભેદભાવ જાણી શકતા નહોતા. તેમજ બીજા રાજાઓ માટે પણ સેંકડો અને હજારો દુર્ગમ છાવણીઓ બનાવરાવી હતી. તે રણભૂમિ પર પાંચ બેઠવા ગોળાકાર પ્રદેશમાં સેંકડો સેનાના પડાવો નાંખવામાં આવ્યા હતા. નાના પ્રકારના પદાર્થોથી ભરપૂર હજારો છાવણીઓમાં દાખલ થયેલા રાજાઓને તથા તેઓના તમામ રસાલાને રાજા દુર્યોધન ઉત્તમોત્તમ ભક્ષ્યભોજ્ય (ખોરાક) આપવાની વ્યવસ્થા કરતો હતો. તે ઉપરાંત કળા કૌશલ્ય પર આજીવિકા કરનારા, સૂત, માગધ, રત્નતિપાઠકો, વૈશ્યો, વૈશ્યાઓ, દૂતો અને પ્રેક્ષક જનો ત્યાં આવ્યા હતા તે તે સર્વની પણ દુર્યોધને ન્યાય પૂર્વક સંભાળ લીધી હતી. અર્થાત તેઓને પણ ઉતારાની તથા ભોજનની વ્યવસ્થા કરાવી આપી હતી; તે પહેલાં યુદ્ધના મુકરર દિવસે પ્રસાતમાં રાજા દુર્યોધને સહાયતામાં આવેલા રાજાઓને પાંડવો પર ચડાઈ કરવાની અજ્ઞા કરી હતી (ઉદ્યોગ પર્વ, અધ્યાય ૧૯૫).

પાંડવ સેનાની ચરણ

ખીજી તરફ કુંતાપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજ્યે પણ પોતાની મદદે આવેલા શૂરવીર રાજ્યોને રણભૂમિ પર જવાની આજ્ઞા કરી હતી, યુદ્ધમાં આવેલા રાજ્યોને તથા તેઓના રાજસાલાને જિંયામાં જિંયાં લક્ષ્યભોજ્ય મળે તેવાં અદ્યોગસ્ત કર્યોં હતાં. તેમજ શિષ્ય ઉપર આજીવિકારનારા તથા સ્ત્રી, માગધ અને અદ્યોગન વિગેરેનાં લક્ષ્ય ભોજ્ય માટે પણ સર્વ વ્યવસ્થા કરી હતી. લાખો મહારાથીઓનું સૈન્ય અને તે ઉપરાંત વાસણ કુસણ તથા ખીજી યુદ્ધ સામગ્રી ભરેલાં ગાડાંઓ, વ્યાપારીઓનાં ટોળાં, યુદ્ધમાં ઉપયોગી વાહનો, સાધારણ વાહનો, હજારો હાથીઓ, લાખો ઘોડાઓ, બાળકો, સ્ત્રીઓ, ઘરડાંઓ, દુર્બળ અને કૃશ શરીરવાળાં માણસો, ધનના ભંડારો ઉત્તરનારાં વાહનો સાથે ધનના ભંડારો, અનાજના ડોહારો, આ સર્વ વસ્તુઓને હાથીની સેના સાથે રાખીને યુધિષ્ઠિર રાજ્ય ધીરે ધીરે કુરુક્ષેત્ર તરફ કૃચ કરતા હતા. (ઉદ્યોગ પર્વ, અધ્યાય ૧૯૬).

સૈન્ય લઈ ને મદદે આવેલા અક્ષૌહિણીના માલિકો

(પાંડવો તરફના)

(કૌરવો તરફના)

સાત્યકિ (યુધુધાન)

ભગદત

ચેદી રાજ્યો

ભૂરિશ્રવા

ધૃષ્ટદેતુ (ચેદીરાજનો પુત્ર)

શલ્ય

જયત્સેન (જરાસંધનો પુત્ર)

કૃતવર્મા (હદિકનો પુત્ર)

પાંડવ રાજ્ય

જયદ્રથ

દ્રુપદ રાજ્ય

કાંભોજ રાજ્ય (મુદક્ષિણ)

વિરાટ રાજ્ય

નીલરાજ્ય (મહિષ્મતીનો)

વિંદ } અવંતિના રાજ્ય
અનુવિંદ }

કેકય કુમારો

(ઉદ્યોગ પર્વ, અધ્યાય ૧૯)

इति नवम मयूख ।

દશમ સૂચ

શીષ્યપર્વ

વૈશંપાયન ઉવાચ

દોહા

વૈશંપાયન રિત્ત નાગપુર, સુત સમુજ્ઞાવન આચ ।

કહત સમા વિચ શાંતિહિત, જો ઉત્પાત લખાય ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા, હે જન્મેજય ! કૌરવો તથા પાંડવો
જ્યારે પરસ્પર લડવા તૈયાર થયા ત્યારે વેદવ્યાસ મુનિ હસ્તિ-
નાપુરમાં આવ્યા, અને જે ઉત્પાત જણાતા હતા તે સભામાં
આવીને કહેવા માંડ્યા તથા મુલહ શાંતિ માટે ધૃતરાષ્ટ્રને
સમજાવવા માંડ્યા.

વ્યાસ વચન

કવિત્ત

દ્યૌષચારી કૂકૈ નિશા નિશાચારી કૂકૈ દ્યૌષ,

વનચારી નગ્ર નગ્રચારી વન ધાવૈ હૈ ।

ભાસ વીચ ફૂલૈ કંજ કંજ મૈ લગે હૈ કેરી,

કાલ દેશ વસ્તુ કો વિરોધ સો લખાવૈ હૈ ।

વિના પૌન તૂટૈ ધ્વજા જલૈ ના આહૂતિ હોમ,

ગૃહન કે ઝુંડ કુરુક્ષેત્ર હી પૈ જાવૈ હૈ ।

હોત ઉત્પાત ક્ષત્રિવંશ કે અદન કાજ,

કુલ કો કદન પુત્ર ક્યો ન સમુજાવૈ હૈ ॥ ૨ ॥

વ્યાસમુનિ કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! જે દિવસે ફરવાવાળાં
જાનવરો છે તે રાત્રે કિકિયારી કરે છે, અને રાત્રે ફરવાવાળાં
દિવસે કિકિયારી કરે છે, અને વનમાં ફરનારાં ગામમાં તથા
ગામમાં ફરનારાં વનમાં દોડે છે, આંખાઓમાં કમળ ફૂલે છે
અને કમળોમાં કેરીઓ લાગે છે, એટલે સમય, દેશ, અને

વસ્તુસ્થિતિતું પ્રમાણુ વિરૂદ્ધ જેવું માણુમ પડે છે, વળી પવન વિના ધ્વજાઓ તૂટી પડે છે; અને હોમની આહુતિ બળતી નથી, તથા ગીધ પક્ષીઓનાં ટોળાં કુરૂક્ષેત્ર ઉપર બાય છે, ક્ષત્રિય વંશના અદા'ડા (ખોટા દિવસ) માટે એ પ્રમાણુ ઉત્પાત થાય છે, માટે વંશનો નાશ કરનાર તારા યુત્રને તું કેમ સમજાવતો નથી.

ધૃતરાષ્ટ્ર વચન

દોહા

ભવતવ્ય ऊपर जतन कछु, मेरो चलै न तात ।

करिये आप उपाय कछु, सुनौ युद्ध की बात ॥ ३ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે કે હે પિતા ! ભવિષ્ય ઉપર મારો કાંઈ પણ પ્રયત્ન આલે નહિ, માટે હવે તો એવો ઉપાય કરો કે હું યુદ્ધની વાત સાંભળી શકું.

વ્યાસ વચન

गुप्त प्रगट जुध की कथा, कहिहै संजय तोहि ।

देवादिक हू पै प्रबल, जो भवतव्य सु होहि ॥ ४ ॥

વ્યાસમુનિ બોલ્યા કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! દેવતાઓ વિગેરે ઉપર પણ જે ભાવી પ્રબળ છે તે તથા કરે છે, પરંતુ યુદ્ધની બહેર તથા છાની વાત તને સંજય કહેશે.^૧

કવિ કથન

दश दिन बीते जुद्ध के, संजय नृप दिगं आय ।

पूछी नृप जैसी भई, तैसी कहत सुनाय ॥ ५ ॥

ત્યાર પછી યુદ્ધના દશ દિવસ વીસા એટલે સંજય ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે આવ્યો, ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને યુદ્ધની વાત

(૧) વ્યાસની કૃપા રૂપ સંજયને દિવ્યચક્ષુ (દિવ્યજ્ઞાન)ની પ્રાપ્તિ થઈ હતી.

(૨) દોહા-ધર્મક્ષેત્ર કુરૂક્ષેત્ર મેં, મિલે રત્નો રત્ન સાગ ।

मम अह पांडु सुतन ने, किय संजय कहा काज ॥ १ ॥

(નીતા અનુવાદ)

પૂછી, એટલે સંજય બેવી બની તેવી, યુદ્ધની વાત ધૃતરાષ્ટ્રને કહી સાંભળાવે છે.

સંજય ઉવાચ

છત્રિન કો ગુરુ છત્રધર, છત્રિ ધર્મ નર રૂપ ।

સાંતનુ ગંગા તૈ પ્રભવ, ગિર્યો પિતા તવ ભૂપ ॥ ૬ ॥

સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ક્ષત્રિયોના મોટા છત્રધારી-
તથા ધર્મના છત્ર રૂપ નરભૂષણ સાંતનુ તથા ગંગાથી ઉત્પન્ન-
થયેલા તમારા પિતા બે ભીષ્મ તે આબે રણસંગ્રામમાં પડ્યા.

ધૃતરાષ્ટ્ર

સુનિ પિતુવધ મૂર્છિત મયો, હૈ સચેત કિય પ્રશ્ન ।

કૈસે છલ કરિ મમ પિતા, કહહુ ગિરાયો ક્રણ ॥ ૭ ॥

પિતાનો વધ થયો સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્ર મૂર્છિત થયા, પછી-
સચેત થઈને તેમણે પ્રશ્ન કર્યો કે હે સંજય ! કૃષ્ણે કપટ કરીને
મારા પિતાને રણમાં કેવી રીતે પાડ્યો ?

સંજય ઉવાચ

કાર્તિક શુક્લ ત્રયોદશી, જુથ આરંભ સહેત ।

મચ્છવ્યૂહ ભીષમ રચી, અર્ધચંદ્ર કપિકેત ॥ ૮ ॥

સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! કાર્તિક સુદિ તેરસેને
દિવસે પ્રીતિ સહિત યુદ્ધનો આરંભ થયો, તેમાં ભીષ્મે મચ્છ-
વ્યૂહ (માછલાની આકૃતિમાં લશ્કર સમૂહ) ની ગોઠવણ કરી
અને અર્જુને અર્ધ ચંદ્ર (અર્ધા ચંદ્રની આકૃતિમાં લશ્કર સમૂહ)
ની ગોઠવણ કરી.

પશ્ચિમ પાંડવ પૂર્વ કુરુ, જુરી સૈન્ય ચહ માય ।

માનહુ લોપ મૃજાદ કૌં, સિંધુ મિલે દો આય ॥ ૯ ॥

તેમાં પશ્ચિમ (પૂર્વાભિમુખ) દિશાએ પાંડવોની અને પૂર્વ
(પશ્ચિમાભિમુખ) દોરવોની સેના એ રીતે એકઠી થઈ, તે બંને
મર્યાદા મૂકી દઈને બે સમુદ્રો આવી મળ્યા હોય નહિ ?
(આમાં વસ્તુત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે.)

કહ્યો યુયુત્સુ તિહિ સમય, અગ્રજ કૌં ચપદેશ ।

જાકે બલ ગર્જત નૃપતિ, સૈન્ય ન રહિહૈ શેષ ॥ ૧૦ ॥

હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તે વખતે તમારા પુત્ર યુયુત્સુએ તેના મોટાભાઈ
(દુર્યોધન)ને પ્રત્યેક ક્રે હે રાજા ! (દુર્યોધન) તુજે સૈન્યના બળ
વડે ગાળી રહ્યો છે, તે સૈન્યમાંથી કોઈ પણ બાકી રહેશે નહિ.

મૂપ જુધિષ્ઠિર ધર્મનિધિ, ચપદિષ્ટા જગદીશ ।

મીમ ધનંજય મટ જહાં, હૈ જય વિસવા વીશ ॥ ૧૧ ॥

જ્યાં ધર્મના ભંડાર રૂપ ધર્મરાજા છે, ભગવાન કૃષ્ણ
ઉપદેશક ને સારથિ છે, અને ભીમ તથા અર્જુન જેવા યોદ્ધા છે
ત્યાં વીસ વશા જ્યકાર છે.

કહે સુયોધન કદુ વચન, મિત્ર્યો ધર્મ તૈં જાય ।

અર્ધ ક્ષોહણી સૈન્ય લૈ, લિયો પાર્થ ડર લાય ॥ ૧૨ ॥

એ સાંભળીને દુર્યોધને તેને કડવાં વચન કહ્યાં તેથી તે
પોતાની અર્ધ અક્ષૌહિણી સેના લઈને રાજા ધર્મને મળ્યો,
એટલે અર્જુને એને હૃદય સાથે લગાડ્યો.

કહિ અર્જુન દોડ સૈન્ય વિચ, રથ થાપહુ ચઢુવીર ।

જૌ લૌં જુધ કરતા પુરુષ, લઘૌં મોર સમ ધીર ॥ ૧૩ ॥

પછી અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે હે યદુવીર ! જ્યાં સુધી
હું યુદ્ધ કરવાવાળા તારા સમોવડિયા ધૈર્યવાન પુરુષોને જોઉં
ત્યાં સુધી આપ બેઠ સેનાની વચ્ચે રથને સ્થાપિત કરો.

રથ થાપત અર્જુન લઘ્યો, દોડ અનીક કર ધ્યાન ।

વાંધવ સંવંધી સમુજિ, ઢારિ દિયે ધનુ-ગ્રાન ॥ ૧૪ ॥

શ્રીકૃષ્ણે રથને ઊભો રાખ્યો એટલે અર્જુને બેઠ સેના તરફ
ધ્યાન કરી જોઈને પોતાના ભાઈઓ તથા સંબંધીઓને મરવા
તૈયાર થયેલા જાણીને ધનુષ્ય તથા બાણ હાથમાંથી નીચે નાંખી દીધાં.

(૧) દોહા-જ્યાં સુજનતા તહૈં દયા, જ્યાં દયા તહૈં ધર્મ ।

જ્યાં ધર્મ તહૈં કૃષ્ણ જહૈં, કૃષ્ણ તહાં જય પર્મ ॥

અર્જુન ઉવાચ કવિત્ત

કાકે ઔ ભતીજે મામે ભાગનેય સાલે બંધુ,
બહનેડ પિતામહ ગુરુ દ્વિજ મારિવો ।

રુધિર કે મૂને ભોગ કૌન એસો રાજ વહૈ,
યાતૈ શ્રેય માનત હૌં મિક્ષા અન્ન ધારિવો ।

પુલ્કિત મયે હૈં રોમ કંપત શરીર મેરો,
વિકલ હૃદય તાર્કૌં કૈસે કલ પારિવો ।

કોડ કહો સૂર કોડ કાયર અસાધુ કહો,
એસે જીતિવે તૈં તો સદૈવ મલો હારિવો ॥ ૧૫ ॥

અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને કહે છે કે હે મહારાજ ! આમાં
ભાઈઓ, કાકાઓ, ભત્રીજા, મામા, ભાણેજો, સાળા, અનેવી,
પિતામહ (દાદા), ગુરુ, અને બ્રાહ્મણોને મારવા રૂપ રુધિર
(લોહી)થી શેકાયેલા ભોગવાળું એવું જે રાજ્ય, તેને ભોગવવાની
કોણ ઇચ્છા કરે ? તેથી ભિક્ષાનું અન્ન ખાવું એ જ હું તો
ઉત્તમ માનું છું, વળી મારાં રૂંવાટાં માત્ર ભલાં થયાં છે,
શરીર કંપે છે, અને હૃદય વિકળ (આકુળ વ્યાકુળ) થયું છે
તેને કેમ કરીને કળ (શાંતિ) પાડવી ? ભલે મને કોઈ શૂરવીર
કહો અને કોઈ કાયર તથા હર્જન કહો, પરંતુ એવી રીતે
(સ્નેહી સંબંધીઓને મારીને) જીતવાથી તો હમેશાં હારવું જ
ઉત્તમ છે. (આમાં અનુજ્ઞા અલંકાર છે.)

શ્રીકૃષ્ણોવાચ

અર્જુન અલંક આત્મા કો નાશ માને મત,
પૌન તૈં સુપત નાહિ આગિ તૈં ન જરિવો ।
જલ તૈં ગલત નાહિ છિદૈ નાહિ શસ્ત્રન તૈં,
વ્યાપક અદ્વૈત વ્યોમ કો સો ચિત્ત ધરિવો ।

जातिवे तैं राज मरै ही तैं लाभ स्वर्ग साज,
क्षत्रि को अनन्य धर्म उत्सव तैं लरिवो ।

वारिवो न वरिवो ना गारिवो न गरिवो त्यों,

हारिवो न हरिवो ना मारिवो न मरिवो ॥ १६ ॥

श्रीकृष्ण अर्जुनने કહે છે કે હિ અર્જુન ! આત્મા અખંડ
(વિભાગ વિનાનો) છે, તેનો નાશ (ભાગવું તૂટવું) માનીશ
નહિ, વળી તે પવનથી શોષાતો નથી, અગ્નિથી બળતો નથી,
પાણીથી ગળતો (દ્રવીભૂત થતો) નથી, શસ્ત્રોથી કપાતો નથી,
તેને આકાશની પેઠે વ્યાપક અને દૈત ભાવ વિનાનો અર્થાત
એક જ છે એમ બાણીને ચિત્તમાં ધારણ કરવો જોઈએ.
જીતવાથી રાજ્યની પ્રાપ્તિ થશે અને મરવાથી સ્વર્ગનો સાજ
પ્રાપ્ત થશે, માટે ઉત્સાહથી લડવું એ ક્ષત્રિયનો અનન્ય (એ
એક જ) ધર્મ છે, આમાં બાળવું કે બળવું નથી, તેમ જ
ગાળવું કે ગળવું પણ નથી, અને હારવું હરવું પણ નથી,
તથા મારવું કે મરવું કાંઈ પણ નથી.

खट आतताई

दोहा

अग्निदत्त विषदत्त नर, क्षेत्र दार धन हार ।

बहुरि बकारत शस्त्र गहि, अवध बध्य षटकार ॥ १७ ॥

આગ લગાડનાર, ઝેર આપનાર, જમીન, સ્ત્રી તથા
ધનનું હરણ કરનાર, અને મારવાને ધરાદે સામે આવી શસ્ત્ર
ધારણ કરીને પડકારનાર, એ છ પ્રકારનું કામ કરનાર (આતતાયી)
પુરુષ, ન મારવા યોગ્ય હોય તો પણ તેને મારવો જોઈએ.

कवित्त

प्रथम हलाहल दियो हो भीमसेन जू कौं,

दूजे लाखागेह बीच अग्नि में जराये हैं ।

त्रीजे द्रौपदी को अभिमर्षन द्वे वार कीनो,

चौथे सब वैभव के अंग ही छिनाये हैं ।

પંચમ રસા કૌં ચોસિ બન મેં પઠાય દિયે,
છઠે આત શસ્ત્ર વંધ મારિવે કૌં આયે હૈં ।
એક અંગ હી તૈં લલ દોષ નહિં કુલ્લ કહૈં,
કુરુ પટ અંગ આતતાઈ ત અઘાયે હૈં ॥ ૧૮ ॥

હે અર્જુન ! પ્રથમ ભીમસેનને ઝેર આપ્યું હતું, બીજી વાર હાખાગૃહમાં તમને અગ્નિથી બાળવાનું કામ કર્યું છે, ત્રીજી વખતે દ્રૌપદીનું બે વાર અઘટિત અપમાન કર્યું, ચોથી વખતે સર્વ વૈભવ (સંપત્તિ)નાં અંગો હતાં તે પડાવી લીધાં, પાંચમી વખતે અર્ધ રાજ્યની જમીન પડાવી લઈને તમને વનમાં મોકલ્યા, અને છઠી વખત શસ્ત્રવંધ આતતાયી થઈને સામા મારવા આવ્યા હતા. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એક જ અંગનો આતતાયી હોય તેને પણ મારવાનો દોષ નથી, તે બધી કૌરવો તો આતતાયીનાં છએ અંગોથી ભરપૂર છે !

ચારમી અધ્યાય દિવ્ય ચક્ષુ દૈ દિશ્વાયો રૂપ,
કેડ સીસ નેત્ર પાય કેડ મૂજાધારી હૈ ।
સૂર્ય ચંદ્ર અગ્નિ જૈસે શશ્વ ઓર મૂષન હૈં,
દાંતન કી રેલ્લ વીચ મરી સૈન્ય સારી હૈ ।
બ્રહ્માદિક કોટ્યાવધિ કરૈ હૈં પ્રશંસા તાકી,
દેલ્લિકૈ કિરીટી વૈહ દશા કૌં ત્રિસારી હૈ ।
હૂજિયે પ્રસન્ન શાંતિ રૂપ કૌં દિલ્લૈયે દૈવ,
મેરો હૈં નિમિત્ત સવૈ રચના તિહારા હૈ ॥ ૧૯ ॥

કવિ કહે છે કે ગીતાના અગિયારમા અધ્યાયના વર્ણનમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને દિવ્યચક્ષુ આપીને કેટલાયે મસ્તક તથા નેત્રો, અને કેટલાયે હાથ ધારણ કરીને તથા પગ વિગેરે અવયવો વાળું વિરાટ સ્વરૂપ દેખાડ્યું છે કે જે સ્વરૂપમાં સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિ જેવાં શસ્ત્રો અને આભૂષણો છે, અને વિકરાળ હાંતોની રેખાઓમાં સર્વ સેના મરેલી બતાવી છે, અને બ્રહ્મા

વિગેરે દેવતાઓ કરોડો પ્રકારે જેનાં સ્તુતિ રૂપ વખાણ કરે છે તે વિરાટ સ્વરૂપને જોઈને અર્જુને પોતાના શરીરની સ્થિતિને વિસારી મૂકીને વિનંતિ કરી કે હે દેવ ! આપ મારા પર પ્રસન્ન થઈને હવે મને આપનું શાંત સ્વરૂપ બતાવો. હે પ્રભુ ! માફ તો આમાં નિમિત્ત માત્ર છે, અર્થાત્ હું તો પાઠ ભજવનાર નર્ત્યક છું અને આપ સૂત્રધાર હોઈ સર્વ રચના આપની જ છે.

દોહા

गहि अर्जुन गांजीव कौं, कियो एंचि टंकार^१ ।

तौलौं नृप पद विचरिकै, किय पर दल संचार ॥ २० ॥

સંજય જોડ્યા, હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! (શ્રીગીતા વાક્યોનો જોધ થયા પછી) અર્જુને ગાંડીવ ધનુષ્ય હાથમાં લઈ, તેને ખેંચીને ટંકાર કર્યો, એટલામાં ધર્મરાજએ પગે ચાલીને શત્રુના સૈન્યમાં પ્રવેશ કર્યો.

भीमादिक बांधव कहत, ए न भरत कुल रीत ।

अधिक देखि रिपु सैन्य कौं, आतुर होन अनीत ॥ २१ ॥

તે જોઈને ભીમસેન વિગેરે ભાઈઓ કહેવા માંડ્યા કે : (આમ ઉતાવળ કરવી) એ ભરતવંશની રીત ન કહેવાય, શત્રુના સૈન્યને અધિક જોઈને આતુર (ઉતાવળ) થવું એ અનીતિ છે.

कृष्ण कह्यो नृप क्लेश्य ना, कोउ शुभ कारन जात ।

भीष्म द्रौन कौं परिक्रमन, करि नृप वृझत वात ॥ २२ ॥

તે સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે હે ભીમસેન ! રાજ ધર્મ કાંઈ કાયર નથી, પરંતુ કોઈ શુભ કાર્યના કારણથી જાય છે, એટલામાં ધર્મરાજએ જઈને ભીષ્મ તથા દ્રોણને પ્રદક્ષિણા કરીને વાત પૂછ્યા માંડી.^૨

(૧) दोहा-तुमुझ युद्ध आरंभ में, बड़े शंख रणतुर ।

गजे उदधि से उमँगिकै, सैन्य उभय के सर ॥

(૨) युद्धारंભ પહેલાં વડીલોની આજ્ઞા લેવી એ સુનીતિનો શિષ્ટાચાર છે વિગેરે વિશેષ હકીકત માટે જુઓ ભીષ્મ પર્વ, અધ્યાય ૪૫.

(ધર્મોવાચ)

સવૈયા

તિલ વિષ્ણુપદીસુત તૈં વિનતી, इति भूप युधिष्ठिर यों गुदरावै ।
 धव जीत रु हार द्वै राउरै हाथ में, जापै कृपा अकृपा सोइ पावै ।
 घर तैं कर प्रीति किधौं वन तैं, द्विविधा मैं अहोनिश जी अकुलावै ।
 कुरुभूषण भोषम एक कहो, हम घोर खुदावैं कि काठ सँगावैं ॥२३॥

ત્યાં ગંગાપુત્ર (લીલ્મ)થી રાજા યુધિષ્ઠિર પોતાની વાર્તાણી
 એટલી વિનંતિ એમ ગુજરાવે છે કે હે પિતામહ ! હવે જીતવું
 અને હારવું એ બે આપના હાથમાં છે. જેના ઉપર આપ
 કૃપા કરો તે કૃપા પામે અને અકૃપા કરો તે અકૃપા પામે,
 અમારે હવે રાજ્યગૃહથી પ્રીતિ કરવી કે વનથી ? એ ચિંતામાં
 અહર્નિશ અમારો જીવ અકળાય છે; માટે હે કુરુવંશના
 ભૂષણ લીલ્મ ! આપ બેમાંથી એક વાત કહો કે અમે તે ઘોર
 ખોદાવીએ કે લાકડાં મંગાવીએ ? ? અર્થાત અમારે હવે પણ,
 ઘેર આવવું કે વનમાં જ રહેવું ?

(૧) એ લોકકથન એમ કહેવાય છે કે પૂર્વે કોઈ એક બ્રાહ્મણની
 સ્ત્રી નાની વયમાં કર્મ ક્રયોગે વિધવા થતાં કોઈ પણ આધાર નહિ હોવાથી
 તે રખડતી થઈ, કેટલાક સમય પછી ભાવીચશાત તેણે કોઈ ગામમાં આવીને
 પિંજરાનું ઘર માંડ્યું. ત્યાં તેને એક પુત્ર થયા પછી તે ફરીથી પણ વિધવા
 થઈ. પછી કોઈ એક બ્રાહ્મણે કાશીથી ભણીને આવતાં રસ્તામાં તે ગામે
 આવીને વિશ્રાંતિ લેવા માટે બ્રાહ્મણનું ઘર પૂછતાં તેને માલુમ પડી કે અહીં
 એક વિધવા બ્રાહ્મણી રહે છે, બાકી બ્રાહ્મણનું ઘર નથી. એમ જાણી બ્રાહ્મણ
 તે વિધવા બાઈ પાસે આવ્યો એટલે તેનું તેણે આતિથ્ય કયું, પછી તે
 બાઈને બ્રાહ્મણે પૂછ્યું કે આ તમારા દીકરાનું નામ શું ? અને તમારું
 કયું ગોત્ર છે ? બાઈએ કહ્યું કે અમે કશ્યપગોત્રી પંડ્યા કહેવાઈએ છીએ
 અને દીકરાનું નામ દાઉદ છે. તે સાંભળીને બ્રાહ્મણ વિચારમાં પડ્યો
 બ્રાહ્મણીએ હાથ જોડીને કહ્યું હે મહારાજ ! માફ કરશો, મારી કથની તો
 આમ છે, માટે આ દીકરાને સુન્નત કરાવું કે જનોઈ અપાવું ? તે સાંભળીને
 બ્રાહ્મણે કહ્યું કે :—

ભીષ્મોવાચ

દોહા

જો ચહાં આજ્ઞા માંગવે, નહિ આવત કુરુરાજ ।
 હમ પ્રસન્ન હોવત નહીં, હોવત તોર અકાજ ॥ ૨૪ ॥
 ભીષ્મ બોલ્યા, હે યુધિષ્ઠિર ! જો તું અહીં આજ્ઞા માંગવા
 ન આન્યો હોત તો અમે પ્રસન્ન ન થાત, અને તારું અકાર્ય થાત.
 અવ તેરી જય હોઈદે, ગુરુજન દેત અશીષ ।
 હમ તો કારન જીવિકા, મયે અન્યાય અનીશ ॥ ૨૫ ॥
 હવે અમે વડીલો પ્રસન્ન થઈને આશિષ આપીએ છીએ
 કે તારો જય થશે, અને અમે તો દક્ષત જીવનનિર્વાહના કારણને
 લઈ અન્યાયના સેનાપતિ થયા છીએ.

ધર્મોવાચ

જો લૌં ભીષ્મ દ્રોણ દોડ, શસ્ત્ર ધરૈં જુવ ન્યાય ।
 તૌં લૌં ઇન્દ્રાદિકન જુત, મેરી જય ન લલાય ॥ ૨૬ ॥
 તે સાંભળી યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, હે વડીલ ! જ્યાં સુધી
 આપ તથા દ્રોણાચાર્ય એ બેઉ ગુરુજન (વડીલો) ન્યાય પુરસ્કર
 શસ્ત્ર ધારણ કરો ત્યાં સુધી મારી સાથે ઇંદ્ર વિગેરે દેવતાઓ
 હોય તો પણ મારો જય જણાય નહિ.

ભીષ્મોવાચ

ભીષ્મ કહે પૂરવ ત્રિયા, તિન્હકૌં વૈહૌં પૃષ્ઠ ।
 મારિ જ્ઞાન ગાંજીવધર, ગાત કરહિ મમ નષ્ટ ॥ ૨૭ ॥
 ભીષ્મ બોલ્યા, હે યુધિષ્ઠિર ! મારી જે પૂર્વની સ્ત્રી છે તે

દોહરો-દિકરો તુજ દાઉદ પ્રથમ, પડી હોત પીછાણ;

પંડ્યાણી પૂછત નહી, ફૂળ તમારું કાણુ ?

એટલે તારું તો જે થવાનું હતું તે થયું અને થશે, પરંતુ મારે માટે
 હવે "ધોર કે લાકડાં" તે તુંજ કહે ? (આવાં લોકકથનને લોકાક્રિત
 અલંકાર કહેવામાં આવે છે.)

(શિખંડી કુમાર)ને સામે થતાં હું પીઠ દઈશ, ત્યારે અર્જુન આણુ મારીને મારું શરીર નાશ કરશે.

દ્રોણ ઉવાચ

દ્રોણ કહ્યો અપ્રિય વચન, કહિહૈ સત્ય પુકારિ ।

તાહિ સુનત ધનુ વાન સવ, દૈહૌ કર તૈ હારિ ॥ ૨૮ ॥

ત્યાર પછી દ્રોણાચાર્યે^૧ કહ્યું કે મારા પ્રત્યે સત્યમય અપ્રિય વચન પોકારીને કહેશે તે સાંભળીને હું ધનુષ્ય તથા આણુ સર્વ હાથમાંથી નાખી દઈશ.

સંજય કથન

સવૈયા

કવહૂં ન લલો ન સુની કહ સંજય, દાન કથા અદભૂત નવીની ।

સુરરાજ કે જાચિવે દાનિ દધીચિ મો, વત્ર તૈ જીતિવે કી વિધિ ચીની ।

કુરુ પાંડવ સૈન્ય જુરી તિહિ વેર મેં, મૂપ યુધિષ્ઠિર વીનતિ કીની ।

જિનતૈં લરિવો તિનહૈ મીપમ દ્રોણ ને, જીવ દિયો જય આશિષ દીની ॥૨૯॥

સંજય કહે છે કે દાનની આવી આશ્ચર્યકારક નવીન કથા

કદી પણ જોઈ કે સાંભળી નથી, કેમકે ઇંદ્ર જ્યારે યાચના કરતા

આવ્યો ત્યારે વૃત્રાસુરને મારવાની વિધિ જાણીને દધીચિક્ષુષિ

દાની થયા હતા,^૧ પરંતુ આ તો કૌરવો અને પાંડવોની સેના

એકઠી થઈ તે વખતે રાજા યુધિષ્ઠિરે વિનંતિ કરી એટલે ભીષ્મ

તથા દ્રોણે જેનાથી લડવું હતું તે (યુધિષ્ઠિર)ને અગાઉથી જ

પોતાના પ્રાણ અર્પણ કર્યા અને જય થવાની શુભાશિષ આપી.

(આમાં વ્યાધાત મૂલક પંચમ વિભાવના અલંકાર છે.)

દોહા

ગુરુજન પૈ વરદાન લૈ, ગયો યુધિષ્ઠિર તાત ।

ઘોર મયો દ્વૈ દિવસ જુધ, તીજે દિન કી વાત ॥ ૩૦ ॥

(૧) દધીચિ ઋષિએ ઇંદ્રને વજ્રાસ્ત્ર અંતઃવચા મારે પોતાના શરીરને છેદીને અસ્થિ (હાડ)નું દાન આપ્યું હતું એ કથા શ્રીમદ્ ભાગવતમાં વિશેષે જુઓ.

હિ તાત ! (ધૃતરાષ્ટ્ર) સાંભળો, વડીલો (ભીષ્મ તથા દ્રોણ)
ખાસેથી વરદાન લઈને ધર્મરાજ પોતાની સેનામાં ગયા, ત્યાર પછી
એ દિવસ સુધી ભયંકર યુદ્ધ થયું, હવે ત્રીજા દિવસની વાત
કહું છું.

કવિન્ત

સંજય કહત એક ગાંજિવ તૈં મહાવીર,
ચાંડવ પ્રજાર્યો તહાં સુને હૈં વચાન મૈં ।
દૈવ-દૈત્ય-નાગ કોચ્ચાવધિ તૈં ભરાઈ ઉતૈં,
હૈતૈ મેઘ વુન્દન રુકાઈ વ્યોમ ધાન મૈં ।
એસી ચપલાઈ તાપૈ છાઈ ચપલાઈ દેલિ,
તારુન્ય પૈ વૃદ્ધ ગંગાપુત્ર કી નિદાન મૈં ।
નૈન પિતા ધ્યાન મૈં ત્યોં સારથી અજ્ઞાન મૈં ત્યોં,
વાન રહૈ સ્યાન મૈં પચૌવા કાટે પાન મૈં ॥ ૩૧ ॥

સંજય કહે છે કે એક ગાંડીવ ધનુષ્યથી મહાશૂરવીર
અર્જુનને પાંડવ વન ખાળ્યું ત્યારે તેનાં વખાણુ મેં સાંભળ્યાં છે,
ત્યાં દૈવ, દૈત્ય અને નાગલોકથી કરોડો પ્રકારે લડાઈ ચાલુ હતી
તે વખતે અર્જુનને અહીં આકાશ મંડળમાં ખારે મેઘોનાં બુંદોની
રોકાવટ કરી હતી, એવી જેની યુદ્ધ ચપળતા હતી તે યૌવના-
વસ્થાવાળા અર્જુન ઉપર વૃદ્ધ ગંગાપુત્ર (ભીષ્મ)ની ચપળતા
મેં નિશ્ચયપણે જોઈ, વળી જેમ અર્જુનનાં નેત્રો ભીષ્મપિતામહનું
ધ્યાન રાખવામાં છે, એટલે કે અર્જુન અન્ય સ્થળે અભાન રૂપ
છે, તેમજ સારથિ (શ્રીકૃષ્ણ) અજ્ઞાનમાં છે અર્થાત્ જોભાન
સ્થિતિમાં છે, કેમકે અર્જુનનાં ખાણુ તો ભાથામાં જ રહ્યાં અને
હાથમાંનાં પુંખલાં ભીષ્મપિતામહ કાપી નાંખે છે ।

દોહા

કોઈ કહૈ અજ્ઞાન ક્યોં, સ્વયં વ્રહ્મ કૌં હોય ।
તૌ ક્યોં શ્યંદન ચક્ર કર, ધર્યોં પ્રતિજ્ઞા સોય ॥ ૩૨ ॥

(પૂવેક્ષિત કવિત્તના છેવટના પદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે શ્રીકૃષ્ણને અજ્ઞાન થયું તે માટે) કોઈ કહિશે કે સ્વયં પ્રહા (શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન)ને અજ્ઞાન કેમ થાય ? (તે શંકાના સમાધાનમાં કહેવામાં આવે છે કે) જો અજ્ઞાન ન થયું હોય તો, પોતાની પ્રતિજ્ઞા ખોઈને તેમણે રથનું ચક્ર હાથમાં કેમ ધારણ કર્યું ?

કવિત્ત

તીજે ઘોષ કુલ્લુદ્ધ શત્રુસૈન્ય કૌં હટાય,
કિરીટી કૌં આપકો પરાક્રમ દિશાયો હૈ ।

સારથી મહારથી જે દોનોં કૃષ્ણ ચક્રિત હૈ,
પ્રેરવે કૌં અસ્વ શસ્ત્ર છિદ્ર નહિ પાયો હૈ ।

આમે પીછે સચ્ચ અપસચ્ચ જો નિહારે તાકૌં,
રથ ના લલાવૈ સરાપંજર ચૌં છાયો હૈ ।

આન વીર બાન તૈં વચૈચે પ્રાન વાસવી કે,
ગંગાપુત્ર બાન કો વિતાન સો વનાયો હૈ ॥ ૩૩ ॥

હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ત્રીજે દિવસે કુલ્લુદ્ધ ભીષ્મપિતામહે પાંડવોની સેનાને સુદ્ધમાં પાછી હઠાવીને અર્જુનને પોતાનું પરાક્રમ બતાવ્યું; સારથિ અને મહારથી જે બેઉ કૃષ્ણનામવાળા કહેવાય છે તેઓનું ચિત્ત ચક્રવત્ ભ્રમિત થયું, અને રથના ઘોડા તથા શસ્ત્ર ફેરવવાનો માર્ગ તેઓને મળ્યો નહિ, આગળ તથા પાછળ ડાબી તથા જમણી તરફ જે બુદ્ધિ તેને રથ જણાતો નથી કેમકે અર્જુનના રથની આબુખાબુ ભીષ્મે દારપિંજર (બાણોનું પાંજર) બનાવ્યું છે, જે બીજા ચોદાઓથી અર્જુનના બાણનું રક્ષણ કરવા માટે બાણના માંડવા જેવું બનાવ્યું છે, કે જેથી અર્જુનને બીજા ચોદાનું બાણ વાગે નહિ.

પિતામહ પારથ કે પ્રવલ પ્રહાર પેગ્ગિ,

પાર્થિવ અનેક એક એક ના અરો રહો ।

અર્જુન ઉદાર વલ અસ્ત્ર કો વિસારિ વૈઠો,
 વામ પાન સ્થિરીભૂત ગાંજીવ ધરો રહો ।
 પૈજ કૌં નિવારિ ભક્ત પૈજ પ્રતિ પારિવે કૌં,
 રથ અંગ ધારિ રાસિ ચાવક દરો રહો ।
 તા છિન વિસંભર વા સંમર કૌં કીનો કોપ,
 કમ્મર તૈં છૂટી પીત અંબર પરો રહો ॥ ૩૪ ॥

ભીષ્મપિતામહ અને પાર્થ (અર્જુન) ના પરસ્પર પ્રગળા
 મહાર (ઘા કરવા) ભેઠને અનેક પાર્થિવો (રાબડો) એક
 એકથી કોઈ સામા ટકી શક્યા નહિ, ઉદાર એવો અર્જુન શસ્ત્રનું
 ઘળ વિસારી બેઠો, અને ડાળા હાથમાં ગાંડીવ ધનુષ્ય ધરેલું
 સ્થિરીભૂત (હાલ્યા ચાલ્યા વિનાનું) રહ્યું ! અર્જુનની એવી કઠંગી
 સ્થિતિ ભેઠને શ્રીકૃષ્ણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા ટાળીને પોતાના ભક્ત
 (ભીષ્મ) ની પ્રતિજ્ઞા પાળવા માટે રાસ તથા ચાખખાનો ટાળો
 કરીને હાથમાં રથનું ચક્ર ધારણ કર્યું. તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે ત્યાં
 સુદ્ધ માટે કોપ કર્યો એટલે પોતાની કમ્મરે બાંધેલું પીતાંબર
 છૂટીને પૃથ્વી પર પડ્યું રહ્યું.

કવિ કથન

કરી હી પ્રતિજ્ઞા અસ્ત્ર પ્રેરક પ્રતોદ વિના,
 લોહ કૌં છુવૌં ન યુદ્ધ આદિ કિયે વાની હૈ ।
 તાહિકૌં વિસારિ ચક્ર શ્યંદન કો ધારિ ચલે,
 ભીષમ પૈ તાહી વાર રસા અકુલાની હૈ ।
 તાહિ સમુજાઈવે કૌં કદિતૈં खुलो हूँ पट,
 धूँजे मति दास की प्रतिज्ञा उर आनी हूँ ।
 पट को तथाऽभिप्राय बड़े लोक जूँटे परे,
 ताको संग छाँडि दैनौं नीति की निशानी हूँ ॥ ૩૫ ॥

કવિ કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણે સુદ્ધના આરંભ પહેલાં વચન રૂપ
 પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે હું રાસ તથા ચાખખાં વિના લોહાને અડીશ

નહિ અર્થાત કાઈ પણ શસ્ત્ર ધારણ નહિ કરે, તેને ભૂલી જઈને તેઓ રથનું ચક્ર હાથમાં લઈને ભીષ્મ ઉપર ચાલ્યા તે વખતે પૃથ્વી અકળાણી, એટલે તેને સમજાવવા માટે તેમની કર્મરત્ન પીતાંબર છટીને પૃથ્વીને કહેવા માંડ્યું કે હે પૃથ્વી ! તું ક'પાય-માન થઈશ નહિ, કેમકે આતો શ્રીકૃષ્ણે પોતાના લક્ષ્મી પ્રતિજ્ઞા^૧ ચાલ કરી છે, તથા પીતાંબરનો વળી એ અભિપ્રાય છે કે મોટા લોકો જૂઠા પડે એટલે એઓનો સંગ છોડી દેવો એ નીતિની નિશાની છે, એ માટે છટી પડ્યું ! (આમાં હેતુપ્રેક્ષા તથા અર્થાન્તર ન્યાસ અલંકાર છે.)

દોહા

આતુર નર રથ તૈં ઉતરિ, પકરે હરિ કે પાય ।

ચહ અન્યાચ કહા કરત હો, દૌરત શસ્ત્ર ઉઠાય ॥ ૩૬ ॥

શ્રીકૃષ્ણે રથનું ચક્ર ધારણ કર્યું જોઈને તરત જ અર્જુને રથમાંથી ઊતરીને શ્રીકૃષ્ણના ચરણોનો સ્પર્શ કરીને કહ્યું કે આપ શસ્ત્ર ઉપાડીને દોડો છો આ અન્યાય કેમ કરો છો ?

હરિ આતુર લલિ મીઠમ હૈસિ, હારિ દિયે ઘનુ વાન ।

મૈં સમીપ અન્ન મારિયે, તજિયે કોપ વિધાન ॥ ૩૭ ॥

શ્રીકૃષ્ણને ઉતાવળા થયેલા જોઈને ભીષ્મે હસીને પોતાના ધનુષ્ય આણુ હાથમાંથી નાંખી દીધાં, અને કહ્યું કે હું આપની પાસે જ છું, હવે મને મારો અને કોપનું વિધાન તણ દો.

આપ કહી મૈં શસ્ત્ર ઝિન, મૂમિ હરિહૌં સવ માર ।

હમૈં છત્રિ કા ના ગિને ? લોલહુ વચન વિચાર ॥ ૩૮ ॥

આપે કહ્યું હતું કે હું શસ્ત્ર ધર્યા વિના પૃથ્વીનો સર્વ ભાર હરીશ, એટલે અમને શું ક્ષત્રિય ન ગણ્યા ? માટે હવે વિચાર કરીને બોલજો.

હારિ ચક્ર હરિ હૈસિ દિયો, કિચ ઉત્તર વ્રજરાજ ।

તજી પ્રતિજ્ઞા મોર મૈં, તોર પ્રતિજ્ઞા કાજ ॥ ૩૯ ॥

(૧) ભીષ્મે શ્રીકૃષ્ણને શસ્ત્ર ધારણ કરાવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી.

એ સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે રથહું ચક્ર નાંખી દીધું, અને હસીને ઉત્તર આપ્યો કે હે લીભ ! તમારી પ્રતિજ્ઞા સાચવવા માટે મેં મારી પ્રતિજ્ઞા ભૂકી દીધી. (આમાં અભિપ્રાય સૂચક અર્થ રોચક રચના હોવાથી, ઉન્નેય ઉત્તરાલંકાર છે.)

જુદ્ધ મયો નવ દિવસ પુનિ, ધોર પરસ્પર ઘાત ।

કહત પિતા તૈં તોર સુત, નવમ દિવસ કી રાત ॥ ૪૦ ॥

સંજય કહે છે, કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! પછી પરસ્પર ભયંકર ઘાત (મરણ પ્રહાર) થતાં નવ દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું, એટલે નવમા દિવસની રાત્રે તમારો પુત્ર દુર્યોધન લીભપિતા પ્રત્યે કહેવા માંડ્યો.

પિતા મરોસે આપકે, મૈં ધાર્યો સંગ્રામ ।

ચાહત પાંડવ વિજય તુમ, કરત અકતસે કાસ ॥ ૪૧ ॥

હે પિતામહ ! મેં આપને ભરોસે યુદ્ધ આરંભ્યું છે, અને આપ તો પાંડવોનો વિજય ચાહો છો તે ન કરવા યોગ્ય કામ કરો છો.

भीष्मोदाच

छंद पद्वरी

अर्जुन के शर तन बढै भाल, तूं कहत वचन सुत नाटसाल ।

सुयोधन सुनहु पूरव वृतांत, इक मयो भूप जुत मद अशांत ॥ ४२ ॥

रिखन तैं कहत दीजे बताय, मोतैं संग्राम कोउ जुरे आय ।

नर नारायण बढी निकेत, तिन रिखिन बताये जुद्ध हेत ॥ ४३ ॥

तिन पै जुय जाच्यो नृप सदांव, शीतल तोउ बोले कृपासिंधु ।

हम रिखी तपस्या करत लेख, जुय काज और कउ क्षत्रि देख ॥ ४४ ॥

તે સાંભળીને લીભપિતામહ બોલ્યા, હે દુર્યોધન !

અર્જુનના બાણોતાં ભાલડાં (પહોળા ફણાવાળા બાણોનો અગ્રભાગ)

તો શરીરમાંથી નીકળી જાય છે પણ હે પુત્ર ! તું નટસાલ

(શરીરમાં પેસી રહે તેવી અવળી ઢાંતીઓવાળાં બાણ) રૂપ

વચન કહે છે તે વધારે સાલે છે. હે દુર્યોધન ! એક પૂર્વ વૃતાંત

સાંભળ, પૂર્વે કોઈ એક ગર્વયુક્ત કોપી રાજા હતો, તેણે ઋષિઓ

આસે થઈને કહ્યું કે મારાથી યુદ્ધ કરે એવો કોઈ થોડો બતાવો,
તે સાંભળી ઋષિઓએ યુદ્ધ માટે તેને બદરિકાશ્રમમાં નર-
નારાયણ છે એમ કહી બતાવ્યું, તે સાંભળીને તે મહાંધ રાજાએ
બદરિકાશ્રમમાં જઈને યુદ્ધની યાચના કરી. એટલે તેઓ કૃપાસિંધુ
નરનારાયણ શાંત (સૌન) હતા તો પણ બોલ્યા કે હે રાજા ! જો,
અમે ઋષિઓ છીએ, અને તપશ્ચર્યા કરીએ છીએ તેથી યુદ્ધ
માટે તું કોઈ બીજા ક્ષત્રિયને ગોતી જો.

માન્યો ન જ્વન ફિર જુદ્ધ જાંચ, નારાયણ નર તૈં કહ્યો વાંચ ।
इक अस्त्र उचारन करहु रूढ, मदभ्रष्ट होय यह दुष्ट मूढ ॥४५॥
નર સુનત હૈંકાર્યોં મૂમિપાલ, હૈં સાવધાન સજિ રાજ જાલ ।
मंत्र्यो अभल शर कणस मुंज, प्रेयो सु रुके सब शस्त्र पुंज ॥४६॥
મંત્ર્યો અભલ શર કણસ મુંજ, પ્રેયોં સુ રુકે સબ શસ્ત્ર પુંજ ॥૪૬॥
मुख रुके नैन अरु श्रवन घ्रान, सर कण तैं सबके रुके प्रान ।
निज सैन्य दुखित लखि प्रणत कीन, युत दया नृरहि रिखि अभय कीन ॥४७॥
નિજ સૈન્ય દુઃખિત લખિ પ્રણત કીન, યુત દયા નૃરહિ રિખિ અભય કીન ॥૪૭॥

એમ કહ્યા છતાં પણ તે મહાંધ રાજાએ વચન ગણકાયું
નહિ, અને ફરી વાર યુદ્ધની યાચના કરી, એટલે શ્રીમન્નારાયણે
નરને વચન કહ્યું કે હે નર ! એક ગુપ્ત શસ્ત્રની પ્રેરણા કરો,
જેથી આ દુષ્ટ અને મૂર્ખ રાજા મદભ્રષ્ટ થાય. એ સાંભળીને
નરે રાજાને હાકલ કરીને કહ્યું કે હે રાજા ! તું તારો શસ્ત્ર
સમૂહ સજીને સાવધાન થા, એમ કહીને એક મૂંજની મંજરીનું
ફણા વિન તું બાણ મંત્ર્યું, અને તેને ચલાવીને શત્રુને તમામ
શસ્ત્રસમૂહ રોક્યો, તથા તે મૂંજની કણિશ રૂપ બાણથી શત્રુની
સર્વ સેનાનાં નેત્ર, શ્રવણ અને નાસિકા દ્વાર તથા પ્રાણોત્
રૂંધન કર્યું, યજ્ઞી પોતાનું સૈન્ય દુઃખી થતું જોઈને તે રાજાએ
વિનંતિ કરી, એટલે ઋષિએ દયાયુક્ત થઈને રાજાને અભય કર્યો.

भुव भार हरन अवतार धारि, विधि प्रारथना नीके विचारि ।
तेइ अजय सुरासुर तैं अनूप, वसुदेवतनय अर्जुन स्वरूप ।
पन कर्यो न जीतौं तोउ प्रात, तजिहौं रत्नतीरथ प्रान तात ॥४८॥
તેઈ અજય સુરાસુર તૈં અનૂપ, વસુદેવતનય અર્જુન સ્વરૂપ ।
પન કર્યોં ન જીતોં તોડ પ્રાત, તજિહોં રત્નતીરથ પ્રાન તાત ॥૪૮॥

સુનિ ગયો સુચોધન આપ ધાન, સુત ધર્મ આય વંધુન સમાન ।
 મીઠ્ઠા તૈં મિલ્યો હરિ જુક્ત મૂપ, આદરહિ પાપ આસન અનૂપ ॥૪૯॥

હે દુર્યોધન ! એવા નર નારાયણ કે જેઓએ પ્રાણની
 પ્રાર્થનાનો સારી રીતે વિચાર કરીને પૃથ્વીનો ભાર હવવા માટે
 અવતાર ધારણ કર્યો છે, એ અનુપમ વસુદેવના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ તથા
 પાંડુ પુત્ર અર્જુન સ્વરૂપ દેવ તથા દાનવોથી પણ અજીત છે,
 એમ કહી ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા લઈને કહ્યું કે પુત્ર ! હું આવતી
 કાલે સવારે શત્રુઓથી જીતીશ નહિ તો રણતીર્થમાં પ્રાણ ત્યાગ
 કરીશ એ સાંભળીને દુર્યોધન પોતાના સ્થાનકે ગયો, ત્યાર પછી
 રાજા યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઈઓ સહિત શ્રીકૃષ્ણ સાથે આવીને
 ભીષ્મપિતાથી મળ્યા, અને આદરપૂર્વક અનુપમ આસન પામ્યા.

પુનિ કહત વિતા તૈં જોરિ હાથ, સવ સરત જાત રન સોર સાથ ।
 વહ કૌન ત્રિયા જિનતૈં જુ દીઠ, જોરો ન આપ રન ફેરિ પીઠ ॥૫૦॥
 કહિ મીઠ્ઠા શિશુંડી કુંવર કાજ, રિન પ્રાત સમુલ્લ મમ કરહુ રાજ ।
 તાતૈં નહિં સન્મુલ્લ હોઝ તાત, તા સમય કિરીટી કરહિ ઘાત ॥૫૧॥
 જ્યોં કહ્યો પિતા ત્યોં કિયો વ્યાજ, ગાંગેય મહાવલિ હતત કાજ ।
 દુક દુક દિવસ દશ દશ હજાર, અસવાર પચાદે કર સૈંહાર ॥૫૨॥

ત્યાર પછી ભીષ્મપિતા પ્રત્યે હાથ જોડીને ધર્મ રાજ
 કહેવા માંડ્યા કે હે પિતા ! મારો સર્વ સાથ રણમાં મરતો
 જાય છે, માટે આપ રણમાં જેની સાથે દષ્ટિ ન જોડતાં પીઠ
 ફેરવો એ કંઈ સ્ત્રી છે ? તે સાંભળી ભીષ્મે શિખંડી કુમાર

(૧) ભીષ્મ બોલ્યા, હે પાંડુવંદન ! જેણે પોતાનાં શસ્ત્ર નાખ્યાં દીધાં છે,
 જે રણમાં પડેલો છે, જેને કવચ નથી, જેણે પોતાનો ધ્વજ નમાવ્યો છે, જે
 નાસે છે, જે ભય પામી ગયો છે, જે શરણે આવે, જે સ્ત્રી છે, જેનું
 નામ સ્ત્રી જેવું છે, જે વિડળ છે, જેને એકે જ પુત્ર છે, તથા જે માણસ
 અપ્રશસ્ત છે તે સર્વોની સાથે હું યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતો નથી. હે રાજા !
 વળી અમારો પૂર્વનો કર્તવ્ય સંકેત પણ તમે સાંભળો. હું અમાંગત્ય ધ્વજ
 દેખી કદાપિ યુદ્ધ કરતો નથી. તમારા સૈન્યમાં મહારથી જે દુષ્ટ પુત્ર છે,

માટે કહ્યું કે હે રાજા ! સવાર થતાં તું તેને મારી સામે કરજે, એટલે તેનાથી હું સામે નહિ થતાં પીઠ ફેરવીશ તે વખતે અર્જુન મારો ઘાત કરશે. મહાબળવાન ભીષ્મપિતાને મારવા માટે જેમ જિતાએ કહ્યું તેમ કપટ કયું, ભીષ્મપિતાએ એક એક દિવસમાં દશે દશ હજાર સવાર તથા ખ્યાદાઓનો સંહાર કર્યો.

દોહા

રાજપુત્ર દ્વક સહસ્ર પુનિ, નવ સત મત માતંગ ।

અષ્ટ સહસ્ર મારે રથી, દશ દિન વીચ અમંગ ॥ ૫૩ ॥

અને એક હજાર રાજપુત્રો, નવ સો મતવાલા હાથી તથા આઠ હજાર અભંગ (નાશ ન પામે એવા) રથીઓને દશ દિવસમાં મારી નાંખ્યા.

દ્રાવણ અર્જુન તનય, ઉત્તર શંભુ રુ સ્વેત ।

ત્રીન પુત્ર વૈરાટ કે, મરે સુ દશ દિન હેત ॥ ૫૪ ॥

અર્જુનપુત્ર (નાગકન્યા ઉલૂપીથી ઉત્પન્ન થયેલ) દ્રાવણ, અને ઉત્તર, શંખ તથા શ્વેત, એ ત્રણ વિરાટ રાજાના પુત્ર-નિમિત્તકારણે રૂપ, દશ દિવસના યુદ્ધમાં મરણ પામ્યા.

સત્તરા સુત તેરે સુ નૃપ, ભીમસેન કે હાથ ।

મરે ગયે દ્વૈ વાર મેં, ભીષ્મ યુદ્ધ કે સાથ ॥ ૫૫ ॥

હે રાજા ! (ધૃતરાષ્ટ્ર) ભીમસેનના હાથથી તમારા સત્તર પુત્રો ભીષ્મના યુદ્ધ સાથે જો વખતમાં માર્યા ગયા.

તે વિજયશીલ 'શિખંડી' એવા નામવાળો છે. તે પૂર્વે સ્ત્રી હતો પણ પાછળથી પુરૂષ થયો છે. એ શિખંડીને આગળ કરીને શૂરા અર્જુનને તીક્ષ્ણ બાણોથી મારા પર પ્રહાર કરવા દો. વિશેષે કરીને સ્ત્રી રૂપ પુરૂષ આગળ કરી (લડવા આવતા) એ અભાંગલ્ય ચિહ્નને દેખીને હું હાથમાં ધનુષ્ય બાણ લઈ કદી પણ પ્રહાર કરવાની ઈચ્છા કરતો નથી (ભીષ્મ પર્વ અધ્યાય ૧૦૭).

અગ્ર શિખંડી કૌં કિયો, રહ્યો કિરીટી પીઠ ।

પૂર્વ ત્રિયા અંવા સમુદ્ધિ, શીઘ્ર વચાઈ દીઠ ॥ ૫૬ ॥

સુદ્ધના છેવટના (દશમા) દિવસે શિખંડીકુમારને આગળ કુર્યો અને અર્જુન તેની પાછળ રહ્યો, શિખંડીકુમારને અંખાનામની પૂર્વ સ્ત્રી સમજીને તેની તરફથી ભીષ્મે પોતાની દષ્ટિ અચાવી, અર્થાત્ પીઠ ફેરવી.

દીઠ વચાઈ દેલિ નર, મેલિ દિયે ધનુ બાન ।

મયે પરામુલ પિત્ર કૌં, હતિવો પાપ પિછાન ॥ ૫૭ ॥

પીઠ ફેરવી જોઈને અવળે મોઢે થયેલ પિતૃ (પિતામહ) ને મારવા તે પાપ સમજીને અર્જુને ધનુષ્ય બાણ મૂકી દીધાં.

કૃષ્ણોવાચ

મોક્ષ દ્રોણ અરુ કર્ણ કૌં, વહુરિ સુયોધન કેર ।

મુસકલ છલ ત્રિનુ મારિવો, કરિ પ્રહાર હિય હેર ॥ ૫૮ ॥

તે જોઈ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે હે અર્જુન ! ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, અને દુર્યોધનને છળ વિના મારવા મુશ્કેલ છે માટે મનમાં વિચારી જોઈને પ્રહાર (ધા) કર.

લગે વાન ગાંડીવ કે, ઇન્દ્ર વજ્ર કે રૂપ ।

ગિર્યો પિતા રન ભૂમિ મેં, સર-સજ્જાસન ભૂપ ॥ ૫૯ ॥

શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળીને અર્જુન પ્રહાર કરવા માંડ્યો, એટલે તે ગાંડીવનાં બાણ ઇંદ્રના વજ્ર રૂપ થઈને વાગ્યાં ત્યારે હે રાજા ! તમારા પિતા રણભૂમિમાં પડ્યા અને બાણ શય્યા પર તેમણે આસન કર્યું.

છંદ પદ્ધતી

લલિ ગિર્યો મોક્ષ કુરુ હીન ગર્વ, પાંડવન આદિ રહે ઘેરિ સર્વ ।

કિય આઘ્રા મોક્ષ નીર કાજ, સવ લિયે કમંડલ કુરુ સમાજ ॥ ૬૦ ॥

અવલોક્યો મોક્ષ વિજય ઓર, કિય પ્રગટ ગંગ હનિ વાન ધોર ।

આચમન કિયો જલપાન આપ, પુનિ કહ્યો કરન તૈં જુત પ્રતાપ ॥ ૬૧ ॥

ભીષ્મપિતા પડ્યા જોઈને કૌરવો ગર્વ હીણ થયા, અને પાંડવો વિગેરે સર્વ તેઓને વિંટાઈ વળ્યા. પછી ભીષ્મે પાણી માટે આજ્ઞા કરી એટલે સર્વ કૌરવ સમાજે કમંડળ (જળપાત્ર) લીધાં, પછી ભીષ્મે અર્જુન સાસું જોયું, એટલે અર્જુને વિકટ જાણ મારીને પૃથ્વીમાંથી ગંગાને પ્રવાહ ઉત્પન્ન કર્યો, ત્યારે ભીષ્મે જળપાન આચમન કર્યું. પછી ભીષ્મે પ્રતાપયુક્ત કર્યું પ્રત્યે કહ્યું.

સુયોધન તોર આધીન વીર, મૈં મર્યોં કરહુ અવ સંધિ ધીર ।
તુમ લખ્યો ત્રેજ ગાંજીવ તાત, કિય વાળ મારિ ગંગા વિસ્થાત ॥૬૨॥

હે વીર કર્ણ ! દુર્યોધન તારે વશ છે, અને હું મર્યો છું, માટે હે ધૈર્યવાન ! હવે સુલેહ કર. હે પુત્ર ! તે ગાંડીવનું પરાક્રમ જોયું ? જે વડે જાણ મારી પ્રસિદ્ધ એવી ગંગા ઉત્પન્ન કરી.

આધીન મૂપ મમ સત્ય વાત, તતકાલ સંધિ જવ કરોં તાત ।
ઇક દેહુ મોહિ વરદાન આપ, શસ્ત્ર તૈં ન મરોં તાકે પ્રતાપ ॥૬૩॥

પછી કર્ણે કહ્યું કે દુર્યોધન મારે વશ છે એ ખરી વાત છે, હે પિતા ! હું તરત જ સુલેહ કરું, પણ ક્યારે કે મને આપ એક વરદાન આપો કે જેને પ્રતાપે હું શસ્ત્રથી મરું નહિ. મૃતલોક કિરીટી વિના ધીર, વધકર્તા તેરો કડ ન વીર ।

એસી અમિલાષા રહત તોર, તો કરહુ જુદ્ધ નૃપ કરમ ઘોર ॥૬૪॥

તે સાંભળી ભીષ્મે કહ્યું કે હે ધીરજવાન કર્ણ ! મૃત્યુ લોકમાં અર્જુન વિના તારો વધ કરનાર કોઈ યોદ્ધો નથી, તો પણ તને એવી અલિલાષા રહેતી હોય તો રાજના લયકર કર્મરૂપ યુદ્ધ કર.

મીષમ ઢિગ જામિક નર પઠાય, અવહાર સૈન્ય હોડ શિવિર આય ।

સંજય કહે છે હે ધતરાષ્ટ્ર ! પછી ભીષ્મ પિતા પાસે પહેરેગિર પુરૂષો મોકલ્યા અને યુદ્ધ બંધ રાખીને બેઠા સૈન્ય પોતપોતાના તંબૂઓમાં આવ્યાં.

દોહા

કરનહિ સેનાપતિ કિયો, યાહત હો તવ પૂત ।

કર્ણ કહ્યો દ્વિજ દ્રોણ છત, ચહ નહિ હોય અમૂત ॥ ૬૫ ॥

પછી તમારો પુત્ર દુર્યોધન, કર્ણને સેનાપતિ કરવા ચાહતો
હતો, એટલે કર્ણે કહ્યું કે દ્રોણાચાર્ય હોવા છતાં એવું અપૂર્વ
(પૂર્વે નહિ થયેલું) કાર્ય નહિ થાય.

મયો દ્રોણ સેનાપતી, જુદ્ધ બનેગો પ્રાદ ।

આજ્ઞા વ્હૈ જુધ દેશિકે, ફેર કહાઉંગો તાત ॥ ૬૬ ॥

પછી દ્રોણાચાર્ય સેનાપતિ તરીકે નક્કી થયા, એટલે હવે
સવારે યુદ્ધ થશે, માટે હે તાત ! મને આજ્ઞા થાય તો ફરીથી
યુદ્ધ ભેદને તે પ્રમાણે બીજી વખત કહીશ.

તેરી નવ અક્ષોહિણી, પાંચ ધર્મસુત પાસ ।

રહી સુ મત તેરે નૃપતિ, વ્હેઠૈ વેગહિ નાસ ॥ ૬૭ ॥

હે રાજા ! તમારી નવ અક્ષૌહિણી અને પાંડવો પાસે
પાંચ અક્ષૌહિણી સેના રહી છે તે પણ તમારા મતને લીધે
જલ્દી નાશ પામશે.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ

કવિત્ત

જાને અશ્વ તીસ અશ્વમેધન કે બાંધિ રાલે,

જોતે નિજ રથ ના છુરાયે ગયે કાહુ પૈ ।

રામ ફક્તીશ વાર નહત્રી કરૈયા ભૂમિ,

જુદ્ધ કો સિચૈયા જુદ્ધ જીત લીનો જાહુ પૈ ।

કાશીરાજ હુ કી કન્યા તીન હુ પકરિ લાયો,

સ્વયંવર જીતિકૈ ન જીત્યો ગયો તાહુ પૈ ।

એસો મોર પિતા વલી જુદ્ધ કે નિપાત મયો,

સુયોધન મૂઢ બિજૈ યાહત હૈ ચાહુ પૈ ॥ ૬૮ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે કે જો અશ્વમેધના ત્રીસ અશ્વ (ઘોડા)

આંધી રાખ્યા, અને પોતાના રથે જોડ્યા છતાં કોઈથી પણ છોડાવ્યા ગયા નહિ, વળી એકવીસ વાર નક્ષત્રી પૃથ્વી કરનારા પરશુરામ જેને યુદ્ધ શિખવાડનારા હતા, તેમની પાસેથી યુદ્ધ જોણું જીતી લીધું^૧ અને જે કાશીરાજની ત્રણ કન્યાઓ સ્વયંવર જીતીને પકડી લાવ્યો હતો, તો પણ જે તેનાથી જીત્યો ગયો નહિ, એવો મારો ભગવાન પિતા જેનો યુદ્ધમાં વિનાશ થયો, એટલા ઉપર પણ મૂર્ખ દુર્યોધન વિજયની ઇચ્છા રાખે છે !

દોહા

જાહુ સૂત કુરુક્ષેત્ર મેં, પૂત ન માનત રંચ ।

જો ભવિષ્ય સોફ હોઈદૈ, કીજે કહા પ્રપંચ ॥ ૬૯ ॥

હે સંજય ! તું કુરુક્ષેત્રમાં જા, દુર્યોધન જરા પણ કહ્યું માનતો નથી માટે જે ભવિષ્ય (થવું) હશે તે થશે, શો ઉપાય કરવો ?

इति दशम सूत्रम् ।

(૧) ભગવાન પરશુરામે કાશીનરેશ અભિમૂતા સસરા સંજય રાજથી વાકેફ થઈને રાજ્યકન્યા અંબાને સ્વીકૃત કરાવવા માટે ભીષ્મથી યુદ્ધ કર્યું હતું તેમાં ભીષ્મે પરશુરામને પરાસ્ત કર્યા હતા. (ઉદ્યોગપર્વ, અધ્યાય ૧૭૮થી ૧૮૫)

અધ્યાય ૧૭૭માં પરશુરામજી અંબા પ્રત્યે કહે છે કે હે રાજ્યકન્યા ! હું જેમ આ સંજયરાજની દોહિત્રી થાય છે તેમ જ મારી પણ દોહિત્રી છે.

एकादश सूत्र

द्रोणपर्व (पूर्वार्द्ध)

वैशंपायन उवाच

दोहा

पांच दिवस लखि द्रोण जुध, हथनापुर में आच ।

द्रोण पतन पांडव विजय, संजय कहत सुनाय ॥ १ ॥

वैशंपायन બોલ્યા, હે જન્મેજય ! દ્રોણાચાર્યનું પાંચ દિવસનું યુદ્ધ બેઠીને, સંજય હસ્તિનાપુરમાં આવીને, દ્રોણનું સરણ અને પાંડવોનો વિજય, ધૃતરાષ્ટ્રને કહી સંભળાવે છે.

शार्दूल विक्रीडित छंद

गेहे यस्य श्रुतिः पठन्ति नितरां, नाना स्वरैर्वाहणा ।

वीराणां हि शृणोति घोष मुदितं, ज्याकर्षिता धन्विनां ।

उच्चैर्वेणु रवादि वाद्य विविधै, नृत्यन्ति वाराङ्गना ।

हा हा ! द्रोण कुतोसि तस्य सदनै, वाक्यं समुद्दीर्यताम् ॥ २ ॥

જે (દ્રોણ)ના ઘરમાં વિવિધ પ્રકારના સ્વરોથી બ્રાહ્મણો હંમેશાં વેદ ભણતા હતા, જેના ઘરમાં ધનુષ્યની પ્રત્યંચા (દારી)ને ખેંચનારા વીર ધનુષ્યધારીઓના આનંદમય શબ્દ સંભળાતા હતા, અને વાંસળીના ઊંચા અવાજ વિગેરેથી વિવિધ પ્રકારનાં વાજિંત્રો સાથે વારાંગનાઓ (નાચ કરવાવાળી વેશ્યાઓ) નાચતી હતી, તેના ઘરમાં હા હા ! (ઈતિખેદે) દ્રોણ ક્યાં છે ? એ વાક્યોચ્ચાર સંભળાય છે.

श्लोकाशय

सवैया

जित जा द्विजराज के गेह विषे, द्विज घोष श्रुती स्मृति के करते ।

फिर सोर धनू मुरवी सुनिकै, कुरुराज के शत्रु सवैं डरते ।

बजि वाद्य अनेक हि गायक गान तैं, ही सब श्रोतन के हरते ।

तित हा ! कित द्रोण बिदारि गयो, बहु शब्द असंभव से धरते ॥ ३ ॥

જ્યાં જે દ્રોણાચાર્યના ઘરમાં ગ્રાહણો વેદ તથા સ્મૃતિ-
ઓના અવાજ કરતા હતા, વળી ધનુષ્યની દોરીના અવાજ
સાંભળીને દુર્યોધનના તમામ શત્રુઓ ડરતા હતા, અને અનેક
વાજિત્રોના અવાજ સાથે ગવૈયાઓનાં ગાયનોથી જ તમામ શ્રોતા
(સાંભળનારા)ઓનાં હૃદય હરાઈ જતાં હતાં, ત્યાં (તેના ઘરમાં)
હાય ! દ્રોણ ક્યાં માર્યો ગયો ? એ અત્યંત અસંભવ જેવા
શબ્દો વરતાઈ રહ્યા છે. (આમાં વ્યાધાત અલંકાર છે.)

દોહા

મહા અસંભવ મીત, દ્રોણ પતન સંજય દુસહ ।

માસ્ત્રહુ જથા અમીત, જુદ્ધ કિયો દુજરાજ ને ॥ ૪ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે હે મિત્ર સંજય ! સાંભળતાં ન સહન
થઈ શકે તેવું દ્રોણનું મરણ મહા અસંભવિત (જેનો સંભવ
નથી એવું) છે, એટલે એ દ્વિજરાજે (દ્રોણાચાર્ય) જેમ સુદ્ધ
કર્તુ તેમ તું મને નિર્ભયતાથી કહી સંભળાવ.

સંજય ઉવાચ

સવૈયા

જીતિ સકૈ તિત તૈં નર કો ? જયદાયક જો વૈઘે ગોપાલ સો નાહીં ।

વા દ્વિજરાજ કે બાન સમાન, કરૈ ઉપમાન પૈ કાલ સો નાહીં ।

હાથન મૈં ચલચાલ અનૂપમ, હૈ ચિત મૈં ચલચાલ સો નાહીં ।

દ્રોન બરાહ કી દાઢન તૈં પરિકૈ, કઢિવો કહુ છ્યાલ સો નાહીં ॥૫॥

સંજય કહે છે કે, હે ધતરાષ્ટ્ર ! પાંડવોને જ્ય આપનાર
એ શ્રીકૃષ્ણ જેવો સહાયક ન હોય તો તે (દ્રોણ)ને કયો પુરૂષ
જીતી શકે ? એ દ્વિજરાજ (દ્રોણાચાર્ય)ના બાણ જેવો મૂર્તિમાન
કાળ કહીએ તો તે ઉપમાન પણ કરાય તેમ નથી. કેમકે તેના
એક હાથની ચપળતા એવી અનુપમ (ઉપમા રહિત) છે કે એવી
ચિત્તમાં પણ ચપળતા નથી, એટલે દ્રોણ રૂપી વરાહની દાઢમાં
પડીને નીકળવું એ કાંઈ રમત જેવું નથી. (આમાં પ્રતિષેધ

મૂલક પ્રતીપ વિનોદિત તથા ઉપમા રૂપક હોવાથી વિચિત્ર અંકરાલંકાર છે.)

કવિત્ત

દ્રોન કે પ્રહારે વાત મારે જ્યોં વિચારે વૃચ્છ,
ભયે મતવારે શૂર્મેં શુકકૈં શુકૈં શુકૈં ।
વાન કો સંધાન શત્રુ પ્રાન કો પ્રયાન સાથ,
વિદ્ય કૈં જહાં કે તહાં લખત રુકૈ રુકૈ ।
નૈન વિઢરાને એન વૈન તુતરાને સવૈ,
સેન ધરરાને મુખ અધર સુકૈ સુકૈ ।
વાવરે સે વૈ રહે ઉતાવરે જિતેક તિતૈ,
જાવરે કે ઘાલે રહેં ડાવરે લુકૈ લુક ॥ ૬ ॥

વળી હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! યુદ્ધમાં દ્રોણના મારેલા મતવાલા મહા-
રથીઓ પવનના અપાટનાં માર્યાં વૃક્ષોની પેઠે નમી નમીને નમ્યા
ને નમ્યા જ રહે છે, દ્રોણના બાણનું સંધાન અને શત્રુના પ્રાણનું
છૂટવું સાથે જ બને છે, અને અંબવાણ પડેલા યોદ્ધાઓ જ્યાંના
ત્યાં જ રોકાઈને આમથી તેમ જોયા કરે છે કે કઈ તરફ દ્રોણનાં
બાણ આવશે ? વળી તેઓનાં નેત્રો ત્રાસવા માંડ્યાં છે, અને
જેઓનાં સારાં વેણ હતાં તે તોતડાવા માંડ્યાં, તમામ સન્ય
કંપવા માંડ્યું છે, અને મુખ તથા હોઠ સુકાઈ ગયાં, જ યુદ્ધમાં
ઉતાવળા હતા તે યોદ્ધા જ્યાંના ત્યાં જ બાવરા જેવા બની ગયા
છે, વયમાં જાજરા થયેલા (વૃદ્ધ દ્રોણ)ના ઘાયલ કરેલા રાજકુ-
વરડા સંતાતા સંતાતા રહે છે. (આમાં સર્વ તુકાન્ત વિપ્સા
અલંકાર છે, તથા દ્વિતીય અર્ધપદમાં અકમાતિશયોદિત અલં-
કાર છે.)

દ્રોન કહ્યો માંગિ નૃપ સુયોધન માંગ્યો વર,
જીવત હી ધર્મરાજ મોહિ પકરાડ્યે ।
અર્જુન છતૈ યહૈ કઠીન દિગપાલન કૌં,
દ્રોન કહે દોડ કો વિયોગ કૈસે પાડ્યે ।

ત્રિગર્તાધિપતિ ચોં સુશર્મા નેમ મરિવે કો,
કીનો કહી સૈન્ય કોં હ્યાં અર્જુન બુલાડ્યે ।
નેમ નર કલૈવ્ય દૈન્ય આયુ આશા ગિનૈ નાહિં,
શત્રુ જુદ્ધ જાવૈ તાકે સન્મુખ સિધાડ્યે ॥ ૭ ॥

એ પ્રમાણે અદ્ભુત પરાક્રમ બોધને દુર્યોધને દ્રોણની પ્રશંસા કરી, એટલે દ્રોણે કહ્યું કે હે રાજા દુર્યોધન ! વરદાન માગ, તે સાંભળીને દુર્યોધને વરદાન માગ્યું કે હે આચાર્ય ! આપ મને ધર્મરાજા જીવતા પકડાવી આપો. તે સાંભળી દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે અર્જુનની હાજરીમાં તો એ કાર્ય દ્વિગૂણોને પણ કઠણ છે, માટે બેઉનો વિયોગ થાય એવો ઉપાય કેવી રીતે પામીએ ? દ્રોણનો વિચાર બાણીને ત્રિગર્તદેશના રાજા સુશર્માએ યુદ્ધમાં મરવાનો નિયમ કર્યો, અને પોતાની સેનાને કહ્યું કે અર્જુનને આપણી સામે યુદ્ધ કરવા બોલાવો, તે જરૂર આવશે જ, કેમકે તેનામાં કાયરતા કે કંગાલપણું નથી અને તે આયુષ્યની આશા પણ રાખતો નથી, વળી તેની સામે જે શત્રુ યુદ્ધની યાચના કરે તેની સામું સિધાવવું તેવો તેનો નિયમ છે.

દોહા

નહીં ક્ષીવતા દીનતા, અર્જુન કે યહ નેમ ।

આયુ અનહિ દૈહૈ અવસિ, આપુ રાખિહૈ ક્ષેમ ॥ ૮ ॥

વળી પણ સુશર્માએ કહ્યું કે રણમાં કાયરપણું અને કંગાલપણું ન કરવું એવો અર્જુનને નિયમ છે, વળી તે બીજા (સામાવાળા)ને અવશ્ય આયુષ્ય આપીને પણ પોતાપણું અર્થાત ખોરાના પણ (નિયમ)નું ક્ષેમ (કુશળ) રાખશે.

કવિકથન-સંજયોવાચ

इतै एक गांजीवधर, उतै पचास हजार ।

बहुत रथी इक प्रहर में, कीन्है बिजय सँहार ॥ ९ ॥

સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! સુશર્માએ બોલાવવાથી

અર્જુન તેની સામે યુદ્ધ કરવા આવ્યો, તેમાં આ તરફ એકલો (એક રથી) ગાંડીવ ધનુષ્યને ધારણ કરનાર, અને પેલી તરફ પચાસ હજાર યોદ્ધાઓ હતા, પરંતુ અર્જુને માત્ર એક જ પહોરમાં અનેક રથીઓનો સંહાર કર્યો. (આમાં દ્વિતીય વિભાવના અલંકાર છે.)

મોહ અસ્તુ તૈ સારથી, રથી કૃષ્ણ અરુ પાથ ।

લઘૈ પરત અરિ પરસપર, હતત જાત નિજ સાથ ॥ ૧૦ ॥

એવી રીતે યુદ્ધ કરતાં અર્જુને શત્રુના સૈન્યમાં મોહાસ્તુ ફેંકવાથી તેમાં રથી, સારથિને કૃષ્ણ રૂપે, તથા સારથિ, રથીને અર્જુન રૂપે, એવી રીતે પરસ્પર શત્રુ રૂપે દેખાઈ પડવાથી તેઓ પોતાના જ સાથને હણવા માંડ્યા.

કવિત્ત

સંસપ્તક યુદ્ધ કૌં કિરીટી કે ગયૈ તૈં કરિ-

પ્રેર્યૌં ભગદત્ત ભીમ હૂં કે અંત લૈ રહ્યો ॥

સ્વ બલ વિચલ નિષ્ઠ શબ્દ સુનિ તિષ્ઠ તિષ્ઠ,

આયૌં ચૌં ઉચારત હી ગાંજીવ કૌં છૂવૈ રહ્યો ।

માર્યૌં વાન એક હી પ્રચારિ ઢિંગ આવત સો,

પખઝવા મુંડ પૈ લઘાવૈ તુંડ ચ્વૈ રહ્યો ।

ધર્મજ કે વિજૈ કે વિતાન સે તનૈંગે તો તૈં,

મહૂરત આદિ કીલ રોપિવે કો હૈ રહ્યો ॥ ૧૧ ॥

ત્યાર પછી અર્જુન સંસપ્તકો સામે યુદ્ધ કરવા જવાથી ભગદત્તે પોતાનો હાથી ભીમ સામે ચલાવ્યો તે ભીમનો અંત લઈ રહ્યો હતો, એટલામાં પોતાની ચળાયમાન થયેલી સેનાના દુખિત શબ્દો સાંભળીને ઊભા રહો ! ઊભા રહો ! એમ બોલતાં અર્જુને ત્યાં આવીને ગાંજીવ ધનુષ્યનો સ્પર્શ કરી પાસે આવીને શત્રુને પડકારીને એકજ બાણ માથું તેનું પુખ્તું હાથીના માથામાં પેઠેલું દેખાવા લાગ્યું અને માથું લોહીથી નીતરી રહ્યું. કવિ કહે છે કે તે બાણ રાજા ધર્મની વિશેષ જયના

તંબૂઓ તણાશે તેથી તંબૂની ખૂંટી રોપવાનું આગમસૂચી જ્યમુહૂર્ત થઈ રહ્યું હોય નહિ? (આમાં ગમ્યોત્પદ હેતુપ્રેક્ષા અલંકાર છે.)

ભગદત્ત ને વૈષ્ણવ અસ્ત્ર પ્રેર્યો અર્જુન પૈ,
નારાયણ વીચ ફેલ્યો નર કૌં વચાય કૈ ।

પટકા વર્દાન કો હો દ્રુષ્ટ કાજ શત્રુ સીસ,
કૃષ્ણ ને કટાય ગેર્યો કથા સમુજ્ઞાય કૈ ।

વહૈ ગજ મારિ સીસ ઢારિ મૂપૈ મૂપ હ કો,
વિજય ઉચારિ નિજ વલ કૌં સુનાય કૈ ।

જે મિરૈ હૈ આય કૈ કૈ આયુધ ઠઠાય કૈ વા
તેજ હ કૌં પાય કેતે પરે મુરછાય કૈ ॥ ૧૨ ॥

ત્યાર પછી ભગદત્તે અર્જુન પર વૈષ્ણુવાસ્ત્ર ફેંક્યું, તેને શ્રીકૃષ્ણે વચમાં જ ઝીલી લઈને અર્જુનને ખચાવ્યો, અને ભગદત્તને વરદાન હતું તે તથા પાટો બાંધી રાખતો હતો તે કથા અર્જુનને સમજાવીને શ્રીકૃષ્ણે તે પાટો કપાવી નાંખાવ્યો. ૧ અને એના હાથીને મારીને એ રાજા (ભગદત્ત)નું સાથું પૃથ્વી પર નાંખી અર્જુનને ચોતાનું બળ સંભળાવીને વિજયનો ઉચ્ચાર કર્યો, તે વખતે કેટલા કેટલાયે યોદ્ધાઓ જે જે શસ્ત્રો ઉપાડીને લડતા હતા તે તે કેટલાયે યોદ્ધા અર્જુનનું તેજ (પરાક્રમ) પામી (જેઠ)ને મૂર્ચ્છિત થઈને પડી ગયા.

(૧) ભગદત્ત નરકાસુરનો પુત્ર હતો. ભગવાને નરકાસુરને માર્યો ત્યારે તેની માતા (પૃથ્વી)નો પોકાર સાંભળી ભોમાસુરના પુત્ર ભગદત્તનો પ્રયાગ જ્યોતિમાં અભિષેક કર્યો, અને તેને વૈષ્ણુવાસ્ત્રનું વરદાન આપ્યું. વળી તે ભગદત્તની પાંપણો ધણીજ મોટી હોવાથી તે દેખી શકતો નહોતો તેથી પાંપણોને લલાટ સાથે લગાવીને પાટો બાંધી રાખતો હતો તે એક બાબતની કથા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સમજાવી. (દ્રોણ પર્વ, અધ્યાય ૨૯)

દુર્યોધન કથન

દોહા

દ્વૈ દિન અર્જુન વિન રહ્યો, ધર્મ ન પકર્યો આપ ।

વર વૃથા કિ અથવા વૃથા, ભયે તોર સર ચાપ ॥ ૧૩ ॥

તે જોઈને દુર્યોધને દ્રોણને કહ્યું કે હે આચાર્ય ! અર્જુન વિના યુધિષ્ઠિર જે દિવસ સૂનો રહ્યો તો પણ આપે તેને પકડ્યો નહિ, તે આપનું વરદાન મિથ્યા થયું કે આપનાં ધનુષ્ય બાણ મિથ્યા થયાં ?

દ્રોણ કથન

ચક્ર વ્યૂહ અવ રચત હૌં, આજ પકરિહૌં ભૂપ ।

નાંતો હતિહૌં સૂર કોડ, તાહી કે અનુરૂપ ॥ ૧૪ ॥

તે સાંભળીને દ્રોણે કહ્યું કે હે દુર્યોધન ! હવે હું ચક્ર વ્યૂહ^૧ (ચક્રના આકારે ફેળના કોઠા કરવા તો) રચું છું, અને રાજા ધર્મને આજ પકડીશ, જો તે નહિ પકડાય તો તેના રૂપે કોઈ બીજો યોદ્ધા હણીશ.

સંજયોવાચ

અર્જુન સો જુધ કૌં ગયે, સંસપ્તક કે સંગ ।

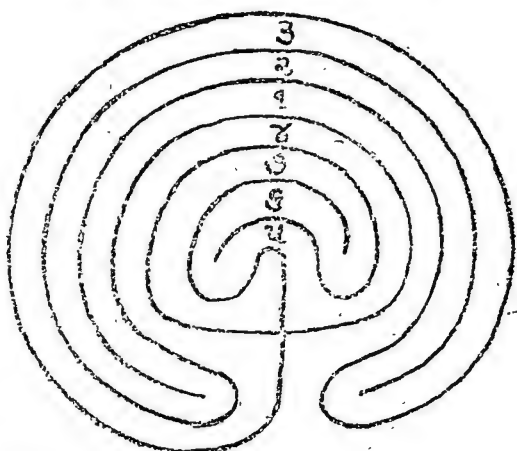
તા પીછે દ્વિજ દ્રોણ ને, કીનો વ્યૂહ અમંગ ॥ ૧૫ ॥

(૧) આ નીચે બતાવેલી ચક્રવ્યૂહની આકૃતિ પ્રમાણે ક્રોધાખંધ સૈન્યની

ગોઠવણીમાં, ૧ દ્રોણાચાર્ય,
૨ કૃપાચાર્ય, ૩ અશ્વ-
ત્યામા, ૪ કર્ણ, ૫ દુર્યો-
ધન, ૬ શલ્ય, ૭ જયદ્રથ,
એ અનુક્રમે સાત આગે-
વાન યોદ્ધાઓ હતા, એમ
વ્યાસ વલ્લભકૃત મહા-
ભારતમાં કહ્યું છે.

આ ચિત્ર માટે એવી
લોકવાયકા છે કે જે સ્ત્રી
પ્રસવના વિલંબથી પીડાતી

હોય તેના હાથે આ ચિત્ર બાંધવાથી જલ્દી પ્રસવ થાય છે.

અર્જુન સંસપ્તકોની સામે યુદ્ધ કરવા ગયો તે પછી દ્રોણ-
આર્યે નાશ ન પામે એવો ચક્રવ્યૂહ રચ્યો.

ધર્મોવાચ

વ્યૂહ વેધ પૈ હાર જય, લગી પુત્ર વિરુવાત ।

મેદત હૈ પ્રચુન્ન હરિ, તું અથવા તવ તાત ॥ ૧૬ ॥

યુધિષ્ઠિર અભિમન્યુ પ્રત્યે કહે છે કે હે પુત્ર ! ચક્રવ્યૂહ
લેદવા પર પ્રસિદ્ધ હાર છતનું મંડાણ રહ્યું છે, તે ચક્રવ્યૂહને
લેદનાર પ્રદ્યુમ્ન, શ્રીકૃષ્ણ અને તું અથવા તારો પિતા અર્જુન છે.

તો ચિન અભિમન ત્રીન હૂ, વે તો નહિં યહ કાલ ।

તું વેધહુ તવ પૃષ્ઠ પૈ, રહિહૈં હમ સવ લાલ ॥ ૧૭ ॥

હે અભિમન્યુ ! તારા વિના એ ત્રણ ચોદ્ધાઓ તો આ
સમયે અહીં નથી, તેથી હે પુત્ર ! તે વ્યૂહને તું લેદ, અને
અમે સર્વ તારા રક્ષણ માટે તારી પાછળ રહીશું.

અભિમન્યુ કા ચક્રવ્યૂહ મેં જાના

ચક્રવ્યૂહ કે વેધવે, અભિમન કુંવર હદાર ।

ધર્મરાજ આદેશ તૈં, ચલ્યો કવચ ધનુ ધાર ॥ ૧૮ ॥

સંજય કહે છે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! પછી રાજા ધર્મની આજ્ઞાથી
ઉદાર એવો અભિમન્યુકુમાર અખતર અને ધનુષ્ય ધારણ કરીને
ચક્રવ્યૂહને લેદવા માટે ચાલ્યો.

કવિ કથન

કવિત્ત

જૈદ્રથ કો મૃત્યુ ઔર અજય સુચોધન કો,

છહૈં વીર ધીરન કો અજશ લખા ગયો ।

વિજય યુધિષ્ઠિર કો સુજશ કિરીટી જૂ કો,

દ્રૌન કો પતન નાહિં જતન રખા ગયો ।

સુભદ્રા કો શોક અહવાત નાશ ઉત્તરા કો,
કેડ નૃપ પુત્રન કો કાલ જ્યોં સિખા ગયો ।
ઇતને પદારથ કો ચક્રવ્યૂહ રંગભૂ સેં,
અર્જુની કે આગમ આગમ દિખા ગયો ॥ ૧૬ ॥

કવિ કહે છે કે જયદ્રથનું મૃત્યુ અને દુર્યોધનનો પરાજય, તથા છ ધૈર્યવાન વીરોનો અપયશ દેખાઈ ગયો, રાજા ધર્મનો વિજય અને અર્જુનનો સુજય, તથા દ્રોણના મૃત્યુને ટાળવાનો યત્ન રાખ્યો ગયો નહિ, સુભદ્રાનો શોક, અને ઉત્તરાના અહિ-વાતાણ (સૌભાગ્ય)નો નાશ અને કેટલાયે રાજાઓના કુંવરોનો કાળ છે એમ સમજાઈ ગયું, અર્જુની (અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુ) ના ચક્રવ્યૂહની રંગભૂમિમાં આવવાથી, ઉપર કહ્યા એટલા પદાર્થોનું આગમ (થવાનું અગાઉથી માલુમ થવું) અથવા આવવું દેખાઈ ગયું. (એમાં છેવટના પહેલા અર્થ વડે અત્યંતાતિશયોક્તિ, અને બીજા અર્થ વડે અક્રમાતિશયોક્તિ અલંકાર થાય.)

દ્રૌન કો દ્રઢાયો દલ દુસહ દિખાત દીર્ઘ,
દારુન દુસાસન સે ચક્રવ્યૂ વનાયો હૈ ।
જાકો ભીર ભેદિવે કોં ભર્તે વંશ ભૂષન યોં,
પાય પિતુ આજ્ઞા ભુજ ભાર ભીમ ભાયો હૈ ।
પારે અવનીશન કે શીષ અભિષેપ કીન્હે,
કેતે હુ કુમાર મારે તોડ ન અઘાયો હૈ ।
સુભદ્રા કી કૂલ કી વલૈયા લીજૈ વાર વાર,
જાકે વીચ વીર ધીર અભેમન્યુ જાયો હૈ ॥ ૨૦ ॥

દ્રોણનું સ્થિર કરેલું સૈન્ય દુઃખે કરીને પણ શત્રુથી સહન ન થઈ શકે તેવું વિશાળ છે, તેનો વિકટ દુઃશાસન વડે ચક્રવ્યૂહ બનાવ્યો છે, જેની ભીડ ભેદવા માટે ભરતવંશનો ભૂષણ અભિમન્યુ પિતા (ધર્મ)ની આજ્ઞા પામ્યો છે તેથી તેની ભુજાઓને

(૧) એ છ યોદ્ધાઓનાં નામ આગળ દર્શાવેલ છંદ રૂપમાં છે.

તે ભયંકર ભાર ભાળ્યો છે, જેણે તુર્તાનાં અભિષેક કરેલાં રાજાઓનાં મસ્તકો પૃથ્વીગત કર્યાં, અને કેટલાયે રાજકુમારોને માર્યાં તોપણ જે તૃપ્ત થયો નથી. કવિ કહે છે કે સુભદ્રાની ક્રૂષ્ણનાં વારંવાર વારણાં લઈએ કે જેમાંથી ધૈર્યવાન વીર એવો અભિમન્યુ ઉત્પન્ન થયો છે,

ઘેરી વજ્રાનત હૈ યોધન કી સૈન્ય વારે,
અર્જુન તૈ જાતો તેજ લખત સવાયો હે ।
બડિયા કે મૌર જસો ચક્રત્યૂહ તાપૈ વેગ,
દક્ષ જગ્ય કાજ વીરમદ્ર દરસાયો હૈ ।
બાપ હૂ કો આચારજ ઔર સવ ક્ષત્રિન કો,
તાકે મુખ વાપ જૈસો આપ પદ પાયો હૈ ।
સુભદ્રા કી કૂચ કી ચલૈયા લીજૈ વાર વાર,
જાકે વીચ વીર ધીર અભિમન્યુ જાયો હૈ ॥ ૨૧ ॥

વળી જેનું પરાક્રમ અર્જુનથી સંવાયું છે તે જોઈને દુર્યોધનની સેનાવાળા શત્રુઓ વળાણ કરે છે, વાડવાગ્નિના અમર (ચક્ર) જેવા ચક્રવ્યૂહ પર એ અભિમન્યુનો વેગ (આવેશ) દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞ વિધ્વંસ માટે વીરભદ્ર રૂપ દેખાયો છે, તેના પિતાના તથા તમામ ક્ષત્રિયોના આચાર્ય એવા દ્રોણગુરૂને મોઢે પોતે પોતાના પિતા જેવું પદ પામ્યો છે, કવિ કહે છે કે સુભદ્રાની ક્રૂષ્ણનાં વારંવાર વારણાં લઈએ કે જેમાંથી ધૈર્યવાન વીર એવો અભિમન્યુ ઉત્પન્ન થયો છે.

દોહા

કાકા ઔર મતીજ કો, મયો યુદ્ધ અદમૂત ।

દુર્યાસન મૂર્છિત મયો, તાહિ મગો લૈ સૂત ॥ ૨૨ ॥

તે વળતે કાકા (દુઃશાસન) અને ભત્રીજા (અભિમન્યુ) નું અદ્ભુત યુદ્ધ થયું, તેમાં દુઃશાસન મૂર્છિત થયો ત્યારે તેનો સારથિ તેને લઈને નાઠો.

સવૈયા

માત પિતા સુભદ્રા રુ ધનંજય, દ્વૈ પશ્વ તેજ કદી વિસરૈ ના ।
 જેષ્ઠ તો કષ્ટ મેં દૃષ્ટ પરૈ ન, કનિષ્ઠ કી કષ્ટ મેં પૃષ્ઠ ફિરૈ ના ।
 તાત કો બ્રાત ઢરૈ બહુ શત્રુ મેં, બ્રાત કો તાત સદૈવ ઢરૈ ના ।
 કાકે કી હોડ ભતીજ કરૈ નહિં, કાકો ભતીજ કી હોડ કરૈ ના ॥૨૩॥

જેની માતા સુભદ્રા છે, અને જેનો પિતા અર્જુન છે, એવો જે અભિમન્યુ તે (પિતૃપક્ષ અને માતૃપક્ષ એ) બેઉ તરફનું પરાક્રમ કદી પણ ભૂલે નહિ, જ્યેષ્ઠ (વડીલ દુઃશાસન) તો યુદ્ધ વખતે પોતાના કર્ણમાં નજરે પડતો નથી, અને કનિષ્ઠ (નાનો અભિમન્યુ) પોતાના કંઠમાં પીઠ ફેરવતો નથી, તાત (અભિમન્યુના પિતા અર્જુન)નો બ્રાત (ભાઈ દુઃશાસન) શત્રુઓમાં બહુજ ડર પામે છે, અને બ્રાત (દુઃશાસનના ભાઈ અર્જુન)નો તાત (દીકરો અભિમન્યુ) કોઈ પણ વખતે ડરતો નથી, એમ કાકા (દુઃશાસન) ની હોડ ભત્રીજો (અભિમન્યુ) કરતો નથી, અર્થાત કાકાની પેઠે યુદ્ધમાંથી પલાયન થતો નથી, અને ભત્રીજા (અભિમન્યુ)ની હોડ કાકો (દુઃશાસન) કરતો નથી અર્થાત અભિમન્યુની પેઠે વીરત્વ ધરાવી શકતો નથી.

કવિત્ત

સુયોધન ક્રોધ કિયે સુભદ્રાનંદ પૈ ચલ્યો,
 તાર્કોં દેશિ સેનાપતિ દ્રૌન અકુલાંચો હૈ ।
 વાર વાર વરજોં મેં વરજ્યો ન માનૈ શઠ,
 મેરી દૃષ્ટિ વાલ પ્રલૈકાલ સો લલાચો હૈ ।
 અકેલે કુમાર લાચોં લોક તેરી વાહની કો,
 મારિકૈં અવાર જમલોક મેં પઠાચો હૈ ।
 આસવી કો હ્રુચ્યો જ્યોં અસાવધાન જાત કિતૈ ?

આગે દેશ મહાવીર વાસવી કો જાચો હૈ ॥ ૨૪ ॥

દુઃશાસનના મૂર્ચ્છિત થવા પછી દુર્યોધન ક્રોધ કરીને

અભિમન્યુના ઉપર આલ્યો, તેને જોઈને સેનાપતિ દ્રોણ અકળાયો, અને દુર્યોધનને કહેવા માંડ્યો કે હે શઠ ! હું તને વારંવાર રોકું છું તો પણ તું તે રોકાણને માનતો નથી. મારી નજરે એ બાળક (અભિમન્યુ) પ્રલયકાળ જેવો દેખાયો છે, એ એકલા કુમારે (કિશોર વયવાળાએ) તારી સેનાનાં લાખો માણસોને હમણાં જ મારીને જમલોકમાં મોકલ્યાં છે, હે દુર્યોધન ! દારૂના છાકેલાની પેઠે ગાફલ થઈને તું ક્યાં જાય છે ? આગળ જો-તો ખરે, મહા શૂરવીર અર્જુનનો પુત્ર અભિમન્યુ છે.

छंद दवावैत

अर्जुन के पीछे कुरुदल के उमगाये हैं ।

वेधन चक्रव्यूह यमसुत के फुरमाये हैं ।

अभिमन के त्री हाइन, घोरें रथ लागत ही ।

बगतर तन धारत रथ शंखन के बागत ही ॥ २५ ॥

અર્જુન સંસપ્તકની સામે યુદ્ધ કરવા ગયા પછી, કૌરવોનું સૈન્ય ઉપડી આવવાથી, યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા થઈ તેથી અભિમન્યુ ચક્રવ્યૂહ વેધવા માટે આલ્યો, તે વખતે તેના રથે ત્રણ ત્રણ વર્ષના ઘોડા બેઠાયા, શરીરે બખ્તર ધારણ કર્યા, શંખોના અવાજ થવા માંડ્યા,

रुक गो दश दिश हू हैं, वायू दिन रूखो सो ।

भैचक सो कालहि नृपपुत्रन को भूखो सो ।

दिनमणि की रस्मी निर्तेजहि दरसावैं त्यों ।

कंपत भू भूधर अहि, कोलहि कसकावैं त्यों ॥ २६ ॥

દશે દિશાઓથી વાયુ રોકાઈ ગયો; દિવસ આંખા જેવો થયો, વળી તે અભિમન્યુ કાળ જેવો લેગક (ભયાનક ચક્ષુવાળો) રાજાઓના પુત્રોનો ભૂખ્યો થયો, સૂર્યનાં કિરણો નિસ્તેજ (આંખાં) દેખાવા માંડ્યાં, પૃથ્વી, પર્વતો અને શેષનાગ કંપે છે, તેમ જ કાચબાની પીઠ કસમસે છે.

કાયર મુખ સૂઝે તુતરાને તન કંપત હૈં ।

સૂરન કે જશ કી પરલોકહિ મેં સંપત હૈં ।

વ્યૂહે કરિ વેધન ગો, કંવરન કે ઝુંદન મેં ।

છત્રન કી છાયા તકિ, મારત સર મુંદન મેં ॥ ૨૭ ॥

કાયરોનાં મુખ સુકાવા માંડ્યાં, વેણુ તોતડાં થયાં, શરીર કંપે છે, અને શૂરાઓના જશની પરલોક (સ્વર્ગ)માં સંપન્તિ થાય છે, વ્યૂહને (ચક્રાવાના સૈન્યને) લેદીને અભિમન્યુ રાજ-કુંવરોના મંડળમાં ગયો, ત્યાં છત્રોની છાયા જોઈને મસ્તકો પર આણુ મારવા માંડ્યો.

ઢાઈ સુઘરાઈ દલ, અર્જુન કે છૌને કી ।

લાવવતા કર કી સુઘરાઈ મુખ લૌને કી ।

નિરઝે આચારજ છવિ, સુમદ્રા કે નંદન કી ।

કર કી ચલ ચાલન ગન શત્રુન નિસ્કંદન કી ॥ ૨૮ ॥

અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુનું શત્રુના સૈન્યમાં આતુર્ય ફેલાયું, વળી તેના હાથની ચપળતા, મનોહર મુખની સુઘડતા, અને તે સુમદ્રાના પુત્રની શોભા દ્રોણાચાર્ય જુએ છે, તેના હસ્ત-ચલન (હાથ ચાલવા)ની ચપળતા શત્રુઓના સમૂહનો નાશ કરવાવાળી છે,

પંચન તૈં ચોલત ચઝ અદમુતતા પેઝૌં હૌં ।

અર્જુન એસી મહ, સૃષ્ટી કૌં દેઝૌં હૌં ।

દાયે અરુ વાયે ધનુ મંડલ સર સંજુત હૈં ।

રસ્મી જુ સૂરજ પરિવેષહિ મેં રંજત હૈં ॥ ૨૯ ॥

તે જોઈને દ્રોણાચાર્ય સૈન્યના પંચો (સેનાનાયકો)થી વાત કરે છે કે હું મારી આંખે આશ્ચર્યભર્યો દેખાવ દેખું છું, તે એવો છે કે જાણે એ અર્જુનવાળી સૃષ્ટિ થઈ હોય એમ જોઈ છું, વળી તે અભિમન્યુનું જમણી અને ડાબી બાજુએથી બાણ સહિત ધનુષ્ય મંડળ, કિરણો સહિત સૂર્યનારાયણ પોતાના પરિવેષ (કુંડાળા)માં શોભતા હોય તેમ શોભે છે.

કાલહિ કે વાલહિ સે, વાનન વરણવૈ જે ।

સાલન નટસાલન દરસાલહિ દરસાવૈ જે ।

અભિમન કે સનમુખ અજરાયલ જે અડતે હૈં ।

જમપુર કે ભર્ગલ કેહ, ઘાયલ તડફડતે હૈં ॥ ૩૦ ॥

વળી જે કાળ (સપ્ત)નાં બાળકો જેવાં બાણો વરસાવે છે, સાલ (શરીરે વાળીને નીકળી જાય તે), નટસાલ (શરીરમાં ભાગી રહે તે) અને દરસાલો (શરીરમાંથી આરપાર નીકળી જાય તે) જ દેખાય છે. અભિમન્યુની સામે જે ભરયુવાન યોદ્ધાઓ લડે છે, તેઓ પૈકી જમપુરની તરફ ભાગેલા કેટલાક ઘાયલો તરફડે છે.

વીરન કે જુથથન વિચ, ચાલન તિહ વેહ્ન કી ।

સીધે મુંહ બાલન કે માલન સમસેહ્ન કી ।

વીરા નૃત નચિકૈ મટ, જૂટે રુચિ રુચિ કૈ ત્યોં ।

મચકૈ લગિ વાહન રુચિ રુચિકૈ ધર લચકૈ ત્યોં ॥ ૩૧ ॥

તે વખતે વીરોના સમૂહ વચ્ચે સામે મોઢે આવનારા બાળકુંવરોનાં મસ્તકો પર તરવારો ચાલી રહી છે, શૂરવીરો વીરનૃત્ય નાચીને રૂચિ રૂચિ પ્રમાણે લડે છે, અને સ્થાદિ વાહનો જે ચાઈ જે ચાઈને મચકાઈ જાય છે, તેમજ પૃથ્વી પણ લચકાઈ જાય છે.

ગડગડતે તૂરન વડવડતે તેહ લડતે હૈં ।

મિડતે કેહ મુડતે કેહ જાડતે કેહ પડતે હૈં ।

ફિલકૈં મિલ મિલકૈં દલ વલ કૈ અગવારી પૈ ।

ચલિકૈં છલ વલકૈં અનજલ કૈં ફક તારી પૈ ॥ ૩૨ ॥

રણતૂર (વાજિંત્ર) ગડગડી રહ્યાં છે, બડબડાટ કરતા યોદ્ધાઓ લડે છે, કેટલાક બાથે પડે છે, કેટલાક પાછા હઠે છે, કેટલાક અધડે છે, કેટલાક પડે છે, સૈન્ય બળની આગેવાની પર મળી મળીને ફિલકાર કરે છે, અને એક તાળી વાગવા જેટલા સમય પર અન્નજળવડે તથા છળબળવડે નાશ પામે છે.

હોલૈ કેડ ડોલૈ કેડ, તોલૈ તરવારન કૌં ।

ચોલૈ નીશાનન કેડ, વોલૈ અરિ મારન કૌં ।

ભૂમૈ કેડ ધૂમૈ કેડ, વાહન રથ નાગૂ પૈ ।

હૂમૈ કેડ દૂમૈ ભડ, અચ્છે હવ આગૂ પૈ ॥ ૩૩ ॥

કેટલાક ઓલાઈ ગયા, કેટલાક આમથી તેમ ડોલે છે,
કેટલાક તરવારોને તોળે છે, કેટલાક નિશાન ખુલ્લાં કરીને
શત્રુને મારવા બોલે છે, કેટલાક રણભૂમિ પર ખ્યાદા ધૂમી
રહ્યા છે, કેટલાક રથ અને હાથીના વાહન પર છે, કેટલાક
ચોદાઓ સારા ઘોડાઓ પર બેઠેલા આગળ થઈ ને ટહેલી રહ્યા
છે અને કેટલાક ઝમૂમી રહ્યા છે,

ક્ષત્રન તૈં શત્રુન કી, સેના શરિ પરતી હૈ ।

જોગનિ મિલિ રક્તન તૈં, પત્રન કૌં ભરતી હૈ ।

કાકા દુસ્યાસન કૌં, મૂર્છિત કરિ હાયોં હી ।

હૈં સત નૃપ પુત્રન જુત, લછમન કૌં માયોં હી ॥ ૩૪ ॥

ધાયલ થવાથી શત્રુની સેના વરસાદની ઝડીની જેઠે પડ્યે
જાય છે, અપ્પર યોગિણીઓ મળીને પોતાનાં પાત્રો (અપ્પરો)
લોહીથી ભરે છે, એ રીતે અભિમન્યુએ પોતાના કાકા દુઃશાસનને
મૂર્ચ્છિત કરી નાંખ્યો અને ઇસો રાજકુવરો સાથે લક્ષ્મણકુમારને
મારી નાંખ્યો,

માનુસુત દ્રૌની કૃપ, મૂરીશ્રવ આચારજ ।

સલિ જુત મિલિ વિરથી સો, કીનો જવ મારન કજ ॥

દીનો શિર શંકર કૌં પલ રત પલચારી કૌં ।

પિતુ કૌં જય મૃત્યૂ ભય, જૈત્રથ અપકારી કૌં ॥ ૩૫ ॥

લાલન કૌં દૈકૈ વિધવાપન અરિ પ્યારી કૌં ।

ઉતરા કૌં દીનો વિધવાપન નિજ નારી કૌં ૧ ।

(૧) એ છેવટનો છંદ અર્ધો છે, એવી રીતે પદ્મશી વિગેરે છંદો
આગળ પાછળ કેટલેક સ્થળે અર્ધા અર્ધા છે,

પછી કણુ, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, ભૂરિશ્રવા, દ્રોણાચાર્ય અને સહ્ય, એ છ જણાઓએ સાથે મળીને અભિમન્યુને મારવા માટે રથ વિનાનો કર્યો, એટલે અભિમન્યુએ પોતાનું મસ્તક શ્રીશંકર ભગવાનને તથા માંસ અને લોહી માંસાહારીઓ (પક્ષી વિગેરે)ને આપ્યું, પોતાના પિતા (અર્જુન)ને જય તથા કૃતધ્ની જયદ્રથને મૃત્યુનો ભય આપ્યો, વળી લાખો શત્રુઓની સ્ત્રીઓને વિધવાપણું આપીને, પોતાની સ્ત્રી ઉત્તરાકુમારીને વિધવાપણું આપ્યું.

રાંજય ઉવાચ

દોહા

મયો કંવર સંધ્યા સમય, મયો સૈન્ય અવહાર ।

શોક-સિંધુ વિચ ધર્મસુત, પરિ કરિ ઝઠત પુકાર ॥ ૩૬ ॥

સંજય કહે છે કે અભિમન્યુ કુમાર સંધ્યા સમયે મરણ

આપ્યો, એટલે એઉ સૈન્યની લડાઈ બંધ થઈ, અને ધર્મરાજ શ્રીકૃષ્ણ સમુદ્રમાં પડીને પોકાર કરવા માંડ્યા.

ધર્મોવાચ

કવિત્ત

નૃપત ગાંધાર જૂકી તનયા ડહાહ કરો,

કુંતીભોજ તનયા કો ડહવ મિટાયે તૈ ।

વાસુદેવ અર્જુન કૌં વદન વતાઁ કૈસે,

યુયુત્સુ કૌં કિતૈ શીખ દૈહૌં વિચલાયે તૈ ।

યુધિષ્ઠિર કહૈ મોકૌં વન કો ગમન શ્રેય,

મન કો મનૌરથ સો મન મૈ વિલાયે તૈ ।

મયે મન ભાયે પાયે રાજપદ અંધપૂત,

સુભદ્રા કે જાયે વીર સ્વરગ સિધાયે તૈ ॥ ૩૭ ॥

(૧) દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, કણુ, અશ્વત્થામા, બૃહદ્દ્યુમ્ન, અને કૃતવર્મા એ છ મહારથીઓએ અભિમન્યુને ચારે તરફથી ઘેરી લીધો (દ્રોણપર્વ, અધ્યાય ૭૩).

ધર્મરાજ કહે છે કે સુભદ્રાનો પુત્ર (અભિમન્યુ) સ્વર્ગમાં સિધાવવાથી દુર્યોધનનું મનગમતું કાર્ય થયું હોઈ તે રાજ્યપદ પામ્યો છે, એટલે કુંતીભોજની પુત્રી (કુંતા)નો ઉત્સવ મટી જવાથી ગાંધાર રાજની પુત્રી (ગાંધારી) ભલે ઉત્સવ કરે, હું શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને મારું મોંદું શી રીતે ખતાવીશ ? વળી પોતાના ભાઈથી વિમુખ થઈને આવેલો જે યુધિષ્ઠિ તેને વ્યાકુળતાથી હું કેમ કરીને શાન્તવન આપીશ, મારા મનનો મનોરથ મનમાં જ સમાઈ જવાથી હવે મારે વનમાં જ જવું સારું છે. (આમાં હેતુ અલંકાર છે.)

(વ્યાઘાતાલંકાર)

સવૈયા

મધુ મોજન મૈં મનિ મૂપન મૈં મૃદુ સૈનન મૈં જહૈં પ્રાનપ્રિયા ।
શિવ ગૌનન મૈં જુધ મૌનન મૈં થિર વાહન પૈં સુત દેલિ જિયા ।
કરિયે જિનકૌં ઇન ઠાહર અગ્ર સો હાય અવૈં અકુલાત હિયા ।
ધિક મો ધિક ક્ષત્રન કૌં જુધ વીચ કહા કહૌં વાલક અગ્ર કિય ॥૩૮॥

જે પુત્રને મીઠાં ભોજનોમાં, મણિઓ જડિત આભૂષણોમાં, સુકોમળ સેજમાં જ્યાં તેની પ્રાણપ્રિયા (સ્ત્રી) હોય ત્યાં, શુભ નિવાસોમાં, અને માંગળિક ગમનો (પ્રયાણ)માં સ્થિર વાહન પર ભવિત ભેઈને એવે એવે ઠેકાણે આગળ કરવો ભેઈએ, તે બાળક (પુત્ર)ને મેં યુદ્ધમાં આગળ દુર્યો એ મને તથા મારા ક્ષત્રિયપણાને ધિક્કાર છે, હાય ! (ઇતિખેદે) યુધિષ્ઠિર કહે છે કે હવે હું શું કહું ? મારું હૃદય અકળાય છે.

સંજય ઉવાચ

દોહા

અર્જુન દેલે આઝકૈ, સાંજ શિવિર હરિ સંગ ।

નહિં વાદિત્ર પ્રદીપ નહિં, નહીં રાગ નહિં રંગ ॥ ૩૯ ॥

સંજય કહે છે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! અર્જુન સાંજ સમયે શ્રીકૃષ્ણની

સાથે આવીને ત'બૂઓ તરફ જુઓ છે તો ત્યાં દીવા પ્રગટેલા નથી, વાજિંત્રો વાગતાં નથી, અને કોઈ પણ પ્રકારનો રંગ રાગ નથી.

કવિત્ત

આયો વીર સંસપ્તક ગન કો સંહાર કરિ,
સૂને સે શિવીર દેખિ શોક વેશુમાર હૈ ।
પૂછૈ હૈ દુસહ દશા ભ્રાતન અમાત્યન સૌં,
કેશવ કે સંગ ચૌં કિરીટી વેકરાર હૈ ।
ભર્તવંશ ભૂપન જો દૂષન દુસહ ગન,
કુંતા કો લડૈતો મેરે પ્રાન કો અધાર હૈ ।
બલ-ભાગનેચ કહૌં, સુભદ્રા કો છાવા કહૌં,
કહૌં પાંડુનંદન અભિમન્યુ કુમાર હૈ ॥ ૪૦ ॥

વીર અર્જુન સંસપ્તકના સૈન્યનો સંહાર કરીને બ્યારે આવ્યો, ત્યારે શૂન્યવત ત'બૂઓ બેઠેને તેને અપાર શોક થયો, એવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ સાથે આવેલો અર્જુન બેકરાર (આરામ રહિત) હોઈ, એવી અસહ્ય સ્થિતિમાં લાઈ ઓને તથા પ્રધાનોને પૂછે છે કે ભરત વંશનો આભૂષણ, શત્રુઓના સમૂહને હુઝ દેનારો, કુંતાનો લાડકવાયો, અને મારા પ્રાણનો આધાર એવો જે યજ્ઞલદ્રનો લાણેજ તે કયાં છે? સુભદ્રાનો પુત્ર કયાં છે? પાંડવપુત્ર અભિમન્યુ કુમાર કયાં છે?

શ્રીકૃષ્ણોવાચ

નાના સુરસેન, તેરી માતા કુંતી વીરસુયા,
પિતામહ શાંતનૂ ત્યૌં પિતા નૃપ પંડુ હૈ ।
કીનો સુરલોક અમૈ લીનો નરલોક જીતિ,
વાસી નાગલોક હી કે માનૈં બલ વંડુ હૈ ।
કેશવ કિરીટી જૂ સૌં કહૈ અભિમન્યુ કહૌં,
શત્રુ જીતિવે કો તેરો વિરદ અવંડુ હૈ ।

દેખિ ધ્વજદંડ તજિ સંઘ અરિ કુંઢ જાત,
તેરે મુજદંડ હી તૈં અમય વ્રહ્મંડ હૈ ॥ ૪૧ ॥

અર્જુનને શોકયુક્ત જોઈને શ્રીકૃષ્ણ આશ્વાસન રૂપ
શ્લોક વચનો કહે છે કે હે અર્જુન ! તારો નાનો (માતાનો
પિતા) સૂરસેન છે, તારી માતા કુંતા વીરપુત્રી છે, પિતામહ
(પિતાનો પિતા) શાંતનુ છે, તેમજ પિતા પાંડુરાજ છે, વળી
તેં મૃત્યુલોક જીતીને સ્વર્ગલોક નિર્ભય કરેલું છે, અને નાગલોક
(પાતાળ) નિવાસી તને મોટો બળવાન માને છે, પછી તું
અભિમન્યુ (રણમાં કામ આવ્યો તે) ક્યાં છે એમ કેમ કહે
છે ? (એવું દીનતાવાળું આકંઠ ન કર.) કેમકે શત્રુઓને જીતવાનું
તારું આખંડ બિરદ છે, વળી તારા રથની ધ્વજનો દંડ જોઈને
શત્રુઓનો સમૂહ પોતાનો ખંડ (દેશ) તજીને નાસી જાય છે,
વળી તારા ભુજદંડથી બ્રહ્માંડ નિર્ભય છે. (આમાં ઉદાત્તાંતર્ગત
સ્વભાવોક્તિ અલંકાર છે.)

અર્જુન ઉવાચ

દોહા

क्यों धारत हौं शस्त्र तुम, महावीर चहुँ भ्रात ।

तुम दिग शिशु कसै मर्यो, यासौं चित्त अकुलात ॥ ४२ ॥

ત્યાર પછી અર્જુને ભાઈઓ પ્રત્યે કહ્યું કે તમે ચારે
ભાઈઓ મહા શૂરવીર છો, તમે પાસે હતા અને અભિમન્યુ
કેમ મર્યો ? તેથી મારું ચિત્ત અકળાય છે; એટલે કહું છું કે
તમે શસ્ત્ર કેમ ધારણ કરો છો ?

युधिष्ठिर उवाच

कवित्त

तेरे गये पीछे द्रोण चक्रव्यूह रच्यो ताकौं,
बेधिवे को कीनो प्रन प्रेर्यो मैं कुमार कौं ।

વેધિહૌં મૈં વ્યૂહ પીછો આયવે કો સંશય હૈ,
 ચારૌં ભ્રાત તેરી પીઠ રહિહૈં નિકાર કૌં ।
 સિંધુરાજ વર કે પ્રભાવ ચારૌં જીતિ રોકે,
 રુદ્ર કે પ્રતાપ તૈં લખ્યૌ ન હોનહાર કૌં ।
 એસૈ જી પિરાય વૈઠે શત્રુ કૌં સિરાય વૈઠે,
 લાખૌં તૈં મિરાય કૈ મરાય વૈઠે વાર કૌં ॥ ૪૩ ॥

તે સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે અર્જુન પ્રત્યે કહ્યું કે હે અર્જુન ! તારા (યુદ્ધ કરવા) જવા પછી દ્રોણે ચક્રવ્યૂહ રચ્યો, તેને વેધવાનું પ્રશ્ન કરીને મેં કુમાર (અભિમન્યુ)ને મોકલ્યો, ત્યારે તેણે કહ્યું કે હું ચક્રવ્યૂહ વેધીશ, પણ પાછો આવવા માટે સંશય છે. તે સાંભળીને મેં તેને કહ્યું કે તને વળતો બહાર કાઢવા માટે અમે તારે ભાઈ તારી પૂઠે રહીશું, પરંતુ જ્યદ્રથે વરદાનના પ્રભાવથી અમે તારે ભાઈઓને જીતીને રાકી રાખ્યા, શ્રીમહાદેવના એ વરદાનના પ્રતાપથી થવાકાળ ભવિષ્ય હું જાણી શક્યો નહિ, એવી રીતે જીવને પિડાવી બેઠા છીએ, શત્રુને શાંત મન સહિત કરાવી બેઠા છીએ, અને લાખો ચોદ્ધાઓથી લડાવીને બાળકને મરાવી બેઠા છીએ !

સત્ય છેવો સૂત, સુતપુત્ર ધનુ, દ્રોણી અન્ધ,
 મૂર્છિત્રવા ત્રાન; દ્રૌન ઢાલ કરવાલ કૌં ।
 દુસ્યાસન પુત્ર ભયે વિરથ ગદા તૈં જુર્યો,
 મૂર્છિત્ર ભયે કૌં દેશિ પ્રહાર્યો વિહાલ કૌં ।
 દંતી કૈ પછારિ વીર મારિ મર્યો લાચન કૌં,
 લછન કુમાર લૌં વિદારિ વ્યૂહ જાલ કૌં ।
 મંગલ નિવારિ વૈઠે વિષય વિસારિ વૈઠે,
 ચૌં અલોક ધારિ વૈઠે મારિ વૈઠે વાલ કૌં ॥ ૪૪ ॥

અભિમન્યુ યુદ્ધમાં લડતાં આખરે શલ્યરાજાએ તેને

(૧) જ્યદ્રથને મળેલા વરદાનનું વર્ણન, પાછળ વનપર્વ, દોહા ૭૮ માં છે

સારથિ મારી નાંખ્યો, કણે ધનુષ્ય તોડી નાંખ્યું, અશ્વત્થામાએ રથના ઘોડા મારી નાંખ્યા, ભૂરિશ્રવાએ ઘખતર તોડી નાંખ્યું, અને ઢાલ તથા તરવાર દ્રોણે તોડી નાંખ્યાં. પછી અભિમન્યુને રથ વિનાનો થયેલો જોઈ દુઃશાસનનો પુત્ર તેની સાથે ગદ્દાથી લડવા જોડાયો, અભિમન્યુને મૂર્ચ્છિત થયેલો જોઈને તે બેઠાલ સ્થિતિ વાળાને તેણે માર્યો, તે પહેલાં તો તે અભિમન્યુ કેટલાયે હાથીઓને પછાડી તથા લાખો ચોદ્ધાઓને મારી લક્ષ્મણકુમાર સહિત વ્યૂહની જાળને તોડી નાંખીને પછી મરણ પામ્યો. એવી રીતે અમે કુશળતાને વારી બેઠા છીએ, અમારો જે તેને સાચવવાનો ઉદ્દેશ હતો તે વિસારી બેઠા છીએ, અને અપયશને ધારણ કરીને બાળકને મારી બેઠા છીએ.

સુભદ્રા વચન

વાર વાર વારિ દૃગ ધાર વહૈ સુભદ્રા કે,
કહૈ પાથ નાથ જૂ સિરાનો બલ રાવરો ।
भीम आदि भूषण कौं धारत हैं शस्त्र भट,
तिनकौं न प्रेरे भूष भयो मति वावरो ।
कुररी लौं कूकै हूकै उठत करेजे बीच,
देखौं प्यारो पूत कहां युद्ध को उतावरो ।
हो तो सब छत्री; मेरे जाने तो निछत्री; दल—
द्रौनव्यूह दारुन विदारन कौं डावरो ? ॥ ૪૫ ॥

તે સાંભળીને અર્જુન સખેદ હૃદયે સુભદ્રા પાસે ગયો, ત્યારે જેનાં નેત્રોમાંથી વારંવાર આંસુની ધારા વહે છે એવી સુભદ્રાએ અર્જુનને કહ્યું કે હે સ્વામી ! આપનું પરાક્રમ ઠંડું પડી ગયું, વળી ભીમસેન વિગેરે શૂરવીરો શસ્ત્રરૂપ ભૂષણોને ધારણ કરે છે, તેઓને યુદ્ધમાં ન મોકલ્યા, અને રાજા (યુધિષ્ઠિર) યુદ્ધમાં બાવરા બની ગયા. પુત્રનું મરણ જાણીને સુભદ્રા ટીંટોડીની પેઠે દયામણો પોકાર કરે છે, તેથી કાળજમાં

શૂળ ઉપડે છે, અને કહે છે કે યુદ્ધનો ઉતાવળો એ મારો વહાલો દીકરો હવે હું કયાં જોડું? તમે બધા છો તો ક્ષત્રી; પરંતુ મારા જાણવામાં પૃથ્વી નક્ષત્રી થઈ ગઈ, અને જો એમ ન હોય તો દ્રોણના સૈન્યનો ભયંકર વ્યૂહ વેધવા માટે નાનો કિશોર વયવાળો કુમાર હોય ?

અર્જુન ઉવાચ

પ્રાત મયે અગ્રજ તિહારો સો સવારી રથ,
સારથી હૈ સન્ય વીચ અમય વિહારિહૈ ।
કપિ કી ગરજ ઘોષ દેવદત્ત ગાંજીવ કી,
રિપુ રિપુનારિન કે ગરવ પ્રહારિહૈ ।
નામાંકિત વાન મેરે પાન કો સંજોગ પાય,
આછે આછે વીરન કે પ્રાન કો અહારિહૈ ।
જેસે અત્ર રોવૈ તેરે પુત્ર કી કલત્ર પ્યારી,
તેસે શત્રુપુત્ર કી કલત્ર તૂં નિહારિહૈ ॥ ૪૬ ॥

સુભદ્રાનો વિલાપ સાંભળીને અર્જુન કહે છે કે હે ભદ્રે ! સાંભળો, પ્રાતઃસમય થતાં તમારો મોટો ભાઈ (શ્રીકૃષ્ણ) મારા રથને સુધારીને સારથિ થશે, અને સૈન્યમાં નિર્ભયતાથી ફરશે, રથની ધ્વજ પર વાનરાજ (હનુમાન)ની ગર્જના, દેવદત્ત શંખનો ધ્વનિ તથા ગાંડીવ ધનુષ્યનો ટંકાર એ સર્વ મળીને શત્રુઓનો તથા શત્રુઓની સ્ત્રીઓનો ગર્વ હણશે, વળી મારાં નામાંકિત બાણ, મારા હાથનો સંયોગ પામીને સારા સારા વીરો (યોદ્ધાઓ)ના પ્રાણનાં આહારી થશે. જેમ આહી તમારા પુત્રની વહાલી સ્ત્રી રૂવે છે, તેમ શત્રુઓના પુત્રોની સ્ત્રીઓને રોતી તમે જોશો.

(અર્જુન કી પ્રતિજ્ઞા)

દોહા

પ્રાત અસ્ત લૌં ના રહૈં, જૈદ્રથ વા મમ પ્રાન ।
દોડ રહૈં તૈ હોહુ મલ, મોકૌં સર્ક તિદાન ॥ ૪૭ ॥

શરણ યુધિષ્ઠિર કૃષ્ણ કી, અથવા ભજિ નહિં જાય ।

તૌ ઇન્દ્રાદિ સહાય તરૂ, પિતૃન દૈહૌ મિલાય ॥ ૪૮ ॥

પછી અર્જુને પ્રતિજ્ઞા કરી કે આવતી કાલે સૂર્યોદયથી તે સૂર્યાસ્ત સુધી જયદ્રથ અથવા મારો પ્રાણ ન રહે, અને એક (જણના પ્રાણ) રહે તો ભલે મને નિશ્ચય નક્કની પ્રાપ્તિ થાય, પરંતુ તે (જયદ્રથ) યુધિષ્ઠિર કે શ્રીકૃષ્ણને શરણે ન જાય અથવા નાસી ન જાય તો ઇન્દ્ર વિગેરે સહાય થતાં પણ તેને પિતૃલોકમાં મિલાવી દઈશ.

જયદ્રથ કા ભાગને કા વિચાર

સુની પ્રતિજ્ઞા પાર્થ કી, દૂતન તૈં તિહિ વેર ।

જૈદ્રથ નૃપ ભગિ જાન કૌં, મતો કિયો હિય હેર ॥ ૪૯ ॥

અર્જુનની એ પ્રતિજ્ઞા હૃતોદ્ધારા સાંભળી તે વખતે જયદ્રથ રાજાએ મનમાં વિચારી બેઠને ત્યાંથી નાસી જવાનો વિચાર કર્યો.^૧

દુર્યોધન વચન

કહૈ સુયોધન દ્રૌણ તૈં, જૈદ્રથ રાઝહુ આપ ।

પ્રાત અસ્ત મિત્તિ માનુ લૌં, મમ જય તોર પ્રતાપ ॥ ૫૦ ॥

તે બાણીને દુર્યોધન દ્રોણ પ્રત્યે કહે છે કે હે આચાર્ય ! આપ આવતી કાલે સૂર્યોદયથી તે સૂર્યાસ્ત સુધીના સમય પ્રમાણમાં જયદ્રથને રાખો તો આપના પ્રતાપે મારો જય થાય.

(૧) જયદ્રથને શ્રીશિવજીના પૂર્વ વરદાનનું સ્મરણ હતું કે યુદ્ધમાં અર્જુન મને અવશ્ય મારશે તેથી તેણે નાસી જવાનો વિચાર કર્યો.

યુદ્ધમુત્સજ્ય યો યાતિ સ દેવૈર્હન્યતે મૃશમ્ ।

(શુક્ર૦, અ૦ ૪, શ્લો૦ ૩૦૧)

જે મનુષ્ય સંગ્રામનો ત્યાગ કરી નાસી જાય છે તેનો દેવતાઓ સમૂહનો નાશ કરે છે.

દ્રોણ કથન

દ્રોણ કહૈ સૃગરાજ કો, કરિ અપરાધ અમીત ।

જંબુક કી મતિ સિંધુ નૃપ, યહ તો પરમ અનીત ॥ ૫૧ ॥

તે સાંભળીને દ્રોણે કહ્યું કે હે દુર્યોધન ! સિંહને અપાર અપરાધ કરીને જ્યદ્રથે શિયાળની ખુદ્દિ કરવી એ તો બહુ જ અનીતિ છે.

ત્રિધા પ્રાત રચિહૌં ચમૂ, સકટ પદ્મ સુચિ વ્યૂહ ।

તા વેધન સમરથ નહીં, સુર इंद्रादि समूह ॥ ૫૨ ॥

પરંતુ હું આવતી કાલે સવારે ગાડું, કમળ, અને સોય એ ત્રણ પ્રકારના આકારના વ્યૂહમાં સૈન્યની ગોઠવણ કરીશ, તેને વેધવા માટે ઈન્દ્ર વિગેરે દેવસમૂહ પણ સમર્થ નથી,

એતે હી પૈ ભવસિ વસિ, હોય સિંધુનૃપ નાશ ।

अखय सुखन कौं भोगिहै, निधि केउ स्वर्ग निवास ॥ ૫૩ ॥

એટલા ઉપર પણ ભવિષ્યવશાત્ જ્યદ્રથનો નાશ થશે તો તે સ્વર્ગમાં વસીને કેટલીયે નિધિનાં અક્ષય સુખોને લોગવશે.

કવિ કથન

भूमि शयन रचि पाथ के, आप हाथ ब्रजनाथ ।

ताहि सुवाय रु स्वप्न मैं, शिवपुर दरसिय साथ ॥ ૫૪ ॥

તે દરમિયાન કવિ કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણે પોતાને હાથે અન્બુન

(૧) आहवे निहतं शरं, न शोचेत कदाचन ।

निर्मुक्तः सर्व पापेभ्यः पूतो याति सुलोकताम् ॥

યુદ્ધમાં મરણ પામેલા શરાનો કોઈ દિવસ શોક કરવો નહિ, કારણકે તે પાતકમાંથી મુક્ત તથા પવિત્ર થઈને પુણ્યવંતના લોકોમાં જાય છે.

(શુક૦, અ૦ ૪, શ્લોક ૩૧૧)

(૨) नव निधि के नाम—

दोहा :—महापद्म औ पद्म पुनि, कच्छप मकर मुकुंद ॥

શંખ ચર્વ અરુ નીલ હૈ, इक कहियत पुनि कुंद ॥

(માનમંજરી નામમાલા)

માટે ભોંય પથારી કરી તેના ઉપર તેને સુવાડીને સ્વપ્નાવસ્થામાં પોતે સાથે રહી શિવપુરી ખતાવી.

શિવહિ રિજ્ઞાય રુ પાય તહૈ, એક બાન અહિ રૂપ ।

જયદ્રથ વધ હિત પાશુપતિ, દૂજો અર્થ અનૂપ ॥ ૫૫ ॥

ત્યાં શ્રીશિવજીને રીઝવીને સર્પરૂપી એક બાણ જયદ્રથના વધ માટે પ્રાપ્ત કરાવ્યું, અને પાંશુપતઅસ્ત્ર પ્રાપ્તિવાળો બીજો અતુલ્ય અર્થ સધાવરાવ્યો.

अस्त्र सिखायो स्वप्न में, हरि निज डेरनि आय ।

કહત કામના અર્ધનિશિ, દારુક તૈં સમુદ્ભાય ॥ ૫૬ ॥

શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સ્વપ્ન વિષે એ અસ્ત્રવિદ્યા શિખવાડી, પછી પોતાના તંબુમાં આવીને અર્ધ રાત્રિએ પોતાના “દારુક” નામના સારથિને પોતાની ઈચ્છા કહી જણાવે છે.

શ્રીકૃષ્ણોવાચ

કવિત્ત

सुनौ मित्र दारुक जयद्रथ बचैवे काज,
द्रौन से असाध्य मिलि व्यूह की बिचारी है ।

प्रात नहिँ छोरीँ इन्द्र आदिक सहाय जोपै,
अर्जुन को शत्रु सो हमारो शत्रु भारी है ।

अर्जुन है मेरो प्राण मैं हौं प्राण अर्जुन को,
अर्जुन की जीवनि सो जीवनि हमारी है ।

अर्जुन विना न छिन देखि सकौं विश्व हू कौं,

कहै गिरिधारी मैं सदैव ऐसी धारी है ॥ ૫૭ ॥

હે મિત્ર દારુક ! સાંભળ, જયદ્રથને બચાવવા માટે દ્રોણ જેવા અસાધ્ય શત્રુઓએ મળીને વ્યૂહરચનાનો વિચાર કર્યો છે, પરંતુ જો ઈન્દ્ર વિજેરે સહાય કરશે તો પણ જયદ્રથને હું પ્રાતઃસમય થતાં છોડીશ નહિ, કેમકે જે અર્જુનનો શત્રુ છે તે મારો મહાશત્રુ છે, અર્જુન મારો પ્રાણ છે, અને હું અર્જુનનો

પ્રાણ છું. અર્જુનની જિંદગી એ જ મારી જિંદગી છે, અર્જુન વિના હું અખિલ વિશ્વને જરા પણ ન ભેઈ શકું, શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે મેં એવી ઈચ્છા હંમેશાં ધારણ કરી છે.

દોહા

મમ રથ સઙ્ગીભૂત કરિ, રાખહુ મોર સમીપ ।
અર્જુન તૈ ન મરૈ તડ, મારિહૌ સિંધુ મહીપ ॥ ૫૮ ॥
માટે મારો રથ તૈયાર કરીને મારી પાસે જ રાખજો,
જયદ્રથ બે અર્જુનથી નહિ મરે તો હું મારીશ.

કવિવચન

રાત પ્રતિજ્ઞા યાદ કરિ, ચઢ્યો પ્રાત કુરુ-વીર ।
મહિ જયદ્રથ અકુલાત દોડ, ધરધરાત તજિ ધીર ॥ ૫૯ ॥
ત્યાર પછી પ્રભાત થતાં કુરુવંશનો વીર અર્જુન ગઈ રાત્રે
કરેલી પ્રતિજ્ઞા યાદ કરીને રણસંઘામમાં ચડ્યો, તે વખતે પૃથ્વી
તથા જયદ્રથ એ બેઉ અકુળાય છે અને ધૈર્ય તણને થરથર
કંપે છે.

કવિત્ત

કોપ કી કટાક્ષ તૈ નિહારત હી રિપૂ ઓર,
કામ કી કટાક્ષ વામ તિનકી વિતાત હૈ ।
મુર્વી ગાંજીવ તાકો પરસ કરત અરિ,-
નારિન કે કઝ્જલ કો પરસ મિટાત હૈ ।
હસત હૈ ઓઠ આપ પીર કૌં સહત વીર,
શત્રુ-વધૂ ઓઠન કી પીર સો બિલાત હૈ ।
વાંહ ઉસકારત હી અર્જુન કે શત્રુન કી,
લિયન કી ચૂરિન કો ચૂરન દિલાત હૈ ॥ ૬૦ ॥
અર્જુન પોતે યુદ્ધભૂમિમાં કોપના કટાક્ષથી (વાંકા નેત્રથી)
શત્રુઓની સામે ભેતાં જ; તેઓની સ્ત્રીઓનાં કામનાં કટાક્ષો
નાશ પામે છે, ગાંડીવ ધનુષ્યની પશુઓનો સ્પર્શ કરતાં, શત્રુઓની

શ્રીઓના નેત્રો પર થયેલો કાજળનો સ્પર્શ મટી જાય છે, વળી એ યુદ્ધવીર અર્જુન શત્રુઓ પર ક્રુપિત થઈને ઢાંતો વડે પોતાના ઓષ્ઠ (હોઠ) કરડે છે તે પીડાને વેઠતાં શત્રુઓની શ્રીઓના ઓષ્ઠોની (હોઠોની) પીડા નાશ પામે છે, અને બાણો ફેંકવા માટે અર્જુન પોતાના બાહુઓ લંબાવતાં શત્રુઓની શ્રીઓની ચૂડીઓનું ચૂરણ થયેલ દેખાય છે.

આમાં કામકટાક્ષો વિતવામાં લયની ગૌણતા છે; કાજળનો સ્પર્શ ટળવામાં અશ્રુપાત (રુદન)ની ગૌણતા છે, હોઠોની પીડા નાશ પામવામાં પતિ સાથેના ચુંબનાદિની ગૌણતા છે, અને ચૂડીઓનું ચૂરણ થવામાં વૈધવ્યની ગૌણતા છે.

દ્રોણ ઉવાચ

દોહા

રિન વિન જીતે શત્રુ કે, તું અર્જુન નહિ જાત ।

જો મોહિ જૈહૈ જીતિ અવ, તવ પન સાંચો તાત ॥ ૬૧ ॥

યુદ્ધના મામલામાં અર્જુન વ્યૂહના મોરચા આગળ દ્રોણાચાર્યની પાસે આવ્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું કે હે અર્જુન ! તું રણમાં શત્રુને હત્યા વિના જતો નથી એવું તારૂં બિરદા છે, પરંતુ હે પુત્ર ! અત્યારે મને હતીને તું જાય તો તારૂં બિરદા હું સાચું માનું.

અર્જુન ઉવાચ

તુમ મેરે નહિ શત્રુ હો, આચારજ દ્વિજ વંશ ।

જિન્હતૈ હારન જીત સમ, છત્રિન કહત પ્રશંસ ॥ ૬૨ ॥

તે સાંભળીને રણકુશળ અર્જુને સમયસૂચક પ્રતિવચન કહ્યું કે હે ગુરૂ મહારાજ ! આપ મારા શત્રુ નથી, વળી બ્રહ્મવંશી આચાર્ય છો, એટલે જેઓથી હારવું હતવા જેવું છે, એમ બાણી ક્ષત્રિયો પ્રશંસા કરે છે.

કવિ કથન

દૈ ગુરુ કૌં પરદચ્છના, અપસવ્ય^૧ હૈ પારાથ ।

જય લચ્છન દૈ દ્રૌનકૌં, ચલ્યો નાયકૈ સાથ ॥ ૬૩ ॥

એમ કહીને અર્જુન દ્રોણગુરુને પ્રદક્ષિણા (પરિક્રમણ) આપીને, અપસવ્ય (જમણે અંગે) થઈને, દ્રોણાચાર્યને જયનું ચિન્હ આપીને, મસ્તક નમાવી આગળ ચાલ્યો.

કવિત્ત

કહતે કિરીટી જૂ સૌં કરિહૈં કલહ ક્રૂર,

મહા સૂરવીરન કી મન મૈં મની રહી ।

વાહન કે વેગ વાસુદેવ પ્રેરિવે તૈં વાજી,

વાહ તો મહૈં ના ચિત્ત ચાહ તો ઘની રહી ।

દોય કોશ આગે શત્રુ નાશ કરૈં એસે વાન,

દોય કોશ પીછે પરૈ ચક્રત અની રહી ।

પાયે હૈં નૃપતિ પતિ અચ્છર તૃપતિ હૈં પૈ,

પાથ-શસ્ત્ર-સંપતિ તૈં વિપતિ બની રહી ॥ ૬૪ ॥

કવિ કહે છે કે યુદ્ધારંભમાં અર્જુનને કેટલાક કહેતા હતા કે અમે ઘેર સંગ્રામ કરીશું તે તમામ સૂરવીરોની માન્યતા મનમાં જ રહી. શ્રીકૃષ્ણે રથના ઘોડાઓને પવનને વેગે હાંકવાથી શત્રુઓની વાહ વાહ (જય) તો ન થઈ, પરંતુ તેઓના ચિત્તમાં ચાહના તો બહુ જ હતી, અર્જુનનાં બાણો એવાં હતાં કે આગળ બે ગાઉ સુધી શત્રુઓનો નાશ કરે, અને પાછળ પાણુ બે ગાઉ સુધી નાશ કરે; તે જોઈ શત્રુની સેના ભ્રમિત થઈ ગઈ, તે વખતે રાજાઓને પતિ તરીકે પામીને સ્વર્ગની અપ્સરાઓ તૃપ્ત થઈ, પરંતુ અર્જુનનાં શસ્ત્રોની

(૧) વામં શરીર સવ્યં, સ્વાદપસવ્યં તુ દક્ષિણમ્ (અમરકોશ) ।

ડાખા અંગતું નામ સવ્ય, જમણા અંગતું નામ અપસવ્ય

आणुवर्षा इपी संपत्ति वडे शत्रुओमां ठेकाणे ठेकाणे विपत्ति
छवाई रही.

चार चार कोश विस्तार दिशा चार हू मैं,
कपि चिन्ह लिये व्योमसंडल मैं जूटिवो ।

ऐसौ ध्वजदंड रथ वेग है अखंड जाको,
जा रव प्रचंड ब्रह्मंड को सो फूटिवो ।

अर्जुन की शीघ्रता को कौन पै बखान बनै,
एक साथ दूर पात शत्रु आयु तूटिवो ।

पांच सत बानन को छिन मैं न जान्यो जात,
तौन तैं निकारिवो संधान एंचि छूटिवो ॥ ६५ ॥

आरे दिशाओमां आर आर गाठना विस्तारमां जेना
रथनी ध्वज पर वानरराज (हुनुमान)ना चिन्हने लीधे रथतुं
आकाश मंडलमां जेडापुं देभातुं हुतुं, जेवो जेना ध्वजदंड
हुतो, अने जेना रथनो वेग अण्डित हुतो, जेना प्रचंड
अवाज (धमधमाट) अक्षांडना कूटवा जेवो संलग्नातो हुतो,
ते अर्जुननी लाघवतानुं केनाथी वर्णन थई शके? तेने छेथी
जेवानी साथे ज शत्रुओमां आयुष्यतुं तूटपुं थतुं हुतुं, वजी
तेतुं पांच सो आणेतुं साथामांथी काढपुं, धनुष्यथी संधाणु
करपुं, धनुष्यतुं जेथपुं अने आणेतुं छूटपुं, क्षण वारमां ज
थतुं हुतुं तेनी केधने अणर पडती नडोती.

शुचा हास्य करुण औ रौद्र वीर है विभत्स,
भयानक अद्भुत औ शान्त लौं बिख्यात है ।

रती हाँसी शोक कोप उत्सव गिलान भीति,
विस्मय निर्वेद थाई कारन कहात है ।

सुरी रिषि शत्रु-त्रि मैं राजा सूर सकुनी मैं,
कायर दिखैये युधिष्ठिर मैं सुहात है ।

दोनों अखे भाथन तैं अर्जुन के हाथन तैं,
कादे प्रथिनाथन तैं नौ रस दिखात हैं ॥ ६६ ॥

શૃંગાર^૧ ૧ હાસ્ય ૨ કંઠુ ૩ રૌદ્ર ૪ વીર ૫ બીભત્સ ૬
ભયાનક ૭ અદ્ભુત ૮ શાંત ૯ એ નવ રસ પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રીતિ ૧ હાંસી ૨ શોક ૩ ક્રોધ ૪ ઉત્સાહ ૫ ગ્લાનિ ૬
ભય ૭ વિસ્મય ૮ નિવેદ ૯ એ નવ; નવે રસના સ્થાયીભાવ છે.

અપ્સરાઓમાં ૧ ઋષિઓમાં ૨ શત્રુઓની સ્ત્રીઓમાં ૩
રાજાઓમાં ૪ શૂરાઓમાં ૫ શત્રુનીમાં ૬ કાયરોમાં ૭ જ્ઞેવા-
વાળાઓમાં ૮ અને યુધિષ્ઠિરમાં ૯ એ નવે સ્થાયી ભાવ
અનુક્રમે શોભે છે.

અનુનતાં બેઉ અક્ષય ભાથાંથી અને તેના બેઉ હાથેથી-
રાજાઓ કપાઈ જવાથી ઉપર કહેલા નવે રસ દેખાય છે.
(આમાં યથાસંખ્યા (ક્રમ) અલંકાર છે.)

उतै वे निकारै वरमाल पुष्प संपुट तैं,
उतै अखै तून तैं निकारत ही वान के ।
उतै देववधू माल ग्रंथि को सँधान करैं,
गांजिव की मुरवी पै होत ही सँधान के ।
इतै जापै कोप की कटाक्ष भरे नैन परैं,
उतै भरे काम की कटाक्ष प्रेम पान तैं ।
मारिवे कौं बरिवे कौं दोनों एक साथ चलै,
इतै पाथ हाथ उतै हाथ अछरान के ॥ ६७ ॥

(૧) યુદ્ધમાં ક્રામ આવેલા શૂરાઓને વરવાની અપ્સરાઓમાં પ્રીતિ-
હોવાથી શૃંગારરસ ૧, સંસારીઓની મિથ્યા અહંતા મમતા માટે આત્મજ્ઞાની
ઋષિઓમાં હાંસી ઉત્પન્ન થવાથી હાસ્યરસ ૨, વૈધવ્યને લીધે શત્રુઓની
સ્ત્રીઓમાં શોક ઉત્પન્ન થવાથી કંઠુરસ ૩, રાજાઓમાં પરસ્પર ક્રોધ થવાથી
રૌદ્રરસ ૪, શૂરાઓમાં યુદ્ધનો ઉત્સાહ થવાથી વીરરસ ૫, શત્રુનીનો સ્ત્રીના
જ્ઞેવા સ્વભાવ હોવાથી કપાયેલી લોથો જોઈને તેને ગ્લાનિ થવાથી બીભત્સરસ
૬, જયદ્રથ જ્ઞેવા રણમાંથી નાસી જનારા કાયરોમાં ભય થવાથી ભયાનક રસ-
૭, જ્ઞેવાવાળાઓને આશ્ચર્ય થવાથી અદ્ભુત રસ ૮, ધર્મપરાયણ ધર્મરાજામાં
મુખ્યત્વે વૈરાગ્યભાવ રહેવાથી શાન્તરસ ૯, એ પ્રમાણે નવ સ્થાયીભાવ
સંહિત નવે રસનાં પાત્ર જાણી લો.

અહીં અર્જુનના અક્ષય ભાથામાંથી બાણ કાઢવાની સાથે જ; ત્યાં (સ્વર્ગમાં) અપ્સરાઓ ફૂલના ડબામાંથી વરમાળા કાઢે છે. અહીં ગાંડીવ ધનુષ્યની દોરી પર બાણનું સંધાન થતાંની સાથે જ; ત્યાં અપ્સરાઓ વરમાળાની ગાંઠનું સંધાણ કરે છે. અહીં જે શત્રુ પર અર્જુનનાં કોપ કટાક્ષ ભરેલાં નેત્રો પડે છે, તે પર ત્યાં અપ્સરાઓ પ્રેમપાનવાળાં કામનાં કટાક્ષ ભરે છે. અહીં અર્જુનના હાથ અને ત્યાં અપ્સરાઓના હાથ શત્રુઓને મારવા માટે અને શૂરાઓ રૂપી ઇચ્છિત વરોને વરવા માટે ખેડે હેતુ રૂપ થઈને એક સાથે જ આલ્યા.

(આમાં સહોદિત મૂલક અક્રમાંતિશયોક્તિ અલંકાર છે.)

जाहि पै सँधान बान गांजिव त अर्जुन को,
ताहि पै अच्छर चख चंचल चलात हैं ।

रूप रंग भूषन जे बसन निहारत ही,
छिन ही मैं और ही के और से दिखात हैं ।

मेरो ही बर्यो है कैधो और को बर्यो है ऐसो,
असु बिन शस्त्र ही मैं विस्मय विख्यात है ।

याही ख्याल बीच है विहाल सुरवाल डारैं,
स्वेत फूलमाल लाल लाल भई जात हैं ॥ ૬૮ ॥

અર્જુનનું જે શત્રુ પર ગાંડીવ ધનુષ્યથી બાણ સંધાણ થાય છે; તે પર અપ્સરાઓ પોતાનાં ચપળ નેત્રો ચલાવે છે, વળી તે શૂરાઓનાં રૂપ રંગ અને વસ્ત્રાભૂષણો જોતાંજ ક્ષણવારમાં ઓરનાં ઓર જેવાં (સ્થિતિપલટા જેવાં) દેખાય છે, તેથી અપ્સરાઓ શંકિત થઈને સ્વગત કહે છે કે આ વર મારો વરેલો? છે કે બીજાનો વરેલો છે? એમ અસ્ત્ર શસ્ત્ર વિનાના

(૧) वराप्सरस्सहस्राणि शस्त्रमायो धने हतम् ।

त्वरमाणाः प्रधावन्ति मम भर्ता भवेदिति ॥

(શુકળ, અં, ૪ શ્લોક ૩૧૨)

હજારો ઉત્તમ અપ્સરાઓ રણભૂમિ ઉપર મરણ પામેલા યોદ્ધા પ્રત્યે “ આ મારો ભરતાર થાઓ ” એમ ધારતી ઉતાવળી ઉતાવળી દોડી આવે છે.

શૂરાઓમાં અપ્સરાઓને પ્રત્યક્ષ આશ્રય થાય છે, એ ખ્યાલમાં એકાદ અનેલી અપ્સરાઓ જે જે સફેદ ફૂલ માળાઓ શૂરાઓ પર નાંખે છે તે તે તમામ લાલ લાલ થઈ જાય છે. (આમાં તદ્દશુણ્ણાલંકાર છે.)

ગંગા ગતિ ગાંજિવ વિરાજિત સહિત ઘોષ,
રવિ તનયા કે રૂપ રસ્તુ ધાર પૈની હૈ ।

સરસ્વતી રૂપ જાકી પનચ ઉદાર સોહૈ,
લોક-લોક વીચ અદભૂત જશ લૈની હૈ ।

નારાયન ઢિગ તૈં ચલી હૈ કુરુચેત વીચ,
મહા શૂરવીરન કૌં જોત મૈં મિલૈની હૈ ।

હૈ તો ગતિ ઉર્ધ્વ દૈની ચતુર્વર્ગ ઐની પર,
હોય ન ત્રિવૈની સુરલોક કી નિસૈની હૈ ॥ ૬૯ ॥

અર્બુનના ગાંડીવ ધનુષ્યની ચાલ ધ્વનિયુક્ત ગંગા સ્વરૂપ શોભે છે, આણુની તીખી ધાર યમુના સ્વરૂપ છે, જેની ઉમદા પણચ (ધનુષ્યની દોરી) સરસ્વતી સ્વરૂપ શોભે છે, તે આ લોક તથા પરલોકમાં અદ્ભુત યશ લેવાવાળી છે, તે ત્રિવેણી નારાયણ (શ્રીકૃષ્ણ) પાસેથી કુરુક્ષેત્રમાં ચાલી છે, કે જે મહા-શૂરવીરોને બ્રહ્મજ્યોતિમાં મેળવવાવાળી છે, ત્રિવેણી તો ચારે વણુ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર)ની પંક્તિને ઉર્ધ્વગતિ (મોક્ષ) આપવાવાળી છે, એટલે આ ત્રિવેણી નથી કિંતુ શૂરાઓની સુરલોક (સ્વર્ગ)ની નીસરણી છે. (આમાં અપહ્નુતિ મિશ્રિત સાવયવ રૂપકાલંકાર છે.)

કૌન સમૈ તૌન તૈં નિકારૈં દ્રૌન સૈન્ય કહૈ,
કરત સંધાન છોરિ ઔર કૌં ગહત હૈ ।

દોય દોય કોસ આગે પીછે બાચે દસૌં દિશા,
દસ દસ કુંજર કે પિંજર દહત હૈ ।

जाके ताके जत्र तत्र जहाँ तहाँ जवै तवै,
एक आन लगै फेरि ज्ञान न रहत है ।
अर्जुन के वान को प्रमान देखि शत्रुन के,
प्रान को प्रयान निज पानन चहत है ॥ ७० ॥

अर्जुनना हाथनी अपणताने लेधने द्रोणना सैन्यवाणा
कुडे छे के आ अर्जुन कर्ध वभते लाथाभांथी कढीने संधाणु
करीने तथा इंधीने भीम भाणुने अडणु करे छे, के ने भाणु
ये ये गाड सुधी आगण पाछण दशे दिशाओमां वहां नय
छे ने दश दश कुंजरे (हाथीओ)नां पिंजरेने भाणे छे. नेने
तेने, न्यां त्यां, न्यारे ल्यारे, इकत ओकज भाणु आवीने पागे.
ते पछी तन मननुं ज्ञान रडेतुं नथी, ओवी रीते अर्जुनना
भाणुनुं प्रमाण लेधने शत्रुओना प्राणुनुं प्रयाणु शत्रुओ पोतानी.
मेणे न छे छे.

पद्धरी छंद

करि प्रथम द्रौन तैं जुद्ध वीर, जय लच्छन पुनि चलयौ धीर ।
दंतिन की सेना सब विदारि, जवनाधीपति अंवष्ट मारि ॥७१॥
अवंतीपती व्यंदानुव्यंद, कीनो दो पुत्रन युत निकंद ।

वीर अर्जुन ओथा द्विसना युद्धमां प्रथम द्रोणाचार्य
साथे युद्ध करीने तेओने नयनुं लक्षणु आपीने पछी ते रणधीर
आगण आद्यो, त्यां हाथीओनी तमाम सेनाने संहारीने तेओ
यवनाधिपति (भैष्मोना राज) अणएने भार्यो, अने विंद तथा
अनुविंद ओ ये पुत्रो सडित डबनेणुना राजनो नाश कर्यो.
नदिसूत भूय हरि कियो खंड, निज अखहि तैं पायो सु दंड ॥७२॥
मूर्छा हरि अर्जुन की मिटाय, हति शत्रु सैन्य परवेस पाय ।
केउ रथी और हय गजारोह, कीने विनाश अर्जुन सकोह ॥७३॥

पछी वशुथी उत्पन्न थयेल नदिपुत्र (श्रुतायुध^१) राजने

(१) पशुशातहीने वशुना संयोगथी "श्रुतायुध" नामनो पुत्र थयो
हतो, पोतानो पुत्र अमर यवा भाटे पशुशःओ वशु पासे वर भाग्यो ओटले

શ્રીકૃષ્ણે નાશ કર્યો; જે પોતાના અસ્ત્ર વડે જ દેહાન્ત દંડ પામ્યો, ત્યાર બાદ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનની યુદ્ધમૂર્છાનું નિવારણ કર્યું.^૧ એટલે તેણે શત્રુના સન્યમાં જઈને કેટલાયે રથી, ઘોડેસવારો તથા હાથી પર બેઠેલા રાજાઓનો કાપ સહિત વિનાશ કર્યો.

વહ સમય કૃષ્ણ નર તૈં ઉચારિ, વહુ શ્રમિત તૃષાતુર હય વિચારિ ।
તતકાલ અસ્ત્ર તૈં રચહુ તાલ, સાજહુ હ્રુસય પુનિ અશ્વશાલ ॥૭૪॥

તે વખતે રથના ઘોડાઓને બહુજ થાકી ગયેલા અને તૃષાતુર બાણીને શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું કે હે અર્જુન ! તું તારા શસ્ત્ર બળથી તરતજ એક સરોવર ઉત્પન્ન કર, અને બાણયુક્ત અશ્વશાળા બનાવ.

નિરસલ્ય કરૌં અશ્વન પિવાય, કરિ અમય યુદ્ધતૂં સથિર કાય ।
જ્યૌં કલૌં કૃષ્ણ ત્યૌં કિયો પાથ, સરવર હયશાલા એક સાથ ॥ ૭૫ ॥
હય પાથ કિયો હરિ ગ્રહ પ્રવેશ, સો રહ્યો પયાદો વિજય શેષ ।

કે જેથી હું ઘોડાઓને પાણી પાઈને તેઓને નિર્ભય (શરીરમાં લાગી રહેલાં બાણોથી મુક્ત) કરું, પછી તું સ્થિરપણે નિર્ભય યુદ્ધ કર, શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું તેમ અર્જુને સરોવર અને અશ્વશાળા બેઉ એક સાથે ઉત્પન્ન કર્યાં, પછી ઘોડાઓને જળપાન કરાવી શ્રીકૃષ્ણે અશ્વશાળામાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે અર્જુન એકલો પગપાળો રહ્યો.

વશ્ણે કહ્યું કે મનુષ્ય અમર ન થાય, પરંતુ તેને શત્રુ હતવા માટે હું આ ગદા આપું છું તે વિના શસ્ત્રના યુદ્ધ નહિ કરતા યોદ્ધા પર નાંખશે તો તે પાછી ફરીને તેનું જ મૃત્યુ કરશે. બાકી બીજી ટાઈ પણ રીતે તે મરશે નહિ.

(૧) કાંબોજ રાજાના પુત્ર સુદક્ષિણે અર્જુન પર એક ધોર શક્તિ (સાંગ) ફેંકી હતી તેથી અર્જુનને મૂર્છા થઈ હતી. (બેઉ હકીકત માટે ભુગ્નો કોણપર્વ, અધ્યાય, ૯૨)

દોહા

વિધિ રથ હરિ સારથિ વિગર, પાર્થ ભૂમિગત પેલિ ।

સમંગે અરિ પાનૂલ વિનુ, દીપ સલભ ગન દેલિ ॥ ૭૬ ॥

તે વખતે બ્રહ્માએ અર્પણ કરેલ રથ અને (શ્રીકૃષ્ણ) સારથિ વિનાના અર્જુનને પૃથ્વી પર ભેલો રહેલો ભેઈને, ક્ષાનસ વિનાનો (કાચ વિનાનો) દીવો ભેઈને જેમ તેની ઉપર પતંગિયાં ઉપડી પડે તેમ અર્જુન પર શત્રુઓ ઉપડી પડ્યા.

વિન રથ અર્જુન ઘહુરથી, રોકિ લિયે જુત હોમ ।

અગનિત ગુન ગન નરન કે, જ્યોં રોધત ઇક હોમ ॥ ૭૭ ॥

જેમ મનુષ્યના અગણિત ગુણસમૂહને એકલો લોભ રોકીને રાખે (પ્રકાશમાં ન આવવા દે) તેમ રથ વિનાના એકલા અર્જુનને અનેક રથીઓને ક્ષોભ પમાડીને રોકી રાખ્યા.

કવિત્ત

મૂરખ કે વૈન મૈં ન કુલટા કે નૈન મૈં ન,

મીન ગતિ લૈન મૈં ન ચપલાઈં ऐसी है ।

તારસ કે ગૌન મૈં ન ત્યૌં હી પુંજ પૌન મૈં ન,

વિદ્યુત કે હૌન મૈં ન કૌન જાને કેસી है ।

સવ્ય અપસવ્ય હૂં કી ફુરતી ન જાની જાય,

કિરીટી કે હાથન મૈં જૈસી હોય તૈસી है ।

જિતૈ જિતૈ જેતિ જેતિ શત્રુ સૈન્ય જુરૈ જબૈ,

તિતૈ તિતૈ તેતિ તેતિ શીઘ્રતા અનૈસી है ॥ ૭૮ ॥

અર્જુનના ડાબા અને જમણા હાથની જેવી સ્ફૂર્તિ (અપળતા) છે તેવી કોઈથી પણ કળી શકાતી નથી, કેમકે એવી અપળતા મૂર્ખના વેણમાં, કુલટા સ્ત્રીના નેત્રોમાં કે માછલીની ચાલ પકડી લેવામાં પણ નથી તેમજ તાર્ક્ય (ગરૂડ)ના ચાલવામાં, પવનના બુદ્ધિમાં અને વીજળીના પ્રગટ થવામાં પણ નથી, કોણ બાણો એ બેઉ હાથની અપળતા તે કેવી છે ? બ્યારે બ્યારે બ્યાં બ્યાં

જેટલી જેટલી શત્રુની સેના જોડાય છે ત્યારે ત્યારે ત્યાં ત્યાં
તેટલી તેટલી અર્જુનના ખેડ હાથની ચપળતા કોઈ જુદા જ
જેવી અથવા અનુપમ છે.

દોહા

શ્રેષ્ઠ ગ્રહી કો અતિથિ જ્યો, વિમુક્ષ ન કવહૂ જાય ।

ત્યોં અર્જુન તૈં મિરિ સમર, વિન છત કોડ ન લલાય ॥ ૭૯ ॥

જેમ ઉત્તમ ગૃહસ્થાશ્રમીને ત્યાં આવેલો અતિથિ (વ્યતીત
વેળાએ આવનાર મહેમાન) કદી પણ વિમુખ (નિરાશ) જતો
નથી, તેમ અર્જુનથી યુદ્ધમાં જોડાઈને કોઈ પણ શત્રુ ઘાયલ
થયા વિનાનો દેખાતો નથી.

કવિત્ત

ઘૈકૈ પ્રતિકૂલ જાને સ્વાંહૂવન જારિ દીનો,

સાનુકૂલ ઘૈકૈ શત્રુ ઇન્દ્ર કે કિયે નિપાત ।

મોજન કી વેર ઔર પુત્ર ત્રિયા સ્પરસ કૌં,

સવૈકો દક્ષન કર વઢત લલાવૈ તાત ।

આહવ મૈં અર્જુન કે ઝમૈ વાહુ એક સે હૈં,

લલૈ તાકૌં ગાંજિવ અલાત-ચક્ર સો લલાત ।

વામ આગે દક્ષન ત્યોં દક્ષન કે આગે વામ,

વામન મૂ માપિવે કે પૈંહ સો વઢત જાત ॥ ૮૦ ॥

જે અર્જુને વિરુદ્ધ થઈને (ઈન્દ્રથી સુરક્ષિત થયેલ) ખાંડ-
વવનને ખાળી નાખ્યું,^૧ અને તરફેણમાં થઈને ઈન્દ્રના શત્રુઓ
(સમુદ્રમાં વસનારાઓ)નો નાશ કર્યો,^૨ સંજય કહે છે કે ધૃતરાષ્ટ્ર !
ભોજન સમયે અને સ્ત્રી તથા પુત્રનો સ્પર્શ કરવામાં સહુનો
જમણો હાથ આગળ વધતો દેખાય છે, પરંતુ રણસંઘામમાં

(૧) ખાંડવવનને ખાળી નાંખવાનું વર્ણન પાછળ આદિપર્વ, ચતુર્થ
મયૂખ, છંદાંક ૧૫૯ થી જુઓ.

(૨) એ વર્ણન વનપર્વ, ષષ્ઠ મયૂખ, છંદાંક ૩૧માં જુઓ.

અર્જુનના બેઉ હાથ એક સરખા છે, તેથી ગાંડીવ ધનુષ્યની વૃત્તિને જે બુદ્ધિ તેને અલાતચક્ર (સળગતા લાકડાના કકડાને બાળકો કુંડાળાની પેઠે ફેરવે છે તે)ના જેવી જણાય છે, વળી અર્જુનનો ડાબા હાથની આગળ જમણો હાથ અને જમણા હાથની આગળ ડાબો હાથ; બીજીરાત્રીની પાસે યાચવા આવેલા વામન-લગવાનના પૃથ્વી માપવાના પગના ડગલાની પેઠે વધે જાય છે.

પાર્યંત પ્રહાર પરલોક પૃથ્વીનાથન કો,
 પેલિ દુર્યોધન પછિતાત પાનિ પીસ ત્યો ।
 દુસહ દુરાપ દોર્ધ કપિ ધ્વજદંડ દેલિ,
 દુસાસન આદિ દુતિહીન મયે દીસે ત્યો ।
 સોદત હૈ શસ્ત્ર સોં સરાહત સરવ વીર,
 વાહત કિરીટી વાળ દશ હૂ દિશી સે ત્યો ।
 વર કે વરીપે રૂપ સરસ શશી સે રૂતૈ,
 કોદંડ કસીસે રૂતૈ અચ્છર અસીસે ત્યો ॥ ૮૧ ॥

અર્જુનના બાણપ્રહારથી રાત્રીઓ પરલોક (સ્વર્ગ)વાસી થાય છે, તે જોઈને દુર્યોધન પસ્તાઈને હાથ ધસે છે, તેમજ દુઃસહ તથા ઘોર એવો કપિના ચિન્હયુક્ત અર્જુનના રથનો વિશાળ ધ્વજદંડ જોઈને દુઃશાસન વિગેરે ચોદ્ધાઓ તેજહીન થયેલા દેખાય છે, તેમજ શસ્ત્ર વડે શોભાયમાન થયેલો અર્જુન દશે દિશાઓ બાણો ફેંકે છે, તે જોઈને તમામ શૂરવીરો તેનાં વખાણ કરે છે, અહીં વરોનાં (રણશૂરા વીરોનાં) રૂપ; સુંદર ચંદ્રમા જેવાં વરસે છે, અને અર્જુન ન્યારે ધનુષ્યને કસકસાવે છે ત્યારે તે વરોને પરવા માટે ઉતાવળી થયેલી અપ્સરાઓ આશીર્વાદ ઉચ્ચારે છે.

સવૈયા

સિંધુ નરેશ કે સારિવે કાજ, લયો પન વાસવો સઘ ગયો જલ ।
જાકે પ્રવેશ કે પીછે દ્વિજેશ ને, સારિ બિદારિકૈ ટારિ દિયે સ્કલ ।
વૃદ્ધ હૈ ઉમ્મર શુદ્ધ પરાક્રમ, તાહિકે જુદ્ધ મૈં નાહિ કહૂ છલ ।
પૌન મૃગેન્દ્ર કે હોત ગજેન્દ્ર ત્યૌં, દ્રૌન કે પૌન તૈં પાંડવ કો દલ ॥૮૨॥

સિંધુનરેશ (જયદ્રથ)ને મારવા માટે અર્જુન પ્રતિજ્ઞા લઈને
યુદ્ધમાં આવ્યો; તેના યુદ્ધમાં પ્રવેશ કરવા પછી દ્રોણાચાર્યે
મારીકૂટીને શત્રુઓનો નાશ કર્યો, જેની ઉમ્મર તો વૃદ્ધ છે પણ
પરાક્રમ સતેજ છે, અને જેના યુદ્ધમાં જરા પણ કપટ નથી,
સિંહની ગંધના વાયુથી જેમ હાથી વ્યાકુળ થાય તેમ દ્રોણના
સ્વેદનો પવન આવવાથી પાંડવોનું સૈન્ય વ્યાકુળ થયું.

इति एकादश मयूख ।

द्वादश मयूख द्रोणपर्व (उत्तरार्द्ध)

युधिष्ठिर उवाच
कवित्त

तेरे काज बन ही मैं कहतो किरौटी मोसों,
सात्यकी के जोर ही तैं शत्रुन कौं मारिहौं ।

कृष्ण बलदेव जोपै होहिं न सहाय तो हू,
एक शयनेय ही तैं सबै काज सारिहौं ।

सोई काज आज कोस द्वादश लौं द्रौनव्यूह,
तो विन तरैया को है ताहितैं पुकारि हौं ।

देवदत्त गांजिव को घोष ना सुनौहौं तेरे,
गुरु बिना पृथा कौं मैं का मुख दिखायिहौं ॥ १ ॥

अर्जुन मध्य युद्धभूमिमां होछ तेना शंभनो ध्वनि न
संलग्नावाथी युधिष्ठिर सात्यकि प्रत्ये कडे छे के छे सात्यकि !
अमे ब्यारे वनमां निवास करता छता त्यारे तारा भाटे
(तारा भगने भाटे) भने अर्जुन कहेतो के सात्यकिना
भण वडे हुं शत्रुओने मारीश, वणी जे श्रीकृष्ण अने भणलद्र
सहाय नहि थाय तो पणु ओके शैनेय ? (सात्यकि) थी न
हुं सर्व कार्य सारीश, आजे ओ काम आवी पडयुं छे; केमके
भार गाढ सुधीनो द्रोणुनो व्यूह तारा विना कोषु तरनार छे ?
तेथी न कहुं छुं के देवदत्त (शंभ) अने गांडीव (धनुष्य) नो
शण्ड हुं संलग्नतो नथी ओटवे तारा गुरु (अर्जुन)
विना पृथा (कुंता) ने हुं शुं भुभ देभाडीश ?

---

(१) सात्यकि शिनी राजनो पुत्र होवाथी शैनेय कहेवाय छे.

દોહા

જવન સૈન્ય દશ સહસ્ર ગજ, અર્જુન લાયો જીતિ ।

તેડ જુધ કૌં સનમુખ સ્વરે, લલ્લહુ કાલ વિપરીતિ ॥ ૨ ॥

વળી હે સાત્યકિ ! કાળની વિપરીત અતિ બુઝો ! જે
યવનોની સેનાના દશ હજાર હાથી અર્જુન જીતી લાવ્યો હતો.
તેઓ (યવનો) યુદ્ધ માટે સામે ઊભા છે.

इनहि द्रोन जुत लोपिकै, करन सैन्य कौं घाय ।

दुस्त्यासन जलसंध हनि, मिलहु विजय तैं जाय ॥ ३ ॥

એઓ (યવનો)ને દ્રોણયુક્ત લોપીને કૃષ્ણની સેનાને
ઘાયલ કરીને દુઃશાસન તથા જલસંધને મારીને હે સાત્યકિ !
તું અર્જુનથી મળી જા.

પ્રતિ વચન

કવિત્ત

व्यूह के उलंघिने को शोच मोकौं नैंक नाहिँ,

आपको है सोच मैं भरोसे छोरीं कौन के ।

हमैं याहि काज दोउ कृष्ण यहां राखि गये,

जीवित ग्रहन तेरो सुन्यो नेम द्रौन के ।

जुधिष्ठिर कहै मैं का क्षत्रि नाहिँ ? भीमादिक,

मेरे हैं सहाय क्यों न जाहु ? उत गौन के ।

एती सुनि मौन व्है दिवाय दान विप्रन कौं,

व्यूह द्रौन के पै चलयो रथी बेग पौन के ॥ ४ ॥

તે સાંભળીને સાત્યકિએ કહ્યું કે હે મહારાજ ! વ્યૂહ
ઝાળંગવાની મને જરા પણ ચિંતા નથી કિંતુ મને આપની
ચિંતા છે કે હું આપને કોને ભરોસે તબું ? કેમકે આપને
જીવતા પકડી લેવાની દ્રોણની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને જેઓ જોડ
કૃષ્ણ (શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન) મને એટલા માટે જ અહીં રખી
ગયા છે, તે સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે શું હું ક્ષત્રિય નથી ?

વળી ભીમસેન વિગેરે મારા સહાયકારક છે, તેમ બાણીને તું ત્યાં કેમ જતો નથી ? અર્થાત્ બા, એટલું સાંભળીને સાત્યકિ મૌન થઈને બ્રાહ્મણોને દાન અપાવીને દ્રોણના વ્યૂહ પર રથી થઈને પવન વેગે આલ્યો.

દોહા

સકટ વ્યૂહ ધુર દ્રૌન તૈ, પ્રથમ હિ મયો મિલાપ ॥

દ્રૌન કહત દુર્ધર્ષ સૌં, લલિ શૈનેય પ્રતાપ ॥ ૫ ॥

સાત્યકિ શકટવ્યૂહની (ગાડાના આકારની), ધૂંસરી પર આવ્યો; ત્યાં પ્રથમ તેને દ્રોણથી મિલાપ થયો, ત્યારે પ્રગળ એવા શૈનેય (સાત્યકિ) નો પ્રતાપ જોઈને તેના પ્રત્યે દ્રોણ કહે છે.

દ્રોણ ઉવાચ

જા મગ વ્હૈ તવ ગુરુ કલ્યો, રે સાત્વત મદઅંધ ।

ત્યૌં અપસવ્ય વ્હૈ નિકરિ તૂં, કૈ તુહિ તૂટહિ કંધ ॥ ૬ ॥

હે મદાંધ ! સાત્યકિ જે રસ્તે થઈને તારો ગુરુ (અર્જુન) નીકળ્યો છે તે જમણે રસ્તે થઈને તું નીકળ; નહિ તો તારું કાંધ ભાગી જશે.

સાત્યકિ ઉવાચ

જા મગ આચારજ કલૈ, કલત ન શિપ કૌં શોચ ।

તિન્હકૌં જો દૂષિત કલૈ, તિનકી બુધિ મૈહિ પોચ ॥ ૭ ॥

તે સાંભળીને સાત્યકિ એ કહ્યું કે જે રસ્તે થઈને આચાર્ય (ગુરુ) નીકળે તે રસ્તે થઈને નીકળતાં શિષ્યને કાંઈ પણ ચિંતા ન થાય પરંતુ તે (ગુરુ) ને જે દૂષિત (કાયર) કહે તેની બુદ્ધિમાં કાયરતા ગણાય.

સંજય ઉવાચ

આહો ફિર ફિર હટિ ગયો, ત્રીન વેર દ્વિજ દ્રૌન ।

ત્રિન સાત્વત જુધ કુશલ તૈ, કહિ જય પાવત કૌન ॥ ૮ ॥

સંજય કહે છે કે હે ધતરાત્ર ! જેની આંહા ફરી ફરીને દ્રોણાચાર્ય ત્રણ વાર પાછા હઠ્યા તે યુદ્ધકુશળ સાત્યકિથી કહેા કેણુ જય પામે ?

મારિ સારથી દ્રૌન કો, કૃતવર્મા કૌં જીતિ ।

સમજાઈ દુસ્યાસનહિ, કપટચૂત કી રીતિ ॥ ૯ ॥

ત્યાર પછી સાત્યકિએ દ્રોણના સારથિને મારીને તથા કૃતવર્માને છતીને હુઃશાસનને કપટ રૂપી બુગારની રીત સમજાવી અર્થાત લવિષ્યમાં એવું અપકૃત્ય ન કરવા માટે બાણપ્રહારની ભારે શિક્ષા કરી.

સાત્યકિ વાનન તૈં ત્રિકલ, રત ત્યાગ્યો જુવરાજ ।

દુસ્યાસન ચિત્ત ચકિત સો, ગયો દ્રૌન પૈ માજ ॥ ૧૦ ॥

તે વળતે સાત્યકિના બાણોથી વ્યાકુળ થઈને યુવરાજ હુઃશાસન યુદ્ધ તણને ભ્રમિતચિત્ત જેવો થઈને દ્રોણ પાસે નાસી ગયો.

દ્રોણ ઉવાચ

સવૈયા

શીવ કે મૂષળ મૂમિ પરે કટિ, સાત્યકિ વીર કે વાન કે મારે ।

દ્રૌન કહૈ હૈંસિકૈ કુરુરાજ જુ, આયે મલે કરિ મુંડ ઉવારે ।

બીજ કો વોવત પૂત દુસાસન, જાન્યો નહીં ફલ લાગિહૈં સ્વારે ।

જો પ્રિય હોય સો જાહર કીજિયે, પાષ મૈંગાવૈં કિ ચૂનરિ પ્યારે ॥૧૧॥

યુદ્ધવીર સાત્યકિના બાણના પ્રહારથી હુઃશાસનના માથાને યુકૃટ કપાઈને ભૂમિપર પડ્યો રહ્યો અને તેને નાસતો આવતો જોઈને દ્રોણે હસીને કહ્યું કે હે કુરુરાજ ! તું ઉઘાડે માથે લલો આંવ્યો ? હે પુત્ર હુઃશાસન ! બીજને વાવતાં તેં ન બહુયું કે આનાં ફળ કડવાં લાગશે ? પણ હવે તું ઉઘાડે માથે આંવ્યો છે તેથી તને જે પ્રિય વસ્તુ હોય તે બહાર કર કે તારા માટે હે વહાલા ! પાઘડી મંગાવું કે ચૂંદડી મંગાવું ?

દ્રૌન કહે મૃકુટી કરિ વંક, મયે સુત કાયર સંગલ ગાવૈ ।
 રાજસભા બિચ નાહરરૂપ રુ કામ પરે પર શ્યાલ કહાવૈ ।
 ક્યોં તુમ સે નૃપ પૂત દુસ્યાસન, ગાલ વજાવકૈ વીરતા પાવૈ ।
 સાત્યકિ તૈં વચૈ જન્મ મયો નયો સૂપ વજા કિ થાલ વજાવૈ ॥૧૨૪॥

વળી દ્રોણ વાંકી ભૂકૂટિ કરીને કહે છે કે હે પુત્ર ! તું
 કાયર થઈને કુશળપણે આબ્યાનું ગાણું ગાય છે, વળી રાજ-
 સભામાં વાઘ રૂપ થઈને અને કામ પડે ત્યારે શિયાળ કહેવાય
 છે, હે દુઃશાસન ! તારા જેવા રાજકુમારો શા માટે થતા હશે
 કે જેઓ ગાલ કુલાવીને (મિથ્યા બકવાદ કરીને) વીરતા પામે
 છે ? તું સાત્યકિથી બચ્યો છે તેથી તારો નવો જન્મ થયો છે
 એટલે તેની વધાઈમાં હવે હું સૂપડું વગાડું કે થાળી વગાડું ?

કવિત ઘનાક્ષરી

કરૈ ના સંધાન શર કોપ જુત બાની દુજ,
 કહત દુસાસન સૌં ભાગ્યો લલિત બારબાર ।
 સાત્યકી કે બાનન તૈં ત્રાસત હો મેરે પૂત,
 કિરીટી કે બાનન સહોમે કૈસે પ્રલૈકાર ।
 વરજત રચ્યો છૂત કાન ન પિતા કી કીન્હી,
 દ્રૌપદી કો લેચ્યો ચીર સંધિ ક્યોં ન લીન્હી ધાર ।
 જાનન ક્યોં ચેલે હૈં અજાનન લૌં પાસન કે,
 બાનન કે જુથ્ય વઢૈહૈં પ્રાનન કે લૈનહાર ॥ ૧૩ ॥

સાત્યકિથી દુઃશાસન ભાગ્યો તે જોઈને દ્રોણાચાર્ય પોતાના
 ધનુષ્ય પર બાણતું સંધાણુ ન કરતાં વારંવાર ક્રોધ સહિત વાણી
 કહે છે કે હે મારા દીકરા ! સાત્યકિનાં બાણોથી ભય પામે
 છો તો પછી અર્જુનનાં પ્રલયકારી બાણો શી રીતે સહન કરશો ?
 પિતાની વાત શ્રવણગત ન કરી, અને નાં કહેવા છતાં બુગારની
 બાણ રચી, વળી દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર ખેંચ્યાં; એટલા અપરાધો ઉપર
 પણ પાંડવોની ઈચ્છા પ્રમાણે સુલેહ કેમ ન ધારણ કરી ? તમે

ખાણુતા હતા છતાં અખાણ્યાની પેઠે પાસાઓના દાવ કેમ ખેલ્યા ?
માટે હવે તો ખાણુના સમૂહો જ તમારા ખાણુના લેવાવાળા થશે...

પુનર્યથા

ટેઢી મોંઢ દ્રૌન દુસાસન કોં નિકટ દેખિ,
બોલે હૈં પ્રગટ વાક્ય કુશલ જુત આયે ધાય ।
સ્વાતિર સુયોધન કી સાત્યકી કોં દીની જય,
પૂર્વ તજિ રાજ-સાજ બન કે ન કીને જાય ।
કુરુ દલ બીચ નરસિંઘ આપ બીર વજો,
ધિક હૈં હજાર જાકોં અરિ તૈં વિમુક્ષ કાય ।
બોય બીજ હાથન ત્યોં પાય જુવરાજ પદ,
સ્વાય ઘાય પીઠ દીઠ લાજ હૂ ન આઈ હાય ॥ ૧૪ ॥

દુઃશાસનને પોતાની પાસે આવેલો જોઈને વાંકી ભૂકુટિ
કરીને દ્રોણાચાર્ય પ્રત્યક્ષ વચન બોલ્યો કે હે દુઃશાસન ! તું
કુશળપણે અહીં દોડી આવ્યો તે તેં દુર્યોધનના ભલાની ખાતર :
સાત્યકિને જશ આપીને તારો પૂર્વ રાજસાજ તણને વનને
સાજ સણને તું વનમાં ન ગયો ? વળી કૌરવી સેનામાં તમે નર-
શાર્દૂલ વીર કહેવાઓ છો તે શત્રુથી અવળે અંગે થઈને ભાગ્યા-
તેથી તમને હજાર વાર ધિક્કાર છે, તેમ તું તારા હાથે જ
ખીજ વાવીને યુવરાજ પદ પામીને યુદ્ધમાં ઘાવ ખાઈને પીઠ-
અતાવીને આવ્યો તેની હાય ! તને લાજ ન આવી ?

અર્જુન પ્રતિ કૃષ્ણોવાચ

દ્રૌન દલ ફારિકૈ વિદારિ વ્યૂહ દંતિન કી,
માયોં સુદર્શન જલસંઘ હૂ કોં ગલિ ગો ।
જવન પછારિ પુનિ દ્રૌન સારથી પ્રહારિ,
જાદવ હ્દાર ફેરિ દુસાસનૈ દલિ ગો ।
વિક્રમ વચ્ચાનૈ સચૈ વીર ભર્તવંશિન કે,
કુરુ-સૈન્ય-સિંધુ નર દેખિ તૂં વિચલિ ગો ।

सात्यकी मदनमत्त कुंजर कराल कृष्ण,
वाल्हिक नृपाल पौत्र कीच वीच कलि गो ॥ १५ ॥
अर्जुन प्रत्ये श्रीकृष्ण डहे छे डे द्रोणना दणने चीरीने
हाथीओनी सेनाने छेदीने जेहे सुदर्शन राजने भार्ये तथा
जलसंध राजने जे गणी गयो, जेहे यवनने पछाडयो अने
द्रोणना सारथिने पणु भार्ये; तथा जे उदार यादव दुःशासनने
पणु दणी गयो, वणी छे अर्जुन ! ताई पराक्रम सर्व भरतवंशीओ
वभाछे छे ओयो जे तुं ते पणु औरवोना सैन्य इपी समुद्रने
जेधने व्याकुण थई गयो डतो; ते समुद्रने तरीने आवनार आ ओ
सात्यकि इपी मदनमत्त लयंडर हाथी अत्यारे आदिहिक नृपालना
पौत्र (सोमदत्तना पुत्र-भूरिश्रवा) इपी गाराभां जूंची रह्यो छे.

संजयोवाच

दोहा

युयुधान भूरीश्रवा, यदुपुंगव कुहवीर ।
जुटे विरथ बिन कवच भये, तौड दोडतजीन धीर ॥ १६ ॥
यदुवंशने मडा पराक्रमी युयुधान (सात्यकि) अने कुं-
वंशने वीर भूरिश्रवा ओ जेठ युद्धमां जेडाया त्यारे ते जेठ
योद्धा रथ विनाना अने अष्टर विनाना थई गया तो पणु
जेठओ रघुधीरता न तण.

द्वंद्वयुद्ध करि पटकि कुरु, सात्यकि को तहँ सीस ।

छाती चढि काटन लगो, यादव भंयो अनीस ॥ १७ ॥

पछी जेठ साम सामा (मद्वयुद्ध) लड्या, तेमां औरव
(भूरिश्रवा) सात्यकिने पटकीने छाती पर चडी जेसीने तेनुं माथुं
कापवा लाग्यो त्यारे ओ यादव (सात्यकि) अनीश (अनाथ) थयो.

धृतराष्ट्र उवाच

कवित्त

कृष्ण जैसो सारथी अनाश रथ त्योंही अश्व,
अखै भाथा गांजिव की गुन हू कटै नहीं ।

કિરીટી સો રથી તાકી સમતા કરૈયા વીર,
 દ્રૌન રચ્યો વ્યૂહ તામેં અકેલો નટૈ નહીં ।
 શકટ કે વીચ પદ્મ પદ્મ વોચ સુચી વ્યૂહ,
 દોય દસ કોસ તાહિ દેવ હૂ અટૈ નહીં ।
 અટન કિયો હૈ તાકો એસે સાત્યકી કો સીસ,
 છાતી ચઢિ ભૂરિશ્રવા કાટૈ પૈ કાટૈ નહીં ॥ ૧૮ ॥

તે સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે કે હે સંજય ! શ્રીકૃષ્ણ-
 જેવા જેના સારથિ છે, નાશ ન પામે એવો જેનો રથ છે,
 એવા જ થોડા છે, જેનાં કદી ચે નાશ ન પામે તેવાં ભાથાં છે,
 જેના ગાંડીવ ધનુષ્યની પશુ કોઈથી કપાય તેવી નથી,
 એવો જે એકરથી અર્જુન છે તેની બરાબરી કરવાવાળો જે
 સાત્યકિ વીર તે દ્રોણના રથેલા વ્યૂહમાં એકલો છે છતાં પાછો
 હઠતો નથી; વળી ગાડાના આકારમાં કમળાકાર વ્યૂહ છે અને
 કમળાકાર વ્યૂહમાં સોયના આકારનો વ્યૂહ છે, તે તમામ બાર
 ગાઉ સુધી છે, જેમાં દેવતાઓ પણ પર્યાટણ ન કરી શકે તે
 વિશાળ વ્યૂહનું જેણે પર્યાટણ કર્યું છે એવો જે સાત્યકિ; તેનું
 માથું ભૂરિશ્રવા છાતી પર ચડીને કાપે છે પરંતુ કાપી શકાતું
 નથી, અર્થાત સાત્યકિ સામે ટક્કર ઝીલી શકે એવી યોગ્યતા
 (સમર્થતા) ભૂરિશ્રવામાં નથી. (પરંતુ તેનું કોઈ પૂર્વ કારણ
 હશે.)

કવિ ઉવાચ

દોહા

યુધામન્યુ ઉત્તમૌજ દૈ, દ્રુપદપુત્ર મય દ્રૌન ।

નર રથાંગ રક્ષક તેઝ, વ્યૂહ વાહ્ય કિય ગૌન ॥ ૧૯ ॥

યુધામન્યુ અને ઉત્તમૌજ એ બે દ્રુપદ રાજાના પુત્રો અર્જુનના
 રથના ચક્રના રક્ષક હતા તે દ્રોણના ભયથી વ્યૂહ બહાર નીકળી
 ગયા. (આ દોહાનો સંબંધ આગળ પદ્યરી છંદ ૪૩ સાથે છે.)

સંજય ઉવાચ

સોમદત્ત તાકો શિની, કાટન લાગો શીષ ।

કરી દયા જીવિત તજ્યો, કન્હ અજિ જાચ્યો દૈશ ॥ ૨૦ ॥

ચાકે સુત કૌં મોર સુત, મૃતક પ્રાય યુધ માહિ ।

કરો વિનય સુનિ ધૂર્જટી, તથા અસ્તુ કહિ તાહિ ॥ ૨૧ ॥

સાત્યકિનું બેહાલ થવા ૩૫ પૂર્વ કારણ સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે કે પૂર્વે યુદ્ધમાં સાત્યકિનો પિતા શિનિ યાદવ, ભૂરિશ્રવાના પિતા સોમદત્તનું માથું કાપવા લાગ્યો; પરંતુ દયા કરીને તેને બચતો છોડી મૂક્યો, એટલે તેણે મહાદેવનું ભજન કરી વરદાનમાગ્યું કે શિનિના પુત્ર (સાત્યકિ) ને મારો પુત્ર (ભૂરિશ્રવા) યુદ્ધમાં મરણપ્રાપ્ત કરે, એ વિનંતિ સાંભળીને મહાદેવે એ “તેમ થાઓ” તેવું તેને કહ્યું. (આ બેઉ દોહાઓનો સંબંધ પાછળના કવિત ૧૮થી છે.)

શ્રીકૃષ્ણોવાચ

વન્યો જોગ તાતૈં હૈૈ, કૃષ્ણ કહ્યો નર દેલિ ।

આયો કુરુ-દલ-સિંધુ તરિ, ગો-પદ હૂવત લેલિ ॥ ૨૨ ॥

શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું કે હે અર્જુન! જો, એ પૂર્વભોગ (શ્રીશંકર ભગવાનનો વરદાન ૩૫ સવાલ થયો હતો) તેથી અત્યારે સત્ય થયો છે, તે એ કે જે સાત્યકિ ઝૈરવોના સૈન્ય ૩૫ સમુદ્રને તરીને આવ્યો છે, તે અહીં આ ભૂરિશ્રવા ૩૫ ગાયના પગલાના ખાખાચિયામાં રૂબે છે.

અર્જુન ઉવાચ

પ્રેર્યો મમ હિત સાત્યકી, કીનો નૃપતિ અકાજ ।

હત ચાકી રક્ષા ઇચિત, હત જૈદ્રથ વધ આજ ॥ ૨૩ ॥

તે સાંભળીને અર્જુનને કહ્યું કે મારા માટે સાત્યકિને મોકલ્યો છે તે રાજાએ (યુધિષ્ઠિરે) અકાર્ય ક્યું છે કેમકે અહીં (એક

(૧) એ કથા મહાભારત, દ્રોણપર્વ, અધ્યાય ૧૪૪ માં છે.

તરફ) સાત્યકિતું રક્ષણ કરવું યોગ્ય છે, અને ત્યાં (ખીજ તરફ) જ્યદ્રથને આજે મારવો છે, એમ બે કામ શી રીતે બની શકશે ?

ચોં કહિ વામ હિ પાન તૈં, પૃષ્ઠ અદ્રષ્ટહિ વાન ।

માર્ચોં મુજ ભૂરીશ્રવા, સજ્જ જુક્ત કિય હાન ॥ ૨૪ ॥

એમ કહીને અર્જુને અદૃશ્ય રીતે ડાબે જ હાથે પાછળ આણનો ધા કરીને ભૂરિશ્રવાનો હાથ તરવાર સંહિત કાપી નાંખ્યો.

ભૂરિશ્રવા ઉવાચ

ત્યાગિ શસ્ત્ર સંન્યાસ લે, કહી કિરીટી દેખિ ।

તોકોંં એસી ઉચિત ક્યોં, પુનિ સંગત ફલ પેખિ ॥ ૨૫ ॥

તે વખતે ભૂરિશ્રવાએ કહ્યું કે હે અર્જુન ! શસ્ત્ર ત્યાગીને સંન્યાસ લે, તને શું આવું (અકાર્ય) ઘટિત છે ? પરંતુ તે સંગતનું (શ્રીકૃષ્ણ સારથિ છે તેનું) પરિણામ છે તે બે અર્થાત બાણ.

હરત આન તૈં પ્રમત તૈં, મમ મુજ હેચો સોચ ।

કૃષ્ણ મિત્ર વિનુ ક્ષત્રિ તૈં, યહ અધર્મ નહિં હોચ ॥ ૨૬ ॥

વળી તું ખીબથી લડતો હતો અને પ્રમતપણાથી મારો હાથ કાપ્યો તે કૃષ્ણ મિત્ર વિના ક્ષત્રિયથી આવો અધર્મ ન થાય.

અર્જુન ઉવાચ

રાજપુત્ર નિજ સૈન્ય કોં, રાખિ લેત મય વેર ।

બની ન રક્ષા અંગ કી, કૃષ્ણહિ નિંદત ફેર ॥ ૨૭ ॥

તે સાંભળી અર્જુને કહ્યું કે હે ભૂરિશ્રવા ! રાજપુત્ર ભય વખતે પોતાના સૈન્યનું રક્ષણ કરી લે છે, અને તારાથી તારા અંગની પણ રક્ષા ન થઈ અને વળી પાછો કૃષ્ણને નિંદે છે.

મમ હિત આયો સાત્યકી, તજિ આશા નિજ પ્રાન ।

તાકે મૃત્યુ સંકષ્ટ મૈં, ક્યોં ન હોઈં તનત્રાન ॥ ૨૮ ॥

પોતાના પ્રાણની આશા તજીને મારે માટે સાત્યકિ આવ્યો

છે, તેના મરણ સંકટમાં હું તેનું બખ્તર (શરીરનો રક્ષણકર્તા) કેમ ન થાઉં ?

इत तैं सात्यकि भूमि तैं, सोई खड़ग उठाय ।

કૃષ્ણાદિક વર્જત રહે, દૂર ત્રિચે શિર કાય ॥ ૨૯ ॥

આહી'થી સાત્યકિએ ભૂરિશ્રવાની તરવાર ભૂમિ પર પડી-
હતી તે જ ઉઠાવી લઈને કૃષ્ણ વિગેરે ના પાડતા રહ્યા છતાં તે-
વડે ભૂરિશ્રવાનું માથું ધડથી બુઢું કર્યું.

શ્રીકૃષ્ણોવાચ

दाहक सात्यकि कौं करहु, मम रथ पर आरुढ ।

જૌ લૌં ગાંજિવ વાન તૈં, મરે સિંધુનૃપ મૂઢ ॥ ૩૦ ॥

રથ વિનાનો સાત્યકિ પાસે આવેલો ભેઈને શ્રીકૃષ્ણે
પોતાના ઠાડકે નામના સારથિને કહ્યું કે હે ઠાડક ! બ્યાં સુધી-
ગાંડીવ ધનુષ્યના બાણથી મૂઢ જયદ્રથ મરે ત્યાં સુધી સાત્યકિને
મારા રથ પર બેસાડ.

શંખનાદ

सात्यकि रथ आरुढ वहै, पूर्यो हरि को शंख ।

તાતૈં દોહ દલ નૃપતિ કૌં, હર ઉપજ્યો આતંક ॥ ૩૧ ॥

શ્રીકૃષ્ણના રથમાં બેસીને સાત્યકિએ શ્રીકૃષ્ણનો શંખ
(પાંચજન્ય) વગાડ્યો, તેથી બેઉ સૈન્યમાં અને રાજા યુધિષ્ઠિરના
હૃદયમાં ભય ઉત્પન્ન થયો.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ

पांचजन्य की घोष सुनि, कह्यो भीम कौं दौर ।

દેવદત્ત ધુનિ વિનુ સુનૈ, મન અકુલાવત મોર ॥ ૩૨ ॥

પાંચજન્યનો ધ્વનિ સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે ભીમસેનને કહ્યું
કે હે ભીમસેન ! તું જલદી દોડ, કેમકે દેવદત્ત (શંખ) નો
ધ્વનિ સાંભળ્યા વિના માડું મન અકળાય છે.

નહિ કપિધ્વજ કી કુંશલતા, કૃષ્ણ ભરત મમ કાજ ।
 દ્રૌપદ્યૂહ વિચ ગૌત કૌં, ઔર કૌત ? તૂં આજ ॥ ૩૩ ॥
 વળી બાણું છું કે અર્જુનની કુશળતા નથી, અને મારા
 માટે શ્રીકૃષ્ણ લડે છે, હે ભાઈ ! દ્રોણના વ્યૂહમાં જવા માટે
 આજ ખીલ્લે કોણ છે ? અર્થાત માત્ર તું જ છે.

કહિહૈં સવ હિત અનુજ કે, તજ્યો સાત્યકી દૂર ।

કરહુ ધનંજય તૈં અધિક, જાકો જતન જરૂર ॥ ૩૪ ॥

વળી સહુ એમ પણ કહેશે કે નાનાભાઈ (અર્જુન) માટે
 સાત્યકિને બહુ છેટે છોડી દીધો, તેથી હે ભાઈ ! અર્જુનથી પણ
 અવશ્ય એ (સાત્યકિ)નું અધિક રક્ષણ કરજે.

भीम का द्रौपद पर जाना

कवित्त

सात्यकी ज्यों भीम कौं पठायो किरीटी के काज,
 द्रौप. तैं सुनाये कटु वाद वीररस में ।
 मैं हौं ना किरीटी शिष्य सात्यकी प्रशिष्य नाहि,
 हारि कटौं कैसै ज्यों कटै हूँ तेरी बसमें ।
 रे रे द्विज नीच अब मानत हौं शत्रु तोकौं,
 जीतै बिन वैसै कैसै जैहौं नस नस मैं ।
 धनु मुरवी के रथ नेमि उरवी के घोष,
 गदा गुरवी के त्यों सुनाये दिशि दश मैं ॥ ३५ ॥

યુધિષ્ઠિરે સાત્યકિની પેઠે ભીમસેનને અર્જુન માટે મોકલ્યો
 ત્યારે ભીમસેને યુદ્ધભૂમિમાં જતાં પ્રથમ દ્રોણનો મિલાપ થવાથી
 તેને વીરરસમય કડવાં વચનો સંભળાવ્યાં, તે એવી રીતે કે
 હે દ્રોણ ! હું તારો શિષ્ય અર્જુન નથી તેમજ શિષ્યનો શિષ્ય
 સાત્યકિ પણ નથી, એટલે તેઓ જેમ તારે વશ થઈને નીકળ્યા
 છે તેમ હું કેમ નીકળું ? અરે હે નીચ બ્રાહ્મણ ! હવે હું તને
 (અભિમન્યુને મારવામાં મુખ્ય હોઈ) શત્રુ માનું છું તેથી છતાં

વિના એમને એમજ નાઠો નાઠો આગળ કેમ જાઉં ? એમ કહીને તેણે ધનુષ્યની પશુચનો તથા રથના આરાનો પૃથ્વી સાથેનો ત્વારે શણ્ઠ તેમજ મોટી ગદાનો ધ્વનિ એ સર્વ નાદ દશે દિશાઓમાં સંભળાવ્યા.

સંજય ઉવાચ

દોહા

एक गदा हत करि दियो, अश्व सहित रथ चूर ।

नातर यमपुर भेटते, द्रौन कूदि गये दूर ॥ ३६ ॥

સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ભીમસેને એક જ ગદા મારીને ઘોડાઓ સહિત દ્રાણુના રથનો ચૂરો કરી નાંખ્યો, પરંતુ દ્રાણુઆર્ય તે વખતે રથમાંથી ફેલીને છેટે ગયા, નહિતો યમપુરથી ભેટો કરત.

एक तीश दिन एक मैं, चवदा निशि विच पूत ।

तेरे जमपुर कौं गये, हते भीम रनधूत ॥ ३७ ॥

વળી હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ચુદ્ધમાં અખધૂત થયેલા ભીમસેને એક દિવસમાં તારા એકત્રીશ પુત્ર અને રાત્રિમાં ચૌદ પુત્રોને માર્યા તે યમલોકમાં ગયા.

कवित्त

पांच वेर भीम तैं पराजै भो दिनेशपुत्र,

एक वेर सोई जीत्यो भीम कौं बकार कै ।

जैसो शस्त्र लीनो तैसौ काटि कै द्विधा कीनो,

मृत्यु गज त्रान त्योंहि छेद्यो वान मार क ।

धनूं की अनी तैं गोदा दैकै कटु वाद कहै,

स्वायो करो बहुत उठायो करो भार कै ।

आज पीछे जुद्ध को बिचार कै पधार्यो करो,

तुल्य श धार कै मैं कहत पुकार कै ॥ ३८ ॥

જે કણે ભીમસેનથી પાંચ વખત પરાજય (હાર) પામ્યો

તે એક વખત પકકાર કરીને ભીમને જીત્યો, તે એવી રીતે કે ભીમસેને જેવું શસ્ત્ર ધારણ કર્યું તેવું જ કાપીને એ સરખે ભાગે કરી નાંખ્યું, પછી મરેલા હાથીનું પુદ્ગળ? અખતર રૂપ કર્યું તે પણ બાણ મારીને કાપી નાંખ્યું, પછી તેણે ભીમસેનને ધનુષ્યની આણીના ગોદા મારીને કહ્યું કે હે ભીમભાઈ ! બહુ ખાધા કરો અને ભારને (બોળને) ઉપાડ્યા કરો, વળી હું પોકારીને કહું છું કે હવે આજ પછી ખરોખરિયો શત્રુ જોઈને વિચાર કરીને યુદ્ધમાં પધારજો. અર્થાત્ તું મારો સમોવડ શત્રુ નથી.

દોહા

મરનપ્રાય કરિ भीम कौं, ना मार्यो यह हेत ।

कुंता कौं चहुँ पुत्र को, दियो वचन करि चेत ॥ ૩૯ ॥

તે વખતે (કર્ણે) ભીમસેનને મરણતુલ્ય કરીને કુંતાને ચાર પુત્રનું વચન આપ્યું હતું તે યાદ લાવીને એ કારણથી તેને જીવથી માર્યો નહિ.

અર્જુન ઉવાચ

करन पांचधा भीम तैं, क्यों न पराजय याद ।

एक बेर तूं करि विरथ, बोलत है दुर्वाद ॥ ૪૦ ॥

ભીમ પ્રત્યે કર્ણનો દુર્વાદ સાંભળીને અર્જુનને કહ્યું કે હે કર્ણ ! તું ભીમસેનથી પાંચ વાર પરાજય પામ્યો છે તે કેમ યાદ કરતો નથી અને આ એક જ વાર તું તેને રથ વિનાનો કરીને દુર્વાદ (ખોટાં વચન) બોલે છે ?

चूक असूयावान की, द्रष्टि बुद्धि इक भाय ।

तम पर औगुन मैं फुरै, दिन परगुन न लखाय ॥ ૪૧ ॥

(૧) ભીમસેન પાસેથી શસ્ત્ર ખૂટી જવા પછી અર્જુનના બાણોથી મરી ગયેલા હાથીઓ પૈકી એક હાથીનું પુદ્ગળ ઉઠાવીને તે કર્ણની સામે ભેલો એટલે તે મૃતક હાથીના પુદ્ગળને પણ કર્ણે બાણો મારી છિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યું (દ્રોણ પર્વ, અધ્યાય. ૧૩૯, શ્લોક ૮૬).

ધૂક (ધૂવડ) અને અસૂયાવાન (વિઘ્નસંતોષી) ની દષ્ટિ અને બુદ્ધિ એક સરખી હોય છે, કે જે અધારામાં તથા પરાયા દોષોમાં પ્રવર્તમાન થાય છે, જ્યારે દિવસ (પ્રકાશ) તથા પરાયા શુભ જોનાથી જોઈ શકાતા નથી.

निज कुच त्रिय निज पानि तैं, मर्दत दुक अहलाद ।
होवत होय स्वमुख हि तैं, जशकृत को अपवाद ॥ ४२ ॥

વળી હે કૃષ્ણ! જેમ પોતાના હાથે પોતાના સ્તનનું મર્દન કરવાવાળી સ્ત્રીને આનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી પરંતુ ઉલટું બાંકન થાય છે તેમ પોતાને મોઢે પોતાનો જશ બોલવાવાળાની નિન્દા થાય છે.^૧

कवि उवाच

पद्मरी छंद

हुइ सैन्य बाह्य मिलि द्रुपद पुत्र, अरु मिले सात्यकी भीम अत्र ।
इन बिनहि एक अर्जुन उदार, किय शत्रु विकल सुर अभयकार ॥ ४३ ॥
मूर्छित किय कृप कौं एक वान, सुत द्रौन भग्यो लै मृतक जान ।
मद्रेश शल किय खंड खंड, पुनि हते दुसासन हय प्रचंड ॥ ४४ ॥
रथ भगे अश्व लै मरे सूत, वृषसेन करन दो पिता पूत ।
भूरीश्रव सात्यकि कियो नाश, दुर्योधन भजि गो द्रौन पास ॥ ४५ ॥
उत देखन रन अरि शिर उठाय, चित क्षुभित विजय हर शर चलाय ।

કવિ કહે છે કે પ્રથમ જે દ્રુપદ રાજાના બે પુત્રો (યુધામન્યુ તથા ઉત્તમૌજ) દ્રોણના ભયથી સન્યની બહાર નીકળી ગયા હતા તે તથા સાત્યકિ અને ભીમસેન અહીં આવીને અર્જુનને મળ્યા, તેઓ વિના પણ દેવતાઓને અભય કરનાર

(૧) આત્મસાધારણ નિર્દિત કર્મ ચાર પ્રકારનું છે. ૧ પોતે જ પોતાનાં વખાણ કરવાં. ૨ ધન આપીને વખાણ કરાવવાં અથવા વખાણ કરાવીતે ધન આપવું. ૩ વખાણ છપાવવાં અથવા છપાવડાવવાં. ૪ પ્રમાણ પત્રો મેળવીને પ્રગટ કરવાં. (ખતાવવાં અથવા છપાવવાં.)

એવા ઉદાર અર્જુન એકલાયે જ કેટલાયે શત્રુઓને વ્યાકુળ કરી નાંખ્યા, એક જ બાણ મારીને કૃપાચાર્યને મૂર્ચ્છિત કરી નાંખ્યા, તેઓને મરેલા બાણીને દ્રોણનો દીકરો (અશ્વત્થામા) લઈ ને લાગ્યો, મદ્રપતિ (શલ્યરાજ)ના શસ્ત્રના ટુકડે-ટુકડા કરી નાંખ્યા, હુઃશાસનના ઘોડાં મારી નાંખ્યા, જેઓના રથ લાગી ગયા અને સારથિ મરી ગયા એવા કર્ણ અને વૃષસેન એ જેઉ પિતા પુત્ર ઘોડે સવાર થઈ લાગ્યા, ભૂરિશ્રવાનો સાત્યકિએ નાશ કર્યો; હુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય પાસે લાગી ગયો, તે વખતે રણસંગ્રામ જોવા માટે અરિએ (શત્રુ જયદ્રથે) માથું ઊંચું કર્યું, એટલે પુત્રના મરણથી જેનું ચિત્ત દોલ પામ્યું હતું એવા અર્જુનને શ્રીશંકર ભગવાનનું (દશ ભેજનના વેગવાળું સર્પરૂપી વરદાયી) બાણ ચલાવ્યું.

દોહા

બહુતન મિલિ કીનો વિકલ, અમિમન દલ વિન એક ।

ધન્ય એક ગાંડીવધર, કીને વિકલ અનેક ॥ ૪૬ ॥

સૈન્ય વિનાના એકલા અભિમન્યુને ઘણા બાણોઓએ મળીને વ્યાકુળ કર્યો હતો, પરંતુ ધન્ય છે ગાંડીવધર (અર્જુન) ને કે જેણે એકલાએ અનેક શત્રુઓને વ્યાકુળ કરી નાંખ્યા.

સંજય ઉવાચ

કવિત્ત

અલ્પ હી તૈં કીનો હૈ સરોવર અનૂપ રૂપ,
કીને નિરશલ્ય અથ્થ નીર હૂ પિવાચો હૈ ।

ભૂરિશ્રવા મુજા છેદિ સાત્યકી વચાય લિયો,
તાસૌં પુનિ માષનં મો સવકૌં સુહાચો હૈ ।

સિંધુનૃપ રક્ષા કાજ અષ્ટ ધનુધારી ઠાંઠે,
તિનકૌં દવાય કિયો આપ મન માચો હૈ ।

શીપ છેદિ તાકો દશ લોજન ઉઢાય તાકે,
પિતા મોદ ડારિ શિર પિતા કો નિરાચો હૈ ॥ ૪૭ ॥

સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! જેણે પોતાના અસ્ત્રવડે અનુપમ સ્વરૂપ સરોવર ઉત્પન્ન કર્યું અને ઘોડાઓને નિર્શલ્ય કરીને પાણી પીવડાવ્યું હતું, ભૂરિશ્રવાનો હાથ કાપી નાંખીને સાત્યકિને ઘચાવ્યો હતો, તેથી તેનાં વખાણ થયાં તે સહુને ગમ્યાં, સિંધુનૃપ (જયદ્રથ) ના રક્ષણ માટે ઉપર્યુકત ભાગી ગયેલા આઠ ધનુર્ધારીઓ ઊભા હતા તેઓને દબાવીને એ અર્જુને પોતાના મનનું ભાવ્યું કર્યું, તે એ કે જયદ્રથનું માથું કાપી નાંખીને ચાળીશ ગાઉ સુધી ઉડાવીને તેના પિતાના ખોળામાં નાંખીને તેનું પણ માથું નીચે પાડી નાંખ્યું.^૧

છંદ પદ્ધતી

જયદ્રથહિ મારિ પુનિ ફિરે જોધ, રિન કવન તિનહિ કરિ સકૈ રોધ ।
શ્રીકૃષ્ણ કહત રિન મૂ મુભાવ, લખિ પાર્થ યહૈ ગાંજિવ પ્રભાવ ॥૪૮૮॥
કેડ પરે વીર શિર સુલે કેશ, બોલહિં જનુ ફાટે ચલ વિશેષ ।
ગજ પરે રૈતે રથ પંથ રુધ, જાજુલ્ય કિયો જહૈ જવન જુદ્ધ ॥૪૯૧॥

(૧) અર્જુને સૂર્યાસ્ત થતાં સુધીમાં જયદ્રથને મારવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. એટલે લડતાં લડતાં થોડાક દિવસ રહ્યો ત્યારે અર્જુનને સાન આપીને શ્રીકૃષ્ણે સૂર્યની આડે યોગવડે અંધારું કરીને સૂર્યાસ્ત થયો એવો સર્વને ભાસ કરાવ્યો. તે જોઈને દુર્યોધનના યોદ્ધાઓ, “હવે અર્જુનનો નાશ થશે,” એમ માનીને હાંપીયમાન થયા, એટલામાં હર્ષ પામેલા જયદ્રથે ઊંચું જોયું, એટલે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહી બતાવ્યું તે પ્રમાણે અર્જુને સર્પરૂપી બાણથી જયદ્રથનું માથું ઉડાવ્યું જે દસ જોજન ના અંતરે સ્થમંત પંચક નામના સ્થાનની બહારના પ્રદેશમાં તેનો પિતા વૃદ્ધક્ષત્ર રાજા સંધ્યા કરતો હતો તેના ખોળામાં એવી રીતે પડ્યું કે તે વૃદ્ધક્ષત્રના બાણવામાં આવ્યું નહિ. પછી રાજા વૃદ્ધક્ષત્ર ગાયત્રીમંત્રના જપથી નિવૃત્ત થઈને જેવો ઊભો થયો તેવું જ તેનું માથું પણ ધડથી જુદું પડ્યું. તે તેનું પૂર્વ વચન હતું કે, મારા પુત્રનું માથું પૃથ્વી પર પાડે તેનું માથું પણ ધડથી જુદું પડે, એવી રીતે એકજ ગલેલે એ પક્ષી મારવા રૂપ સામર્થ્ય શ્રીકૃષ્ણ સહાય વિના ખીજામાં ક્યાંથી હોય ? (જુઓ વિશેષ ખુલાસા માટે દોણપર્વ, અધ્યાય, ૧૪૬)

જયદ્રથને મારીને યોદ્ધાઓ પાછા કર્યા, તેઓને રણમાં કોણ રોકી શકે ? ત્યાં રસ્તામાં રણભૂમિનો દેખાવ જોઈ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે હે અર્જુન ભો ! આ ગાંડીવ ધનુષ્યનો પ્રભાવ, કેટલાયે યોદ્ધાઓ ઉઘાડે શિરકેશે પડ્યા છે, તેઓનાં નેત્રો વિશેષે ફાટી ગયાં છે તે જાણે હમણાં બોલશે ! અહીં હાથીઓનાં શબ પડ્યાં છે તેથી રથનો પંથ રોકાઈ ગયો છે, અહીં યવનો (ચેચો) નું ભયંકર યુદ્ધ થયું છે.

કેવલ પરાધનુષ શક્તિ નિર્લંગ, કહું અધોભાગ કહું ઉર્ધ્વઅંગ ।
કહું ચર્મ વર્મ ભૂષણ કિતેક, કહું અશ્વ રથન કે અંગ કેક ॥૫૦॥
इत हतै अस्म योद्धा अपार, सात्यकी कियो अरिदल संहार ।
यों कहत युधिष्ठिर निकट आय, लखि विजय विजय जुत कंठ लाय ॥५१॥
खट हु तैं मिल्यो करि हृदय लीन, नृप मानि जैनम जिनको नवीन ।

કેટલાંયે ધનુષ્ય, શક્તિ (સાંગો) અને ભાથાં પડ્યાં છે, વળી ક્યાંક નીચેનો ભાગ અને ક્યાંક ઉપરનો ભાગ, એમ મૃતક અંગો પડ્યાં છે, ક્યાંક ઠાલો, બખ્તરો અને કેટલાંક ઘરેણાં પડ્યાં છે, કેટલેક ઠેકાણે ઘોડાઓ તથા રથોનાં ચક્ર વિગેરે કેટલાંયે પડ્યાં છે, અહીં અસ્મક રાજાના અપાર યોદ્ધાઓ માર્યા છે, અને સાત્યકિએ શત્રુના સૈન્યનો સંહાર કર્યો છે. એમ કહેતા કહેતા શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન વિગેરે નીરો સહિત રાજા યુધિષ્ઠિરની પાસે આવ્યા, એટલે અર્જુનને વિજય યુક્ત જોઈને રાજા યુધિષ્ઠિરે તેને કંઠે લગાવ્યો, અને જેઓનો નવીન જન્મ થયો છે એમ જાણી રાજા યુધિષ્ઠિર છએ (શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન, ભીમ, સાત્યકિ, યુધામન્યુ અને ઉત્તમૌજ)ને હૃદયમાં આનંદમગ્ન થઈને મળ્યો.

भगनीपति मार्यो सुन्यो भूप, तव पुत्र पयों दुख दीर्घ कूप ॥५२॥
वह समय गयो द्विज द्रौन पास, नहिँ सखिर आस डारत निशास ।
वह श्रमित वृद्ध द्विज अप्रमाद, बोल्यो फिर तिनतैं कटुकवाद ॥५३॥

મમ વિજય વિજય કી ચહી તત્ર, મમ અજય ચહત ગમ પરી અત્ર ।
 મમ પાર્ય જાનિ કરિ દિયો જાન, સાત્યકી વૃકોદર રથિ સમાન ॥૫૪॥
 સંજય કહે છે કે હે ધતરાષ્ટ્ર ! અર્જુને જયદ્રથને માર્યો
 તે સાંભળીને તમારો પુત્ર (દુર્યોધન) હઃખ રૂપી ભંડા કૂવામાં
 પડ્યો, તે વખતે જેનું ચિત્ત સ્થિર નથી તે દુર્યોધન શ્વાસ
 નિઃશ્વાસ નાંખતો નાંખતો દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયો, તે આચાર્ય
 વૃદ્ધ અને થાકેલા હોવા છતાં સાવધાન (કાર્ય તત્પર) હતા તો
 પણ તેઓને દુર્યોધન કડવાં વચન કહેવા માંડ્યો કે હે મહારાજ !
 અર્જુન તમારી પાસે આવ્યો ત્યારે તમે તેનો વિજય ઇચ્છ્યો,
 અને મારો પરાજય ઇચ્છો છો તે હવે અહીં મને ખબર પડી
 કારણકે તમે અર્જુનને જાણી જોઈને જ જવા દીધો છે, અને
 એમ જ સાત્યકિ તથા ભીમસેનને પણ સરખા રથી જાણીને
 જવા દીધા.

જયદ્રથહિ જિયત રવિ અસ્ત જોત, તો જરત પાર્ય મમ વિજય હોત ।
 મૈં આપ ભગોસે કિયો જુદ્ધ, મમ સૈન્ય કરત અરિ નાશ ક્રુદ્ધ ॥૫૫॥
 યહ સુનત કહ્યો દ્વિજ દ્રૌન આપ, નિશિ રચહું જુદ્ધ મમ લલિ પ્રતાપ ।
 મમ ખુલહિ કવચ કૈ મૃતક કાય, અથવા કિ ખુલહિ શત્રુન મિટાય ॥૫૬॥

સૂર્ય અસ્ત થતાં સુધી જયદ્રથ જીવતો રહેત તો અર્જુન
 તેની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે ખજી સરત અને મારો વિજય થાત, વંળી
 હે શુર ! મેં આપને ભરોસે યુદ્ધ આરંભ્યું, અને શત્રુઓ
 ક્રોધયુક્ત થઈને મારા સૈન્યનો સંહાર કરે છે. એ સાંભળીને
 દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે આજ રાત્રે હું યુદ્ધ રચું છું તેમાં તું મારો
 પ્રતાપ જોજે, કાંતો માફ શરીર પડી જશે તો માફ ખખટર
 ખુલશે અથવા તો શત્રુઓનો સંહાર કરીને ખુલશે.

દ્રોણ ઉવાચ

કવિત્ત

દ્રૌન દ્રગ દુસહ દિશાય કૈ સુયોધન કૌં,
 કહૈ દાવે વૈન તવૈ શૂરતા કિતૈ ગઈ ।

अष्ट धनुधारी बीच जैद्रथ वच्यो न हाय,
जी की अरु जै की उर आश तो रितै गई ।
पहिले हू जतन कियो न प्रान राखिवे को,
अब सब सैन्य हू की आयुष इतै गई ।
जा दिन तैं भीष्म शर-सैज पौढे तब ही तैं,
बड़े बड़े वीरन की वीरता बितै गई ॥ ५७ ॥

ते पछी द्रोणाचार्य दुर्योधनने रीसलथे नेत्रे सजगतां
वच्योने कडेवा मांडया के डे दुर्योधन ! तारी वीरता क्यां गछी ?
हाय हाय ! तमे आठ धनुषधारीओ उता ते छतां पणु
जयद्रथ न भच्यो तो डवे जवनी अने जयनी आशा भाली न
गछी समझे, पडेसेथी न ते प्राण राखवाने उपाय क्यो नहि
अने डवे तो सर्व सैन्यनुं आयुष्य हमणुं न गयुं अम समज,
वणी ने दिवसथी भीष्म भाणुशय्यामां पोढया छे, तयारथी मोटा
मोटा शूरवीरानी शूरवीरता वीती गछी छे.

सुनिकै कटुक वाद नृपति सुयोधन के,
द्वौन कहै काहे नृप उच्छव करै नहीं ।
अष्ट महारथी तुम रक्षक निरर्थ भये,
हृत्यो सिंधुराज तातैं भविष्य दरै नहीं ।
द्वादश ही कोस परियंत मेरो रच्यो व्यूह,
तामैं एक महारथी सात्यकी डरै नहीं ।
जब तैं न दृष्टि परै ध्वजादंड भीषम को,
तब तैं विजय तेरो दृष्टि ही परै नहीं ॥ ५८ ॥

दुर्योधननां कउवां वचन सांलणीने वणी पणु द्रोणाचार्य
दुर्योधनने कडेवा मांडया के राज युधिष्ठिर उत्सव केम न करे ?
अर्थात् करे न, केमके तमे आठ महारथीओ जयद्रथनुं रक्षण
करवावाणा उता ते व्यर्थ थया, अने जयद्रथने अणुने भार्यो
सेथी जणुपुं के लविष्य कही पणु टणतुं नथी, वणी भार गाढ

સુધીનો રચેલો મારો વ્યૂહ હતો તેમાં એક મહારથી સાત્યકિ
અભય રહ્યો, માટે હે દુર્યોધન ! જ્યારથી ભીષ્મના રથનો
દેવળદંડ નજરે પડતો નથી ત્યારથી તારી જીત પણ નજરે
પડતી નથી.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ દોહા

સંજય મમ જામાતુ કો, વદ્ધ મયો સુતિ કાન ।

આચારજ કા કરત મો, કહહુ વલ્લાનિ સુજાન ॥ ૫૯ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે હે સંજય ! મારા જમાઈ (જયદ્રથ) ને
વધ થયો સાંભળીને આચાર્ય (દ્રોણગુરુ) શું કરતા હતા ? તે
હે સુભણ ! તું મને વર્ણવીને કહે.

સંજય ઉવાચ

પઠય દૂત સુત ધર્મ પૈ, વૈહૈૈ જુધ નિશિ ઘોર ।

દેહુ પયાદી સૈન્ય કે, હાથ દીપ દુહું ઓર ॥ ૬૦ ॥

તે સાંભળીને સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ત્યાર પછી
દ્રોણાચાર્ય યુધિષ્ઠિર પાસે હૃત મોકશીને કહેવડાવ્યું કે આજ રાત્રે
દારેણુ યુદ્ધ થશે, માટે જોઉં જાણુની પેદળ સેનાના હાથોમાં
દીવા આપવા, (એવો ઠરાવ કર્યો છે તે પ્રમાણે તમારે કરવું.)

રથ ઢિગ પાંચ રુ દ્વિરદ ઢિગ, ચાર ત્રીન હય પાસ ।

યહ અનુક્રમ દોઝ સૈન્ય મૈં, મર્હ મસાલ પ્રકાશ ॥ ૬૧ ॥

કરેલા ઠરાવ પ્રમાણે રથની પાસે પાંચ, હાથીની પાસે ચાર
અને ઘોડાની પાસે ત્રણ, એ અનુક્રમે જોઉં સૈન્યમાં મશાલોનો
પ્રકાશ થયો.

સુગંધ તૈલમય રતનમય, મયે વ્યોમ સુરદીપ ।

દેશન જુધ કૌતુક મિલૈ, અછર વરન અવનીપ ॥ ૬૨ ॥

સુગંધિત તેલમય અને રતનમય દેવતાઈ દીપકો પ્રગટયા

અને યુદ્ધનું કૌતુક જોવા માટે તથા રાજાઓને વરવા માટે આકા-
શમાં દેવતાઓ અને અપ્સરાઓનું મંડળ એકઠું થયું.

સવૈયા

જય સિંધુનરેશ હૃત્યો તિહિ ક્ષોભ તૈં પુત્ર પિતા અતિ દુર્ધર સે ।
નૃપ તા છિન્ન વા બલં વીચ દિશ્વા પરૈ નાશ વિરાંટ કે દ્વૈં હર સે ।
મનુ હાટક કદયપ હારન કૌં બિચ ચંભ કે જાહર નાહર સે ।
દ્વિજ દ્રૌન રૂ દ્રોનિય છત્રિન મૈં દોડ દોચ મૃગૂપતિ સે વરસે ॥૬૩॥

જ્યારે જયદ્રથને અર્જુને માર્યો ત્યારે તે ક્ષોભથી પુત્ર તથા
પિતા (અશ્વત્થામા તથા દ્રોણ) એ બેઉ અતિ કઠિનતાથી પણ
કોઈથી ધારણ ન થઈ શકે એવા હતા, વળી હે ધૃતરાષ્ટ્ર! તે
વખતે તે સૈન્યમાં પ્રહ્લાંડને નાશ કરનારા બે હર (રુદ્ર, મહાદેવ)
જોવા દેખાતા હતા, વળી બાણે હિરણ્યકશ્યપને હરાવનારા સ્થંભમાં
પ્રગટેલા નરસિંહ જોવા બેઉ દેખાતા હતા, તે ગ્રાહ્યણ દ્રોણ
અને અશ્વત્થામા ક્ષત્રિયોનાં બંને સૈન્ય વચ્ચે બેઉ પરશુરામ
જોવા દેખાતા હતા.

વલ પાંડુન વીચ વિહાર કરૈ દુજ, જાકૌં નિરોધ કિ કૌન કરૈં તથ ।
જા મગ દ્રૌન કંઠૈ રન ક્રીડત, મો નૃપ સોહુ કઠોર મહા પથ ।
પિત્રન હી તૈં મિલાય દિયે કેડ, ઔર વચૈ તિનકી સુનિયે કથ ।
શ્રૌન તુરંગ હૈં સારથિ શ્રૌનહિં, શ્રૌન ધ્વજા અતિ શ્રૌન રથી રથ ॥૬૪॥

દ્રોણાચાર્ય પાંડવોના સૈન્યમાં વિચરે છે તેને રોકવાની
કોણ તથા (સમતા) કરે? જે રસ્તે દ્રોણ રણમાં રમવા માટે
નીકળે છે તે રસ્તે રાજાઓને મહા કઠણ થઈ પડ્યો છે.
કેટલાયે શત્રુઓને પિતૃદૌકમાં મેળવી દીધા. અને બાકીના બચ્યા
તેઓની કથા હે ધૃતરાષ્ટ્ર! સાંભળો, ઘોડા લોહિયાળા, સારથિ
લોહિયાળા, રથી લોહિયાળા, રથ લોહિયાળા અને રથની ધ્વજાઓ
પણ લોહીલુહાણ હતી.

કવિત્ત

પ્રલેહૂ કી ઝાંચ કે સમાન બનિ વૈઠો દ્રૌન,
 તા પૈ ઘૃતરૂપ વૈન નૃપતિ સુનાવૈ હૈ ।
 મારિવો હો ધારિકૈ સંઘારિવો વિચારિ શત્રુ,
 વીરતા અપાર તન ત્રાન મૈં ન માવૈ હૈ ।
 પલિત^૧ હૈં કેશ કર લલિત ચલાકી ચિત્ત,
 કિરીટી જવાન તાહૂ ઉપમા ન પાવૈ હૈ ।
 જાહી ઔર લઘૈ તાકી આયુષ વિરંચિ હરી,
 ત્રીન પંચ દિશા મંચ ખાલી દરસાવૈ હૈં ॥ ૬૫ ॥

તે વળતે દ્રોણાચાર્ય પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવા બનીને
 રથમાં બેઠા છે, તે પર હુર્યોધન ધીરૂપી વચન (વધારે પ્રબલિત
 થાય તેવાં વચન) સંભળાવે છે. એટલે દ્રોણાચાર્ય વિશેષ પ્રબ-
 લિત થઈને શત્રુઓનો સંહાર કરવો વિચારે છે, તેથી અપાર
 વીરતાવડે તેમનું શરીર અખતરમાં સમાતું નથી, જેના વાળ પલિત
 (સફેદ બુઢાપાવાળા) છે અને હાથની અપંગતા ચિત્તના જેવી
 અપંગ અને સુંદર છે, બે કે અર્બુન બુવાન છે તો પણ તેની
 ઉપમા તે ન પામે, વળી દ્રોણાચાર્ય જેની તરફ બુએ છે તેનું
 આયુષ્ય પ્રહ્લાએ આગાઉથી જ હરી લીધું હોય એમ દેખાય
 છે અને ચારે દિશાએ તથા ચારે ખૂણે રથના માંચડા ખાલી
 દેખાય છે.

રથ ચિન રથી કેડ સારથી ચિના હૈં રથ,
 માવત ચિના હી ગજ દશ હી દિશા ભ્રમાય ।
 ઘોરે ચિન જોરે કેડ જોરે ચિન ઘોરે ધૂમૈં,
 કેડ પરે ભૂમૈં કટે કહૈં વિલુલાય હાય ।
 તન ચિન ત્રાન કેતે ત્રાન ચિન કેતે તન,
 મ્યાન ચિન શશ્ર કેતે શશ્ર ચિન ગોતે સ્વાય ।

(૧) પલિત જરસા શૌક્લ્ય કેશાદી । અતિ બુઢાપાથી કેશ વિગેરેમાં
 જે સફેદી આવે છે તેને પલિત કહે છે. (અમરકોશ)

જત્ર જત્ર ગૌન હોત દ્રૌન કો સુ તત્ર તત્ર,
શત્રુ સૈન્ય છિન મૈ વિચિત્ર ચિત્ર જાની જાય ॥ ૬૬ ॥

કેટલાયે રથીઓ રથ વિનાના છે, કેટલાય રથ સારથિ વિનાના છે, મહાવત વિનાના હાથી દશે દિશાઓમાં ભમે છે, કેટલાક ઘોડાઓ નેડયા વિનાના છે, કેટલાક સવારો ઘોડા વિનાના ધૂમે છે, કેટલાક કપાયેલા યોદ્ધાઓ પૃથ્વીપર પડ્યા પડ્યા હાય હાય કહી વ્યાકુળ થાય છે, કેટલાંક શરીરો અખતર વિનાનાં છે, કેટલાંક અખતરો શરીર વિનાનાં છે; કેટલાંક શસ્ત્રો મ્યાન વિનાનાં છે, કેટલાંક વીરો શસ્ત્ર વિના ગોથાં ખાય છે આ રીતે જ્યાં જ્યાં દ્રોણનું જવું થાય છે ત્યાં ત્યાં શત્રુના સન્યમાં ક્ષણ વારમાં ચિત્રવિચિત્રપણું માલુમ પડે છે.

હોલત પુહમી દશૌં દિશ હૂ કે દિગ્ગજ તૈ,
ધૂજત ધરત પાંવ ધીરજ ધરૈ નહૌં ।
જોગની કે જુથ્થ ચિત્ત ચક્રત ચહૂંઘા ચિતૈ,
ફિરત અવૃત્ત તત્ર પત્ર તો ભરૈ નહૌં ।
વીરભદ્ર આદિન કૌં મુંડમાલ કીવે કાજ,
વિથકિ વિલોકૈં વિદા શંકર કરૈં નહૌં ।
શ્રૌન કે પિવૈયા દ્રૌન વાનન કો ત્રાસ માનિ,
પાંહુ દલ ચોધન કૌં અચ્છર વરૈં નહૌં ॥ ૬૭ ॥

વળી દ્રોણના મહા દાક્ષણ યુદ્ધથી દશે દિશાઓના દિગ્ગજો (હાથીઓ) સહિત પૃથ્વી હાલે છે, તે થરથરાટથી પૃથ્વી પર પગ ધારણ કરતાં સ્થિર રહેતો નથી, અખપર નેગણીઓનું મંડળ ચિત્તમાં ચક્રિત થઈને ચારે તરફ જુએ છે અને અતૃપ્ત ફરે છે છતાં તે નેગણીઓ પોતાનાં અખપરો ભરતી નથી, મુંડમાળા કરવા આવેલા વીરભદ્ર વિગેરે ગણોને ચાલુ રણયુદ્ધ નેઈને ચક્રિત થઈને મહાદેવજી (રુદ્રેશ્વર) વિદાય કરતા નથી, અને શત્રુઓના લોહીનાં પીનારાં દ્રોણનાં ખાણો નેઈને પાંડવોના

સન્યતા યોદ્ધાઓને અપસરાઓ વરતી નથી, અર્થાત્ અસંખ્ય યોદ્ધાઓ ખપી ગયા તેમાં પછી કેટલાકને વરે ?

મેરે જાને જામદગ્નિ કરી હી નિહત્રી મૂમિ,
 એકવીશ વાર કોપ તોહુ ના સિરાયો હૈ ।
 પિતા કે નિવારિયે તૈ શાન્ત વ્રત લીનો હૈ પૈ,
 દ્રૌન વ્યાજ હી તૈ તેજવાન દરસાયો હૈ ।
 એક નિશા ઘૌષ વીચ ક્ષોહિની ખપાઈ સાત,
 તાકી વિદ્યા ઘોર હી તૈ દોનોં દલ ઘાયો હૈ ।
 પિતા કહૈ ધન્ય પૂત પૂત કહૈ ધન્ય પિતા,
 પિતા પૂત દાનોં રૂપ પ્રલૈ કો દિલાયો હૈ ॥ ૬૮ ॥

સંખ્ય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ? મારા બાણવામાં તો એમ છે કે પૂર્વે પરશુરામે એકવીશ વાર નક્ષત્રી પૃથ્વી કરી હતી તો પણ તેઓનો કોપ શાંત થયો નથી, જો કે તેમના પિતા (જમદગ્નિ)એ તેમને વારવાથી શાંત વ્રત લીધું હતું તો પણ તેઓ કપટવેશે તેજવાન થઈને આવેલા દ્રોણ જ દેખાય છે. જોએએ એક દિવસ રાત્રિમાં સાત અક્ષૌહિણી ખપાવી દીધી અને તે (પરશુરામ)ની ભયંકર શસ્ત્રવિદ્યા વડે જોડે સૈન્યોને ગભરાવી નાંખ્યાં, પિતા (દ્રોણ) પુત્ર (અશ્વત્થામા)ને ધન્ય કહે છે અને પુત્ર પિતાને ધન્ય કહે છે, એવી રીતે પિતા પુત્ર જોડેએ પ્રલયકાળનું રૂપ દેખાડ્યું છે.

સવૈયા

જન પરૈ દ્રગગોચર આન કહૂ, ગમિ કૈ સવકી જનુ બુદ્ધિ ગઈ ।
 અરુ અશ્વ રથી ગજ સારથિ તેહ, ધ્વજા ધ્વજદંડન આદિ લઈ ।
 રત વ્યોમ પતાલ દિશા વિદિશાસુ, મનો વસુધા દ્વિજ રૂપ મઈ ।
 જિત્તહી તિત્ત પાંડવ સૈન્ય તિતે, સવહી દલ વઢૈ રહ્યો દ્રૌન મઈ ॥૬૯॥

તે વખતે બીજું કાંઈ પણ નજરે પડતું નથી અને બાણ સૌની બુદ્ધિ શુભ થઈ ગઈ હોય એમ જણાય છે, ઘોડાઓ,

રથીઓ, હાથીઓ, સારથીઓ, રથની ધ્વજાઓ અને ધ્વજાના
દંડો એ વિગેરેને લઈ દિશાવિદિશાઓ સાથે આકાશથી તે
ખાતાળ સુધી રણભૂમિ જાણે દ્રોણાચાર્ય રૂપે થઈ, અને જ્યાં જ્યાં
પાંડવોનું સૈન્ય છે ત્યાં ત્યાં સર્વ સૈન્ય દ્રોણમય થઈ રહ્યું છે,
અર્થાત સૌનાં હૃદયો કંપાવવા માટે સૌના હૃદયમાં દ્રોણાચાર્ય
શ્રૂતિમાન થઈને બેઠા છે.

કરણ ઉવાચ

દોહા

કરન કહ્યો નૃપ દ્રૌન કો, ગિનહુ ન કહ્યુ અપરાધ ।
જુદ્ધ શ્રમિત અરુ વૃદ્ધ વય, ન કરુ વચન તૈં બાધ ॥ ૭૦ ॥
દેવહુ મેરો જુદ્ધ અવ, કરિહૌં શત્રુ નિકંદ ।
દેહૂં તોકૌં વિજય જશ, હતિ કોઝ પાંડવ નંદ ॥ ૭૧ ॥
દ્રાણુનું અદ્ભુત યુદ્ધ બેઠીને, દુર્યોધનને કણું કહ્યું કે હે
દુર્યોધન ! હવે દ્રોણનો કાંઈ પણ દોષ ગણીશ નહિ, વળી તેઓ
વયોવૃદ્ધ છે અને યુદ્ધથી શ્રમિત થયા છે, તેથી તું વચન વડે
ચીડા કરીશ નહિ.

હવે માફ યુદ્ધ બે, હું શત્રુઓનું નિકંદન કરું છું, અને
કોઈક પાંડવોનો પુત્ર મારીને તને વિજય તથા યશ આપુ છું.

હંદ પદ્ધરી

સજિ ચલ્યો કરન જહાં મહાશૂર, કિય નાશ પાંડવી સૈન્ય કૂર ।
નિજ સૈન્ય કૂક સુનિ કપીકેતુ, હરિ તૈં કિય વિનતી જુક હેતુ ॥ ૭૨ ॥
એમ કહીને મહા શૂરવીર કણું તૈયાર થઈને યુદ્ધમાં
આવ્યો, અને ત્યાં જઈને તેણે કૂરપણાથી પાંડવી સેનાના સંહાર
કર્યો, અર્જુનને પોતાના સૈન્યનો દયામણો અવાજ સાંભળીને
શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે સકારણ વિનંતિ કરી કે:—

અર્જુન ઉવાચ

અવ પ્રેરહુ મમ રથ કરન ઓર, કરિ રહ્યો સૈન્ય કો કદન ઘોર ।
આરિહૌં તાહિ તિહૂં પુત્ર મારિ, પુત્ર કો શોક લૈહૈ વિચારિ ॥ ૭૩ ॥

હે કૃષ્ણ ! હવે મારો રથ કણ્ઠ તરફ હાકો, કેમકે તે મારી-
સેનાનો લયંકરપણે નાશ કરી રહ્યો છે, એટલે હું તેને માફ,
આથવા તેના પુત્રને માફ કે જેથી તે પુત્રનો શોક (મારી પેઠે)
અનુભવશે.

શ્રીકૃષ્ણોવાચ

યહ સમય કૃષ્ણ કહિ ગૂઢ અર્થ, કરન તૈં ભિરન નહિ સુર સમર્થ ।
હરિ કહ્યો હિડંવા સુત હૈંકારિ, નિશ જુદ્ધ તાહિ લાયક નિહારિ ॥૭૪॥

એ સાંભળીને તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને મર્મ અર્થ
કહ્યો, અને કણ્ઠથી યુદ્ધમાં જોડાવા દેવતાઓ પણ સમર્થ નથી,
એ સમય સ્થિતિ સમજાવી, પછી રાત્રે યુદ્ધ કરવાને લાયક
જોઈને શ્રીકૃષ્ણે હેડબાના પુત્રને (ઘટોત્કચને) જોડાવીને તેને
યુદ્ધમાં જોડાવા માટે કહ્યું.

ઘટોત્કચ વચન

રાક્ષસી અક્ષોહિણિ સૈન્ય ઔર, મમ હતી દ્રોણસુત અવહિ ઘોર ।
તોડ કરિહૌં માયા સહિત જુદ્ધ, કરન કૌં રોકિ રાખિહૌં સક્રુદ્ધ ॥૭૫॥

તે સાંભળીને ઘટોત્કચે કહ્યું કે મારી બુદ્ધી એક અક્ષોહિણી
સેના હતી તેનો હમણાં જ અશ્વત્થામાએ લયંકર રીતે નાશ કર્યો
છે, તો પણ હું રાક્ષસી માયા સહિત યુદ્ધ કરીશ, અને ક્રોધ-
યુક્ત કણ્ઠને રોડી રાખીશ.

ચૌં કહિ રુ ગમન કીનો અકાશ, પર્વતન કરી વર્ષા પ્રકાશ ।
નિજ સન્ય સુયોધન હોત નાશ, લખિ કહ્યો કરન પ્રતિ જુત નિસાસ ॥૭૬॥

એમ કહીને ઘટોત્કચે આકાશ માર્ગે ગમન કર્યું, અને
પ્રત્યક્ષ રીતે પર્વતોની વૃષ્ટિ કરી. પોતાના સન્યનો નાશ થતો
જોઈને દુર્યોધને નિસાસા નાંખીને કણ્ઠ પ્રત્યે કહ્યું કે :—

મમ સૈન્ય પ્રલય સર્વ હોત આજ, ફિર શક્તિ વાસવી કવન કાજ ।
મોહી સુ કરન યહ સુનત વૈન, રૂઢ વીરઘાતની શક્તિ એન ॥૭૭॥
મહ મારિ ઘટોત્કચ રૂદ્ર ધામ, સુનિ હર્ષ કિયો દિગ વિજય ર્યામ ।

હે કર્ણુ ! અત્યારે માફ સર્વ સન્ય નાશ પામે છે, તો પછી તારી વાસવી શક્તિ? (ઇંદ્રે આપેલી સાંગ)નું શું કામ છે ? એ સાંભળીને કર્ણુ એક વીરઘાતિની (વીરને હણનારી) ઉત્તમ સાંગ છોડી તે ઘટોત્કચને મારીને ઇંદ્રલોકમાં ગઈ. એ સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે અર્જુન પાસે પોતાનો હર્ષ જાહેર કર્યો.

(અર્જુન ઉવાચ) કિય હર્ષ શોક ઠાં કવન કાજ,

(શ્રીકૃષ્ણોવાચ) યહ મરત વચ્ચો તૂં પાર્થ આંજ ॥ ૭૮ ॥

તે વખતે અર્જુનને કહ્યું કે હે પ્રભુ ! આપે શોકને ઠેકાણે હર્ષ શા માટે કર્યો ? તે સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે હે અર્જુન ! તું આજે આ ઘટોત્કચ મરતાં મૃત્યુથી બચ્યો છે તે માટે મેં હર્ષ કર્યો છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ દોહા

સંજય ધ્યાન-વરાહ કા, સ્વપ્ન કરાવત રારિ ।

મરે દોડ વિચ એક કે, વાકો હિતહિ વિચારિ ॥ ૭૯ ॥

ત્યોં હિ કૃષ્ણ કે કરન વા, મરે મીમસુત પ્રીતિ ।

નર કો વચવો ભૂમિ કો, માર હરન દોડ રીતિ^૨ ॥ ૮૦ ॥

(૧) અર્જુનના હિત માટે ઇંદ્રે કર્ણુ પાસે પ્રાર્થના વેશે કવચ તથા કુંડળની માગણી કરી, એટલે કર્ણુ ઇંદ્રને પોતાનાં કવચ તથા કુંડળ જે ચામડી સાથે જોડાયેલાં જ હતાં તે ઉતરડીને કીતારી આપ્યાં. તે વખતે ઇંદ્રે પ્રસન્ન થઈને કર્ણુને વાસવી નામની શક્તિ આપી હતી, એ શક્તિ કર્ણુ અર્જુનને મારવા માટે રાખી હતી, “ તે જાન ભૂલીને તેણે વાસવી શક્તિનો અહીં ઉપયોગ કર્યો.” (વનપર્વ, અધ્યાય ૩૧૦)

(૨) ઉપર્યુક્ત બેડે દોહાના વર્ણનમાં હીનોપમત્વ રૂપ દૂષિત વચનોની સાલિપ્રાય ખૂબી છે, કેમકે તે વચન ધૃતરાષ્ટ્રની શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેની રીસનાં ભરેલાં છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા, હે સંન્ય ! જેના પર કર્ણુના વિજયનો આધાર હતો, તે શક્તિ કૃષ્ણે ઘટોત્કચ ઉપર નાંખીને નિષ્ફળ કરી નાંખી છે. ખરેખર, કુંઠા હાથવાળા મનુષ્યના હાથમાં આવેલા ફળને જેમ બળવાન મનુષ્ય લઈ

એણું સંજયનું કહેણું સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે હે સંજય ! ચાંડાળ (પારથી) કૂતરાની અને સૂવરની લડાઈ કરાવે છે તે પૈકી બેઉમાં એકના મરવાથી પણ પોતાનું હિત વિચારી લે છે, અર્થાત તેમાં પોતાનો ખોરાક રૂપ લાલ સરાજે છે. તેમજ કર્ણ અને ઘટોત્કચની લડાઈમાં કર્ણ અથવા ઘટોત્કચ એ બેમાંથી એકના મરણથી પણ કૃષ્ણને હર્ષ થાય જ, કેમકે તે નિમિત્ત કારણમાં અર્જુનનો ભગવાન અને પૃથ્વીનો ભાર હરવો એ બેઉ રીતનાં પરિણામ છે.

સંજય ઉવાચ

કદત સૈન્ય દોષ શર્વરી, તીન ચામ ગઈ વીતિ ।

હદત ન કોઝ પરસપર, સકત ન કોઝ જીતિ ॥ ૮૧ ॥

પછી સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે બેઉ સૈન્ય સામ સામું. કપાતાં ત્રણ પહોર રાત વીતી ગઈ, પણ પરસ્પર કોઈ પાછું હઠતું નથી અને કોઈને કોઈ જીતી પણ શકતું નથી.

હંદ પદ્ધરી

નિશિ પ્રહર રહી ફિર કહ્યો પાથ, સવ શયન કરહુ કહુ ઉમય સાથ ।

ચહ સુનત સવન દીની અશીષ, તવ વિજય હોહુ નરવસા વીશ ॥ ૮૨ ॥

સવ હય ગજ રથ પર શયન સૈન, નિદ્રા ગત કીની મિલત નૈન ।

પુનિ બજૈ વીર વાદિત્ર પ્રાત, લરતે અહ મરતે નૃપ લલાત ॥ ૮૩ ॥

પછી એક પહોર રાત્રિ રહી એટલે અર્જુને કહ્યું કે હવે લડાઈ બંધ કરીને બેઉ સન્ય તમામ એક સાથે કાંઈક સૂઈ

જાય છે તેમ કર્ણની અમોઘ શક્તિને કૃષ્ણે યુક્તિથી છીનવી લીધી છે. હે વિદ્વાન ! હુકાર અને ફત્વું લડતાં હોય ત્યાં બંનેના મરણ પછી જેમ ચાંડાળને લાલ થાય તેમ કર્ણના અને ઘટોત્કચના યુદ્ધથી કૃષ્ણને લાલ થયો છે એમ હું માનું છું.

હે સત્ ! સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાયુદ્ધિશાળી કર્ણ શા માટે એ અમોઘ શક્તિ અર્જુનને મારી નહિ ? હે ગાવત્સગણિના પુત્ર ! તું પણ તે વાર્તા કેમ વીસરી ગયો ? (વિશેષ માટે જુઓ દ્રોણપર્વ, અધ્યાય ૧૮૨).

રહો, એ સાંભળીને સહુએ આશિષ આપી કે હે અર્જુન ! તારો વીસ વસા (સંપૂર્ણ રીતે) જય થાઓ, એમ કહીને સર્વ સૈન્યે હાથી, ઘોડા અને રથો પર યથાસ્થિતપણે શયન કરી આંખો મીચીને નિંદ્રા ગત કરી, પછી સવાર થતાં ઝુઝાઉ વાનં વાગવા માંડ્યાં એટલે રાજાઓ સામ સામા લડતા મરતા દેખાવા માંડ્યા.

દિન પ્રથમ પાંચ પાંચાલપુત્ર, જમપુરહિ પઠાચે દ્રૌન જત્ર ।
સોઢ ક્ષોભ લિયે નૃપ જિજ્ઞસેન, દ્રૌન તૈં મિયોં દુઃખ દુઃસહ દૈન ॥૮૪॥
દ્રુપદ કે દ્રૌન કૌં લગે વાન, પરવશહિ વિથાતુર મયે પ્રાન ।
જિહિ સમય જયોં દ્વિજ કોપ જ્વાલ, કિય રુદ્ર રૂપ મનુ પ્રલૈ કાલ ॥૮૫॥

સંજય કહે છે કે આ તો પાંચમા દિવસનું યુદ્ધ છે, પણ તે પહેલાં ચોથા દિવસના યુદ્ધમાં પાંચાળ (જિજ્ઞસેન) રાજાના પાંચ પુત્રો દ્રોણાચાર્યે જ્યાં જમપુરમાં મોકલ્યા તે ક્ષોભ (શોક) થી જિજ્ઞસેન રાજા દ્રોણથી યુદ્ધમાં જોડાયો અને અસહ્ય દુઃખ આપવા માંડ્યો, દ્રોણને દ્રુપદ રાજાનાં બાણ વાગવાથી તેના પ્રાણ વેદનાના વેગમાં પરવશ થયા, તે વખતે દ્રોણાચાર્ય કાંપ રૂપી જ્વાળાથી પ્રજ્વલિત થયા, અને જાણે પ્રલયકાળનું રૂદ્ર રૂપ કયું હોય એવા દેખાવા માંડ્યા.

દ્રુપદ કો કાટિ શિર ધૂમિ ઢારિ, વૈરાટપતી પુની લિયો મારિ ।
વહ સમય ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સુ અમીત, પૈસઠ હજાર રથ જુત પ્રતીત ॥૮૬॥
વદલો પિતુ લૈવે કાજ વીર, આયો જુ મિયોં દ્વિજ તૈં અધીર ।
જૂદે દોડ સેનાપતી જુદ્ધ, કિય શત્રુ નાશ દ્વિજ સહિત ક્રુદ્ધ ॥૮૭॥
હતિ દ્રૌન રથી પૈસઠ હજાર, માર્યો ન શત્રુ કારન વિચાર ।
કરિ વિરથ આપકો હતક જાનિ, મોઝ્યો સુ ધૃષ્ટદ્યુમ્નહિ પિઘાનિ ॥૮૮॥

પછી દ્રુપદનું માથું કાપીને પૃથ્વી પર નાંખ્યું, અને વિરાટ રાજાને પણ માર્યો, તે સમયે નિર્ભયપણે વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પાંસઠ હજાર રથીઓના ભરોસા સાથે, તે પોતાના પિતાનો વૈર રૂપી બદલો લેવા આવ્યો અને ઉતાવળો થઈને દ્રોણાચાર્યથી યુદ્ધમાં જોડાયો, જેઉ સેનાપતિઓ યુદ્ધમાં સામસામા લડ્યા,

તેમાં દ્રોણાચાર્યે ક્રોધસહિત કેટલાયે શત્રુઓનો નાશ કર્યો અને પાંસઠ હજાર રથીઓને માર્યા, અને શત્રુ (ધૃષ્ટદ્યુમ્ન)ને પૂર્વ કારણ (પોતાને મારવા માટે ઉત્પન્ન થયો છે તે)ના વિચારથી માર્યો નહિ, પરંતુ રથ વિનાનો કર્યો અને પોતાને મારનારો છે એમ જાણીને ઓળખી મુકત કર્યો.

દોહા

ધૃષ્ટકેતુ શિશુપાલસુત, માગધપતિ સહદેવ ।

ભિરે વહુરિ રનભૂમિ મેં, મારે દ્રૌન અજેવ ॥ ૮૯ ॥

તે પછી શિશુપાળનો પુત્ર ધૃષ્ટકેતુ અને મગધ દેશનો રાજા સહદેવ એ બેઉ યુદ્ધભૂમિમાં આવીને દ્રોણથી લડ્યા, તેઓને અજીત એવા દ્રોણાચાર્યે મારી નાંખ્યા.

સવૈયા

दिन द्वै निशि एक जुरी नहिँ द्रौन की संधि उपासन अंजुलिका ।
बहु वीरन पांडव के वरिवे उत्तरीं तेउ अच्छर आवलिका ।
वरमाल के कारन हेरत ही फिरते परे पायन में फलिका ।
सुरराज के वाग सु नंदन में कहाँ पुष्प जहाँ न मिलै कलिका ॥ ९० ॥

સંજય કહે છે કે ધૃતરાષ્ટ્ર બે દિવસ અને એક રાત્રિમાં નિત્યનિયમ રૂપ સંધ્યા, ગાયત્રી તથા અર્ધાદિ માટે દ્રોણની આંજલી (કરતલ) બેડાઈ નહિ. પાંડવ સેનાના ઘણા વીરોને વરવા માટે કેટલીયે અપ્સરાઓની પંક્તિઓ ઊતરી હતી તે વરમાળાઓ બનાવવા માટે બગીચો બેવા ફરતાં ફરતાં તેઓના પગો તળે છાલા (ફાડલા) પડ્યા અને ઇંદ્રના નંદનવનમાં ક્યાંય પણ પુષ્પની કળી પણ જ્યાં ન મળી આત્રી.

सोमक सृञ्जय नाग खिजे पर त्रास खगेंद्र सी मानत ताकी ।
सांवत छोरत शत्रु प्रहारत, चिन्ह परै नहिँ शस्त्र चलाकी ।
चारक चौष निशा इक में विरले तहाँ वीर बचे फिर बाकी ।
सात अक्षोहिणि पांडव सैन्य कौ एक हि द्रौन डकारि गो डाकी ॥ ९१ ॥

સોમકો અને સુંજ્યો રૂપી સર્પોના ખીબવા ઉપર પણ તે (દ્રોણાચાર્ય) ની ખીક ગરૂડના જેવી તેઓ માને છે. (તે દ્રોણાચાર્ય) કયા વખતે ણાણુ સાંધે છે, કયા વખતે છોડે છે અને શત્રુઓને મારે છે તે તેની શસ્ત્ર-ચાલાકી કોઈના પણ લક્ષ્યમાં આવતી નથી, ચાર દિવસો અને એક રાત્રિમાં જવદંડે યોદ્ધાઓ ખચવા પામ્યા, અને ખાકીની સાત અક્ષોહિણી પાંડવોની સેનાને એક જ દ્રોણ ડાકી (નીડર-ડાકોતરો) ડકારી (ઓડકારી) ગયો.

કવિત્ત

જૈત્ર્ય કી રક્ષાકાજ ઠાઠો મયો જવ હી તૈં,
 एते वीर मारे गिनै पावै कवि पार को ।
 द्वादश पहर बीच भई षट संध्या तामें,
 नाहिँ बन्द्यो कर्म कछु द्विज के विचार को ।
 केते देव तर्पन में केते पित्र तर्पन में,
 अर्पन किये ज्यों शत्रु करिहै उदार को ।
 तीनक अक्षोहिणी सँघार कियो एकादशी,
 द्वादशी में पारना भो पैसठ हजार को ॥ ૧૨ ॥

જયારથી જયદ્રથના રક્ષણ માટે દ્રોણ રણભૂમિમાં ઉભો રહ્યો તેટલા સમય સુધીમાં તેણે એટલા યોદ્ધાઓ માર્યા કે તે ગણવાથી કયો કવિ પાર પામી શકે ? અર્થાત કે અસંખ્ય (અગણિત) યોદ્ધાઓ માર્યા, એથા દિવસ રાત્રિના આઠ પહોર અને પાંચમા દિવસના ચાર પહોર એ મળીને ખાર પહોરમાં ત્રિકાળ સંધ્યાઓ છ થાય તે પૈકી દ્રોણથી કાંઈ બ્રહ્મકર્મ ન બની શક્યું, પરંતુ ક્ષત્રિયકર્મ એવું કયું કે કેટલાક શત્રુઓને દેવ-તર્પણમાં અને કેટલાકોને પિતૃતર્પણમાં જેમ અર્પણ કર્યા તેમ ખીજે કયો ઉદાર ક્ષત્રિય કરી શકે ? વદિ એકાદશીને દિવસે ત્રણેક અક્ષોહિણી સૈન્યનો સંહાર કર્યો અને દ્વાદશીને દિવસે તો પાંસઠ હજાર યોદ્ધાઓને સંહારવા રૂપી તેમણે પારણું કયું.

સવૈયા

સલમાન સમાન જે દ્રૌન કે વાન, પ્રયાન તૈં માન ન માન પરૈ ।
 કિતને અસમાન સમાન કિતેક, વચ્ચાનત પાનન પાવ ટરૈ ।
 કટિ પ્રાન કિતે સુરયાન ચલૈ, સુ ત્રિમાનન વૈઠિકૈ વાટ ડરૈ ।
 તિત ગ્યારસ પ્રાત તૈં દ્વાદશિ, સાંઘ્ય લૈં, રાત પ્રમાત ન જાનિ પરૈ ॥૧૩॥

દ્રોણનાં બાણુ જે તીડોની પેઠે ચાલે છે તેથી સૂર્યનું ભાન પડતું નથી, કેટલાંક આકાશમાં સમાઈ ગયાં અને કેટલાંક હાથ પગોને ટાળવાવાળાં વળણાય છે. કેટલાયે યોદ્ધાઓ કપાઈને તેઓના પ્રાણુ સ્વર્ગમાં ગયા તેઓ વિમાનમાં બેસીને દ્રોણ-આર્યના બાણોના લયથી આકાશમાર્ગે લય પામે છે, વળી એ દ્રોણનાં બાણો આકાશમાં એટલાં બધાં છવાઈ ગયાં કે અગિયારસના સવારથી તે બારસની સાંજ સુધી રણભૂમિમાં સાંજ સવાર સમન્વયું નહિ અર્થાત દિવસ રાત્રિનું ભાન ન રહ્યું, (આમાં સંબંધાતિશયોક્તિ અલંકાર છે.)

દોહા

રિચન કહ્યો મિલિ દ્રૌન તૈં, કરહુ શસ્ત્ર અવ ત્યાગ ।

યહ અપનો નહિ ધર્મ હૈ, કરિ હરિ તૈં અનુરાગ ॥ ૧૪ ॥

એ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્યનું અતિ ઘોર યુદ્ધ જોઈને પ્રધીઃ ઋષિઓએ મળીને દ્રોણ પ્રત્યે કહ્યું કે આચાર્ય ! હવે શસ્ત્રનો ત્યાગ કરો. આ (યુદ્ધ કરવું એ) આપણો (બ્રાહ્મણનો) ધર્મ નથી, એમ માનીને શ્રીહરિથી પ્રીતિ કરો.

કહ્યો કૃષ્ણ સુત ધર્મ તૈં, તાહી સમય સિચાય ।

હયો અશ્વત્થામા ઇતી, દ્રોનહિ કરહુ સુનાય ॥ ૧૫ ॥

તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે ધર્મપુત્ર (યુધિષ્ઠિર) ને શિખવાડીને (પૂર્વે દ્રોણે કહ્યું છે તેમ સત્યમય અપ્રિયવચન કહેવાતું યાદ લાવીને) કહ્યું કે “ અશ્વત્થામાને માર્યો ” એટલું દ્રોણને કહી સંભળાવો.

દૂર દ્રૌન તૈં કોસ ઇક, હંરત હુતો નિજ પૂત ।

પ્રેયોં નૃપ કૌં તિહિ સમય, જય કારન હરિ ધૂત ॥ ૧૬ ॥

સંજય કહે છે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તે વખતે દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામા દ્રોણથી એક ગાઉ છેટે લડતો હતો, એટલે પાંડવોના જય થવા માટે કપટયુક્ત થયેલા શ્રીકૃષ્ણે રાજા ધર્મને દ્રોણ પાસે મોકલવા પ્રેરણા કરી.

ધર્મોવાચ

બોલ્યો જૂઠ ન આજ લૌં, સહજ હિ મૈં જદુરાજ ।

કૈસે બોલૌં પૂજ્ય દ્વિજ, દ્રૌણ-વદ્ધ કે કાજ ॥ ૧૭ ॥

ત્યારે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે હે યદુરાજ ! (શ્રીકૃષ્ણ) હું આજ સુધી સહેજ પણ જૂઠું બોલ્યો નથી, અને હવે પૂજ્ય બ્રાહ્મણ દ્રોણના વધ માટે જૂઠું કેમ બોલું ?

શ્રીકૃષ્ણોવાચ

પદ્ધતી છંદ

છલ વલ તૈં કીજે શત્રુ નાશ, વહ કહત રાજનીતિહિ પ્રકાશ ।

નિજ સૈન્ય દ્વિરદ અશ્વત્થામા નામં, વહ હત્યો ભીમ સુનિ કૃષ્ણ કામ ॥૧૮॥

તે સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે છળ બળ વડે પણ શત્રુનો નાશ કરવો એમ રાજનીતિ પ્રસિદ્ધ રીતે કહે છે, વળી આપણા સૈન્યમાં એક અશ્વત્થામા^૧ એ નામનો હાથી હતો તેને ભીમસેને માર્યો સાંભળ્યો છે, અને આપણું જય થવા રૂપ કામ છે, (તેથી “અશ્વત્થામાને માર્યો” એમ કહેવામાં બાધ નથી.)

સવહિન મિલિ પ્રેયોં ધમરાજ, વહ કહ્યો વચન દ્વિજ તૈં અકાજ ।

વધ પુત્ર અપ્રિય અતિ સુનૈં બોલ, તજિ શસ્ત્ર ભૂમિ આસન અડોલ ॥૧૯॥

કરિ દિયો શ્વાસ મૃકુટી ચઢાય, વહ સમય દ્રુપદ સુત નિકટ આચ ।

છેલ્લો સુ સ્વર્ગ લૈં દ્રૌન શીષ, દૌં સૈન્ય કહ્યો ધિક ધિક અનીશ ॥૨૦॥

(૧) ભીમસેને મારવાના રાજા દ્રિવમ્બીના “અશ્વત્થામા” નામના હાથીને માર્યો હતો.

પછી સૌએ મળીને રાજા ધર્મને દ્રોણ પાસે મોકલ્યા, ત્યાં જઈને તેઓએ “અશ્વત્થામાને માર્યો” એ અકાર્ય વચન કહ્યું, પુત્ર (અશ્વત્થામા)નો વધ થયો (તે રાજા ધર્મ સભ્ય કહે છે એમ માનીને) તે અતિ અપ્રિય વચન સાંભળીને દ્રોણાચાર્યે શસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો અને પૃથ્વી પર સ્થિર આસન કર્યું, તથા સમાધિસ્થ રૂપ થઈ કુંડળીનું ઉત્થાન કરી શ્વાસને બ્રહ્મરંધ્રમાં ચઢાવી દીધો, એ વખતે દ્રુપદના પુત્રે (ધૃષ્ટદ્યુમ્નને) પાસે આવીને હાથમાં તરવાર લઈને દ્રોણનું માથું કાપી નાંખ્યું, એટલે બેઉ સૈન્યવાળાઓએ કહ્યું કે હે સેનાપતિ ! (ધૃષ્ટદ્યુમ્ન) તને ધિષ્ઠાર છે.

સંજયોવાચ

દોહા

કપટ વાદ સુત ધર્મકો, સુનિ કરિ પ્રાણાયામ ।

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કૌં નિમિત્ત દૈ, ગયો વીર સુરધામ ॥ ૧૦૧ ॥

સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! રાજા ધર્મનું છળચુકત વચન સાંભળીને વીર દ્રોણ પ્રાણાયામ કરીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પોતાના મરણનું નિમિત્ત આપીને સ્વર્ગલોકમાં ગયો.

સહસ રાજસુત ગજ અયુત, ત્રીન સહસ રથવૃંદ ।

મયે પચાદે દ્રૌન કર, ચત્રદા લાલ નિકંદ ॥ ૧૦૨ ॥

એક હજાર રાજકુવરો, દશ હજાર હાથી, ત્રણ હજાર રથીઓનો સમૂહ અને ચૌદ લાખ ખ્યાદા (પાળા)ઓનો દ્રોણના હાથે નાશ થયો.^૧

કવિત્ત

દ્રોણ કો પતન દેલિ સૈન દુર્યોધન કો,

અષ્ટ વિધિ સાત્વિક કો સેવન કરત હૈ ।

(૧) પાંચાળોના વીસ હજાર હાથી, પાંચસો મત્સ્ય રાજાઓ, છ હજાર સૂંઝો, દશ હજાર હાથી અને દશ હજાર ઘોડાઓનો દ્રોણે વિશેષ ધાણ ચાલ્યો હતો. (દ્રોણપર્વ, અધ્યાય ૧૬૦)

પાવન પયાદે ભગે વાહન વિકલ દેલિ,
 કેતે શૂર ધીરન કે આયુધ ગિરત હૈં ।
 કેડ મરે કુંજર કે પિંજર પ્રવેશ કરૈ,
 તેડ પલવારન કે મુખ તૈં મરત હૈં ।
 અપજશ અજૈ શોક ભય કે મયંકર સે,
 દુસ્તર સમુદ્ર ચાર સહજે તરત હૈં ॥ ૧૦૩ ॥

દ્રોણુનું મરણુ જોઈને દુર્યોધનની સેના આઠ પ્રકારના સાત્વિક ભાવો (જુઓ પાછળ તૃતીય મયખ દોહા, ૧૦૮માં છે તે)નું સેવન કરે છે, વળી વાહનો (હાથી, ઘોડા વિગેરે) વ્યાકુળ જોઈને પગપાળા થઈને કેટલાયે નાસે છે, કેટલાક ધૈર્યવાન શૂરવીરોનાં શસ્ત્ર પડી જાય છે, કેટલાક જોઓ મરેલા હાથીઓનાં હાડપિંજરોમાં પ્રવેશ કરે છે તેઓ માંસલક્ષકો (પશુપક્ષીઓ)ના મુખથી મરે છે અને અપજશ, અજય, શોક તથા ભય રૂપી ભયંકર તથા ન તરી શકાય તેવા ચાર સમુદ્રો સહજપણે તરે છે.

ઉમર તો વરસ પૈંચાસો વીચ મહાવાહુ,
 ઔર કો જવાન હૂ કી ઉપમા ઘટૈ નહીં ।
 વિચરત રહ્યો જૌ લૌં ઉભય સંગ્રામ વિષે,
 શત્રુ કો વઢૈ ન જાકો શસ્ત્ર હૂ હટૈ નહીં ।
 મારે દ્રૌન કહાં દ્રૌન હૈૈ દ્રૌન હતો દ્રૌન,
 એસે હૂ વકત રોગ માનસી કટૈ નહીં ।

આંહિન તૈં હૈૈ હૂ તૈં પાંદૂ સૈન્ય વીરન કે,

દ્રૌન તો મિચ્યો પૈ ચિત્ર દ્રૌન કો મિટૈ તહીં ॥ ૧૦૪ ॥

સંજય કહે છે કે ધૃતરાષ્ટ્ર ! જેની ઉંમર તો પંચાસી વરસની હતી પણ તે મહાબાહુ (લાંબા હાથવાળા)ને કોઈ જુવાનની ઉપમા પણ ઘટિત ન થાય, જ્યાં સુધી તે (દ્રોણ) રણસંગ્રામમાં ફરતો રહ્યો ત્યાં સુધી કોઈ પણ શત્રુ વધી શક્યો નહિ અને તેનું શસ્ત્ર પણ હટ્યું નહિ, દ્રોણના મર્યા પછી પણ ચાંડવસેનાના વીરો, “દ્રોણ મારે છે, દ્રોણ ક્યાં છે ? દ્રોણ આ

રહ્યો, દ્રોણને મારો !” એ પ્રમાણે બકે છે તે તેઓનો માનસિક
રોગ કપાતો (નાશ પામતો) નથી અને તેઓની આંખેથી તો
દ્રોણ મટી ગયો છે (દેખાતો નથી) પણ તેઓના મનમાં દ્રોણનું
ચિત્ર ખેંચાયું છે તે મટતું નથી.

प्रगट पिता को परलोक देखि पानन मैं,
पीने वान पकरि पिनाकी सो लखा परो ।

नारायन अस्त्र निरमुक्त कीनो शत्रु नाश,
अर्जुन तैं आदि नाहिँ और तैं सिखा परो ।

पायन पयादे पुंज शस्त्र कौं धरे परोक्ष,
पारथ लौं पांडूसैन पौरुष मखा परो ।

दीह भट द्रौणी दल दोउन के बीच दूठ,

द्रौन सो परो पै दश द्रौन सो दिखा परो ॥ १०५ ॥

પિતા (દ્રોણ)નું પ્રગટ રીતે સ્વર્ગમાં જવું જોઈને
અશ્વત્થામા જેઉ હાથોમાં તીખાં બાણ પકડીને પિનાકી (રૂદ્ર)ના
જેવે દેખાવા માંડ્યો, પછી શત્રુઓનો નાશ કરવા તેણે નારાયણ-
નામનું અસ્ત્ર છોડ્યું કે જે અર્જુન વિગેરે કોઈથી શીખી શકાયું
નહોતું, તે વખતે યોદ્ધાઓ પગપાળા થઈને શત્રુથી વિમુખ-
થયા, અને અર્જુન સુદ્ધાં પાંડવ સેનાનો પોરસ વ્યર્થ થયો,
જેઉ સૈન્યમાં મહા શૂરવીર અશ્વત્થામા લડવા માંડ્યો ત્યારે
દ્રોણ તો પડ્યો હતો પણ અશ્વત્થામા દશ દ્રોણ જેવે
દેખાઈ પડ્યો.

श्रीकृष्णोवाच

दोहा

कृष्ण कह्यो यह अस्त्र को, और न शान्ति उपाय ।

तजि वाहन सब शस्त्र तजि, परिये मन क्रम पाय ॥ १०६ ॥

તે વખતે નારાયણ અસ્ત્રનો પ્રતાપ જોઈને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું
કે આ અસ્ત્રનો શાંતિ ઉપાય બીજો એકે નથી, પરંતુ આપણે
સર્વ વાહન તથા શસ્ત્રો તજીને તન મનથી પગે પડીએ.

सवैया

द्रौन के पुत्र के अस्त्र के तेज तै' त्यागि मरोर कै गैर मजै ।
वाहन शस्त्र जे दूरि धरे सब, कृष्ण की सोख न वैर सजै ।
भार तजे अहि सूर उदै नहि , मात वृथा पयपान लजै ।
नीम पयार लौं पाँव अचाल क्यों ? क्षत्रित्व सीम कौं भीम तजै ॥ १०७ ॥

अश्वत्थामाना नारायण अस्त्रना तेजधी डेटलाये वीराओ
पोताने मरोउ तन्यो अने आनंद विनाना थया, तथा ने
वाहन अने शस्त्रो हतां ते भधां छेटे भूझी दीधां, पणु भीमसेने
श्रीकृष्णनी शिष्यामणु न मानतां वैरइपी शस्त्र सज्ज क्युं,
अने छडेवा मांडयो के शेषनाग पृथ्वीनो भार तने, सूर्य ओगे
नहि, तो पणु पाताण सुधी पछिंयैला अउग नियम इपी पग-
वाणी क्षात्रत्वनी भयादाने भीमसेन केम तरे ? केमके तेम
करवाथी तो माता (कुंता)नुं नाडक दूध लाजे.

दोहा

भयो शस्त्रमय अग्निमय, भीमसेन पर व्यूह ।

कृष्ण विजयं सब शस्त्र तिहि, छिनहि मित्र्यो समूह ॥ १०८ ॥

पछी भीमसेन पर शस्त्रमय अने अग्निमय समूह ओकठो
थयो, ते तमाम शस्त्र समूहने परिताप श्रीकृष्ण तथा अर्जुने
क्षणुवारमां मटाउयो.

वृथा भयो सुत द्रौन को, वह नारायण अस्त्र ।

विकल भई तब सैन नृप, गहे पांडवन शस्त्र ॥ १०९ ॥

संजय छडे छे छे धतराष्ट ! अश्वत्थामानुं ओ नारायण
अस्त्र वृथा (निष्फल) थयुं अने पांडवोओ शस्त्र धारणु क्यो
ओटले तमारी सेना व्याकुण थध.

कवित्त

मैं हू कह्यो ताहि समै शकुनी दुसासन तें,
मानी ना वसीठी तवै कहा हियो सूनो हो ? ।

પાંચ ઘૌસ નિશા એક શત્રુ કૈ મિટાય મિત્રો,
 સો તો દ્વિજરાજ દેવો સવ હી તૈ જૂનો હો ।
 તાહી વિન કુરુ સૈન્ય ભાસત અલ્હનો અવ,
 મામા ભાગિનેય વીજ ગોનહાર દૂનો હો ।
 ગાંજીવ કી જ્ઞાર બીચ ક્યોં ન અંગ મૂનો હો જુ,
 દ્રૌન વોય લૂને જૈસે ક્યોં ન વોય લૂનો હો ॥ ૧૧૦ ॥
 પછી અશ્વત્થામાએ કહ્યું કે હે શકુનિ તથા હઃશાસન !
 મેં તમોને કહ્યું હતું ત્યારે તમે વિદિ ન માની તે શું તમારું
 હૃદય શૂન્ય હતું ? વળી બુદ્ધો કે જે પાંચ દિવસ અને એક
 રાત્રિમાં કેટલાય શત્રુઓને નાશ કરીને પોતે નાશ પામ્યો તે
 આચાર્ય (દ્રોણ) તો સૌથી વૃદ્ધ હો, હવે તેના વિના કૌરવી
 સૈન્ય બધું અલૂણું દેખાય છે, એ બીજના વાવનારા તમે મામે
 તથા ભાણેજ બેડ છે, એટલે હવે ગાંડીવ ધનુષ્યની જવાબમાં
 તમે તમારાં શરીર શા માટે શેકતા નથી ? જેમ દ્રોણે બીજ
 વાવીને લણ્યાં તેમ તમે પણ વાવીને હવે કેમ લણતા નથી ?

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ

સવૈયા

મીમ મહા ભુજ દીપ પ્રકાશ મૈં, મો સુત સંઘ પતંગ જ્યોં નાસત ।
 વાહવ કોપ પૈ લાલચિ વૈશ્ય જ્યોં, નાવ પ્રવેશત નેંક ન ત્રાસત ।
 મીમ ભુજાન કે ચોચ સદા, જમરાજ કો રાજ સમાજ પ્રકાશત ।
 સંજક ! મો સુત કંજ કે ક્યાર, વચાર તુપાર જ્યોં મીમ વિનાશત ॥૧૧૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે કે હે સંજય ! ભીમસેનના મોટા હાથ
 રૂપી હીવાના પ્રકાશમાં મારા પુત્રોનો સમૂહ પતંગિયાંની પેઠે
 નાશ પામે છે, અને તેને વાડવાગિન રૂપી કોપ પ્રગટ થવા ઉપર
 પણ તેઓ વૈશ્ય (ચાપારી વાણિયા)ની પેઠે લાલચુ થઈને
 પોતાનું કંતેહરૂપી નાવ ચલાવતાં ભય પામતા નથી, વળી ભીમની
 ભુલઓમાં હંમેશાં જમરાજનો રાજસમાજ પ્રકાશને પામે છે,

એવો એ ભીમસેન મારા પુત્રો રૂપી કમળના કચારાઓનો હિમના પવનની પેઠે વિનાશ કરે છે.

વિચ દીપક જોત પતંગ ગિરૈ કોઝ નાસ વ્હૈ કો ડહિ જાવત હૈ ।
જમરાજ કે લોક ગયે હુ જિયે તિનકી જગ વાત સુનાવત હૈ ।
વહવાનલ વીચ પરે હુ વચૈ કરતૂત મુકુંદ દિલાવત હૈ ।
સુનિ સંજય મો સુત કાલ ગ્રસે ભિરિ મીમ તૈ કોઝ ન આવત હૈ ॥૧૧૨॥

વળી દીવાની જ્યોતમાં પતંગિયાં પડે તે પૈકી કેટલાંકનો નાશ થાય અને કેટલાંક ઊડી પણ જાય; તે જ રીતે જમરાજના લોકમાં ગયેલો જીવે એવી વાત જગતમાં સાંભળાણી છે, અને વાહવાનળમાં પડે તે બચે તેવું કર્તવ્ય ઈશ્વર બતાવે છે, પરંતુ હે સંજય ! સાંભળ, મારો જે પુત્ર ભીમથી લડે છે તેને કાળગ્રસ્ત છે એટલે કોઈ પણ પુત્ર પાછો આવતો નથી.

કવિત્ત

જલ હૂ તૈ આગિ બાહવાગ હૂ તૈ જૈસે જલ,
કેસરી તૈ જૈસી વિધિ કુંજર નિવલ હૈ ।
બાજ તૈ કપોત જૈસે તારખ તૈ ઝગ જસે,
પૌન સૌં પ્રચંડ ગૌન અમ્ર જ્યૌં વિચલ હૈ ।
ઈંદુ હુ તૈ ઈંદીવર રુદ્ર તૈ ત્રિપુર ક્ષુદ્ર,
ઈંદ્ર હુ તૈ દૈત્ય ઈંદ્ર જા વિધિ વિકલ હૈ ।
પાછલે શત્રુ જૈસે સંજય સવ મેરે પૂત,
પ્રથમ કે શત્રુ જૈસે મારુતી પ્રવલ હૈ ॥ ૧૧૩ ॥

જળથી જેમ સામાન્ય અગ્નિ, વાહવાનળથી જેમ સમુદ્ર-જળ, અને સિંહથી જેમ હાથી નિર્ભય છે. બાજથી જેમ હોલો, ગરૂડથી જેમ સર્પ, અને પ્રચંડ પવનના વાવાથી જેમ વાદળો નાશ પામે છે. ચંદ્રથી જેમ અપોરિયું કમળ, રુદ્ર (શંકર ભગવાન)થી જેમ ત્રિપુરાસુર અને ઇંદ્રથી જેમ દૈત્યેન્દ્ર (જંભાસુર) વ્યાકુળ થાય છે, તેમ હે સંજય ! પાછળના શત્રુઓની પેઠે

મારા પુત્રો નિર્બળ છે, અને આગળ રહેનારા શત્રુઓની પેઠે
માફતી (પવનપુત્ર લીમસેન) પ્રળબ છે..

સવૈયા

કોપ છિપી વડવાનલ આહિ, તિમિંગલ ગ્રાહ ગદા ધનુધારી ।
વાન મહા ડરગાદિક હૈં ડરમી સુ મનોરથ વ્યોમ વિહારી ।
નાવ કો દાવ કહૂ ન લગૈં દ્વિજ દ્રૌન સી કર્ન સી ફારિ પછારી ।
મોં સુત નેક ન પૈરિ સકૈ મુજ ભીમ ભયંકર સાગર ખારી ॥૧૨૪॥

હે સંજય ! જેમાં કોપ રૂપી છુપો વાડવાગ્નિ છે, મગરમચ્છ
અને ગ્રાહ રૂપી જે ગદાધારી અને ધનુષ્યધારી છે, બાણરૂપી
મહા જળસર્પો વિગેરે છે, અને મારા પુત્રના ગગનવિહારી
મનોરથો રૂપી જેમાં તરંગો છે, તેમાં મારા પુત્રના હઠવાળા
ચતુરરૂપ નાવનો દાવ લાગે જ નહિ, કેમકે દ્રોણાચાર્ય અને
કર્ણનાં નાવ જેવાંને પણ જેણે પછાડીને ફાડી નાખ્યાં છે, એવા
લીમસેનના ભયંકર અને ભારે હાથ રૂપી સમુદ્રમાં મારો પુત્ર
(દુર્યોધન) જરા પણ તરી શકે નહિ.

રન મૈં મિરિકૈ હિડંવાસુર સો રુ વકાસુર સો ન વિહૂદહિ ગો ।
ફિરિ કીચક સો રુ જરાસંઘ સો, કુલ દોડન કો શિર કૂટહિ ગો ।
જગ મૈં નહિં શત્રુ વચ્ચો જિનતૈ, તિનતૈ સુત જીવન તૂટહિગો ।
મિર ભીમ મહા મુજ પાહન પાય, સુયોધન સો ઘટ ફૂટહિગો ॥૧૨૫॥

વળી જેનાથી રણસંગ્રામમાં લડીને હિંડળાસુર જેવા અને
બંકાસુર જેવા પણ છૂટી ગયા નથી અર્થાત નાશ પામ્યા છે,
અને કીચક તથા જરાસંઘ એ બેઉનાં કુળ અને માથાં કુટાઈ
ગયાં છે, જેનાથી જગતમાં કોઈ શત્રુ બચ્યો નથી તેનાથી મારા
પુત્રનું જીવન તૂટશે જ, એવો જે લીમસેન તેનાથી લડીને અને
તેના હાથ રૂપી પશ્ચરને પામીને દુર્યોધન રૂપી ઘટો ફૂટશે જ.

कवित्त

गांजिव धनुष जहाँ अखय निखंग दोय,
वन्हि-दत्त वाहन हय मारुत के मीत हैं ।
सारथी है कृष्ण, भीम सात्यकी खिखंडी और,
धृष्टद्युम्न आदि वीर, जग त अजीत हैं ।
देव द्विज दीन वृद्ध सेवा नृप सावधान,
वेद कुल लोक की मृयाद बीच प्रीत है ।
रवि के उदय को ज्यों निश्चय प्रतीत तैसे,
युधिष्ठिर विजय की विजय प्रतीत है ॥ ११६ ॥

ज्यां गांजीव धनुष्य अने जेठ लाथां अक्षय छे, ते अग्नि-
देवनां आपेलां छे, जेना रथना घोडा पवनना मित्र छे, जेना
सारथि कृष्ण छे, अने भीमसेन, सात्यकि, शिखंडीकुमार तथा
धृष्टद्युम्न विगेरे जेयो जगतथी न जती शकाय जेवा जेना
योद्धाओ छे, वणी देव, ब्राह्मण, गरीय अने वृद्धनी सेवामां
सावधान रहनार राज युधिष्ठिर के जेने वेदनी, वंशनी अने
दोहनी मर्यादांमां प्रीति छे, जेटवे जेम सूर्योदय थवाने दह
विश्वास होय तेम छे संजय ! युधिष्ठिर तथा अर्जुननो जय
थवानी अने योद्धस प्रतीति छे.

सवैया

हो बलवंध जरासंध सो तिनतै गये भूपन के गन कै दूट ।
और की का ? जगदीश भगे सोइ भीम पछारिकै मारि लियो झूट ।
जीति सुरेश सहाइ सुरेश की, कीन्ही कपिध्वज लोक कहै रट ।
को तिन जीति सकै सुनि संजय, हैं जहाँ भीम-धनंजय से भट ॥ ११७ ॥

वणी छे संजय ! सांलग, जे जरासंध महाभयवान छेतो
अने जेनाथी डेटलाये राजाओना समूह दबाध गया, अरे
जेनाथी कृष्ण लाग्या छता तो पछी भीमानी शी बात ? जेवा
जरासंधने भीमसेने पछाडीने तरत भारी नांज्यो, जे अर्जुन

ઈંદ્રને જીતીને ઈંદ્રને સહાય કરી હતી એમ લોકો યાદ લાવીને કહે છે. જ્યાં ભીમસેન અને અર્જુન જેવા યોદ્ધા છે, તેઓથી કોણ જીતી શકે ?

કવિત્ત

કીરતન નારદ સો સૌનક સો સુનિવ્રો હૈ,
પૂજન પૃથ સો પદસેવ રમારાની સો ।
દાસત્વ હનૂ સો સદા વંદન અકૂર જૈસો,
આત્મનિવેદન વલિ દૈત્યરાજ દાની સો ।
સખાપન હૃદય સો સુમરન શેષ કો સો,
મનુ સી તપસ્યા જ્ઞાન દત્તાત્રેય જ્ઞાની સો ।
નારાયન યુક્ત નર એસો તાર્કો જીત્યો ચૈહૈ,
ઘૈ હૈ કૌન ? મૂઢ, મેરે પૂત અભિમાની સો ॥ ૧૧૮ ॥

વળી હે સંજય ! જે કીર્તનલક્ષિતમાં નારદ જેવો છે ૧. શ્રવણલક્ષિતમાં શૌનકઋષિ જેવો છે ૨. પૂજનલક્ષિતમાં પૃથુરાજ જેવો છે ૩. પદસેવનમાં લક્ષ્મીજી જેવો છે ૪. દાસત્વમાં હનુમાન જેવો છે ૫. હંમેશાં વંદનલક્ષિતમાં અકૂર જેવો છે ૬. આત્મનિવેદનમાં દૈત્યરાજ દાની બળિરાજ જેવો છે ૭. સખ્યત્વમાં હૃદય જેવો છે ૮ અને સ્મરણલક્ષિતમાં શેષનાગ જેવો છે ૯. (કવિએ અહીં સુધી નવધા લક્ષિત બતાવી છે.) પછી મનુના જેવી જેની તપશ્ચર્યા છે અને જ્ઞાની શ્રીદત્તાત્રેયના જેવું જેવું જ્ઞાન છે, એવો નારાયણ (કૃષ્ણ) સહિત જે અર્જુન છે તેને મારો પુત્ર (દુર્યોધન) જીતવા ગાહે છે. તે એવો મૂખ મારા પુત્ર જેવો અભિમાની ખીજો કોણ છે ?

સંજય ઉવાચ

દોહા

સેનાપતિ સુત દ્રૌન કૌ, ચાહત હો તવ પુત્ર ।

કારન છતૈ દ્રૌની કહ્યો, ચહ સ્વીત નહિ અત્ર ॥ ૧૧૯ ॥

પછી સંજયે કહ્યું હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તમારો પુત્ર અશ્વત્થામાને
સેનાપતિ કરવા ઇચ્છતો હતો, ત્યારે અશ્વત્થામાએ કહ્યું કે,
જ્યાં સુધી કર્ણ છે ત્યાં સુધી સેનાપતિ થવું મને યોગ્ય નથી.

કરનહિ સેનાપતિ કિયો, સૌંપિ અક્ષોહિણિ પંચ ।

ત્રીન રહી સુત ધર્મ કે, તેડ નહિ રહિહૈં રંચ ॥ ૧૨૦ ॥

પછી કર્ણને સેનાપતિ કયો અને પાંચ અક્ષૌહિણી સેના
સોંપી, તથા યુધિષ્ઠિરને ત્રણ અક્ષૌહિણી સેના આપી રહી તે
બેઉ સેનામાંથી કોઈ જરા પણ પર બચશે નહિ.

લૈ આજ્ઞા કુરુક્ષેત્ર પ્રતિ, ચત્વરો સૂત શિર નાય ।

ફિર જસો જુધ દેખિહૈં, તૈસો કહિહૈં આય ॥ ૧૨૧ ॥

પછી રાજા ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા લઈને તથા મસ્તક નમાવીને
સંજય કુરુક્ષેત્રમાં ગયો, ત્યારે તેણે કહ્યું કે હવે ક્રીથી જેવું સુદ્ધ
ભ્રમશ તેવું હું રૂઝ આવીને કહીશ.

इति द्वादश मयूख ।

ત્રયોદશ મયૂખ

કર્ણપર્વ (પૂર્વાર્ધ)

વૈશંપાયન ઉવાચ

દોહા

લલિત દ્વૈ દિન કો યુદ્ધ પુનિ, સંજય પરમ સચાન ।

કહિ નૃપ તૈ તવ પુત્ર કો, કશ્યો કર્ન તનત્રાન ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન યોદ્યા હે જન્મેજય ! પછી યે દિવસનું યુદ્ધ
જેઘને હસ્તિનાપુરમાં જઈને પરમ સુભણ સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને
કહ્યું કે તમારા પુત્ર (દુર્યોધન)નો અષ્ટરંડપી કણ
આજે કપાયો.

સંજય ઉવાચ

કવિત્ત

મીમ વાહવાગિ જાકો નેક હૂ ન કીનો મય,

સાત્યકી તિમિંગલ કો ત્રાસ હૂ ન માન્યો રાજ ।

નકુલ સહદેવ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રુ શિખંડી જૈસે,

મહાવાહુ ગ્રાહન કો ચિંત્યો ના કછૂ ઇલાજ ।

કિરીટી કે ક્રોધ વાયુ ચંડ ચંડ ચંડ કીની,

ગાંજિવ લહર ચલી લોપિકૈ પ્રમાન પાજ ।

જાતૈ નૃપ ચાહત હો આહવ સમુદ્ર પાર,

સુયોધન વાર કર્ન નવકા હુવાની આજ ॥ ૨ ॥

જેમાં ભીમસેન રૂપી વાહવાગિ હોતો તેનો જરા પણ ભય
માન્યો નહિ, વળી હે રાજા ! સાત્યકિ રૂપી તિમિંગલ (મગર-
મચ્છ)નો પણ ભય ન માન્યો, નકુળ, સહદેવ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને
શિખંડી જેવા મહાબળવાન ગ્રાહો (ઝડો)નો ઉપાય કાંઈ
ચોક્કસ નહિ, ગાંડીવ ધનુષ્ય રૂપી લહેર પાળવું પ્રમાણ લોપીને
આલી તેમાં અર્જુનના કોપ રૂપી પ્રચંડ પવને જેના ટુકડે ટુકડા

કરી નાંખ્યા, જે વડે રાજા દુર્યોધન રણસમુદ્રથી પાર ઊતરવા
ચાહતો હતો અને તેની વહાર હતી તે કર્ણુ રૂપી નૌકા આજે
હૂણી ગઈ. (આમાં સમસ્ત વિષયક સાવચવ રૂપકાલંકાર છે.)

પંક યુક્ત મયો દ્યૂતક્રીડા તૈં યુધિષ્ઠિર કે,
યશ્ન કો સરોવર સો નીકે કૈ નિશ્ચરિ ગો ।
પૌન પુત્ર કોપ કો પ્રચંડ પૌન ગૌન તાતૈં,
ચૌકરી ચૈંડાલ મેઘસંડલ વિશ્ચરિ ગો ।
પાન ક્રિયે દેશિ શ્રૌન મીમ કૌં દુસાસન કો,
મન કો મહલ તાકો તૂટિ મૂ શિશ્ચરિ ગો ।
કર્ન નદી ગાંજિવ કી પૈંટ તૈં સુયોધન કો,
વિજય મનોર્થ વૃચ્છ મૂલ તૈં ચશ્ચરિ ગો ॥ ૩ ॥

બુગાર રમવાથી ધર્મરાજાનું યશ રૂપી સરોવર ગારાવાળું
થયું હતું તે હવે સારી રીતે સ્વચ્છ જળયુક્ત બન્યું, ભીમસેનના
કોપ રૂપી પ્રચંડ પવન આવ્યો, તેથી ચંડાળ ચોકડી (કર્ણુ,
શકુનિ, દુઃશાસન અને દુર્યોધન) રૂપી મેઘસંડળ વિખરાઈ ગયું,
ભીમસેને દુઃશાસનના લોહીનું પાન કર્યું જોઈને તે (દુર્યોધન)ના
મનોરથ રૂપી મહેલનું શિખર તૂટી પૃથ્વીગત થયું અને ગાંડીવના
અપાટાથી કર્ણુરૂપી નદી કાંઠાતૂટ થઈ જવાથી દુર્યોધનના વિજય
મનોરથનું વૃક્ષ મૂળમાંથી ઊખડી ગયું.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ .

મેરુ કો ચલન ઇંદુ રથ કો પતન મૂમિ,
ઉદય પ્રભાકર કો પ્રતીચી મૈં કહૈ કાહિ ।
સિંધુ કો સો શોષણ અવાહ તેજ અગની કો,
ફૂટિવો મૂગોલ કો સો સંજય વિચારો જાહિ,
ચારૌં પાંડુપુત્ર વિશા જીતી કૌં જિતૈયા પક,
ન્યાય તૈં કો આહવ મૈં દેવ દૈત્ય જીતૈ જાહિ ।

કોઠ નિરસંસૈ એતી વાતેં સુનિ માનૈ જોવૈ,

તોડ નિરસંસૈ મેરે કર્ન કો પતન નાંહિ ॥ ૪ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે હે સંજય ! મેરૂં પર્વતનું ચળાયમાન થવું, ચંદ્રમાના રથનું પૃથ્વીપર પડવું, અને સૂર્યોદય પશ્ચિમ દિશામાં કોઈ કહે, વળી સમુદ્રનું શોષણ, અગ્નિની દાહકતા સટી જવી, અને પૃથ્વીનું ફાટવું એ પણ વિચાર્યું નય. એટલી વાતો કોઈ સાંભળીને સત્ય માને તો પણ જે પાંડવો અકેકે જઈને અકેકી દિશા એમ ચાર દિશાઓ છતી આવેલા તે ચારે દિશાઓ એકલો જ છતનાર એવો કણ કે જેની સાથે સંગ્રામ કરતાં દેવ દૈત્ય પણ છતી શકે નહિ તેવા મારા કણનું નિઃસંશય પતન થાય જ નહિ.

સવૈયા

મારુતિ કૌં ત્રિપ દીનો જવૈ દશ સાહસ્ર દંતિન કો અંસુ લાયો ।

જારત હો સો જયોં પરધાન ઝૈ નૃપ દ્રૌપદ તૈં વલ પાયો ।

શ્રાપન કાજ ગયો દ્વિજરાજ સો આશિષ દૈ હમ હૂં સોં રિસાયો ।

અંધ કહૈ મમ પૂત હૈ અંધ તૈં જીતિવે કૌં જુથ-ગ્રૂહ રચાયો ॥ ૫ ॥

બ્યારે ભીમસેનને ઝેર દીધું હતું ત્યારે તે બચીને દશ હજાર હાથીઓનું જોર લાવ્યો હતો, વળી જેઓને બાળવા માટે ગયેલો યવનપ્રધાન પોતે જ બળી ગયો અને પાંડવો બચ્યા અને દુપહરાબત્ત બળ પામ્યા, પાંડવોને શ્રાપ આપવા ગયેલા દુર્વાસા ઋષિ શ્રાપ ન આપતાં જેઓને આશિષ આપીને આવ્યા અને અમારાથી રિસાયા, ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે કે હે સંજય ! આવી રીતે જેઓને સાક્ષાત ઈશ્વર સહાય છે તેઓને છતવા માટે મારા પુત્રે (દુર્યોધને) યુદ્ધનો વ્યૂહ રચાવ્યો છે તે મારી પેઠે આંધળો થયો છે.

સોરઠા

કરન મરન સુનિ કાન, હિય ન પડત કહા વજ્ર હૈ ।

કિત સુત વિજય વિધાન, પ્રાન હાનિ જાની પરી ॥ ૬ ॥

વળી ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે કે કર્ણુનું મરણ કાને સાલજ્યું અને હૃદય કાટતું નથી તે શું વળરૂપ છે ? હવે પુત્ર (દુર્યોધન)ના વિજયનું વિધાન ક્યાં રહ્યું ? મને તો તેના પ્રાણની હાનિ માલૂમ પડે છે.

દોહા

કર્યો જુદ્ધ કેસે કરન, મર્યો કર્ન કિમ તાત ।

હર્યો મોર ચિત્ત પુત્ર હિત, કહહુ જથારથ વાત ॥ ૭ ॥

હે સંજય ! કર્ણુ યુદ્ધ કેવા પ્રકારે ક્યું ? કર્ણુ કેવા પ્રકારે મર્યો ? મારું ચિત્ત પુત્ર માટે ડરે છે, તેથી તું યથાર્થ વાત કહે.

સંજય ઉવાચ

મચ્છવ્યૂહ કીનો કરન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન શશિ આધ ।

મિત્રી પરસ્પર સૈન દોડ, હોન લગે નૃપ બાધ ॥ ૮ ॥

સંજય કહે છે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! કર્ણુ યુદ્ધમાં ચડ્યો ત્યારે તેણે માછલાના આકારે સૈન્યની વ્યૂહરચના કરી, અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અર્ધચંદ્રાકારે સૈન્યની ગોઠવણી કરી, ત્યાર પછી જેઠ સૈન્ય સામસામાં લડવા માંડ્યાં અને રાજાઓના વધ થવા માંડ્યા.

કવિત્ત

ભીમ દ્રોની દોડન કે યુદ્ધ કો સમાજ મયો,

લાગે નર દેવ ધરા વ્યોમ વીચ ધ્યાન-સે ।

દોડન કે કટે શસ્ત્ર દોડ ગ્રહૈ ઔર ઔર,

દોડન કે તૂટે ધ્વજ માન અપ્રમાન સે ।

દોડન કે કવચ કટે હૈં ફટે વસ્ત્ર જૈસે,

દોડન કે અંગ હૈં પલાસ વિનુ પાન સે ।

દોડન કે બાન લગે દોડન કે આનિ મગે,

દોડન કે જ્ઞાન ઠગે દોડન કે પ્રાન સે ॥ ૯ ॥

ભીમલેન તથા અશ્વત્થામા એ જેઠના યુદ્ધને સમાજ

એકઠો થયો તે પૃથ્વી તથા આકાશમાં મનુષ્ય તથા દેવતાઓ

જેવા માંડ્યા, તે યુદ્ધમાં જોડનાં શસ્ત્રો કપાય છે એટલે તેઓ
 યીમ્ શસ્ત્રો ધારણ કરે છે, અને જોડના ધ્વજદંડ પ્રમાણુ વિનાના
 તૂટે છે, જેમ વસ્ત્ર ફાટી જાય તેમ જોડનાં યજ્ઞતરો તૂટી જાય.
 છે, એટલે જોડનાં અંગો પાંદડાં વિનાના ખાખરાની પેઠે લોહીથી
 લાલ થયાં છે. સામસામાં જોડ સૈન્યનાં યાણુ વાગવાથી જોડ
 સૈન્ય નાસે છે, અને જોડના પ્રાણોથી જોડનાં જ્ઞાન ઠગાઈ ગયાં
 છે, અર્થાત પ્રાણુનું લાન નથી.

પદ્ધતી છંદ

યહ રીતિ મયો મિલિ દ્વંદ યુદ્ધ, કુરુ પાંડવ જૂટત સહિત કુદ્ધ ।
 કુલ વિરદ્ નામ નિજ શત્રુવંશ, પરસપર સુમટ ચોલત પ્રશંસ ॥૧૦॥
 નૃપ તોર મંત્ર કો યહ વિલાસ, નિજ વંશ હોત દોડ ઓર નાશ ।
 પાંડવી સૈન્ય વિચ ગતી પાય, હજારન કર્ન દીને મિટાય ॥૧૧॥

એ રીતે સામસામું યુદ્ધ ચાલુ થયું, તેમાં ઘોરવો તથા
 પાંડવો ક્રોધ સહિત લડે છે, અને પોતાના શત્રુઓના વંશજોનાં
 નામ લઈ લઈને યોદ્ધાઓ પરસ્પર વંશનાં પ્રશંસા રૂપ બિરદ
 ળાવે છે, સંજય દહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! જોડ યાણુએ તમારા
 વંશનો નાશ થાય છે તે તમારા વિચારનો વિલાસ છે (એમ
 બાણો.) પછી કૃષ્ણે પાંડવી સૈન્યમાં પ્રવેશ કરીને હજારો યોદ્ધા-
 ઓનો નાશ કર્યો.

દશ મિરે ભીમ તૈં તોર પુત્ર, જમલોક ગયે દિન પ્રથમ જત્ર ।
 લલિત પ્રલયરૂપ નિજ દલ વિદાર, કરન પ્રતિ નકુલ બોલ્યો હંકાર ॥૧૨॥
 ધનિ આજ દિવસ રિન બીચ ધૂત, સવ કલહમૂલ તૂં મિલ્યો સૂત ।
 તૈં વયે વીજ કુરુકુલ અન્વાય, દૈહૌં સંજમનીપુર પઠાય ॥૧૩॥
 જો ધવ હિ માગિ જૈહૈ ન નીચ, મિલિહૈ ન કુટુંબ શિર ચઢી મીચ ।
 દ્રુપદાં કે કદિહૈં વચન સાલ, સુગ્ર શયન કરહિ ધર્મજ મુવાલ ॥૧૪॥

હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તમારા દશ પુત્રો ભીમથી લડીને ત્યાં
 પ્રથમ દિવસે જ જમલોકમાં ગયા, પછી પોતાના સૈન્યનો પ્રલય

રૂપ સંહાર થતો જોઈને નકુળ કણુ પ્રત્યે પડકારીને બોલ્યો કે હે સૂત ! આજનો દિવસ હું ધન્ય માતું છું કે સર્વ કલેશના મૂળ રૂપ તું ઠગારો મને આજે રણભૂમિમાં મળ્યો છે, વળી કુરૂવંશમાં તેં અન્યાયનાં બીજ વાવ્યાં છે માટે આજે હું તને જમપુરીમાં મોકલી દઈશ, હે નીચ ! જો તું હમણાં જ મારી સામેથી નાસી નહિ જાય તો પછી તું તારા કુટુંબથી મળી શકીશ નહિ. કેમકે તારે માથે મૃત્યુ ચડી બેઠું છે, તેથી દ્રૌપદીને^૧ કહેલાં વચનો રૂપી સાલ નીકળી જશે એટલે ધર્મ રાજ સુખપૂર્વક શયન કરશે.

યદુ સુનત કરન બોલ્યો અમીત, નહિં વહુત વોલિવો સુમટ રીત ।
પૌરુષહિ દિલાવત કર સંગ્રામ, એસે ન સુમટ વોલત અકામ ॥૧૫॥
ચોં કહત ચલૈ માર્ગણ અપાર, રૂત રૂત હિ મયો વાણાન્ધકાર ।
સરમર દોર વટિકા મયો જુદ્ધ, કર્ન કોં મયો પુનિ વિષમ ક્રુદ્ધ ॥૧૬॥

એ સાંભળીને નિર્ભયપણે કણુ બોલ્યો કે વધારે બોલવું તે શૂરવીરની રીત નથી, શૂરવીર આમ વ્યર્થ ન બોલે, તે તો યુદ્ધ કરીને પોતાનો ઉત્સાહ બતાવે, એમ કહેતાં તો અપાર બાણો ચાલ્યાં, અને બેઉ બાણ બાણોનો અંધકાર થયો, તેમાં બે ઘડી સુધી સરખું યુદ્ધ થયું પછી કણુને વિષમ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો.

નકુલ કે પ્રથમ ચઢું અશ્વ મારિ, સારથી એક વાનહિ સંહારિ ।
ધાનુષ નિલંગ પુનિ ધ્વજાદંડ, હતિ વાન ક્રિયે સર્વ સંડ સંડ ॥૧૭॥

(૧) વિકણુ પ્રત્યે કણુ કહે છે કે હે કરુનંદન ! અમે દ્રૌપદીને જીતી લીધી છે છતાં તું મંદમુદિવાળો હોવાથી “ જીતાયેલી નથી.” આમ કહે છે. માટે તું ધર્મને યથાર્થ રીતે જાણતો નથી, વળી આ પાંચાળી અનેક પતિઓને આધીન હોઈ તે ખરેખર વેશ્યાજ ગણાય અને તે વેશ્યાને સભામાં લાવવી એમાં કાંઈ પણ આશ્ચર્ય જેવું નથી. એમ હું માતું છું. વળી તે એક વસ્ત્રધારી હોય કે નવસ્ત્રી હોય ઇત્યાદિ (જુઓ સભાપર્વ, અધ્યાય ૬૮).

હૈ. સ્વદ્ગ ચર્મ ફિર સપ્રુલ દૌરિ, તેડ વાન મારિ દિય કરન તોરિ ।
માયોં ન પૃથા વાયંક સૈમારિ, કટુ વચન કહે ગલ ધનુષ ઢારિ ॥૧૮॥
એસી ન કહહુ સુલ કવહું વાત, સમ મટહિ નિમંત્રણ કરહુ તાત ।
અનુજ રચ મયો આરુઢ આપ, ત્રિનુ રદ કરંડગત યથા સાપ ॥૧૯॥

એટલે તેણે નકુળના રથના પ્રથમ ચાર ઘોડાઓને મારીને
એક જ બાણે સારથિનો નાશ કર્યો, અને તેનાં ધનુષ્ય બાણ
તથા રથનો ધ્વજદંડ બાણ મારી સર્વના ટુકડે ટુકડા કરી
નાંખ્યા, અને કુંતાનું વચન યાદ લાવીને તેને હુવથી માર્યો
નહિ. પછી તેના ગળામાં ધનુષ્ય નાંખીને કણે કડવાં વચન
કહ્યાં કે હે ભાઈ ! હવે ક્યારેય આવી (મિથ્યા બડાઈની)
વાત તું તારે મોઢેથી કહીશ નહિ, અને તારા ખરોખરિયા
લડવૈયાને યુદ્ધમાં આમંત્રણ કરજે, પછી જેમ દાંત વિનાનો
સાપ કરંડિયાગત થાય તેમ નકુળ પોતાના નાના ભાઈ
(સહદેવ)ના રથમાં બેઠો.

धनि धनि नृप मानत हौं सधीर, त्रयगर्तपती के अनुग वीर ।
ज्यों ज्यों संसप्तक मरत जात, त्यों नर तैं भिरत न मुरत तात ॥२०॥
अर्जुन तव सेना साँझ वेर, अति करी विकल नृप घेर घेर ।
भो करन थकित थिर टेरि टेरि, सब भगत कपीध्वज हेरि हेरि ॥२१॥
कटि परे वीर केउ समर घोर, अवहार भयो दोउ सैन्य ओर ।

સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ત્રિગર્તપતિ (સુશર્મા)ના
સેવકો અને શૂરવીરોને હું ધૈર્યયુક્ત ધન્ય ધન્ય માનું છું,
હે તાત ! જેમ જેમ સંસપ્તકો મરતા જાય છે, તેમ તેમ
અર્જુનથી લડતાં તેઓ પાછા હઠતા નથી. હે રાજા ! અર્જુને
તમારી સેનાને સાંજ વખતે ઘેરી ઘેરીને અત્યંત બ્યાકુળ કરી
નાંખી, વળી શૂરવીરોને “ભલા રહો ! ભલા રહો !” એમ કહી
કહીને કણે થાકીને સ્થિર થયો, અર્જુનને બેઠું બેઠુંને સર્વ
યોદ્ધાઓ નાસે છે, એવી રીતે એ લયંકર યુદ્ધમાં કેટલાયે
વીરો કપાઈ મુવા, પછી બેઉ સૈન્ય તરફથી લડાઈ બંધ થઈ.

દોહા

કહ્યો તોર સુત કરન પ્રતિ, ડેરન હૃદય વિચાર ।

માનત હૌં તવ મુજન પર, સર્વ જુદ્ધ કો માર ॥ ૨૨ ॥

હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! પછી તંબૂમાં જઈ ને તમારા પુત્રે (દુર્યોધને)
કર્ણપ્રત્યે પોતાના હૃદયનો વિચાર કહ્યો કે હે કર્ણ ! આ સર્વ
યુદ્ધનો ભાર તારી ભુજાઓ ઉપર હું માનું છું.

સોડ તવ દેખત સૈન મમ, કરી કિરીટી નાશ ।

જીવે કો જય કો વઢૂરિ, રાખહું કસ વિશ્વાસ ॥ ૨૩ ॥

એવો જે તું છે તે તારા દેખતાં જ મારી સેનાનો અર્જુને
નાશ કર્યો, એટલે હવે ભવવાનો અને જય થવાનો વિશ્વાસ
હું શી રીતે રાખું ?

કારણ ઉવાચ

રથ હય સૂત નિલંગ ધનુ, નર સમ મેરે નાહિ ।

તિહિ સમાન જુધ કરત તડ, કહત ન્યૂનમમ કાહિ ॥ ૨૪ ॥

તે સાંભળી કર્ણે કહ્યું કે હે દુર્યોધન ! મારે અર્જુનના
જેવાં રથ, ઘોડા, સારથિ, ધનુષ્ય અને બાણ નથી, તો પણ
હું તેની બરાબરિયો થઈને લડું છું છતાં મને તું ન્યૂન કેમ
કહે છે ?

સત્ય કરહુ મમ સારથી, લેહું વિજય ધનુ હાથ ।

રાખહુ ઢિંગ બાનન શકટ, કહા વિચારો પાથ ॥ ૨૫ ॥

તો પણ હે દુર્યોધન ! સાંભળ, શલ્યરાજને તું મારો
સારથિ કર અને હું વિજય ધનુષ્ય હાથમાં લઉં છું, એટલે
તું મારી સાથે બાણોતું ગાડું ભરાવી રાખ, પછી જો કે
અર્જુન બિચારો મારી સામે શા હિસાબમાં છે ?

પરશુરામ દત વિજય ધનુ, વહુ દિન પૂજિત બાન ।

અર્જુન હિત રાલે ચમય, ગ્રહિહૌં વજ્ર સમાન ॥ ૨૬ ॥

પરશુરામનું આપેલું વિજય નામનું ધનુષ્ય અને પૂન્ય
નામનું બાણ કે જેઓની હું બહુ દિવસથી પૂજા કરું છું જે

જેઉ મેં અર્જુનને મારવા માટે રાખેલાં છે તે વળ સમાન આશુધ હું ધારણ કરીશ.

છંદ પદ્ધતી

તવ પુત્ર મદ્ર ભૂપતિ વુલાય, સવ કંહ્યો કર્ન વાંછિત સુનાય ।

મમ વિજય તોર આધીન આજ, હાંકિયે કર્ન રથ મોર કાજ ॥ ૨૭ ॥

હે રાજા ! તમારા પુત્રે પછી મદ્રરાજા (મારવાડના રાજા શલ્ય)ને ખેલાવીને કર્ણની સર્વ ઈચ્છા કહી સંભળાવી કે હે શલ્ય રાજા ! આજે અર્થાત આવતી સવારે મારો વિજય તમારે આધીન છે, એટલે મારે માટે તમે કર્ણનો રથ હાંકો.

તુમ અશ્વકુશલ કૃષ્ણહિ પ્રમાત, હૈ કર્ન રથી અર્જુન સમાન ।

પુનિ કર્ન વિજય ધનુ પુજ્ય વાન, તુમ જુક્ત હરહુ કપિકેતુ પ્રાન ॥ ૨૮ ॥

કેમકે તમે ઘોડા હાંકવામાં કૃષ્ણ જેવા જ કુશળ છો, અને કર્ણ અર્જુન જેવો રથી છે, વળી પાશુ કર્ણનું વિજય નામનું ધનુષ્ય અને પૂન્ય નામનું ખાણુ છે, એટલે તમે જેઉ મળીને અર્જુનના પ્રાણોનું હરણ કરો.

કપિકેતુ ત્રિના મીમાદિ ઔર, તતકાલ પઠવિહૌં પિતૃ ઠૌર ।

તજિ ભાગનેચ મમ ક્રય સહાય, વહ પૂર્ન મુજશ તોહિ મિલહિ આય ॥ ૨૯ ॥

અર્જુન વિના ભીમસેન વિગેરે બીજાઓને તો હું તરત પિતૃલોકમાં મોકલી દઈશ, વળી તમે તમારા ભાણેજી (પાંડવો)ને તજીને મારી સહાય કરી છે, અને આ સહાય કરશે જેથી તમને સંપૂર્ણ સુયશ આવી મળશે.

મંજય ઉવાચ

દોહા

મયો યુધિષ્ઠિર તૈં મિલન, સલ્ય પ્રથમ વૈરાટ ।

માતુલ તૈં જાચ્યો નૃપતિ, સમક્ષિ મવિવ્યત ઘાટ ॥ ૩૦ ॥

(૧) શલ્ય રાજા નકુળ તથા સદેવનો મામો થતો હતો, તેને પાંડવોના નિમંત્રણથી આવતો નેદીને તેનું દુર્યોધને અતિ સ્વાગત કર્યું તેથી વચ્ચે અધાઈને તે કૌરવોના પક્ષમાં રહ્યો.

સંજયે કહ્યું હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! પહેલાં જ્યારે શલ્ય રાજા
યુધિષ્ઠિરને મળવા માટે વિરાટમાં ગયો ત્યારે યુધિષ્ઠિરે ભવિષ્યનો
ઘાટ સમજીને આમા (શલ્ય) પ્રત્યે વચન માગ્યું હતું.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ

તુમ્હૈં સુયોધન જાચિહૈ, કરન સારથિ કાજ ।

અકરન હૂ કરિહૌ અવસિ, મેરે હિત મહારાજ ॥ ૩૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે? કહ્યું હતું કે હે મહારાજ ! કર્ણનો સારથિ
કરવા માટે તમને દુર્યોધન માગશે, તે કામ (સારથિપણાનું)
ન કરવા જોવું જ છે. પરંતુ મારા ભલા માટે અવશ્ય કરશો.

કરન સ્તુતી તૈં અધિક વલ, નિંદા તૈં વલ છીન ।

હૈં સારથિ નિંદા કરહુ, હોહિ દુષ્ટ મદહીન ॥ ૩૨ ॥

કર્ણનું બળ સ્તુતિ (વખાણ) કરવાથી વધે છે અને
નિંદા કરવાથી ઘટે છે, માટે તમે સારથિ થઈને તેની નિંદા
કરજો તેથી તે દુષ્ટ મઢહીણ થશે.

સંજય ઉવાચ

તથા અસ્તુ વોલ્યો તઝ, નટ્યો સલ્ય તિહિ કાલ ।

કરન પ્રાન સંઢન કરન, કહે વચન જનુ સાલ ॥ ૩૩ ॥

સંજયે કહ્યું હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! શલ્ય રાજાએ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું
હતું કે ભલે હું તેમ જ કરીશ, પરંતુ દુર્યોધને જ્યારે સારથિ
કરવા શલ્ય રાજાને યાચ્યો ત્યારે તેણે ના કહી અને કર્ણના
પ્રાણનો નાશ કરવાવાળાં વચનો કહ્યાં તે બાળે સાલ હોય નહિ?

શલ્ય ઉવાચ

સૂતપુત્ર કો સારથી, કરત નૃપતિ કૌં આજ ।

મૈં મગનીસુત આયુ ગ્રહ, મલે તજે તવ કાજ ॥ ૩૪ ॥

શલ્ય કહે છે હે દુર્યોધન ! હું રાજાને આજે તું સૂતપુત્ર

(કર્ણ) ને સારથિ કરે છે, તે મેં તારા માટે ભાણેજે, આયુષ્ય, અને ઘર ભલે તબ્યાં ?

સંજય ઉવાચ

એસે કહિ નૃપ ઉઠિ ચલ્યો, કરિહૌં યુદ્ધ ઇકંત ।

કૌન રહૈ તવ ઢિગ જહાં, સરભર સંત અસંત ॥ ૩૫ ॥

સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એ પ્રમાણે કહીને શલ્ય રાજા ભીષ્મને ચાલતો થયો, અને કહેવા માંડ્યો કે હું એકાંતે (એકલો જ) યુદ્ધ કરીશ, હે દુર્યોધન ! તારી પાસે જ્યાં સજ્જન હજારન એ બેઠ સરખા જ છે ત્યાં (એવે હિસાબે) પછી કોણ રહે ?

શલ્ય ઉવાચ

करच हि गिनत पराक्रमी, और क्षत्रि का नाहि ।

देवादिक की सैन कौं, मैं रोकौं रन माहि ॥ ३६ ॥

વળી હે દુર્યોધન ! તું કર્ણને જ પરાક્રમી ગણે છે, તો શું બીજા ક્ષત્રિય નથી ? પરંતુ દેવતાઓ વિગેરેની સેનાને પણ હું રણમાં રોકી રાખું (એવો છું.)

સંજય ઉવાચ

फैट पकरि बैठाय तिहि, विनती करी बहोर ।

मानत हौं श्रीकृष्ण तैं, अधिक पराक्रम तोर ॥ ३७ ॥

સંજયે કહ્યું હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! પછી દુર્યોધને શલ્યરાજાની કસેલી કમરનો છેડો પકડીને તેને પોતાની પાસે બેસાડી ફરીથી વિનંતિ કરી કે હે શલ્યરાજા ! શ્રીકૃષ્ણથી પણ તમારું પરાક્રમ હું વધારે માનું છું.

દુર્યોધન કથન

आहि करन पै एक अव, अर्जुन हंतक वान ।

तातैं चाहत हौं नृपति, सारथि तोर समान ॥ ३८ ॥

દુર્યોધન કહે છે કે હે શત્યરાજ ! હવે અર્જુનને મારવા માટે કર્ણ પાસે એક જ બાણ છે. તેથી હું તમારા સરખો સારથિ ઇચ્છું છું.

કરી સારથિતા રુદ્ર કી, વિધિ ત્રિપુરાસુર બાર ।

નર રથ પ્રેરક કૃષ્ણ લખિ, ચહૈ પ્રત્યક્ષ વ્યુહાર ॥ ૩૯ ॥

વળી જુઓ, પૂર્વે ત્રિપુરાસુરને મારવાની વખતે શ્રીશંકર ભગવાનનું સારથિપણું બ્રહ્માજીએ કર્યું હતું અને અર્જુનના રથના હાંકનાર શ્રીકૃષ્ણ અત્યારે છે, એ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારનો દાખલો છે.

શલ્ય વચન

કહ્યો કૃષ્ણ તૈં અધિક મુહિં, મયો પ્રસન્ન ગુન્નગ્રામ ।

હરિહૌં તોર વિષાદ નૃપ, કરિહૌં નીચ હુ કામ ॥ ૪૦ ॥

શત્યરાજાએ કહ્યું કે હે દુર્યોધન ! તેં મને કૃષ્ણથી અધિક પરાક્રમી કહ્યો એ ગુણસમૂહથી હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું, તેથી કર્ણનો રથ હાંકવા ૩૫ હલકું કામ પણ હું કરીશ અને તારો ખેદ હરીશ.

કરૈ કૌલ જો સૂતસુત, સહૈ વચન મમ સૂલ ।

કંઢુબી અર્ધ વિભાગ કો, મોક્તા મૈં અનુકૂલ ॥ ૪૧ ॥

પરંતુ સૂતપુત્ર (કર્ણ) મારાથી કેલકરાર કરે કે મારાં શૂળ જેવાં વચન પણ તે સહન કરે, કેમકે હું તેનો સારથિ હોઈ વિરૂદ્ધ તરફેણ રૂપી દુઃખ સુખના અર્ધ વિભાગનો ભોગવનાર છું.

કરણ કથન

રથિ સાર્થી કૌં હોત હૈ, સુખ દુઃખ ભોગ સમાન ।

ઝમય પરસ્પર વનત હી, કષ્ટ પરૈ તનત્રાન ॥ ૪૨ ॥

તે સાંભળી કર્ણે કહ્યું કે રથીને તથા સારથિને સુખ દુઃખનો ભોગ સરખો જ ભોગવવાનો હોય છે, અને કષ્ટ પડતાં પરસ્પર એક એક બાબતર રૂપ અને છે.

તાતેં હિત કી, અહિત કી, કહિહૈ મદનરેશ ।

મેં સહિહૌં રનભૂમિ મેં, કરિહૌં ક્રોધ ન લેશ ॥ ૪૩ ॥

તેથી હે દુર્યોધન ! મને શલ્યરાજા મારા હિતની કે અહિતની જે વાણી કહેશે તે હું રણભૂમિમાં સહન કરીશ અને જરા પણ ક્રોધ નહિ કરું.

છંદ પદ્ધતી

અયે પ્રાત ટુંદુમા વજે ઘોર, કરિ વ્યૂહ સૈન્ય ચઢિ ઉમચ ઓર ।

રથ એક કરન અહ મદ્રરાજ, ગિરિ એક જથા રવિ દુવન બ્રાજ ॥ ૪૪ ॥

એ પ્રમાણે રાત્રે ઠરાવ થયા પછી સવારે લડાઈનાં ભય-કર વાળાં વાગવા માંડ્યાં, અને ખેડ બાબુએ વ્યૂહની ગોઠવણીમાં સેનાઓ તૈયાર થઈ, જેમ એક જ ઉદયાચળ, (મેરુપર્વત) પર સૂર્ય શોભતા હોય તેમ એક જ રથમાં બેઠેલા કર્ણ અને શલ્યરાજા શોભે છે.

તહૈં અયે શુકુન વિપરીત રૂપ, મય ત્રસિત મહૈં સવ સૈન મૂપ ।

ગિરિ પડ્યો કરણ કો ધ્વજાદંડ, પુનિ કિયો સકુથ ઠાઠો પ્રચંડ ॥ ૪૫ ॥

હલકા નિપાત મો ચાર ઓર, ધર ધૂજિ મિથ્યો રવિ પ્રમા જોર ।

ત્યારે ત્યાં કર્ણને વિપરીત રૂપે (અવળા) શુક્રનો થયા, એટલે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તમારી સર્વ સેના ભયભીત થઈ, કર્ણના રથનો ધ્વજાદંડ પડી ગયો, પછી તે પ્રચંડ ધ્વજાદંડને જલદીથી ઊભો કર્યો, ત્યારે ચારે બાબુ ઉલ્કાપાત (તારાઓ ખરી પડવા તે) થયો, પૃથ્વી ધૂનવા માંડી, અને સૂર્યના તેજસુ જોર ઘટવા માંડ્યું.

તિત કહ્યૌં કરન નૃપ સુનહુ મદ્ર, રવિવિવ લલાવત સહિત છિદ્ર ।

હત જુરી સમુલ્લ દોડ સૈન આચ, સવન પ્રતિ કરન વોલત સુનાચ ॥ ૪૬ ॥

ત્યારે કર્ણે કહ્યું કે હે શલ્યરાજા ! સાંભળ, જે આ સૂર્ય-ખિંબ છિદ્ર સહિત દેખાય છે. એટલામાં તો ખેડ સેનાઓ સામસામી બેઠાઈ એટલે કર્ણ સહુ પ્રત્યે કહી સાંભળાવે છે કે

करण उवाच

कवित्त

देहूँ अश्व करी आज किरिटी दिखावै ताकौं,
 देहूँ वा अमोल दस्त्र भूषन अपार मैं ।
 देहूँ शत पांच त्रिया श्यामा देश मागध की,
 ये हू ना चाहै तो और दैवे कौं उदार मैं ।
 देहूँ निज दारा पुत्र और मन वांछित जे
 कपिध्वज देखत ही कहौं निरधार मैं ।
 पांडव को विभौ और वासुदेव हू को विभौ,
 विश्व मैं विख्यात कर्ण ठाढो देनहार मैं ॥ ४७ ॥

मने डोई अर्जुन भतावे तेनें हुं आने छाथी तथा
 घोडा आयुं, अथवा अभूद्य अने अपार वस्त्र तथा धरेणुं
 आयुं, वणी मगधदेशनी पांचसो श्यामाओ (सोण सोण वर्षनी
 स्त्रीओ) अने ओ पणु न छिछे तो भीलुं जे भागे ते आपवा
 हुं उदार छुं, हुं निश्चयपणु कहुं छुं के अर्जुनने जेतां ज
 तेना भतावनारने मारां स्त्री पुत्र आयुं अने जे मनवांछित
 होय ते पणु आयुं, विशेषे पांडवोना वैलव अने वासुदेव
 (श्रीकृष्ण) नो वैलव पणु आपवावाणो हुं विश्वविख्यात कर्ण
 ओलो छुं.

शल्य उवाच

गरुडकी समता कौं मच्छर उडान चाहै,
 तिमिंगल समता कौं झींगा बह्यो जात है ।
 केहर की समता कौं जंवुक करत जोर,
 रवि की समानता खद्योत कवै पात है ।
 शेष की समानता ज्यों डिंडिम क्रियो ही चाहै,
 हंस की समानता कौं काक अकुलात है ।

સત્ય કહૈ કુંજર કી સમતા ચહૈ જ્યોં ચીંટી,
અર્જુન કી સમતા તું કરન દિખાત હૈ ॥ ૪૮ ॥

શલ્ય કહે છે કે હે કર્ણુ ! જેમ ગરુડની ખરોખરી થવા માટે મચ્છર ઉડવા ઇચ્છે, મગરમચ્છની ખરોખરી કરવા માટે ઝીણી માછલીઓ બચ પશુ તે તણાઈ બચ છે, સિંહની ખરોખરી માટે શિયાળ બેર કરે છે, અને સૂર્યની ખરોખરી પતંગિયું કરવા બચ તે કદી ચે પામે કે ? અર્થાત ન જ પામે, વળી જેમ શેષનાગની ખરાંખરી કરવા પરડોતડું ઇચ્છે, હંસની ખરોખરી કરવા માટે જેમ કાગડો આકળો થાય અને હાથીની ખરોખરી જેમ કીડી ઇચ્છે તેમ તું અર્જુનની ખરોખરી કરવા માટે દેખાવ કરે છે.

કहां सांच जूठ कहां काच कहां हीराकनी,
कहां राई मेरु कहां मही व्योम धान है ।
कहां निशा चौप कहां दीप कहां राका चंद्र,
कहां क्षीरसिंधु कहां कूप को प्रमान है ।
कहां देवतरु कहां विकल वचूल वृक्ष,
कहां है कथीर कहां कंचन की खान है ।
अचलता धू की कहां कहां पान पीपर को,
कहां कर्न अर्जुन की शीलता समान है ॥ ४९ ॥

વળી હે કર્ણુ ! સાચ ક્યાં અને જૂઠું ક્યાં ? હીરાકણી ક્યાં અને કાચ ક્યાં ? મેરુ પર્વત ક્યાં અને રાઈનો દાણું ક્યાં ? પૃથ્વીનું સ્થળ કય અને આકાશનું સ્થળ ક્યાં ? દિવસ ક્યાં અને રાત્રિ ક્યાં ? પૂનમનો ચંદ્રમા ક્યાં અને દીવો ક્યાં ? ક્ષીરસમુદ્રનું પ્રમાણ ક્યાં અને કૂવાનું પ્રમાણ ક્યાં ? કલ્પવૃક્ષ ક્યાં અને કળાવિહીન બાવળનું વૃક્ષ ક્યાં ? સોનું ક્યાં અને કથીર ક્યાં ? ધ્રુવની અચળતા ક્યાં અને પીપળાનું પાન ક્યાં ? તેમ અર્જુનની અને તારી શીલતા સરખી ક્યાં છે ? અર્થાત અર્જુન ક્યાં અને તું ક્યાં ? અર્જુનના જેવું સામર્થ્ય તારામાં નથી.

કરણ ઉવાચ

એક શ્યામ કાજ દૂજે સારથી વન્યો તૂં મૂપ,
 તીજે વૈધ્યો કૌલ સૌં ન મારૌં તીન વ્યંગ તૈં ।
 કર્ણ કહે સત્ય મરુત્રિયા તૈં હૈ જન્મ જાકો,
 ચિત્ર કહા એસો કટુ બોલો સો ઉસંગ તૈં ।
 માંસ મદહારિણી ઉચારિણી તે કામગીત,
 ધારિણી કુસંગ અંગ વ્યાકુલ અસંગ તૈં ।
 પતિ કૌં તજૈ વિસારિ પૂત કૌં તજૈ નિકારિ,
 જારિ કૌં તજૈ ન નારિ પ્યાર કે પ્રસંગ તૈં ॥ ૫૦ ॥

સત્યના^૧ શૂળ રૂપી વચનો સાંભળીને ક્રોધવાન થઈને કર્ણ કહે-
 છે કે હે શત્રુ! સાંભળ, એક તો શ્યામ (દુર્યોધન)નું કામ છે,
 બીજે તું રાજા હોઈ મારો સારથિ થયો છે, અને ત્રીજે હું
 વચન વડે બંધાયો છું. એ ત્રણ પ્રકારે હું મારા ધર્મને સાચ-

(૧) શત્રુ મદ્ર દેશનો રાજા હોવાથી તે મદ્રપતિ કહેવાય છે. તે મદ્ર દેશ
 હિમાલય, ગંગા, યમુના, સરસ્વતી અને કુરુક્ષેત્રથી બાહ્ય છે. અને સિંધુ તથા
 તેની શાખા તરીકે ગણાતી પાંચ નદીઓની વચ્ચે આવેલો છે. વળી તેને
 ધર્મ બાહ્ય અપવિત્ર એવા વાહીક દેશ તરીકે ગણ્યો છે. (ભુઓ કર્ણપર્વ,
 અધ્યાય ૪૪)

મદ્ર દેશને અત્યંત મદ્યપી, માંસાહારી અને વ્યભિચારી તરીકે સાવ
 અપવિત્ર અને અજ્ઞાની વર્ણવ્યો છે, મદ્ર દેશનાં મનુષ્યોનો સંગ કરવાથી
 પાતકી થવાય છે.

મદ્ર દેશની મૈત્રીનું મિથ્યાત્વ દઢ કરવા માટે વીંછીનું ઝેર મિથ્યા કરવાનો
 અથર્વ વેદમાં કહેલો મંત્ર :—

મદ્રકે સંગતં નાસ્તિ, હતં વૃશ્ચિક તે વિષમ્ ।

અથવણેન મંત્રેણ, યથા, શાન્તિઃ કૃતામયા ॥

“હે વીંછી! મદ્રકોની સાથે કરેલો સ્નેહ જેમ ફેગટ બાય છે તેમ
 તારું ઝેર પણ નાશ પામે. આ અથર્વ વેદના મંત્રથી મેં ઝેરની શાંતિ કરી
 છે.” આ મંત્રમાં જે કહ્યું છે તે સત્ય હોય એમ જોવામાં આવે છે. (ભુઓ
 કર્ણપર્વ, અધ્યાય ૪૨)

વનારો હોવાથી તને મારતો નથી. પરંતુ મારવાડની સ્ત્રીથી જેનો જન્મ છે, તે તું આવાં કડવાં વેણુ ઉમંગથી બોલે એમાં શું વિચિત્ર (આશ્ચર્ય) છે? કેમ કે તે સ્ત્રી દારૂ પીનારી તથા માંસાહારી હોઈ કામ (વિષય લોગ)નાં ગીત ઉચ્ચારવાવાળી હોય છે. અને કામદેવ (વિષય લોગ)થી વ્યાકુળ થઈને કુસંગાસંગ ધારણ કરનારી હોય છે, પોતાના પતિનો ત્યાગ કરીને તેને વિસારી મૂકે, પુત્રનો ત્યાગ કરીને તેને પણ કાઢી મૂકે, પરંતુ પર પુરુષના પ્રેમના પ્રસંગથી તે સ્ત્રી વ્યભિચારને તજતી નથી.

પુનર્યથા

બોલે કદુ વાદ મર્મ છેદક કુવાસી સઠ,
ગાવત પુરાન મારુ નેષ્ટ હૈ કુલંગ તૈ ।

સૂચિ'તૈ રહિત જો સદીવ લીન સુતિગ મેં,
જાઙ્યતા ન છોડેં તેડ વિધિ હૂ કે સંગ તૈ ।

નિરજલ થાન પાન કરત અજા કો દૂધ,
કેર સસી ફોગ આક વિજન પ્રસંગ તૈ ।

દેશ મરુ દેશપતિ તેરે જુદ્ધ જાનોં સવૈ,

જાહર કરન કાજ તોસોં વહી જંગ તૈ^૧ ॥ ૫૧ ॥

વળી હે કુવાસી (અશુભ સ્થાને વસનાર) શઠ! તું મર્મ-સ્થાન (હૃદય) ભેદક કડવાં વચન બોલે છે. પરંતુ સાંભળ! પુરાણમાં કહ્યું છે કે મરૂ દેશનાં મનુષ્યો કુલંગ (બેઠંગી ચાલ) થી નેષ્ટ (ખરાબ) કહેવાય છે. તેઓ હંમેશાં પવિત્રતાથી રહિત અને સૂતકમાં ડૂબેલાં હોય છે. અને તેઓને બ્રહ્માની સોબત થાય તો પણ તેઓ પોતાની અજ્ઞાનતા ન તજે. જેઓનાં સ્થળો નિર્જળ (પાણી વિનાનાં) છે, જેઓ બકરીતું દૂધ પીએ છે, અને પ્રસંગવશાત્ (કોઈક વખતે) શાકમાં કેરાં, સાંગરીઓ, ફેાગ (ફૂલવાળો) એક બતનો છોડ જેને ઊંટ ખાય છે તે અને

(૧) આ કવિત્ત દિલ્લી સંસ્કરણમાં મળે છે. અમારે પાસેની હસ્ત-પ્રતમાં તે નથી.

આકહો વાપરે છે. કણુ કહે છે કે, હે મરુદેશપતિ (મદ્રપતિ શલ્યરાજ) તારાથી આ યુદ્ધથી બહાર કરવા માટે તારાં બધાં યુદ્ધ હું બાણ છું.

પ્રાકૃત ધનુષ મેરે અર્જુન ધનુ અનાશ,
મેરે બાણ ક્ષીણ વાકે અક્ષય નિલંગ હૈ ।

વાકે કૃષ્ણ સારથી સદૈવ અનુકૂલ મતિ,
મેરે પ્રતિકૂલ તો સો સારથી કુસંગ હૈ ।

મોકોં શ્રાપ હોય ગુરુ રિપી કે મહાન હાનિ,
વાકોં વરદાન રુદ્ર ઇન્દ્ર કે અમંગ હૈ ।

અશ્વ રથ વૈસૈ ના વરોવરી કરોં હોં યુદ્ધ,
એસો ક્યોં ન બોલૈ તોકોં કોટિ કોટિ રંગ હૈ ॥ ૫૨ ॥

વળી હે શલ્ય ! મારું ધનુષ્ય સાધારણ હોઈ નાશવાન છે. અને અર્જુનનું ધનુષ્ય નાશ ન પામે તેવું છે, મારાં બાણ ઘટી બધ તોવાં છે, અને તેના બાણોનો ભાથો તો નાશ ન પામે તેવો છે, અને હંમેશાં અનુકૂળ બુદ્ધિએ રહેનાર કૃષ્ણ સારથિ છે, અને મારે તારા જેવા વિરુદ્ધ સારથિનો કુસંગ થયો છે, મને ગુરુના તથા ઋષિના શ્રાપ રૂપી મહા હાનિ થયેલ છે, અને એને શ્રીશંકર ભગવાનનાં તથા ઇન્દ્રનાં કદી પણ નાશ ન પામે એવાં વરદાન છે, વળી એના જેવા રથ તથા એના જેવા ઘોડા મારે નથી, તો પણ હું તેની બરોબર યુદ્ધ કરું છું, તેમ છતાં “તને કોટિ કોટિ રંગ છે,” એવું ધન્યવાદ વચન તું કેમ બોલતો નથી ?

શલ્ય ઉવાચ

શ્લોક

ગ્રાહ પત્રીશ સિદ્ધૈશ્ચ, કં વ્યોમવનચારિણિ ।

દ્વેષં કૃત્વા ક રંતાસિ, વક ત્વં સ્વાસ્થ્ય મિચ્છયા ॥ ૫૩ ॥

(૧) એ શ્રાપની હકીકત પાછળ ચતુર્થ મયુખ, દોહા ૫૩-૫૪માં છે.

શલ્ય કહે છે કે હે કર્ણ ! પાણી, આકાશ અને વનમાં વિચરનાર જૂડ, ગરૂડ અને સિંહથી દ્રેષ કરીને પછી બગલો ક્યાં જઈને પોતાનું સ્વસ્થપણુ ઇચ્છે ?

યથા દોહા

ગ્રાહ સ્વર્ગેદ્ર મૃગેદ્ર તૈ, જલ નભ વનચારીત ।

વક કિત જૈહૈ વૈર કરિ, ચહિ થિર વાસ પ્રવીન ॥ ૫૪ ॥

પાણી, આકાશ અને વનમાં વિચરનાર જૂડ, ગરૂડ અને સિંહથી વૈર કરીને શાણો બગલો પછી ક્યાં જઈને પોતાનો સ્થિર વાસ ઇચ્છે ? અર્થાત જળમાર્ગે જઈને એસે તો ત્યાં તેને જૂડ મારી નાંખે, આકાશમાર્ગે જાય તો ત્યાં તેને ગરૂડ મારી નાંખે અને વનમાર્ગે જઈને એસે તો ત્યાં તેને સિંહ મારી નાંખે, શલ્ય કહે છે કે હે કર્ણ ! તેમ તારૂં શાણપણુ નકામું છે.

શ્લોક-અનુબંધ

ગિરિસાનુ પાદપાત્રે, ત્વં તિષ્ઠસ્યુપદેશકૃત્ ।

પ્રમત્તઃ સમ્ ભવાન્નત્ર; હચ્છિતાન્મા પતિવ્યસિ ॥ ૫૫ ॥

પર્વતના શિખર ઉપરના ઝાડના અગ્રભાગે ઊભો રહી બીજને બચાવવાનો ઉપદેશ કરતો એવો ઉન્મત્ત બનેલો તું અહીં સંભાળથી રહે, ઉચ્છ્રંબળતા (સ્વચ્છંદતા)થી પડી જઈશ.

યથા દોહા

ચહે અગ્ર ગિરિ શિખર તરુ, અન્ય વચાવન કાજ ।

સાવધાન મતિ આપ હૂ, ગિરિ જાંવહુ મહારાજ ॥ ૫૬ ॥

બીજને (દુર્યોધનને) બચાવવા માટે પર્વતના શિખર પર ઝાડ હોય તે પર ચડેલા હે મહારાજ ! (હે કર્ણ !) સાવધાન બુદ્ધિથી રહેજે, નહિ તો તમે પોતે જ પડી જશો.

શ્લોક

મૃષ્ટાચાર સારમેયો, રાજ્ઞા સત્કૃત વાનચમ્ ।

દુર્ધરેણૈવ સિંહેન, સમતાં ગંતુ મિચ્છતિ ॥ ૫૭ ॥

રાજથી સત્કાર પામીને બ્રહ્મ આચરણવાળો હોય એવો.
કૂતરો હુએ પણ ન ધારણ થઈ શકે એવા સિંહની ખરાબરીમાં
આવવા ઇચ્છે છે.

યથા દોહા

ભૂપતિ તૈ સત્કાર લહિ, રવનીપુત્ર હઠ રૂઢ ।
કરી પ્રહારક સિંહ તૈ, સમતા ચાહત મૂઢ ॥ ૫૮ ॥
રાજથી સત્કાર પામીને હોય એવો એવકૂદ કૂતરો, હાથીને
સારનારા સિંહથી ખરાબરી કરવા ઇચ્છે છે.

સૂતપુત્ર સંધ્યા સમય, ઘૂક હુ કરત ગલાર ।
અર્જુન-રવિ વ્હૈહૈ ઉદય, જૈહૈ તેજ તુમ્હાર ॥ ૫૯ ॥
વળી પણ શલ્ય કહે છે કે હે સૂતપુત્ર ! (કર્ણ) ધૂવડ જેમ
સાંજ સમયે કોળાટ (હર્ષ) કરે તેમ તું પણ કરે છે, પરંતુ અર્જુન
રૂપી સૂર્ય ઊગશે એટલે તારું તેજ નાશ પામશે.

કર્ણોવાચ

કવિત્ત

આદિ શ્રાપ મયો મોકૌં ગુરુ જામદગ્નિ જૂ કો,
દૂજે દ્વિજ શ્રાપ રથ આશ્રય ધરન કે ।
તીજે શક્તિ વાસવી નિશા કે જુદ્ધ મોઘ મર્દ,
સુને સમાચાર હિંદવેય કે લરન કે ।
રાધાપુત્ર કહૈ મદ્રકેશ મૂઢ દેખિહૈ તું,
ઢાંપિહૈ અકાશ વાન કંચન પરન કે ।
રુદ્ર હૂ કે શર્ન નર મરન વચાતો કૈ,
હોતે જો ન હર્ન જ્ઞાન કુંડલ કરન કે ॥ ૬૦ ॥
કર્ણ કહે છે કે હે શલ્ય ! પ્રથમ મારા ગુરુ પરશુરામનો
મને (શસ્ત્ર નિષ્ફળ થવારૂપ) શ્રાપ થયો છે, અને બીજો શ્રાપ
રથનું ચક્ર પૃથ્વી ગળશે, એવો ઋષિનો થયો છે, ત્રીજું કારણ
એ છે કે દ્રોણયુદ્ધની ચાથી રાત્રિએ મારી વાસવી શક્તિ

(ઇન્દ્રે આપેલી સાંગ) યુદ્ધમાં અર્જુનને મારવા માટે કામમાં ન આવતાં મિથ્યા થઈ અને તે ઘટોત્કચને હણનારી થઈ તે યુદ્ધના સમાચાર તેં સાંભળ્યા છે, તો પણ હે મૂઠ ! મારા સોનાના પૂંખલાવાળાં બાણ આકાશને ઢાંકશે તે તું જોઈશ, વળી મારાં કુંડળ અને બખ્તરનું (ઇન્દ્રે છળવેષે લઈ જવા રૂપ) હરણ ન થયું હોત તો અર્જુન રુદ્ર (શ્રીશંકર) ને શરણે જતાં પણ તે પોતાનું મૃત્યુ શી રીતે બચાવી શકત ? અર્થાત હું અર્જુનને મારત.

સંજય ઉવાચ

દોહા

સંસપ્તકં કે સૈન્ય કૌં, કોટિ કોટિ હૈ રંગ ।

લીનો તહાં ફેંટાયકૈ, અર્જુન સમર અભંગ ॥ ૬૧ ॥

સંજય કહે છે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! સંસપ્તકના સૈન્યને કરોડ કરોડ વાર ધન્યવાદ ઘટે છે, કે જેણે એટલામાં તો (સંસપ્તકોના સ્વામી સુશર્માએ) યુદ્ધમાં ન ડગે એવા અર્જુનને કર્ણ સામેનું યુદ્ધ છોડાવીને પોતાની સામે બોલાવી લીધો.

નર કૌં આવાહન કિયો, સૂશર્મા યુધ સાજ ।

જા પીછે જૂટત મયે, કુરુ-પાંડવ જય કાજ ॥ ૬૨ ॥

સુશર્માએ યુદ્ધની તૈયારી કરીને અર્જુનને પોતાની સામે યુદ્ધ કરવા આહ્વાન (આમંત્રણ) કર્યું, તે પછી જય માટે દોરવો તથા પાંડવો લડવા માંડ્યા.

इतै करन रक्षक उत्तै, भीमसेन रणवीर ।

कटत-मितत नाहिन हटत, उभय सैन्य वरवीर ॥ ६३ ॥

આ તરફ દોરવ સૈન્યમાં કર્ણ રક્ષક છે અને પેલી તરફ પાંડવ સૈન્યમાં ભીમસેન રક્ષક છે, એ રીતે બેઉ સૈન્યના શ્રેષ્ઠ વીરો કપાય છે અને નાશ પામે છે તો પણ પાછા હઠતા નથી.

હંદ મોતીદામ

મટકત ક્રોધ જુરે તેહિ કાલ, અટકત એક ન એક અંચાલ ।

ચટકત બોલત વાન કમાન, હટકત અલ્લન શસ્ત્ર સમાન ॥૬૪॥

તે વખતે ક્રોધનાં બેડાયેલાં યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાં સામસામા ચક્કર ખાય છે, તેઓ એક એકથી અટકાઈને (સામા થઈને) પણ અડગ રહે છે, ધનુષ્ય તથા બાણો અટકાહટ (યુદ્ધને છાજતો અવાજ) ઉચ્ચારે છે, અર્થાત્ ચમચમાટ બોલે છે, સરખાં અસ્ત્ર શસ્ત્રો એક એકથી પાછાં હઠે છે.

રટકત માનહુ સિંહ વરાહ, કટકત આયુધ દંત સનાહ ।

પટકત જા શિર ઘાય પ્રહાર, લટકત સો તન જ્ઞાન વિસાર ॥૬૫॥

તે આયુધો (અસ્ત્રશસ્ત્રો), બખ્તરો અને યોદ્ધાઓનાં દાંતોનો કડકડાટ (કરડો અવાજ) થાય છે તે બાળે સિંહ અને સૂવર સામસામા ધૂરકતા (ફૂર અવાજ કરતા) હોય નહિ ? વળી જેઓનાં માથાં ધા વાગવાથી ઘવાય છે તે ધડ સાથે પટકાઈને લટકી રહે છે એટલે તેઓનાં શરીરો બેલાન થાય છે.

અટકત નાહિન અંગ પ્રહાર, સટકત બોલ કઢૈ તન પાર ।

ઠઠકત કાયર કે કહિ હાય, છટકત શસ્ત્ર ન હાથ રહાય ॥૬૬॥

ધા કરીને શરીરમાં પેસતાં બાણો શરીરમાં ઠેરતાં નથી પરંતુ સમસમાટ કરતાં શરીરની આરપાર નીકળી જાય છે, કૈક કાયરો હાય કહીને થડકી જાય છે, અને તેમના હાથમાં શસ્ત્ર મક્કમપણે ન રહેતાં છટકી જાય છે.

વટકત સ્વાપદ આદિ અનેક, ગટકત કંક રુ ગિદ્ધ કિતેક ।

મટકત મૈરવ વીર અપાર, હટકત લેત ડઠાય અહાર ॥૬૭॥

કાચા માંસનાં ખાનારાં શિયાળ વિગેરે અનેક પ્રાણીઓ માંસ ખાતાં ખાતાં બટકારા બોલાવે છે, તેમજ કેટલાંયે ગિદ્ધ તથા કંક (ગિદ્ધને મળતી જાતનાં) પક્ષીઓ માંસ ગટકે છે,

ભૈરવ તથા અપર વીર ગણેા લટક મટક કરી રહ્યા છે, અને પોતાનો ખોરાક ઝડપાવી લે છે.

સરક્ત નાહિન મીચ વિહાય, ઢરક્ત મંચન તૈં શિર કાય ।
સ્વરક્ત ત્રાન રુ મ્યાન અનેક, પરક્ત વાન વરમ્મન છેક ॥૬૮॥
કરક્ત માનહુ વીચ અકાશ, ધરક્ત નેક ન દેશ વિનાશ ।
મરક્ત વાહન ભાજત દૂર, ફરક્ત હૈ ધ્વજદંડ સમૂર ॥૬૯॥

મરણને ન ગણુકારનાર વીરો મરણુ સિવાય અર્થાત્ મરણાંત સુધી પણ પાછા સરકતા (હઠતા) નથી, રથોના માંચડાઓ પરથી શૂરાઓનાં ધડ તથા માથાં ઢળી પડે છે, બાણો પડકાર યુક્ત અખતરોને છેદે છે તે તથા અનેક મ્યાન (ભાથાં વિગેરે) અને અખતરોનો ખખડાટ થાય છે તે બાણે આકાશમાંથી વીજળી પડતાં કાટકા થતા હોય નહિ ? આવી રીતે વિનાશ થતો બેઠને પણ શૂરવીરો ધડકતા નથી, પરંતુ વાહનો (હાથી ઘોડાઓ) ભડકીને છેટાં ભાગે છે, અને રથોના ધ્વજદંડો મૂળ સહિત ફરકી રહ્યા છે.

મુરક્ત આવત આહવ વીચ, વરણ્ણત વાન મચાવત કીચ ।
કરણ્ણત કોદંડ કાન પ્રમાન, જરક્ત ત્રાન ત્વચા અરુ પ્રાન ॥૭૦॥

યોદ્ધાઓ મુરકતા (ખુશ થતા) યુદ્ધમાં આવે છે, અને બાણોનો વરસાદ વરસાવીને લોહીનો કાદવ મચાવે છે, ધનુષ્યો કાન સુધી ખેંચીને શત્રુઓનાં અખતરો, ચામડી અને પ્રાણોને જર્જરિત કરી નાંખે છે.

જિતે તિત નાચત કેક કવંધ, જિતે તિત ફૂટત તૂટત કંધ ।
જિતે તિત જોગનિ પત્ર મરંત, જિતે તિત અચ્છર વીર વરંત ॥૭૧॥

જે તે સ્થળે કેટલાંક માથા વિનાનાં ધડ નાચે છે, જ્યાં ત્યાં કાંધ તૂટે છે અને ફૂટે છે, જ્યાં ત્યાં અખ્ખર ચોગિનીઓ અખ્ખરો ભરે છે, જ્યાં ત્યાં શૂરાઓને અખ્ખરાઓ વરે છે.

જિતે તિત જૂટત શસ્ત્ર વિહીન, જિતે તિત કુંજર પિંજર સ્ત્રીન ।

જિતે તિત હોત પ્રહાર પ્રચાર, જિતે તિત નાહિન માનત હાર ॥૭૨॥

જ્યાં ત્યાં શસ્ત્ર વિના યોદ્ધાઓ લડતા હતા, જ્યાં ત્યાં હાથીઓનાં હાડપિંજર ક્ષીણ થયેલાં દેખાય છે, જ્યાં ત્યાં ઘા કરવાનાં પ્રચાર ચાલી રહ્યો છે. જ્યાં ત્યાં કોઈ પરાજય માનતું નથી.

જિતે તિત ચાલિય મંચ લલાય, જિતે તિત ઘાયલ કેક વકાય ।

જિતે તિત શ્રૌન-નદી સસકાત, જિતે તિત દેસત વીર વહાત ॥૭૩॥

જ્યાં ત્યાં રથોના માંચડા ખાલી થયેલા જોવામાં આવે છે, જ્યાં ત્યાં કેટલાય ઘાયલ થયેલા બકતા હતા, જ્યાં ત્યાં લોહીની નદીઓ ઉપડી રહી છે, જ્યાં ત્યાં વીરો તણાતા જોવામાં આવે છે.

જિતે તિત કેશ પ્રહાસની હોય, જિતે તિત મલ્લ જ્યોં જૂટત દોય ।

જિતે તિત હાથન લાતન જુદ્ધ, જિતે તિત દાંતન ઘાતન ક્રુદ્ધ ॥૭૪॥

જ્યાં ત્યાં શિરકેશની પકડા પકડી થાય છે, જ્યાં ત્યાં મલ્લની માફક બે સામસામા યોદ્ધાઓ લડે છે, જ્યાં ત્યાં અડખોથો અને પાટુઓથી યુદ્ધ થાય છે, જ્યાં ત્યાં ક્રોધવડે દાંતોના ઘા પણ કરે છે.

હંકારત વીરન કૌં તિહિ ઓર, પ્રહારત આય પરૈ શિર જોર ।

કહાવત આપ મહારન શૂર, ન આવત આજ વજાયકૈ તૂર ॥૭૫॥

વીરોને વીરો તેઓની તરફ પડકારે છે. જે શિરજોરીથી સામા આવી પડે છે તેઓને ઘા કરે છે, અને કહે છે કે તમે મહા રણશૂરા કહેવાઓ છો, તો આજે રણતૂર વગાડતા બહિર રીતે કેમ આવતા નથી ?

ન પાવત પૂંઠ રહૈ મટ નામ, ન આવત રૈશ હિ કૌં ચહ કામ ।

નભાવત બોલત વીર સુ બાન, નસાવત પ્રાન ન ચોવત માન ॥૭૬॥

જે શૂરાઓ પૂંઠે રહે છે તે વીર નામને પામતા નથી, અને

એ કામ માલિકને પણ રચતું નથી, જે સાચા શૂરવીરો છે તે
તો બોલ્યા પ્રમાણે પોતાના બોલ નિભાવે છે, અને પ્રાણોનો
નાશ થતાં પણ માન ખોતા નથી.

सहो तन वानन के हि प्रहार, रहो धित मीचहि कौं शिरधार ।
कहो मुख बोल सभा विच क्रुद्ध, जुरो न मुरो लखि दारुन जुद्ध ॥ ७७ ॥

અને કહે છે કે હે શૂરવીરો ! શરીરે બાણોના પ્રહારો
સહન કરો, માથે મરણ ધારીને રણભૂમિમાં સ્થિર રહો, અર્થાત્
મરણિયા થાઓ, જે પ્રમાણે સલામાં બહાર રીતે ક્રોધનાં વચનો
તમે તમારા મોંઠે કહ્યાં છે તે પ્રમાણે મક્કમપણે રહો અને
ભયંકર યુદ્ધ બેઠાને પાછા હઠશો નહિ પરંતુ લડ્યા કરો.

दोहा

कयों विरथ सुत धर्म कौं, वान विकल करि अंग ।

कहे करन दुर्वचन अति, हत्यो न नियम प्रसंग ॥ ७८ ॥

તેવામાં કહે' રાજા ધર્મને બાણોથી અંગે વ્યાકુળ કરીને
રથ વિનાના કરી નાંખ્યા, અને અત્યંત ખોટાં વચનો કહ્યાં
પરંતુ પોતાના નિયમ પ્રસંગને લઈ (ક્રંતાને વચન આપ્યું હતું
તેને લઈ) ભવથી મારી નાંખ્યા નહિ.

करणोवाच

आप निपुन रिपिधर्म मैं, क्षात्रकर्म अति क्रूर ।

अग्निहोत्र संध्या करहु, लखहु जुद्ध रहि दूर ॥ ७९ ॥

કહે' કહ્યું કે હે ધર્મ રાજા ! આપ ઋષિમુનિઓના ધર્મમાં
પ્રવીણ છો અને આ ક્ષાત્રકર્મ તો અત્યંત ક્રૂર (હિંસક) છે,
માટે અગ્નિહોત્ર (હોમ હવન) તથા સંધ્યા કરો, અને છેટે
રહીને યુદ્ધ બેસ્યા કરો.

संजयोवाच

वानन तैं दुर्वचन तैं, भयो दुखित सुत धर्म ।

गयो शिविर विच दुपदजा, सपरश तैं भो शर्म ॥ ८० ॥

સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! કર્ણના બાણોથી તથા દુર્વાચનોથી ધર્મરાજા તને મનથી વ્યથિત થયા, અને તંબૂમાં ગયા. ત્યાં દ્રૌપદીના સ્પર્શ વડે તેઓને સંકોચ થયો.

હતિ ત્રિગર્ત કી સૈન્ય કૌં, કૃષ્ણ સહિત કૌતૈય ।

ભીમ કરન તૈં ભિરિ રહ્યો, આયો તહાં અજેય ॥ ૮૧ ॥

તે પછી ત્રિગર્તપતિ (સુશર્મા)ના સૈન્યનો નાશ કરીને શ્રીકૃષ્ણ સહિત અજીત : (કોઈથી ન જીતાય તેવો) અર્જુન, જ્યાં ભીમસેનથી કર્ણ લડી રહ્યો હતો ત્યાં આવ્યો.

છંદ પદ્ધતી

તિત પર્યો દુસાસન ભીમ દ્રષ્ટ, મો શોક સુમરિ ત્રિય પૂર્વ કષ્ટ ।

ધ્વજ કાટિ પ્રથમ પુનિ ધનુષ છેદિ, રથ ચતુર અશ્વ હતિ વર્મ છેદિ ॥૮૨॥

પુનિ કેશજૂટ ગ્રહિ સહિ પછારિ, કરનાદિ લલ્લત તવ પુત્ર મારિ ।

રર ફારિ કર્યો રત જળ પાન, વિકરાલ રૂપ રાકસ વિધાન ॥૮૩॥

તે વખતે દુઃશાસન ભીમસેનની દૃષ્ટિએ પડ્યો, એટલે દ્રૌપદીનું પૂર્વકૃષ્ટ યાદ થવાથી ભીમસેનને ખેદ થયો, પછી હે મહારાજા ! તેણે પ્રથમ દુઃશાસનનો ધ્વજદંડ કાપી નાખ્યો, પછી તેનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું, રથના ચાર ઘોડા મારી નાંખ્યા અને બાજર છેદીને પછી વાળનો જૂડો પકડી પૃથ્વી પર પછાડ્યો, અને કર્ણ વિગેરે જોતાં રહ્યા છતાં તમારા પુત્ર (દુઃશાસન)ને મારીને તેનું હૃદય ચીરી ભીમસેન તેનું જીવું લોહી પીવા લાગ્યો, તે વખતે ભીમસેનનું રાક્ષસ જેવું ભયંકર રૂપ થયું.

શ્રીકૃષ્ણ અસંભવ કહત સોચ, પીવો રત વાંધવ કૂર હોચ ।

ભીમસેન ઉવાચ

માંસાદિ મલ્લત લમે અસ્તિ વ્રાત, નિજ તાહિ રુધિરં સત્ર નિગલિ જાત ॥૮૪॥

નિજ રક્ત વ્રાત રત કહા મેદ, યાતૈં ન કૃષ્ણ કહુ કરહુ સેદ ।

પુનિ ઉચ્ચ સૈન્ય પ્રતિ વદત વૈન, જુત કૃષ્ણ સુનહુ ચૌં ભીમસેન ॥૮૫॥

તે જોઈને શ્રીકૃષ્ણ ભીમસેનને કહેવા માંડ્યા કે હે ભીમસેન !

આવી રીતે કૂર થઈને ભાઈનું લોહી પીવું એ અસંભવિત છે. ત્યારે ભીમસેને કહ્યું કે માંસ વિગેરેને ખાતાં પોતાના મોંમાં હાડકાનો ઘા વાગે છે અને લોહી નીકળે છે તે પોતાનું લોહી પોતે ગળી જાય છે તો પછી પોતાના લોહીમાં અને ભાઈના લોહીમાં શો ભેદ છે ? માટે હે કૃષ્ણ ! આપ તે બદલ કાંઈ ખેદ કરશો નહિ, પછી બેઠ સૈન્ય પ્રત્યે ભીમસેન એમ કહેવા માંડ્યો કે હે બેઠ સૈન્યવાળા ! તમે શ્રીકૃષ્ણ સહિત સાંભળો.

भीमसेन उवाच

कवित्त

द्रौपदी के ऐंचे केश ता दिन उठी विशाल,
ज्वाल की कराल माल रोमरोम दाग्यो है ।

भीमसेन कहै नाथ सुनिहौ हमारी गाथ,
आज लौं स्यो न चैन महा क्रोध जाग्यो है ।

दुसासन मारि याकौं पुहवी पछारि फारि,
वक्षस्थल रक्त पियो तातैं दुख भाग्यो है ।

दुष्टन के लोह को कहोगे कोउ स्वाद कैसो,
नागलोक सुधा पियो तातैं ब्यादा लाग्यो है ॥ ૮૬ ॥

જે દિવસે દુષ્ટ દુઃશાસને દ્રૌપદીના શિરકેશ ખેંચ્યા હતા તે દિવસથી બહેલી મહા વિકરાળ જ્વાળમાળાથી મારાં રૂંવાટે રૂંવાટાં બળી ગયાં છે, ભીમસેન કહે છે કે હે નાથ ! આપ અમારી વાત સાંભળો, મને જ્યારથી મહાક્રોધ જાગ્યો ત્યારથી આજ સુધીમાં એન પડ્યું નથી. એટલે હવે દુઃશાસનને પૃથ્વી પર પટકી મારીને તેનું વક્ષસ્થળ (છાતી) ફાડીને લોહી પીધું તેથી મારું દુઃખ નાશ પામ્યું છે. કેઈ કહેશે કે, દુષ્ટોના લોહીનો સ્વાદ કેવો છે ? તો તે માટે કહું છું કે, મેં નાગલોકમાં અમૃત પીધું હતું એનાથી પણ આના લોહીનો સ્વાદ વધારે મીઠો છે. (આ છેવટના વાક્યમાં ભીમસેને પોતાને “ઘૌરવોએ ઘેર આપ્યું” એ સ્મરણ કરાવ્યું છે.)

ઝૂલ્યો કો પિયૂલ્યો કો ન ચંદ કી મયૂલ્યો કો ત્યોં,
 ચાહ્યો મક્ષ મૂલ્યો કો ન ચાહત હોં જિનકોં ।
 પૃથા માતા દુગ્ધ હૂ તૈં જ્યાદા શત્રુ શ્રૌનપાન,
 ઔર કા બતાઉં સ્વાદ યાદ મોર મન કોં ।
 કર્નાદિક વીર કોં વકારિ કહ્યો રક્ષા કીજે,
 રુધિર નિકારિ પિયો પૂર્ણ કિયો પિન કોં ।
 માર ગયો દ્રૌપદી તૈં ઝરુણ અવાર મયો,
 કહ્યો યોં પુકારિકૈં ઢકારિ દુસાસન કોં ॥ ૮૭ ॥

વળી શેરડીના સાંઠાનો, અમૃતનો, અને અંદ્રમાના કિરણોનો
 પણ એવો મીઠો સ્વાદ નથી, વળી કહે છે કે ભૂખમાં લોજન
 મીઠું લાગે છે પરંતુ હું તો તે ભૂખના લોજનના સ્વાદને પણ
 ચાહતો નથી. મારી કુંતા માતાનું મેં દૂધ પીધું છે તેનાથી
 પણ આ શત્રુનું લોહી પીવામાં મને વધારે સ્વાદ આવ્યો છે.
 હવે હું બીજો કયો સ્વાદ ખતાવું? કેમ કે તેનો અનુભવ મારા
 મનને જ યાદ છે. વળી કણું વિગેરે વીરોને પડકારીને કહ્યું
 કે તમે સૌ દુઃશાસનની રક્ષા ભલે કરોને? પણ મેં તો તેનું
 લોહી કાઢીને પીધું અને મારું પણ પૂરું કર્યું; તેથી હવે મારે
 માથેથી દ્રૌપદીના ઋણનો બોલો ટળી ગયો અને હું ઉઋણ (ઋણ
 મુક્ત) થયો, એમ દુઃશાસનના લોહીના આંકાર લાવીને ભીમસેને
 સહુને ઉતાવળે અવાજે કહ્યું.

કવિ કથન

દોહા

શ્રૌન પિયત રન શત્રુ કો, દરસત ભીમ અનૂપ ।

કહિ રાક્ષસ સબ ચલ ઢકત, લલ્યો ન જાઈ સ્વરૂપ ॥ ૮૮ ॥

ભીમસેન રણમાં શત્રુનું લોહી પીતાં ઉપમા રહિત દેખાય
 છે. સૌ કોઈ તેને રાક્ષસ કહીને આંખો મીંચે છે, કેમ કે તે
 વખતનું તેનું સ્વરૂપ બેયું જતું નથી.

દુસ્સાસન કે હૃદય તૈં, સર્વૈ કુટિલતા શોધ ।

વાયુતનય કુટિલાન કૌં, મનહુ દિશાવત્ત વોધ ॥ ૮૯ ॥

ભીમસેન દુઃશાસનનું લોહી પીતો હતો ત્યારે દુઃશાસનના હૃદયની સર્વ કુટિલતા (નીચતા) ને શોધીને જાણે તે કુટિલોને (અધમજનોને) વોધ આપતો હોય નહિ ? અર્થાત્ અધમપુરુષોની અંતે આવી દશા થાય છે એમ સમજણ આપતો હોય નહિ ? (એવો દેખાવા માંડ્યો.)

સંજયોવાચ

મિરે ચતુર્દશ પુત્ર તવ, અગ્રજ વધ લલિત ઔર ।

મોમ ગદા તૈં છિનક મૈં, ગયે દુસાસન ઠૌર ॥ ૯૦ ॥

સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! દુઃશાસનનો ભીમસેન વધ કર્યો તે જોઈને તમારા બીજા ચૌદ પુત્રો ભીમસેનથી લડ્યા તે પણ ભીમસેનની ગદાથી ક્ષણ વારમાં જમલોકમાં દુઃશાસન પાસે પહોંચી ગયા.

इति त्रयोदश सर्गः ।

चतुर्दश मयूख

कर्णपर्व (उत्तरार्द्ध)

अर्जुन के द्रष्ट न पर्यो, धर्मपुत्र ध्वजदंड ।

कह्यो भीम तैं शोधि करि, कित हैं नृप बलबंड ॥ १ ॥

दुःशासननो वध थया पछी अर्जुन रणभूमिमां जेथुं,
चरंतु राज धर्मनो ध्वजदंड तेनी नजर पड्यो नहि तयारे तेणु
भीमसेनने कहुं डे डे लार्ध ! भणवान् जेवा धर्मराज कथां छे ?
तेनी शोध करे।

भीमोवाच

मो अरि भगल मानिहैं, तुम ही शोधहु तात ।

आयो डेरन बीच रथ, लखि नृप चित हरखात ॥ २ ॥

ते सांलणी भीमसेने कहुं डे डे लार्ध ! शत्रुजो मने
“ लागी गयो ” जेभ मानशे भाटे तमे न शोधो, ते सांलणीने
अर्जुन रथमां जेसीने तंभूजे आव्यो, अर्जुननो रथ आव्यो
जेधने युधिष्ठिर डर्पायमान थया।

धर्मोवाच

कवित्त

जाके डर ही तैं मोकों तीन दश संवत्सर,
नीके निद्रा आई नाहिं ताहि मारि आयो तूं ।

जाके आगे चार दिगपालन की बिजै नाहिं,
ताहि सूतपुत्र कौं मिटाय यश पायो तूं ।

तीन लोक बीच तीन काल मैं न ऐसो कोउ,
तैसो धनुधारी लोक लोक में कहायो तूं ।

युधिष्ठिर कहै धन्य भाग्य है दधार्द्र आज,
सारथी समेत अदभूत जश लायो तूं ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर जोदया डे अर्जुन ! जेना रथी मने तेर वध

સુધી સારી રીતે ભંધ આવી નથી તેને મારીને તું આવ્યો. જેની આગળ ચાર દિગ્પાળો પણ વિજય ન પામે તે કર્ણને મારીને તું યશ પામ્યો. ત્રણે લોકમાં અને ત્રણે કાળમાં કોઈ તારા જેવો નથી, એવો ધનુષ્યધારી તું સર્વ લોકમાં કહેવાયો. શ્રીકૃષ્ણ સહિત તું આજે અદ્ભુત જશ લાવ્યો તે ધન્યલાભ્ય રૂપી વધાર્થ છે.

અર્જુનોવાચ

આપકો ધ્વજા કો દંડ નજર પયોં ન મીમ,
નટ્યો શત્રુનિંદા તૈં નિહારિવે કૌં આચો મૈં ।

અવ હોં હૈ વિદ્યમાન મારૈ કર્ન સોમજ્ઞાન,
અગ્રી દેશ્વિ આચો મીમસેન કો પઠાચો મૈં ।

આપકોં કુશલ દેશ્વિ રાવરો હુકમ પાય,
પાયહોં વિજય મારિ કેડ વિજૈ પાયો મૈં ।

इन्द्र को जरायो वन रुद्र कौं रिझायो ऐसे,
नाना युद्ध जीति देवदत्त कौं वजायो मैं ॥ ४ ॥

રાજા ધર્મનાં વચનો સાંભળીને અર્જુને કહ્યું કે હે મહારાજ ! આપની ધ્વજાને દંડ મારી નજરે પડ્યો નહિ, અને શત્રુઓ નિંદા કરે તેની શંકાને લીધે ભીમે અહીં આવવા ના પાડી તેથી આપને જોવા માટે હું આવ્યો છું. કર્ણ તો હજી હયાત છે, સોમકેને મારે છે. ભીમસેનનો મોકલેલો હું હમણાં જ જોઈને અહીં આવ્યો છું. હવે આપને કુશળ જોઈને આપની આજ્ઞા પામીને હું વિજય મેળવીશ, જેમ પૂર્વે કેટલાયે શત્રુઓને મારીને વિજય પામ્યો છું. મેં ઇંદ્રનું ખાંડવન ખાળ્યું છે. વળી યુદ્ધમાં શ્રીશંકર ભગવાનને પણ રીઝવ્યા છે. એમ વિવિધ પ્રકારે યુદ્ધ છતીને મેં જયધ્વનિ માટે દેવદત્ત શંખ વગાડ્યો છે. (એ આપથી છાતું નથી.)

धर्मोवाच

पृथा के प्रसूत तेरो भयो सात द्यौस पाछे,
भई व्योम बानी यो अनाथन कौं पारिहै ।
जीतिहै त्रिलोक अभै करिहै अमर ओक,
या तैं कौन जीतै भूमिभार कौं उत्तारिहै ।
देवबानी मिथ्या भई तूं न कन्या भई काहै ?
जुद्ध छोरि आयो शत्रु देखि का उचारिहै ।
कृष्णादिक और कौं तिहारो धनु सौंपि देहु,
यहां बैठो देखि ! राधापुत्र कौं तूं मारिहै ॥ ५ ॥

अर्जुननां वयने! सांभली राजा धर्म डोधयुक्त भोल्या है
हे अर्जुन ! कुंतामाताने पेटथी तारे जन्म थये सात द्विस-
थया पछी आकाशवाणी^१ थई हे आ अर्जुन अनाथो (नधणि-
याताओ) ने पाणशे, त्रणे लोकने लतशे, देवताओना समूहने
निर्लय करशे, आनाथी डोई लतशे नहि, अने ओ भूमिने
लार उतारशे. ओ देववाणी व्यर्थ थई. हे अर्जुन ! तुं कन्या
कैम न थयो ? तुं युद्ध छोडीने अही आओ. ते जेई ने शत्रुओ
तने शुं कहेशे ? (तेनो तें कांई प्याल कर्यो.) ओटवे हवे तुं
कृष्ण विजेरे भीलओने ताड़ धनुष्य सोंपी दे, अने अही जेठो
जेठो युद्ध जे, ओ तो कर्णने तुं भारीश (ते में जल्युं !)
अर्थात् ताराथी शुं जनशे ?

कविवचन

यों सुनि कियो विकोश असि, जेष्ठबंधु वध काज ।

कृष्ण कहै शत्रु न निकट, यहै कौन गति आज ॥ ६ ॥

ओ प्रभाणे वयने! सांभलीने अर्जुने मोटालाई (युधि-
ष्ठिर) ने मारवा माटे भ्यानमांथी तरवार कडी ते जेष्ठ श्रीकृष्ण

(१) शतश्रृंग पर्वत (डिमालय) पर आकाशवाणी थई हती. (जुओ.
अर्जुनपर्व, अध्याय ६८, श्लोक १० थी १५)

કહું કે આટલામાં કોઈ શનુ નથી અને આજ આ (તરવાર તાણી તે) શી સ્થિતિ છે ?

અર્જુન ઉવાચ

કોડ મોકોં સન્મુખ કહે, હારિ દેહુ ધનુ બાન ।

મેરો નેમ અલંક હૈ, સઘ હરૌં તેહિ પ્રાન ॥ ૭ ॥

શ્રીકૃષ્ણે કહું તે સાંભળી અર્જુને કહું કે કોઈ મારી સામે અને કહે કે “તારાં ધનુષ્યબાણ ફેંકી દે,” તે સાંભળીને હું તરત જ તેના પ્રાણ હરું એવું મારું અખંડિત ગિરદ છે.

કહે આપકે સુનત સોહ, ધર્મપુત્ર દુર્વાદ ।

જિય કો જય કો રાજ્ય કો, મિત્ર્યો મોર અહલાદ ॥ ૮ ॥

હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપના સાંભળતાં મને ધર્મરાજ્યએ એવાં દુર્વચનો કહ્યાં તેથી મારે ભવનો, જયનો અને રાજ્યનો આનંદ મટી ગયો.

ધર્મરાજ કોં મારિહોં, રક્ષન પ્રતિજ્ઞા મોર ।

ફિર મેરો જીવન કહાં, તંજિહોં પ્રાન વહોર ॥ ૯ ॥

એટલે હવે હું મારી પ્રતિજ્ઞા સાચવવા માટે ધર્મરાજ્યને મારીશ, પછી મારું ભવન શા કામનું ? એટલે તેઓની પાછળ હું પણ મારા પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ.

શ્રીકૃષ્ણોવાચ

કહે ધર્મ દુર્વાદ તોહિ, ક્રોધ વઢાવન કાજ ।

કોપ્યો અર્જુન કરન કોં, અવસિ મારિહૈ બાજ ॥ ૧૦ ॥

તે સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે કહું કે હે અર્જુન ! ધર્મરાજ્યએ તો તને ક્રોધ વધારવા માટે દુર્વચનો કહ્યાં છે, કેમકે તેઓને ખાતરી છે કે કોપેલો અર્જુન અવશ્ય આજે કણુંને મારશે.

કહે સંમુખ દુર્વાદ રે, તૂ સંવોધન નીચ ।

ગુરુજન કો વિનુ શસ્ત્ર તૈ, વદ્ધ કહત શ્રુતિ વીચ ॥ ૧૧ ॥

તેથી તારે તારે નિયમ સાચવવો હોય તો તું તેઓની

આમે “રે ! તું !” એવાં નીચ સંબોધન વડે દુર્વાદ કહે, કેમકે તેમ કહેવું એ વડીલનો વિના શસ્ત્રે વધ થયો ગણાય, એમ શ્રુતિ (વેદ)માં કહ્યું છે.

અર્જુન ઉવાચ

કવિત્ત

જુધિ સ્થિર તેતિ તાકૌં કહત યુધિષ્ઠિર સો,
આપ ચૌં પધારે યુદ્ધ વીરતા કહાં રહી ।
આપતૈં કનિષ્ઠ ક્ષાત્રધર્મ તૈં ગરિષ્ઠ ભીમ,
મોકૌં જો કહૈ તો કહૌ વાહુ એસી ના કહી ।
આપકે અભાગ સ્વયો પિતા કો વિભાગ કીની,
ત્યાગ વંધુ ચારૌં જીતિ દિશા ચાર કી મહી ।
રાવરી યે મૂલ હોત વંશ નિરમૂલ કહી,
આપકી કવૂલ રાખિ શૂલ આજ લૌં સહી ॥ ૧૨ ॥

તે સાંભળીને અર્જુને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે યુદ્ધમાં જે ધીરજ ધરે તેને ‘યુધિષ્ઠિર’ કહે છે, પરંતુ આપ તો અહીં પધાર્યા પછી યુદ્ધની સ્થિરતા ક્યાં રહી ? આપનાથી નાનો ભીમસેન કે જે ક્ષાત્રધર્મમાં ગૌરવ ધરાવનાર છે તે મને કાંઈ પણ કહે તો ભલે કહે પણ તેણે તો મને આવું (તમે કહ્યું તેમ) કહ્યું નથી. આપના દુર્ભાગ્યે અમે પિતાનો ભાગ પણ ખોયો, અને ચારે ભાઈઓએ જે ચારે દિશાઓની પૃથ્વી જીતી હતી તેનો પણ ત્યાગ કર્યો, એ તમારી ભૂલથી વંશનું નિર્મૂળ થાય છે. આપે જે જે કહ્યું તે તે કબૂલ રાખીને અમે આજ સુધી દુઃખ સહન કર્યું છે.

દોહા

ચૌં કહિ ઈંચ્યો સ્વજ્ઞ પુનિ, સમજિ પિતા વધ પાપ ।
આપઘાત કૌં કૃષ્ણ કહૈ, વહુરિ કરત કહા આપ ॥ ૧૩ ॥

એમ કહીને વિના શસ્ત્રે વડીલનો વધ થવારૂપ પાપ સમજીને

અર્જુને આપઘાત કરવા માટે તરવાર તાણી તે જોઈ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે હે અર્જુન ! વળી પાછું આ શું કરે છે ?

અર્જુનોવાચ

મો મોહિ અગ્રજ ભ્રાત્ર કો, વિના શસ્ત્ર વધ પાપ ।

કैसे રાક્ષોં દેહ કૌં, આગે પ્રેરક આપ ॥ ૧૪ ॥

તે સાંભળી અર્જુને કહ્યું કે મને મોટાભાઈનો વિના શસ્ત્ર વધ થયાનું પાપ લાગ્યું, એટલે હું મારો દેહ કેમ રાખું ? હવે આગળ આપ પ્રેરણા કરે તેમ કરું.

શ્રીકૃષ્ણોવાચ

આપ કરૈ જશ આપકો, આપઘાત સમ સાચ ।

જીવન મૃત ગનિ અપજશી, સ્વાયંભૂ મનુ વાચ ॥ ૧૫ ॥

ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે પોતાનો જશ પોતાના મોઢે પોતે કહે તે ખરેખર આપઘાત ખરાખર છે અને અપજશી (કલંકિત) જીવન મરવા જેવું જ ગણાય છે એ સ્વાયંભૂ મનુનાં (મનુ-સ્મૃતિનાં) વાક્યો છે.

અર્જુન ઉવાચ

છંપંચ

एक धनुष गांजीव, विजय किय इंद्र सुरासुर ।

एक धनुष गांजीव, प्रगट किय अभय अमरपुर ॥

एक धनुष गांजीव, करी दिग्विजै हतेउ खल ।

एक धनुष गांजीव, दलेउ दुर्योधन को दल ॥

विनु सैन्य एक गांजिव धनुष, केउ शत्रु खंडन करिय ।

करि कोप सौं पि धनु और कौं, आप कहा इह उचरिय ॥ ૧૬ ॥

તે સાંભળીને અર્જુન ધર્મારાજ પ્રત્યે કહેવા માંડ્યા કે મેં એક ગાંડીવ ધનુષ્યથી ઇંદ્ર અને દેવતાઓ તથા રાક્ષસો સામે દિગ્વિજય મેળવ્યો છે, એક ગાંડીવ ધનુષ્યથી પ્રસિદ્ધ રીતે સ્વર્ગને નિર્ભય કર્યું છે, એક ગાંડીવ ધનુષ્યથી દિગ્વિજય કરીને દુષ્ટોને

માર્ગ છે, એક ગાંડીવ ધનુષ્યથી દુર્યોધનનું સૈન્ય નાશ કર્યું છે, વળી મેં સૈન્ય વિના પણ એક ગાંડીવ ધનુષ્યથી કેટલાયે શત્રુઓનો નાશ કર્યો છે, તો હે ધર્મરાજ ! આપ કોપ કરીને મને મારું ધનુષ્ય બીજાને સોંપી દેવાનું કહો છો તે આપ એ શું બોલો છો ?

દોહા

ए सुनि दुर्वच अनुज के, किय नृप बन दिशि गौन ।
ताके पद गहि कृष्ण कहि, कह नृप यह गति कौन ॥ १७ ॥

એ પ્રમાણે નાનાભાઈ (અર્જુન)નાં દુર્વચનો સાંભળીને ધર્મરાજએ વન તરફ ગમન કરવા માંડ્યું, તેઓના પગ પકડીને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે હે ધર્મરાજ ! કહો આ શી ગતિ છે ?

ધર્મોવાચ

मैं दुर्व्यसनी भाग्यहत, दुखदायक कुल केर ।

ये नृप हौ मैं तप करिहौं, भ्रात कहत सत देर ॥ १८ ॥

ત્યારે રાજા ધર્મે કહ્યું કે હું ભાગ્યહીણ, દુર્વ્યસની અને વંશને દુઃખ દેનારો છું, એટલે અર્જુન ભલે રાજા થાય અને હું હવે તપ કરીશ, મને એ મારો ભાઈ ખરેખર પોકારીને કહે છે.

શ્રીકૃષ્ણોવાચ

तेरी तेरे बंधु की, मृत्यु बचावन आज ।

रखन प्रतिज्ञा विजय की, किये मोर गनि काज ॥ १९ ॥

તે સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, કે હે ધર્મરાજ ! આને તમારું અને અર્જુનનું મૃત્યુ બચાવવા અને અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા સાચવવાનું મારું કાર્ય છે એમ જાણીને એ કાર્ય મેં કર્યું છે.

कंठ लगावहु अनुज कौं, मम जुत आज्ञा दिहु ।

निष्कंटक सब भूमि को, राज विजय जश लेहु ॥ २० ॥

માટે હે ધર્મરાજ ! હવે કંઠ કંઠ મિલાવી અર્જુનથી લેટો

અને મારા સહિત યુદ્ધમાં જવાની આજ્ઞા આપો તથા વિજય જશે.
હો અને શત્રુસહિત સાર્વભૌમ રાજ્ય કરો.

ધર્મોવાચ

ધર્મપુત્ર કહે. આપ સે, જિનકે નાથ કૃપાલ ।

તિનકે વિનસૈ ઈનક મૈ, કયૌ ન વિષન કે જાલ ॥ ૨૧ ॥

તે સાંભળીને ધર્મરાજએ કહ્યું કે હે શ્રીકૃષ્ણ ! જેને આપ
કૃપાવંત સાનુકૂળ છો, તેના વિધ્નોનો સમૂહ ક્ષણવારમાં કેમ
નાશ ન થાય ? અર્થાત તેનાં વિધ્નો નાશ પામે જ.

સંજય ઉવાચ

મિલે પરસ્પર હર્ષરસ, ઢરત અશ્રુ દોઝ ભ્રાત ।

કહત યુધિષ્ઠિર ક્ષમહુ મમ, હોહુ વિજય તવ તાત ॥ ૨૨ ॥

સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એમ કહીને રાજા ધર્મ
તથા અર્જુન એ બેઉ ભાઈ પરસ્પર હર્ષરસનાં ઢળતાં આંસુથી
મળ્યા, અને રાજા ધર્મે કહ્યું હે ભાઈ ! મને ક્ષમા કર; તારો
વિજય થાઓ.

કહિ અર્જુન મેરી ક્ષમહુ, માત પિતા ગુરુ નાથ ।

પેહે દુર્વચ આપકૌ, અવ લૌ કહે ન પાથ ॥ ૨૩ ॥

તે સાંભળી અર્જુને કહ્યું કે હે ધર્મરાજ ! આપ માવતર
રૂપી વડીલ સ્વામી છો માટે મારી ભૂલની પણ આપ ક્ષમા કરો,
આવાં દુર્વાક્ય મેં (અર્જુને) આપને હજી સુધી કહ્યાં નથી.

કૈ દુર્વોધન આપકી, વિજય આશ મિટિ જાહુ ।

કૈ રાધા કુંતા તથા, પુત્ર શોક વિલલાહુ ॥ ૨૪ ॥

હે મહારાજ ! હવે કાં તો દુર્યોધનની અથવા તો આપની;
વિજયની આશા મટી જશે, અને કાં તો રાધા અથવા તો
કુંતા પુત્રના શોકમાં વ્યાકુળ થશે.

કૈ સુભદ્રા અહવાત અવ. મિટિ જૈહૈ તતકાલ ।

તથા કરન કી ત્રિયન કૌ, ભૂપન વૈહૈ સાલ ॥ ૨૫ ॥

वणी कं तो डवे सुलद्रातुं सौभाग्य तत्काण नाश पामशे
अथवा तो कर्णुनी श्रीओने धरेणुं साद इप थशे अर्थात् तेमनुं
सौभाग्य नाश पामशे.

धारि सुदर्शन कहत हरि, जर तैं मरै न आज ।

तो मैं हतिहौं नियम तजि, करन हि कौं तव काज ॥ २६ ॥

सुदर्शनचक्रे धारण करीने श्रीकृष्ण कडे छे के डे धर्मराज ।
जे आजे अर्जुनथी कर्णु नहि मरे तो तमारा भाटे हुं मारे
नियम तलने पण कर्णुने मारीश.

यों कहि रथ आरुढ भये, भये शुक्ल सुखमूल ।

अनमित चलकापात जे, कर्न हि कौं प्रतिकूल ॥ २७ ॥

ओम कडीने श्रीकृष्ण तथा अर्जुन रथमां भिराजमान थया.
त्यारे तेओने सुभना भूणइपी सारा शुक्ल थया, अने कर्णुने
अवणा ओवा उडकापात (वज्रपात) इपी अपशुक्ल थया.

भीम कहै या समय जो, वीर कपिध्वज होय ।

मरै दुष्ट राधातनय, डरै सुयोधन रोय ॥ २८ ॥

ते वभते भीमसेन कर्णुनी सामे लडतो डतो तेवामां
पोताना सारथिने भीमसेने छुं के, जे आ वभते अर्जुन अडी
डाय तो दुष्ट कर्णु मरे, अने दुर्योधन डेछने त्रास पाये.

मोर जुद्ध तैं श्रमित यह, भिरे विगत श्रम पाथ ।

दुर्योधन की सैन्य सब, अब ही होय अनाथ ॥ २९ ॥

वणी आ कर्णु मारी सामे लडीने थाक्यो छे, अने अर्जुन
हालमां युद्धना परिश्रम विनानो छे, तेथी कर्णुनी सामे लडे तो
दुर्योधननी तमाम सेना डमणुं न नखलियाती थाय, अर्थात्
सेनपति विनानी थाय.

कवित्त

कहे है विष्णोक नाम सारथी महारथी तैं,

स्यंदन की नेमी तैं भू धूजत घुकात हैं ।

દેવદત્ત પાંચજન્ય ગાંડીવ કી ઘોષ હી તૈં,
 સૈન્ય કૌરવી કે પ્રાન પંછી ઝડિ જાત હૈં ।
 સ્પર્શ ન કિયો હૈ શસ્ત્ર આજ લૌં મુકુંદ અવ,
 કર્ન પ્રાન કર્પન સુદર્શન સુહાત હૈ ।
 મહા મેરુ કંદર સી દૈલિ ધ્વજ અંદર ત્યોં,
 મંદરગિરિ સો ભીમ વંદર દિલાત હૈ ॥ ૩૦ ॥

તે સાંભળી વિશેષ નામનો સારથિ મહારથી ભીમસેન પ્રત્યે
 બોલ્યો કે, જેના રથના આરાઓના ગડગડાટથી પૃથ્વી ધ્રુજે છે,
 અને ધમકારા મારે છે. જેઓના દેવદત્ત તથા પાંચજન્ય શંખના
 અને ગાંડીવ ધનુષ્યના અવાજથી કૌરવી સેનાના પ્રાણો રૂપી
 પક્ષીઓ ભડી જાય છે. વળી આજ સુધી શ્રીકૃષ્ણે શસ્ત્રનો સ્પર્શ
 કર્યો નથી તેઓના હાથમાં કર્ણના પ્રાણને ખેંચનારું સુદર્શનચક્ર
 શોભે છે. જુઓ, મહામેરુની ગુફા જેવી આ અર્જુનની ધ્વજમાં
 મંદરાચળ જેવો ભયંકર ખંદર (વાનરપતિ) દેખાય છે.

દોહા

ફહ્યો સારથી તૈં રથી, દેહું ચતુર્દશ ગ્રામ ।
 ચહૈ વધાઈ વીચ હી, ઔર ગજાદિ ફનામ ॥ ૩૧ ॥

તે સાંભળીને ભીમસેને પેતાના સારથિને કહ્યું કે આ
 વધાઈના પેટામાં હું તને ચૌદ ગામ તથા બીજા હાથી વિગેરે
 ઈનામમાં આપું છું.

(સંજયોવાચ)

જુરે કર્ન અર્જુન જવહિ, કુટિલ દૃષ્ટિયુત ક્રુદ્ધ ।

ઢાંક્યો વ્યોમ વિમાન તૈં, મુરત નિહારત જુદ્ધ ॥ ૩૨ ॥

સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! (તે વખતે અર્જુન રણભૂમિમાં
 આવી પહોંચ્યો અને) બ્યારે કર્ણ તથા અર્જુન ક્રોધ સહિત
 વાંકી દષ્ટિ વડે લડવા માંડ્યા, ત્યારે આકાશ વિમાનોથી ઢાંકાઈ
 ગયું અને દેવતાઓ તે બેઉનું યુદ્ધ જુવે છે.

અહીંની ધ્વજભાં કપિ (વાનરરાજ)ની ગર્જના છે. ત્યાંની ધ્વજભાં લયંકર હાથીની કમર કસવાના દોરતું ચિહ્ન છે.^૧ અહીં અને ત્યાં બેઉ સ્થળે ઘોળા ઘોડાઓ રથે બેઠેલા છે. અહીં ઈંદ્ર વિગેરે દેવતાઓ અને ત્યાં સૂર્ય વિગેરે તથા તમયોનિ (પિતૃઓ) એ સર્વ વિવાદમાં આસક્ત થઈને જીત થવાની ઈચ્છા રાખે છે.^૨ તેમાં કેટલાક તો તે યુદ્ધ બેઠાં જોઈને કાંઈ જય થશે એમ અસંભવ (સંભવ રહિત) વિવાદ કરતા હતા.

इत अभिमानं दुख दुसह, उतै वृषसेन दुसह दुख ।

इत द्रुपदा दुर्वाद, उतै बहु बंधन की रुख ।

करि समरन जुत क्रोध, चले गन वान भयंकर ।

नभ आच्छादित भयो, कटत दोउ सैन्य वीरवर ।

यह महारथी दोउ सारथी, भये वसंत पलास सम ।

कहै देव किरीटी पूर्ण धन, करन धन्य कोउ कहत हम ॥ ૩૭ ॥

અહીં અભિમન્યુના મરણનું દુઃસહ દુઃખ છે. ત્યાં વૃષ-
સેનના મરણનું દુઃસહ દુઃખ છે. અહીં દ્રૌપદીનાં દુર્વાક્યો અને
ત્યાં ભઈઓની સ્ત્રીઓનો (રંડાપાનો) રોષ, એ રીતે બેઉ તરફથી
બેઠેને સ્મરણ થવાથી ક્રોધ સહિત બેઉ વીરોનાં લયંકર ખાણું
ચૂથ ચાલવા માંડ્યાં. તેથી આકાશ ઢંકાઈ ગયું અને બેઉ સૈન્યના
યોદ્ધાઓ કપાય છે. આ બેઉ મહારથીઓ તથા બેઠેના સારથિઓ
વસંતઋતુના ખાખરાના જેવા રક્તવર્ણા લોહીલુહાણ થયા,
દેવતાઓ અર્જુનને સંપૂર્ણ ધન્યવાદ આપે છે અને એ પ્રમાણે
કોઈ કોઈ દેવતાઓ કર્ણને પણ ધન્યવાદ આપે છે.

(૧) કર્ણના ધ્વજદંડમાં હાથીની સાંકળનું ચિહ્ન હતું (કર્ણપર્વ,
અધ્યાય ૯૧).

(૨) અર્જુન ઈન્દ્રનો પુત્ર હોવાથી ઈન્દ્ર વિગેરે દેવતાઓ અર્જુનનો
જય ઈચ્છતા હતા અને કર્ણ સૂર્યનો પુત્ર હોવાથી સૂર્ય વિગેરે કર્ણનો જય
ઈચ્છતા હતા.

દોહા

ના મૂતો ન મવિચ્ચતી, એસો અદ્ભૂત સુદ્ધ ।
 રૂતે રૂત્તમુત વઢત ત્યો, વઢત આનુસુત કદ્ધ ॥ ૩૮ ॥
 સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! આતુ' અદ્ભૂત સુદ્ધ પૂર્વે
 પણ થયું નથી અને હવે પછી પણ થશે નહિ. અહીં અર્જુન-
 સુદ્ધમાં આગળ વધે છે તેમ ત્યાં ક્રોધયુક્ત કર્ણુ આગળ વધે છે.

દૂજે દિન રિન કરન કો, તીજે દિન સુત ગંગ ।
 ચૌથે દિન દિજ દ્રૌન કો, અદ્ભૂત જુથ તિહું અંગ ॥ ૩૯ ॥
 રણમાં ખીળ દિવસનું કર્ણુનું, ત્રીજા દિવસનું ભીષ્મનું અને
 ચોથા દિવસનું દ્રોણાચાર્યનું, એ ત્રણે સુદ્ધનાં અંગો અદ્ભૂત થયાં.
 જુરે કરન અર્જુન તહાં, દોનોં સૈન્ય વિહાલ ।
 હોત જથા દોય ગજ મિરત, કદલી કો ક્ષય કાલ ॥ ૪૦ ॥
 કર્ણુ અને અર્જુન સામેસામા લડ્યા ત્યાં જેમ બે હાથીઓ
 લડતાં કેળનાં વૃક્ષોનો વિનાશ કાળ થાય તેમ બેઉ તરફનાં સૈન્ય-
 બેહાલ થયાં.

કવિત્ત

અરિ કો સમૂહ ઘર ઘર કો મિલ્યો હૈ સૈન્ય,
 તાકે વીચ ઢર કો ન લેશ જાકે પર કો ।
 વર કો પ્રભાવ હૈ કિ નર કો પ્રભાવ હૈ કિ,
 સર કો પ્રભાવ કૈ પ્રભાવ હૈ કર કો ।
 જેતે અવનીશ દીસ પરે તે ન દીસ પરૈ,
 વીશ વીશ પૈડ લૌં વિજોગ સીસ ઘર કો ।
 કૈસો પાકો વૈસો પૌન ગૌન તૈ અનૈસો હોત,
 એસો રન જૈસો વન તાર-નારિયર કો ॥ ૪૧ ॥

ઘર ઘરના શત્રુસમૂહનું સૈન્ય મળ્યું છે તેમાં કોઈને
 પણ ખીળના ડરનો અંશ પણ નથી. એટલે આ તે વરદાનનો
 પ્રભાવ છે કે અર્જુનનો પ્રભાવ છે કે બાણનો પ્રભાવ છે કે

હાથનો પ્રભાવ છે ? જેટલા શત્રુરાજાઓ પ્રથમ દેખાતા હતા તેટલા હાલમાં દેખાતા નથી, અને ધડ તથા મસ્તકને વીસ વીસ ડગલાંનું છેદું રહે એટલા અંતરાયમાં શત્રુઓનાં ધડોથી મસ્તકો જુદાં થઈ થઈને પડે છે. યુદ્ધ કેવું થાય છે કે જેમ સંપૂર્ણ રીતે અનેક વાવાળેડું વાવાથી વનમાં તાડ તથા નાળિયેરી ખરથી પાકાં ફળ તૂટી પડે તેમ ધડથી માથાં જુદાં થાય છે.

गांजीव की घोष देवदत्त रथ-नेमिन की,
सवे गुदा मेढ्य सुने वाहन तितै तितै ।

रवि के उदै सो नर आगम तैं तारागन,
भिरिवे कौं शूरवीर भासत कितै कितै ।

वान दोनों हाथ को प्रयान यदुनाथ को त्यों,
भजे कुरु साथ तेज पाथ को चितै चितै ।

ज्ञान भूलि जावैं लाभ हानि भूलि जावैं केते,
प्राण भूलि जावैं वान लागत जितै जितै ॥ ४२ ॥

ગાંડીવ ધનુષ્ય, દેવદત્ત શંખ, અને રથના આરાઓનો ધ્વનિ સાંભળીને શત્રુઓનાં વાહનો ઘોડાઓ વિગેરે છે ત્યાં ત્યાં તેઓનાં મળદ્વાર તથા મૂત્રદ્વાર સ્તંભા કરે છે. સૂર્યના ઊગવાની પેઠે અર્જુનના યુદ્ધમાં આવવાથી તારાઓના સમૂહની પેઠે સામા થનાર શૂરવીરો ક્યાંક ક્યાંક દેખાય છે. અર્જુનનું બેડ હાથોથી બાણોનું ફેંકવું અને શ્રીકૃષ્ણનું તે પ્રમાણે રથનું હાંકવું થાય છે તેથી કૌરવોનો સાથ અર્જુનનું પરાક્રમ જોઈ જોઈને નાસે છે. જ્યાં જ્યાં અર્જુનનાં બાણ લાગે છે ત્યાં ત્યાં કેટલાક જ્ઞાન (પોતાપણું) વીસરી જાય છે. કેટલાક હાનિ લાલ વીસરી જાય છે. અને કેટલાક પોતાના બાણોને વીસરી જાય છે.

कौरवी हमारी सैन पांडवी मिटाय दैहै,
कायर कौं मारै नाहिँ शूरन पै कुद्व हैं ।

બાલ કાલ હી તૈં દુર્યોધન કૌંં ચાહૈં હમ,
બાલ કાલ હી તૈં ચાકે પન તૈં વિરુદ્ધ હૈં ।
આગે જે બઢૈંગે પીછે સુજસ પઢૈંગે કવિ,
કેતે હૈં કઢૈંગે ભૂમિ જુદ્ધ તૈં નિરુદ્ધ હૈં ।
કિરીટી ભિરે તૈં આંખ સ્વપ્ન કી સી खुलि जात,
क्रुद्ध है विरुद्ध है निरुद्ध है न जुद्ध है ॥ ૪૩ ॥

કૌરવી સેનાના કેટલાક વીરો કહેવા માંડ્યા કે અમારી
કૌરવી સેના પાંડવી સૈન્યને મટાડી દેશે. અમે કાયરોને મારતા
નથી પણ શૂરવીરોને મારીએ છીએ. અમે બાળક અવસ્થાથી
જ દુર્યોધનને ચાહીએ છીએ. અને બાળક અવસ્થાથી જ
અર્જુનના પણથી વિરુદ્ધ છીએ. આ યુદ્ધમાં જે આગળ વધશે
તેના પાછળથી કવિએ સુયશ લખશે, અને જેઓ યુદ્ધભૂમિથી
અકળાશે તેઓને સુયશમાંથી કાઢી નાંખશે, અર્થાત તેઓની
અપકીર્તિ થશે. પરંતુ તેવું કહેવાવાળા વીરો જ્યારે અર્જુનથી
લડે છે ત્યારે સ્વપ્નની પેઠે એમની આંખ બંધડી જાય છે અને
કહે છે કે આ તો કેવળ ક્રોધ, વિરોધ કે નિરોધપણું નથી પણ
ખરેખર યુદ્ધ છે.

कमल के दल हू से कोमल जुगल कर,
जुद्ध वेर प्रवल कठोरता विचित्र है ।
अर्जुन है एक तथा अर्जुन अनेक जैसे,
जुरै शत्रु जेते कौं लखावै जत्र तत्र है ।
भाथन तैं शत्रुन में शत्रुन त भाथन में,
हाथ शिशुभार चक्र इखू ज्यों रखत्र है ।
पत्रिन के प्रेरिवे तैं सव्य अपसव्य दोनों,
शत्रुपति पितृलोक प्रेरिवे के पत्र हैं ॥ ૪૪ ॥

અર્જુનના બેઉ હાથ સુકોમળ કમળ દળ જેવા છે પરંતુ
યુદ્ધની વખતે બળવાન, કઠોર, અને વિચિત્ર છે. અર્જુન એક જ

છે તો પણ જેટલા શત્રુઓ ત્યાં લડે છે તેટલાઓને તે અનેક જેવો દેખાય છે. અર્જુનના હાથમાં રહેલું ધનુષ્ય શિશુમાર ચક્ર (જેના આધારે નક્ષત્રમંડળ ગતિ કરી રહ્યું છે તેના) જેવું છે અને જાણુ નક્ષત્રોના જેવાં છે તે લાઘાંમાંથી શત્રુઓમાં જાય છે અને શત્રુઓમાંથી પાછાં લાઘાંમાં આવે છે. અર્જુનના ડાબા અને જમણા ખેડ હાથેથી જે જે આણે છૂટે છે તે તે શત્રુપત્રિકાઓ અર્થાત અર્જુનની મોકલેલી પત્રિકાઓ હોઈ શત્રુઓના પિતૃલોકમાં ખળર આપનારી ખળર પત્રિકાઓ છે. અર્થાત અર્જુન તેઓને ખળર આપે છે કે તમારા વંશને તમને સમજવા માટે હમણાં જ આવે છે.

नाच निज सैन्य, लाभ भूमि रत्न लैन प्रेरि,

शत्रु-सैन्य-सिंधु में प्रवेश नैक पाये हैं ।

युधिष्ठिर साह, वासुदेव से सलाह पाय,

तिनकी सलाह विघ्न-वृंद कौं मिटाये हैं ।

त्रयोदश चौस बीच तरे सिंधु तीजो भाग,

पांच चौस बीच दोय भाग कौं न धाये हैं ।

पुत्र के खरे तैं कोष पौन सो प्रचंड खातैं,

सव्य-अपसव्य वर्धमान से लखाये हैं ॥ ૪૫ ॥

પાંડવો પૃથ્વીરૂપી રત્નોનો લાભ લેવા માટે પોતાની સેનારૂપી નૌકાને સમુદ્રમાં હંકારી થોડોક પ્રવેશ (પેસારો) કરવા પામ્યા છે. તેમાં યુધિષ્ઠિર રૂપી વહેવારિયા (વાણિયા) છે અને શ્રીકૃષ્ણ રૂપી ખેવટિયા (નાવ ચલાવનાર) છે, જેઓની સલાહ વિઘ્નસમૂહને મટાડ્યાં છે. તેઓ તેર દિવસોમાં ત્રીજા ભાગનો સમુદ્ર તરી ગયા છે અને બાકીના પાંચ દિવસમાં બે ભાગને પહોંચી વળ્યા નથી. પુત્ર (અભિમન્યુ) ના મરણના સ્મરણથી ક્રોધરૂપી પ્રચંડ પવન પ્રગટ થયો તેથી અર્જુનના ડાબા જમણા બે હાથ વર્ધમાનક (નાવ હંકારવાનાં હલેસાં) જેવા દેખાવા માંડ્યા છે;

છંદ પદ્યરી

કરિ ક્રોધ જુર્યો રિતિ સૂતપુત્ર, ત્રણિ સેન પાંડવી જત્ર તત્ર ।
કરન પ્રતિ લરન હિત મિરત કેક, ઉતકે ન શરન ચિત મરન એક ।
દાર વરન વરન કર છુટત સોચ, જુત પરન ધરન વિચ મગન હોચ ।
જુથ તરનિ લક્ષ્મિ થિત ધરનિ ઓર, સુત અરુન ઉતૈ નર મિરન ધોર ॥૪૭॥

સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ત્યાર પછી કર્ણુ રણભૂમિમાં
ક્રોધ કરીને લડવા માંડ્યો એટલે પાંડવી સેના બધાં ત્યાં
ત્રાસવા માંડી. કેટલાક કર્ણુની સામે લડવા માટે ટક્કર લે છે
તેઓને એક મરણ વિના બીજું શરણ નથી. કર્ણુના હાથેથી
રંગ રંગનાં બાણ પૂંખલા સહિત છુટે છે અને તે શત્રુઓના
ધડોમાં ગડક થાય છે. સૂર્યપુત્ર કર્ણુ અને અર્જુન ભયંકર રીતે
લડે છે તે ભૂમિ તરફ સૂર્ય સ્થિર થઈને યુદ્ધ બુલે છે.

શ્લક્ષિ કરન ચપલતા અરિત મધ્ય, તવ પુત્ર વિજય માતી પ્રસિદ્ધ ।
પરિ કરન વાન તૈં કરિત ત્રાસ, ચિક્કરત મજત કેડ હોત નાસ ॥૪૮॥
ત્યોં બીમસેન તવ ગજ અનેક, શિશુમાર વીચ પ્રેરે કિતેક ।
દુઃસહરન સલા જદુપતિ દવાલ, કેડ વાર વચાયો નર કૃપાલ ॥૪૯॥

શત્રુઓમાં કર્ણુની યુદ્ધ ચપલતા બેઠીને, હે ધૃતરાષ્ટ્ર !
તમારા પુત્રે (હુર્યોધને) પ્રસિદ્ધ રીતે પોતાનો વિજય માની
લીધો. કર્ણુનાં બાણોથી હાથીઓને ત્રાસ પડવા માંડ્યો, કેટલાક
હાથીઓ ચિક્કાર કરીને નાસે છે અને કેટલાક ઠામુકા નાશ પામે
છે. તેમજ બીમસેને પણ તમારા અનેક હાથીઓને ઉત્તર તરફ
ધ્રુવકક્ષમાં શિશુમાર ચક્રમાં મોકલી દીધા. વળી હે રાજા !
હુઃખને હરવાવાળા અર્જુનના મિત્ર કૃપાણુ યદુપતિએ એ ચાલતા
યુદ્ધમાંથી અર્જુનને કેટલીયે વાર ખચાવી લીધો.

દોહા

ઝાંઝુ જરત અહિ વચિ ગયો, નિગલિ ડહી તિહિ માત ।
એક જાનિ ફક વાન કી, ઘાત મહી મહ પાત ॥ ૫૦ ॥

પૂર્વે જ્યારે અર્જુને ખાંડવવનને બાળ્યું ત્યારે તેમાંથી એક સર્પિણી તેના પુત્રને ગળામાં ઘાલીને ઊડી ગઈ તેને અર્જુને એક જ છે એમ જાણીને એક બાણનો ઘા કર્યો તેથી તે સર્પિણીનો નાશ થયો અને સર્પ બચી ગયો.

કવિત્ત

સોઈ વૈર યાદ કિયે કર્ન વાન વ્યાપક મો,
આગે થો અમોઘ યાકે તેજ તૈ વિશેષ મો ।
કન વિન જાને તાકો કિયો હૈ સંધાન દેલિ,
હાહાકાર ભૂમિ અંતરીક્ષ દેશ દેશ મો ।
જોયોં કંઠ દેશ કાળ મચક લગાઈ અશ્વ,
ગિરે ભૂમિ વીચ નર સીસ પૈ પ્રવેશ મો ।
ગિયોં હૈ કિરીટ કટિ રતન જયોં હૈ તાકે,
વિષ તૈ જયોં હૈ સૈ કિરીટી કોં ન લેશ મો ॥ ૫૧ ॥
સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તે આગળનું વૈર યાદ કરીને તે સર્પના બાણમાં વ્યાસ થયો. એક તો પ્રથમથી

(૧) કર્ણ અને અર્જુનના મહા યુદ્ધમાં રથો, ઘોડાઓ અને હાથીઓના પગના પ્રહારથી પૃથ્વી ખોદાઈ ગઈ અને પાતાળમાં રહેનારો અશ્વસેન નામનો સર્પ કે જે ખાંડવવનના અગ્નિમાંથી છૂટીને અર્જુનનો શત્રુ થઈ ક્રોધથી પૃથ્વીના તળમાં પેસી ગયો હતો તે કર્ણ તથા અર્જુનનું યુદ્ધ થાય છે એમ જાણીને મહા વેગથી પૃથ્વી પર જોરા માટે આવ્યો અને અર્જુનનું વૈર વાળવાનો સમય જાણીને બાણરૂપ થઈ કર્ણના લાથામાં પેદો. તરત જ કર્ણે લાથામાંથી અગ્નિસમાન પ્રજ્વલિત સર્પમુખ નામનું બાણ ખેંચીને ધનુષ્ય પર જોડ્યું અને ધનુષ્યની દોરીને કાન સુધી તાણીને અર્જુનનું મસ્તક છેદવાની ઇચ્છાથી અર્જુનની સામે તાક્યું એટલે ઈંદ્ર સહિત લોકપાળો હાહાકાર કરવા માંડ્યા. પછી તે બાણ છૂટવાની સાથે જ અર્જુનનો મુકુટ ભસ્મીભૂત કરી નાંખ્યો. ત્યાર પછી તે સર્પ ફરીને લાથામાં પેસવા જતાં કર્ણે તેને જોયો, પછી તેણે કર્ણને કહ્યું હે કર્ણ ! તે બરાબર નિશાન તાક્યા વિના અર્જુન પર મારો પ્રયોગ કર્યો હતો તેથી હું અર્જુનનું મસ્તક છેદી શક્યો નથી, હવે ફરીથી તેનું મસ્તક છેદવા માટે મારો પ્રયોગ કર, કર્ણે

જ કણ્ણુનું બાણ સત્ય હતું (શત્રુને માર્યા વિના પાછું ન ફરે એવું હતું) અને સર્પના પરાક્રમ વડે વિશેષ બળવાન થયું. કણ્ણે તેને બાણ્યા વિના ધનુષ્ય પર બાણનું સંધાન કર્યું. તે જોઈને પૃથ્વીથી આકાશ સુધીના દેશ દેશના લોકોમાં હાહાકાર વરત્યો. કણ્ણે તે બાણ અર્જુનના કંઠ પ્રદેશે વાગે તેવી રીતે જોડ્યું, પરંતુ મહા ચતુર સારથિ શ્રીકૃષ્ણે રથના ઘોડાઓને મચકોડ્યા તેથી તે ઘોડાઓ ઘૂંટણભેર થયા અર્થાત્ જમીન ધરાબર નમીને દબાયા એટલે રથના નમવાથી તે છૂટેલું. બાણ અર્જુનના મસ્તક ઉપર આવી પહોંચ્યું. તેની ઝડપથી તેમાં રહેલા સર્પના વિષ વડે અર્જુનનો મુકુટ કે જેના મધ્ય ભાગે રત્ન જડેલાં હતાં તે મસ્તકથી નીચે પડ્યો અને બળી ગયો, અને અર્જુનને તેનાથી જરા પણ લાય થયો નહિ.

દોહા

પુનિ તૂતીર પ્રવેશ કરિ, બોલ્યો કર્ન ! સંભારિ ॥

સાંધહુ તવ મમ શત્રુ પૈ, લેહું પ્રાન નિકારિ ॥ ૫૨ ॥

પછી તે સર્પે શ્રીથી કણ્ણના ભાથામાં પ્રવેશ કરીને કહ્યું કે હે કણ્ણ ! સંભાળ, અને તારા તથા મારા શત્રુ પર માફ સંધાણ કર એટલે હું તેના પ્રાણ કાઢી લઉં.

કર્ન કહૈ તુમ કૌન સોઈ, કહત સર્પ મોહિ જાન ॥

લેન વૈર મમ માતુ કો, આયો સમય પિછાનિ ॥ ૫૩ ॥

એટલે કણ્ણે કહ્યું કે તું કોણ છે ? તે સાંભળી તેણે કહ્યું કે હું સર્પ છું તે જાણ, અને આ સમય ઓળખીને હું સારી માતાનું વેર લેવા આવ્યો છું.

પૂછ્યું તું કોણ છે ? સર્પે કહ્યું કે હું અર્જુનનો શત્રુ અશ્વમેન છું. કણ્ણે કહ્યું હે નાગ ! આજે કણ્ણે રણમાં ખીખન બળનો આશ્રય મેળવી વિજયની ઈચ્છા રાખતો નથી, હું ખીણ વાર તને બાણમાં સંધવાથી કદાચ સંકડો અર્જુનને મારી શકું તો પણ તે પ્રમાણે મારા બાણને ખીણ વાર સાંધીશ નહિ. (કર્ણપર્વ, અધ્યાય ૯૦)

કર્ન જોર લૈ ઔર કો, જુધ ન કરૈ અહિરાજ ! ।

કપટ વાન જોરૈ નહીં, શત અર્જુન વધ કાજ ॥ ૫૪ ॥

તે સાંભળી કહ્યું કહ્યું કે હે સર્પરાજ ! આ કહ્યું બીજાનું
જોર લઈને યુદ્ધ ન કરે, આ તો એક અર્જુન છે, પરંતુ સો
અર્જુનના વધ માટે પણ આ કહ્યું કપટરૂપી બાણ ન જોડે !

જગ વિચ પ્યારે દાર-મુત, તિત તૈં પ્યારે પ્રાન ।

પ્રાનન તૈં જશ મોહિ પ્રિય, સ્વામિ હિ ધર્મ સમાન ॥ ૫૫ ॥

જગતમાં સ્ત્રી તથા પુત્ર પ્રિય હોય છે. તેઓનાથી પોતાના
પ્રાણો પ્રિય હોય છે અને પ્રાણોથી પણ મને જશ તથા
સ્વામિધર્મ સરખો જ પ્રિય છે.

જય જિય રક્ષા કવચ અરુ, કુંડલ જશ કે કાજ ।

દિયે ત્વહિ દ્વિજ રૂપ ધરિ, જાચત મો મુરરાજ ॥ ૫૬ ॥

વળી જય અને જીવના રક્ષણ રૂપ મારાં ગખતર અને
કુંડળ જશને માટે મેં જ્યારે ઈંદ્ર પ્રાહ્મણ વેશે મારી પાસે
માગવા આવ્યો હતો ત્યારે તેને આખ્યાં છે.

સંજય ઉદાચ

હ્રિ સુનિ અહિ શર રૂપ કરિ, લેન કપિધ્વજ પ્રાન ।

ચલ્યો સુ હરિ ઉપદેશ તૈં, નર હેયો સ્વદ વાન ॥ ૫૭ ॥

સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એ સાંભળીને તે સર્પ
પોતે જ બાણનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને અર્જુનના પ્રાણ લેવા
આવ્યો. તેને શ્રીહરિ (શ્રીકૃષ્ણ) ના ઉપદેશથી અર્જુને છ બાણો
વડે છેદી નાંખ્યો.

કર્ન ગુરુ દ્વિજ શ્રાપ તૈં, વ્રહ્મ અલ્પ રથ ભ્રષ્ટ ।

ઉત્તર્યો ચક્ર નિકાર કૌં, કૃષ્ણ કહ્યો કરિ નષ્ટ ॥ ૫૮ ॥

પછી કહ્યું ગુરુ તથા મુનિના શ્રાપ વડે બ્રહ્માસ્ત્ર ભૂલીને
તથા રથ ભ્રષ્ટ થઈ, જ્યારે પૃથ્વીએ તેના રથનું ચક્ર ગળ્યું

ત્યારે તેને કાઢવા માટે રથથી નીચે ઊતર્યો એટલે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે હે અર્જુન ! હવે કર્ણનો તું નાશ કર.

શ્લોક

નિમગ્ને રથચક્રે તુ, કર્ણસ્ય પૃથિવીપતેઃ ।

તં કેચિદાગતે કાલે, इत्युचुःस्म કિરીટિનં ॥ ૫૯ ॥

મા કર્ણાન્ત ધનુર્મુર્ધી, કર્ણયં કર્ણ નાલિકૈ ।

કુરુણાં કુલ કર્ણોસિ, ત્વં કર્ણે કરુણાં કુરુ ॥ ૬૦ ॥

કર્ણના રથનું ચક્ર પૃથ્વીમાં ગર્ક થયું એટલે તેનો કાળ આવ્યો બાણી કેટલાક રાજાઓ એ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યા કે, હે અર્જુન ! તું કર્ણને ગળે તારા ધનુષ્યની દોરી કાન સુધી ખેંચીશ નહિ, કેમકે તું કુરુકુળમાં (કૃપાળુ) કર્ણે રૂપ છે માટે કર્ણ પર કૃપા કર.

દોહા

કર્ણ રથાંજ્ઞ નિમગ્ન તૈ, મો પ્રજ્ઞાચક્ષ મૂપ ॥

કિતને પુરુષ કિરીટિ કૌં, કહત મયે यह रूप ॥ ૬૧ ॥

મતિ ધનુજ્યા કર્ણાંત લૌં, એંચહુ વોર સવાન ।

કર્ણ વિષે કરુણા કરહુ, તૂ કુરુમૂષન માન ॥ ૬૨ ॥

હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! કર્ણનાં રથનું ચક્ર પૃથ્વીમાં ગર્ક થયું એટલે સૈન્ય પૈકી કેટલાક વીર પુરૂષો અર્જુન પ્રત્યે એવા રૂપમાં કહેવા માંડ્યા કે, હે અર્જુન ! તું ભયંકર બાણ સાથે ધનુષ્યની દોરી કાન સુધી ન ખેંચ, કુરુવંશમાં તું ભૂષણ રૂપ તથા સૂર્ય છે, માટે હમણાં કર્ણ પર કૃપા કર.

વદ્ધ કરન અકરન સમુદ્ધિ, તજે પાથ ધનુ બાન ।

કૃષ્ણ કહત હત શત્રુ કૌં, દેશત કહા અજ્ઞાન ॥ ૬૩ ॥

તે સાંભળીને કર્ણનો વધ કરવો એ અકાર્ય છે એમ સમજીને અર્જુને ધનુષ્ય બાણનો ત્યાગ કર્યો, એટલે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે આમ અજ્ઞાનની પેઠે શું બોધ રહ્યો છે ? શત્રુને માર.

કરણોવાચ

સુન્યો વેદ તૈં વદન તૈં, ધર્મ કંઠ તન વ્રાત ।

સો હમ સાધ્યો આજ-લૌં, જયા શક્તિ સુનિ કાન ॥ ૬૪ ॥

શ્રીકૃષ્ણનું વચન સાંભળી કણું કણું કે શરીરના રક્ષણુ
રૂપી આપત્તિનો ધર્મ અથવા શરીરે કદ વેઠીને ધર્મ, વેદમાંથી
તથા મોટાઓને મોઢેથી મેં કાને સાંભળ્યો છે અને યથાશક્તિ
આજ સુધી તેને સાધ્ય પણ કર્યો છે

ધર્મ ભક્તિ ધિક ધર્મ કૌં, જે હમ છીજત જાત ।

પાંડવ ગુરુ પિતુ કપટ પથ, મારિ વદત દિન રાત ॥ ૬૫ ॥

રાજા ધર્મની ભક્તિને તથા તેના ધર્મને ધિક્કાર છે કે
જેથી અમે શોષાતા જઈએ છીએ, અને પાંડવો ગુરુ (બ્રાહ્મણ
દ્રોણાચાર્ય)ને તથા પિતા (ભીષ્મ)ને કપટને રસ્તેથી મારીને
હંમેશાં વધતા રહે છે.

સરનાગત હૌં વિપ્ર હૌં, इती वदत रन मांहि ।

कर्न धनंजय तै कहत, तुम से हतत न ताहि ॥ ६६ ॥

વળી પણ કણું ધનંજય (અર્જુન) ને કહે છે કે હે
અર્જુન ! કેઈ યુદ્ધમાં એમ કહે કે “ હું તારે શરણે આવ્યો
છું ! બ્રાહ્મણ છું ! ” તેને તારા જેવા મારતા નથી.

विखरे कच रु विकच पुनि, विधनु विरथ अरि चाहि ।

वाल वृद्ध मूर्छित श्रमित, तुम से हतत न ताहि ॥ ६७ ॥

જેના શિરકેશ (માથાના વાળ) વિખરાઈ ગયા હોય, જે
અખતર વિનાનો હોય, અને જે શત્રુ ધનુષ્ય વિનાનો તથા રથ
વિનાનો હોય, વળી બાળક, વૃદ્ધ, મૂર્છિત, (મરણ સ્થિતિ જેવો)
અને થાકેલો હોય તેને હે અર્જુન ! તારા જેવા શૂરવીર બાણી
બૂઝીને મારતા નથી.

मेरे तुव तै कृष्ण तै, नेक व्रास मति मानि ।

छिनक छमा कर भूमि तै, चक्र उधारत जानि ॥ ६८ ॥

જે કે મને તો તારાથી કે કૃષ્ણથી જરા પણ લય નથી એમ તું માની લે, પરંતુ હું પૃથ્વીસાંથી રથના ચક્રને બહાર કાઢું ત્યાં સુધી તેમ જાણીને જરાક સખૂર કર અર્થાત્ બાણ મારીશ નહિ.

શ્રીકૃષ્ણોવાચ

વિપત પરે પર નીચ નર, વનત ધર્મિ વરજોર ।

ધિક ધિક નિદૈ ધર્મ કૌં, કુકરમ લલૈ ન કોર ॥ ૬૯ ॥

તે સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે હે કર્ણ ! હુઃખ પડવા પર અધમ મનુષ્ય પરાણે ધર્મવાન બને છે, તું તારા કુકર્મ સામે જોતો નથી અને ધર્મને નિંદે છે તેથી તને વારંવાર ધિક્કાર છે.

હિંદુ છપ્પય

જ દિન ધર્મ સુધિ કરિય, મીમ કૌં દિયો વિલમ વિલ ।

જ દિન ધર્મ સુધિ કરિય, લાલગૃહ જારિ સુવત લલ ।

જ દિન ધર્મ સુધિ કરિય, સ્વવત રજ કુકત રાની ।

જ દિન ધર્મ સુધિ કરિય, કવટ કરિ લી રજધાની ।

કહ કૃષ્ણ તહાં સુધિ ના કરિય, દુપદસુતા વન વિચ હરિય ।

અહોભાગ્ય વધાઈ ધન્ય દિન, કર્ન ધર્મ દિસ સુધિ કરિય ॥ ૭૦ ॥

જે દિવસે લીમસેનને ઝેર આપ્યું તે દિવસે ધર્મને યાદ કર્યો હતો ? જે દિવસે લાખાગૃહમાં પાંડવોને સૂતેલા જોઈને અગ્નિ લગાડ્યો તે દિવસે ધર્મને યાદ કર્યો હતો ? જે દિવસે પાંડવોની પટરાણી (દ્રૌપદી) રજસ્વળા રૂપે દયામણી ચીસો પાડતી હતી તે દિવસે ધર્મને યાદ કર્યો હતો ? જે દિવસે કપટ કરીને પાંડવોની રાજધાની લઈ લીધી તે દિવસે ધર્મને યાદ કર્યો હતો ? શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે હે કર્ણ ! દ્રૌપદીને વનમાં હરી હતી ત્યારે તે દેકાણે ધર્મ યાદ ન કર્યો, અને આજે તે ધર્મની દિશા યાદ કરી તે તારો આજનો દિવસ ધન્યવાદ રૂપી વધાઈવાળો હોવાથી તારાં અહોભાગ્ય છે.

જ દિન ધર્મ સુધિ કરિય, શ્રાપ કૌં વિપ્ર પઠાયો ।

જ દિન ધર્મ સુધિ કરિય, ઘોષયાત્રા ચઢિ આયો ।

જ દિન ધર્મ સુધિ કરિય, ત્યાગિ રત વિચ નૃપ મજ્જેહ ।

જ દિન ધર્મ સુધિ કરિય, ગાય ઘેરત નહિ લજ્જેહ ।

કહ કૃષ્ણ તથા સુધિ ના કરિય, મિલે વહુત અભિમન મયો ।

દિન આજ વધાર્ધ ધન્ય તુમ, કર્ન ધર્મ સમરન કર્યો ॥ ૭૦ ॥

વળી જે દિવસે શ્રાપ આપવા માટે દુર્વાસા ઋષિને મોકલ્યા તે દિવસે ધર્મનું સ્મરણ કર્યું હતું ? જે દિવસે તમે અધા ઘોષયાત્રા (ગાયો અને વાછરડાં વિગેરેના ધનવાળા આહીરોના નેસ) માં ચઢી આવ્યા હતા તે દિવસે ધર્મનું સ્મરણ કર્યું હતું ? જે દિવસે દુર્યોધનને યુદ્ધમાંથી ત્યાગ કરીને તું નાસી ગયો હતો તે દિવસે ધર્મનું સ્મરણ કર્યું હતું ? જે દિવસે મચ્છ દેશની ગાયોને ઘેરીને નશરમા થયા તે દિવસે ધર્મનું સ્મરણ કર્યું હતું ? શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે તે જ રીતે જે દિવસે તમે ઘણા જણાઓએ મળીને એકલા અભિમન્યુને માર્યો તે દિવસે ધર્મનું સ્મરણ ન કર્યું અને આજે તમે ધર્મનું સ્મરણ કર્યું તે આજના વધાર્ધ રૂપી દિવસે તમને ધન્ય છે.

સંજયોવાચ

દોહા

કૃષ્ણ વચન મુનિ પાર્થ કે, ક્રોધાનલ કી જ્વાલ ।

શ્રોતન નાસા ચલન તૈ, વહી સધૂમ વિશાલ ॥ ૭૧ ॥

એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળીને અર્જુનનાં કાન, નાસિકા, અને નેત્રોથી લલકરૂપી ધૂંવાડા સહિત વિશાળ ક્રોધરૂપી અગ્નિની જ્વાળા વધી.

કોપ જ્વલિત ચલ વિજય તૈ, કિયો ધનુષ ટંકાર ।

સો ફેંકાર ગુરુજન સુલદ, દુર્જન હૃદય ત્રિદાર ॥ ૭૨ ॥

એટલે ક્રોધથી ધળતાં નેત્રે અર્જુને ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો

तेनो अणुकारो गुह्यं न (युधिष्ठिर वज्रे) ने सुप्रदायक थयो.
अने दुर्जन (दुर्योधन विजरे)ने हृदय खीरी नांभनारे थयो.

कवित्त

शूर के आवाहन को कायर विसर्जन को,
बंधन की रक्षा ही को जत्र तत्र जान्यो मैं ।
इन्द्र के उछाह हू को रवि उर दाह हू को,
अच्छर विवाह हू को कारन पिछान्यो मैं ।
गांधारी के आपदा को पृथाजू के संपदा को,
जुधिष्ठिर विजय प्रताप उर आन्यो मैं ।
गांजिव की प्रतिचा टँकार को अमोघ घोष,
इतने पदारथ को बीज-मंत्र मान्यो मैं ॥ ७३ ॥

कवि कहे छे के अर्थ्या न थाय अवे। गांडीव धनुष्यनी
पणुयनो टंकार (अवाज) शूरवीरने आभंत्रण करनारे,
कायरने नसाडी भूकनारे, अने जे ते स्थणे पांडवोनी रक्षा
करनारे मे' नष्टये छे. छिन्द्रने उत्साह करावनारे, सूर्यने पुत्र-
शोकथी आणवा वाणो, अने आसराओने विवाह इप कारण-
वाणो मे' आणज्ये छे, गांधारीने दुर्योधनना मृत्युइपी अगम-
येतीनी विपदाने करनारे, कुंताने पांडवोना विजय इपी संपत्ति-
वाणो अने युधिष्ठिरनी छत इप तथा तेना प्रताप इप मे'
भारा मनमां आण्यो छे. विशेषे उपर कहा अटला पदार्थोना
मे' भीममंत्र इप ते टंकारने मान्यो छे.

पद्धरी छंद

वृषवाह हत्यो नर एक वान, सो महा वीर अभिमान समान ।
पुनि हत्यो करन को दुतिय पुत्र, जुत कुंडल मस्तक गिर्यो जत्र ॥७४॥
वृषवाह रु वृषसर्वा पछारि, पुनि कह्यो सुयोधन तैं पुकारि ।
तैं किय विरुद्ध सह दुष्ट हेतु, तिहि हतत अवहि किन राखि लेत ॥७५॥
यों कहि रु कियो गांजिव संधान, वज्र के रूप सोइ रुद्र वान ।

પછી અર્જુને વૃષવાહ નામના કર્ણના પુત્રને એક બાણથી માર્યો, જે અભિમન્યુના જેવો મહા શૂરવીર હતો. પછી બીજા પુત્ર વૃષપર્વાને માર્યો તેનું મસ્તક કુંડળ સાહિત ત્યાંજ પડ્યું. એ વૃષવાહ તથા વૃષપર્વાને મારીને પછી અર્જુને દુર્યોધનને લાંબે સાદે કહ્યું કે હે દુર્યોધન ! તેં આ (કર્ણ) દુષ્ટ માટે અમારાથી વિરોધ કર્યો તેને હવે હું મારું છું, તું તેનું રક્ષણ કેમ કરતો નથી ? એમ કહીને જે વજ્રરૂપ શ્રીકૃષ્ણ (શંકર) લગવાનનું આપેલું બાણ હતું તેનું ગાંડીવ ધનુષ્યથી સંધાણુ કર્યું.

દોહા

ऐचि वान कनेत पुनि, तेजवान कनेत ।

मोख्यो शिर हरि करन को, कियो दीप सम शान्त ॥ ७६ ॥

અને તેજવાન કર્ણનો અંત કરવાવાળા તે ધનુષ્ય સાથેના બાણને અર્જુને પોતાના કાન સુધી ખેંચીને છોડ્યું, એટલે તે બાણે કર્ણનું માથું કાપી નાંખીને કર્ણને દીવાની પેડે ઓલવી નાંખ્યો.

दुर्योधन के गेह विच, ता विन भयो अंधार ।

तेज निकसि रवि बीच भो, सब देखत संसार ॥ ७७ ॥

તે કર્ણરૂપી દીવા વિના દુર્યોધનના આશારૂપી મહેલમાં અંધારૂં થયું, અને કર્ણમાં જે પરાક્રમ રૂપી સૂર્યનું પ્રતિબિંબ હતું તે સૌના દેખતાં સૂર્યમાં સમાઈ ગયું.

देव दैत्य अहि जक्ष गिरि, सिंधु नदी धरि देह ।

आये जुध लखि चकित भये, गये विजय लखि गेह ॥ ७८ ॥

તે યુદ્ધ ભેવા માટે દેવતાઓ, દૈત્યો, સર્પો, જક્ષો, પર્વતો, સમુદ્રો, અને નદીઓ દેહધારી થઈને જે જે આવ્યાં હતાં તે યુદ્ધ ભેઈને ચકિત થયાં અને અર્જુનની જીત ભેઈને સૌ પોતપોતાના સ્થાને ગયાં.

કરન મરત ભજિ બલ ડરત, ગિરત રુ કરત ગુહાર ।

દુર્યોધન દુઃખસિંધુ કૌં, તરત ન પાવત પાર ॥ ૭૯ ॥

કર્ણુનું મરણ થયું તે જોઈને કારવી સેના ડરે છે, પડે છે અને પોકાર કરે છે. તે વખતે દુર્યોધન દુઃખરૂપી સમુદ્રને તરતાં પાર પામતો નથી.

દુર્યોધન વચન

કવિત્ત

ક્ષત્રીધર્મ છોરિકૈ પ્રહારે પિતા ભીષમ કૌં,

વૈસે હતે દ્રૌન કૌં ન ईશ્વર કૌં ભાવેગી ।

ત્યોં હી ભૂરિશ્રવા રાધાપુત્ર હૂ અસાવધાન,

મારે પૃથાનંદ કી કા કીરતિ રહાવેગી ।

યોંહિ છલ હી તૈં ભીમસેન તૈં હમારો વધ,

હૈ ભવિષ્ય મૃત્યુ દેહધારી કૌં તૌ આવેગી ।

કર્ન હૂ કે મર્ન હી તૈં સવકૌં દિલાની મૈં હૂં,

પ્રાનહાનિ માની પૈ કહાની તો ન જાવેગી ॥ ૮૦ ॥

પછી દુર્યોધન પોતાના સૈન્યના યોદ્ધાઓ પ્રત્યે કહેવા માંડ્યો કે, બુઝો ! પાંડવોએ ક્ષત્રિય ધર્મનો ત્યાગ કરીને ભીષમ પિતાને માર્યા, તેમજ દ્રોણાચાર્યને પણ માર્યા છે, તે અઘટિત ઘટના ઈશ્વરને લાવશે નહિ, અને તેમજ ભૂરિશ્રવાને તથા કર્ણને પણ અસાવધાન જોઈને તેઓને માર્યા છે તેથી શું પૃથાનંદ (અર્જુન વિગેરે પાંડવો) ની કીર્તિ રહેશે કે ? તેમજ છળવડે ભીમસેનથી મારો વધ થવાનો છે તેવું ભવિષ્ય છે. અને દેહધારીને મૃત્યુ તો આવશે જ, આ કર્ણના મરણની સ્થિતિ સૌને દેખાણી, અને મેં પણ મારા પ્રાણની હાનિ માની છે, પરંતુ આ વાત તો જવાની નથી.

સંજય ઉવાચ

રામ અવતાર હી તૈં કરિહૈ વિલોભ રીતિ,

લઘુ શેષ અંશ યહાં અગ્રજ કહાયો હૈ ।

વહાં અનુકૂલ રહે સદા એક પત્નીવ્રત,
 દચ્છન વહે યહાં વ્યભિચાર પદ પાયો હૈ ।
 વહાં નીતિ પથ કૌં ઝલંધિ પાવ ધર્મો નાહિ,
 યહાં એસી રીતિ હૂ તૈં કામ કૌં બનાયો હૈ ।
 વહાં ઇન્દ્રપુત્ર કૌં સંહારિ રાઝવો ભાનુનંદ,
 યહાં વાસવી કૌં રાઝિ રવિજ સિટાયો હૈ ॥ ૮૧ ॥

સંજય કહે છે કે હે ધતરાષ્ટ્ર ! ઇશ્વરે રામના અવતારથી
 કૃષ્ણના અવતારમાં અવળી રીત કરી છે. રામાવતારમાં શેષા-
 વતાર લક્ષ્મણ નાના ભાઈ હતા, અહીં કૃષ્ણવતારમાં એજ
 શેષાવતાર બળભદ્ર મોટા ભાઈ થયા છે. ત્યાં શ્રીરામચંદ્રજી પોતે
 અનુકૂળ નાયક રૂપે એક પત્નીવ્રતપણે રહ્યા, અને અહીં
 શ્રીકૃષ્ણ દક્ષિણ નાયક રૂપ થઈને એકથી બીજે ઠેકાણે ઘણા
 રસોમાં ઉલટ સુલટ ગતિ થવા રૂપ સંચારી પદને પામ્યા છે.
 ત્યાં નીતિના રસ્તાને ઓળંગીને આગળ પગ મૂક્યો નથી,
 અને અહીં ઉપર કહ્યું એવી રીતનું કામ કર્યું છે. ત્યાં ઇન્દ્ર-
 પુત્ર (વાલી)ને મારીને સૂર્યપુત્ર (સુગ્રીવ)ને બચાવ્યો, અને અહીં
 ઇન્દ્રપુત્ર (અર્જુન)ને બચાવીને સૂર્યપુત્ર (કર્ણ)નો સંહાર કર્યો ।

દોહા

રાજપુત્ર હનિ પંચ શત, હમય સહસ રથવાર ।

હતે કરન ગજ દ્વૈ સહસ, એક લક્ષ પદચાર ॥ ૮૨ ॥

કર્ણે પાંચસો રાજકુમારોને માર્યા, બે હજાર રથી માર્યા,
 બે હજાર હાથી માર્યા, અને એક લાખ પાળાઓ માર્યા.

કિયો શલ્ય સેનાપતી, જય આજ્ઞા સુત તોર ।

ફિર કહિહૌં લખિહૌં જથા, જુદ્ધ વનેગો ઘોર ॥ ૮૩ ॥

હે ધતરાષ્ટ્ર ! તમારા પુત્રે પછી જયની આજ્ઞાએ શલ્ય
 રાજાને સેનાપતિ કર્યો, હવે જે પ્રમાણે ઘોર યુદ્ધ થશે તે પ્રમાણે
 જોઈને પછી હું તમને કહીશ.

પરે મીઝમ દ્રૌનહુ મરે, કટ્યો કરનં બલ ત્રાન ।

પાંડુન જીતહિ શલ્ય અબ, આશા નૃપ બલવાન ॥ ૮૪ ॥

લીઝમ પિતામહ આણુ શય્યામાં પડ્યા છે. દ્રોણાચાર્ય પણુ મરણુ પામ્યા, અને સૈન્યના બખતરૂપી કર્ણુ પણુ કપાયો. હવે શુ' પાંડવોને શલ્ય જીતશે કે ? અર્થાત નહિ જીતે, પરંતુ હે રાજા ! આશા છે તે બળવાન છે.

जतै एक अक्षौहिणी, तेरे सुत की तीन ।

रही शल्य के जुद्ध मैं, सो सब व्हाँहैं लीन ॥ ८५ ॥

ત્યાં પાંડવોને એક અક્ષૌહિણી સેના બચી છે. અને અહીં તમારા પુત્રની ત્રણ અક્ષૌહિણી સેના બચી છે. પરંતુ હવે શલ્યના યુદ્ધમાં તે સર્વનો લય થશે.

मिलै राजसू जज्ञ में, धर्मपुत्र के पास ।

तितै देश के तोर मत, भये रु व्हाँहैं नाश ॥ ८६ ॥

વળી હે રાજા ! રાજસૂય યજ્ઞમાં ધર્મરાજની પાસે જોડલા દેશના રાજાઓ આવી મળ્યા હતા તેટલા દેશોના રાજાઓનો તમારા મતથી નાશ થયો, અને બાકી રહેલા હવે મરશે.

इति चतुर्दश मयूख ।

पंचदश मयूख

शलयपर्व

वैशंपायन उवाच

दोहा

संजय और युयुत्सु दोउ, आये नृप कौं लैन ।

त्रियन युक्त कुरुखेत हित, बड़ी बधाई दैन ॥ १ ॥

वैशंपायन उछे छे के छे जन्मेजय राज ! युद्ध संपूर्ण
थर रखा पछी संजय तथा युयुत्सु जे जेउ जणु गांधारी
विगेरे श्रीओ सहित राज धृतराष्ट्रने कुक्षेत्रमां दध्नवा तथा
मोटी बधाई आपवा भाटे हस्तिनापुरमां आया।

संजय उवाच

कवित्त

भीम कौं दयो हो विप ता दिन बयो हो बीज,

लाखागृह भये ताको अंकुर लखायो है ।

च्युतक्रीडा काल विसतार पाय बड़ो भयो,

द्रौपदी हरन भये मंजरी तैं छायो है ।

मच्छ गाय घेरी जवै पुष्प फल भार भयो,

तैंनै ही कुमंत्र जल सौंचिकै बढायो है ।

विदुर के वचन कुठार तैं न कटयो वृक्ष,

वाको फल पाको भूप तेरी भेट आयो है ॥ २ ॥

संजय उछे छे के छे धृतराष्ट्र ! जे द्विसे लीमसेनने

विप आयुं छतुं ते द्विसे अनीतिउपी वृक्षनुं भीज वायुं छतुं,

अने लाखागृह रथुं त्यारे तेनो अंकुर दृष्टाथो छतो।

बुगारनी रमत वधते ते अंकुर वृक्षउपेथधने विस्तार पाभीने

(द्रौपदीने) मोटुं थयुं अने द्रौपदीनुं वस्त्रहरण थयुं त्यारे

ते वृक्ष मोरथी छवायुं, विराट नगरमां आवीने न्यारे जायोनुं

અહંણ કયું ત્યારે તે વૃક્ષ મોરમાંથી ફૂલફળવાળું થઈને ભાર
યુક્ત થયું અને હે રાજા ! તમે જ તમારા કુવિચારરૂપી
પાણીથી સિંચીને તે વૃક્ષને મોટું કયું છે. તે મોટું થયેલું
વૃક્ષ વિદુરના વચનરૂપી કુહાડાથી કપાયું નહિ. એટલે તેનું
ફળ પાકીને તે નજરાણા રૂપ થઈને તમારી રૂબરૂમાં આવ્યું છે.

દોહા

યો સુનિ નૃપ મૂર્છિત મયો, खाई हृदय दरार ।

हाय हाय रनिवास सब, कहि करि उठी पुकार ॥ ३ ॥

એ પ્રમાણે સંજયનાં વચનો સાંભળી રાજા ધૃતરાષ્ટ્રના
હૃદયમાં ચીરા પાડવાથી તેઓ મૂર્છિત થયા, અને રાણીવાસમાં
સૌ કોઈ હાય હાય ! કહીને પોકારી ઊઠ્યાં.

मूर्छा जागी नृपति की, ढरत अंसु दोड नेत्र ।

सीत्र गमन रथ चढि सकल, चले तहां कुरुक्षेत्र ॥ ४ ॥

ત્યાર પછી રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર મૂર્છાથી ભગૃત થયા, અને
તેમના નેત્રોમાંથી આંસુ ઢળવા માંડ્યાં. પછી સૌએ રથમાં
બેસીને કુરુક્ષેત્ર તરફ જલ્દીથી ચાલવા માંડ્યું.

संजय अरु धृतराष्ट्र भये, एक हि रथ आरोह ।

पूछत पथ बिच जुद्ध की, बात नृपति जुत मोह ॥ ५ ॥

ત્યારે સંજય અને ધૃતરાષ્ટ્ર એ બેઉ એક રથમાં બેઠા.
પછી રાજાએ મોહવશ થઈને રસ્તામાં યુદ્ધની વાત પૂછી.

છંદ પદ્ધતી

व्यों भई कथा जुध विषम भाय, सब कहत तथा संजय सुनाय ।

मद्रेश भयो सेनप महीप, सब व्यूह जुक्त तव सुत समीप ॥ ६ ॥

પછી જેવી રીતે વિષમ ભાવથી યુદ્ધ થયું તેવી રીતે સર્વ
કથા સંજયે કહી સંભળાવવા માંડી. હે રાજા ! મદ્રેશ (શલ્ય
રાજા) સેનાપતિ થયો અને સર્વ સૈન્ય સહિત તમારા પુત્ર
તેની પાસે રહ્યા.

ફિર હોન લગો સંગ્રામ શૂર, જરિ રહે શૂર જિત તિત અનૂપ ।
સુશર્મા વધ મો નકુલ હાથ, પુનિ હતી સેન્ય સવ તાહિ પાથ ॥૭૭॥

પછી હે રાજા ! શુદ્ધ થવા માંડ્યું, તેમાં જે તે સ્થળે
અતુપમ શૂરવીરો એક એકથી આડી રહ્યા (ટક્કર લેવા માંડ્યા),
નકુળના હાથે સુશર્માનો વધ થયો, અને તેની સર્વ સેનાનો
અર્જુને નાશ કર્યો.

દ્વાદશ સુત તેરે શલ સમીપ, મારે સુ ભીમ રત વિચ મહીપ ।
સહદેવ હત્યો તવ સાલભદ્ર, ક્ષય વીજં પ્રવર્તક શકુનિ છુદ્ર ॥૮૦॥

હે રાજા ! તમારા ખાર પુત્રો જે શલ્યની પાસે હતા તેઓને
ભીમસેને રણભૂમિમાં મરી નાંખ્યા અને તમારા વંશ નાશનો
પ્રવર્તક તમારો નીચ સાળો શકુનિ હતો તેને સહદેવે મારી
નાંખ્યો.

મોહિ પકરિ લિયો સાત્યકિ સહાસ, કરિ કૃપા છુડાયો વેદવ્યાસ ।
યુધિષ્ઠિર શક્તિ લગિ હૃદય વીચ, મદ્રેશ ગિયો વસિ દુસહ મીચ ॥૯૧॥
કર પદ પસારિ અથ વદન હોય, કામી ત્રિચ લપટૈ જથા કોય ।

પછી હાસ્યયુક્ત (ગમ્મતની ખાતર) મને પણ સાત્યકિએ
પકડી લીધો તે લગવાન વેદવ્યાસે કૃપા કરીને છોડાવ્યો. ત્યાર
પછી રાજા ધર્મની શક્તિ હૃદયમાં લાગવાથી; મદ્રેશ (શલ્ય
રાજા) હુસહ મૃત્યુને વશ થઈને રણભૂમિમાં એવી રીતે પડ્યો કે
જેમ કોઈ કામી પુરૂષ હાથ પગ પહોળા કરીને જાંધે મોઢે સ્ત્રી
પર લપટાઈ પડે તેમ.

નર તૈં અષ્ટાદશ સહસ, ધર્મ સૈન વચિ ઓર ।

કૃતવર્મા દ્રૌણેય કૃપ, ત્રીન મહારથિ તોર ॥ ૧૦ ॥

તે વખતે અર્જુન વડે ધાર્મારાજની અઠાર હજાર ફોજ
અથી અને તમારી ફોજમાં કૃતવર્મા, અશ્વથામા તથા કૃપાગ્રાય
એ ત્રણ મહારથી આડી રહ્યા.

શલ્ય મરે તૈં તોર સુત, નિદ્રા અકુલાય ।

જલથંમન કે સંત્ર તૈં, જલ વિચ સોયો જાય ॥ ૧૧ ॥

પછી તમારો પુત્ર દુર્યોધન શલ્ય રાજાનું મરણ થયા બાદ નિદ્રાથી અકળાઈને જળ સ્થંભન મંત્ર વડે (પાણીમાં માર્ગ કરવા પાણીના જથ્થાને થોભાવવાના મંત્ર વડે) જળની વચમાં જઈને સૂઈ રહ્યો.

भीमसेन के अधिक जे, गये शिकार हि लैन ।

तजे मृतक मृग कुण्ड पै, दई बधाई ऐन ॥ १२ ॥

તે વખતે ભીમસેનના શિકારી હૂંતો શિકાર લેવા માટે ગયા હતા તેઓ પાણીના કુંડપર આવ્યા, તેમાં દુર્યોધનને સૂતેલો જોઈને મરેલા મૃગોને કુંડ પર રાખીને પાંડવો પાસે જઈને તેમણે ઉત્તમ વધાઈ આપી.

सो सुनि सन्य तैयार है, गई जहाँ कुरुभूप ।

धर्मराज कटु वचन कहि, छेड़यो काल स्वरूप ॥ १३ ॥

તે સાંભળીને પાંડવી સેના તૈયાર થઈને જ્યાં દુર્યોધન હતો ત્યાં ગઈ. પછી ધર્મરાજએ ત્યાં તે કાળ (સર્પ) રૂપ દુર્યોધનને કડવાં વચનો કહીને છ'છેડ્યો.

धिक दुर्योधन तोर मत, अपजश को डर नाहि ।

करि सारे कुल को कदन, मिलि सोयो जल माहि ॥ १४ ॥

ધર્મરાજએ કહ્યું કે હે દુર્યોધન! તારા મત (વિચાર, બુદ્ધિ)ને ધિક્કાર છે. તને અપયશનો ભય નથી, તમામ વંશનું નિકંદન કરીને હવે પાણીમાં આવીને સૂઈ રહ્યો છે!

(૧) રણમાં શલ્ય પડ્યો અને કૃપ વિગેરે નાસી ગયા તે સમયે દુર્યોધન અત્યંત ખિન્ન થઈને દ્વિપાયન નામના હેઠ (તળાવ) માં ગેસી ગયો અને માયા વડે હેઠના પાણીને થંભાવીને તેમાં વિશ્રામ લેવા સૂતો. (શલ્યપર્વ, અધ્યાય ૫૪, શ્લોક ૩૧)

શ્રીકૃષ્ણોવાચ

મેં કેસે રત છોરિહૈં, કહતો તૂં કુસરાજ ।

મજિ જલ વિચ મય મીમ કે, આય છિવ્યો ક્યોં આજ ॥ ૧૫ ॥

શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું કે હે દુર્યોધન ! તું તો એમ કહેતો હતો કે હું રણને કેમ છોડીશ ? અને હવે ભીમસેનના ભયથી નાસીને આજ પાણીમાં આવીને કેમ સંતાયો છે ?

દુર્યોધન ઉવાચ

સોરઠા (ડિંગલ)

નિત તુમ કપટ નિવાસ, દુર્યોધન નિર્કપટ દિલ ।

સવ કહસી શાવાસ, અપજશ રહસી આપરો ॥ ૧૬ ॥

તે સાંભળી દુર્યોધન બોલ્યો કે હે કૃષ્ણ ! તમે હંમેશાં કપટના નિવાસ રૂપ છો, અને હું હૃદયનો નિષ્કપટી છું, તેથી મને સૌ કોઈ શાબાશી આપશે અને તમારો અપજશ થશે.

ભીમ ઉવાચ

કવિત્ત

કુલ કો વિનાસ કરિ જલ કો નિવાસ કીનો,

ભીમ કો ન ત્રોસ ઔર લાજ નેક આઈ ના ॥

ભીમમ સે દ્રોન સે કરન સે મરાચ વૈઠો,

દુશાસન દશા પેચિ તો હૂ ગ્લાનિ પાઈ ના ॥

ભીમ કહે કહતો તૂં, અકેલો મિટાય દૈહૌં,

પૌરપતા કહાં ગઈ કવ હૂ દિત્વાઈ ના ॥

કરી લપરાઈ તૈં તો સવૈ વિસરાઈ, મૈં તો-

દ્રાપદી પિરાઈ તાકૌં અવ લૌં સિરાઈ ના ॥૧૭ ॥

ભીમસેન કહે છે કે હે દુર્યોધન ! તે વંશનો નાશ કરીને હવે પાણીમાં નિવાસ કર્યો, તને મારો પણ ભય ન થયો અને જરા પણ લાજ ન આવી. ભીમ બેવાને, દ્રોણ બેવાને તથા કર્ણ બેવાને મરાવી ગેઠો, અને દુઃશાસનની સ્થિતિ બેઠને પણ

તને શોક ન થયો. વળી તું એમ કહેતો હોતો કે હું એકલો
પાંડવોના નાશ કરીશ તે તારૂં પરાક્રમ કયાં ગયું? જે તે કદી
પણ દેખાડ્યું નહિ અને તે તો વ્યર્થ બકવાડપ લપડાપણું
કરી તે તમામ વાતો વિસારી દીધી, પરંતુ મેં તો જે દ્રોપદી તારા
આચરણથી દુઃખી થયેલી છે તેને હજુ સુધી શાંત કરી નથી.

દોહા

કોપી દ્રુપદકુમારિ તૈ, ઝરુન હૈહૌ મૈં આજ ।

લૈ જિય તો સે દુષ્ટ કો, દૈ અગ્રજ કૌં રાજ ॥ ૧૮ ॥

એટલે આજ હું તારા જેવા દુષ્ટનો ભવ લઈને, રાજ
ધર્મને રાખ્ય આપીને, કોપાયમાન થયેલી દ્રોપદીના કણથી
મુક્ત થઈશ.

દુર્યોધન ઉવાચ

કવિત્ત

દ્રોણ કર્ણ શોક હી તૈં મોકૌં નિંદ લાગી નાહિ,
તીન દ્યૌસ ભયે હોનહાર યૌં વિચારે ગો ॥

એક ચામ સોઝું તો મૈં શ્રમ તૈં નિવર્તે હોઝું,
સુયોધન તાતૈં નીરસચ્ચા ચિત્ત ધારે ગો ॥

કુસમૈ જગાયો સદા એસે રૂં અધર્મકારી,
અકેલો હૈ તોડ નૈંક તુમતૈં ન હારેગો ॥

ચૂક જૈહૈ કૈસે ભણે એકઠે સે માંડન પૈ,
દૂક મયો લઠૂ તોડ મૂક કરિ ઢારેગો ॥ ૧૯ ॥

દુર્યોધન કહે છે કે હે ભીમસેન ! દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણના
મરણના શોકથી મને ત્રણ દિવસથી નિદ્રા આવી નથી. એટલે
જેમ થવાનું હશે તેમ થશે એમ વિચારીને હું એક પહોર સૂઈ
રહું તો થાકથી મુક્ત થાઉં એમ બાણીને મેં નીરસચ્ચામાં સૂઈ
રહેવાનું ચિત્તમાં ધાર્યું, પરંતુ તમે મને કુસમયે જાગાડ્યો

એવા જ તમે અધર્મના કરવાવાળા છે, જો કે હું એકલો છું તો પણ હારીશ નહિ. એકઠાં થયેલાં હાંડલાંનો ભૂકો કરી નાંખવાની પેઠે હું લાગેલો ઘોકો થયો છું તો પણ તમને કેમ ભૂલીશ ? અર્થાત હાંડલાંની પેઠે તમારો હું ભૂકો કરી નાંખીશ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ

દોહા

કહ્યો યુધિષ્ઠિર નૃપતિ સુનિ, અજહું અર્ધ ભૂ લેહુ ।

અંધ માત પિતુ દુઃખિત કૌં, સંતતિ કો સુખ દેહુ ॥ ૨૦ ॥

પછી ધર્મ રાજાએ કહ્યું કે હે દુર્યોધન ! સાંભળ, હજી પણ અર્ધા ભાગની પૃથ્વી લઈને દુષ્કિત થયેલાં આંધળાં માવ-તરોને પુત્રનું સુખ આપ.

દુર્યોધન ઉવાચ

કવિત્ત

ગદા ધારે કંધ પૈ વકારત મદાંધ નૃપ,

ભીમ આદિ સુનિષ્ઠ વિચારિ કહૌં પન મૈં ।

કૈ તો મોહિ મારિકૈ અજાતશત્રુ રાજ કરો,

કૈ સંઘારિ તુમકૌં નિવાસ કરૌં વન મૈં ।

મેરી તો અઘંડ આજ્ઞા રહી છત્રધારિન પૈ,

દીન નર નારીન પૈ માવૈ નાહિં મન મૈં ।

ત્યૌં હી જુદ્ધ જૂદિ પર્યૌં ફૂટિ પર્યૌં જંઘ દેશ,

નાહૌં હઠ છૂટિ પર્યૌં તૂટિ પર્યૌં રન મૈં ॥ ૨૧ ॥

તે સાંભળીને મદમાં અંધ બનેલો રાજા દુર્યોધન ચોતાના કંધ ઉપર ગદા ધારણ કરીને ભીમસેન વિગેરેને પકડારીને કહે છે કે હું મારી ટેકને વિચારીને કહું છું તે સાંભળો ! કાં તો મને મારીને અજાતશત્રુ (ધર્મરાજા) શત્રુ વિનાના થઈને રાજ્ય કરો, કે હું તમને સંહારીને વનમાં વસું કેમ કે છત્રધારી (રાજા)ઓ પર મારી તો અઘંડ આજ્ઞા રહી છે, એટલે હવે

આ બાકી રહેલાં ગરીબ સ્ત્રી પુરૂષો પર મારે આજ્ઞા રાખવી એ મને રચતું નથી. એમ કહીને તે યુદ્ધમાં જોડાઈ પડ્યો જેમાં તેનો જંઘાપ્રદેશ (સાથળનો ભાગ) ફૂટી પડ્યો અને તે રણમાં તૂટી પડ્યો તો પણ પોતાની હઠથી છૂટી પડ્યો નહિ.

દોહા

भीम सिखाये कृष्ण के, वामहि जंघ प्रहार ।

कर्यो गदा को ढह पर्यो, कुरु कुल भूषन भार ॥ २२ ॥

શ્રીકૃષ્ણે ભીમસેનને શિખવાડ્યાથી તેણે દુર્યોધનની ડાબી જાંઘ પર ઘા કર્યો તેથી જેના પર કુરુવંશનો ભાર હતો એવો વંશભૂષણ દુર્યોધન ઉથલી પડ્યો.

કવિત્ત

काली कैसो चक्र कै फनाली कैसो फूतकार,

लोचन कपाली के कपाल कैसो है उद्योति ।

आयुध सुरेश कैसो मानहुँ प्रलै को भानु,

कोप को उफान किधौं मीच हू की मानों सोति ।

सुरोधन दुशासन दुर्मुख दुसह गन,

देख दो गदा रुपी ये दूनि हू तैं दूनि होति ।

जेठ ज्वाल झाल है कि जीह जमराज की सी,

जहर हलाहल कै भीम की गदा की जोति ॥ २३ ॥

એ ભીમસેનની ગદા મહાકાળીના કાળચક્ર જેવી અને સૂર્યના ફૂંકાડા જેવી તથા શ્રીશંકર ભગવાનના લલાટના નેત્ર જેવી તેજસ્વી હતી. વળી ઈન્દ્રના વજ્ર જેવી અને બાણે પ્રલય-કાળનો સૂર્ય હોય કે કોપના બિભર રૂપી મૃત્યુની શોકચ હોય તેવી હતી. દુર્યોધન, દુઃશાસન, અને દુર્મુખ, એ શત્રુસમૂહ તો તે ગદાને એ ગદા રૂપે જોતો હતો અને બમણીમાંથી બમણી

(૧) 'મૃત્યુ' એ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ કરેલી પ્રાણહારક દેવી છે. અને ચમરાજ તેના શાસ્તા છે. (દ્રોણપર્વ, અધ્યાય ૫૩-૫૪)

થયા કરતી હતી. આ તે જોઠ મહિનાની જવાણાની આળ છે કે
જમરાજની છલ જેવી હળાહળ ઝેરશી ભીમસેનની ગદા છે ?

દોહાં

ऐसी गदा प्रहार तैं, भयो तीर सुत नाश ।

भीम न तो सुत तैं मर्यो, रक्षक कृष्ण प्रकाश ॥ २४ ॥

સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એવી ગદાના પ્રહારથી
તમારા પુત્રનો નાશ થયો, પરંતુ તમારા પુત્રથી ભીમસેન મર્યો
નહિ, કેમ કે પ્રગટપણે શ્રીકૃષ્ણ તેના રક્ષણ કરવાવાળા હતા.

कवित्त

चामीकर कोश शस्त्र-वस्त्रन के कोश और,

रत्नन के कोश एक एक तैं नवीने हैं ।

देश देश संभव, तुरंग रंग रंग के जे,

गति है विहंग संग प्रेरक अधीने हैं ।

और हू अनेक राजवैभव सराष्ट्र जेते,

काज धृतराष्ट्र कर्न शत्रुन के छीने हैं ।

महावली अर्जुन को अग्रज विपणकार,

गदा को प्रहार एक दै सँभारि लीने हैं ॥ २५ ॥

હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! સુવર્ણભંડાર, વસ્ત્રભંડાર, શસ્ત્રભંડાર,
અને એક એકથી નવીન રત્નભંડાર, દેશ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા
રંગ રંગના ઘોડાઓ કે જેઓ હાંકનારને તાળે રહી પક્ષીઓ
સાથે ગતિ કરનારા છે તે, અને દેશો સહિત અનેક રાજ્ય
વૈભવ, જેટલા દુર્યોધન માટે કર્ણ શત્રુઓ પાસેથી પડાવી લાવ્યો
હતો તે તમામ, મહા બળવાન અર્જુનના મોટાભાઈ ભીમસેન
શી વ્યાપારીએ દુર્યોધનને ગદાનો એક ધા દર્ધ ને સંભાળી લીધા..

निमुची कौं इन्द्र जैसे त्रिपुर कौं रुद्र जैसे,

मधु कौं उपेन्द्र नीके मूल ही मिटायकै ।

નાગ કૌં સ્વમેન્દ્ર જૈસે ગજ કૌં મૃગેન્દ્ર જૈસે,
રામચન્દ્ર કુંભ જુત રાવન પચાયકૈ ।
મેઘ કૌં ફનીન્દ્ર મહાકાલી દર્શતેન્દ્ર કૌં જ્યૌં,
દ્વંદ્વ કૌં કપિન્દ્ર જ્યૌંહિ પૌરસ દવાયકૈ ।
કૌરવેન્દ્ર ઘાયકૈ સ્થાયકૈ મહાન ગદા,
પૃથાનંદ ઢાઢો ચૌં નરેન્દ્ર વિજૈ પાયકૈ ॥ ૨૬ ॥

જેમ નમુચિને ઇન્દ્રે, ત્રિપુરાસુરને શંકરે, મધુ દાનવને
ઉપેન્દ્ર ભગવાને સારી રીતે મૂળથી મટાડી નાંખ્યો. સર્પોને
ગરુડ જેમ ખાઈ જાય, હાથીને સિંહ જેમ મારી નાંખે,
શ્રીરામચંદ્રે જેમ કુંભકર્ણુ સહિત રાવણને મારી નાંખ્યો,
મેઘનાદને જેમ લક્ષ્મણે માર્યો, મહાકાળીએ દૈત્યેન્દ્ર (મહિષાસુર)ને
અને હુંદુભિ દૈત્યને જેમ વાલીએ પૌરસથી દબાવી દીધો તેમ
ભીમસેન પોતે દુર્યોધનને મારીને, રાજાઓમાં વિજય પામીને
ખલા પર મોટી ગદા ધારણ કરીને બેસો છે.

અરની દ્રુપદજાઈ કોપ મીમ કો સુ આગિ,
જજત જુધિષ્ઠિર સંભારિ સ્વાંગ લીને હૈં ।
હોતા હૈં કિરીટ ધનુ સરવો જ્યા શબ્દ સ્વાહા,
સાકલ્ય હૈં વીર આજ્ય વીરરસ મીને હૈં ।
સુયોધન યજ્ઞપશુ કુરુક્ષેત્ર અગ્નિકુળડ,
પુરણાહુતી મૈં ગદા હી તૈં અંગ લીને હૈં ।
વારિ પૃથા કૂચ કી સુ એસે જગ્યકારી પુત્ર,
કેતે મુવચારી સુરલોકચારી કીને હૈં ॥ ૨૭ ॥

અંથકર્તા (કવિ) કહે છે કે યજ્ઞનો અગ્નિ ઉત્પન્ન કરનાર
અરણીના લાકડાંરૂપી દ્રૌપદી છે. ઉશ્કેરણીરૂપી ઘર્ષણનો
ભીમસેનનો કોપરૂપી અગ્નિ છે. યુધિષ્ઠિરરૂપી યજ્ઞમાને સર્વ
સાધન સામગ્રી સંભારીને યજ્ઞમાનનો સ્વાંગ લીધો છે. હોમ
કરનાર (ઋગ્વેદી) અર્બુન છે. ધનુષ્ય રૂપી સરવો (હોમવાનો

આટવો) છે, ટંકાડ રૂપી સ્વાહા (અગ્નિની સ્ત્રી)ના નામના શબ્દો છે. વીરરસથી ભીંજવારૂપી યાજ્ઞ્ય (ધી) છે, શૂરવીરોરૂપી સાકલ્ય (હવિષ્ય) છે. દુર્યોધનરૂપી યજ્ઞપથુ (યજ્ઞ નિમિત્તે જે પથુને મારવામાં આવે તે) છે. કુરુક્ષેત્રરૂપી અગ્નિકુંડ (વેદિકા) છે. એ રીતે યુદ્ધરૂપી યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિમાં દુર્યોધનનાં અંગો ક્ષીણ કર્યાં અથવા પૂર્વોક્ત રાજ્યવૈભવ રૂપી અંગો છીનવી લીધાં. કુંતાની કૃષ્ણની બલિહારી છે કે જેની કૃષ્ણેથી એવા યજ્ઞ કરનારા પુત્રો જન્મ્યા છે કે જેઓએ કેટલાયે ભૂમિચારી (પૃથ્વી પર ફરનારા યોદ્ધાઓ વિગેરે)ને સુરલોકચારી (સ્વર્ગમાં ફરનારા) કર્યાં છે. (આમાં સમસ્ત વિષયક સાવચક રૂપકાલંકાર છે.)

અગ્નિઘ્ર અભિમન્યુ હૈ; વાયુતનૈ ડગાથા,
કપિ કી ધ્વજા કો જહાં ચૂપ કરિ રાખ્યો હૈ ।

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ચતુરાનન અધ્વર્યુ સાત્યકી હૈ,
ગાથા હૈ શિંખંડી વૈર લૈન અમિલાખ્યો હૈ ।

આહુતી વઢી હૈ વીચ કર્ન દ્રોન મીષ્મ ઔર,
જયદ્રથ સે હોમે ત્રયલોક જશ માખ્યો હૈ ।

જજ્ઞરૂપ દેહ ધરે હોતા કે સમીપ વૈઠો,
સેના સોમવલ્લી ઘોટિ સુધારસ ચાખ્યો હૈ ॥ ૨૮ ॥

વળી એ યુદ્ધરૂપી યજ્ઞમાં અભિમન્યુરૂપી આગ્નીઘ્ર (યજ્ઞની વરણીનો યાજ્ઞક) છે. વાયુતનય (ભીમસેનરૂપી) ઉદ્ગાતૃ (સામ-વેદની ઋચાઓ ભણનાર) છે, અને વાનરરાજ (હનુમાન) ના ચિહ્નયુક્ત ધ્વજકુંડ રૂપી ન્યાં ચૂપ (યજ્ઞ નિમિત્તે મારવાનાં પથુ આંધવાનો થાંભલો) કરી રાખ્યો છે. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રૂપી ચતુરાનન (ચતુર્થ^૧ ઋત્વિજ પ્રહા) છે. સાત્યકિ રૂપી અધ્વર્યુ (યજુર્વેદને ભણનાર) છે. શિંખંડી રૂપી ગાથા (પશ્યતિ વાણી રૂપ મન

(૧) હોતા ૧ ઉદ્ગાતૃ ૨ અધ્વર્યુ ૩ પ્રહા ૪ એ ચાર મુખ્ય ઋત્વિજ (યાજ્ઞક) છે.

મંત્રોચ્ચાર) છે કે જે વેર લેવાનો (પૂર્વે અંખા રૂપ ભીષ્મનો શત્રુ, પુનર્ભવમાં વેર લેનાર) અભિલાષી છે. અને જે યજ્ઞમાં જયદ્રથ જેવા યોદ્ધાઓને હોમ્યા એટલે ત્રણે લોક (સ્વર્ગ, મૃત્યુ, પાતાળ) માં જેઓનો યજ્ઞ ગવાયો છે એવા નર (અનુન) રૂપી હોતાની પાસે શ્રીકૃષ્ણ રૂપી યજ્ઞનારાયણ દેહ ધારણ કરીને બિરાજમાન થયા હોઈ; એ સૈન્ય રૂપી સોમવદલી (યજ્ઞના પરિણામ રૂપી સોમરસ) ધુટીને અમૃતરસ આખ્યો છે. અર્થાત સોમરસ પીનાર અમર થાય છે તેમ અનુન કીર્તિ વડે અમર થયો.

गदाभंग होयकै परे कौं धर्मराज कहै,
बातै शत्रुताई की उठाई छानी छानी तैं ॥

मात-पिता भीष्म द्रोण कृष्ण विदुरादिक ने,
नीके समझायो तामैं एक हू न मानी तैं ॥

मेरी ही अनीति आज्ञा सब पै रहैगी बनी,
कौन ऐसो मोहकौं मिटावै ऐसी जानी तैं ॥

कुरु राजधानी कौं न सोचत सुयोधन मैं,
केती राजधानी हाय ! कीनी धूरधानी तैं ॥ २९ ॥

ભીમસેનની ગદાથી નાશ થઈને પૃથ્વી પર પડેલા દુર્યોધનને ધર્મરાજ કહે છે કે હે દુર્યોધન ! તેં અમારાથી છાની છાની શત્રુપણાની વાતો ઉપાડી. તને માતા (ગાંધારી) તથા પિતા (ધૃતરાષ્ટ્ર) અને ભીષ્મ, દ્રોણ, શ્રીકૃષ્ણ તથા વિદુર વિગેરેએ સારી રીતે સમજાવ્યો તેમાં તેં એક પણ વાત માની નહિ. વળી “મારી જ અનીતિ રૂપી આજ્ઞા સર્વ પર બની રહેશે અને મને મારવાવાળો કોણ છે ?” એમ તેં જાણ્યું. વળી હે દુર્યોધન ! હું કૌરવોની રાજધાનીનો ખેદ કરતો નથી પરંતુ હાય ! હાય ! તેં તો કેટલીયે રાજધાનીઓ ધૂળધાણી કરી નાંખી છે તેનો મને ખેદ થાય છે.

(સંજયોવાચ)

દોહા

દુર્યોધન કે શિવિર સવ, કરિ આજ્ઞા આધીન ।

ઉતરે રથ તૈં વિજય હરિ, સીમ્ર મયો રથ ક્ષીન ॥ ૩૦ ॥

પ્રથમ ઉતાર્યો પાર્થ કૌં, પુનિ હરિ ઉતરે આપ ।

મયો ભસ્મ રથ અસ્ત્ર તૈં, મીષમ દ્રોણ પ્રતાપ ॥ ૩૧ ॥

સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! પછી ધર્મરાજએ દુર્યોધનના સર્વ તંબૂઓ પોતાની આજ્ઞાને આધીન કર્યા, અને અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ રથ ઉપરથી ઊતર્યા કે તરત જ રથ ક્ષીણ થયો, અર્થાત બળીને ભસ્મ થયો.

શ્રીકૃષ્ણ^૧ પ્રથમ રથ ઉપરથી અર્જુનને ઉતાર્યો પછી શ્રીકૃષ્ણ પોતે ઊતર્યા એટલે ભીષ્મ તથા દ્રોણના શસ્ત્રોના પૂર્વ પ્રતાપથી અર્જુનનો રથ બળીને ભસ્મ થયો.

છંદ પદ્ધતી

ગો સિવિર વીચ ઝઠિ ધર્મરાજ, સુત દ્રૌન આય સુત તોર કાજ ।

લલિ મૂપ દશા ચિત વિકલ ક્ષિપ્ર, કિય શત્રુ હતન સંકલ્પ વિપ્ર ॥૩૨॥

કૃતવર્મા માતુલ જુક્ત જાય, તિહુ છોરે રથ નિગ્રોધ પાય ।

કહુ કરૈં સયન જો લગૈં નૈન, શ્રમ સમર મિટૈ તન હોય ચૈન ॥૩૩॥

પછી ધર્મરાજ ઊઠીને તંબૂમાં ગયા, ત્યાર બાદ હે મહારાજ ! તમારા પુત્ર (દુર્યોધન) માટે અશ્વત્થામા રાણભૂમિમાં

(૧) ત્રિકાળન અને સર્વજ્ઞ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ જેવા રથ ઉપરથી નીચે ઊતર્યા કે, અર્જુનના રથની ધ્વજ પર બેઠેલો દિવ્ય વાનર તત્ક્ષણે અદશ્ય થયો. તે વિશાળ રથ પ્રથમ દ્રોણનાં અને (પછી) કર્ણનાં દિવ્ય અસ્ત્રોથી બળી ગયો હતો છતાં તદ્દન ખાખ થયો નહોતો તે શ્રીકૃષ્ણના ઊતર્યા પછી અને દિવ્ય વાનરના અંતર્ધ્યાન થયા પછી પૈડાંઓ, ધૂંસરીઓ, દોરી અને ઘોડાઓની સાથે વગર અગ્નિએ એકદમ બળવા લાગ્યો અને ભસ્મ થઈને પૃથ્વી પર પડ્યો (શલ્યપર્વ, અધ્યાય ૬૨).

જ્યાં દુર્યોધન ખડ્યો હતો ત્યાં આવ્યો અને તેની વ્યાકુળ ચિત્ત-
વાળી સ્થિતિ જોઈને તરત જ અશ્વત્થામાએ શત્રુઓને મારવાનો
સંકલ્પ કર્યો. કૃતવર્મા તથા મામા (કૃપાચાર્ય) સહિત ત્યાંથી
જોઈને તે ત્રણે જણે એક વડ વૃક્ષ જોઈને તેની નીચે પોતાના
સ્થ છોડ્યા. પછી વિચાર કર્યો કે કાંઈક સૂઈ રહીએ અને જો
નેત્રો મળે તો યુદ્ધનો થાક મટે તથા શરીરે ચેન (સુખ) થાય.

इक आय घूक तहँ निशाचार, सब काकन को कीनो सँहार ।
गुरु गन्यो ताहि अरि नाश काज, मातुल प्रति बोल्यो विप्रराज ॥ ३४ ॥
पितु बयर और नृप बयर दोय, सिर धरे मरत मैं भार सोय ।
निश न लगत आवत निसास, तुम चलहु करहुँ निशि शत्रु नाश ॥ ३५ ॥

ત્યાર પછી તે વડ વૃક્ષની ઉપર રાત્રિએ ગતિ કરનાર
એક ધૂવડે આવીને સર્વ કાગડાઓનો સંહાર કર્યો, તે જોઈને
અશ્વત્થામાએ પોતાના શત્રુઓને મારવા માટે તે ધૂવડને પોતાનો
ગુરુ ગણ્યો અને તે પોતાના મામા (કૃપાચાર્ય) પ્રત્યે બોલ્યો
કે હે મામા ! એક તો મારા બાપનું વેર છે અને બીજું રાજા
દુર્યોધનનું વેર છે. એ જો વેરનો ભાર તેઓ મરતાં એ મારે
માથે ઉપાડી લીધો છે. તેથી મને નિદ્રા આવતી નથી અને હું
નિશ્વાસ નાંખું છું, એટલે આપ જો મારી સાથે પધારો તો
હું અત્યારે રાત્રે જ શત્રુઓનો નાશ કરું.

कृपाचार्य उवाच

दोहा

करिवो जुक्त न विप्र कौं, हाथ रख गहि जुद्ध ।
जो जुध करिवो होय तो, स्वामी द्विग अविरुद्ध ॥ ३६ ॥
તે સાંભળીને કૃપાચાર્યે કહ્યું કે હાથમાં શસ્ત્ર ધારણ કરીને
આપણે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય નથી, અને જો યુદ્ધ કરવું હોય તો
સ્વામીની નજીક રહીને યુદ્ધ કરવામાં બાધ નથી.

વિનુ સ્વામી જો કિય ચહૈ, સાંવધાન અરિ પાવ ।

કરહુ પ્રાત જુધ હોયહૈ, હમ દોડ તોર સહાય ॥ ૩૭ ॥

અને જો સ્વામી વિના યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય તો શત્રુઓને યુદ્ધમાં તૈયાર થયેલા જોઈને સવારે યુદ્ધ કરજે, એટલે અમે જોઈ જણુ (હું તથા કૃતવર્મા) તારી મદદે રહીશું.

તું દ્વિજ નૃપ રન કટિ પર્યો, નિદ્રાગત અરિવૃંદ ।

તોહિ અધર્મ તે ના ઘૈ, કરિવો શત્રુ નિકંદ ॥ ૩૮ ॥

વળી તું શત્રુઓને મારવાનું કહે છે તે વિચાર કર! એક તો તું બ્રાહ્મણ છે, અને રાજા દુર્યોધન કપાઈને રણમાં પડ્યો છે અને શત્રુસમૂહ અત્યારે નિદ્રાવશ છે. માટે અત્યારે રાત્રે શત્રુઓનો નાશ કરવો એ અધર્મ તને ઘટિત નથી. અર્થાત એવો અધર્મ તું કરીશ નહિ.

અશ્વત્થામા ઉવાચ

મીઠ્ઠમ દ્રોન અરુ કરન નૃપ, છલ કરિ મારે ચાર ।

તે અધર્મ તૈં ના ઢરે, વર્જત કૌન પ્રકાર ॥ ૩૯ ॥

તે સાંભળીને અશ્વત્થામા કહે છે કે હે મામા! પાંડવોએ ભીષ્મપિતાને, દ્રોણાચાર્યને, કર્ણને અને દુર્યોધનને, એ ચાર જણને કપટ કરીને માર્યા છે. તેઓ અધર્મથી ડર્યા નથી, અને મને આપ કયે પ્રકારે ના પાડો છો?

સંજય ઉવાચ

પાંચ પાંડુસુત સાત્યકી, કૃષ્ણ ગયે લૈ દૂર ।

દેવીપૂજા વ્યાજ કરિ, જાનિ દ્રોનસુત કર ॥ ૪૦ ॥

સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર! અશ્વત્થામા કૂર છે એમ જાણીને શ્રીકૃષ્ણ દેવીપૂજનનું ગહાનું કરીને સાત્યકિ સહિત પાંચ પાંડવોને તેઓના તબૂઓથી છોટે લઈ ગયા.

શત્રુ હતન દ્રોણી ચલ્યો, નિશિ નિશીથ સુનિ ભૂપ ।

તિહિ પ્રતિરોધન હરિ ધર્યો, વિશ્વ વિરાટ સ્વરૂપ ॥ ૪૧ ॥

હે રાજા, સાંભળો ! પછી અર્ધી રાત્રે શત્રુઓને મારવા અશ્વત્થામા આલ્થો, તેને રોકવા માટે શ્રીકૃષ્ણે વિશ્વવિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

ધરે રૂપ વૈરાટ હરિ, खड़े सुडेरन बीच ॥

तिन पै करै प्रहार सो, डरै कहा लखि मीच ॥ ૪૨ ॥

પછી જેઓએ વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, એવા શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોના સૈન્યના તંબૂઓ વચ્ચે ઊભા હતા તેઓ ઉપર અશ્વત્થામા શસ્ત્રપ્રહાર કરવા માંડ્યો પરંતુ તે સાક્ષાત મૃત્યુને જોઈને પણ કેમ ડરે ?

द्रौनी के आयुध सकल, भये विराट तन लीन ।

क्यों होम निज मांस को, रुद्र निमित्त है दीन ॥ ૪૩ ॥

શસ્ત્રપ્રહાર કરતાં કરતાં અશ્વત્થામાનાં સર્વ આયુધ (શસ્ત્ર) શ્રીકૃષ્ણના વિરાટ શરીરમાં લીન થયાં, એટલે અશ્વત્થામાએ દીન થઈને રુદ્ર (શ્રીશંકર ભગવાન) ને નિમિત્તે પોતાના માંસનો હોમ કર્યો.^૨

दियो खड्ग हर मिटि गयो, वहै विराट स्वरूप ।

हत्यो जाय पितु को हतक, पशू वद्ध ज्यों भूप ॥ ૪૪ ॥

(૧) ઉત્તમ કર્મ કરનારા શ્રીકૃષ્ણે, ભગવાન શંકરની આરાધના કરી હોઇ, હજારો જનાર્દનો સ્વરૂપે શ્રીશંકર ભગવાને વિશ્વવિરાટ રૂપ ધારણ કર્યું હતું. (જુઓ સૌપ્તિક પર્વ, અધ્યાય ૬, શ્લોક ૮ થી ૧૮ તથા અધ્યાય ૭, શ્લોક ૬૨, ૬૩)

(૨) ભગવાન રુદ્રની સ્તુતિ કરના અશ્વત્થામા, “મારા આ દેહને હું અગ્નિમાં હોમું છું, હે મહાદેવ ! તે હવિષ્ રૂપ બળિદાનને આપ ગ્રહણ કરો,” એમ કહીને તે અશ્વત્થામા વેદિકા પર ચડ્યા. અને આત્માનું બળિદાન આપવા માટે બેઠે હાથ જોડ્યા કરીને સ્થિર થઈને અગ્નિ મધ્યે આસન લગાવીને બેઠા. અગ્નિમાં બળિ રૂપે પડેલા અશ્વત્થામાની આવી સ્થિતિ જોઈને સાક્ષાત્ ભગવાન મહાદેવ પ્રસન્ન થયા. (જુઓ સૌપ્તિક પર્વ, અધ્યાય ૭, શ્લોક ૪૫ થી ૬૦)

એટલે શ્રીશંકર લગવાને પ્રસન્ન થઈને તેને એક તરવાર આપી, પછી હે રાજા ! તેણે પાંડવોના સૈન્યની છાવણીમાં જઈને પિતા (દ્રોણાચાર્ય)ને મારનાર (ધૃષ્ટદ્યુમ્ન)ને પશુવધની પેઠે મારી નાખ્યા.

પાંચ દ્રૌપદી કે સુવન, નાના આયુધધારી ।

મિરે સુ મારે खङ्ग तैं, विप्र वकारि वकारि ॥ ૪૫ ॥

પછી દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો વિવિધ પ્રકારનાં શસ્ત્રો ધારણ કરેલા હતા તેઓ તેની સામે લડવા માંડ્યા એટલે તેઓને પણ તે અશ્વત્થામાએ પડકારી પડકારીને તરવારથી મારી નાખ્યા.

द्रोपद पुत्र दुहितृ सत्र, मारे सैन्य सहेत ।

वचे सु कृतवर्मा हते, अरु मातुल करि चेत ॥ ૪૬ ॥

એ રીતે દ્રુપદ રાજના સર્વ પુત્ર તથા દોહિત્રોને સૈન્ય સહિત અશ્વત્થામાએ મારી નાખ્યા અને બાકી બચ્યા તેટલાઓને સાવધાન કરીને કરીને કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્માએ મારી નાખ્યા.

કવિત્ત

मातुल शिखावन कौ द्रौनी नाहिँ कीनी कान,
कीनो सत्य वाक्य पूर्व पिता के उचारे कौ ।

उर्णपनो पिता को रु भीष्म को सुयोधन को,
कीनो सो दिखानो नीके वृद्ध और वारे कौ ।

जाकौ देखि किरीटी हू विकल भयो है वीर,
ताकौ यो प्रहारै है विराट रूप धारे कौ ।

जम की जमात जैसी जिमाई जटीश सैन,

द्रौन को तीसरा कीनो मारि हथ मारे कौ ॥ ૪૭ ॥

મામા (કૃપાચાર્ય)ની શિખામણુ દ્રોણી (અશ્વત્થામા)એ કાન પર ધરી નહિ અને પૂર્વે પિતા (દ્રોણાચાર્ય)ને કહેલું વચન હમણાં પોતે સત્ય કયું. એવી રીતે પોતાના પિતાનું, ભીષ્મ-

પિતાનું, અને દુર્યોધનનું ઋણપણું (ઋણમુક્ત થવાપણું) કયું તે સારી રીતે વૃદ્ધ તથા બાળકોને દેખાયું. વળી જેને જોઈને પૂર્વે વીર અર્જુન પણ વ્યાકુળ થયો હતો તે વિરાટ રૂપધારી શ્રીકૃષ્ણને પણ અશ્વત્થામા આયુધના પ્રહાર કરે છે, અને શત્રુ (ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી વિગેરે) ને મારીને, જમની જમાત જેવી મહાદેવની સેનાને જમાડીને દ્રોણનું ત્રીસરા^૧ (ત્રીજા દિવસની ઉત્તરક્રિયા કરવા રૂપ કાર્ય) કયું.

(કૃપાચાર્યોક્ત)

શારદ્વત કહે મોજવંશ અવતંશ 'દેખિ,
પિતા પિતા શત્રુ કે મિટાનહાર છેટા કૌં ।
દ્રૌની કે પ્રહારે તૈં ન સોમક સુનૈંગે બચે,
લાવા જ્યૌં ન વચ્ચો સુન્યો બાજ કે જ્ઞપેટા કો ।
નિશા વીચ જાકો તેજ પ્રલૈ માન કે સમાન,
ઝવાહૈ વિકોશ યજ્ઞ હાટક લપેટા કો ।
મારત ચપેટા મેટા ચૈ વંશ દ્રૌપદ કો,
સેટા કરૈ ઘેટા ઠાઠો વેટા વમનેટા કો ॥ ૪૮ ॥

શારદ્વત^૨ (કૃપાચાર્ય) કહે છે હે ભોજ વંશના મુકુટ રૂપ (કૃતવર્મા) ! જો, પિતાના અને પિતાના શત્રુને છેટું મટાડનાર અશ્વત્થામાના પ્રહારવાથી સોમકો (દ્રુપદ વંશીઓ) જેમ બાજ પક્ષીના ઝપાટાથી લાવડું (તેતડું) બચેલું સાંભળ્યું નથી તેમ શું બચેલા સાંભળીશું ? અર્થાત નહિ જ બચે. જેનું તેજ

(૧) યુદ્ધના દશમા દિવસે ભીષ્મ પડ્યા, પંદરમા દિવસે દ્રોણ પડ્યા, સત્તરમા દિવસે કર્ણ પડ્યો, અઠારમા દિવસે મધ્યાહ્નકાળે શલ્ય પડ્યો અને સાયંકાળે દુર્યોધન પડ્યો. એ જ રાત્રે અશ્વત્થામાએ શત્રુઓને મારવા રૂપ પોતાના પિતાનું ત્રીસરા કયું.

(૨) ગૌતમ વંશના મહર્ષિ શરદ્વત નામના આચાર્યથી જન્મેલા તેથી શારદ્વત. (બુઓ ઉદ્યોગપર્વ, અ. ૧૬૬, શ્લો. ૨૧)

(પરાક્રમ) રાત્રિમાં પ્રલયકાળના સૂર્ય જેવું હોઈ, જે સુવર્ણ મ્યાનથી લપેટેલી તરવારને મ્યાનમાંથી ખેંચીને ઉગામીને ચપેટા માત્રથી મારવા માંડ્યો તે આ દ્રુપદના વંશને નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળો. સૂવરના યગ્ન્યા જેવો યજ્ઞવાન બાળક ગ્રાહ્યણનો ખેટો શિકાર રૂપ લડાઈનો ધાવો કરીને બેસો છે.

(સંજય ઉવાચ)

માતુલ કી કાન કૌં ન માનિ મન માન્યો કિયો,
કર ઉર નેત્ર વીચ વીરરસ પાયો હૈ ।
તાહી છિન જોતિ અશ્વ આયુધ સંભારિ વૈઠો,
સાંભ કૌં રિઝાય સાંભ રૂપ દરસાયો હૈ ।
વાહી નિશા વીચ નાશ કીનો ચતુરંગિની કો,
ધન્ય કૃપી કૂલ જાકે વીચ વીર જાયો હૈ ।
દ્રોન અપકાર કૈ વિલેયો કુલ દ્રૌપદ કો,
દ્રોની ઉપકાર કૈ ત્રિજોગ કૌં મિટાયો હૈ ॥ ૪૯ ॥

સંજય કહે છે કે, જેણે મામાની શિખામણ કાને ધરી નહિ, અને પોતાના મનનું ધારેલું કયું, વળી જે હૃદયમાં, નેત્રોમાં અને હાથમાં વીરરસ પામ્યો છે, જે તત્કાળે જ ઘોડાઓને બેઠીને તથા શસ્ત્રોને સંભાળીને રથમાં બેઠો કે, જે રુદ્રને રિઝાવીને રુદ્ર (શ્રીશંભુ) રૂપે દેખાયો છે. અને એ જ અઠારમા દિવસની રાત્રિમાં શત્રુની ચતુરંગિણી (હાથી, ઘોડા, રથ અને પેદળ) સેનાનો જેણે નાશ કર્યો. એ કૃપીને ધન્ય છે કે જેની કૃપમાંથી અશ્વત્થામા જેવો વીર ઉત્પન્ન થયો છે. દ્રોણાચાર્યના અપકારી (ગુણ પર અવગુણ કરનાર કૃતઘ્ની) દ્રુપદ રાબતા વંશને વિખેરી નાંખવા રૂપ ઉપકાર કરીને એ અશ્વત્થામાએ પિતાનો તથા પિતાના શત્રુનો વિયોગ મટાડ્યો અર્થાત્ દ્રુપદના વંશને પણ દ્રોણાચાર્યની વાંસે જ રવાના કર્યો.

અનુષ્ટુપ છંદ (શ્લોક)

પાંચાલાસ્તુ ગતાઃ સ્વર્ગે, દ્રોણેન બાહુશાલિના ।

અવશેષા હતે રાજ્ઞા, દ્રોણીનાં યોજિતા પુનઃ ॥ ૫૦ ॥

બાહુશાળી દ્રોણના બાહુબળ વડે પાંચાળો સ્વર્ગે ગયા.
અને હે રાજા ! તેની વાંસે જે બાકી રહ્યા તેઓને અશ્વત્થામાએ
મારીને મોકલી દીધા.

કવિત્ત

રુક્યો મન પાપ મૈં ન દ્રૌપદી વિલાપ મૈં ન,

માતુલ કી સીંચ સુનિ ઘોર નર્ક તાપ મૈં ।

શત્રુ મારિ સાત શેષ સુનાયે સુયોધન કૌં,

દિશાયો સવાયો ફેર વાપ મૈં રુ આપમૈં ।

એસી રીસ સાપ મૈં ન પ્રલૈ કે પ્રતાપ મૈં ન,

જૈસી રીસ દ્રોની કી વા શત્રુ કે મિલાપ મૈં ।

આધી રાત સોયે થે મિટાય દિયે પિછલી મૈં,

આયો ચુપચાપ મૈં ત્યોં ગયો ચુપચાપ મૈં ॥ ૫૧ ॥

જેનું મન પાપમાં કે દ્રૌપદીના વિલાપમાં, અને મામાની
શિખામણ સાંભળવામાં કે ઘોર નર્કના તાપમાં રોકાણું નહિ,
જેણે શત્રુઓને મારીને સાત બાકી રહ્યા તે રણભૂમિમાં મરણ
પથારીએ પડેલા હયોધનને સંભળાવ્યું. અને જેણે પોતામાં તથા
પોતાના બાપમાં પરાક્રમનો વિશેષ સવાયો અંતરાય બતાવ્યો.
એ અશ્વત્થામાની શત્રુઓને મળવામાં જેવી રીસ હતી તેવી
રીસ તો સાપમાં કે પ્રલયકાળના પ્રતાપમાં પણ હોતી નથી.
તેણે જે શત્રુઓ અધી રાત સુધી સૂઈ રહ્યા હતા તેમને પાછલી
રાતમાં મારી નાંખ્યા અને એ અશ્વત્થામા જેવો છાનોમાનો
આવ્યો હતો તેવો જ છાનોમાનો આવ્યો ગયો.

દોહા

બાલ વૃદ્ધ કહા ત્રિયન વિન, સબ હી ઢારે મારિ ।

રહ્યો ન અષ્ટાદશ સહસ, - વિચ કોહ હૈ પુકારિ ॥ ૫૨ ॥

ફક્ત સ્ત્રીઓ સિવાય કોણ વૃદ્ધ અને કોણ બાળક તે ન જોતાં અશ્વત્થામાએ સર્વને મારી નાંખ્યાં. અને પાંડવોના અઠાર હજાર સૈન્યમાં કોઈ પોકાર કરીને ભણું થાય એવું રહ્યું નહિ.

સવૈયા

સંજય ચોલત મૂપ અચક્ષુ તૈં હોય સુ તો સવ દૈવ અધીનો ।
કૌનકો કૌનકો શોચ કરૈં સવ ક્ષત્રિન કો ગન યુદ્ધ મૈં છીનો ॥
દ્રૌન સે દ્રૌનિ સે હોત દશેક તૌં હોત ન તૌં સુત કો બલહીનો ॥
બ્રોયકૈ લ્હનિગો લેત પિતા ત્યૌં હિ પૂત નિશા મૈં સલા મલ કીનો ॥૫૩॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે સંજય કહે છે કે, હે રાજા ! જે થવાનું છે તે સર્વ દૈવ (ભવિષ્ય અથવા કર્મ) ને આધીન હોઈ થયા કરે છે. સર્વ ક્ષત્રિયોનો સમૂહ યુદ્ધમાં નાશ પામ્યો તેમાં કોનો કોનો શોક કરવો ? અલગત, જે દ્રોણાચાર્ય તથા અશ્વત્થામા જેવા દશેક યોદ્ધા હોત તો તમારા પુત્રત્વ બળ (સૈન્ય) નાશ ન પામત. દ્રોણાચાર્ય જે ખેતર વાવીને લણી ગયા તેમાં પડ્યા પાથર્યા ગણ્યા ગાંઠ્યા જે કાંઈ આડા અવળા બાકી રહી ગયા હતા તેનો અશ્વત્થામાએ પણ તેના પિતાની પેઠે રાત્રિમાં સારી રીતે સલો (ખેતર લણ્યા પછી જે કાંઈ બાકી રહે છે તેને વીણી લેવાનો ઉદ્યમ કરવો તે) કર્યો.

ગાંધારી ઉવાચ

કવિત્ત

પિતુ કે મરે કો શોક નાહિન અલોક શોક,
સ્વામી હૂ મરે તૈં સ્વામીધર્મ ફક તારી પૈ ।
મારદ્વાજ વંશ અવતંશ; વંશ દ્રૌપદ કો,—
છેલિકૈ ચઢાઈ ધ્વજા જુદ્ધ કથા સારી પૈ ।
જનો હો તો એસો જનો જોવન વૃથા ન રોવો,
તેરો પુત્ર દેલિકૈ પુકારિ કહૌં નારી પૈ ।
ગાંધારી કહત કૃપી મેરી શત પુત્રધારી,
વારિ વારિ ઢારૌં કૂલ્લ એક પુત્રવારી પૈ ॥૫૪॥

જેને પિતાના મરણનો શોક નથી, અને અપકીર્તિનો પણ
પણ શોક નથી, પરંતુ પોતાના સ્વામી (દુર્યોધન)ના મરણથી
તેના પર જેનું મન એકતાર થઈને લાગ્યું છે તે ભારદ્વાજ
વંશના મુકુટે (અશ્વત્થામાએ) દ્રુપદરાજના વંશનો નાશ કરીને
ચુદ્ધની તમામ કથા પર દેવજા ચડાવી. ગાંધારી કહે છે કે હે
કૃપી ! હું તમારા પુત્રને જોઈને (ક્ષત્રિયોની) સ્ત્રીઓ પ્રત્યે
પોકારીને કહું છું કે હે સ્ત્રીઓ ! પુત્ર જણો તો એવો જણો,
જોખનને નકામું જોઈ નાંખશો નહિ. વળી હે કૃપી !
તમારી એક પુત્રવાળી કૂખ પર હું મારી સો પુત્રવાળી કૂખનો
વારંવાર ઘોળ કરું છું અર્થાત્ હું તમારા પર ખલિહારી બાંધું છું.

સંજય ઉવાચ

દોહા

દ્રૌણી મુલ્લ રિપુ વધ સુની, ગયે સુયોધન પ્રાન ।

વિપ્ર શસ્ત્ર પરિત્યાગ કરિ, ગો વ્યાસાશ્રમ થાન ॥ ૫૫ ॥

સંજય કહે છે કે, હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! અશ્વત્થામાને ? મોંઢે

(૧) લાંબી ગયેલી સાયળવાળા અને લાન વિનાના થઈને પૃથ્વી પર
પડેલા રાજાની સામે જોઈને અશ્વત્થામા તેને પુનઃ કહેવા લાગ્યા, હે દુર્યોધન !
તમારામાં હવે કાંઈ પ્રાણ હોય તો સાંભળો ! પાંડવ પક્ષમાં હવે પાંચ પાંડવો,
વાસુદેવ અને સાત્યકિ એ સાત જ છે. અને કૌરવ પક્ષમાં હું, કૃપાચાર્ય
તથા કૃતવર્મા એ ત્રણ જ બચ્યા છીએ.

ઓગણીસમા દિવસના પ્રાતઃકાળે દુર્યોધને પ્રાણ છોડ્યા ત્યાં સુધીનું
વૃત્તાંત સંજય વ્યસ મુનિએ આપેલા દિવ્યતેજથી જોઈ શક્યો હતો.

સંજય કહે છે, દુર્યોધને પોતાના પ્રાણસાગ ક્યાં પછી શોકાતુર થયેલો
હું પેરોઢિયામાં હસ્તિનાપુર તરફ આવવા ઉતાવળથી ચાલ્યો. હે રાજા ! તમારા
પુત્રના સ્વર્ગમાં જવાથી મને અત્યંત શોક થયો છે. અને ઋષિએ આપેલી
મારી દિવ્ય દષ્ટિ પણ આજે નાશ થઈ છે. (સૌપ્તિકપર્વ, અધ્યાય ૬).

વૈશંપાયન કહે છે, હે જનમેજય ! રણમાં દુર્યોધન અને તેના સર્વ
સૈન્યનો નાશ થયા પછી વ્યાસે આપેલું દિવ્યજ્ઞાન જેનું નાશ થયું હતું એવો
સંજય ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાની પાસે આવીને બેસી રહ્યો અને બોલ્યો હે રાજા !

શત્રુઓના વધના સમાચાર સાંભળી દુર્યોધનના અવશેષ પ્રાણ છૂટી ગયા. અને અધ્વત્યામા શસ્ત્રોને તણને વ્યાસનો આશ્રમ હતો તે સ્થળે ગયો.

હરિ હૈ આયે પાંડવન, શિવિરન સમય પ્રમાત ।

દ્રુપદા કહત વિલાપ જુત, હાય પુત્ર હા ભ્રાત ॥ ૫૬ ॥

પછી પ્રાતઃ સમયે શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોને લઈને તંબૂઓમાં આવ્યા, ત્યાં દ્રૌપદી હાય પુત્રો ! હાય ભઈઓ ! એમ વિલાપ સહિત પોકાર કરી રહ્યાં છે.

૧સવ નિશિ વીતી વાત સુનિ, વિજય પ્રતિજ્ઞા કીન ।

લા દૈહૌ શિર શત્રુ કો, મતિ રોવે અતિ દીન ॥ ૫૭ ॥

અર્જુને રાત્રે વીતેલી તમામ વાત સાંભળીને પ્રતિજ્ઞા કરીને દ્રૌપદીને કહ્યું કે, હે દ્રૌપદી ! તું અત્યંત ગરીબ થઈને રોઈશ નહિ. હું તને તારા શત્રુનું મસ્તક લાવી આપીશ.

વાકે શિર ધરિ પાંવ તુમ, કરિહૂ સૂતક સ્નાન ।

ફિર વંધુન કૌં, સુતન કૌં, દૈહુ જલાંજલિ દાન ॥ ૫૮ ॥

એટલે તે શત્રુના માથા પર પગ રાખીને તું સૂતકનું સ્નાન કરજે અને પછી તારા ભાઈઓને તથા પુત્રોને જળાંજળી (ઉત્તરક્રિયા)નું દાન દેજે.

પદ્ધતી છંદ

ચાં કહિ રુ કિયો રથજુત ગૌન, પ્રતિ વ્યાસાશ્રમ નર ગતિ સુ પૌન ।

ચંદન લલિત દ્રોની વિગત શસ્ત્ર, સત પ્રેયોં નર પર વ્રહ્મ અસ્ત્ર ॥૫૯॥

તમારા પુત્રોને નિત્ય પ્રાર્થના કરીને સમગ્રવ્યા છતાં પણ તેમણે તો વૈરનો અંત આણવાની ઇચ્છા રાખીને આખી પૃથ્વીનો સંહાર કરાવ્યો છે. મારે તમે હવે પુત્રો, પૌત્રો અને પિતરોનું એમ સર્વેનું અનુક્રમથી ઉત્તરકાર્ય કરાવો. (સ્ત્રીપર્વ, અધ્યાય ૯),

(૧) દોહા ૫૭ થી ૬૬ સુધીની કથા શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ ૧, અધ્યાય ૭ ની છે.

લલિ અલ્પ વંશ પાંડવ નિકંદ, ગર્ભ કી કરી રક્ષા ગુવિંદ ।
 અતિરોધ કરન સોઈ અલ્પ પાથ, પ્રેર્યો સુ મિરે દોઝ એક સાથ ॥૬૦॥
 એમ કહીને અર્જુને અર્જુને રથ^૧ સહિત વ્યાસમુનિના
 આશ્રમ પ્રત્યે પવનની ગતિની પેઠે ચાલવા માંડ્યું. રથ આવતો
 જોઈને અશ્વત્થામા તે વખતે શસ્ત્રવિનાનો હોવાથી તે તરફ
 અર્જુન ઉપર તેણે બ્રહ્માસ્ત્ર (દર્ભના^૨ તરણામાં બ્રહ્માસ્ત્રતું ધ્યાન
 ધરીને તેને પાંડવોના વંશનાશ માટે) ચલાવ્યું. એ અસ્ત્ર
 પાંડવોના વંશનો નાશ કરવાવાળું જોઈને (જાણીને) શ્રીકૃષ્ણે
 ઉત્તરાના^૩ ગર્ભની રક્ષા કરી, અને એ બ્રહ્માસ્ત્રને રોકવા માટે
 અર્જુને પણ બ્રહ્માસ્ત્ર ચલાવ્યું તે બેઉ અસ્ત્રો એક સાથે બાધ્યાં.

વ્યાસ ઉવાચ

વિધિ અલ્પ પાર્થ આકર્ષિ પુત્ર, અથવા કિ હોય જગ પ્રલય અત્ર ।
 પ્રેર્યો યહ દ્રોની જુત પ્રમાદ, આકર્ષન ચાકૌ નાહિ^૪ ચાદ ॥૬૧॥
 લલિ ઉમય અલ્પ જગ પ્રલૈકાર, મુનિ વ્યાસ વચન લીને સંભાર ।
 સુત દ્રૌન પકરિ રથ પૈ વિઠાય, યુધિષ્ઠિર અગ્ર લૈ કિયો જાય ॥૬૨॥

(૧) એ રથમાં શ્રીકૃષ્ણ બિરાજ્યા. તેમાં સર્વ જાતનાં આયુધો ભરેલાં
 હતાં. તે રથને કાંબોજ દેશના અને સુવર્ણની માળાઓવાળા ચાર ઘોડાઓ
 જોડેલા હતા. અને ધ્વજદંડ પર ભગવાનના કેતુ રૂપ એવા ગરૂડ ભગવાન
 દેખાતા હતા.

(૨) બ્રહ્માસ્ત્ર મારવા માટે પ્રમુખ મનના અશ્વત્થામાએ ડાબા હાથ વડે
 દર્ભની સળી લઈને મનમાં દિવ્ય બ્રહ્માસ્ત્રતું ધ્યાન ધર્યું અને “અપાંડવી
 પૃથ્વી થાઓ” એમ કહીને એ ઈષીકા રૂપ બ્રહ્માસ્ત્રને છૂટું મૂક્યું. (સૌમિક
 પર્વ, અધ્યાય ૧૩)

(૩) ઉત્તરાના ગર્ભતું રક્ષણ કર્યું એ કથા સૌમિક પર્વ, અધ્યાય ૧૬માં છે.
 વિશેષે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલ્યા કે હે અશ્વત્થામા ! તું નિત્ય પાપકર્મ કરનારો
 નરાધમ એવો બાળકોના પ્રાણનો ઘાતક છે. એ કારણથી તને તારા પાપ-
 કર્મતું કળ ભોગવવું પડશે, તું ત્રણ હજાર વર્ષ મુઘી કોઈ પણ દેહોને કોઈની
 પણ સાથે કાંઈ પણ વાર્તાનાપ ક્યો વિના મનુષ્ય રહિત દેશોમાં લોહી પર
 યુક્ત દુર્ગંધિત શરીરે એકલો જ ભટક્યા કરીશ.

તે જોઈને વ્યાસ મુનિએ કહ્યું કે હે પુત્ર અર્જુન ! તું જેઠ બ્રહ્માસ્ત્રને ખેંચી લે, નહિ તો હમણાં જ જગત પ્રલય થશે; અશ્વત્થામાએ માલૂમ (ભાન) વિના આ બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રેર્યું છે, એને પાછું ખેંચી લેવાનું યાદ (ભાન) નથી. અર્જુને વ્યાસ મુનિનાં વચન સાંભળીને જેઠ અસ્ત્રો જગતને પ્રલય કરવાવાળાં જોઈને (જાણીને) પાછાં ખેંચી લીધાં, પછી અશ્વત્થામાને પકડીને રથમાં બેસાડી યુધિષ્ઠિર સામે ઊભો કર્યો.

દોહા

કૃષ્ણ મીમ દોનોં કહત, આતતાઈ, નહિ વિપ્ર ।

કરત દયા દેવત કહા, હતહુ દુષ્ટ કૌં ક્ષિપ્ર ॥ ૬૩ ॥

પછી કૃષ્ણ ભગવાન તથા ભીમસેન જેઠ કહે છે કે આ બ્રાહ્મણ નથી પણ આતતાઈ છે. હે ધર્મરાજ ! દયા કરીને શું બુવો છો ? એ દુષ્ટને જલદી મારી નાંખો.

કહો યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદી, ચહ હમ તૈં નહિ હોય ।

દ્વિજ વધ મમ સુત ના મિલૈ, કૃપી કહૈં કા રોય ॥ ૬૪ ॥

તે સાંભળીને યુધિષ્ઠિર તથા દ્રૌપદીએ કહ્યું કે આ કર્તવ્ય અમારાથી ન થાય, બ્રાહ્મણના વધથી મારા પુત્રો હવે કાંઈ મળે નહિ, એને કૃપી (અશ્વત્થામાની માતા) રોઈને શું કહે ? અર્થાત કલ્પાંત કરીને શાપ આપે.

ચૂડામણિ જુત હરિ શિખા, વિજય દેહુ હુટકાય ।

વિના શસ્ત્ર ચહ વિપ્રવધ, નિગમ કહત વિધિ ન્યાય ॥ ૬૫ ॥

પછી યુધિષ્ઠિરે કહ્યું હે અર્જુન ! એની ચૂડામણિ (મસ્તક મણિ) સહિત શિખા (ચાટલી) લઈને પછી એને મુક્ત કરો. એ વિના શસ્ત્રે બ્રાહ્મણનો વધ હોવાનું ન્યાયવિધિથી વેદ કહે છે.

કહો યુધિષ્ઠિર ત્યોં ક્રિયો, શિખા છેદિ મુચ ઢારિ ।

યા પૈ પગ ધરિ નર કહત, કરહુ રનાન અવ નારિ ॥ ૬૬ ॥

સંજયે કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! જેમ યુધિષ્ઠિરે કહ્યું તેમ જ

અન્નને અશ્વત્થામાની શિખા છેદીને પૃથ્વી ઉપર નાંખીને દ્રૌપદીને^૧
કહ્યું કે, હે સ્ત્રી ! હવે એ શિખા પર પગ દઇને તમે સ્નાન કરો.

इति धृतराष्ट्र संजय संवाद

આહીં ધૃતરાષ્ટ્ર તથા સંજયનો સંવાદ પૂર્ણ થયો.

अथ वैशंपायन उवाच

जुद्धभूमि विच भूप जब, आयो त्रियन समेतु ।

ગાંધારી પ્રતિ કહત મિલિ, કૃષ્ણ વ્યાસ જુત હેતુ ॥ ૬૭ ॥

વૈશંપાયન સુનિ બોલ્યા, હે જન્મેજય રાજા ! એવી રીતે
રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર સ્ત્રીઓ સહિત જ્યારે યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યા ત્યારે
શ્રીકૃષ્ણ તથા વ્યાસ એ બેઠ મળીને ગાંધારી (દુર્યોધનની માતા)
પ્રત્યે કહેવા માંડ્યા.

तूं जानत का कहहिं हम, नहीं युधिष्ठिर दोष ।

કર્ચો વંશ કુરુ કો કદન, એક સુયોધન રોષ ॥ ૬૮ ॥

હે ગાંધારી ! તમે સર્વ વાત જાણો છો. અમે શું કહીએ ?
આમાં યુધિષ્ઠિરનો કાંઈ પણ પણ દોષ નથી. ફક્ત એક દુર્યોધનના
ક્રોધે જ કૌરવોના વંશનો નાશ કર્યો છે.

अव तौ है तव पुत्र ए, भूलि न देहु शराप ।

પરત યુધિષ્ઠિર પાય તવ, હૃદય લગાવહુ આપ ॥ ૬૯ ॥

હવે તો આ (યુધિષ્ઠિરાદિ) તમારા પુત્રો છે. માટે તેઓને
ભૂલથી પણ શાપ આપશો નહિ અને યુધિષ્ઠિર તમારા ચરણે
નમન કરે છે તેને તમે હૃદય સાથે લગાવો. અર્થાત એ પુત્ર જ
છે એમ જાણો.

पाय परत कर नखन पर, परी मातु की दृष्ट ।

ચલ વેંધ પટ અધ છિદ્ર તૈં, ભયે કરજ દશ મૃષ્ટ ॥ ૭૦ ॥

(૧) દ્રૌપદી બોલ્યાં કે, ગુરૂના પુત્ર પણ મારા ગુરૂ ગણાય. મારું અનિષ્ટ
કર્યું છે તેનો બદલો લેવાની જ મારી ઇચ્છા હતી. હવે મહારાજા યુધિષ્ઠિર
આ મણિ પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરે.

પછી યુધિષ્ઠિર ચરણે નમતાં તેમના હાથની આંગળીઓના નખો ઉપર માતા (ગાંધારી)ની નજર પડી. તેઓ પોતાની આંખે કપડાનો પાટો બાંધી રાખતાં હોય નીચી નજરે જોતાં યુધિષ્ઠિરના હાથની આંગળીઓના દશે નખ^૧ બ્રષ્ટ (શ્યામવર્ણ) થયા..

શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ ગાંધારી ઉવાચ

કઠિન જંઘ મમ પુત્ર કી, છલહિ ડરાઈ તોરિ ।

ईश्वरता दरसात फिर, इयाल सिंह पर छोरि ॥ ૭૧ ॥

શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે ગાંધારી બોલ્યાં, હે કૃષ્ણ ! જેમ શિયાળને સિંહ ઉપર છોડે તેમ (ભીમસેન દ્વારા) કપટવડે જ મારા પુત્રની કંઠણ જંઘા તમે તોડાવી નાંખી છે અને પાછી પ્રભુતા દાખવો છો !

जाके पद तर रहत थे, छत्रधारि के शीष ।

पलचारी पद तैं मलत, ताको शीष अनीश ॥ ૭૨ ॥

વળી જેના પગ તળે છત્રધારીઓ (રાજાઓ)નાં મસ્તકો રહેતાં હતાં તે (દુર્યોધન)નું શીષ (મસ્તક) અત્યારે વિના ધણીએ માંસાહારી જનવરો પગ વડે કચરે છે. (ખૂંદે છે.)

યુધિષ્ઠિર પ્રતિ

કવિત્ત

देशन मैं जीविका मिटानी सईरंधिन की,
चूरीगर बापुरे निकारिहैं क्यों टोटे कौं ।
गंधि रंगरेज ये बिचारे का पै कहैं दुख,
सुन्यो ग्राम ग्राम मैं सँग्राम काम खोटे कौं ।
बार बार दीनता पुकारि त्रिया झुंड बीच,
गांधारी कहत मरे देखि छोटे मोटे कौं ।

(૧) દશે નખ બ્રષ્ટ થયા જોઈને અર્જુન શ્રીકૃષ્ણની પાછળ ભરાઈ ગયો, અને પાંડવો લયભીત થઈને આમથી તેમ સંતાવા માંડ્યા. તે જોઈને ગાંધારીનો ક્રોધ શાંત પડ્યો અને માતાની પેઠે પાંડવોને ધીરજ આપીને અને તેઓને માતા કુંતાની પાસે જવાની આજ્ઞા આપી (સ્ત્રીપર્વ, અધ્યાય ૧૫).

યુધિષ્ઠિર એતી મર્તવંસિન કી પુત્રવધૂ,
કર તૈં છુવૈંગી નાહિં ફેરિ કજરોટે કૌં ॥ ૭૩ ॥

ત્યાર પછી ગાંધારી યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે બોલ્યાં, હે યુધિષ્ઠિર ! દેશોમાં સૈરઘ્રીઓની (પોતાની ઈચ્છાને આધીન પરાયા ગૃહમાં રહીને શિલ્પકાર્ય કરવાવાળી સ્ત્રીઓની) આજીવિકા મટી ગઈ, બિચારા મણિયારો પોતાની ખોટને ક્યાં કાઢશે ? આ યુદ્ધનું ખોટું પરિણામ સાંભળીને બિચારા અત્તરિયા અને રંગરેજો ગામો ગામમાં પોતાના નુકશાનનું દુઃખ કેને કહેશે ? યુદ્ધભૂમિમાં નાના તથા મોટા સર્વ શૂરવીરોને મરી ગયેલા બેઠેને ? વારંવાર સ્ત્રીમંડળમાં દયામણો પોકાર કરીને તેઓ કહે છે કે, હે યુધિષ્ઠિર ! જો, આ ભરત વંશના પુત્રોની આટલી વહુઓ હવે ફરી પોતાને હાથે કાળજી સંપુટને (કાળજીની ડીને) અડશે નહિ.

દોહા

ધનુષકૃત્ત શ્રમ પાથ કો, દોડ હાથ કહિ દેતુ ।

ત્યોં કુરુક્ષેત્ર વતાત હૈ, હર્તે નૃપન કો હેતુ ॥ ૭૪ ॥

વળી અબુનનો ધનુષ્ય ખેંચવાથી થયેલો પરિશ્રમ તેના બેઠ હાથ કહી આપે છે. તેમ જ યુદ્ધમાં હણાયેલા રાજાઓનું કારણ કુરુક્ષેત્ર કહી આપે છે.

વૃદ્ધ અંધ તેરો પિતા, ચલ્લ બંધન મમ ટેક ।

તિન્હ અંધન કે લકુટિયા, મીમ ન રાચી એક ॥ ૭૫ ॥

હે યુધિષ્ઠિર ! તારા પિતા વૃદ્ધ તથા આંધળા છે. અને નેત્રો

(૧) પવિત્ર કર્મ કરનારા મહર્ષિ વેદવ્યાસના વરદાન વડે ગાંધારી દ્વિત્વ જ્ઞાન ગળવાળાં હતાં. તેઓએ દૂર રહ્યાં રહ્યાં દિવ્ય નેત્રો વડે આખું કૌરવોનું રણક્ષેત્ર જોયું. (સ્ત્રીપર્વ, અધ્યાય ૧૬).

(૨) દેવી ગાંધારી આર્ય સતીની ગણનામાં છે. તેઓના પતિ ધૃતરાષ્ટ્ર જન્મબંધ હતા. તેથી તે પણ પોતાના નેત્રો પર પાટો આંધી રાખતાં હતાં. (સ્ત્રીપર્વ, અં ૧૬નું ટિપ્પણ)

બાંધી રાખવાની મારી ટેક છે. તે આંધળાની પુત્રરૂપી લાકડી
આ ભીમસેને એક પણ ન રાખી !

હતી પ્રતિજ્ઞા મીમ કે, શત સુત દિયે મિટાય ।

एक सुता मम सोच हती, अर्जुन कुमति अघाय ॥ ७६ ॥

ભીમસેનની તો પ્રતિજ્ઞા હતી તેથી તેણે મારા સો
પુત્રોનો નાશ કર્યો. પણ એક મારી દીકરી (દુઃશલા) હતી
તેને પણ મારીને અર્જુન પોતાની નઠારી બુદ્ધિથી ધરાણો,
અર્થાત્ મારી પુત્રીના પ્રાણરૂપ પતિ જ્યદ્રથને તેણે મારી નાંખ્યો.

अर्जुन उवाच

प्रथम हरन किय द्रौपदी, दुतिय हत्यो सुत मोर ।

तातैं भगनीपति हतन, कियो संकलप घोर ॥ ७७ ॥

ગાંધારીનું વચન સાંભળી અર્જુન બોલ્યા કે હે માતા !
જ્યદ્રથે પ્રથમ દ્રૌપદીનું હરણ કર્યું, પછી બીજી વાર મારા
પુત્ર (અભિમન્યુ) ને માર્યો તેથી મેં તે (બનેવી)ને મારવાનો
લયંકર સંકલ્પ કર્યો.

गांधारी उवाच

पति शिर धारे गोद में, लखि सुत मच्छकुमारि ।

रक्त लिप्त मुख कचन कौं, पौछति कहत पुकारि ॥

क्यों त्यागी अपराध का, कित जैहौं कहू बोल ।

मैं कांता प्राणेश तुम, अंतर की गति खोल ॥ ७९ ॥

લયંકર રણભૂમિ ભેગા પછી ગાંધારીએ કહ્યું કે હે પુત્ર !
જો, આ મચ્છ રાજાની કુમારી (ઉત્તરા) પોતાના પતિ (અભિ-
મન્યુ)નું સ્તનક ખોળામાં લઈ ને લોહીથી લપટાયેલા મોઢા
ઉપરના વાળોને લૂંછી નાંખતી પોકાર કરીને (દયામણા અવાજે)
કહે છે કે હે પ્રાણનાથ ! આપે મને કેમ તણ ? મારો શો
અપરાધ છે ? હું હવે ક્યાં જઈશ ? કાંઈક તો બોલો ! હું
તમારી પત્ની છું, તમે મારા પ્રાણપતિ છો, માટે હૃદયની
ગતિ (સ્થિતિ) ઉઘાડો ! અર્થાત્ ઉમળકાની વાત કરો !

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ

માતા મૈં રાક્ષી છિમા; કુલ હી બચાવન કાજ ।

દુર્યોધન કલિરૂપ તૈં, અધમ મયો મૈં આજ ॥ ૮૦ ॥

પછી યુધિષ્ઠિર બોલ્યા; હે માતા ! મેં વંશ બચાવવા

માટે ક્ષમા ધારણ કરી, પરંતુ કળિકાળના અંશ રૂપ દુર્યોધન
વડે હું આજે અધમ થયો (કહેવાયો) છું.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ

અવ મેરે સુત પાંચ ચે, તિન્હમૈં અતિવલ પ્રીય ।

ભીમ મિલાવહુ મોરતૈં, હૈ શીતલ મમ જીય ॥ ૮૧ ॥

પછી રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા; હે કૃષ્ણ ! હવે આ મારા

પાંચ પુત્રો છે, તેમાં અત્યંત બળવાન એવો જે ભીમસેન છે
તે મને વહાલો છે. તેને મારાથી મિલાવો એટલે મારો જીવ
શીતળ થાય.

મિલત વૃકોદર વરજિ હરિ, પુત્રરા ધાતુ બનાય ।

મિલવાયો ચૂરન કિયો, નૃપ હિ પર્યો મુરછાય ॥ ૮૨ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા; હે જનમેજય ! પછી વૃકોદર

(ભીમસેન) મળવા માટે આવ્યો તેને શ્રીકૃષ્ણે વાર્યો, અને ધાતુનું
પૂતળું જનાવરાવી રાખ્યું હતું તે મિલાવરાવ્યું જેનું ચૂરણ
કરી નાંખીને રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પોતે જ મૂર્ચ્છિત થઈને પૃથ્વી
પર પડ્યા.

(૧) દશ હજાર હાથીના બળવાળા રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર લોહાના ભીમસેનને

સૂકો કરવા પછી લોહી ઓકીને ધરણી પર ઢળી પડ્યા. તે સમયે વિદ્વાન
ગાલ્વગાણિના પુત્ર અને ધૃતરાષ્ટ્રના સારથિ સંજયે તેમને પકડી રાખ્યા અને
ધારણા આપી. ધૃતરાષ્ટ્રને ક્રોધ શાંત થયા પછી ભીમસેન મરી ગયો બાણીને
અત્યંત શોકયુક્ત તેઓ રડવા માંડ્યા એટલે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે તમે શોક
કરશો નહિ ભીમસેન જીવતો જ છે. હે મહારાજ ! તમારી બાથમાં આવેલો
કોઈ બચી શકે નહિ એમ બાણીને મેં તમારા પુત્રે (દુર્યોધને) જે લોહાને
ભીમસેન બનાવરાવ્યો હતો તેની તમને ભેટ કરાવી છે (સ્ત્રીપર્વ, અધ્યાય ૧૨).

હાય ભીમ અતિ દુઃખિત હૌં, મારે શત સુત મોહિ ।

હુમિત નીચ મૈં કુમતિ કરિ, તિન હિત માર્યોં તોહિ ॥ ૮૩ ॥

પછી ધૃતરાષ્ટ્ર પોકાર કરીને કહેવા લાગ્યા કે, હાય હાય !
હે ભીમસેન ! હું અત્યંત દુઃખિત છું. તોં મારા સો પુત્રો
માર્યાં તેથી શોકવાન થયેલ નીચ એવા મેં દુષ્ટ બુદ્ધિ કરીને
તને માર્યો છે.

સંજય ઉવાચ

અવ નૃપ મારે ભીમ કે, મિલૈં કિ તવ સુત આચ ।

અચમચ હરિ પુતરા રચ્યો, ભીમહિ લિચો વચાય ॥ ૮૪ ॥

પછી સંજયે કહ્યું, હે રાજા ! ભીમસેનને મારવાથી તમારા
પુત્રો તમને શું આવી મળશે કે ? આ તો લોહાનું બનાવેલું
પૂતળું શ્રીકૃષ્ણે તમારાથી મિલાવરાવીને ભીમસેનને બચાવી
લીધો છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ

કૃપા કરી મમ દુઃખિત પૈ, ईश्वर सुमति अगाध ।

રાલ્યો છલ કરિ ભીમ કૌં, ટર્યોં મોહિ અપરાધ ॥ ૮૫ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર જાલ્યા, અગાધ સુબુદ્ધિવાળા ઈશ્વરે હું દુઃખિત
મારા પર કૃપા કરીને છળચુક્તિ વડે ભીમસેનને બચાવ્યો અને
મારો દોષ ટાળ્યો.

कियो सवन को दाहकम, धर्मपुत्र जुत भ्रात ।

પૃથા કહ્યો અવ કર્ન કૌં, દેહુ જલાંજલિ તાત ॥ ૮૬ ॥

પછી ધર્મરાજાએ ભાઈઓ સહિત મળીને, મરી ગયેલા
સર્વેનું અગ્નિસંસ્કારનું કાર્ય કર્યું, એટલે પૃથા (કિંતા) એ
કહ્યું કે હે પુત્ર ! હવે કહ્યુંને જળાંજળી (મરી ગયેલા પાછળનો
પુણ્ય સંકલ્પ) આપો.

क्षेत्रज अग्रज पांडुसुत, तेरो बंधव सोच ।

માતૃવચન સુનિ વિવસ હૈ, મિર્યોં યુધિષ્ઠિર રોચ ॥ ૮૭ ॥

હે યુધિષ્ઠિર ! કણું એક જ ક્ષેત્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પાંડુ રાજાનો મોટો દીકરો એ તારો ભાઈ થાય. માતાનું એ વચન સાંભળીને યુધિષ્ઠિર આશ્ચર્યચકિત થઈને રોઈ પડ્યા.

પ્રથમ શોક મૂલ્યો સર્વે, શોક નયો સુનિ સુદ્ધ ॥

પહેલે મોકો કહત તો, મૂલિ ન કરતો યુદ્ધ ॥ ૮૮ ॥

અને આ (એક જ ઉદરથી જન્મેલ કણુંને મારવા રૂપ) નવીન શોકની યાદ સાંભળીને ધર્મરાજા પૂર્વશોક (કૌરવોને મારવાનો શોક) ભૂલી ગયા, અને માતાને કહેવા માંડ્યા કે હે માતા ! જો તમે મને પહેલેથી (કણુંના જન્મનું) ગુપ્ત વૃત્તાંત^૧ કહ્યું હોત તો હું ભૂલથી પણ કણુંથી યુદ્ધ ન કરત.

છંદ ત્રોટક

લલ્લિકૈ નૃપ વંશ વિનાશ નયો, જલ અંજુલિ દેત વિહાલ મયો ।

હરિ વ્યાસ દુહ્ણું સમજાય કહ્યો, સુનિ જ્ઞાન હૃદય નહિ નૈક ગ્રહ્યો ॥૮૯॥

સમજાય ન જાય ચહૈ હમ પૈ, મિલિ લ્યાયે તિહી સવ મીષમ પૈ ।

નૃપ બોલત મીષમ તૈં વતિયાં, નિરવેદ તૈં જાત ફટી છતિયાં ॥૯૦॥

કણુંના મરણરૂપી એક નવીન વંશનો નાશ થયો જોઈને (જાણીને) રાજા યુધિષ્ઠિર, કણુંને જળાંજળી આપતાં (મરણની પુણ્યક્રિયા કરતાં) જોભાન સ્થિતિવાળા થઈ ગયા. એટલે શ્રીકૃષ્ણ તથા વ્યાસ ભગવાન એ જોઉંએ તેમને સમજાવીને કહ્યું; પરંતુ તે સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે હૃદયમાં જ્ઞાન ધારણ કર્યું નહિ. શ્રીકૃષ્ણ તથા વ્યાસ ભગવાને જાણ્યું કે યુધિષ્ઠિર અમારા સમજાવ્યાથી સમજશે નહિ, ત્યારે તેઓ સર્વે મળીને તેમને ભીષ્મ પિતાની પાસે લાવ્યા. રાજા યુધિષ્ઠિર ભીષ્મ પિતાથી વાત કરે છે તે વૈરાગ્યથી છાતી ફાટી જાય છે.

(૧) કણુંના જન્મનું ગુપ્ત વૃત્તાંત, યુદ્ધારંભ પહેલાં શ્રીકૃષ્ણ તથા કુંતા દ્વારા માત્ર કણુંના જ જાણવામાં આવ્યું હતું, તે સિવાય બીજા કોઈએ જાણ્યું નહોતું.

યુધિષ્ઠિર વચન

તુમ દૈ મુઘ ગ્રાસ સુગ્રોધ દિયે, તિન પૈ હમ નીચ પ્રહાર કિયે ।

જિન દ્રોન શિશ્વાય દિયે નર કૌં, અવશેષ ન અશ્વ રચે ઘર કૌં ॥૯૧॥

તિનકૌં રન મૈં હમ મારિ લિયો, જવ માનત હૌં ધિક મોર જિયો ।

જિન સ્વાદ કહૂ ન લિયે જગ કે, સવ વાલ મરે મત મો ઠગ કે ॥૯૨॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે હે પિતા ! જે આપે અમારા મોંઠામાં
કેળિયા આપી આપીને અમને ઉત્તમ યોધ આપ્યો, તેઓ
ઉપર અમો દુષ્ટોએ ઘા કર્યા છે. વળી જે દ્રોણાચાર્યે અર્જુનને
શસ્ત્રવિદ્યા શિખવાડીને એક શસ્ત્ર પણ પોતાને ત્યાં બાકી
રાખ્યું નહોતું, તેઓને પણ યુદ્ધમાં અમોએ મારી નાખ્યા.
તેથી હું માફ છવવું ધિક્કાર રૂપ માનું છું. વળી જેઓએ
જગતના કોઈ પણ સ્વાદ લીધા નથી, એવા સર્વ બાળ કુંવરો
મારા ઠગારાના મતથી નાશ પામ્યા છે.

જિનકો અવલા વિધવા વરતૈં, તિનકૌં ન નિહારિ સકૌં ડર તૈં ।

ચિન જાનિ રવીસુત આત હન્યો, સવ તૈં નિજ શત્રુ વિશેષ ગિન્યો ॥૯૩॥

સવ હી કુલ કો હમ નાશ કિયો, ઇન વાતન તૈં અકુલાત હિયો ।

કિહિ રીતિ પિતામહ રાજ કરૌં, યહ પાપ તૈં પાર કદા ઉતરૌં ॥૯૪॥

ઇતની કહિ પાયન વીચ ગિયૌં, ડઠવાયકૈ મીષમ અંક ભર્યૌં ।

શરસેજ પૈ વોધ કરૈં સુત કૌં, મુખિ થાપિ વેદાંત હિ કે મત કૌં ॥૯૫॥

જેઓની અબળાઓ (સ્ત્રીઓ) વિધવાપણું વર્તે છે (ભોગવેછે)
તેઓની સામે હું ડરથી (તેઓના શાપના ભયથી અથવા લોક
નિંદાના ભયથી) બેઠું શક્તો નથી. ખબર વિના સૂર્યપુત્ર (કર્ણ)
ભાઈ થાય તેને અમે સહુથી વધારેમાં વધારે શત્રુ ગણ્યો. અમે
માર્યો. તમામ વંશનો અમે નાશ કર્યો, તે વાતોથી હૃદય
અકળાય છે. હે પિતામહ ! હું કેવી રીતે રાજ કરું અને આ
પાપથી હું ક્યારે પાર ઊતરું ? એટલું કહીને ધર્મરાજા લીખ્મ-
પિતામહના પગે પડ્યા, એટલે પિતામહે તેમને ઉપાડી લઈને

છાતી સાથે લગાવ્યા. અને મુખ્ય વેદાંત (ઉપનિષદ) મતનું મંડન કરીને, ભીષ્મ પિતામહ આણુશય્યા પર રહ્યા રહ્યા પુત્ર (યુધિષ્ઠિર)ને ઉપદેશ કરે છે.

ભીષ્મ વચન

સર્વ આપકિ આગિ તૈં આપ જરૈ, કિહિ રીત તું પુત્ર વિલાપ કરૈ ।
કુન મારત કૌન મરૈ કવહૂં, શુધરૂપ અલંકાર લલો સર્વહૂં ॥૧૬॥
કરતા હમ માનત મૂઢ કિતે, જગ વીચ વૈધે નર જાનિ જિતે ।
કરતા ભુગતા પ્રકૃતી કહિયે, નિજ જાનિ અલેપ સદા રહિયે ॥૧૭॥

ભીષ્મ પિતા બોલ્યા કે હું પુત્ર ! સૌ કોઈ પોતપોતાના અગ્નિથી (મોહરૂપી અગ્નિથી) બળે છે (નાશ પામે છે), તેનો તું કઈ રીતે વિલાપ કરે છે ? કોણ મારે છે ? અને કોણ ક્યારે મરે છે ? અર્થાત્ કોઈ મારતું પણ નથી, અને કોઈ ક્યારે મરતું પણ નથી. સર્વને અખંડ એવા શુદ્ધ રૂપે અર્થાત્ અક્ષર બ્રહ્મ રૂપે જો. કેટલાક અજ્ઞાની જનો “હું કર્તા છું” એમ માને છે, તેટલા જનો જગતમાં બંધાયેલા છે એમ જાણ, કર્તા અને લોકતા તો પ્રકૃતિ અર્થાત્ માયાને કહીએ, તું તો (આત્મા તો) હંમેશાં નિર્લેપ છે એમ જાણીને આનંદયુક્ત રહેવું જોઈએ.

પતિ અંગ અલિંગત હૈ પ્રમદા, તિન તૈં દુહિતા દુય ભાવ જુદા ।
ગતિ ભાવહિ બંધ રૂ મુક્તિ ગિનૌ, સર્વ પાપ રૂ પુન્ય ઉમૈ સુપનો ॥૧૮॥
સ્થુલ સુક્ષ્મ કારન દેહ ત્રિહૂં, ભ્રમરૂપ બની નહિં સત્ય કહૂં ।
તિન જૂઠ તૈં કર્મ ન સત્ય બનૈ, તૃષ્ણા મૃગતીર ન કોય ગનૈ ॥૧૯॥
સુનિ ભીષ્મ વૈન અજ્ઞાન ગયો, મનુ માનુ ઉદૈ તમ નાશ મયો ॥

પતિ (પુરૂષ) પ્રમદા (સ્ત્રી)ને જે અંગથી આલિંગન આપે

(૧) મેં અહ મોર તોર તૈં માયા । જેહિ વશ કીન્હે જીવ નિકાયા ॥

ગો ગોચર જહૂં લગિ મન જાઈ । સો સર્વ માયા જાનહુ માર્દ ॥

(તું જીવ રાં, અરણ્ય કોંડ)

છે, અર્થાત્ હૃદય સાથે લગાવે છે, એ જ અંગથી પુત્રીને પણ આલિંગન આપે છે, પરંતુ તેમાં ભાવ જુદા જુદા છે. અર્થાત્ સ્ત્રીમાં સ્ત્રીભાવ છે, અને પુત્રીમાં પુત્રીભાવ છે, એટલે કે પુત્ર ! ભાવની જ સ્થિતિ બંધ મોક્ષ રૂપી જાણ અને પુણ્ય પાપ રૂપી જે જગતનો દ્વંદ્વ (ઉભય પ્રપંચ) છે તે સ્વપ્ન રૂપી નાશવંત છે.

સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપી ત્રણ શરીર, ભ્રમરૂપે (અજ્ઞાન વડે) ઉત્પન્ન થયાં છે, તે ત્રણમાંથી કોઈ પણ સત્ય નથી, અર્થાત્ મીથ્યા છે. એ મિથ્યા શરીરોથી સત્યકર્મ થતું નથી, તેમ જ તૃણા પણ મૃગજળ (ઝાંઝવાનાં જળ) જેવી મિથ્યા છે. પરંતુ પોતાના ભ્રમવડે તેને કોઈ મિથ્યા ગણતું નથી. વૈશંપાયન મુનિ કહે છે કે હે જનમેજય રાજા ! એ ભીષ્મ પિતામહનાં વચન સાંભળીને જેમ સૂર્યના ઉદયથી અધારાને નાશ થાય તેમ રાજા યુધિષ્ઠિરનું અજ્ઞાન નાશ પામ્યું.

વૈશંપાયન ઉવાચ

દોહા

દિવસ પિચોતર સેજ સર, રાખે ભીષ્મ પ્રાન ।

માઘ શુક્લ પક્ષ અષ્ટમી, સુરપુર કિયો પયાન ॥ ૧૦૦ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા, હે જનમેજય ! ભીષ્મે પોતાના પ્રાણ આણુશય્યા ઉપર ૭૫ દિવસ સુધી રાખ્યા; અને મહા સુદિ ૮ ને દિવસે પોતે સ્વર્ગમાં પ્રયાણ કર્યું.

વાહ કર્મ કરિ ભીષ્મ કો, નૃપતિ ગયો પુર નાગ ।

સિંહાસન વૈઠો સદય, મરે પ્રજા વડ્ઢમાગ ॥ ૧૦૧ ॥

ત્યાર પછી ભીષ્મરાજનો અગ્નિસંસ્કાર કરીને ધર્મરાજ હસ્તિનાપુરમાં ગયા, અને દયાયુક્ત રાજસિંહાસન પર બિરાજમાન થયા, એટલે પ્રજા મહા ભાગ્યશાળી થઈ.

इति पंचदश मख ।

षोडश मयूख

अंतिम पर्व

वैशंपायन उवाच

सोरठा

धृतराष्ट्र आदेश, धर्मपुत्र शिर पर धर्यो ।

यथा सुयोधन लेश, कबहुँ न अंगीकृत कर्यो ॥ १ ॥

वैशंपायन उछे छे के छे जनमेजय ! धर्मपुत्रे (युधिष्ठिर)

जेम धृतराष्ट्रनी आज्ञा मस्तक उपर धारण करी, तेम दुर्योधने
धृतराष्ट्रनी आज्ञा उद्दी ये जरा पण धारण करी नहोती.

दोहा

स्नान दान गज गाय सहि, भोजन सयन सुभाय ।

प्रथम करै धृतराष्ट्र जव, पीछे नृपति सदाय ॥ २ ॥

श्रेष्ठ लावथी स्नान अने हाथी, गाये तथा पृथ्वीनु
दान तथा खोजन अने शयन विगेरे नित्य कार्य ज्यारे
प्रथम धृतराष्ट्र राजा करे तयार पछी धर्मराज नित्य कर्म करे.

जो पदार्थ होवै निजर, करि धृतराष्ट्र विभाग ।

विदुर युयुत्सु आदि दै, सबकौं देत सभाग ॥ ३ ॥

जे जे पदार्थनो नजराणो थाय ते ते पदार्थमांथी
महाराज धृतराष्ट्र प्रथम विलाग करीने विदुर तथा युयुत्सुने
प्रथम आपनीने पछी भीम सर्वने सहलागे आपता हता.

कैद जुधिष्ठिर को कियो, दे धृतराष्ट्र सु छोर ।

कैद कियो धृतराष्ट्र को, छोरी सकै न और ॥ ४ ॥

युधिष्ठिरनो केद करेलो डाय तेने धृतराष्ट्र छोडी भूके,
परंतु धृतराष्ट्रनो केद करेलो डाय तेने भीमो केछ पण छोडी
शके नहि.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ

સમરત્ન પૂર્વ વિરોધ કરિ, કરૈ પિતા તૈં દ્વેષ ।

સો મેરો અતિ શત્રુ હૈ, વલ્લભ જદપિ વિશેષ ॥ ૫ ॥

ત્યાર પછી રાજા - યુધિષ્ઠિરે સભા વચ્ચે કહ્યું કે પૂર્વ વિરોધનું સ્મરણ કરીને જે કોઈ પિતાથી (મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રથી) ઈર્ષ્યા કરશે તે જો કે મારો વિશેષે વહાલો હશે તો પણ અતિ-શત્રુ ગણાશે.

વૈશંપાયન ઉવાચ

મયો - પરીક્ષિત કો જનમ, સર્વ કુલ કૌં સુખદાન ।

દૈ કોટિન ધન દ્વિજન કૌં, કર્યો ભૂપ સન્માન ॥ ૬ ॥

વૈશંપાયન જોડ્યા, હે જનમેજય ! સર્વ કુળને સુખ-દાયક પરીક્ષિતનો જન્મ થયો ત્યારે રાજાએ બ્રાહ્મણોને કરોડો સંખ્યાનું ધન આપીને સન્માન કર્યું.

કીની વિદુર - પ્રધાનતા, નૃપતિ પાંડુ કી વેર ।

સોઈ યુયુત્સુ ને કરી, કૃપા યુધિષ્ઠિર હેર ॥ ૭ ॥

પાંડુ રાજાની વખતમાં વિદુરે જે પ્રધાનપણું કર્યું હતું એ જ પ્રધાનપણું, રાજા યુધિષ્ઠિરની કૃપા જોઈને યુયુત્સુએ (મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રના વાણિયાણી પુત્રે) કર્યું.

યુધિષ્ઠિર કા નિત્યકર્મ

હિંદ નારાય

વિતીત રાત્રિ ત્રીન જામ ભૂપ મંજન કરૈ ।

પિતામ્બરં સુધારિ ફેર દેવસેવ વિસ્તરૈ ।

જુહાવ અગ્નિહોત્ર કૌં રુ ગાય વિપ્ર પૂજિકૈ ।

બુલાયકૈ અમાત્યવૃંદ લાભ સ્વર્ચ વૃક્ષિકૈ ॥ ૮ ॥

હવે ધર્મરાજાના નિત્ય નિયમનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. રાત્રિના ત્રણ પંદાર વીત્યા પછી રાજા સ્નાન કરે, અને

પછી પીતાંબર પહેરીને દેવસેવામાં પ્રવર્તમાન થાય. હોમ કરવા રૂપ અગ્નિહોત્ર (કર્મ)ને સંપૂર્ણ કરીને ગાય તથા આદ્યાણુને પૂજીને, અમાત્યવૃંદ (સલાહકાર મંત્રીસમૂહ) ને બોલાવીને અર્ચ અને સિલકનો હિસાબ પૂછે.

પિતા રુ માત કૌં પ્રણામ ધારિકૈ સભા કરૈ ।
પ્રતાપ દેખિ શત્રુ આપ તાપ તૈં જરૈ ઢરૈ ।
સ્વદેશ કે વિદેશ કે કવિ અમાત્ય આચકૈ ।
ચથાસ્થિતં સુ માન દાન જે ચલંત પાયકૈ ॥ ૯ ॥

પછી પિતા (ધૃતરાષ્ટ્ર) અને માતા (ગાંધારી તથા કુંતા) ને પ્રણામ કરીને સલાહ કરે. રાજાનો પ્રતાપ જોઈ ને શત્રુઓ પોતે બળતા અને ડરતા હતા. પોતાના દેશના અને પરદેશના કવિઓ અને પ્રધાનો આવીને પોતપોતાના મોલા પ્રમાણે દાન-સન્માન પામીને તે વિદાય થતા હતા.

નિહારિ અશ્વશાલ ઔ રસોદ્યાન આવના ।
સહસ્ર અષ્ટ ઔ અસી ઋષીન કૌં જિમાવના ।
સંબધુ ફેર જીમિ મૂષ મૂષવૃંદ સંજુતં ।
કરૈ વિચાર શાસ્ત્ર કો ઔરોગિ પાન અમૃતં ॥ ૧૦ ॥

પછી અશ્વશાળા (બોડાલ, પાયગા) જોઈને પાકશાળામાં (રસોડામાં) આવવું થતું હતું અને અઠ્ઠાસી હજાર ઋષિઓને જમાડવાનું કાર્ય કરાવતા હતા. ત્યાર બાદ મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રના મંડળ સહિત તથા પોતાના ભાઈઓ સહિત ધર્મરાજા જમીને અમૃતપાન (મુખવાસ તાંબૂળ વિગેરે) આરોગીને શાસ્ત્રનો વિચાર કરતા હતા.

તૃતીય જામ પાયકૈ લખંત સૈન્ય હાજરી ।
કરંત શસ્ત્ર અસ્ત્ર એક એક કો વરાવરી ।
પ્રદોસ સંધિ સાધિકૈ કરંત રાત્રિ કૌં સભા ।
લખાત ગાન નૃત્ય તૈં સુરેંદ્ર લોક કો પ્રભા ॥ ૧૧ ॥

પછી ત્રીજે પહોરે લશ્કરની હાજરી લેતા હતા તેમાં શૂરવીરો અસ્ત્ર શસ્ત્ર વડે એક એકની ખરાબરી કરતા હતા તે પણ જોતા હતા. પછી સાંજ સમયનું સંધ્યાવંદન સાધીને રાત્રિની સલા કરતા હતા. એ વખતે નાચગાનથી સ્વર્ગલોકની શોભા દેખાતી હતી.

કરંત મંત્ર દ્વૈ ઘરી કિયે સમા વિસર્જનં ।

પ્રકાશ મંત્ર હોત ના વિના સપત્તન તર્જનં ।

વિતીત હેઠ જામ રાત્રિ વૈ દ્વિતીય ભોજનં ।

સમગ્ર નગ્ર દેશ કે વચાવ કે પ્રયોજનં ॥ ૧૨ ॥

સલા વિસર્જન થયા પછી એ ઘડી (એકાંતે ખાનગી) વિચાર કરતા હતા કે કયા શત્રુને દંડવો છે ? તે વિચાર શત્રુઓને દંડ દીધા વિના પ્રસિદ્ધ થવા પામતો નહિ. પછી દોઢ પહોર રાત્રિ વીતે એટલે ખીજા ટંકનું લોજન થતું હતું. અને ત્યારે પછી તમામ દેશોના અને નગરોના સુરક્ષિતપણાનું પ્રયોજન વિચારવામાં આવતું હતું.

इतेक काज नित्य हैं निमित्त काज और जे ।

अनेक दान होम जाय होत सांझ भोर जे ।

प्रहार वैं धनाढ्य पै पुकार दीन की भये ।

निवेर नीर खीर होत राजद्वार पै गये ॥ १३ ॥

એટલાં રાજ ધર્મનાં નિત્યકાર્ય હતાં, અને ખીજાં સવારનાં તથા સાંજનાં હોમ, જપ તથા અનેક પ્રકારનાં દાન થતાં હતાં તે નૈમિત્તિક કાર્યો પણ હતાં. વળી ગરીબોને પોકાર સાંભળીને ધનાઢ્ય ઉપર દંડ (ગરીબોને સુરક્ષિત કરવા રૂપ અમલ) રાખવામાં આવતો હતો. એવી રીતે રાજદ્વાર પર જવાથી દૂધ પાણીનાં નિવેડા રૂપી (વેવરા રૂપી) ન્યાય થતો હતો.

(૧) હંસ પક્ષીની ચાંચમાં સ્વાભાવિક રીતે કોઈ પ્રકારનું અગ્રાઈ તત્ત્વ રહ્યું હોઈ તે સાર અસાર રૂપ દૂધ પાણી જીદું કરે છે તે હંસન્યાય કહેવાય છે.

પરમાર્થ કાર્ય

દોહા

અંધરે કુષ્ટી પાંગુરે, જે કોઝ વિનુ આધાર ।

તિતકૌં હ્યાવન સાત શત, શિવિકા કરત પ્રચાર ॥ ૧૪ ॥

આંધળાં, કોઢિયાં, પાંગળાં વિગેરે જે કોઈ નિરાધાર
હોય તેઓને લાવવા માટે સાત સો પાલકીઓ સંચાર કરી
રહી હતી.

જિત તિત કીને ધર્મસુત, વાપી-કૂપ-તડાગ ।

તથા પ્રજા રાજા જથા, વહુ દેવાલય-વાગ ॥ ૧૫ ॥

ધર્મરાજાએ જે તે સ્થળે વાવ, કૂવા અને તળાવ વિગેરે
નવાણુ રૂપ જળાશયો કરાવરાવ્યાં. અને “યથા રાજા તથા
પ્રજા,” એ ન્યાયે પ્રજાએ પણ જે તે સ્થળે બહુ જ દેવાલયો
તથા બાગ બગીચા બનાવરાવ્યાં.

(પરિસંખ્યાલંકાર)

કવિત્ત

શત્રુ કૌં ઉથાપિ પોછો થાપિવે મૈં વ્રતભંગ,

દીસત યુધિઞ્ઠિર મૈં ગૃહન મૈં કંકતા ।

કૈદ લોક કુલ કી ત્યૌં વેદ કી મૃજાદ હી મૈં,

સ્વૈર ગતિ મારુત મૈં ચાતક મૈં રંકતા ।

હતી ગ્રંથ પૂર્ણતા મૈં સંચર લિખૈયા લિખૈં,

ચોરી ઇતિહાસન મૈં હોરી મૈં નિશંકતા ।

ચંદ્રમા મૈં કાહૂ કાલ રાહૂ તૈં સંશંકતા ત્યૌં,

દુતિયા મૈં વંકતા હૈ પૂન્યો મૈં કલંકતા ॥ ૧૬ ॥

રાજા ધર્મના રાજ્યમાં તતલંગપણું જે હોય તે
માત્ર શત્રુને ઉથાપીને પાછો સ્થાપવામાં જ હતું. કંકાસપણું
મૃત જનાવરોને ફાડી ખાનાર ગિદ્ધ પક્ષીઓમાં હતું. કેદ માત્ર
લોકમર્યાદા, કુળમર્યાદા, અને વેદમર્યાદામાં જ હતી. સ્વેચ્છા-

ચારિતા માત્ર પવનમાં જ હતી. દીનતા ચાતક પક્ષીમાં જ હતી. ઇતિ (ઈતિશ્રી, એ શબ્દ) અથની પૂર્ણતામાં પ્રસાર થઈને લેખકો (લહિયા) લખતા હતા. ચોરી શબ્દ ઇતિહાસો (વાર્તાઓ)માં જ હતો. નિઃશંકપણું માત્ર હોળી ખેલવામાં જ હતું. શંકાપણું કોઈ કાળે રાહુથી (અહણુ થતાં) ચંદ્રમામાં હતું. વાંકાપણું ખીજના ચંદ્રમામાં હતું, અને કલંકપણું માત્ર પૂનમના ચંદ્રમામાં હતું.

અર્થાત્ રાજ ધર્મના રાજ્યની પ્રજામાં વ્રતભંગ, કંકાસ, કેદ, સ્વચ્છંદીપણું, શંકાપણું, સાત પ્રકારની ઇતિઓ (બુઝો પાછળ વિરાટપર્વ, છપ્પય ૪૭), ચોરી, અપરાધ થઈ જવાનું નિઃશંકપણું, પાપ ન હોવાથી શંકાપણું, કુટિલપણું અને કલંકપણું વિગેરે કોઈ પણ દ્રષણ હતું નહિ.

દોહા

કિયો રાજ યહ રીત નૃપ, અશ્વમેધ^૧ કિય તીન ।

અવમૃત ઓ મસૂ તૃતિય કો, ઉચ્છવ હોત નવીન ॥ ૧૭ ॥

એ રીતે ધર્મરાજ્યે રાજ્ય કયું, અને ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા, ત્રીજા યજ્ઞનું અવભૂથ સ્નાન થયા પછી નવીન ઉત્સવો થવા માંડ્યા.

પાંચ ખાત શ્રીકૃષ્ણ જુત, મોજન કરત પ્રમાત ।

પૃથા દ્રૌપદી હમય દિગ, ચલી પૂર્વ કી વાત ॥ ૧૮ ॥

પછી એક વખત સવારે શ્રીકૃષ્ણ સહિત પાંચે ભાઈઓ

(૧) “અશ્વમેધ કિય તીન” આ કવિચંદનમાં યુક્તિચાતુર્ય છે. મહા-ભારતના યુદ્ધ પંછી ધર્મરાજ્યે એક જ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો છે. પરંતુ તેનું તાત્પર્ય એમ છે કે, યુદ્ધના મહા હિંસાની નિવૃત્તિ માટે વ્યાસજીનું વચન હતું કે, “હે રાજન્ ! તું આ યજ્ઞ પરિપૂર્ણતામાં બ્રાહ્મણોને ત્રણ ગણી દક્ષિણા આપ કે જેથી તને ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞનું ફળ મળશે અને તેથી સાતિવધના પાપનું પ્રાયશ્ચિત થશે.” એ વચન રાજ્યે માન્યુ કર્યું. (બુઝો અશ્વ ૦ પર્વ, અં. ૮૮ શ્લો. ૧૩ થી ૧૫)

ભોજન કરતા હતા, અને કુંતા તથા દ્રૌપદી પાસે હતાં તેવામાં પૂર્વ વાત (પહેલાંની વીતી ગયેલી વાત) ચાલી.

વિપત્તિ સમય કો ભાવ સર્વ, અપની મતિ અનુરૂપ ।

કહત સ્તુતી કરિ કૃષ્ણ કી, સુનત યુધિષ્ઠિર મૂપ ॥ ૧૯ ॥

તેમાં પૂર્વ વીતક વિપત્તિ સમયનો ભાવ, સર્વે શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરીને પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યાં તે ધર્મ રાજ સાંભળે છે.

કુંતી કા મનોભાવ

કવિત્ત

અવભૂત સ્નાન અશ્વમેધ મયે કુંતા કહે,

જાનતી મેં એસો ભાગ્ય મેરો કવે હોયહે ।

ગુરુજન પુર કી અમાત્ય હમરાવન કી,

ત્રિયા મિલિ એહે મેરી કૃપાદીઠ જોયહે ।

તિન કો કરોંગી સતકાર કદા માંતિ માંતિ,

વસ્ત્ર ઓ સુગંધ દાસી લિયે તૈલ્ય તોય હે ।

કૃષ્ણ કે પ્રતાપ અવે તાહી આવ આદર મેં,

વીતત દિવસ નિશા સોવે કવ સોયહે ॥ ૨૦ ॥

કુંતા બોલ્યાં કે હું એમ ઇચ્છતી હતી કે, માંડે એવું સદ્ભાગ્ય ક્યારે થશે કે, અશ્વમેધ યજ્ઞનું અવભૂત સ્નાન થયા બાદ, ગુરુજન (વડીલો)ની, પ્રધાનોની, હમરાવોની અને પુરજનોની સ્ત્રીઓ મળીને મારી પાસે આવીને મારી કૃપાદષ્ટિ બેશે ? વળી સુગંધિત અત્તર તથા ગુલાબ જળ અને વસ્ત્રો લઈને દાસીઓ મારી પછવાડે બેસી હોય અને મારી પાસે આવેલા સ્ત્રી મંડળનો હું વિવિધ પ્રકારે ક્યારે સતકાર કરીશ ? હવે શ્રીકૃષ્ણના પ્રતાપે તેઓના આગત સ્વાગતમાં દિવસ વીતે છે. અને રાત્રિ ક્યારે થાય ? એટલે હું સૂઈ રહું એમ ચિંતવન કરું છું.

द्रौपदी का मनोभाव

द्रौपदी कहत मेरो वांछित सदैव हुतो,
कदा नाना भांतिन के व्यंजन बनाऊँगी ।

छहँ रस भक्ष भोज्य लेह्य चोस्य पाक पान,
रिषि नृप पंक्ति जुत नृप कौं जिमाऊँगी ।

करिहैं प्रशंसा मेरी सुनिकै श्रवन ताहि,
विप्रन की आशिष तैं अति ही अघाऊँगी ।

कृष्ण के प्रसाद अब महानिसि टहल बीच,
सोचौं नित्य नेम अवकाश कब पाऊँगी ॥ २१ ॥

द्रौपदी जोह्यां, भारी हंमेशां ओवी छिछा डती के, हुं
विविध प्रकारनां व्यंजन (दही तथा मट्ठानां रायतां शाक विगेरे)
क्यारे जनावीश ? लक्ष्य (हांतेथी जवाय ते) लोभ्य (कोजियेथी
जवाय ते), लेह्य (छलथी अटाय ते), चोस्य (चुसाय ते), पेय
(पीवाय ते) अने अट (भाटां, भारां, तीभां, तूरां, कडवां अने
भीठां ओ छ) रस वाणां लोभन जनावीने हुं ऋषिओनी अने
राजओनी पंक्ति सहित राज (धर्म)ने क्यारे जमाडीश ?
अने भारां ओ ओ वणाए करशे ते ते हुं जाने सांलणीने,
तेमज आहणोनी आशिषथी संपूछी रीते क्यारे तृप्त थईश ?
श्रीकृष्णनी कृपा वडे डवे जधुं ओ प्रभाए थया करे छे, अने
ते सेवाभां हुं अधी रात्रे त्रित्वन करं छुं के, मने नित्य
नियमने (छिछेव पूजन पढनने) अवकाश क्यारे मणशे ?

भीम का मनोभाव

भीमसेन कहै मेरे हुती अभिलाषा ऐसी,
गांधारी के पूत कदा गदा तैं मारिहौं ।
और हू अनेक ताके होयहैं सहाय नृप,
मसक समान तेउ जूदे जूदे मारिहौं ।

सबै भूमि राज कुरुवंशिन को छत्र ताहि,
युधिष्ठिर छमाशील ताके शिर धारिहौं ।
युद्धसिंधु ग्राह भौर जुक्त सो तयों मैं नीके,
कृष्ण के प्रताप ताको का जश पुकारिहौं ॥ २२ ॥

सीमसेन बोल्या, भारी ओ धरछा डती डेहुं गांधारीना
पुत्रोने गदाथी ड्यारे भारीश ? णीज पणु अनेक राजओ
देनी महदे थशे तेओने मरछरेनी पेठे जुहा जुहा ड्यारे
भारीश ? अने कुरवशीओना सार्वभौम राजछत्रने क्षमाशील
राज युधिष्ठिरना मस्तक उपर हुं ड्यारे धारणु करीश ?
ओ प्रमाणे भारी धरछा पार पाउवा हुं भूड तथा समराओ
सहित युद्धसमुद्रने श्रीकृष्णनी कृपाथी सारी रीते तरी शक्यो
ते भाटे तेओना सुयश डेटलोड वणुवीश ? अर्थात् श्रीकृष्णने
अपार सुयश डडेवा भाटे हुं शक्तिमान नथी.

अर्जुन का मनोभाव

अर्जुन कहत मोकौं रही थी बड़ी सी चाह,
भूपन के पुत्र देश देशन के आयहैं ।
अख शख धनु को प्रताप मो मैं देखिहैं ते,
आपको पराक्रम सो हमकौं दिखायहैं ।
धनु विद्या चार भांति सीखिहैं हमारे पास,
ऐसो दिन वहैहै कबै सज्जन कौं भायहै ।
तिन्हें शिक्षा देते मोकौं नित्य को समय नाहिं,
कृष्ण को कहाय फेर क्यों न सिद्धि पायहै ॥ २३ ॥

अर्जुन बोल्या, मने ओवी मोटी धरछा रडती डती डे,
देश देशभांथी राजओना कुमारे भारी पासे ड्यारे आवशे डे
ओओ। अखशओहि धनुष्यनु पराक्रम भाराभां लेशे अने
तेओनु पराक्रम डशे ते मने अतावशे ? वणी तेओ भारी
पासेथी चार प्रकारनी (लेडु, ओयडु, छोडु अने छोडेवा

અચ્છને પાછું ખેચી લેવું તે) ધનુર્વિદ્યા શીખશે એવો સન્ન-
નોને લાવતો દિવસ ક્યારે ઉદય થશે? હવે તે પ્રમાણે થયું
હોઈ મારી પાસે આવેલા રાજકુમારોને ધનુર્વિદ્યાનું શિક્ષણ
આપતાં મને નિત્યનિયમનો સમય મળતો નથી. શ્રીકૃષ્ણ
ભગવાનનો જે કૃપાપાત્ર જન કહેવાય તે પછી તેવી સિદ્ધિ
કેમ પ્રાપ્ત ન કરે ?

નકુલ કા મનોમાય

નકુલ કહૈ વિચાર આપદા કી વાર મેરો;
જાકે દ્વાર એક અશ્વ ધન્ય ક્ષત્રિ જાત સો ।
દોય કાન ચાર પાંચ એક પૂંછ એસો હય,
મેરે હોય અહોભાગ્ય માનોં વડી વાત સો ।
જાકે અપલચ્છન સુલચ્છન વિચાર્યો કરોં,
સ્નાન પાન સેવા કો વિધાન સાંજ પ્રાત સો ।
કૃષ્ણ કી કૃપા પ્રસંગ લાચોં હૈં તુરંગ જુદે,
અંગ રંગ ચીન્હત હી આયુ કોં વિતાત સો ॥ ૨૪ ॥

નકુળ બોલ્યા, વિપત્તિની વેળાએ હું વિચારતો હતો કે,
જેને ખારણે એક પણ અશ્વ (ઘોડો ઘોડો) હોય તે ક્ષત્રિયની
જાતને ધન્ય છે. બે કાન, ચાર પગ, અને પૂંછડું, (એ અવધ-
વોની શાલિહોત્રના નિયમ પ્રમાણે મુખ્ય પરીક્ષા હોઈ) એવો
ઘોડો મારે હોય તો હું મારાં અહોભાગ્ય રૂપ એ સોટી વાત
માનું અને જેનાં સુલક્ષણ તથા અપલક્ષણ તેમ જ સાંજ
સવાર તેના ખાનપાનની સેવાનું વિધાન હોય તે વિચાર્યા કરું.
હવે શ્રીકૃષ્ણની કૃપાપ્રસંગથી લાખો ઘોડાઓ છે, જેઓનાં
અંગો તથા જુદા જુદા રંગોને ઓળખતાં જ હું મારું
આયુષ્ય વિતાવું છું.

સહદેવ કા મનોભાવ

કહે સહદેવ અભિલાષ સમૈ આપદા કો,
જાનતો મૈ ધન્ય જાકોં વિપ્રન કો સંગ હૈ ।

અષ્ટ હી નિદાન ઔ ઉપાય ષટ-વેત્તા વૈદ્ય,
રાશિ ઔ નક્ષત્ર ગૃહ જોતિષ કે અંગ હૈ ।

ચાર વેદ ષટ શાસ્ત્ર કાવ્ય કોશ વ્યાકરન,
સાહિત્ય સંગીત ધ્વનિ લક્ષના રૂ વ્યંગ હૈ ।

કૃષ્ણ કે પ્રસાદ એસી વિદ્યા જુત બ્રહ્મવૃંદ,
આવત અનેક રહે નિશા ઘૌષ રંગ હૈ ॥ ૨૫ ॥

વિપત્તિ વખતનો જે અભિલાષ હતો તે જાણાવવા માટે સહદેવ બોલ્યા, જેને બ્રાહ્મણોનો સંગ હોય તેને ધન્ય છે એમ હું જાણતો હતો. આઠ પ્રકારનાં નિદાન^૧ અને ઉપાય તથા વૈદ્યકનાં છ^૨ અંગ જાણનારા વૈદ્ય, અને રાશિ, નક્ષત્ર, તથા ગ્રહો યુક્ત જે જ્યોતિષનું અંગ છે તે (જાણનારા જોષી) તથા ચાર વેદ, છ શાસ્ત્ર, કાવ્ય, શબ્દકોશ, વ્યાકરણ, ધ્વનિ,

(૧) રોગના કારણનાં આઠ પ્રકારનાં નિદાન (વિધાન) નીચે પ્રમાણે—
૧ નિદાન ૨ પૂર્વરૂપ ૩ રૂપ ૪ ઉપશય ૫ સમપ્રાપ્તિ ૬ પ્રજ્ઞ ૭ સ્પર્શન (નાડી વિગેરે) ૮ દર્શન (જોષીને વિચારવું તે)

(૨) વૈદ્યકનાં છ નહિ પણ આઠ અંગ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ શત્ય = શરીરમાં ભાગી રહેનાર બાણ કાટા વિગેરે કાઢી જાણવું

૨ શાલાક્ય = નાક, દાન, આંખ, વિગેરે ગળા ઉપરના રોગ જાણવા

૩ શરીરની ચિકિત્સા

૪ ભૂતવિદ્યા (માનસિક રોગ હિસ્ટરિયા વિગેરે)

૫ કૌમાર ભૂત્ય = (બાળકોના રોગ)

૬ અગદ તત્ત્વ = વિષરોગ ચિકિત્સા

૭ રસાયણ = શરીરને જરા તથા વ્યાધિથી રહિત કરવું

૮ વાચકરણ = ઘોડાની પેઠે ઉપસ્થેન્દ્રિયનું જોર

(આયુર્વેદ શબ્દકોશ)

લક્ષણા, વ્યંગ, સાહિત્ય અને સંગીત, એવી એવી વિદ્યા જાણનારા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોના અનેક સસુદાય હવે શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી અહીં આવે છે તેથી રાત્રિ દિવસ આનંદ રહે છે.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ શ્રીકૃષ્ણસ્તુતિ

છંદ પદ્યરી

યુધિષ્ઠીર કહત જદુકુલ ઉદ્યોત, હરિ સ્તુતી કહા તુમ સદૃશ્ય હોત ।
મહિ મહે ભાર પીઢાયમાન, અવતાર લિયો ચદુવંશ આન ॥૨૬૧॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, હે ચદુવંશમાં પ્રકાશમાન થયેલા શ્રીકૃષ્ણ ! આપના અપાર ગુણો જેવી આપની સ્તુતિ મારાથી શી રીતે થઈ શકે ? પૃથ્વી બ્યારે ભારથી પીડાવા માંડી ત્યારે આપે આવીને ચદુવંશમાં અવતાર લીધો.

પૂતના શકટ અરુ તૃણાવ્રત્ત, કેશી સ્વર વક અજગર કુક્રંત ।
વચ્છાસુર પ્રલંબાસુર સૈંધારિ, મધવા વિધિ કાલિય માન મારિ ॥૨૬૨॥

પૂતના (કંસની બહેન), શકટાસુર, તૃણાવર્ત, કેશી દૈત્ય; ખરે રાક્ષસ, બકાસુર, અઘાસુર, વત્સાસુર, પ્રલંબાસુર, એ કુકર્મના કરનારાઓને આપે સંહાર્યા, ઇંદ્ર, બ્રહ્મા, અને કાળીનાગનું અભિમાન હર્યું.

કૈંશ દંતવક્ર શિશુપાલ ક્રૂર, દલિ કાલજવન ક્રિય ભાર દૂર ।
નર્કાસુર માગધ આદિ નીચ, વાકી અઘાદશ દિવસ બીચ ॥૨૬૩॥
સવ ભૂમિ ભાર કીનો સૈંધાર, પુનિ શેષ સોફ કરિહો પ્રહાર ।
કૃષ્ણ મમ વિઘ્ન કાઢે કૃપાલ, ગિનતૈ ન પાર પાકું ગુપાલ ॥૨૬૪॥

કૈંશ કંસ, દંતવક્ર, શિશુપાળ, અને કાળયવનને મારીને આપે પૃથ્વીનો ભાર દૂર કર્યો. નરકાસુર (ભોમાસુર, મગધપતિ (નરાસંધ) વિગેરે નીચ અને બાકીના સર્વ પૃથ્વીના ભારનો અઠાર દિવસમાં સંહાર કર્યો. વળી પણ બાકી હશે તેનો આપ સંહાર કરશે. હે કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણ ! આપે મારાં વિઘ્નો કાળીનાંખ્યાં તે ગણતાં હે શ્રીગોપાળ ! હું પાર પામું નહિ.

भीम कौं दियो विख शत्रुभाव, विष्णु को करत तुम बिनु बचाव ।
वन्हि के सदन सब जरत बार, को विदुर रूप उपदेशकार ॥३०॥
लीमसेनने न्यारे शत्रुलावथी (दुर्योधने) विष आभ्यु-
त्यारे डे विष्णु लगवान । आपना सिवाय तेनो कोणु न्याव
करत ? अमे सर्व लाभागृहनी अग्निमां णणी नत ते वभते
विदुर ३० उपदेशक आप विना भीजे कोणु थात ?

महि नृपन जीति मागध मदंध, सब पास लियो कर जरासंध ।
भीषम तैं कुरु यदु तव प्रभाव, तिन्ह बिगर सबन कौं दियो ताव ॥३१॥
गज अयुत प्राण सोइ नृप अत्रास, नरहरि प्रताप क्रिय भीम नाश ।
द्रौपदी सभा बिच वख एक, ऐंचत हि थक्यो छल करि अनेक ॥३२॥

वणी भगध देशना महांध राज नरासंधे पृथ्वीना सर्व
राज्यो पासेथी कर दीधे। लीभपितामहना प्रतापथी कुइ
वंश अने आपना प्रतापथी यदुवंश अे विना सर्व क्षत्रियोना
वंशने तेखे ताप आय्ये, अे कोठथी पणु न उरनार हनर
हाथीना नेरवाणा राजनो डे नरहरि ! (मनुष्येमां सिंह३५)
आपना प्रतापे लीमसेने नाश कर्यो। द्रौपदीने ने वभते सभामां
लाववामां आवी हती ते वभते तेनी पासे मात्र अेक न वख
हंतुं, तो पणु आपना प्रतापे सुरक्षित थयेली द्रौपदीना वखने-
अनेक छण करीने जेयतां (दुःशासन) थाडी गये।

दुर्वासा आयो शाप देन, लखि कुसमय मेरो धर्म लेन ।
तव कृपा प्रसन्न वहै दै असीस, प्रेरक तैं कीनी उलट रीस ॥ ३३ ॥

भारे कुसमय लेधने भारे धर्म देवा भारे दुर्वासा ऋषि-
शाप आपना आव्या हता तेमखे आपनी कृपाथी अमारा
पर प्रसन्न थधने आशिष आपी, अने तेओने अमारी पासे
भोडलनार उपर उलटी रीस करी।

प्रथम दिय कर्न मन कोप प्रेरि, गनि भीष्म द्वेष जिन शख मेरि ।
भट कर्न द्रौन भीषम अभीत, एकटे लरत होते अजीत ॥३४॥

યુદ્ધ થવા પહેલાં જ આપે કર્ણના મનમાં કોપની પ્રેરણા કરી દીધી તેથી ભીષ્મ પર ક્રેષ ધારણ કર્યો હોઈ તેઓ જીવે ત્યાં સુધી તેણે શસ્ત્ર મૂકી દીધાં. ભીષ્મ, દ્રોણ, અને કર્ણ એ ત્રણ યોદ્ધાઓ એકઠા થઈને લડત તો તેઓ અજીત (કોઈથી ન જીતાય એવા) થાત.

ભીષ્મ કો પતન રત અસંભાવ, આપ વિન કઠિન વનતો ઉપાવ ।
વૈષ્ણવ સુ અલ્પ ભગદત વકારિ, મોહ્યો સુ આપ જ્ઞેલ્યો મુરારિ ।
અર્જુન વચાય જૈદ્રથ અસંત, ડન રથિન વીચ માર્યો અનંત ।
તાકો શિર તાકે પિતુ સુ પાસ, અંજુલિગત કરિ કિય ઉમય નાશ ॥૩૬॥

રણમાં ભીષ્મનું પતન (મરણ) થવાનો ઉપાય આપ વિના બનવો કઠણ અને અસંભવિત હતો. વળી ભગદત્તે પડકારીને વૈષ્ણવ નામનું અસ્ત્ર (અર્જુન ઉપર) છોડ્યું તેને હે મુરારિ! આપે ઝીલી લીધું, અને અર્જુનને બચાવી લીધો. વળી હે ભગવાન! આપે અધમ એવા જયદ્રથને રથીઓની વચમાં માર્યો, અને તેનું માથું તેના પિતાની પાસે અંજળીગત કરીને તે પિતા પુત્ર બેઠો નાશ કર્યો.

વાસવી શક્તિ અર્જુન વચાય, કિય મોઘ હિંદ્રાસુત મરાય ।
દ્રૌન કો કૌન કરતો નિપાત, ગુરુ જાનિ ન અર્જુન કરત ઘાત ॥૩૭॥
કરિ આપ વહુત છલ અનાયાસ, દ્રુપદસુત હાથ કીનો વિનાસ ।
દ્રૌની નારાયન અલ્પ હારિ, મમ સૈન્ય જીતતો સવન મારિ ॥૩૮॥
આપ સે હોય રક્ષક ઉદાર, વિસ્મય ન નાશ પાવૈ વિકાર ।
અર્જુન મોહિ મારન મરન ધારિ, ડન સમય દુહ્ન લીને ડવારિ ॥૩૯॥

વળી કર્ણને ઈન્દ્રે આપેલી સાંગના પ્રહારમાં આપે અર્જુનને બચાવી હિંદબાના પુત્ર (ધટોતકચ)ને મરાવીને તે સાંગ મિથ્યા કરી. દ્રોણાચાર્યને કોણુ મારત? કેમકે અર્જુન તેઓને ચોતાના શુર બાણીને તેઓની ઘાત ન કરત, એ નિમિત્તે આપે અણ-ચિંત્યો બહુ છળ કરીને દ્રુપદપુત્ર (ધૃષ્ટદ્યુમ્ન)ના હાથે

તેઓને વિનાશ કરાવ્યો. દ્રોણી (અશ્વત્થામા) નારાયણ નામનું
અસ્ત્ર નાંખીને મારું સૈન્ય સર્વ મારી નાંખીને જીતેલ, પરંતુ
જેને આપ જેવા ઉદાર રક્ષક હોય તેના વિકારો નાશ પામે
તેમાં આશ્ચર્ય ન હોય. વળી અર્જુન મને મારીને પોતે પણ
મરવાનું ધારતો હોઈ તે વખતે અમે જેઠને આપે ઉગારી લીધા.

जब बहो करन को सर्पबान, रथ पटकि सखा के रखे प्रान ।
भीम कौं गदा छल कहि सुभाय, सुयोधन मारि कीनी सहाय ॥४०॥

બ્યારે કર્ણનું સર્પખાણ ચાલ્યું ત્યારે ઘોડાઓ સહિત
રથને નમાવી દઈને સખા (મિત્ર અર્જુન) ના આપે પ્રાણ
ખચાવ્યા. ભીમસેનને ગદાચુદ્ધમાં સ્વાભાવિક છળ કંહી દાખવીને
દુર્યોધનને મારીને આપે અમારી સહાય કરી.

निशि कियो द्रौनसुत कर्म नीच, पांच हि कौं लै गये विपिन वीच ।
सुबलजा ताहि नीती सुनाय, मम विषम शाप तैं लिय बचाय ॥४१॥

રાતમાં બ્યારે દ્રોણપુત્રે (અશ્વત્થામાએ) નીચ કર્મ (સૂઈ
રહેલા સર્વને મારી નાંખવાનું) કર્યું ત્યારે તે પહેલાં જ
આપ અમને પાંચે ભાઈઓને ત્યાંથી છેટે વનમાં લઈ ગયા
હતા. (તેથી અમે ખચવા પામ્યા છીએ.) વળી સુખળજા (સુખળ
રાજની પુત્રી ગાંધારી)ને આપે નીતિજ્ઞાન સંભળાવીને,
અમેને તેમના ભયંકર શાપથી બચાવી લીધા.

भीम तैं मिलन जब पिता भाखि, लोहमय कियो तन लियो राखि ।
ब्रह्मास्त्र तेज तैं गर्भ वाल, कर चक्र प्रेरि राख्यो कृपाल ॥४२॥

બ્યારે પિતાએ (ધૃતરાષ્ટ્રે) ભીમથી ભેટવા માટે કહ્યું
ત્યારે આપે તેઓને દોડાના ભીમથી ભેટાવીને ભીમનું શરીર
ખચાવી લીધું. વળી અશ્વત્થામાએ પ્રેરેલા બ્રહ્માસ્ત્રના તેજથી
ઉત્તરાના ગર્ભને ખાળક (પરીક્ષિત) હે કૃપાણુ ભગવાન !
આપના હાથમાં રહેલા ચક્રને પ્રેરીને આપે ખચાવી લીધો.

પૂર્ણતા યશ નિર્વિઘ્ન પાય, શ્રીકૃષ્ણ આપ હોતે સહાય ।
 દિન પ્રતિ જિહિ પૂજત અસુર દેવ, સોદ્ધ કરત આપ મમ અનુજ સેવ ।
 દાસ કે દાસ દીનન દયાલ, કરુણાનિધાન અઘહર કૃપાલ ।
 રીઝ તૈં દેત સુર સ્વર્ગ લોક, આપ તો સ્વીજતે હુ વિષ્ણુ ઓક ॥૪૪॥
 એસો તજિ સ્વામી ચહત આન, સો દ્વિપદરૂપ ચૌપદ સમાન ।
 દુઃખ યુગતિ મિલે અવ રાજભોગ, જે કહા રાવરી સ્તુતી જોગ ॥૪૫॥
 વહુ નિંચ કર્મ હમ જુત વિકાર, કીર્તિ તૈં કિયે જગ પવિત્રકાર ।
 નિજ દોષ કૃષ્ણ કી સ્તુતિ નિહોરિ, વંધુન તૈં બોલત નૃપ વહોરિ ॥૪૬॥

હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપ સહાય થતાં અમે યજ્ઞની નિર્વિઘ્નપણે
 પૂર્ણતા પામ્યા, વળી જેઓને હંમેશાં દેવતાઓ અને દાનવો
 પૂજે છે એવા જે આપ તે જ મારા નાના ભાઈ (અર્જુન)નું
 સેવાકાર્ય કરે છે. વળી આપ પાપનો નાશ કરવાવાળા કૃપા-
 નિધાન કૃપાળુ દીનદયાળુ છે છતાં પણ સેવકના સેવક થાઓ
 છે. દેવતાઓ રીઝીને સ્વર્ગલોકનું સુખ આપે છે, જ્યારે
 આપ તો ખીળે છે તો પણ વિષ્ણુઓક (વિષ્ણુધામ-વૈકુંઠ)
 આપો છે. એવો સ્વામી તજીને જે ખીળીને આડે છે, તે
 મનુષ્ય રૂપે પણ સમાન છે. પ્રથમ દુઃખ ભોગવી લીધા પછી
 હવે અમને રાજભોગ મળ્યા છે, જેથી અમે આપની યોગ્ય
 સ્તુતિ શું કરીએ ? અમે વિકારયુક્ત બહુ જ નિંદકર્મ કરનારા
 છીએ તો પણ આપનું કીર્તિરૂપ કીર્તન કરવાથી અમોને
 આપની કીર્તિએ પવિત્ર કર્યા છે. એ પ્રમાણે રાજા યુધિષ્ઠિરે
 શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી, અને પોતાના દોષોની વિનંતિ કરીને
 પછી તેઓ ભાઈઓ પ્રત્યે બોલ્યા કે-

કવિત્ત

દાદો કાનીન પિતા ગોલક હમ કુંડજ હૈં,
 પાંચ પતિ એક ત્રિયા એ હૂ વિપરીતિ હૈ ।
 પિતામહ વંધુ વિપ્ર મારે તુચ્છ લોભ લાગિ,
 મૃત્યુલોક રાજકાજ અતિસૈ અનીતિ હૈ ।

હમકોં ન પંકતિ દેં ક્ષત્રિ એસે કર્મકારી,
તિત્તકો સુજશ સુન મિટ નર્ક મીતિ હૈ ।
મયે રાજભાગી દુઃખભાગી તૈં કા સ્તુતિ કરૌં,
કહૈ નૃપ કૃષ્ણ કી કૃપાલતા કી પ્રીતિ હૈ ॥ ૪૭ ॥

આપણો દાદો (વ્યાસમુનિ) કાનીન (કુંવારી મત્સ્યગંધામાં
પરાશર મુનિથી ઉત્પન્ન થયેલ) છે, પિતા (પાંડુરાજ) ગોલક
(પતિ નિઃસંતાન મરી જવાથી શાસ્ત્રોક્ત વિધિવત્ નિયુક્ત
થયેલી તેની સ્ત્રીમાં દિયર અથવા સપિંડી પુરુષથી નિયોગ વડે
પુત્ર થાય તે) છે, આપણે કુંડજ (પતિ રોગી હોઈ તેની
આજ્ઞાથી અતિ ઉચ્ચ કેટિના પુરુષ વડે પુત્ર થાય તે) છીએ
અને એક સ્ત્રી (દ્રોપદી) ના (આપણે) પાંચ પતિ એ પણ (લોક)
વિરુદ્ધ વાત છે. આપણે તુરંત લોભને વશીભૂત થઈને (પિતા-
મહા (ભીષ્મ), ખંધુ (કૌરવો) અને વિપ્ર (દ્રોણાચાર્ય)ને માર્યા.
મૃત્યુલોકમાં રાજકાર્ય એવું અતિશય અનીતિવાળું છે. વળી
આપણે ક્ષત્રિયો પંક્તિમાં ન બેસવા દે એવા આપણે કર્મ-
કારક છીએ, પરંતુ આપણો (લોકોને મોઢેથી) સુચશ સાંભળવાથી
(હવે આપણો) નર્કનો ભય મટી જાય છે અને આપણે દુઃખના
ભાગી હતા તેમાંથી રાજ્યના ભાગી થયા છીએ. એ પ્રમાણે
રાજા યુધિષ્ઠિર કહે છે કે હું શું સ્તુતિ કરું ? એ બધું ફળ
શ્રીકૃષ્ણની કૃપાળુપણાની પ્રીતિરૂપ છે.

કવિ કથન

દોહા

કરી સ્તુતી નૃપ ધર્મ કી, કરૈ પાઠ જો કોય ।
સવ ભારત કે પાઠ કો, ફલ પાવૈ નર સોય ॥ ૪૮ ॥
રાજા ધર્મની કરેલી (શ્રીકૃષ્ણની) આ સ્તુતિ (પ્રાર્થના,
પ્રશંસા) નો જે કોઈ પાઠ કરે તે મનુષ્ય સર્વ મહાભારતના
પાઠનું ફળ પામે.

શ્રીકૃષ્ણ ઉવાચ કવિત્ત

દાન કો ન માન જાકે માન ન સચાન હૂ કો,
વંશ કો ન માન જાકોં દેસત થકાત હોં ।
દારા પુત્ર આત્માદિ મેરે કરિ રાસે કહા,
તાકો ઉપકાર કરોં મન મેં સંકાત હોં ।
જીવ માત્ર મેરો રૂપ જાનિ સદા પૂજત હૈ,
તાકે પાપ હોય ક્યોં ? જો હોય તો ધકાત હોં ।
કૃષ્ણચંદ્ર કહે તો સો હોય જો અનન્ય ભક્ત,
મેરો નેમ તાકે હાથ વેચે તૈં વિકાત હોં ॥ ૪૯ ॥

શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર યોદ્યા, હે યુધિષ્ઠિર ! જેને દાનનું માન નથી, ડહાપણનું માન નથી, અને વંશનું પણ માન (કુળાલિમાન) નથી તેને લેઈને હું યજ્ઞિત થાઉં છું અર્થાત્ તેનાથી હું હતાયેલો છું. વળી જે પોતાનાં સ્ત્રી, પુત્ર, આત્મા (દેહ-પ્રાણ) વિગેરે છે તેને મારાં કરી માને અર્થાત્ મને જ આધાર રૂપ ગણે તેનો હું શો ઉપકાર કરું ? એમ હું શંકિત થાઉં છું. જગતના જીવમાત્રને મારું રૂપ બાણીને મને હંમેશાં પૂજે છે તેને પાપ-કેમ થાય ? અર્થાત્ ન જ થાય, અને જો થાય તો તે પાપને તેનાથી હું છેટાં ધકેલું છું. હે ધર્મરાજ ! મારો નિયમ છે કે, તમારા જેવો જે અનન્ય ભક્ત હોય તેના હાથે વેચવાથી હું વેચાઉં છું.

દોહા

શીખ માંગિ દ્વારાવતી, ગયે કૃષ્ણ નિજ મેહ ।

દૂર નિકટ હરિ રહત તડ, નૃપ ઘન વઢત સનેહ ॥ ૫૦ ॥

પછી શ્રીકૃષ્ણ વિદાય માગીને દ્વારિકામાં પોતાના ઘેર-સિંધાબ્યા, શ્રીકૃષ્ણ દ્વર અથવા નજીક રહે તો પણ રાજા (યુધિષ્ઠિર)નો સ્નેહ ઘણો જ વધે છે.

કહ્યુંક મીમ દુર્વચન તૈં, કહ્યું વિદૂર સુનિ જ્ઞાન ।

મો ધૃતરાષ્ટ્ર વિરાગમય, ચાહ્યો વિપિન પ્રયાન ॥ ૫૧ ॥

ત્યાર પછી કાંઈક ભીમસેનનાં દુર્વચનોથી તથા કાંઈક વિદુરજીનું જ્ઞાન સાંભળીને મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર વૈરાગ્યમય થયા અને વનમાં જવાની તેમણે ઇચ્છા કરી.

માંગ્યો નૃપ સુત ધર્મ તૈં, આતુર વ્હૈ આદેશ ।

કહત યુધિષ્ઠિર દીન વ્હૈ, વિસ્મય જુક્ત વશેષ ॥ ૫૨ ॥

સીંચ લેહિ તે આપતૈં, આપ સીંચ કિહિ પાસ ।

લેત પિતા ક્યૌં કરત હૌ, હમકૌં પરમ નિરાસ ॥ ૫૩ ॥

પછી રાજાએ (ધૃતરાષ્ટ્રે) ધર્મસુત (યુધિષ્ઠિર) પાસેથી ઉતાવળા થઈ ને આજ્ઞા (વિદાય) માગી. એટલે યુધિષ્ઠિર વિશેષે આશ્ચર્યચક્રિત દીન થઈ ને કહે છે કે જેને શીખ (આજ્ઞા) લેવી હોય તે આપની પાસેથી લે, હે પિતા ! આપ કેની પાસે શીખ લો છો અને અમને નિરાશ કેમ કરો છો ?

સુનિ લપટ્યો ગાંધારિ ગર, મૂર્છિત જથા નરેશ ।

તવહિ પિતુ કૌં ધર્મ-સુત, જાન્યો દુઃખિત વિશેષ ॥ ૫૪ ॥

એ સાંભળીને રાજા (ધૃતરાષ્ટ્ર) મૂર્છિત જેવા થઈને ગાંધારીને ગળે લપટ્યા, ત્યારે ધર્મપુત્રે (યુધિષ્ઠિરે) પિતાને વિશેષ દુઃખિત બહ્યા..

ન્યાસ ઉચાચ

ચોથે આશ્રમ તપ કરૈ, સેવૈ વિપિન સપ્રીત ।

હઠ ન કરહુ સુત જાન દે, ચહ રાજન કી રીત ॥ ૫૫ ॥

એટલે ન્યાસ લગવાને કહ્યું હે પુત્ર ! ચોથા આશ્રમ (વાનપ્રસ્થ)માં પ્રીતિ સહિત વન સેવીને તપ કરે એ રાજાઓની રીત છે માટે હઠ ન કરે અને (ધૃતરાષ્ટ્રને) જવા દે.

ધર્મ પિતામહ સીંચ સુનિ, “તથા અસ્તુ” કહિ વૈન ।

કુલ જુત પહુંચાવે ચલ્યો, ઢરત અશ્રુ દોડ નૈન ॥ ૫૬ ॥

ધર્મરાજ પિતામહ (વ્યાસમુનિ)ની શિષ્યામણુ સાંભળીને
“લલે એમ થાઓ” એ વચન કહીને આંસુથી ઢળતાં નેત્ર
પરિવાર સહિત મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રને પહોંચાડવા માટે ચાલ્યા.
તૃતીય મંજલ તૈં સીંચ લૈ, ભૂપ ચંલ્યો નિજ મોહ ।

પૃથા સંગ ગુરુજન ગ્રહ્યો, તજિ પુત્રન કો નેહ ॥ ૫૭ ॥

ત્રીજા વિશ્રામેથી રાજા (યુધિષ્ઠિર) આજ્ઞા લઈ ને પોતાને
ઘેર ચાલ્યા, અને કુંતાજીએ પુત્રોનો પ્રેમ તજીને ગાંધારી તથા
ધૃતરાષ્ટ્રનો સંગ લીધો, અર્થાત તેઓને વડીલ તરીકે માનીને
વનમાં જવાનું પસંદ કર્યું.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ

તેરે સુખ હિત વંશ કો, કર્યો દ્વિજન જુત પાત ।

માત છાંડિ સુત રાજ-શ્રી, કિહિ કારન વન જાત ॥ ૫૮ ॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, હે માતા ! આપના સુખ માટે અમે
બ્રાહ્મણો સહિત વંશનો નાશ કર્યો, અને હવે પુત્રોને (અમોને)
તથા રાજલક્ષ્મી (રાજવૈલવ અથવા દ્રૌપદી વિગેરે સ્ત્રીઓ) ને
તજીને વનમાં શા માટે જાઓ છો ?

પૃથા કથન

ગાંધારી ધૃતરાષ્ટ્ર દોડ, સાસુ સ્વસુર સમાન ।

इनकी सेवा इनहि तैं, करिहौं अर्ध तप ध्यान ॥ ५९ ॥

કુંતાજી બોલ્યાં, હે પુત્ર ! ગાંધારી અને ધૃતરાષ્ટ્રએ બેઠ
જે સાસુ શ્વશુર (પોતાના દેવ) જેવાં છે. તે (તેઓ) માટે હું
તેઓની સેવા રૂપ અર્ધ તપ તથા ધ્યાન કરીશ.

કવિ કથન

नृपति त्रियाजुत विदुरजुत, संजय पृथा समेत ।

तप हित विपिन निवास किय, व्यासाश्रम जुत हेत ॥ ६० ॥

ત્યાર પછી રાજાએ (ધૃતરાષ્ટ્રે) સ્ત્રી (ગાંધારી) સહિત અને

વિદુર, સંજય તથા કુંતા સહિત તપ કરવા માટે સ્નેહપૂર્વક વ્યાસાશ્રમના વનમાં નિવાસ કર્યો.

દોહા

તૃતીય વર્ષ તિત ધર્મ-સુત, આયો દર્શન લેન ।

વ્યાસ કૃપા દેશી સવનિ, મરો સૈન્ય નિજ નૈન ॥ ૬૧ ॥

પછી ત્રીજે વર્ષે ત્યાં ધર્મસુત (યુધિષ્ઠિર) તેઓનાં દર્શન પામવા માટે આવ્યા, એટલે વ્યાસ ભગવાનની કૃપાથી તેઓએ મરેલી સર્વ સેના પોતાની નજરે જોઈ.

નિકરિ વિદુર કી દૈહ તૈં, ધર્મરાજ કો અંશ ।

લીન જુધિષ્ઠિર મૈં મયો, સવ દેશત રિશ્વિંશ ॥ ૬૨ ॥

તે વખતે વિદુરજીના શરીરમાંથી ધર્મરાજ (યમરાજ)નો અંશ નીકળીને સર્વ ઋષિવંશના દેખતાં યુધિષ્ઠિરમાં લીન થયો.

મયો યુધિષ્ઠિર ગેહ પુનિ, એક વર્ષ ઉપરાંત ।

દાહ લગ્યો બન તાહિ મૈં, મયો માતુ-પિતુ અંત ॥ ૬૩ ॥

યુધિષ્ઠિર ઘેર ગયા પછી એક વર્ષ ઉપરાંતના સમયમાં વનમાં અગ્નિ લાગ્યો તેમાં માતા (કુંતા તથા ગાંધારી) અને પિતા (ધૃતરાષ્ટ્ર)નો નાશ થયો.

દી આજ્ઞા ધૃતરાષ્ટ્ર ને, સંજય વદ્ધિ નિકૈતુ ।

મયો બહુરિ તપ કરન કૌં, આયુ રહિ યહિ હૈતુ ॥ ૬૪ ॥

અગ્નિ લાગવા વખતે ત્યાંથી નીકળી જવા માટે સંજયને ધૃતરાષ્ટ્રે આજ્ઞા આપી હતી એટલે પોતાનું આયુષ્ય બાકી હતું તેથી પછી, તે ત્યાંથી બદરિકાશ્રમમાં તપ કરવા માટે ગયો.

મિલે કૃષ્ણ તૈં વહુત દિન, મયે પાર્થ જિય જ્ઞાન ।

લૈં આજ્ઞા નૃપ તૈં કર્યો, દ્વારાપુરી પ્રયાન ॥ ૬૫ ॥

પછી અર્જુને શ્રીકૃષ્ણથી મળ્યે ઘણા દિવસ થયા છે એમ મનમાં બાણીને રાજા (યુધિષ્ઠિર) પાસેથી આજ્ઞા લઈને દ્વારિકા-નગરી પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું.

મિલિ હરિ તૈં કોઢ કાલ તિત, કીને વિવિધ બિહાર ।

લખિ નાસાગમ જદુન કો, બોલે કૃષ્ણ સ્વાર ॥ ૬૬ ॥

અર્જુને શ્રીકૃષ્ણથી મળીને કેટલાક સમય સુધી ત્યાં વિવિધ પ્રકારના વિહાર કર્યા (આનંદ વૈભવ માણ્યા); પછી યાદવોના નાશનું ભાવી ભેઈ (બાણી)ને ઉદાર એવા શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા.

છંદ પદ્ધરી

નર હૈહે સુનિ યદુવંશ નાશ, પુનિ મૃત્યુલોક તજિહૌં પ્રકાશ ।

જુત ત્રિયન જાહુ લૈ વજ્રનાભ, મધુપુરી રાજ દોજહુ સુ લાભ ॥ ૬૭ ॥

દિન દશક વીંચ મર્યાદ લોપિ, કરિહૈ પુર મંજન હ્વયિ કોપિ ।

મેરી યહ ઇચ્છા જાનિ મીત, પુર સ્વર્ગ મિલહુ મોતૈં સપ્રીત ॥ ૬૮ ॥

હે અર્જુન ! સાંભળ, યદુવંશનો નાશ થશે, પછી આ મૃત્યુ લોકમાંથી હું મારો પ્રકાશ તજીશ, તેથી હવે તું આ સ્ત્રીમંડળ સહિત વજ્રનાભ (અનિરુદ્ધના પુત્ર)ને લઈને જા, અને તેને મથુરાના રાજ્યાભિષેકનો લાભ આપજે. હવે દશેક દિવસમાં સમુદ્ર કોપાયમાન થઈને પોતાની મર્યાદા લોપીને આ દ્વારકાપુરીને નવકાશે અર્થાત્ હુઆવી દેશે. હે મિત્ર ! આ મારી ઇચ્છા બાજુ અને પ્રીતિ સહિત તું સ્વર્ગપુરમાં મારાથી મળજે.

અર્જુન ઉવાચ

છંદ લલિત

અખિલ જક્ત કે, હેતુ રૂપ હો । નર શરીર તૈં, વિશ્વભૂપ હો ।

નિગમ ગાન તૈં, પાર તોર ના । સ્તુતિ કરૌં યથા, વુદ્ધિ મોર ના ॥ ૬૯ ॥

વુધ વિરંચિ સે, મૂલિ જાત હૈં । પ્રવલતા રમા, યૌં દિશાત હૈ ।

હરત સો સદા, તેજ આપતૈં । રહત કાલ કૌં મીતિ તાપ તૈં ॥ ૭૦ ॥

તે સાંભળીને અર્જુન સ્તુતિરૂપ વચનો બોલ્યા; હે પ્રભુ ! આપ સર્વ જગતના કારણરૂપ છો, મનુષ્ય દેહે વિશ્વના રાજા છો. વેદના ગાનથી પણ આપનો પાર નથી, એ સ્થિતિમાં હું આપની સ્તુતિ કરું એવી મારી બુદ્ધિ નથી. આપની માયા એવી

અખળતા દાખવે છે કે, બ્રહ્મા જેવા વિદ્વાનો પણ ભૂલી જાય છે. તે માયા આપના પરાક્રમથી હંમેશાં ડરે છે, અને કાળ (યમ-રાજ)ને પણ આપના તાપથી ભય રહે છે.

તુમ અધીન તૈં, દીન દાસ તૈં । અનુગમે જિયો, યા હુલાસ તૈં ।
અવ ન દાસ કો, ત્યાગ કીજિયે ॥ દિરહ ના સહૌં ગૈલ લીજિયે ॥૭૧॥
મિલિ રહ્યો સદા, સેજ યાન હૂ । કહ્યુ ન મૈં ગિન્યો,, લાભ હાન હૂ ।

વિપમતા પરી, જત્ર તત્ર હી । સુલમતા ફરી, તત્ર તત્ર હી ॥૭૨॥

આપની તાબેદારીથી હું દીન દાસ આપને અનુસરીને અત્યાર સુધી જીવ્યો છું; એટલે હવે આ સેવકને ત્યાગ ન કરશો. હું આપનો વિયોગ સહન કરી શકીશ નહિ. માટે મને આપની સાથે જ લઈ પધારો. હું તો હંમેશાં વાહનોમાં અને શયનમાં આપની સાથે જ રહ્યો છું. મેં કાંઈ લાલ હાનિ વિચારી નથી, જ્યાં જ્યાં મને વિપત્તિ પડી ત્યાં ત્યાં આપે મારી સહાયતા કરી છે.

ચરન દાસ કૌં, યૌં ન છોરિયે । કલિ કલંક મૈં, નાહિં વોરિયે ।
જદુન કો યહૌં, નાશ હોયહૈ । રહત જો ત્રિયા, વાલ રોયહૈ ॥૭૩॥
નયન દેલિકૈ, યા અમદ્ર કૌં । કહિહૌં મૈં કહા, કૌરવેન્દ્ર કૌં ।
વિપત્તિ ઔર તો, શીપ ઢારિયે ॥ ચરન સંગ તૈં, નાહિં ઢારિયે ॥૭૪॥

આપના ચરણ સેવકને આમ એકાએક તબશે નહિ, અને કળિયુગના કલંકમાં બાળશે નહિ. અહીં ચાહવોનો નાશ થશે એટલે જે સ્ત્રીઓ તથા બાળકો બાકી રહેશે તે રોધ મરશે. એ અમંગળ દેખાવને મારી નજરે જોઈને હું યુધિષ્ઠિરને શો ઉત્તર આપીશ ? બીજી વિપત્તિ તો ભલે આપ મારા શિર પર નાંખો પરંતુ આપના ચરણના સંગથી મને ટાળશે નહિ.

દોહા

સુનિ વિનતી યહ વિજય કી, કૃષ્ણ કહ્યો સમજાય ।

પાંચ બ્રાત ગિરિ તુહીન મૈં, દેહ ગારિયો જાય ॥ ૭૫ ॥

અર્જુનની આ વિનંતિ સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે સમજાવીને

કહ્યું કે, હે અર્જુન ! તમે પાંચે ભાઈઓ (પાંડવો) હિમાલય પર્વતમાં જઈને શરીર ગાળજો.

મયો તુમ્હારો જગત વિચ, કુલ વિનાસ અપવાદ ।

યહ શાંતી અપવાદ કી, કરહુ ન ઔર વિપાદ ॥ ૭૬ ॥

કેમકે જગતમાં તમારો વંશ વિનાશ રૂપ અપવાદ થયો છે. તે અપવાદ (નિંદા)ની શાંતિ કરજો, ખીલે ખેદ ન કરશો.

તૂ તો મેરો રૂપ હૈ, મિલિહૈ મોતૈં આય ।

ફિર લૈંગે અવતાર કહુ, એસો કારન પાય ॥ ૭૭ ॥

વળી હે અર્જુન ! તું તો માંડ રૂપ છે, એટલે મારાથી આવી મળીશ, અને ફરીથી કાંઈક આવું કારણ પામીને આપણે અવતાર લઈશું.

છંદ પદ્ધતી

સુનિ ચલ્યો પાથ જદુત્રિય લિવાય, પથ વીચ લુટેરે મિલે આય ।

હવમ ન કિરીટી કુર્યો રંચ, વૈ ગયે અસ્ત શસ્ત્ર હિ પ્રપંચ ॥૭૮॥

લૈ ગયે જદુન કી ત્રિયા લૂટિ, પરિપંથી વાળ ન સકે છૂટિ ।

સુર-અસુરન ગાંજિવધર અજેય, તિહિ છત્ત હયોં ધન અપ્રમેય ॥૮૦॥

એ સાંભળીને અર્જુન યાદવોની સ્ત્રીઓને લઈને ત્યાંથી ગાદ્યો એટલે માર્ગમાં લૂંટારા આવી મળ્યા. (તેઓને રોકવા માટે) અર્જુનને જરા પણ ઉપાય સૂઝ્યો નહિ, અને અસ્ત્રશસ્ત્ર પ્રપંચરૂપ થઈ ગયાં, પરંતુ તેઓ સામે અર્જુનથી ખાણુ છૂટી શક્યાં નહિ. દેવતાઓ અને દૈત્યોથી અજેય એવો અર્જુન ત્યાં હોવા છતાં પણ લૂંટારાઓએ અપાર ધન લૂંટી લીધું.

અકુલાય આપવાત હિ વિચારિ, વ્યાસ તૈં કહે પૂરવ પ્રકાર ।

શ્રીવ્યાસ કહી નિજ વાત નિષ્ઠ, વડન તૈં વડી માયા બલિષ્ઠ ॥૮૧॥

સોઈ માયા પ્રેરક જગત ર્દેશ, ડન ર્દેશ વિના સારે અનીશ ।

વહુતન તૈં એસી વહુત વેર, વૈ જાત પુત્ર રવિ વિચ અંબેર ॥૮૨॥

અર્જુનને અકળાઈને આપવાત કરવાતું વિચાર્યું, પછી વ્યાસમુનિથી (મળીને) પૂર્વ વિધિ કહી સાંભળાવ્યો એટલે

વ્યાસજીએ કહ્યુંકે આપઘાત કરવો એ તો મહાનીચ કાર્ય છે. હે અર્જુન ! માયા મોટામાં મોટી બળવાન છે, જગદીશ્વર એ માયાના પ્રેરક છે, એઓ વિના સર્વ જગત અનાથ છે. ઘણાઓથી એવું (તારે બન્યું તેમ) ઘણી વખત થઈ જાય છે. હે પુત્ર ! સૂર્યમાં પણ અધાર્થ થઈ જાય છે.

સુનિ વ્યાસ વચન કહ્યું તજિ વિષાદ, ભાયો હૃદયનાપુર અપ્રમાદ ।
ગિરિ પર્યો યુધિષ્ઠિર ચરન વીચ, અશ્રુત તૈં દીની ભૂમિ સૌંચ ॥૮૩॥
હઠાવત યુધિષ્ઠિર ઠઠત નાહિ, મિલિ રહ્યો શીષ દોષચરન માહિ ।

વ્યાસ ભગવાનનાં વચન સાંભળીને અર્જુને કાંઈક ખેદ તબયો, અને સાવધાન થઈ ને હસ્તિનાપુર આવ્યો. ત્યાં યુધિષ્ઠિરના ચરણોમાં પડી ગયો અને આંસુથી પૃથ્વી ભીની કરી. યુધિષ્ઠિર અર્જુનને ઊભો કરે છે પણ તે ઊભો થતો નથી અને તેમનું મસ્તક યુધિષ્ઠિરના બેઠ ચરણોમાં મળી રહ્યું છે.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ

इतनो प्रलाप किहि रीत तात, तूं कहत बात नहि कहि जात ॥८४॥
अनिमित्त भये इत हू अनेक, रौधरी वृषा आदी कितेक ।
है सकुल कृष्ण तो कुशल तात, कहु कहहु मोर हिय फटत जात ॥८५॥

અર્જુનની એવી સ્થિતિ જોઈને યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, હે ભાઈ ! આટલો વિલાપ થવાનું શું કારણ છે ? તું વાત કહેવા તત્પર છે છતાં તારાથી કહી શકાતી નથી. તારા જવા પછી અહીં પણ લોહીનો વરસાદ વિગેરે કેટલાય ઘણા અપશુકનો થયા છે. હે ભાઈ ! કુલ સહિત શ્રીકૃષ્ણ તો કુશળ છે ને ? કાંઈક બોલ ! મારું હૃદય ફાટી જાય છે.

અર્જુન ઉવાચ

नहि सकुल कुशल ते कृष्णचंद्र, जिनके प्रताप जीत्यो सुरेंद्र ।
जिहि कृपा द्रौन भीषम मिटाय, इक छत्र राज तव कर्यो न्याय ॥८६॥
जिहि विदप छाँह सुख मिल्यो राज, वायो कुवायु ढहि पर्यो आज ।

અર્જુન જોડ્યો, હે મહારાજ ! જેના પ્રતાપે હું ઇન્દ્રને
જીત્યો હતો, જેની પ્રસન્નતાથી આપણે ભીષ્મ તથા દ્રોણને
મટાડ્યા અને એકછત્ર (સાર્વભૌમ) રાજ્ય આપના ન્યાયે
કર્યું તે શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર કુળ સહિત કુશળ નથી. વળી જે વૃક્ષની
છાયા વડે રાજસુખ મળ્યું તે શ્રીકૃષ્ણરૂપી મહાવૃક્ષ આજે કુવાયુ
નાવાથી ઉથલી પડ્યું છે.

કવિત્ત

માગ્યો ડરિ ઉત્તર સો ગહ્યો વિપરીત દૌરિ,
તાહી વેપ હૂ મેં પીઠ અરિ કૌં ચતાર્હ ના ।

અલ્પ નિલંગ સ્વયં મયે વન વીચ શિવ,
કપટ નિપાદ તાત તો હૂ ક્ષમા આર્હ ના ।

નાગ દેવ દૈત્યન તૈ વિજય કરૈયા મેરો,
નામ હી વિજય કૃષ્ણ વિના વિજૈ પાર્હ ના ।

ગાંડીવ અલ્પ તૂન જુક્ત મો છતૈ હી લ્હટિ,
જાદૌન કી શેષ ગર્હ જનિતા ચચાર્હ ના ॥ ૮૭ ॥

વળી હે મહારાજ ! પૂર્વ વિરાટ રાજાની ગાયોના હેસના
સંગ્રામમાં જે વખતે ઉત્તર કુમાર શત્રુઓથી હરીને લાગ્યો હતો
તે વખતે તેને મેં પાછે પગે દોડીને પકડી લીધો હતો, એવા
કુવેશમાં (વૃહન્નલાના વેપમાં) પણ મેં શત્રુઓને પીઠ ખંતાવી
નહોતી, શ્રીશંકર ભગવાન કપટરૂપ ભીલ થઈને વનમાં મારી
સામે આવ્યા ત્યારે મારા અક્ષય ભાથાને ક્ષય થયો હતો તો
પણ તેથી મને સખૂરી આવી નહોતી, વળી મારું નામ જ વિજય
તે હું નાગલોક, દેવલોક અને દૈત્યોથી વિજય કરનાર હોઈ
શ્રીકૃષ્ણ વિના મેં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો નથી, એવો જે હું તે ગાંડીવ
ધનુષ્ય અને અક્ષય ભાથા યુક્ત હોવા છતાં પણ બદ્ધોની થોડીક
ખાંડી રહી ગયેલી સ્ત્રીઓ મારી રૂબરૂ લૂંટાઈ ગઈ તેઓનું હું
રક્ષણ કરી શક્યો નહિ.

છંદ પદ્ધતી

નૃપ સુનત વિજય મુખ વિષમ વાત, મો વિવસ જથા વસ સન્યપાત ।
 કછુ કાલ વીતિ સુધિ મર્દે મૂપ, કિય દાન મહી આદી અનૂપ ॥૮૮॥
 પરિક્ષીત તહન શિર છત્ર ધારિ, સૌંવ્યો યુગુત્સુ કૌં રાજ્યમાર ।

અર્જુનને મોંઢેથી એવી વિરૂદ્ધ વાત (ખેદની વાત) સાંભળીને રાજા (યુધિષ્ઠિર) જેમ સન્નિપાતને વશ થયેલ માણસ જેલમાં થાય તેમ જેલમાં થયા. કાંઈકે સમય વીતવા બાદ રાજા સચેત થયા. ત્યારે પૃથ્વી વિગેરેનું તેમણે અનુપમ દાન કર્યું. અને અભિમન્યુના પુત્ર પરીક્ષિત યુવાન થયા હોવાથી તેઓએ પોતાને મસ્તકે રાજછત્ર ધારણ કર્યું. અને રાજકાર્યભાર યુગુત્સુને સોંપ્યો.

છંદ કુરંગઢાળ

રાજ પૈ વિરાજકૈ, સન્ધુ ધર્મ કાજ ॥ ત્રીસ ષઠ વર્ષ કીન, એકછત્ર રાજ ॥
 દીન તૈ અધીન ઔર, રુદ્ર શીષ દંડ ॥ આયકૈ પરત પાય, દેશ સંહ સંહા ॥૮૯॥

ધર્મરાજાએ બંધુઓ સહિત રાજ્યાસન પર બિરાજીને છત્રીસ વર્ષ સુધી એકછત્ર (ચક્રવર્તી) રાજ્ય કર્યું. તેઓ ગરીબોને આળતા હતા અને દુબેદોને દંડતા હતા. ખંડખંડના દેશોના રાજાઓ આવીને તેઓના ચરણે મસ્તક નમાવતા હતા.

દૈ બનેક દાન વિપ્ર, -વૃંદ કૌં ઉદાર ॥ ત્રીન અશ્વમેધ કીન, દારિ મૂમિમાર ॥
 જાગ નામ ગ્રામ પૈ, પરીક્ષિતૈ વિઠાય ॥ વજ્રનાભ કૌં પુરી સુ, માથુરા પઠાય ॥૯૦॥

પૃથ્વીનો ભાર મટાડીને ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા, અને ઉદાર એવા ધર્મરાજાએ ગ્રાહ્યોના સમૂહોને અનેક પ્રકારે દાન આપ્યાં, હસ્તિનાપુરમાં પરીક્ષિતને રાજ્યાસન પર બેસાડયા, અને વજ્રનાભ (અનિરૂદ્ધના પુત્ર)ને મથુરાપુરીમાં મોકલીને તેઓના ત્યાં રાજ્યાભિષેક કર્યો.

પાંચ વંધુ દ્રૌપદી, સમેત છાંડિ મૌન ॥ હેમ અદ્રિ હૈ પ્રદેશ, ધારિ સ્વર્ગ ગૌન ॥
 દ્રૌપદી સમેત ચારિ, વંધુ દેહ સ્ત્રીન ॥ મૂપ મૃત્યુ દેહ તૈ સુ, નાક ગૌન કીન ॥૯૧॥

પછી દ્રૌપદી સહિત પાંચે ભાઈઓએ રાજગૃહનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગમાં જવાનું ધારીને હિમાલયમાં પ્રવેશ કર્યો, તેમાં દ્રૌપદી સહિત ચાર ભાઈઓનાં શરીર હિમાલયમાં ક્ષીણ થયાં (ગળી ગયાં) અને ધર્મરાજ સદેહે સ્વર્ગમાં સિધાવ્યા.

व्योम गंगं न्हायकै सु, दिव्य देह धारि ॥ वंश तैं मिल्यौ नरेंद्र, इंद्र पै पधारि ॥
जौन अंस जौन को सु, तौन बीच लीना ॥ ह्वं गयो सु धर्मराज गौन तैं अवीना ॥ ९२ ॥

ત્યાં રાજા યુધિષ્ઠિર આકાશગંગામાં સ્નાન કરીને દિવ્યદેહ ધારણ કરી, અને ઇન્દ્ર પાસે જઈને પોતાના વંશ વડીલોથી મળ્યો, એટલે ધર્મરાજના જવાના આધીન રહેશે જે વંશ જેનો જેનો અંશ હતો તે તેમાં લીન થઈ ગયો.

(કોણ કેનો અંશ હતો તે વર્ણન આદિપર્વ, કવિત્ત ડરમાં ભુજો.)

अनुष्टुप छंद

वैष्णवानां यथा शंभू, देवानां गरुडध्वजः ।

नदीनां च यथा गंगा, शास्त्राणां भारती कथा ॥ ९३ ॥

વૈષ્ણવોમાં જેમ અગ્રગણ્ય શ્રીશંકર લગવાન છે, દેવતાઓમાં જેમ શ્રીમદ્મારાયણ (વિષ્ણુ પરમાત્મા) છે અને નદીઓમાં જેમ ગંગા સર્વોત્તમ છે તેમ શાસ્ત્રોમાં અગ્રગણ્ય મહાભારતની કથા છે.

इदं भारतमाख्यानं, यः पठेच्छृणुयान्नरः ।

अश्वमेधाऽधिकं पुण्यं, लभते नात्र संशयम् ॥ ९४ ॥

આ ભારતનું આખ્યાન જે મનુષ્ય પઠે-શ્રવણ કરે (વાંચે અથવા સાંભળે) તે અશ્વમેધ યજ્ઞથી પણ અધિક પુણ્ય પ્રાપ્ત કરે એમાં સંશય નથી.

इदं श्रुत्वा यथा शक्त्या, ब्राह्मणान् भोजयेन्नरः ।

हत्वा सोऽव समूहं च, ह्यंते विष्णुपदं व्रजेत ॥ ९५ ॥

આ (મહાભારતની કથા) સાંભળીને યથાશક્તિ (જે મનુષ્ય)

બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવે તેના પાપસમૂહનો નાશ થાય છે અને તે શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનના ચરણમાં ભળે છે.

દોહા

મોહિ જશ સુનૌ કિ ના સુનૌ, જન જશ સુનૌ જલ્લર ।
એસો શ્રીમુખ કો બચન, સુન્યૌ નિકટ અરુ દૂર ॥ ૯૬ ॥

અહીં કવિશ્રી સ્વરૂપદાસજી, ભગવાનના ભક્તની મહત્તા દર્શાવે છે કે, શ્રીમુખ (ભગવાન)નું સામીખ્ય (ગુરુમુખ) વચન અને દૂર (અંધારામાં)નું વચન એમ સાંભળ્યું છે કે, (હિ મનુષ્યો !) મારો જશ સાંભળો કે ન સાંભળો પરંતુ મારા ભક્તનો જશ જરૂર સાંભળો.

કવિના કહેવાનું તાત્પર્ય એમ છે કે, આ મેં જે સુચશ-વર્ણવ્યો છે, તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના અનન્ય ભક્ત પાંડવોનો સુચશ છે. એટલે તે સુચશ ભગવત્પ્રેમીઓએ અવશ્ય સાંભળવો યોગ્ય છે.

ફિરિ ચાકર જશ હૌન તૈં, ઠાકર કો અધિકાર ।

દરસત યહ વિસ્ત્યાત હૈ, મૈં કા કહૌં પુકાર ॥ ૯૭ ॥

વળી સેવકનો જશ થવાથી સ્વામીની મહત્તા વિશેષે ખ્યાતિ-યુક્ત દેખાય છે. એટલે હું લાંબા અવાજે શું કહું ?

કહેવાનું તાત્પર્ય એમ છે કે સેવકનું પરાક્રમ વિશેષે જોવામાં આવતું હોય તો સ્વામીનું પરાક્રમ તેથી પણ વિશેષે જોવામાં આવે.

તા તૈં કીની ચંદ્રિકા, મેરી મતિ અનુમાન ।

મક્ત સંગ અરુ મક્તિ કો, દેહુ કૃપાનિધિ દાન ॥ ૯૮ ॥

કવિશ્રી કહે છે કે તેથી મેં મારી ભુદ્ધિના અનુમાન વડે આ “ પાંડવ યશેંદુ ચંદ્રિકા ” (કાવ્ય રૂપે) રચી છે. એટલે હે કૃપાનિધિ ભગવાન ! આપ મને ભક્તના સંગનું અને ભક્તિનું દાન આપો.

દોહા^૧

પંગુલ ગુંગો રોગજુત, વનિક ક્ષુધાતુર જીવ ।

મયજુત વાલક ત્રિય અચલ, સુનત અનાથ સદીવ ॥ ૯૯ ॥

કવિ પોતે સર્વ રીતે અનાથ છે એમ લગવાનને દાખવવાની આતર કોણ કોણ અનાથ કહેવાય છે તે પ્રભુ પ્રત્યે વિનવે છે:—

પાંગળો (અપંગ), ગૂંગો (વાચા વિનાનો), રોગી, વાણિયો (નફા નુકસાનના દ્વંદ્વમાં ફસાયેલો), ભૂખ્યો જીવ, બીકણ, બાળક, સ્ત્રી અને આંધળો એટલાં હંમેશાં અનાથ છે, એમ હું સાંભળું છું.

કવિત્ત

જ્ઞાન ઔ વિરાગ ઘોડ પાવન વિના હૌં પંગુ,

મક્તિ રસના તૈ હીન ગુંગ હી નિહારોગે ।

ત્રિધા તાપ રોગી કર્મ વાનિજ વનિક હૌં મૈં,

મૂલો દશધારકો કેડ જન્મ કો વિચારોગે ।

કાલ-મીત વાલ-વુદ્ધિ આતમા હૈ અવલા ઔ,

અંધ તત્વ-અંજન વિના હૌં નૈક ધારોગે ।

અક અંગ કે અનાથ, તાકે વિકે સુનૈ હાથ,

આદિ અંત મૈં અનાથ, નાથ ક્યૌં વિસારોગે ॥ ૧૦૦ ॥

કવિ પોતે સર્વ રીતે અનાથ છે તે સાબિત કરવા માટે પોતાના શારીરિક અને માનસિક દોષો (રોગો)નું રૂપક બાંધીને વિનંતિ કરે છે:—

હું જ્ઞાન તથા વૈરાગ્યરૂપી બેઉ અરણ્યો વિના અપંગ છું. લક્ષ્મીરૂપી જીવ વિના બોળડો છું, આપ મારી સામે જોશો. ત્રિધા તાપ (અધિદૈવ, અધિભૂત, અધ્યાત્મ)થી રોગી છું. વાણિજ્ય કર્મ (નફા નુકસાન રૂપ કર્મ) વડે હું વાણિયો

(૧) દોહા ૯૯ થી છપ્પય ૧૦૧ સુધીના ત્રણ છંદ, સ્વામીશ્રી સ્વ-રૂપદાસજીએ સંવત ૧૮૯૧ માં રચેલ ગ્રંથ નામે “હનનપનાંજન” માં છે.

(૨) દશે છંદોના વિષયની ૯૯ શાલસાથી મુક્ત થવાનો કવિનો આશય છે.

છું અને કેટલાયે જન્મોનો દશ (પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય) પ્રકારે ભૂખ્યો છું, અર્થાત તે તરફની ક્ષુધા તૃષ્ણા-ટળે તે વિચારશો. મૃત્યુના ભયયુક્ત છું, બુદ્ધિથી ખાળક છું, આત્માથી અખળા (ખળ રહિત-આત્મખળ વિનાનો) છું અને બ્રહ્મતત્ત્વરૂપી અંજન વિના આંધળો છું તેનો જરાક ખ્યાલ કરશો ! હે પ્રભુ ! એક જ અંગ વડે જે અનાથ (ભક્ત) હતા તેમને હાથે આપ વેચાયા સાંભળ્યા છે. તો પછી હું તો આદિ અંત (ઉપર ગણાવ્યું તે સર્વ રીતે) અનાથ છું, એટલે મને કેમ વિસારશો ? અર્થાત્ હું સર્વ રીતે અનાથ હોઈ મને આપ સનાથ કરશો.

છપ્પય

પૅંગુ કુવજ્યા સંપાતિ, ગુંગ જમલાર્જુન ગાવત ।

રોગી માધવદાસ, બનિક તિરલોચન ધ્યાવત ॥

હુધિત સુદામા વિપ્ર, ભીતજુત વ્રજ કી ભામનિ ।

બાલક ધ્રુવ પહ્લાદ, અવલ દ્રુપદાદિક કામનિ ॥

હૈં અંધ સૂર લૌં હમ સુને, હાથ વિકે તિનકે હરી ।

જગ કે નિવાસ સબ ગુનન જુત, શ્રૂપદાસ વિનતી કરી ॥ ૧૦૧ ॥

કવિ હવે તે તે અનાથ ભક્તો વ્યક્તિ પરત્વે ગણાવે છે:—
કુખ્જા (કંસની દાસી) અને સંપાતિ^૧ (જટાચુનો ભાઈ)એ અપંગ હતાં. યમલાર્જુન (શાપરૂપ જે વૃક્ષ) વાચા વિનાનાં હતાં એમ મહાપુરાણ (શ્રીમદ્ ભાગવત) કહે છે. માધવદાસ^૨ રોગી હતા અને ત્રિલોચન^૩ નામનો વાણિયો એ પ્રભુનું ધ્યાન ધરનારા હતા. સુદામા બ્રાહ્મણ ભૂખ્યો (દરિદ્રી) હતો, પ્રજ્વળી સ્ત્રીઓ

(૧) સંપાતિની કથા તુ ૦ કૃ ૦ રામાયણમાં છે.

(૨) માધવદાસ શ્રીજગદીશના પરમ ભક્ત હતા, તેઓ રોગી હોવાથી સમુદ્રકંઠે પડ્યા રહ્યા હતા. તેઓની શ્રીજગદીશે સેવા કરી હતી. (જુઓ ભક્તમાળા)

(૩) ત્રિલોચન નામના વૈશ્ય દક્ષિણ દેશના હોઈ પ્રભુના પરમ ભક્ત હતા.

(કંસથી) લયયુક્ત હતી, ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ બાળક હતા. દ્રૌપદી વિગેરે અબળાઓ અબળ હતી અને સૂરદાસ આંધળા હતા. ત્યાં સુધી પણ અમે સાંભળ્યું છે કે હે હરિ ! (નારાયણ) આપ તે તે ભક્તોને હાથે વેચાયા છો. અર્થાત તેઓને સનાથ કર્યા છે. કવિ સ્વરૂપદાસજી કહે છે કે એવા સર્વ ગુણ સહિત જંગતનાં નિવાસ રૂપ હે પ્રભુ ! મેં પણ સનાથ થવાની ખાતર આ વિનંતિ કરી છે.

ક્ષમા યાચના

દોહા

રસ રુ અલંકૃત ગ્રંથ મેં, લિખે નાહિં^૭ રૂઠ માય ।
સમજાહિ વુધજન વિનુ લિખે, અવુધ લખૈ ન લિખાય ।
પિંગલ ડિંગલ સંસકૃત, સવ સમજન કે કાજ ।
મિશ્રત સી ભાષા કરી, છિમા કરહુ કવિરાજ ॥૧૦૩॥

અહીં કવિ પોતે વિદ્વાન કવિઓ પ્રત્યે ક્ષમા યાચે છે:—

આ ગ્રંથમાં જ્યાં જ્યાં રસ અલંકાર હશે ત્યાં ત્યાં વિદ્વાન (સુબાણજન) હશે તે વગર લખ્યે પણ સમજશે. અને અવિદ્વાન (અજ્ઞાણ જન) હશે તે લખવાથી પણ નહિ સમજે એમ જાણીને મેં રસ અલંકારો જ્યાં જ્યાં છે ત્યાં ત્યાં ટાંક્યા નથી. ?

પિંગળ (ગ્રન્થભાષાનું રાજસ્થાનમાં પ્રચલિત નામ), ડિંગળ (ગ્રામી ભાષા અથવા મરઘાભાષા) અને સંસ્કૃત ભાષા, એ સર્વ સમજવા માટે મેં મિશ્રિત (સેળસેળ) જેવી ભાષા (કાવ્ય રૂપે) રચી છે. તે માટે હે કવિરાજે ! આપ ક્ષમા કરશો.

સોરઠા

નૃપ રસ કો વલ નીક, મૂષિત ધ્વનિ આદિક મયો ।

દૂપત સ્થર નજવીક, મારવાહ મેટહિ કિ મા ? ॥ ૧૦૪ ॥

પ્રથમ અર્થ સાવયવ ઉપકાલંકાર:—

(૧) કાવ્યના અર્થ થવામાં ક્યાંક “અલંકાર” ટાંક્યા છે. (અર્થકર્તા)

આ અંથમાં રસ રાજનું, ધ્વનિ (અલંકાર) વિગેરેથી સારી રીતે શોભાયમાન થયેલું સન્ય (રચ, હાથી વિગેરે) છે. તેની પાસે (તેમાં) દૂષણ રૂપી ગદેષાં દેખાતાં હશે તો તે ભાર ઉપાડનાર તરીકે હોઈ અંથની શોભા શું મટાડશે ? અર્થાત્ નહિ જ મટાડી શકે.

ખીજે અર્થ શ્લેષાલંકાર :—

આ અંથના કદરદાન જ્ઞાતા મહારાજ બળવંત સિંહજીને ધ્વનિ (અલંકાર) વિગેરેથી શોભાયમાન થયેલા રસનું જ્ઞાન સારી રીતે છે. તેઓની પાસે દૂષણ રૂપી બળ પુરૂષો દેખાતા હશે તો તેઓ મિથ્યા નિંદા રૂપી ભાર ઉપાડનારા હોઈ મહારાજની શોભા શું મટાડશે ? અર્થાત્ નહિ જ મટાડી શકે.

દોહા

કલજુગ છોટે ગ્રંથ કૌં, લિખે પઢે સવ લોક ।

તાતેં શ્લોક હજાર ત્રય, સર્વ ગ્રંથ કો ઓક ॥ ૧૦૫ ॥

કળિયુગમાં નાના અંથને સહુ સૌ લોક લખી વાંચી શકે તેથી સર્વ અંથનું સ્થાન વધારેમાં વધારે ત્રણ હજાર શ્લોક બેટલું રાખવામાં આવ્યું છે.

કવિતા કી રચના મહે, વાચ છંદ વચ લીન ।

નહે ઉઁ કવિતાન મેં, કથા સંકીરન કીન ॥ ૧૦૬ ॥

આ કાવત. રચના થઈ છે તેની વાણી છંદ રૂપમાં લાયવામાં આવી છે. તે પૈકી કેટલીક કવિતાઓમાં નવીન કથનોવાળી કથા પણ પ્રગટ કરી છે.

નહિ કવિતા કો ધર્મ હૈ, નહિં ભારત કી વાત ।

નિક મેં ચંચલતા કરી, કરહુ ક્ષમા કવિ વ્રાત ॥ ૧૦૭ ॥

(૧) આ અંથકર્તાનો અત્રે સ્તંભામતા મહારાજ બળવંતસિંહજીનો અન્યોન્ય નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ હોઈ કવિએ ઉપયુક્ત સોદામાં ઉત્તમ અર્થ ગાંભીર્ય રાખ્યું છે.

આ અંથમાં કવિતાનો ધર્મ યથાર્થ રીતે સચવાયો નથી, અને મહાભારત અંથની વાત પણ સંપૂર્ણ અંશે નથી. અંથ-કર્તા કહે છે કે મેં થોડીક અંચળતા કરી છે તે માટે હું કવિ-સમૂહ ! આપ ક્ષમા કરશો.

હૃન્નયનાંજન તૈં સુમત, ઉક્તિ ચંદ્રિકા થાન ।

બુદ્ધિ વિભવ વૃત્તિબોધ તૈં, શ્રુપદાસ કો જાન ? ॥ ૧૦૮ ॥

અંથકર્તા કહે છે કે હૃન્નયનાંજન અંથથી (મારે) શ્રવણપદાસનો મત-સિદ્ધાંત, પાંડવ યશેન્દુ ચંદ્રિકાથી ઉક્તિચમત્કાર અને વૃત્તિબોધ અંથથી બુદ્ધિવૈભવ જાણો.

इति षोडश मयूख ।

✽

સંપાદક : ટીકાકાર : પ્રકાશક :

કવિ શંકરદાન જેઠીભાઈ દેથા

લોવડી (સોશલિસ્ટ)

21 ફેબ્રુ

20-2022/23

कवि शंकरदान जेठीभाई देथा

बोहा

शंकर कवि शिव भक्त मैं, गरिव गरिव का दास ।
परहितरत दाता पुरुष, है प्रिय मोही खास ॥ १ ॥
सतवक्ता रंजन सभा, कुशल दीन हित काज ।
वेपरवा दिल का बड़ा, वो सच्चा कविराज ॥ २ ॥
वरस तिहत्तर बीत गे, छोरे गिरि कैलास ।
उमानाथ ! पद पत्र के, दर्श चहत अब दास ॥ ३ ॥

काव्य-षट्क

हम चारन कैसे हैं ?

कवित्त

क्रीतपूत^१ कृत्रिम कुक्षत्रि व्याल^२ जाल^३ वाकों,
अति दुःखकारी हम लगै उरगारी^४ हैं ।
क्षात्रधर्म पथ के पथिक शुद्ध क्षत्रिन कों,
संजीवनी मंत्र जैसे हम सुखकारी हैं ।
“ शंकर ” भनंत जाके अंतर में निरंतर,
सुरगुरु^५ जैसे हम पूज्य प्रिय भारी हैं ।
ऐसे देवअंशी जो विशुद्ध राजवंशी ताके,
पुनित पुराने हम चारन पुजारी हैं ॥ १ ॥

मैं (शंकरदान) कैसा हूँ ?

कवित्त

सलावतखां से शठ कृपन कुक्षत्रिन के,
कठिन कलेजे पै मैं अमर कटारी हों ।
जेठवा नरेन्द्र जगदाता पोरबंद जैसे,
राजन कों संजीवनी जैसे श्रेयकारी हों ।
“ शंकर ” भनंत दादा हरेश्वर शंकर त्यों,
नीम्बरी नरेश्वर कों भक्त अविकारी हों ।
जीवनसी^६ झाला और जोरावर^७ गोहिल से,
क्षत्रिय सपूत को पुनित मैं पुजारी हों ॥ २ ॥

१ खरीदा हुआ पुत्र. २ सर्प. ३ समूह. ४ गड़ड़. ५ बृहस्पति. ६ स्व० जीवनसिंहजी झाला जो लींवाड़ी के भायात और ताज़ीमी सरदार थे. ७ स्व० जोरावरसिंहजी गोहिल जो भावनगर के भायात थे और अंग्रेज सरकार से जिन्होंने कर्नल का खिताब पाया था.

सूम राजाओं के सेवकों की स्थिति

कवित्त

वाल वयथव्य दग्ध कामिनी कुलिन उर,
 उठिकै उरोज उर में ज्यों सकुचात हैं ।
 लोभरत भूभृत^१ के भृत्य^२ के त्यों मनोरथ,
 मन में बढिकै फिर मन में विलात हैं ।
 “शंकर” भनंत दानवीर औ कदरदान,
 सुनहु सुजान यह सत्य कही बात है ।
 सूम^३ छत्रधारी के विचारे कर्मचारी लोग,
 रंडवा^४ की नारी ज्यों दुःखारी दरसात हैं ॥ ३ ॥

दातारी और पुरुषत्व

कवित्त

दाता पास याचक त्यों प्रीतम के पास प्रिया,
 आश कर आवै वो तो नीति हमने सुनी ।
 याचे विनु “शंकर” भनंत सनमान ताको,
 करत सुजान तामें शोभा सबकी दुनी ।
 मान तजि मांगे पीछे दान को ग्रयान करै,
 ऐसे जो अजान ताकों कहत कवि गुनी ।
 धिःक वह पुरुष कों धिःक पुरुषत्व कों औ,
 धिःक दाता दातारि कों सबकों पुनी पुनी ॥ ४ ॥

मूर्ख की महरबानी

कवित्त

जतन करो पै काच भाजन^१ औ कच्चा कुंभ,
जीरन बसन जैसी नाशवंत जानी है ।
भांड के दसन भूत तन मृग^२वन और,
स्वपन असन^३ सम जूठ अनुमानी है ।
“ शंकर ” अनंत मीन गमन गँवार मन,
कुलटा नयन सम चलित दिखानी है ।
देत हों जुवानी चक्रवानी^४ की लही के आनी,
मूर्ख श्रीमंतन की ऐसी म्हेरबानी है ॥ ५ ॥

बीसवीं सदी की विचित्रता

कवित्त

धर्म कर्म ब्राह्मन्त्व नष्ट भयो ब्रामन की,
नागर की सत्ता राजकाज निपुन^१ई गई ।
खाग^२ ताग^३ रती नष्ट भई रजपूतन की,
चारन चतुर जाति में सों चतुराई गई ।
वैश्य में सों नष्ट भई जीवदया पालवृत्ति,
शुद्र जाति में सों सेवाभाव की भलाई गई ।
नीति राजरीति प्रभा नष्ट भई राजन की,
बीसवीं सदी में एती बात बिनसाई गई ॥ ६ ॥

આ અંથ સંબંધી જેમનાં તરફથી આર્થિક સહાય આવી
તે ઉદારાત્મા રાજપૂતોની
નામાવલી

આ પાંડવ યશોદુ ચંદ્રિકા અંથ તમામ રાજપૂતોને વાંચવા, વિચારવા, સમજવા યોગ્ય હોઈ છેલ્લાં ૪૦ વર્ષથી અપ્રાપ્ય હતો. તેને શુદ્ધ કરી સડીક છપાવવાની મને અતિ ઉત્કંઠા. તે વિચારમાં હું નિમગ્ન રહેતો, તેવામાં દસ આર માસ પહેલાં એક મારા પરમ સ્નેહી ક્ષત્રિય મિત્ર મારે ત્યાં પધારેલા, ત્યારે તેમણે મને કહ્યું કે હવે પાંડવ યશોદુ ચંદ્રિકા ક્યારે છપાવશો ? ત્યારે જવાબમાં મેં આર્થિક અગવડતા જણાવી, તો તેમણે મને સલાહ આપી કે ધણા ક્ષત્રિયોની તમારા પ્રત્યે લાગણી છે, અને પાંડવ ચંદ્રિકા અંથ ધણા રાજપૂતોને ખૂબ પ્રિય છે માટે સુસ્ત રાજપૂતોમાં લખો અને પ્રથમ મારા રૂ. ૧૦૫ નોંધો. ત્યાર બાદ મેં ટપાલદ્વારા સુસ્ત રાજપૂતોમાં કાગળો લખવાનું શરૂ કર્યું. અને જે સહાય આવી તે નીચે મુજબ છે.

રૂ.	નામ	ગામ
૧૫૧)	શ્રી ભલગામડા તાલુકા તરફથી હા. રાણા ફતેસિંહજી, ભલગામડા	
૧૦૧)	શ્રી ગેડી તાલુકા તરફથી હા. રાણા સૂર્યભલજી, ગેડી	
૧૦૧)	શ્રી કમાલપર તાલુકા તરફથી હા. સરપંચ ટપુલા, કમાલપર	
૧૦૧)	શ્રી રાણા જોરાવરસિંહજી ચંદ્રસિંહજી-તાલુકદાર, અંકેવાળિયા	
૧૫૦)	શ્રી રાણા જીલુલા કાળુલા, કારોલ	
૨૦૧)	શ્રી રાણા વિજયસિંહજી જીવણસિંહજી (બાપા), લીંબડી	
૨૦૧)	શ્રી રાણા બલવંતસિંહજી (ઉર્ફે બાપાલાલ) જીવુલા, કંથારીઆ	
૧૨૫)	શ્રી રાણા મહોબતસિંહજી તખતસિંહજી, લાલીઆદ	
૧૦૧)	શ્રી રાણા કાળુલા ગચુલા, લાલીઆદ	
૧૦૧)	શ્રી રાણા ગોવિન્દસિંહજી અખાલાઈ, સૌકા	
૧૦૧)	શ્રી રાણા બાલસિંહજી કેશરીસિંહજી, દેવળીઆ	
૧૦૧)	શ્રી રાણા ગચુલા મહીપતસિંહજી, અડવાળ	
૧૦૧)	શ્રી રાણા સગરામજી મધાલાઈ, કમાલપર	
૧૦૧)	શ્રી રાણા જમલા ચંદ્રસિંહજી, મોટા ત્રાડીઆ	
૫૦)	શ્રી રાણા વાધુલા ગજસિંહજી, તાવી	
૫૫)	શ્રી રાણા જીવુલા કાળુલા, તાવી	
૫૬)	શ્રી રાણા જીલુલા પથુલા, ખંભલાવ	

- ૫૧) શ્રી રાણા નટવરસિંહજી રતનસિંહજી, ભડવાણા
 ૫૨) શ્રી રાણા પ્રતાપસિંહજી ભંગવતસિંહજી, કંથારીઆ
 ૧૦૧) શ્રી રાણા જશવંતસિંહજી વિજયસિંહજી, વેગડવાવ-ધ્રાંગધ્રા
 ૫૧) શ્રી રાણા પ્રતાપસિંહજી કીરતસિંહજી, વણા
 ૧૦૧) શ્રી ડૉક્ટર રાણા, થાનગઢ
 ૫૧) શ્રી રાણા અમુલા મોડલા, વણા
 ૫૧) શ્રી રાણા ભીખુલા જલુલા, વણા
 ૧૦૦) નાં દરબારશ્રી ચંદ્રસિંહજી તાલુકદાર, ભાડવા
 ૧૦૧) શ્રી લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ જીલુલા એમ. જીડેજી, (રતાડિયા-કચ્છ) વડોદરા
 ૧૦૧) શ્રી જીડેજી દેવીસિંહજી સામતસિંહજી, (મોરખી) શાપર
 ૧૦૧) નાં હાકોર સાહેબ શ્રી વિક્રમસિંહજી, ગાંધી
 ૧૦૨) શ્રી ચુડાસમા પ્રતાપસિંહજી મદારસિંહજી, સાંગાસર
 ૫૧) શ્રી ચુડાસમા અભેસિંહજી કેશરીસિંહજી, સાંગાસર
 ૧૦૧) શ્રી કાદીપુર યુવકમંડળ તરફથી, કાદીપુર
 ૧૦૧) શ્રી ચેર ચોરા તરફથી (સો દોકડા), ચેર
 ૫૦) શ્રી ચુડાસમા બલવંતસિંહજી રણુલા, પાંચી
 ૫૧) શ્રી રાયગઢ દોલતસિંહજી ખોડલા, (સોરઠ) સોંદરડા
 ૫૧) શ્રી ખુમાણ દાદાભાઈ જીવાભાઈ, ભમોદરા
 ૫૧) શ્રી જેમલિયા કાળુભાઈ લાખાભાઈ, શેલણા
 ૧૦૧) શ્રી જાદવ જોરાવરસિંહ દાનુભાઈ, આકર
 ૫૧) શ્રી જાદવ રૂપસંગ વશરામભાઈ હા. દીપસંગ, આકર
 ૫૧) શ્રી ગોહેલ રામસંગ કરસન, વરતડી
 ૫૧) શ્રી પરમાર મોતીભાઈ લખમણભાઈ, ભાયલા
 ૫૧) શ્રી ગોહેલ વીરાભાઈ રાજભાઈ, કાચરીઆ
 ૫૧) શ્રી સિંધવ હરિભાઈ રણછોડભાઈ, ટુવા
 ૫૧) શ્રી સિંધવ જયમલ ભવાનભાઈ, ટુવા
 ૧૦૧) શ્રી પળાલી તાલુકા તરફથી હા. રાણા પથુલા સતુલા, પળાલી
 ૧૦૦) શ્રી રાણા માધુલા હનુલા, ભડવાણા
 ૫૦) શ્રી રાણા પથુલા સતુલા, પળાલી

શંકરદાન જેઠીભાઈ દેવદાસ
 લીખડી

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૧૫	કિસ્ટી કો...યુધિષ્ઠિર કો,	કિરીટી કૌં...યુધિષ્ઠિર કૌં,
૧૭	૧૦	સન્ય	સૈન્ય
૧૮	૧૦	જા વામ જંઘા	જો વામ જંઘા
૨૩	૧૭	દો તૈ	દૌ તૈ
૩૧	૨૭	કુસ્ટાનુપ્રાસ	સ્ફુટાનુપ્રાસ
૩૨	૧૫	બુદ્ધિ	બુધિ (બુદ્ધિ)
૩૭	૪	૨૧૨	૨૧૪
૩૭	૬	૨માકૃતિ	આકૃતિ
૩૭	૧૦	૧૩૧૦૮૨	૧૩૧૦૭૨
૩૭	૧૬	૫૨૨	૫૧૨
૪૨	૧૬	એક અંક	એકી અંક
૪૨	૨૦	એ રીતે અક્ષરના	એ રીતે છ. અક્ષરના
૪૫	૨૫	૧ ૨ ૪ ૮ ૧૬	૧-૨-૪-૮-૧૬
૫૦	૨૩	શેષા	શેષા
૫૫	૨૫	મજ...જસો	મજૈ...જૈસો
૬૧	૧૮	વીર ૫ ભયાનક	વીર ૪ હાસ્ય ૫ ભયાનક
૭૨	૨૭	મુખ કમળ	મુખ બાણે કમળ
૭૨	૨૮	મનોં અટલે બાણો.	મનોં એટલે બાણો.
૭૫	૬	માનિ	મનિ
૮૦	૪	કાલ	કાક
૧૦૬	૨	તેથી	જેથી
૧૧૪	૨૩	મય રસ રિપુ	મય રસ હૈ રિપુ
૧૧૭	૪	બાહેર કરે છે.	બાહેર રીતે કરે છે.
૧૩૯	૩	દેસી	દેસિ
૧૫૧	૨૩	હોય	રોય
૧૬૫	૨૬	ઢારિ	ઢારિર
૧૭૯	૧	શ્રીકૃષ્ણે	શ્રીકૃષ્ણને

૧૮૦	૧૯	તેનાં	તેમાં
૧૮૮	૨૧	તેમ અત્યંત	તેમ એ અત્યંત
૧૮૯	૧૨	તામ્રવિષ્ણ, સાગરક,	તામ્રવિષ્ણ, અંગ, સાગરક,
૧૯૨	૫	કહત	કરત
૨૦૭	૬	આપત	આતપ
૨૨૩	૨૬	વાંધ્યા	વાંધ્યો
૨૩૦	૩	અગ	શંગ
૨૪૭	૨૮	હૈયા મહોર્ષ	ઢૈયા મહોર્ષ
૨૫૦	૧૪	વૃષ્ટિ, ઉંદર,	વૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, ઉંદર,
૨૫૩	૧૫	ધંદ્રિ વિગેરે	યુદ્ધમાં ધંદ્રિ વિગેરે
૨૬૨	૨૭	દ્રોણા	દ્રોણી
૨૭૨	૩	વાલિભદ્ર	વલિભદ્ર
૨૭૨	૧૨	માહ	મદ્દિ
૨૮૨	૨૦	મંગલો	મંગાવો
૨૯૬	૯	હરિહિં	હરિહૈં
૩૦૨	૮	મળાત	મળીત
૩૩૪	૧	જાતિવે	જીતિવે
૩૫૬	૧૯	તોતૈં	તોતૈં
૩૮૩	૬	ફરજી	ફરજી
૩૯૫	૨૧	અને ૨૨ પંક્તિ વચ્ચે	‘કવિત્ત’ શબ્દ ઉમેરો.
૪૦૨	૨૫	જુદ્ધ કો	જુદ્ધ કો
૪૧૫	૨૮	તિહું	તિહિં
૪૧૭	૧૪	કા	કો
૪૨૮	૨૧	સંજય !	સંજય !
૪૨૮	૨૪	તેને	તેને
૪૨૯	૧૪	વાઙવાન	વાઙવાનિ
૪૩૧	૪	સિંચંડી	સિંચંડી
૪૩૨	૬	પૃથ	પૃથૂ
૪૩૬	૧૬	તે	તે
૪૩૯	૩	મળ્યો	મળ્યો

૪૪૦	૮	નાંખ્યા, અને	નાંખ્યા, પછી ઢાલ લઈને નકુળ કુર્ણી દોડ્યો, તે પણ કુર્ણ મારીને તોડી નાંખ્યાં
૪૪૬	૭	દુંદુભા	દુંદુમી
૪૫૩	૨૨	વચાતો કૈx	વચાતો કૈસે
૪૬૧	૬	પિન	પન
૪૮૨	૧	છંદાંક પ૪ ના દોહાને મથાળે 'કર્ણ ડવાવ' એ શબ્દ	
૪૮૮	૨૭	કરિહૈ	કરી હૈ
૪૯૨	૧૮	સોંચિકૈ	સોંચિકૈ

